

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)

ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск XVI

Дрогобич
КОЛО
2012

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України. Свідоцтво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник
включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
наук з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С.12).

Редакційна колегія:

Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США);
Леонтій Войтович, доктор істор. наук, професор;
Генрик Гмітерек, габілітований доктор, професор (Республіка Польща);
Олег Петречко, доктор істор. наук, професор;
Михайло Кріль, доктор істор. наук, професор;
Михайло Сеньків, доктор істор. наук, професор;
Надія Скотна, доктор філос. наук, професор;
Віталій Тельвак, доктор істор. наук, професор;
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, професор (головний редактор).

Літературне редагування Орест Пілько
Переклад англomовних текстів Тетяна Лазорак, Олександра Лужецька

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.),
Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XVI. – Дрогобич: Коло,
2012. – 616 с.

Шістнадцятий випуск “Дрогобицького краєзнавчого збірника” репрезентований документальними матеріалами, статтями і повідомленнями, оглядами та рецензіями з актуальних проблем історії України та суміжних країн, історичного краєзнавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін.

ISBN 978-617-642-070-5

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical
University. – Vol. XVI. – Drohobych: Kolo, 2012. – 616 p.

The sixteenth volume of the “Drohobych Regional Studies” is represented by the documentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies of the local lore, archaeology, source study, historiography and special historical disciplines.

ISBN 978-617-642-070-5

© Дрогобицький державний
педагогічний університет ім.І.Франка, 2012.
© Українське Історичне Товариство, 2012.
© Наукове товариство імені Т.Шевченка
© Видавництво “Коло”, оформлення, 2012.

***Видання присвячується
20-річчю відновлення історичного
факультету Дрогобицького
державного педагогічного
університету імені І. Франка***

Зміст

СТАТТІ

<i>Олег ПЕТРЕЧКО</i> LUDI SAECULARES СЕПТИМІЯ СЕВЕРА	11
<i>Гор ЧОРНОВОЛ</i> ФРОНТИРИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	18
<i>Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ</i> ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ДВОХ ЛІТОПИСНИХ ПУНКТИВ XII – XIII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ	32
<i>Ілля ПАРШИН</i> УЧАСТЬ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У БОРОТЬБІ ЗА АВСТРІЙСЬКУ СПАДЩИНУ БАБЕНБЕРГІВ	40
<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i> ВХОДЖЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КНЯЗЯ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА	48
<i>Анна LOSOWSKA</i> MIESZKAŃCY RÓŻNOŚREDNIOWIECZNEGO DRONOWYCZA W ŚWIETLE AKT KONSYSTORZA PRZEMYSKIEGO	62
<i>Ярослав ЛИСЕЙКО</i> ТАРНАВСЬКІ ГЕРБУ САС У СЯНОЦЬКІЙ ЗЕМЛІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIV – НА ПОЧ. XVII СТ.	79
<i>Гор СМУТОК</i> РУСЬКА ШЛЯХТА У ПЕРЕМИШЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (XV – XVII СТ.): ГЕОГРАФІЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ	88
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> РУСЬКЕ (УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКЕ) ПРАВОСЛАВ'Я І “ЄДИНОВІРНА” МОСКОВСЬКА РУСЬ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ. (ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН РЕЛГІЙНИХ КУЛЬТУР СХІДНОЇ ЄВРОПИ)	103
<i>Михаїл ДМИТРИЄВ</i> “ПРАВОСЛАВНАЯ КОНФЕССИОНАЛІЗАЦІЯ” В ВОСТОЧНОЇ ЄВРОПЕ ВО ВТОРОЇ ПОЛОВИНІ XVI ВЕКА?	133
<i>Михайло ДОВБИЩЕНКО</i> НА ПОРОЗІ НОВОЇ ДОБИ: ПРАВОСЛАВНА ШЛЯХТА ВОЛИНИ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.	153
<i>Ярослав ІСАЄВИЧ</i> ДУХОВНЕ БРАТСТВО (МИРЯНСЬКІ БРАТСТВА У РАНЬМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)	170
<i>Василь МЕНЬКО</i> КНИГОВИДАННЯ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVI – XVII СТ.: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ	183

<i>Марія СЕНЕТА</i> МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	194
<i>Анджеї ГІЛЬ Ігор СКОЧИЛЯС</i> ПАСТИРСЬКІ ВІЗИТАЦІЇ ВОЛОДИМИРСЬКИХ ВЛАДИК КІНЦЯ ХVІІ – ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТЬ	204
<i>Олег ЗАХАРЧУК</i> ФРАНКФУРТСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1813 РОКУ У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	229
<i>Володимир ПЕРЕРВА</i> КАТОЛИЦЬКА ШЛЯХТА І ФУНДАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.	243
<i>Мар'яна МАРКЕВИЧ</i> ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ДМИТРА БАГАЛІЯ	251
<i>Ольга ВЛАДИГА</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ГОЛОВА АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НТШ	261
<i>Інна САВЧУК</i> ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “УКРАЇНА”	275
<i>Віталій ТЕЛЬВАК, Костянтин КУРИЛИШИН</i> ОБРАЗ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “ГАЛИЧАНИН”	283
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i> ДО ПИТАННЯ ПРО КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ (1919 – 1939 РР.)	295
<i>Світлана БІЛА</i> УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ ПРАВОСЛАВНОГО СПРЯМУВАННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)	304
<i>Jarosław NIEŚCIORUK</i> GALICJA WSCHODNIA JAKO PIEMONT UKRAIŃSKIEGO ODRODZENIA NARODOWEGO	311
<i>Тарас ГРИНЕВИЧ</i> ЗОБРАЖЕННЯ БИТВ ПЕРІОДУ “ВОГНЕМ І МЕЧЕМ” У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ	323
<i>Галина ГРИЦЕНКО</i> УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА В БІЛОРУСЬКОМУ ЧАСОПISІ “НАША НІВА” (1906 – 1914 РР.)	332
<i>Лідія ЛАЗУРКО</i> ЛЬВІВСЬКИЙ ЧАСОПIS “RUŚ”: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ	338
<i>Іванна ЛУЧАКІВСЬКА</i> ФОРМУВАННЯ ЗАСАД МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ ПОЛЬЩІ 1921 РОКУ	353

<i>Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ</i>	
ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНИХ РАД СРСР (1946 Р., 1950 Р.) І УРСР (1947 Р., 1951 Р.) ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ РАДЯНИЗАЦІЇ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН	361
<i>Руслана ПОПП</i>	
ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЛЬВОВА 1944 – 1953 РР.	384
<i>Андрій ЦЕБЕНКО</i>	
БОГОСЛОВСЬКІ ШКОЛИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І СЛОВАЧЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	395

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Сергій ПАШИН</i>	
СТРИЙСЬКА ШЛЯХТА XV – ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ	407
<i>Тарас БАРАБАШ</i>	
РАЄЦЬКА КНИГА КАНЦЕЛЯРІЇ ДРОГОБИЧА (1543 – 1563 РР.): ВІД ПУБЛІКАЦІЇ ДО ПАЛЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ	418
<i>Ігор СМУТОК, Леонід ТИМОШЕНКО</i>	
СТАРИЙ САМБІР ЗА ІНВЕНТАРЕМ САМБІРСЬКОГО СТАРОСТВА 1585 Р.	431
<i>Богдан ЛАЗОРАК, Леся СМУТОК</i>	
“ДІЯЛОСЯ У КАМ’ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ РОКУ БОЖОГО 1664 НА СУДІ ДУХОВНОМУ КОНСИСТОРСЬКОМУ”: КОНФЛІКТ КАМ’ЯНЕЦЬКОГО НАМІСНИКА МИХАЙЛА ГУНАШЕВСЬКОГО З ДУХОВЕНСТВОМ, РУСЬКИМ МАГІСТРАТОМ І ПАРАФІЯЛЬНОЮ ГРОМАДОЮ ЦЕРКВИ ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ	447
<i>Володимир КІСІЛЬ</i>	
ДЖЕРЕЛА ПРАЦІ А. ПЕТРУШЕВИЧА “ДОПОЛНЕНИЯ КО СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛИТОПИСИ СЪ 1600 ПО 1700 ГОДЪ, ИЗДАНОЙ ВЪ ЛЬВОВИ 1874 ГОДА”	474
<i>Івита ПАПА</i>	
ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВСЬКОГО РОДУ САНГУШКІВ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП “ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ВІЙНИ”	497
<i>Юрій СТЕЦИК</i>	
РЕІНВЕНТАЦІЯ МОНАСТИРСЬКИХ, ПАРАФІЯЛЬНИХ І ЦЕРКОВНИХ МАЄТКІВ МІСТА ДРОГОБИЧА 1909 РОКУ	512
<i>Володимир ГАЛИК</i>	
КОРЕСПОНДЕНТИ ІВАНА ФРАНКА ІЗ ТРУСКАВЦЯ	533
<i>Орест КРУКОВСЬКИЙ</i>	
КОЛЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІДЗНАК У ДРОГОБИЦЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ	546
<i>Ігор ЧАВА</i>	
ЧАСОПИС “ЗІЕМІА ДРОНОВУСКА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА, БОРИСЛАВА ТА ТРУСКАВЦЯ	565

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ ТА ДИСКУСІЇ

Леся СМУТОК

Петришак Богдана. “Лицар Пера і Каламаря” – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583 – 1639). – Львів, 2011. – 208 с. (Львівські історичні праці. Дослідження. – Вип. 3)..... 575

Микола ГАЛІВ

Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772 – 1869. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009. – 343 s. 577

Леонід ТИМОШЕНКО

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ІСТОРИКА (Василь Футала. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921 – 1939)). – Львів-Дрогобич: Коло, 2010. – 456 с. 585

Вікторія ТЕЛЬВАК

НОВИНКА ПОЛЬСЬКОЇ ГРУШЕВСЬКІАНИ (Михайло Грушевський та його Мала Батьківщина – Холмщина у XIX – XX століттях / Mychajlo Hruszewski i jego Mala Ojczyzna – Chelmszczyzna w XIX – XX wieku. – Холм-Chelm, 2011. – 338 s. (Холмсько-Підляські історичні студії, том I / Chelmsko-Podlaskie Studia Historyczne, tom I)) 604

Ігор ЧОРНОВОЛ

ІМПЕРІЯ НАФТИ (Alison Fleig Frank. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia. – London & Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2005. – 343 p.) 607

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 612

LUDI SAECULARES СЕПТИМІЯ СЕВЕРА

У сучасному антикознавстві чимало проблем, пов'язаних з різними аспектами становлення системи принципату, мають контраверсійний характер. Для розуміння природи нового режиму надзвичайно важливим є вивчення його ідеологічного обґрунтування. Усі імператори, так чи інакше, були змушені докладати чимало зусиль для забезпечення позитивного сприйняття римським суспільством нового політичного феномена. Особливо гострою ця проблема була для Октавіана, засновника династії Юліїв-Клавдіїв. Однак, більш ніж через два століття вона постала перед Септімієм Севером, засновником династії Северів. У римському соціумі кінця II ст. н. е., як і наприкінці I ст. до н. е., сильними були сподівання миру, що асоціювалися із початком нового, щасливого віку. Септімії Север, як і Октавіан, прийшов до влади після важкої громадянської війни. Свого часу Октавіаном було проголошене гасло "*Pax Romana*", яке разом з "*res publica restituta*" стало основним у системі пропаганди нового політичного режиму. Символом "*Pax Romana*" стало закриття двох брам храму Януса Квіріна, як говорить Вергілій, на сто заборів із міді та заліза (*centum aerei claudunt vectes aeternaque ferri robora*)¹. Припинення громадянських війн було також важливим досягненням Септімія Севера, на чому акцентує увагу пропаганда засновника нової династії. Монети з легендою "*PACATOR ORBIS*" наголошують на його успіхах у справі відновлення миру², прославляють "*FELICITAS SAECULI*" (благоденство віку)³.

Кульмінаційним моментом політичної пропаганди Севера стали *Ludi Saeculares* (Столітні, або Вікові ігри). Вони найбільш детально та майстерно ілюструють синтез пропаганди та помпезності⁴. *Ludi Saeculares* і проголошення консулами на 205 р. Каракалли та Гети, синів імператора, потрібно розглядати у контексті пропаганди нового віку. Сьогодні немає єдиної думки щодо природи *Ludi Saeculares* та їх характеру. Різні міркування висловлюються щодо дати запровадження ігор⁵. Джерелом їх походження називають грецький Тарент, давній сабінський родовий культ Валеріїв, культ бога Марса, етруські впливи, індоєвропейське ідеологічне підґрунтя⁶. Д. Шайд звертає увагу на те, що боги та богині, яких вшановували під час *Ludi Saeculares*, здебільшого були грецькими. Але консультації з Сивілліними книгами, на основі яких приймалося рішення про проведення Столітніх ігор, дослідник розглядає як римський шлях віщування, який підкреслював грецьке підґрунтя міста Рим. Культ, що здійснювалися за грецьким обрядом, на думку Д. Шайда, складають категорію цілком римську⁷.

Справедливим є твердження, що Север улаштував святкування *Ludi Saeculares* за зразком Столітніх ігор Августа⁸. Водночас ігри Септімія Севера відрізнялися від святкування кінця I ст. до н. е. Мета статті: проаналізувати *Ludi Saeculares* 204 року і визначити їх відмінності від ігор, проведених Августом. Дискусійний характер проблеми та її велике значення для розуміння генези принципату зумовлюють актуальність теми дослідження. В українській історіографії ця тема не розглядалася.

Відомості про святкування *Ludi Saeculares* Септімієм Севером базуються на скупих згадках античних авторів, епіграфічному та нумізматичному матеріалі. Геродіан, був свідком цих ігор, про що він говорить, використовуючи аорист "εἶδομεν" ("ми бачи-

ли”). Утім історик розповідає про *Ludi Saeculares* Севера небагато: глашатаї (κῆρυκες) у Римі та усій Італії закликали усіх прийти і побачити те, чого вони ніколи не бачили й не побачать. Історик пояснює, що проміжок між теперішнім та майбутнім святкуванням перевершує найдовше людське життя (πᾶσαν ἡλικίαν ἀνθρώπων ὑπερβαίνων)⁹. Цензорін також небагато говорить про ігри Септімія Севера: це були восьмі *Ludi Saeculares*, імператор провів їх зі своїм старшим сином Марком Аврелієм Антоніном (Каракаллою) у 957 р. від заснування Рима¹⁰. Поряд з цими свідченнями збереглися випуски монет, присвячені іграм 204 р.

Суттєве розширення джерельної бази проблеми відбулося наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 20 вересня 1890 р., при спорудженні головного колектора на лівому березі Тібру, між мостом Святого Ангела та церквою Сан-Джованні-деї-Фіорентіні, робітники знайшли середньовічну стіну, збудовану з випадкових фрагментів сусідніх руїн. Серед них були фрагменти одного чи більше написів, що свідчили про святкування *Ludi Saeculares* у період Імперії. Разом з відкритими пізніше, загальне число фрагментів склало 113, із яких 8 стосувалися часу Августа, два – Доміціана і решта – Северів¹¹. Нові фрагменти, що стосуються ігор 204 р. н. е., були знайдені у 1930 році¹². Завдяки цьому було зроблено певні уточнення щодо перебігу ігор. Поставлено крапку у дискусії щодо виконання *Carmen saeculare*. Від Т. Моммзена тягнеться припущення про те, що хор хлопчиків і дівчат розпочинав виконувати секулярний гімн на Палатині, продовжував на Капітолії і завершував знову на Палатині. Цю точку зору підтримали одні дослідники, і аргументовано критикували інші¹³. Відкриті у 1930 р. фрагменти довели, що *Carmen saeculare* виконувався повністю двічі: на Палатині та Капітолії¹⁴. Було уточнено тексти молитов богам. З’ясувалося, що молитви до богині Землі (*Terra Mater*) і Аполлона містять фразу “*utique semper Latinus optemperassit*”. Ця фраза була уже частково відома з молитви до Юнони Регіни, що збереглася у фрагментах, знайдених раніше. Запропоноване Т. Моммзеном прочитання – “*utique semper Latinu[m nomen tuearis]*,” – виявилось неточним. Молитва закликала не до захисту латинян, а до їхньої покори¹⁵. В основному джерельна база стосується святкування *Ludi Saeculares* у Римі. Але з огляду на важливість святкувань для імператора, можна погодитися з припущенням, що з цієї нагоди проводилися деякі церемонії у різних містах імперії¹⁶.

Ludi Saeculares займали особливе місце у свідомості римлян. Ігри проводилися з такою періодичністю, що людині могла випасти тільки одна нагода спостерігати за їх перебігом. Святкування мало відбуватися один раз на сто років: *saeculum* (гр. αἰών) – “людський вік”, найбільшою тривалістю якого вважалось століття чи сто десять років (μῆκιστος ἴκη χρόνος ἀνθρώποισι ζωῆς, εἰς ἑτέων ἑκατὸν δέκα)¹⁷. *Ludi Saeculares* доби Республіки базувалися на сторічній тривалості людського віку. Уявлення про століття як абстрактну тривалість людського життя, є старшим за Римську Республіку і часто фіксується уже у Рігведі¹⁸. Але Август, а за ним Доміціан і Север брали за основу святкування період у сто десять років. Існувала теорія про воскресіння (πάλιγγενεσία), суть якої зводиться до того, що душа з’єднується з тим самим тілом, коли після смерті мине чотири рази по сто десять років. За свідченням Блаженного Августина, про це писав Варрон¹⁹. Не випадково саме сто десять матрон брали участь у церемоніях *Ludi Saeculares*. Між святкуваннями часу Республіки і принципату були й інші суттєві відмінності²⁰.

Чіткої періодичності проведення *Ludi Saeculares* у добу імперії не було. Коли Август вирішив провести столітні ігри, розрахунки колегії *Quindecimviri sacris faciundis*, що опікувалася цим питанням, дозволили обґрунтувати дату їх проведення 17 р. до н. е.

Очевидно ця дата була “продиктована” імператором, який очолював згадану колегію і виступав від її імені (*Pro conlegio XV virorum magister*)²¹. У 47 р. н. е. *Ludi Saeculares* провели під тим приводом, що Август відсвяткував їх передчасно (*nec legitimo tempore reservatos*), хоча раніше імператор Клавдій стверджував протилежне²². У 88 р. н. е. знову проводять Столітні ігри, беручи за точку відліку не останнє святкування, за Клавдія, а попереднє, за Августа, як це було зручно імператорові Доміціану²³. Проте, від святкування 17 р. до н. е. пройшло лише 104 р., замість 110, як мало бути. Доміціан, як до нього Август та Клавдій, трактував традицію на свій розсуд і не надто переймався точністю математичних розрахунків. Наступні *Ludi Saeculares* особливо пишно (*magnifice*) були проведені за Антоніна Пія у 148 р. н. е.²⁴ За точку відліку взято ігри, проведені Клавдієм.

У 204 р. н. е., з 1 по 3 червня, Септімій Север провів *Ludi Saeculares* разом із двома своїми синами – Каракаллою та Гетою. Від ігор, проведених у 17 р. до н. е. Августом, пройшло два сто десятирічні періоди. У офіційному звіті про ігри Септімій Севера сказано, що це коментар сьомих столітніх ігор: [*Comme*]ntarium [*ludorum saecularium*] [*septimiforum*]²⁵. Отже, ігри, проведені Клавдієм та Антоніном Пієм, до уваги не бралися. Для Септімій Севера, що вірив у магію чисел²⁶ і чиє власне ім'я походило від порядкового числівника *septimus* (сьомий), це був принциповий момент. Святкуючи десятиріччя (*δεκατηρίς*) правління, Север підкреслює свою прихильність до числа сім: *decennalia* тривали сім днів і кількість задіяних тварин була сім разів по сто (*ἑπτὰκις ἑκατόν*)²⁷. Треба погодитися з тим, що мотиви Септімій Севера святкувати *Ludi Saeculares* у 204 р. були схожі з мотивами Августа, що відсвяткував ці ігри у 17 р. до н. е.²⁸

Рішення про проведення *Ludi Saeculares* було прийняте Септімієм Севером на основі звернення сенату, яке, у свою чергу, базувалося на доповіді Манулія Фуска, виголошеній від імені колегії п'ятнадцяти (*quindecimviri*)²⁹. 25 травня колегія квіндецимвірів зібралася на Палатинському пагорбі, у храмі Аполлона (*in Palatio in aede Apollinis*), щоб жеребом визначити місця, у яких члени колегії, сидячи на трибуналі роздаватимуть пахощі для очищувального обкурювання (*suffimenta*)³⁰. Ці роздачі проводилися квіндецимвірами 26 травня на Капітолії, Авентині та Палатині. Отримане потрібно було спалити у своєму домі, щоб очиститися від гріхів і бути «чистим» перед богами у дні самого свята. Ймовірно, через три дні, там само, після очолюваних Септімієм Севером молитов до Юпітера Найкращого Найвеличнішого (*optimus maximus*), Юнони Цариці та Аполлона Доброго Благородного (*bonus pulcher*), квіндецимвіри отримували символічні пожертви від людей – перші плоди урожаю. 31 травня Помпеєм Рузоніаном, магістром квіндецимвірів, було здійснено обряд очищення Таренту, місцевості на краю Марсового поля, поблизу берега Тібру. Після цього, ймовірно, за участі Септімій Севера, його синів та решти квіндецимвірів, було проведено обряд очищення римлян, у якому взяли участь весталки Нумізія Максимілла і Теренція Флавола³¹.

У ніч з 31 травня на 1 червня, коли розпочалися червневі календи, відбулася вступна молитва до Юпітера Найкращого Найвеличнішого та молитва до Мойр. Після цього було проведено селлістернії³², релігійну учту на честь Юнони і Діани, під час якої зображення богинь ставилися на крісла. Удень, 1 червня, відбулася молитва до Юпітера³³. Другої ночі святкування були, ймовірно, здійснені жертвопринесення Ілітії³⁴ і влаштовано селлістернії. Удень, 2 червня, Юноні Цариці принесена у жертву біла корова (*vacca alba*) і проведені жертвопринесення Юпітерові (*optimo maximo*). Третьої ночі, з 2 на 3 червня, було влаштовано жертвопринесення Матері Землі (*terra mater*) і влаштовано селлістернії³⁵. На третій день святкування *Ludi Saeculares*, 3 червня, Септімій Север, обидва його сини, Антонін Август і Гета Цезар, а також решта квіндецимвірів,

взяли участь у жертвопринесенні Аполлонові. Після цього було виконано *Carmen saeculare* і проведено урочисто ходу на Капітолій (*pompa in Capitolio*). Юлія Домна та ще 109 матрон влаштували селлістернії³⁶.

Септімій Север провів святкування *Ludi Saeculares*, в основному, дотримуючись того ж ритуалу, що й Август. Ігри Севера були проведені рівно через два столітирчні цикли, після ігор сімнадцятого року до н. е. Як і Август, Север перетворив Столітні ігри на грандіозне релігійно-пропагандистське дійство, підкреслюючи завершення періоду громадянських війн і встановлення нового “Августового віку”, “віку благоденства”. Як і у часи Августа, *Ludi Saeculares* проводяться в умовах загального піднесення. Сподівання миру та благоденства, здається, мають під собою достатні підстави. Адже існує політична стабільність – понад десять років імператорська влада належить Септімію Северу і можна очікувати продовження династії у другому і третьому поколіннях. Як і за Августа, велику роль відіграють квіндецимвіри, багато уваги приділяється роздачам пахоців (*suffimenta*), вшановуються ті самі боги та богині, священнодійства відбуваються у тих самих місцях. Усе це повинно було підкреслити духовний зв'язок між правлінням Севера та принципатом Августа, спадковий характер влади Септімія Севера і легітимність нової династії.

Але *Ludi Saeculares* 204 р. відрізнялися від ігор, проведених Августом. Особливістю їх була виняткова роль у церемонії дружини імператора, Юлії Домни. Другий день свята традиційно характеризувався молитвою до Юнони Регіни, яку виголошували знатні заміжні жінки (*matronae*), що у вказаний оракулом час збиралися на Капітолії. Під час попередніх святкувань Столітніх ігор дружина імператора відіграла таку ж роль, як і будь-яка інша матрона-патриціанка. Ім'я жодної з них, навіть Лівії, дружини Августа, не збереглося у свідченнях про ці ігри. Натомість у написі, що описує Столітні ігри Септімія Севера та його синів, підкреслюється важлива роль у другому дні церемоній Юлії Домни. З контексту можна припустити, що імператор, перед целлою храму Юнони Регіни урочисто доручав своїй дружині, разом з двома весталками, у числі ста десяти матрон, виголосити цій богині публічну молитву за щастя римського народу та очолити церемонії, що відбуватимуться після жертвопринесень на честь богині³⁷. У звіті про третю ніч святкування знову підкреслюється роль Юлії Домни і матрон у влаштуванні селлістерній³⁸. У молитві до богів, яких шанували у контексті Столітніх ігор, Септімій Север закликає, окрім іншого, охороняти “матір табору” Юлію, дружину імператора³⁹. Вперше звання “матір таборів” (*mater castrorum*) отримала Фаустіна Молодша, дружина імператора Марка Аврелія⁴⁰. Звання *mater castrorum* щодо Юлії Домни зустрічається вперше у 196 р.⁴¹ Підкреслено важлива роль у церемонії весталок теж є особливістю святкування *Ludi Saeculares* Септімієм Севером.

Як і у 17 р. до н. е., завершенню ігор у цирку передувало виконання гімну *Carmen Saeculare*. Але то не був *Carmen Saeculare*, що виконувався за Августа. У той час як Гораций, автор гімну 17 р. до н. е. добре відомий, ім'я поета 204 р. не збереглося. Співали *Carmen Saeculare* спершу на Палатині, а згодом ще раз на Капітолії, два хори з двадцяти семи хлопчиків і такої ж кількості дівчаток. Як і у гімні Горация, молитва звернена до Аполлона і Діани. Окрім іншого, у гімні згадуються Вахх (Лібер) та Геркулес. Септімій Север заохочував поклоніння цим богам через те, що вони обоє були охоронцями Лептіс Магна (*Leptis Magna*), рідного міста Септімія Севера. Написи засвідчують об'єднаний культ Лібера і Геркулеса у багатьох провінціях Римської імперії. За свідченням Діона Кассія, Север збудував цим богам дуже великий храм⁴²,

імовірно, у Римі, на Квіриналі⁴³. Лібер і Геркулес зображені на монетах 204 р., що карбувалися з нагоди *Ludi Saeculares*⁴⁴.

По завершенню *Ludi Saeculares* проводилася серія театральних ігор (*ludi honorarii*). Між театральними іграми Августа і Севера спостерігаємо суттєві відмінності. У 17 р. до н. е. *ludi honorarii* розпочалися з інтервалом в один день після святкування *Ludi Saeculares*, у 204 р. н. е. – одразу ж, без інтервалу. *Ludi honorarii* Августа тривали сім днів (*ludos, quos honorarios dierum VII adiecimus ludis sollemnibus*)⁴⁵. Театральні ігри Севера обмежувалися тільки трьома днями. У обох випадках ігри проводилися у трьох театрах. В іграх Августа використовувалися дерев'яний театр (*theatrum ligneum*), театр Помпея і театр Марцелла, згаданий у звіті Августа як *theatrum in circo Flaminio*. Під час ігор Севера були використані такі театри: *ligneum, odeum*, і театр Помпея⁴⁶. Процесія, на чолі із Септімієм Севером, Каракаллою та Гетою Цезарем (*[Se]verus et Antoninus Augg. [cum Geta Caes.]*), по чергово відкривала ігри у кожному театрі (...*jrunt in theatro ligneo, lu[dis] latin[is] comm[issis], in odio se tra[ns]tulerunt, ibique [lu]dis graecis commissis in theatro Pompeian[o] veneru[nt]*)⁴⁷. Імператор та його свита, могли залишитися для перегляду видовища у театрі Помпея, останньому зі списку, або повернутися у один з відвіданих ними раніше.

Отже, Септімії Север улаштував святкування *Ludi Saeculares* за зразком Столітніх ігор Августа. В обох випадках за основу святкування взято період у сто десять років. Як і у часи Августа, ігри проводяться в умовах загального сподівання миру та благоденства, велику роль відіграють квіндецимвіри, багато уваги приділяється роздачам пахоців, вшановуються ті самі боги та богині, священнодійства відбуваються у тих самих місцях. Водночас, влаштовані Септімієм Севером ігри мали й певні відмінності. Це виявилось у важливій ролі в церемонії дружини імператора та весталок. У гімні, виконання якого передувало завершенню ігор, у 204 р. згадуються Вакх та Геркулес, боги-охоронці Лептіс Магна, рідного міста Септімія Севера. Були деякі відмінності у організації *ludi honorarii*, що проводилися після завершення *Ludi Saeculares*.

¹ Verg., Aen. VII, 609.

² Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales. – [2. éd.]. – Paris-Londres, 1884. – Т. IV. – P. 40. – № 355; Seaby H. Roman silver coins. – [2nd ed.]. – Vol. III. – London, 1982. – P. 34. – № 356.

³ Akerman J. A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins. – Vol. I. – London, 1834. – P. 43. – № 36-37; Mattingly H., Sydenham E. The Roman Imperial Coinage. – Vol. IV. – London, 1936. – Part 1: Pertinax to Geta. – P. 11. – № 159.

⁴ Beacham R. The Emperor as impresario: producing the Pageantry of Power // The Cambridge companion to the Age of Augustus / Ed. by Karl Galinsky. – Cambridge, 2005. – P. 162.

⁵ Taylor L. New Light on the History of the Secular Games // The American Journal of Philology. – 1934. – № 2. – Vol. 55. – P. 120; Wagenvoort H. Studies in Roman literature, culture, and religion. – Leiden, 1956. – P. 232.

⁶ Базинер О. Ludi Saeculares. Древнеримские секулярные игры. Историко-филологическое исследование. – Варшава, 1901. – СХV, 326 с.; Василенко Р. Этруски и христианская религия // Античный Мир и Археология. – Вып. 5. – Саратов, 1983. – С. 15-26; Wagenvoort H. Studies in Roman literature, culture, and religion. – Leiden, 1956. – 316 p.; Watkins C. Latin Tarentum Accas, the Ludi Saeculares, and Indo-European Eschatology // Language typology 1988: typological models in reconstruction / Ed. By W. P. Lehmann and H. J. Hewitt. – Amsterdam, 1991. – P. 135-148.

⁷ Шайд Д. Религия Римлян / Пер. с фр. – М., 2006. – С. 48; Scheid J. Graeco ritu: a typically Roman way of honoring the Gods // *Harvard Studies in Classical Philology*. – Vol. 97. – 1995. – P. 26.

⁸ Barnes T. Aspects of the Severan Empire, Part I: Severus as a New Augustus // *New England Classical Journal*. – Vol. 35. – 2008. – P. 264.

⁹ Herodian III, 8, 9.

¹⁰ Censorinus, DN 17, 11.

¹¹ Lanciani R. Pagan and Christian Rome. – Boston-New York, 1892. – P. 73-74.

¹² Hülsen C. Neue Fragmente der Acta ludorum saecularium von 204 nach Chr. (der Text am Schluss der Abhandlung) // *Rheinisches Museum für Philologie*. – 1932. – Band 81. – S. 366-394; Pighi G. De ludis saecularibus: populi Romani Quiritium, libri sex. – [2nd ed.]. – Amsterdam, 1965. – P. 107-119, 137-175; Taylor L. *New Light...* – P. 101.

¹³ Базинер О. Ludi Saeculares... С. 273-276; Slaughter M. The Acta ludorum saecularium quintonum and the Carmen Saeculare of Horace // *Transactions of the American Philological Association*. – Vol. 26. – 1895. – P. 71-74.

¹⁴ Murphy G. The reign of the emperor L. Septimius Severus: from the evidence of the inscription. – Philadelphia, 1945. – P. 35.

¹⁵ Taylor L. *New Light...* – P. 108.

¹⁶ Stanley Farland J. CIL II 115: Observations on the only sevir iunior in Roman Spain // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1994. – № 102-235.

¹⁷ Zos. II, 6.

¹⁸ Watkins C. Latin Tarentum... – P. 139.

¹⁹ August., De Civ., XXII, 28.

²⁰ Taylor L. *New Light...* – P. 103-107.

²¹ RG 22, 2.

²² Suet., Claud. 21, 2.

²³ Suet., Domit. 4, 3.

²⁴ Aur. Vict., Caes. XV, 3.

²⁵ CIL VI, 32326.

²⁶ Birley A. Septimius Severus: the African emperor. – London, 1999. – P. 145.

²⁷ Dio Cass. LXXVI, 1, 5.

²⁸ Stanley Farland J. CIL II 115... – S. 234.

²⁹ CIL VI, 32326.

³⁰ ILS 5050a.

³¹ CIL VI, 32328.

³² Hülsen C. Neue Fragmente... – S. 368.

³³ CIL VI, 32328.

³⁴ Базинер О. Ludi Saeculares... – С. 307.

³⁵ CIL VI, 32329.

³⁶ Hülsen C. Neue Fragmente... S. 391-393.

³⁷ Williams M. Studies in the Lives of Roman Empresses // *American Journal of Archaeology*. – 1902. – № 3. – Vol. 6. – P. 273.

³⁸ CIL VI, 32329.

³⁹ Базинер О. Ludi Saeculares... – С. 305.

⁴⁰ Dio Cass. LXXII, 10, 5; HA, Marc. XXVI, 8.

⁴¹ Williams M. Studies in the lives of Roman Empresses... – P. 262.

⁴² Dio Cass., LXXVII, 16, 3.

⁴³ Birley A. Septimius Severus: the African emperor... – P. 159; Pilipović S. The triad Zeus, Herakles and Dionysos. A contribution to the study of ancient cults in Upper Moesia // *Balkanica*. – 2008. – № 39. – P. 61.

⁴⁴ Cohen H. Description historique... – P. 14-15. – № 105-107; Mattingly H., Sydenham E. The Roman Imperial Coinage... – P. 194-195. – № 761, 762, 763b, 764a.

⁴⁵ ILS 5050 (156).

⁴⁶ Boyce A. Processions in the *Acta Ludorum Saecularium* // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – Vol. 72. – 1941. – P. 43-44.

⁴⁷ Hülsen C. *Neue Fragmente*... – S. 394.

Олег Петречко.

Ludi Saeculares Септімія Севера.

У статті розглядаються Ludi Saeculares Септімія Севера. З'ясовано їх відмінності від Столітніх ігор, проведених Августом. Встановлено, що Септімії Север влаштував святкування за зразком ігор Августа. Проте ігри 204 року де в чому відрізнялися. Це виявилось, зокрема, у важливій ролі у церемонії дружини імператора і весталок. Доведено, що під час ігор Септімія Севера вшановували Вакха та Геркулеса, богів охоронців Лептіс Магна, рідного міста імператора. Простежено відмінності у організації ludi honorarii, що проводилися після завершення Ludi Saeculares.

Oleh Petrechko.

The Ludi Saeculares of Septimius Severus.

This article considers the Ludi Saeculares of Septimius Severus. Its dissimilarities with Augustus' Secular Games are being explored. It is established that Septimius Severus modeled the celebrations after the Augustus' Games. However, the 204 AD Games demonstrated some differences as well. For instance, such differences were reflected in the greater importance of the Emperor's wife and vestal virgins during the ceremony. It is also well settled that Bacchus and Hercules, patron gods of Leptis Magna, Emperor's native city, were honored during the Games. Additionally, the article explores differences in organizing ludi honorarii which took place following Ludi Saeculares.

ФРОНТИРИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Під час Світової Колумбової вистави в Чикаго 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидволітній асистент Вісконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив з доповіддю “Значення фронтиру в історії США” (*The Significance of Frontier in American History*). Історик стверджував, що американське суспільство передовсім сформували відкриті фронтири Дикого Заходу і саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Як згодом дефініював поняття фронтиру класик історіографії США Рей Аллен Біллінгтон, це “географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище”¹.

Невеликий за обсягом текст Ф. Тернера спричинив безпрецедентну за тривалістю й гостротою дискусію, яка не закінчилася й досі. Відтак Тернерове поняття фронтиру як поселення на нібито “вільних” землях межі “цивілізації” з “варварством” поступово змінилося до невпізнанності. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого 1940 р. Овеном Латтімором, іншим видатним американським ученим, уявлення про фронтір як зону інтенсивної взаємодії різних культур. Як порівняно нещодавно уточнила дефініцію фронтиру Анна Холодна, це “обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з “іншістю” (*otherness*) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її”².

Вплив Ф. Тернера був відчутним не лише в галузі історії США, а й у галузі порівняльної історії. Ідею фронтиру успішно застосовували історики Австралії, Латинської Америки, Канади, Нової Зеландії, Росії, Хорватії, України та багатьох інших країн. Мета цієї статті – проаналізувати вплив Ф. Тернера на історіографію Стародавнього Риму³.

Серед джерел інспірації Ф. Тернера була також антична історія. Знаменитий текст “Значення фронтиру в американській історії” завершують такі слова: “Чим Середземне море було для греків, ламаючи звичаєві обмеження (*breaking the bond of custom*), пропонуючи новий досвід, породжуючи нові інституції, тим же, ба навіть більшим, фронтір, що постійно відступає, був для Сполучених Штатів – прямо і для держав Європи – опосередковано”⁴. Досі збереглися зроблені ним після закінчення університету розлогі конспекти Горація (між іншим, латиною), Лукреція та Таціта⁵. Тут справа в освіті Ф. Тернера. Під час навчання в Вісконсинському університеті найбільший вплив на нього справив Вільям Френсіс Аллен, спеціаліст з античної історії за фахом з широким спектром зацікавлень, що навчався в Гарварді й Гетінгені. В. Аллен намагався зацепити своїм студентам інтерес до порівняльних студій, лише за допомогою яких, на його думку, можливо встановити реальні мотиви політичної поведінки людства. Згодом Ф. Тернер викладав історію Стародавньої Греції та Риму в Вісконсинському університеті як асистент професора В. Аллена. Антична історія

наклала свій відбиток також на докторську дисертацію Ф. Тернера, в якій він на прикладі фінікійських торгових постів обґрунтував суспільно-політичне значення торгівлі⁶. А поняття фронтиру як рухомого кордону, що розмежує цивілізацію та варварство, безумовно, запозичене ним від Едварда Гіббона⁷.

Американська історіографія

Спочатку декілька слів про саме поняття *limes*. Донедавна ліми вважали передовсім за мілітарні та адміністративні округи оборонного призначення, які водночас визначали кордони Римської імперії. Вчені погоджувалися також з тим, що термін мав також істотний ментальний відтінок, оскільки відмежував світ одягнутих у білосніжні тоги “цивілізованих” римлян від нестрижених “нецивілізованих” (в уяві римлян, звісно) варварів. Варто зауважити, що Теодор Моммзен, знаменитий німецький знавець Стародавнього Риму, запропонував вважати ліми не лініями, а амбівалентними зонами, які мали “внутрішні” та “зовнішні” сфери, і це, попри певну критику, прийнялося. Як і чимало історичних термінів, *limes* не позбавлений також елемента парадоксальності. Бо для позначення поняття кордонів імперії стародавні римляни частіше вживали слова *finis* або *termini*, а щодо Валу Адріана в Британії термін *limes* не вживався взагалі. Однак у процесі формування дисципліни історії Стародавнього Риму вчені надали перевагу саме останньому терміну, і це прижилося⁸.

До історіографії компаративних фронтирів давньоримські ліми впровадив Овен Латтімор, неодноразово вдаючись до таких порівнянь на маргінесах своєї книги про внутрішні китайські фронтири⁹. Натомість перший спеціальний текст про доцільність порівняння фронтиру США з лімами Стародавнього Риму з’явився 1957 р. на сторінках хронологічно першої американської збірки статей про світові фронтири. Тож наголосивши на важливості процесу колонізації, який і уряди США і Стародавнього Риму розглядали в контексті доктрини випускного клапана (*safety valve doctrine*), професор класичної історії Вісконсинського університету Пол Маккендрік висловився за виведення давньоримської історії на орбіту досліджень світових фронтирів¹⁰.

Давньоримська історія перебувала також у сфері зацікавлень учасників великого дослідницького проекту про світові фронтири Оклахомського університету. Так, у першому томі видання “The Frontier. Comparative Studies” є три статті про фронтири Римської імперії. Всі вони стосуються проблеми акультурації в контексті проблеми “центр – периферія”¹¹.

Перша американська монографія про історію Стародавнього Риму в тернеріанському ключі – “Формування давньоримського фронтиру” – з’явилася 1985 р. Її автор – Стефан Дайсон, професор Університету Веслі (Міддлтаун, Коннектикут) у той час, тепер – професор Університету штату Нью-Йорк (Буффало) і директор Археологічного інституту Америки. “Спадщина давньоримського фронтиру, – писав її автор у передмові, – розглядатиметься як частина більшого процесу, який поєднує усередземноморення (*Mediterranization*) із прогресуючою соціальною комплексністю населення. Всюди римляни зустрічали комплексні й мобільні суспільства, відтак вони втягувалися в політичні, соціальні й економічні процеси, коріння яких знаходилося в далекому минулому. Дуже часто історики давньоримського фронтиру, так само як історики американського фронтиру, вважали регіони фронтирів за *tabulae rasae*, де імперська влада могла реалізовувати свою волю безперешкодно. Попереднє населення розглядалося або як перешкода до прогресу або як ефемерні організми, які швидко зникали в процесі просування завойовника вперед. Але такий підхід хибний. Здебільшого

фронтір притягував Рим тому, що культурна й політична динаміка заторкувала його інтереси. Не варто забувати, що однією з найімпресивніших рис римлян була їхня спроможність будувати на основі існуючої соціальної структури та забезпечувати континуїтет у формуванні їхньої власної системи”¹².

Водночас С. Дайсон зауважив, що не є прихильником жодної теорії; монографія – прелімінарна студія, а її завдання – всього-на-всього стимулювати дослідження Стародавнього Риму в тернеріанському ключі¹³.

Тож предметом дослідження є період пізньої республіки, а саме події, пов’язані з просуванням римських легіонів на північ Апенінського півострова й до Галлії. Здебільшого це політична історія, у наративі якої домінують імена полководців та описи бойових дій. До ширших порівнянь С. Дайсон вдався у висновках. “Процес просування фронтірів республіки, – писав він, – не перейшов жодної екологічної межі [термін О. Латтімора – І. Ч.], тобто не зустрів народів радикально відмінної мілітарної організації або стилю життя. Такі фронтіри контрасту існували у північно-західному Китаї, візантійсько-сельджукському фронтірі центральної Туреччини, східній Росії, ба навіть на Великих Рівнинах США та пампі Аргентини. Тут лінія землеробських поселень просувалася на землі кочівників-конярів і очевидні відмінності між двома культурами породжували великі проблеми”¹⁴. Натомість у Римській республіці соціальна організація та спосіб життя були схожі по обидва боки фронтіру тому, що схожою була екологія. Вказавши на загальні механізми акультурації (відсутність міграційних хвиль переселенців з Італії, одруження легіонерів з місцевими жінками, тривалий досвід контактів завойовників з завойованими, розвиток торгівлі й економіки в цілому), С. Дайсон водночас зауважив, що, попри відсутність вірогідних даних про чисельність римських гарнізонів, про організацію лімів у республіканський період говорити передчасно.

Наступного року С. Дайсон дещо поглибив теоретичне підґрунтя своїх думок, виголосивши доповідь у Браунському університеті на тему “Фредерик Джексон Тернер і давньоримський фронтір у Італії”¹⁵. “Я схильний розглядати фронтір як транзитну зону між різними соціально-економічними і політичними системами. В Америці фронтір здебільшого був рухомою лінією поселенців, який знищив не лише політичні, економічні й соціальні системи аборигенів, а й самих аборигенів. У давньоримській Італії я оцінюю цей процес як більш комплексний і з вищим рівнем виживання аборигенів та з більш комплексним процесом акультурації”. В пізньореспубліканській Італії варто розрізняти три відмінні фронтірні ситуації: долина По, де площа земельних угідь корінного населення співмірна з маєтками римських колоністів; Лігурійські гори, де горяни-лігурійці постійно практикували розбій на дорогах і грабунок мешканців долин; Альпи, де завдяки перманентній загрозі нападів заальпійських племен римляни залишили трайбалістську структуру недоторканою. Три напрямки розвитку досліджень фронтіру республіканського періоду видалися йому особливо доцільними: політика римлян щодо автохтонного населення на шляху просування фронтіру; роль фронтіру в контексті теорії “випускного клапана” та в процесі трансформації суспільства внаслідок зовнішнього втручання; проблема насильства. Щодо останнього, то в республіканський період йому відомий лише один наслідок геноциду, а саме тотальне винищення кельтських племен бойїв і сенонів на південь від По наприкінці III – на початку II ст. до н.е. Депортації римляни практикували частіше. Все ж, на противагу американському фронтіру, вони здебільшого прагнули романізувати місцеве населення, що посприяло розквітові імперської культури. Лівій, Катул, Вергілій та

багато інших інтелектуалів варварського походження були не “новими людьми”, а особами, що були “більш римськими”, ніж чимало самих римлян. А щодо доктрини “випускного клапана”, то вона спрацювала лише одного разу в регіоні *Ager Gallicus* на півночі Італії, що, однак, нехарактерно для республіки в цілому. Відтак, на думку С. Дайсона, до суспільства Стародавнього Риму тезу Тернера можна застосувати лише в дуже обмеженому обсязі.

1992 р., виступаючи на конференції в Немурі (Франція), С. Дайсон представив дотепні порівняння соціумів римських лімів з фронтами Середніх Віків і Латинської Америки. Звернувши увагу на безумовно високий рівень романізації Іберійського півострова, вчений провів паралелі з іспанськими колоніями Нового Світу постренесансної епохи. На його думку, почасти досі збережений рустикальний індіансько-іберійський світ Латинської Америки демонструє, як спрацьовувала політика акультурації Стародавнього Риму на теренах сучасної Франції та Британії. Хоча в фаховій літературі про Римську імперію донедавна домінував погляд на ліми як свого роду “лінію Мажино” античності, так не було. І взагалі, поняття фронтиру полягає в зоні інтенсивної взаємодії між імперською та локальними культурами, а не їх сепарації¹⁶.

В американській історіографії книга С. Дайсона є єдиним випадком застосування підходу Тернера – Латтімора в спеціалізованій праці монографічного розмаху про фронтири Римської республіки. Натомість перша монографія про фронтири імперії, а саме про фронтири західної частини імперії, з’явилася 1994 р. Її автори – науковий співробітник Канзаського університету Стівен Драммонд і Лінн Нелсон, професор середньовічної історії цього ж університету. “Важливо розрізнити два аспекти дослідження давньоримських фронтів – імперську політику та розвиток фронтиру. Ми розглядаємо імперську політику як набір засобів, за допомогою яких римський уряд контролював і використовував мешканців фронтиру, що не завжди становило ідеальну картину. Водночас ми вважаємо, що чимало явищ на фронтірі трапилися незалежно від бажання імперських адміністраторів, які часто або не бажали або були неспроможні контролювати інспіровані ними процеси. Західний фронтір, – кажуть автори, – здебільшого розвивався відповідно до своїх внутрішніх логічних принципів”¹⁷.

“Істотною рисою фронтиру були економічні можливості, які полягали в наявності вільної землі та в постійному зменшенні земельних ресурсів у процесі просування поселень... Хоча за цими базовими поняттями приховані схожі риси американського та давньоримського фронтірного досвідів, проте оповідь краще, все ж, розпочати з означення деяких основних відмінностей. В Америці, фронтір, в основному, був заселений індивідуалами та сім’ями та означений поняттям густоти населення. На противагу цьому, давньоримський фронтір означений дорогами й фортифікаціями армії імперії і саме військові підрозділи римської армії становили авангард поселень і розвитку. В Америці фронтір був рухомим феноменом, наслідком поєднання зростання населення метрополії з фактором зменшення ефективності опору аборигенів експлуатації та окупації. Римський фронтір був стаціонарним, число переселенців з метрополії поволі зменшувалося, натомість, унаслідок загрози германських племен його армія постійно зростала чисельно й удосконалювалася політично й економічно. На американському фронтірі аборигени істотно програвали в технологічному плані, особливо в галузі озброєння. Проте на давньоримському фронтірі такий диспаритет відчутним не був; римляни досягли переваги над германцями здебільшого за рахунок вищої дисципліни та мілітарної організації. Динамізм американського фронті-

ру забезпечувався бажанням поселенців експлуатувати природні ресурси регіону. Офіційною функцією давньоримського фронтиру було контролювати рух племен – мирних чи ворожих – через кордони імперії; імперський уряд вважав економічний та соціальний розвиток регіону другорядним завданням. Нарешті, рейтинг трансформації був відносно швидшим на американському фронтірі. Тож, беручи під увагу обмежений промисловий і технологічний рівень римлян, розвиток фронтиру був повільним, хоча процес також мав місце. Він розпочався з формування еліти, але водночас дратував та дезорієнтував римську армію фронтиру”¹⁸.

Точкою хронологічного відліку монографії є 9 рік н.е., коли експансія імперії на чолі з Октавіаном Августом зупинилася. Того року германці вцент розбили три легіони, послані імператором для з’ясування доцільності розширення кордонів імперії від Ельби до Рейну. Відтак Октавіан Август вирішив відмовитися від подальшої експансії та розпустив половину своєї армії, наділивши легіонерів землею в нещодавно завойованих регіонах; натомість інші легіони були дислоковані на межі імперії, в Подунав’ї зокрема. З того часу кордони імперії істотно розширювалися лише тричі: 75 р. н.е., коли приєднано землі між Рейном і Дунаєм; 43 р., коли приєднано Британію; у 107 р. завойовано Дакію. Остаточо фронтири Риму консолідувалися за імператора Адріана (117-137). А на період I-II ст. припав їхній розквіт. Відтак розпочався процес трансформації (*frontier process*). Потреби армії інтенсифікували економіку регіонів, створивши фактично неосяжний ринок споживання. Базари були неодмінним супутником армійських таборів та їх цивільних поселень (*canabae, vici*), що виникали поруч.

Армія спричинила також величезний моральний вплив на традиції місцевого населення, забезпечивши аборигенів новими зразками для наслідування. Отже, вплив римської культури відчувався в багатьох аспектах: в мові, релігії, одязі, архітектурі тощо. Досі кордон імперії простежується в ареалах поширення романських і германських мов. На лімах, у тому числі серед германців, поширилися мілітарно-маскулінні культури Юпітера Доліхенуса та перського бога Мітри, які метрополії притаманні не були. За прикладом римлян, які називали п’ятий день тижня за ім’ям Юпітера *Joves*, германці назвали п’ятий день на честь свого бога-громовержця Тора *Thursday*. З плином часу легіони поповнювали свої ряди за рахунок місцевого населення, яке зі свого боку впливало на культуру лімів все істотніше. До того ж окремі приармійські базари еволюціонізували в процвітаючі міста, чимало з яких існують досі (Агріпінна – сучасний Кельн, Аквінкум – Будапешт, Бонна – Бонн, Віндобона – Відень, Могунциум – Майнц, Сінгідунум – Белград тощо). Внаслідок сусідства варварських племен і постійного дефіциту робочої сили рабство на фронтирах поширилося мало, процент вільнонайманих працівників постійно зростав, а технології розвивалися завдяки вдосконаленню водних млинів. С. Драммонд і Л. Нелсон навіть припустили, що завдяки великим річковим ресурсам на лімах технологічний рівень був вищим, ніж у метрополії.

Істотні трансформації пережило також корінне населення. Вигоди торгівлі з римлянами були очевидними, і це спокушало багатьох. До того ж, з плином часу германські сусіди канабів пережили консолідаційні процеси, про що, зокрема, свідчить назва “маркомани” – себто “ мешканці марки”, – на відміну від старішого поняття “аллемани”, себто “ всі люди”. “Ріст германської торгівлі зруйнував римські плани остаточно. Перші імператори розглядали фронтири як межу сепарації римлян від їхніх варварських сусідів. Так не було ніколи. Насправді ж присутність римської армії сприяла формуванню великої, хоча й нестабільної, германської торгової системи, яка швидко була інтегрована в римську фінансову систему та регіональні ринки. Римські ліми

та вільна Германія формували єдину економічну систему. Згодом, коли продуктивні можливості Західної Європи та обороноздатність фронтирів занепадуть, римські торгові партнери – остроготи, візиготи, вандалі, севи, франки, алани, бургундці та інші племена – перейдуть кордон з метою стабілізувати ситуацію. Врешті-решт, об'єднання старого торгового регіону відбулося аж під час експансії імперії Карла Великого, але не раніше”¹⁹.

Один з параграфів книги про акультурацію називається “Єдність у розмаїтті”. Очевидно, автори натякають на мотто Сполучених Штатів Америки до 1956 р. *e pluribus unum* (яке й досі можна побачити на американських монетах). В Подунав'ї основним інтеграційним чинником імперії С. Драммонд і Л. Нелсон вважають сам Дунай з його притоками, що відіграв в історії Стародавнього Риму роль, подібну до ролі Міссісіпі й Міссурі на півдні США. А основним соціальним підрозділом римських фронтирів періоду імперії була вілла – комплексна інституція економічного призначення, що водночас виконувала й чимало інших соціальних функцій і яка нагадала вченим маєтки південних плантаторів XVIII – XIX ст.

1996 р. видавництво Індіанського університету видало брошуру асистента Колледжу Святої Трійці (*Trinity College*, Гартфорд, Коннектикут, тепер – доцента Трентського університету в Канаді) Г'ю Елтона “Фронтири Римської імперії”²⁰. Цей нарис становить скорочений виклад проблеми і співзвучний з книгою С. Драммонда і Л. Нелсона.

Дискусія про “Велику Стратегію” Римської імперії

Історія науки післявоєнного періоду позначена стрімким розвитком археологічних досліджень, артефактів римської цивілізації зокрема. Водночас інтерес дослідників поступово перемістився з центру імперії до її периферій. Археологи нагромадили величезну кількість нової інформації, що спричинило відомі *Limeskongressen* (перший з них відбувся 1949 р.). Але для теорії історичної науки ці конгреси не дали нічого. Здебільшого доповіді полягали в оголошенні про нові знахідки, а їх автори уникали ширших узагальнень. Як слушно зауважив Г'ю Елтон, “для багатьох істориків і археологів Стародавнього Риму фронтирні студії рівнозначні фортифікаціям. Це чудово демонструє серія *Limes volumes* з підзаголовком “Roman Frontier Studies”. Хоча формально їхнім предметом є фронтир, точнішим титулом міг би бути “Студії над римською фортифікацією”²¹. Тому час на велику дискусію про ліми прийшов лише в 1990-ті роки.

Поштовх до дискусії дала монографія Едварда Латвака “Велика стратегія Римської імперії в I-III ст.” (перше видання – 1976 р.)²². Е. Латвак – спеціаліст у галузі державної стратегії та американський розвідник, серед його творів є й книга про стратегію СРСР. Тож він зовсім не мав наміру втручатися в дискусію про фронтири. У спрощеному вигляді його теза полягала ось у чому. Кордони Римської імперії еволюціонували від зон хаотичної окупації у I ст. н. е. до стратегічно спланованих лімів (*scientific frontiers*, термін лорда Керзона, запропонований ним під час делімітації кордону Британської Індії з Афганістаном після другої афганської війни у 1878 – 1880рр.) дефензивного призначення II ст. н. е. Протягом III ст. н. е., коли експансія захлинулася остаточно, ліми перетворилися в елемент глибоко ешелюваної оборонної системи імперії, яка розвалилася впродовж IV ст. н. е.

Одним з перших тезу про спланованість лімів піддав сумніву британський вчений Джон Манн з Дургамського університету²³, автор монографії “Britain and the Roman Empire” (1996). Не варто приписувати стародавнім римлянам сучасні уявлення, Рим

був позбавлений інститутів стратегічних досліджень. Що більше, зовнішній політиці імперії здебільшого притаманна “реакція”, а не “акт”. Відтак кожна зона кордону – наслідок пристосування до локальних обставин, а не до заздалегідь спланованих умов про його облаштування.

Ще гостріше Е. Латвака заатакував учений з Тель-Авіва Бенджамін Ісаак. Він зауважив, що в період ранньої імперії термін вживався у розумінні “військові дороги”. Протягом I – II ст. н. е. він передовсім означав “демаркований кордон” і остаточно набув дефензивного відтінку лише наприкінці III ст. н. е. А от після реформ Діоклетіана та Константина у IV ст. н. е. ліми вже означали адміністративні зони на чолі з дуксом (*dux*), це поняття відмежується від поняття імперського кордону. Отже, термін розпочав широко використовуватися. Згодом він набув ще й географічного відтінку, означаючи пустелі сходу імперії. Тому, оскільки поняття лімів мало дефензивний відтінок протягом короткого часу, ототожнювати лінії фортифікацій з лімами – без сенсу²⁴.

Через два роки Б. Ісаак розвинув свої погляди на ліми до рівня монографії, розділ дев’ятий якої називається “Політика кордонів – велика стратегія?”²⁵ Сучасна логіка не завжди збігається з логікою стародавніх людей. Теза Е. Латвака про оборонну стратегію Римської імперії, іронізував Б. Ісаак, – це ніби застосувати до історії Стародавнього Світу доктрину НАТО. Насправді ж жодної оборонної стратегії римляни не мали, навпаки, єдиною метою була експансія. Та й ледве чи експансія була спланованою: імперія поширювала свою владу, де тільки могла, а вибір кордонів зовсім не був продиктований задумом створити національну систему оборони. Якщо римляни щось планували раціонально, то це система комунікацій та тилове забезпечення своїх легіонів. До того ж, немає підстав думати, що під час воєнних дій ліми відігравали істотну роль. Їхнє основне завдання – контролювати рух через кордони.

Вдаючись до ширших порівнянь, Б. Ісаак також піддав сумніву поширену думку про загибель Західної Римської імперії внаслідок нападів іноземців. Втрата Індії Британією не була наслідком іноземної навали. Так само, як Радянський Союз, Західна Римська імперія припинила існування передовсім унаслідок колапсу центрального уряду і перманентних конфліктів між різними її частинами²⁶.

Проте найгострішим критиком Е. Латвака був професор Кембриджського університету Чарльз Віттейкер (1929 – 2008) – найвидатніший дослідник лімів. В основі виданої 1994 р. Університетом Джона Гопкінса його монографії “Фронтири Римської імперії: соціальна та економічна студія”²⁷ – чотири лекції, прочитані ним у College de France 1987 р. та французьке видання 1989 р.

Варто зауважити, що в англійській мові термін *frontier* передовсім означає лінійний кордон, в мові ж американців – це передовсім зона; британці вживають це слово як синонім до поняття *border*, американці натомість роблять так лише іноді. Відтак, коли європеєць пише *frontiers* – треба здогадуватися, що він має на увазі не “фронтири” в американському, тим більше Тернеровому розумінні, а кордони, як *Grenzen*.

Ч. Віттейкер підійшов до проблеми лімів комплексно. У монографії він врахував як європейське, так американське розуміння фронтиру. А в основу своєї теоретичної схеми вчений поклав тезу Латтімора про екологічні фронтири Китаю як про компроміс між обсягом та економічною доцільністю завоювань. Цю ідею він вважав досконалішою й кориснішою для дослідження лімів Римської імперії, ніж тезу Тернера, а тим більше тези європейських теоретиків кордону лорда Керзона, Ратцеля та ін.²⁸

Книга розпочинається зі з’ясування космології стародавніх римлян. Автор підтвердив загальноприйнятту тезу про відсутність чіткої фронтирної політики в період республіки,

а водночас наголосив, як завоювання Октавіана Августа трансформували космологію його підданих. З того часу ідеологія *imperium sine fine* стала основною частиною їхнього світогляду.

Варто також зауважити гіперкритичне ставлення Ч. Віттейкера до наративних джерел. Він більше схильний довіряти археологічним знахідкам, які часто не лише не підтверджують свідчень стародавніх істориків, а й суперечать їм. Ч. Віттейкер навіть чимало доказів на предмет реальної невизначеності кордонів Римської імперії та як мало римські державні мужі розрізняли контрольовані ними території від прилеглих земель, що формально їм не належали.

Фронтири імперії були далеко не одноманітними. Арабський фронтір – це дорога, *via nova Traiana*, під охороною фортифікованих постів. А східний фронтір у цілому, від Чорного до Червоного морів, – система комунікацій та матеріального забезпечення, база, з якої римляни контролювали прилеглі землі без жодного натяку на кордон. Відтак теза Латвака (п'яте видання монографії Е. Латвака Університет Дж. Гопкінса видав водночас з монографією Ч. Віттейкера) про периметральні “наукові” кордони імперії – нісенітниця.

Ч. Віттейкер дійшов висновку, що вирішальним у процесі формування лімів була проблема матеріального забезпечення гарнізонів. Поява гарнізонів здебільшого сприяла регіональному економічному бумові (у 395р. на лімах від Синайського півострова до Чорного моря стояло 26 або навіть 28 легіонів загальною чисельністю 248 тис. вояків, до яких слід додати 104 тис. солдатів польової армії, постійно дислокованої на підступах до Константинополя, – бо легіони потребували істотних запасів їжі, зброї, спорядження, одягу, коней тощо; до того ж за свою службу легіонери отримували платню. Проте аналіз археологічних даних вказує на те, що регіональна економіка забезпечувала потреби римських вояків лише частково, здебільшого їхній добробут залежав від імпорту. Тому, як правило, легіони були дислоковані на річкових шляхах, які забезпечували значно кращі комунікації, ніж ґрунтові дороги. Таке припущення водночас пояснювало поведінку римлян в Британії, які, просунувшись у глиб Шотландії, згодом організували ліми дещо південніше, на Валі Адріана. Детально аналізуючи доступну інформацію про всі ліми без винятку, Ч. Віттейкер категорично заперечив тезу Латвака про “стратегічні лінії”. Першочергове завдання мілітарної структури лімів – контролювати рух племен і забезпечити безпеку комунікацій. Ба навіть на кордоні з Персією, незважаючи на регулярний характер військових дій і численні мирні угоди, демілітований кордон не існував (всупереч твердженням тих істориків, які досі схильні вважати цю ділянку кордону єдиним лімітованим кордоном імперії). Насправді ж кордон становили три опорні пункти, міста Амміда, Багдад і Німізіс, та обсерваційні пости у сільській місцевості, які забезпечували безпеку комунікацій. Але і в цьому випадку не може бути мови про жодну “систему”. Щоправда, Ч. Віттейкер зауважив інформацію про встановлення кам'яних знаків, які символізували поділ Вірменського царства між Римом і Персією. Він підкріпив свою гіпотезу також археологічними даними про Адріанів Вал, які спростували дані античних істориків про інтенсивні бойові дії в Британії в IV ст. На його думку, свідчення Амміана про них – це містифікація, чи не найбільша “не-подія” за всю історію римського панування в Британії. Ч. Віттейкер, однак, не зумів відповісти на запитання, чому римляни покинули Британію. Найвірогідніша гіпотеза – дезінтеграція фронтірної економіки. Однак найтаємничішим з усіх лімів є *limes Sarmaticus*, трансдунайський “Рів Сатани” – рови протяжністю сімсот кілометрів, іноді в три ряди, від Аквінкума (Будапешт) до Вімінаціума в Мізії (сучасна Болгарія).

З огляду на нечисленні форти у цьому регіоні, вчений припустив, що їх завданням було позначити політичний кордон між сарматськими племенами – давніми клієнтами римлян – й вандалами, готами й гепідами на півночі та сході.

В період пізньої імперії кількість прикордонних фортифікацій збільшилася. За винятком валів на Кавказі, призначення яких, імовірно, полягало в блокуванні руху гунів, всі інші вали знаходилися дещо в глибині римських земель й призначалися для внутрішнього контролю території. Збудований наприкінці V ст. *makron teichos* (Довга Стіна), вал довжиною 45 кілометрів між Чорним і Мармуровим морям, забезпечував акведук Константинополя.

Далі Ч. Віттейкер перейшов до найбільшої проблеми фронтірних студій – акультурації та амбівалентних лояльностей населення фронтиру. Франки не лише провадили з римлянами війни, а й були в числі найбільш романізованих варварів (інші вважають їх за найбільше романізованих). Перша протофедеративна протодержава франків Токсандрія (тепер – північний Брабант у Бельгії) виникла 358 р. Король франків Хлодвіг завдав останнього символічного удару імперії, перемігши 486 р. залишки романізованої армії Західної Риму. А от інший король франків, Карл Великий, 800 р. прийняв титул імператора римлян, відродивши у такий спосіб якщо не Римську імперію, то її привид²⁹. Хитання між війною та лояльністю до імперії характерні й для інших варварів. Автор навіть приклад готів, які хоча й завдали нищівних ударів імперії (розгром римських легіонів під Адріаноподем 378 р. і сплюндрування Риму 410 р.), водночас масово служили в римській армії та сформували перше федеративне варварське королівство.

І в галузі акультурації Ч. Віттейкер висунув революційні гіпотези. Він каже, що в комерційному (оскільки основний поштовх до асиміляції був спричинений приходом римлян економічний бум і розквіт комерції) та культурному сенсах процес романізації істотно вплинув лише на еліти. Натомість звичайні рустикальні варвари піддалися асиміляційним процесом набагато менше. Вчений також піддав сумніву відому тезу про варварську навалу як основну причину занепаду Римської імперії. Безумовно, свідчення античних істориків про чисельність варварських армій під час “мандрівки народів” перебільшені (хто й як міг їх поразити?). Непрямо про це свідчить досвід Східної Римської імперії, яка продовжила існування насамперед завдяки більшій спроможності східного імперського уряду контролювати свої території та підданих³⁰. До того ж, зазвичай варвари переходили кордон імперії не для того, щоб її зруйнувати, а з метою знайти собі в ній заняття. Зрештою, поняття “франки”, “готи” тощо спочатку означали лише “люди”, таким чином романізація мимоволі сприяла трансформації племен у народи. Але, розпочинаючи з IV ст., вістря акультурації вже повернулося проти римлян, які дедалі більше наслідували мілітарний спосіб життя генералів фронтиру (*warlords*). Якщо раніше варвари ігнорували кордони імперії, а римляни розцінювали їх, використовуючи термін видатного американського інтерпретатора тези Тернера Волтера Прескота Вебба, як *areas inviting entrance*, то в період пізньої імперії варвари сприйняли їхнє квазіправове значення і тепер вони дозволяли римським купцям переходити адміністративний кордон як представникам союзних сил, а не навпаки. У V ст. процес варваризації імперії зайшов настільки далеко, що в битвах римських легіонів з варварами вже не було зрозуміло, яка ж сторона захищає “цивілізацію”. Поступово клас великих землевласників злився з класом варварських експертів від насильства, а населення в пошуках безпеки поступово переймало запропонований їм патронат. Змальовуючи

похмуру картину брутального буття пізньої імперії, Ч. Віттейкер водночас провів вдалі паралелі з громадянськими війнами в Китаї XIX – XX ст.

2004 р. з'явилася збірка статей Ч. Віттейкера, частина з яких уже публікувалася в фаховій періодиці, розпочинаючи з 1994 р. Ці тексти доповнюють і поглиблюють ідеї, висловлені десятима роками раніше. Особливу увагу привертає текст під назвою “Використання та експлуатація емігрантів в пізній Римській імперії”, в якому вчений провів сміливі паралелі між міграційними хвилями в епоху Стародавнього Риму та міграційною політикою Європейського Союзу. ЄС нагадав йому Рим з його зонами транзиту – фронтами-лімами-марками. В країнах Європейського Союзу, каже він, сучасні емігранти демонізовані до рівня “нових варварів”, але так само “як германці IV ст., вони прагнуть не зруйнувати, а знайти роботу. Можна їх любити чи ненавидіти, проте в сучасних умовах вільних комунікацій і глобалізації зупинити їх неможливо. Всупереч Шенгенській угоді (1990) і третьому розділу Маастрихтської угоди, 80% усіх нелегальних мігрантів мають протерміновані візи. Тож від римської політики пристосувань і відкритих кордонів, через які так звані варвари мігрували й отримували шанс на інтеграцію, є чого навчитися. Результатом був не “занепад і падіння Римської імперії”, як нас учили, а її трансформація. Це корисна ідея для Європи XXI століття”³¹. Відтак, спадщина фронтиру Стародавнього Риму все ще жива і вартує подальшого дослідження.

Революційні погляди Ч. Віттейкера також наштовхнулися на жорстку критику. Американський вчений Еверет Вілер назвав його “лезом бритви” (*cutting edge*) ревізіоністської Кембріджської школи соціально-економічної історії. Е. Вілер погодився з тим, що вживання терміну “стратегія” Стародавнього Риму викликає застереження – все ж, не більше, ніж вживання тих сучасних понять, яких в епоху античності не існувало. В розумінні Е. Вілера, стратегія – це “інтеграція загальних державних політичних, економічних і мілітарних прагнень, за умов і війни, і миру, з метою захистити довготривалі інтереси, включаючи менеджмент засобів, дипломатію, національну мораль і політичну культуру і в мілітарній, і в цивільній сферах”. І оскільки в такому сенсі поняття існувало вже в епоху Стародавньої Греції, то аргумент про відсутність у Стародавньому Римі стратегічної логіки позбавлений сенсу. З таким же успіхом можна сперечатися на тему, що “Сполучені Штати ніколи не мали послідовної стратегії”, без кінця. Проблема полягає в тому, чи дійсно римська політика відповідала таким критеріям, наскільки дійсний стан римської політики відповідає Латваковим ідеям, з одного боку, та критиці Ч. Віттейкера і однодумців – з іншого. В галузі методології проблема має ще й інший вимір: чи доцільно застосовувати в античній студії соціально-економічний редукціонізм Школи Анналів та похідних від неї “нової археології” та “нової історії”? Е. Вілер погодився з Ч. Віттейкером, що впроваджене наприкінці XIX ст. лордом Керзоном поняття *scientific frontiers* ревіталізувати не варто. Тому і Дж. Манн, і Ч. Віттейкер, і Б.Ісаак мали що критикувати. Проте їхня аргументація – фальшива, і більше красномовна, ніж точна. Бо насправді римлянам був притаманний раціоналізм, і вони свою політику завжди планували заздалегідь. Те ж стосується кордонів імперії, які, всупереч твердженням критиків Е.Латвака, випадковими не були. Хоча про делімітацію говорити без сенсу, все ж ознаки концептуальності треба вбачати в схильності римлян до позначення кордонів за допомогою річищ, гір та ровів. “Тож якщо Римська республіка не мала послідовної стратегії в розумінні великого “майстер-плану” для імперії, це не виключає стратегії в загальному сенсі, себто, як її захищати, традиційних римських концепцій позначати кордони річками та ровами чи римської само-/впевненості протистояти загрози”³².

Аргументи Е. Вілера видаються раціональними. Зрештою, у своїй другій книзі Ч. Віттейкер відмовився від непримиренного тону щодо Латвакових ідей, назвавши його книгу про “велику стратегію” Стародавнього Риму “революційною”. Бо, на відміну від грубесних томів *Limeskongressen*, Е. Латвак запропонував власну теоретичну схему. Водночас, Ч. Віттейкер визнав, що його власна концепція лімів, хоча й суперечить ідеї про “велику стратегію”, завдячує своєю появою книзі Е. Латвака³³.

Як би там не було, сама по собі теза Е. Латвака не торкалася теорії світових фронтирів зовсім. Натомість з ідеями Ч. Віттейкера – зовсім інша справа. Що й засвідчили наукові конференції першої половини 1990-х років. Так, 1996 р. було видано збірник 27 доповідей конференції в Канзаському університеті 1995 р. про фронтирні суспільства в контексті переходу від епохи пізньої античності до середньовіччя. Особливо варто відзначити доповідь піонера досліджень лімів у світлі тези Тернера професора Оклахомського університету (Тулза) Девіда Гаррі Міллера, який істотно поглибив концепцію Ч. Віттейкера. Для нього очевидно, що систему знищили не варвари, а сама система. “Тож ранньомодерне суспільство Європи було правонаступником не античного середземноморського суспільства, а трансформованих фронтиром Гальштадсько-Латенських суспільств півночі. Стародавнє європейське суспільство взаємодіяло з середземноморським суспільством і природа цієї взаємодії була життєво необхідною для фронтіру та подальшого розвитку. Однак остаточно мішаний результат був культурно ближчим до стародавнього європейського суспільства, хоча й істотно трансформованого суспільством Стародавнього Риму (...) Якщо відсепаруватися від синдрому “занепаду й падіння” [імперії], сам по собі транзит варто оцінити менш пейоративно – як приклад системного колапсу, результат успадкованого мілітаристською експансіоністською державною системою продукту натиску (...) На фронтах імперія змінювала суспільство; але й фронтір змінював метрополію – хоча й ненадовго, зате значно ґрунтовніше”³⁴.

Тож, незважаючи на регулярні паралелі із Стародавнім Римом у монографії Овена Латтімора про внутрішні фронтіри Китаю 1940 р., історіографія порівняння фронтирів з лімами – наймолодша. Це пов’язано з тим, по-перше, що в цій галузі американські історики істотно відставали від своїх європейських колег; а також з тим, що етика компаративних студій довгий час перешкоджала порівнянню суспільств і явищ з різних історичних епох. Відтак, перша монографія про ліми Стародавнього Риму з’явилася аж 1985 р.

Однак упродовж 1990-их відбулася гостра дискусія про ліми, спонукана тезою американського фахівця в галузі історії стратегії Е. Латвака про “велику стратегію” Римської імперії. І хоча сам Е. Латвак був далекий від ідей Тернера, все ж започаткована дискусія, завдяки насамперед британському вченому Чарльзові Віттейкерові, спричинила істотну трансформацію уявлень про фронтіри та ліми. Опираючись передовсім на нові археологічні відкриття, Ч. Віттейкер піддав гострій критиці думку Е. Латвака про системний підхід давньоримського уряду до облаштування кордонів імперії. Британський історик висловився за застосування до історії лімів тези О. Латтімора про економічно доцільні фронтіри. Основне призначення лімів – не стратегія оборони, а контроль, забезпечення комунікацій та постачання. Звернувшись до антропологічної теорії акультурації, Ч. Віттейкер також піддав сумніву тезу про “мандрівку народів” як основну причину краху Римської імперії. Всупереч свідченням античних істориків, орди варварів були не такими вже й численними. Тому основною причиною краху

Західної Римської імперії треба вважати не іноземні навали, а внутрішні чвари та дезінтеграцію системи управління. Натомість варвари, подібно до нелегальних мігрантів Європейського Союзу сьогодні, прагнули не зруйнувати імперію, а інтегруватися в неї. До того ж, на протигагу історії модерних фронтирів, римляни не були схильні до колонізації завойованих просторів. Тому, наслідок варварських міграційних рухів на терени Римської імперії – трансформація лімів, а невдовзі – й метрополії. І хоча Римська імперія зазнала краху, між давньоримським і середньовічним суспільством спостерігається континуїтет. Відтак у парадоксальний спосіб результат був прямо протилежний асиміляційним зусиллям імперії – не імперія поглинула фронтир, а фронтир поглинув імперію. Впродовж 1990-х років конференції фахівців з історії Стародавнього Риму, а водночас видані тоді ж праці інших істориків продемонстрували, що, попри часткову критику, вчені схильні до засвоєння ідей Ч. Віттейкера по обидва боки океану.

“Daily life in the Roman Empire resembled daily life in the American West: no police in the streets, no deputies in the countryside, no public prosecutor. Every man had to defend himself and mete out his own justice, and the only practical solution for the powerless and the non-so-powerful was to place themselves under the protection of a strong patron” (The History of Private Life. – Vol.1: From Pagan Rome to Byzantium. – London, 1987. – P. 151).

¹ William W. Savage, Stephen Thompson, “The Comparative Study of the Frontier: An Introduction” // The Frontier. Comparative Studies. – Vol. 2, – Norman, 1977. – P. 6.

² Lee Klein K. Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890 – 1990. – Berkeley-Los Angeles-London, 1997. – P. 210.

³ Стаття продовжує серію публікацій про порівняльний підхід до тези про фронтир: Чорновол І. “Дикий Захід” і “Дике Поле”: Україна в світлі тези Тернера” // Критика. – № 6. – 2006. – С. 26-28; Його ж. “Середньовічні фронтيري та модерні кордони” // Критика. – № 10. – 2006. – С. 9-12; Його ж. “Фронтيري Росії” // Критика. – № 6. – 2007. – С. 17-21; Його ж. “Географія фронтирів та її піонери” // Критика. – № 7-8. – 2008. – С. 27-30; Його ж. “З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і “теза Болтона” // Історіографічні дослідження в Україні. – № 19. – 2008. – С. 132-157; Його ж. “Теорія компаративних фронтирів” // Регіональна історія України. – Вип. 3. – Київ, 2009. – С. 41-66; Його ж. “Середні Віки у світлі Тернерової тези про фронтир” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 203-216; Його ж. “Історіографія Австралії у світлі тези Тернера” // Регіональна історія України. – Вип. 4. – 2010. – С. 239-248; Його ж. “Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтирів” // Історія – ментальність – ідентичність. – Т. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття. – Львів, 2011. – С. 151-164; Його ж. “Фредерік Джексон Тернер і концепція фронтирів” // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 77-100.

⁴ Turner F. “The Significance of the Frontier in American History” / Rereading Frederick Jackson Turner. “The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays, With Commentary by John Mack Faragher. – New York, 1994. – P. 59-60.

⁵ Wilbur R. Jacobs. On Turner’s Trail. 100 Years of Writing Western History. – Lawrence, 1994. – P. 34.

⁶ Turner F. The Character and Influence of the Indian Trade in Wisconsin. A Study of the Trading Post as an Institution // John Hopkins University Studies in Historical and Political Science. – Series 9. – B. XI-XII. – 1891. – P. 7-8.

⁷ David H. Miller. “Frontier Societies and the Transition Between Late Antiquity and the Early Middle Ages” // Shifting Frontiers in Late Antiquity, ed. By Ralph W. Mathisen and Hadith Sivan. – Aldershot-Brookfield, 1996. – P. 163.

⁸ Benjamin I. “The Meaning of the Terms Limes and Limitanei” // The Journal of Roman Studies. – Vol. 78. – 1988. – P. 125-130; Charles R. Whittaker // Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study. – Baltimore-London, 1994. – P. 201.

⁹ Чорновол І. “Географія фронтиру та її піонери” // Критика. – № 7-8. – 2008. – С. 27-30.

¹⁰ Paul L. MacKendrick. “Roman Colonization and the Frontier Hypothesis” // The Frontier in Perspective. – Madison, 1965. – P. 3-20.

¹¹ John W. Eadie. “Civitates and Citizens: Roman Frontier Policies in Pannonia and Mauretania Tingitana” // The Frontier. Comparative Studies / ed. by David Henry Miller and Jerome O. Steffen. – Norman, 1977; Cooter W. “Preindustrial Frontiers and Interaction Spheres: Prolegomenon to a Study of Roman Frontier Regions” // Ibidem. – P. 81-107; Miller D.-H., Savage W.-W. “Ethnic Stereotype and the Frontier: A Comparative Study of Roman and American Experience” // Ibidem. – P. 109-137.

¹² Dyson S. The Creation of the Roman Frontier. – Princeton, 1985. – P. 5-6.

¹³ Див. рецензію Едварда Латвака: Latwak E. The American Historical Review. – Vol. 91. – № 2. – 1986. – P. 366-367.

¹⁴ Ibidem. – P. 277.

¹⁵ Dyson S. “Frederick Jackson Turner and the Roman Frontier in Italy”, Rome’s Alpine Frontier. Proceedings of the Conference Held at the Center for Old World Archeology and Art. – Brown University-Rhode Island. – September 27-th 1986 ([Providence]: Art and Archaeology Publications, 1990). – P. 7-18.

¹⁶ Dyson S. “The Roman Frontier in Comparative Perspective: the View from North America”, Frontieres D’Empire. Nature et Signification des frontieres romaines, sous la direction de Patrice Brun, Sander van der Leeuw, Charles R. Whittaker // Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours 21-22-23, Mai 1992 (Nemours: Ed. A.P.R.A.I.F., 1993).

¹⁷ Drummond S., Nelson L. The Western Frontiers of Imperial Rome. – Armonk-NY-London, 1994. – P. 5-6.

¹⁸ Ibidem. – P. 6.

¹⁹ Ibidem. – P. 132.

²⁰ Elton H. Frontiers of the Roman Empire. – Bloomington and Indianapolis, 1996. – 150 p.

²¹ Ibidem. – P. VIII.

²² Luttwak E. The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third. – Baltimor-London, 1984. – 3-rd printing.

²³ Mann J. “Power, Force, and the Frontiers of Empire” [review: Edward Luttwak, The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third]. – Baltimore-London, 1976. – P. 175-183 (The Journal of Roman Studies, 1979. – Vol. 70).

²⁴ Isaak B. Op. cit. – P. 131-147.

²⁵ Isaac B. The Limits of Empire. The Roman Army in the East. – Oxford, 1990.

²⁶ Isaac B. “An Open Frontier”, Frontieres D’Empire // Nature et Signification des frontieres romaines. – Nemours, 1993. – P. 105-114.

²⁷ Charles R. Whittaker, Frontiers of the Roman Empire // A Social and Economic Study. – Baltimore-London, 1994).

²⁸ Детальніше див.: Whittaker C. *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. – London-New York, 2004 P. 191-192.

²⁹ Існує також блискуча стаття Давида Генрі Міллера про появу культу Одіна в контексті процесу акультурації франків: Miller D. “Ethnogenesis and Religious Revitalization Beyond the Roman Frontier: The Case of Frankish Origin” // *Journal of World History*. – Vol. 4 (2). – Fall, 1993. – P. 277-285.

³⁰ Цій проблемі Ч. Вігтейкер присвятив два окремі тексти: Whittaker C. “What Happens When Frontier Come to End?” // *Frontieres D’Empire. Nature et Signification des frontieres romaines*. – Nemours, 1993. – P. 133-141; Ejud. “The Importance of Invasions on the Later Roman Empire” // *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. – London-New York, 2004. – P. 50-62.

³¹ Whittaker C. “The Use and Abuse of Immigrants in the Later Roman Empire” // *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. – London-New York, 2004. – P. 213.

³² Wheeler E. “Methodological Limits and the Mirage of Roman Strategy” // *The Journal of Military History*. – Vol. 57. – № 1. – January, 1993. – PP. 7-41; № 2. – April, 1993. – P. 215-240.

³³ Whittaker C. “Grand Strategy or Just a Great Debate?” // *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. – P. 28.

³⁴ Miller D. “Frontier Societies and the Transition Between Late Antiquity and the Early Middle Ages” // *Shifting Frontiers in Late Antiquity* / ed. By Ralph W. Mathisen and Hadith Sivan. – Aldershot-Brookfield, 1996. – P. 158-171.

Ігор Чорновол.

Фронтири Стародавнього Риму.

На великій історіографічній базі розкривається концепт фронтиру, запропонований американськими істориками ще наприкінці XIX ст. Основоположник концепції Ф. Тернер поширив її і на Середземномор’я. Відтак, концепція фронтиру здійснила великий вплив на історіографію Стародавнього Риму. Однак унаслідок наукових дискусій, уявлення про фронтири та ліми Стародавнього Риму зазнали істотної трансформації.

Ihor Chornovol.

Ancient Rome’s Frontiers.

The concept of the frontier, suggested by American historians at the end of the XIX-th century, is analysed on the large historiographic base. F. Turner, the fonder of the concept, spread it to Mediterranean. Then, the concept of the frontier made a great influence on Ancient Rome’s historiography. However, as a result of scientific discussion the ideas of Ancient Rome’s frontiers and limeses have undergone an essential transformation.

ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ДВОХ ЛІТОПИСНИХ ПУНКТІВ XII–XIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Виявлення і публікація руських літописів спричинили зростання зацікавлення історією княжої доби. Одним із першочергових напрямів наукових досліджень стало встановлення місцезнаходження літописних пунктів, яке часто набувало дискусійного характеру. Переривання літописної традиції, занепад багатьох адміністративно-господарських осередків княжої доби у XIII – XV ст., зміни політичної та соціально-економічної ситуації стали причиною того, що навіть розташування княжих столиць (наприклад, Галича, Теремблові, Звенигорода, Червена) викликало суперечки між дослідниками. Окремі топоніми не локалізовані й досі.

Серед місцевостей, згаданих літописцем і досі чітко не локалізованих, є Браневичева Ріль (1230 р.) і княжий двір Володимирка Володаревича під Перемишлем (1152 р.). У зв'язку з цим, хочемо запропонувати власні варіанти місцезнаходження згаданих літописних об'єктів, розташованих на території Перемишльської землі.

Браневичева Ріль згадана в Галицько-Волинському літописі у зв'язку зі змовою вишньанського боярина Філіпа проти князя Данила (1230 р.). “Василко же поѣхавшы Володимѣроу а Филипъ безбожнѣи. зва княза Данила во Вишню. другии свѣтъ створиша. на оубьенье его. со Александромъ братоучадомъ его. воехавшоу емоу во Браневича ве рьли. и приде емоу соль ѿ ть сачкого его. Дъмьана. рекшоу емоу. ѿко пиръ золь есть. ѿко свѣщано есть безбожнѣмъ твоимъ боариномъ Филипомъ. и братоучадомъ твоимъ. ѿлександромъ. ѿко оубьеноу ти быти. и то слышавъ поиди назадъ. и содержи столь ѿца своего. Коснатиноу повѣдавшоу. вномоу же вбратившюса. на рѣцѣ Днѣстрѣ. а боаре безбожнии везахоуса иноуда. не хотаще видити лича его. приехавшоу же в Галичь. посла сла ко братоу кнзю си Василкови. поиди ты на ѿлександра”¹.

Наведений уривок дає змогу тільки приблизно локалізувати Браневичеву Ріль – десь між Галичем і Вишнею, хоча, зрештою, літописець не вказав, звідки вирушив Данило. За версією Леоніда Махновця “Браневичева Ріль – село у Галицькій землі, на правому березі р. Бистриця Тисменицька (права притока Дністра); нині – с. Долішній Лужок з присілком Бронічани Дрогобицького р-ну Львівської області”².

В окремій статті, присвяченій локалізації літописних пунктів, Іван Крип'якевич висловив припущення, що Браневичева Ріль знаходилася на місці сучасного села Бринці (Бринці Загірні, Бринці Церковні, Вибранівка) над р. Давидівка, долиною якої, очевидно, йшов один зі шляхів з Галича на Львів і далі на Вишню та Перемишль. Село вперше згадується 1374 р. і у XIV – XVI ст. фігурує в джерелах під назвами Branicle, Brani(y)cze, Brancze³.

Як помітно, обидва дослідники при локалізації літописного пункту слушно звернули увагу на пошуки основи літописної назви [бран/брон] у топоніміці населених пунктів Верхнього Подністров'я.

Розглянемо особливості літописного тексту та його можливі інтерпретації. Зважаючи на те, що села взагалі рідко згадуються у літописах (при тому найчастіше з прямою вказівкою на тип такого поселення), то можна припускати з великою долею

вірогідності, що в літописі йдеться не про село, як вважав Л. Махновець, а про “город”, тобто укріплене поселення. Ймовірно, Л. Махновець ідентифікує Браневичеву Ріль як “село” на підставі того, що поряд із сучасним населеним пунктом Брониця не зафіксовано городища. Найближче укріплення до Брониці знаходиться за 10 км на захід, у с. Ступниця, і датоване кінцем X – XI ст.⁴ Щодо Бринців, то найближче городище зафіксоване за 6 км на північний захід, біля сусідньої Березини. На жаль, ширшої інформації про цю пам’ятку немає, відомо тільки, що вона датована XIII – XIV ст.⁵ і, найімовірніше, є пізньосередньовічним замчищем. Окремо треба звернути увагу також на назву цього літописного пункту, який, найімовірніше, мав назву не Браневичева Ріль, а Браневич. У тексті літопису вказано: “воехавшоу емоу во Браневича ве рьли”, тому пропонуємо цей момент трактувати так, що Данило в’їхав у заплаву (чи долину)⁶ біля города Браневича.

Крім шляхів, які йшли від Галича до Вишні лівими притоками верхнього Дністра, до цього боярського осідку можна було потрапити також дорогами, що проходили через Верхньодністерське Підгір’я: одна з них йшла через Долину, Стрий, Нижні Гаї, Дрогобич, друга – через Зудеч (Жидачів), правим берегом Тисмениці до Дрогобича і далі до Вишні. Зважаючи на те, що в цьому районі долини Дністра (від Самбора до Миколаєва) та нижньої течії Тисмениці ще до недавнього часу були сильно заболоченими, головна транспортна магістраль між горами і Дністром проходила саме в районі Дрогобича. Очевидно саме фактор важливого комунікаційного вузла (поряд із солеварним промислом) визначив роль Дрогобича, який у XIV ст. (можливо й раніше) став центром волості (повіту).

Обидва “підгірські” шляхи перетиналися біля Дрогобича, неподалік сучасного села Раневичі. Саме цей населений пункт, на нашу думку, можна пов’язувати із літописним Браневичем. Перша згадка про село датована 1409 р.⁷ Досить правдоподібно, що сучасна назва населеного пункту – трансформація антропоніма [Б]раневичі. Топографія Раневичів, безперечно, сприяла існуванню тут укріпленого осередку. Значна частина села знаходиться на мисоподібному пагорбі при впадінні р. Солониці у р. Тисменицю. На стрілці мису сьогодні розташовані церква Петра і Павла⁸ та сільський цвинтар. Безперечно, що місце розташування церкви у селі – це найдавніша і центральна частина у розвитку населеного пункту. Під час обстеження пагорба, здійсненого у березні 2012 р., встановлено, що стрілка мису має круті схили, вона невелика за площею і відокремлена від решти плато невеликим схилом, який може бути рештками валу-ескарпу. Споруда церкви займає близько 70 % підвищення стрілки мису. Крім того, в глибині мису, на території села, приблизно за 200 м на північ від церкви, простежено ровоподібну улоговину (південний, з боку церкви, берег якої значно вищий від протилежного), що перетинає західний схил мису і може бути рештками зовнішньої оборонної лінії городища. Із цього пагорба в Раневичах на кільканадцять кілометрів добре проглядається вся околиця в широкій заплаві при злитті Солониці і Тисмениці. Найімовірніше, саме біля Раневичів була переправа, що з’єднувала обидва береги болотистої долини Тисмениці.

Безперечно, відповідь про наявність пам’ятки княжої доби можуть дати тільки археологічні дослідження, однак вони можуть бути утруднені розташуванням тут прицерковного кладовища та руйнаціями культурного шару, які очевидно відбулися в процесі будівництва церкви⁹.

Княжий двір під Перемишлем. Одним із нелокалізованих літописних пунктів залишається замський княжий двір під Перемишлем, згаданий у зв’язку із подіями

1152 р. Тоді під час чергової війни між Володимирком Володаревичем і київсько-угорською коаліцією Ізяслава Мстиславича і Гейзи II головні бойові дії велися в районі Перемишля. Володимирко, вщент розгромлений у битві, втік у Перемишль, але війська союзників не взяли місто одразу, “зане нѣкому са башеть из него бити. но про то его не вша. вже баше дворѣ. кнѣзь внѣ города. на лузѣ надѣ рѣкою надѣ Саномѣ. и ту бѣ товарѣ в немѣ многѣ. и тамо наринуша вси воѣ”¹⁰.

Для локалізації княжого двору проаналізуємо завершальний етап цієї кампанії. Переміщення військ у літописі досить детально описане (безсумнівно, учасником подій), тому їх можна відтворити зі значною часткою ймовірності. Об’єднане київсько-волинське військо Ізяслава рушило з Володимира “по королеви. дорозѣ”, очевидно через Червен і Любачів. Ізяслав переправився на лівий берег Сяну нижче Ярослава і об’єднався з уграми десь між цим містом і Перемишлем. Війська йшли вгору по течії Сяну, вздовж лівого берега. “и придоша к рѣцѣ к Санови. ниже (виділ. – Я. П.) города Перемьшла ту и стаха полкы своими всѣми. Володимерѣ же ста по внои сторонѣ. полкы своими”. Обидва війська розташувалися одні навпроти одного на кількох бродах через Сян, і після нетривалого маневрування київсько-угорські полки форсували річку в кількох місцях і вщент розгромили Володимирка, “и тако потопташа ѣ. и многы ту избиша. а друзии истопташа а другыа изоимаша”. Після переможної битви і пограбування княжого двору “на лузѣ” “Изаславѣ же и король скупивше всѣ своя воа. и всю свою дружину. ту же (виділ. – Я. П.) и стаха товарѣ передѣ городомѣ надѣ рѣкою. надѣ Вагромѣ (виділ. – Я. П.)”. Вказівка “ту же” досить певно засвідчує, що табір влаштували поряд з місцем битви. Тому броди через Сян треба шукати неподалік гирла В’яру, над яким стояв табір коаліції. І справді, вивчення картографічного матеріалу XIX – першої половини XX ст. підтверджує цей здогад. В околицях сіл Гурко (Вірко), Гуречко-над-Сяном, Болестрашичі з обох боків Сяну до річки підходять ґрунтові дороги, які виходять до обмілин, позначених на картах. Крім того, під Гуречком-над-Сяном є позначка “В.” (пол. “bród” – брід), до якого сходяться дороги з Гуречка і Болестрашич. Далі, на лівому березі Сяну, дорога понад рікою йшла на Вишатичі, Валяву, Сосницю, Радимно і Ярослав. Звертає увагу локалізація на цій дорозі відантропонічних топонімів на “-ичі”, які мають виразне старослов’янське коріння (Болестрашичі, Вишатичі)¹¹, а також села Валява, де розташовані пам’ятки княжої доби – городище і могильник з досить багатим супровідним матеріалом (розкопки Я. Пастернака)¹². Досить правдоподібно, що саме цим шляхом рухалися війська Ізяслава і Гейзи II, вийшовши до бродів на околицях Болестрашич і Гуречка.

Вибір місця для таборування над В’яром, в околицях Медики, був не випадковим. Літописець наголосив, що війська коаліції були значними: “бѣ же в корола полковѣ. ѿ. и ҃ полци. проче Изаславлиѣ. полковѣ. и проче поводныѣ конии. и товарныхѣ”¹³. До складу війська Ізяслава входили його власні полки, загони співправителя, великого київського князя В’ячеслава Володимировича, волинського князя Святополка Мстиславича, дорогобузького князя Володимира Андрійовича, пересопницького князя Володимира Мстиславича, “и вси Чернии Клобукы. и Кианы лутшии. и всю Рускую дружину”. Безперечно, для такого великого війська і значної кількості коней була необхідна досить значна територія і “ресурсна зона”.

У цьому контексті необхідно згадати, що саме над В’яром 1099 р. відбулася битва військ князя Давида Ігоревича і половців проти армії князя Ярослава Святополковича і угрів, які тримали в облозі у Перемишлі Володаря Ростиславича¹⁴. Аналіз опису подій дає підстави вважати, що ця битва відбулася приблизно на тому ж місці, що й битва

1152 р. Оскільки Давид ішов з половцями, то, найімовірніше, вони рухалися зі східного напрямку. Угри, які облягали Перемишль, зустріли військо князя Давида на правому березі В'яру, оскільки, втікаючи після поразки, “мнози истопоша оу В'ягру. друзии же въ Сану. и бѣжаше возлѣ Сань оу гору. и спихаху другъ друга”¹⁵. Літописець відзначив значну чисельність угорського війська – “бѣ бо Оугоръ числомъ. р̄. тысащъ”¹⁶, хоча Ян Длугош писав про 8 тисяч воїнів¹⁷. Незважаючи на очевидну гіперболізацію чисельності військ, для розгортання такої кількості воїнів (зокрема половецької кінноти) рівнина над В'яром була цілком придатною.

Варто відзначити ще одну особливість топографії місцевості між В'яром і Медикою. Навіть на сучасних картах помітно, що в районі с. Лапаювки дорога Перемишль – Львів (яка в середньовіччі мала ту саму трасу, що й тепер) проходить через своєрідний вузький “коридор” – з півночі до неї підходить стариця Сяну (між Гуречком і Гурком; можливо, у ранньому середньовіччі це і було річище), а з півдня – болотиста місцевість, яка простягається на кілька кілометрів аж до заліснених пагорбів в околицях Яксманич і Селиськ. Тому напевно, саме *in loco* відбулися обидві битви (1099 і 1152 р.).

Отже, низовина при впадінні В'яру в Сян була зручним місцем для таборів і проведення битв за участю великої кількості воїв. Ще одним підтвердженням цього є розташування під Медикою військових таборів та проведення сеймиків і “пописів лицарства” в пізніші часи. Зокрема, у 1572 р. тут відбувся переделекційний сейм Руського воєводства, сейми 1564 і 1613 р. визначали Медику як місце збору (попису) лицарства Перемишльської землі. Під Медикою у 1623 і 1624 рр. татари Кантемира-мурзи влаштовували базовий табір, звідки здійснювали напади на дальші терени – до Львова, Сандомира, Тарнова, Кросна¹⁸, подібно як це відбулося і в 1664 р.¹⁹ У 1657 р. на полях між Медикою і Торками стояв табір семигородського князя Дьєрдя II Ракоці під час облоги ним Перемишля²⁰.

Реконструючи далі події 1152 р., припускаємо, що переправившись через Сян в районі сучасного села Гуречко-над-Сяном і розбивши галицькі полки, коаліційні війська не рушили навздогін за Володимирком, який втікав на захід, до Перемишля, а почали грабувати княжий двір, очевидно розташований десь неподалік. Нашу увагу привернув добре відомий історикам пізнього середньовіччя королівський двір у Медиці, в якому часто зупинялися Владислав II Ягайло і Ян III Собеський. У писемних джерелах двір (важливо зазначити, що в актових матеріалах завжди вживався термін “*curia*” – двір) вперше згаданий 1403 р., коли тут перебував Владислав II Ягайло. У Медицькому дворі видана низка привілеїв, приймалися посольства; тут у 1434 р. Владислав Ягайло застудився, “слухаючи співу соловейка”, а через кілька днів помер у Городку; звідси адресовано кілька листів Яна Собеського до дружини Марисеньки²¹. Двір у Медиці розташований за 12 км на захід від центральної частини Перемишля і за 2 км від річища Сяну, у його долині. Замок зведений на півострові, над озером, утвореним потоком, який в нижній течії має назву Буцівський канал (ліва притока Вишні); з напільного боку він був захищений ровом. Рання згадка про укріплений двір у Медиці нашою думкою, що традиція цієї резиденції сягає ще княжих часів, адже Медика з навколишніми селами вже в той час була власністю короля (королівщиною)²², та й загалом після приєднання Галицького князівства до Польської корони адміністративно-територіальна структура, система заселення, право власності на угіддя змінювалися досить повільно, протягом XIV – XVI ст.²³ До королівських угідь, центром яких була Медика, входили “конюші” села Шегині, Торки, Позьдзяч, Мацьківка, Буців, Батичі, Даровичі, Вітошинці, Мацьковичі, Малковичі²⁴. “Конюхи”,

згадані у перемишльських актах XV – початку XVI ст. в деяких із цих сіл, займалися тільки забезпеченням і утриманням королівського стада в Медиці²⁵, а намагання королівських старост примусити їх виконувати ще й інші повинності привело до появи у цьому середовищі фальсифікатів грамот-привілеїв князя Лева²⁶. Не заглиблюючись у зміст дискусії щодо автентичності та наукового значення цих грамот, відзначимо очевидне існування у цих селах давньої традиції господарських занять мешканців околиць Медики, яку пов'язували з княжими часами. І тут варто навести думку Бориса Грекова, який вважав, що королівські замкові слуги з часів пізнього середньовіччя – це слуги і селяни колишніх доменів галицьких князів²⁷. Отже, “конюхи” королівського двору у Медиці, безперечно були нащадками слуг княжого двору у тій таки Медиці! Відзначимо також, що на схід від Перемишля, неподалік від Медики, розташовані кілька сіл, назви яких (Биків, Коровники, Гусаків (Гусаковичі), Конюшки, Конюхи (присілок Вітошинців)) можуть вказувати, що їхнє населення також було зайняте у тваринництві, можливо й при княжому дворі. Очевидно, з подібним напрямком княжого господарства були пов'язані також мешканці сіл Торки і Берендеевичі, розташованих в тій самій окрузі. Назви цих населених пунктів походять від етнонімів кочових тюркомовних народів (торки, берендеї/берендичі, чорні клобуки), які осіли в Середньому Подніпров'ї і перейшли на службу до руських князів. Зазначимо, що російський дослідник Сергій Пашин вважає перемишльських слуг-конюхів нащадками посаджених у княжих володіннях полонених²⁸, тому виглядає логічним, що осаджені в княжому домені бранці (або ж такі, які добровільно перейшли на службу до галицьких князів) були задіяні в галузі господарства, традиційній для їхнього укладу життя.

Саме місцезнаходження двору, окрім вдалого використання природного захисту, мало й інші стратегічні переваги з огляду на перехрещення у цій місцевості різних шляхів. Насамперед, через Медику проходила важлива дорога з Перемишля на Звенигород і Львів. Саме через Медику відбувалася комунікація частини північно-східних районів Перемишльської землі зі стольним градом, адже якщо рухатися до Перемишля, розташованого на правому березі Сяну, через Ярослав, доводилося б двічі переправлятися через цю річку (як це зробив Ізяслав Мстиславович). До Медики, очевидно, вів ще шлях, який сполучав Наддністерську Перемищину із правобережжям Середнього Сяну.

На Русі, крім княжих дворів-резиденцій, що знаходилися безпосередньо в стольних містах²⁹, були досить поширеними двори (як княжі, так і боярські), розташовані на досить значній відстані від самих “городів”, зокрема в Києві такі двори були у Берестовому, на Видубичах і Угорському³⁰. Тому розташування літописного перемишльського княжого двору в Медиці не суперечить цій тенденції, а зважаючи на викладені вище опосередковані докази, є цілком правдоподібним. Відзначимо також, що під час археологічних досліджень, які провів 1969 р. на території колишнього Медицького замку польський археолог А. Коперський, окрім іншого, було виявлено матеріали доби середньовіччя³¹. Можливо, подальше археологічне вивчення зможе дати більше даних про ранньосередньовічний етап історії Медики, однак, зважаючи на тривале використання території двору і численні перебудови (особливо в середині XVI ст., наприкінці XVIII ст. і 1922 р.), сподіватися на задовільне збереження культурного шару і решток об'єктів не доводиться.

Безсумнівно, наведені нами варіанти локалізації літописних місцевостей Перемишльської землі є дискусійними і потребують ширшої аргументації на основі даних археології, топографії, топоніміки та інших галузей. Однак використання викладеної

аргументації у медієвістичних дослідженнях дасть змогу краще зрозуміти проблеми системи заселення, етнічних процесів, комунікації, оборони і військової тактики, власності та інших питань історії середньовічної Русі.

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т. 2. – Стб. 762-763.

² Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис Руський / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 542. Йдеться про село Бронниця Дрогобицького району, в його околицях якого протікають потоки Бронниця і Броничари.

³ Крип'якевич І. Деякі літописні назви з Галичини // Записки НТШ. – Т. ССXXII. – 1991. – С. 314.

⁴ Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – С. 23-24, 118-120.

⁵ Корчинський О. Городища IX – XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я: Дис. ... канд. іст. наук // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Львів, 1996. – Рис. 6, 7; Liwoch R. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków różnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski, tarnopolski) // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Т. XXIV. – Rzeszów-Krosno-Przemyśl, 2003. – С. 227.

⁶ "Ръль" – болотисте місце, заплава (див.: Железняк І., Корепанова А., Масенко Л., Стрижак О., Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 24).

⁷ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1873. – Т. IV. – С. 76; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі – SGKP). – Warszawa, 1888. – Т. 9. – С. 525; Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. Утворення від слов'янських автохтонних відкомпонитних скорочених особових власних імен. – К., 1995. – С. 173-174.

⁸ На Львівщині можна навести багато прикладів розташування церков на ранньо- і пізньосередньовічних городищах, серед яких Ступниця, Верхнє Синьовидне, Городисько, Буськ (Воляни), Кульчиці та ін.

⁹ Зазначимо, що під час укріплення фундаментів церкви у 2010 р. під її східною стіною були виявлені поховання, а західний край мису був знівельований через підсіпку землею товщиною 0,2–1,0 м. Висловлюємо подяку парохів храму Святих Апостолів Петра і Павла у с. Раневичі о. Володимирові Прохоренку за всебічне сприяння та надану інформацію під час проведення археологічної розвідки у с. Раневичі.

¹⁰ ПСРЛ. – 1908. – Стб. 449.

¹¹ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів... – С. 65-66, 297.

¹² Petehyrycz W., Terskyj S. Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla // Rocznik Przemyski. – 1997. – Т. XXXIII. – Z. 5. – С. 107-118; Петегірич В. Валявський могильник // Галич і Галицька земля. – Київ-Галич, 1998. – С. 114-119.

¹³ ПСРЛ. – 1908. – Стб. 448.

¹⁴ Там само. – Стб. 248.

¹⁵ Там само. – Стб. 246.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Літопис Руський. – С. 153. – Прим. 26.

¹⁸ SGKP. – Т. 6. – 1885. – С. 238; Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605 – 1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław-Kraków, 1964. – С. 39, 42-44; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1885. – Т. 2. – Cz. 1. – С. 624.

¹⁹ Michałowicz-Kubal M. Zamki, dwore i pałace województwa podkarpackiego. – Krosno, 2006. – S. 70.

²⁰ Borc A. Działania wojenne na terenie ziemi Przemyskiej i Sanockiej w latach “potopu” 1655 – 1657. – Przemyśl, 1999. – S. 84.

²¹ SGKP. – Т. 6. – 1885. – S. 238; Proksa M. Studia nad zamkami i dworami ziemi Przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku. – Przemyśl, 2001. – S. 316-317; Michałowicz-Kubal M. Zamki, dwore i pałace województwa podkarpackiego. – S. 70-74.

²² Ibid.

²³ Szczygieł R. Od wołości do powiatu: przemiany podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 9-11; Janeczek A. Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie. – Rzeszów, 1996. – S. 291-299.

²⁴ SGKP. – Т. 6. – 1885. – S. 239.

²⁵ Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – С. 90-92.

²⁶ Детальніше див.: Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? // Записки НТШ. – Т. 45. – 1902. – С. 1-21; Линниченко И. Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Т. XI. – 1904. – С. 80-102; Інкін В. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича? // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – 1988. – С. 55-63; Пашин С. Червонорусские акты XIV – XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. – Тюмень, 1996. – 120 с.

²⁷ Греков Б. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – Кн. 1. – М., 1952. – С. 362-363.

²⁸ Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века... – С. 92.

²⁹ Ратич А. К вопросу о княжеских дворах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси / Ред. А. Кирпичников, П. Раппопорт. – Ленинград, 1974. – С. 188-191; Попов И. Княжеские резиденции в домонгольской Руси: летописные известия и археологические реалии // Stratum Plus. – 2000. – № 5. – С. 391-406; Попов И. Княжеские резиденции в домонгольской Руси (генезис и классификация). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archaeology.ru/Download/Popov/Popov_1998_Kniazheskie.pdf

³⁰ Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис Руський... – С. 531-536; Петрик А. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник, 2008. – Вип. 11-12. – С. 63-86.

³¹ Proksa M. Studia nad zamkami i dworami ziemi Przemyskiej... – S. 316.

Ярослав Погоральський.

До локалізації двох літописних пунктів XII – XIII ст. на території Перемишльської землі.

На основі аналізу літописного тексту, пізньосередньовічного актового матеріалу, даних археології і топоніміки здійснено спробу локалізувати згадані у літописі Браневичеву Ріль (1230 р.) і замський двір галицького князя Володимирка Володаревича біля Перемишля (1152 р.). Розташування літописної Браневичевої Рілі ототожнено з селом Раневичі, коло Дрогобича. Про розташування перемишльського замського

княжого двору на території села Медика вказують детальний аналіз літописного тексту з використанням картографічного матеріалу, дані археології і топографії.

Jaroslav Pohoralsky.

To the localization of the two chronicles points of the XII – XIII-th centuries on the territory of Przemyśl.

On the basis of the analysis of the chronicles text, the late Middle-Ages assembly material, the data of the archeology and toponymy an attempt to localize mentioned in chronicles the Branevycheva Ril (1230) and country-yard of the Galician prince Volodymyrko Volodarevych near Przemyśl (1152) is made. The location of the chronicles Branevycha Ril is identified with the village Ranevychi, near Drohobych. On the location of Przemyśl princely country-yard in the village Medyka show the detailed analysis of the chronicle text using the cartographic material, the data of the archeology and topography.

УЧАСТЬ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У БОРОТЬБІ ЗА АВСТРІЙСЬКУ СПАДЩИНУ БАБЕНБЕРГІВ

Австрійські землі довгий час не відігравали помітної ролі у зовнішній політиці Галицько-Волинської Русі. Навіть враховуючи наявність давніх торгівельних відносин між обома державами¹, на сторінках руських літописів не залишилося значної кількості свідчень про взаємини з цією приальпійською країною. Відповідно, ще менше відомостей про Західну Русь збереглося у австрійських хроніках. На цьому тлі питання про участь короля Данила Романовича (1201 – 1264) у боротьбі за спадщину австрійських Бабенбергів залишається малодослідженим епізодом нашої історії². Тому таке дослідження видається актуальним.

Контакти між галицькими та волинськими князями і представниками австрійської династії довгий час мали спорадичний характер. Обидві держави, не стикаючись спільними кордонами, контактували між собою лише у контексті протистояння із найближчими сусідами. Так було 1235 року, коли інтереси Романовичів збіглися з інтересами Бабенбергів³, і вони разом виступили проти угорського короля Бели IV (1206 – 1270). На думку деяких дослідників, Романовичі навіть уклали з Фрідріхом II Бабенбергом (1210 – 1246) союзню угоду⁴. Цікавою є гіпотеза Мирослава Волощука, який у своєму дослідженні стверджує, що перехід на бік герцога Фрідріха II був спробою Романовичів розірвати васальну залежність від Бели IV, в якій вони тоді перебували⁵. Слід також враховувати, що Фрідріх II був сином герцога Леопольда VI та Феодори, дочки візантійського василевса Ісаака II Ангела⁶. Данило Романович був сином князя Романа Мстиславовича та Єфросинії-Анни, дочки Ісаака II Ангела від першого шлюбу⁷. Тобто, обидва були двоюрідними братами, при дворах яких значну роль відігравали їх матері-регентки в їх юні роки.

Для того, щоб стримати Романовичів від допомоги Фрідріхові II, угорському королеві довелося піти на компроміс, відмовитися від підтримки суперника Данила в боротьбі за Галич Михайла Всеволодовича і зупинити заручини Ростислава Михайловича зі своєю дочкою⁸.

Після того боротьба за батьківську спадщину настільки зайняла Романовичів, що про Австрію галицький літописець згадав лише через десять з лишком років. На той час бездітний Фрідріх II загинув у битві на річці Лейте 15 червня 1246 року⁹ за нез'ясованих обставин.

Одна з версій стверджує, що свою смерть герцог знайшов від руки “короля Русі”¹⁰. Участь русичів у цій битві зафіксована джерелами і не викликає сумнівів¹¹. Так само безсумнівною є і особа, іменована “королем Русі”. За тодішніх обставин цей титул міг належати тільки Ростиславові Михайловичу¹². На жаль, не можна впевнено стверджувати, чи галицький князь-вигнанець був претендентом на королівський титул, чи справа дійсно дійшла до коронації. Проте відомо, що його донька Кунгута (Кунігунда) Ростиславна, друга дружина Оттокара II Пршемисла (1233 – 1278), була знана в Європі саме як донька “regis Russie”¹³.

За іншими версіями, Фрідріх II був убитий власними підданими. Принаймні, такий висновок випливає із незовсім чітких повідомлень хроністів про те, що герцог “здобувши перемогу, дивним чином загинув” (“... ipse Fredericus hac obtenta victoria, in bello mirabiliter occisus occubuit”)¹⁴. Так само стверджує і галицький літописець, щоправда, безпосередньо вказуючи на винуватців злочину – австрійських бояр¹⁵.

Наступна згадка у руському літописі, пов’язана з австрійськими землями, відноситься до 1248 р., коли Бела IV просив Данила про допомогу у запеклій війні за спадщину Бабенбергів¹⁶. На той час суперництво точилося навколо найближчих родичів Фрідріха II Бабенберга по жіночій лінії – сестри Маргарети та племінниці Гертруди. 1248 р. остання вийшла заміж за маркграфа Германа Баденського, котрий і був визнаний папою римським Іннокентієм IV австрійським герцогом¹⁷. В результаті цього конфлікт тимчасово було залагоджено. Однак у неспокійній Австрії Германові не вдалося втриматися надовго – у нього почалися чвари як із могутніми австрійськими феодалами, так і з найближчими сусідами. У жовтні 1250 р. Герман Баденський помер, що відкрило нову сторінку у протистоянні за австрійський престол. Саме тоді окреслилися два основні претенденти на вакантний титул – угорський король Бела IV і молодий чеський королевич Пшемисл-Оттокар II, підтриманий своїм батьком Вацлавом I (1205 – 1252)¹⁸.

У 1251 р. чеський претендент, який на той час був маркграфом Моравії, вступив з військовими загонами на територію Австрії і, заручившись підтримкою лояльних місцевих баронів та частини духовенства, оголосив себе новим герцогом Австрії та Штирії¹⁹. Головним козирем Пшемисла-Оттокара II став шлюб із Маргаритою Бабенберг, котра передала свої спадкові права на ці землі чеському королевичеві²⁰. Маргарита Бабенберг була старшою сестрою Фрідріха II, яка народилася бл. 1204 р. і була вдовою за німецьким королем Генріхом VII Гогенштауфеном²¹. Пшемисл-Оттокар II народився у 1233 р.²² 1260 р., остаточно утвердившись на австрійському престолі, він розлучився з Маргаритою і 25 жовтня 1261 р. одружився з Кунігундою, дочкою Ростислава Михайловича, на той час князя Мачви²³.

Бела IV, на протигагу гегемоністським прагненням Пшемисловичів сформував коаліцію східноєвропейських правителів, до якої увійшов і Данило Романович. У 1252 р. його син Роман, за сприяння угорського короля, одружився з Гертрудою Бабенберг²⁴. На весіллі у замку Гімберг був присутній і Данило Романович, котрий одразу уклав договір з Белою IV щодо майбутнього Австрії. На жаль, літописець не став вдаватися в подробиці цієї домовленості, обмежившись лише констатацією факту, хоча з його слів (“за множество весь не списахомъ”)²⁵ можна зрозуміти, що угода була підготовлена дуже детально.

Історики досі сперечаються, що саме спонукало старшого Романовича до участі у цій кампанії. Ще Михайло Грушевський дивувався такому вчинкові галицького князя, вважаючи, що Данило по-справжньому не цікавився війною у Австрії, маючи більш важливі справи у себе в князівстві²⁶. Микола Котляр стверджує, що участь галицького правителя у австрійській війні рівноцінна політичному прорахунку, адже утримати територію чужої країни, навіть не маючи спільних з нею кордонів, було неможливо²⁷. Маріуш Бартніцький висловлює думку, що з землями Бабенбергів Данило ніяких особливих планів не пов’язував, а його участь у поході – лише виконання союзницької угоди з угорцями²⁸. На думку Леонтія Войтовича, готуючись до боротьби з монголами для визволення всієї Русі, Данило Романович шукав підтримки у європейських християнських володарів. За таких умов утвердження сина як правителя Австрії

у самому серці Європи було цілком логічним²⁹. Історик покликався на думку Івана Крип'якевича, який припускав, що галицький князь дійсно вхопився за можливість посадити свого сина на престол Австрійського герцогства³⁰.

Цю версію пізніше повторив Володимир Ідзьо, не згадавши своїх попередників, лише додавши, що Романовичі таким чином намагалися зблизитися з провідними династіями Середньої та Західної Європи, а це дозволило б організувати хрестовий похід проти монголів. Зміцнення позицій Данила в Австрії мало надати йому додаткового авторитету, завдяки чому старший Романович мав би такий похід очолити³¹.

Відзначимо, що ця версія якнайкраще збігається з поглядами руського літописця, котрий, прославляючи свого покровителя, двічі наголосив на тому, що жоден князь до Данила не ступав на Чеську землю³². Володимир Пашуто висував схожу версію, доповнюючи її словами про те, що князь галицький був також зацікавленим у відновленні давніх торгових шляхів Русі на Дунаї³³. Відзначимо, що таке суттєве уточнення не варто відкидати, адже саме міський патриціат (“моужи градський”)³⁴ свого часу відчинив перед старшим Романовичем браму Галича і загалом сильно впливав на політику князів.

Цю гіпотезу, навівши доволі оригінальні аргументи, несподівано підтримав відомий польський генеалог Діаріуш Домбровський. На його думку, шлюб Романа Даниловича і Гертруди вже сам по собі засвідчував високий авторитет руських князів, котрі зробили цілком реальну спробу визволитися від зобов'язань перед Белою IV. Для цього доньку Данила Софію було видано за представника тюрингської династії фон Шварцбургів³⁵. Такий “екзотичний” для галицької династії шлюб, як стверджує польський фахівець, став можливим виключно завдяки сильними зв'язками Гертруди Бабенберг з цією німецькою землею. Можливо, що саме вона і стала ініціатором подібної династичної угоди³⁶.

На нашу думку, Данило Романович діяв відповідно до тогочасної політичної ситуації. Перемога під Ярославом у 1245 р. перервала тривалу конфронтацію з Угорщиною і призвела до унормування стосунків з цим сусідом, що завершилося союзом, скріпленим шлюбом Лева Даниловича з дочкою Бели IV Констанцією³⁷. Поїздка в Орду не тільки призупинила монгольський натиск, але й підняла авторитет серед сусідів³⁸, однак Данила не задовольнило становище ординського данника, і він готувався до боротьби за звільнення від такої опіки³⁹. Тому князь і пішов на переговори з папою Іннокентієм IV, сподіваючись на підтримку європейських християнських держав і участь в цій боротьбі хрестоносців з духовно-лицарських орденів⁴⁰. Відчувши під ногами твердий ґрунт, Романовичі дійсно могли спробувати укорінитися в Австрії, навіть попри те, що їм протистояли значні чеські війська. До того ж, було очевидним, що союзник галицьких князів Бела IV не став би просто так віддавати здобич. Можливо, ця проблема була якимось чином урегульована у вищезгаданому русько-угорському договорі, проте, якщо так і було, деталі залишаються невідомими.

З упевненістю можемо стверджувати, що першою частиною угоди з угорцями була військова допомога їх військам: Данило мав вирушити у похід на Опаву, тоді як Бела IV виступав на Моравію⁴¹. В. Ковальов стверджував, що такий подвійний напад захопив Пршемиславичів зненацька, змусивши їх воювати одразу на два фронти⁴². Дозволимо собі дещо доповнити цю тезу твердженням про те, що таких “фронтів” було, на нашу думку, не два, а чотири: боротьба з австрійськими баронами, військової дії проти угорського короля та руського князя, а також переговори із римською курією. Зупинимось на цих питаннях детальніше.

Фактично одразу після укладання шлюбу, Роман Данилович із Гертрудою опинилися у скрутному становищі Оттокар II із численним військом оточив їх у замку

Гімберг. Але навіть не зважаючи на значну перевагу у силі, зламати опір обложених не вдавалося. Очевидно, Роман за короткий час свого правління все-таки встиг налагодити зв'язки з австрійською знаттю, без підтримки якої утримувати фортецю було б неможливо⁴³. Щоб привернути до себе австрійських баронів, у чеському таборі вдалися до перевіреного способу: Оттокар II Пршемисл роздавав численні обіцянки австрійським баронам, що мало привернути їх на його бік⁴⁴. Таким чином, убезпечившись із цього стратегічного напрямку, Пршемисловичі могли організовувати військову відсіч угорським військам та їх руським союзникам.

За повідомленнями західних джерел, найстрашнішим ударом для чеських земель була навала половців (куманів), які перебували на службі у Бели IV. Хроністи не скупляться на епітети, змальовуючи картину нашествия: “У той же час безліч куманів увірвалося з угорських кордонів, знищили багато військ християнських...”⁴⁵. Помилування не мали ні священики⁴⁶, ні тим більше мирні мешканці, багато з яких загинуло від руйнацій та пожеж⁴⁷. Кількість жертв після такого спустошення “мечем і вогнем” (“*eam ferro et igne devastavit*”)⁴⁸ за деяким даними сягала фантастичного числа – сто тисяч осіб загиблими, багато дітей було забрано в полон⁴⁹. Наведені дані, на нашу думку, є значно перебільшені, але демонструють увесь половецький жах, який Бела IV спрямував на Моравію. Проте навіть залучення таких колосальних сил та заподіяння значних людських та матеріальних збитків не допомогло угорському королеві домогтися успіху і повністю оволодіти герцогством Австрійським та Штирійським.

До складу війська, яке очолював Данило Романович, входили загопи його сина Лева, брата Василька, полоцького князя Тевтила, жемоїтського князя Єдивіда, краківського князя Болеслава Стидливого (1226 – 1279), котрий був зятем Бели IV, а також Володислава Опольського (1246 – 1281)⁵⁰. Відразу зауважимо, що, мабуть, не потрібно переказувати усі перепетії виправи старшого Романовича на Чехію, адже це питання вже неодноразово ставало об'єктом прискіпливої уваги багатьох науковців⁵¹. Зазначимо лише, що наслідки об'єднаного русько-польського походу були доволі скромними: союзникам угорського короля вдалося розорити околиці Опави, взяти на деякий час в облогу саме місто, захопити фортецю Герборта Фульштейна, а також узяти штурмом місто Насидель⁵². Варто наголосити на тому, що результат та перебіг бойових дій нам відомі, фактично, винятково зі слів руського літописця. Західноєвропейські джерела з цього приводу майже нічого не говорять. Так, про початок походу та шкоду, завдану Опавській землі, є згадки у польських “Рочніках”⁵³ та “Коротких краківських анналах”⁵⁴. Інший краківський анналіст повідомляє про велику кількість полонених та здобичі, захоплених польсько-руським військом⁵⁵. У чеській хроніці на тлі злодіянь половців, котрі спалили багатьох християн у церкві міста Оломоуц, руські та польські війська не згадуються⁵⁶. Отже, і зі сторони Данила Романовича чеські Пршемиславичі не відчували загрози власним планам оволодіння австрійської спадщиною.

Найважливішим для Пшемисла-Оттокара II та його батька Вацлава I, на нашу думку, був четвертий “фронт” – переговори із римською курією. Іннокентій IV відігравав значну роль у європейській політиці і його рішення про підтримку Бели IV, хоча він навіть не був імперським князем і сприймався у Австрії як іноземець⁵⁷, заважало Пршемиславичам набагато більше, ніж напади куманів та об'єднаний похід галицьких та польських військ. Фактично, без рішення папи Пшемисл-Оттокар II не зміг би оволодіти Австрією та Штирією, тому у дипломатичній війні з апостольським престолом було витрачено набагато більше сил, ніж у військовому протистоянні на полі бою.

Одразу ж після отримання спадкових прав від Маргарети Бабенберг у 1251 р., Оттокар II кинувся підтверджувати давні та надавати нові привілеї монастирям, у чому також брала участь його дружина⁵⁸. Паралельно із цим його батько Вацлав I вів переговори з церковними ієрархами⁵⁹. Проте, мабуть, вирішальним аргументом для папи стало те, що Пшемисл-Оттокар II дав обіцянку взяти участь у прибалтійському поході проти язичників і незабаром виконав її⁶⁰. Відзначимо також, що на відмову Іннокентія IV підтримувати проугорські сили вплинуло половецьке спустошення Моравських земель: одразу після нього до Бели IV був висланий легат із наміром “зупинити його і відіслати назад додому” (“... compescuit eum, et ad propria redire coegit”)⁶¹.

Саме це, на нашу думку, спонукало Белу IV порушити умови договору із Романом Даниловичем і його батьком, князем галицьким. Угорський король зрозумів, що почав втрачати підтримку римської курії у боротьбі за Австрію та Штирію. Папа не визнав би його королем навіть у разі військовго успіху. Тому Бела IV і вдався до спроби отримати ці землі іншим шляхом.

Він запропонував Романові віддати йому усі отримані володіння⁶². Сам молодий Данилович мав стати звичайним намісником однієї з угорських провінцій, подібно до того, як свого часу подібним шляхом пішов Ростислав Михайлович, зять угорського короля⁶³. Роман не погодився на такі умови, але, позбавлений підтримки, змушений був покинути Австрійське герцогство назавжди, повернувшись у рідні землі⁶⁴.

У 1254 р. обидві сторони погодилися на компроміс. Пшемисл-Оттокар II та Бела IV дійшли згоди (“in concordia redierunt”)⁶⁵, розподіливши спірні володіння: Австрія залишилася у чеського короля (на той час його батько помер), а територія Штирії відійшла до Бели IV⁶⁶. Роман Данилович, повернувшись із Австрії, отримав від литовського князя Войшелка, союзника свого батька, Слонім і Новогрудок, ставши, таким чином, литовським удільним князем⁶⁷. В угорсько-руських стосунках, щоправда, провал спільної кампанії, розірвання дипломатичної угоди з боку угорців не викликали жодного міждержавного напруження – Данило Романович і король Угорщини продовжували перебувати у союзницьких відносинах⁶⁸. Зауважимо, що 1255 року чеський король за посередництва єпископа краківського порозумівся з польськими князями та королем Данилом (“...cum principibus Poloniae nec non Daniele rege Russiae...”)⁶⁹.

Таким чином, спроба Романовичів оволодіти спадком Бабенбергів зазнала невдачі – нових територіальних надбань ця війна не принесла. Однак бойові дії суттєво вплинули на міжнародний авторитет Галицько-Волинської Русі. Зміни ситуації в Золотій Орді⁷⁰ дозволили Данилові Романовичу прийняти від папського легата Опізо королівську корону⁷¹, а у 1253 та 1254 рр. Іннокентій IV закликав (щоправда, без особливого результату) народи Європи до хрестового походу проти монгольської Орди⁷². Це, безперечно, можна вважати здобутком міжнародної політики Романовичів 40 – 50-х рр. XIII ст., частиною якої була і опавська кампанія, спрямована на утримання австрійського престолу за Романом Даниловичем.

¹ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 255.

² Войтович Л. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 56. – 2006. – С. 47-56; Його ж. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Дриновський збірник. – Т. 3. – Харків-Софія, 2009. – С. 376-385.

³ Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. / Под ред. профессора И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 597.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – Київ, 1993. – С. 54-55; Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 – 1264.* – Lublin, 2005. – S. 96.

⁵ Волощук М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV (1235 – 1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. // *Spesimina nova. Pars prima.* – P. 3. – Pécs, 2005. – S. 96.

⁶ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 38.

⁷ Майоров А. О происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // *Карпати: людина, етнос, цивілізація.* – Вип. 2. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 41-51.

⁸ Полное Собрание Русских Летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 777; Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.* – Львів, 2008. – С. 66.

⁹ *Annales Sancti Trudperti* / Ed. G. H. Pertz // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* (далі – MGH. SS.). – Т. 17. – Hannoverae, 1925. – P. 294; *Chronikon Magni Presbiteri Continuato* // *Ibid.* – P. 529; *Annales Frisacenses* / G. Waitz // MGH. SS. – Т. 24. – Leipzig, 1925. – P. 66.

¹⁰ *Annales S. Pantaleonis Coloniensis* / Ed. G. H. Pertz // MGH. SS. – Т. 22. – Hannoverae, 1928. – P. 541. Див. також: Пашуто В. Очерки по истории... – С. 255.

¹¹ *Annales Sancti Rudberti Salisburgenses* / Ed. G. H. Pertz // MGH. SS. – Т. 9. – Hannoverae, 1925. – P. 789.

¹² Lechner K. *Die Babenbergen: Mark-Grafen und Herzoge von Österreich 976 – 1246.* – Wien, 1994. – S. 296; Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи // *Дорогочинь 1253: Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича.* – Івано-Франківськ, 2008. – С. 9.

¹³ *Annales Frisacenses...* – P. 66. В оригіналі ім'я Кунгути, щоправда, не згадується: “*Rex Otacharus predictus repudiavit Margaretham, quam prius duxerat in uxorem, et duxit filiam regis Russie...*”.

¹⁴ *Continuato Lambacensis* / Ed. G. H. Pertz // MGH. SS. – Т. 9. – P. 559. Див. також: Ковалев В. Чешский король Пшемисл Оттакар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе во второй половине XIII века // *Русин.* – 2005. – № 2. – С. 63-64.

¹⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 821.

¹⁶ Там само. – Стб. 814-815.

¹⁷ Зауважимо, що апостольський престол на той час визнавав перевагу Гертруди у справі успадкування Австрійського герцогства, саме щодо неї вживався титул “*ducissae Austriae*”: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / K. J. Erben. – Pars I. – Pragae, 1855. – P. 554, 560.

¹⁸ Детальніше про хід боротьби дивимось: Hoensch J. *Přemysl Otakar II von Böhmen: Der goldene König* / J. K. Hoensch. – Graz, 1989. – S. 442-444; Lechner K. *Die Babenbergen...* – S. 296-297; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича й Пршемисла Отакара II за австрійську спадщину // *Король Данило і його місце в українській історії.* – Львів, 2003. – С. 77-79; Ковалев В. Чешский король Пшемисл Оттакар II... – С. 55-56.

¹⁹ Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича... – С. 80; Ковалев В. Чешский король Пшемисл Оттакар II... – С. 56.

²⁰ *Cosmae Pragensis Chronicon Bohemorum* / F. M. Pelzel // *Scriptores rerum Bohemicarum.* – T. 1. – Pragae, 1783. – P. 381-382.

- ²¹ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. – С. 38.
- ²² Там само. – С. 326.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Continuato Sancrucensis Secunda* // MGH. SS. – Т. 9. – Р. 643. Цікаво відзначити, що хроніст помилково визначив Романа як короля Русі.
- ²⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 821-822.
- ²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – К., 1993. – С. 75.
- ²⁷ Котляр М. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки. – Т. 5. – Київ, 1998. – С. 280.
- ²⁸ Bartnicki M. *Polityka zagraniczna...* – S. 237.
- ²⁹ Войтович Л. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст... – С. 55.
- ³⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 101.
- ³¹ Ідзьо В. Король Данило та Українська держава у XIII столітті. – Львів, 2007. – С. 23-28.
- ³² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 822, 827.
- ³³ Пашуто В. Очерки по истории... – С. 254-255.
- ³⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 778.
- ³⁵ Dąbrowski D. *Polityka koligacyjna Daniela I Wasyłka Romanowiczow. Prolegomena* // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 146-147.
- ³⁶ Ibid. – S. 147.
- ³⁷ ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 810.
- ³⁸ Див.: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 101; Котляр М. Галицько-Волинська Русь... – С. 278-279; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича... – С. 78.
- ³⁹ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63-71.
- ⁴⁰ Див.: Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії. – Львів, 1917. – С. 87, 91-92.
- ⁴¹ ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 822.
- ⁴² Ковалев В. Чешский король Пшемьсл Оттакар II... – С. 57-58.
- ⁴³ Ідзьо В. Король Данило... – С. 25.
- ⁴⁴ Оттокар II дотримав слова: на основі прокламацій 1254 р. почав діяти новий закон, який значно посилив позиції феодалів. Про це див.: Dopch H. *Österreichische Geschichte, 1122 – 1278*. [Bd. 3], *Die Länder und das Reich: Der Ostalpenraum im Hochmittelalter* / Heinz Dopsch. – Wien, 1999. – S. 445-447. Поряд із цим, городяни, котрі мали давні торгівельні контакти з угорцями, сприймалися як зрадники – найбагатші з них були страчені чеським королевичем: Hoensh J. *Přemysl Otakar II von Böhmen...* – S. 45.
- ⁴⁵ *Cosmae Pragensis...* – P. 382.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ *Continuato Sancrucensis Secunda...* – P. 643.
- ⁴⁸ *Continuato Lambacensis...* – P. 559.
- ⁴⁹ *Continuato Zwetlensis Tertia* // MGH. SS. – Т. 9. – Р. 655.
- ⁵⁰ ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 822-823. Див.: Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича... – С. 82; Ковалев В. Чешский король Пшемьсл Оттакар II... – С. 58;
- ⁵¹ ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 823-827. Див. також: Пашуто В. Очерки по истории... – С. 256-258; Котляр М. Галицько-Волинська Русь... – С. 280-281; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича... – С. 81-83.
- ⁵² Ковалев В. Чешский король Пшемьсл Оттакар II... – С. 58.
- ⁵³ *Rocznik Świętokrzyski* // *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* / Edidit Anna Rutkowska-Płachcińska. – Т. XII. – Krakow, 1996. – S. 41; *Rękopis żagański* // Ibid. – S. 97.

- ⁵⁴ *Annales Cracovienses breves* / Ed. G.H. Pertz // MGH. SS. – Т. 19. – Hannoverae, 1925. – P. 666.
⁵⁵ *Annales capituli Cracovienses* // Ibid. – P. 600.
⁵⁶ *Cosmae Pragensis...* – P. 384.
⁵⁷ Ковалев В. Чешский король Пшемьсл Оттакар II... – С. 57-58.
⁵⁸ *Regesta sive rerum Boicarum Autographa* / C.H. de Lang. – Vol. 3. – München, 1825. – P. 12, 14, 16; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. – P. 593, 596-608.
⁵⁹ *Cosmae Pragensis...* – P. 383.
⁶⁰ Ibid. – P. 386.
⁶¹ Ibid. – P. 384.
⁶² ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 837.
⁶³ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 281.
⁶⁴ *Continuato Sancrucensis Secunda...* – P. 643.
⁶⁵ *Annales Sancti Rudberti Salisburgenses...* – P. 792.
⁶⁶ *Continuato Sancrucensis Secunda...* – P. 643; *Continuato Zwetlensis Tertia...* – P. 655.
⁶⁷ ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 838-839.
⁶⁸ Dąbrowski D. *Polityka koligacyjna...* – S. 147.
⁶⁹ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / J. Emler. – Pars II. – Pragae, 1882. – P. 23.
⁷⁰ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи... – С. 63-71.
⁷¹ ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 827-828.
⁷² Див.: Чубатий М. Західна Україна і Рим... – С. 97-100.

Ілля Паршин.

Участь Данила Романовича в боротьбі за австрійську спадщину Бабенбергів.

Із смертю останнього із Бабенбергів – Фрідріха II – відкритою стала проблема спадщини його землі. Два Романовичі, син галицького князя Данило Романович, і Оттокар II з Богемії претендували стати його наступниками. Молодий Романович був підтриманий угорським королем Белою IV, але це привело до конфронтації між правителем Угорщини та Данилом Романовичем. Цей факт і успішна дипломатична діяльність дозволили Оттокару II перемогти в цій боротьбі – князь Романович повернувся додому. Тим не менш, участь галицьких військ в цьому конфлікті зміцнили авторитет Данила Романовича, який отримав королівську корону з рук папського посланника в 1253 році.

Ilya Parshyn.

The participation of Danilo Romanovich in the struggle for the Babenberg's heritage.

The death of the last Babenberg – Friedrich II – opened a problem of the heritage of his land. Both Roman, son of Galician duke Danilo Romanovich, and Ottokar II of Bohemia pretended to be his successors. Young Roman was supported by Bela IV of Hungary, but it led to a confrontation between ruler of Hungary and Danilo Romanovich. This fact and successful diplomatic activities of Ottokar II allowed him to win this struggle – duke Roman returned home. However, the participation of Galician troops in this conflict had strengthened the authority of Danilo Romanovich, who received the king crown from the papal envoy in 1253.

ВХОДЖЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КНЯЗЯ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА

Питання про входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави з політичних міркувань або заперечується¹ або просто опускається. Проте в документі з 1299 р. наджупан березький Григорій названий “урядником Льва князя руського” (“Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quatuor iudices nobelium de eodem damus pro memoria”²). Під 1307 р. цей достойник згаданий вдруге³. Зрозуміло, що цей наджупан Григорій (а не Георгій) не міг бути тотожним з князем Юрієм Львовичем, як це допускає Сергій Федака⁴. Це був один з місцевих магнатів, який перебував на службі у князя Лева Даниловича. З листа короля Карла Роберта випливає, що замок *Mackk* у жупі Шарош до початку 1320-х рр. належав руським князям⁵. Цікаво також, що в угорському документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться “біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі”⁶. А за автором “Польсько-угорської хроніки” біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони “між угорцями, русинами і поляками”⁷. У 1308 р. претендент на угорський престол баварський герцог Отто втік у Баварію через закарпатські володіння короля Юрія, з яким мав теплу зустріч, відзначену австрійським хроністом Оттокарм Штирійським⁸.

Отже, входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави не викликає жодних сумнівів, як і автентичність джерел, у яких про це згадується⁹. Дискусійними залишаються питання про час і тривалість входження цих земель до королівства Русі, як тоді офіційно називалася Галицько-Волинська держава. В цій розвідці зупинимося над розв’язанням першого з цих питань.

Були здогадки, що Лев Данилович отримав Закарпаття як віно за дружиною Констанцією і вже з 1251 р. володів принаймі Березькою жупою. Подібно до цього, перед ним тримав Закарпаття інший зять короля Бейли IV – Ростислав Михайлович¹⁰. Але у 1271 р. королем Стефаном V був наданий привілей м. Ломпертсасу (Берегову)¹¹, що було би порушенням прав сюзерена, якби жупа Березька належала Левові Даниловичу. Отже, до 1271 р. жупа Березька ще була в числі угорських володінь.

Лев Данилович, який майже все своє бурхливе і довге життя провів у сідлі з мечем в руках (“князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многих ратех”¹², “винахідник машин для здобування фортець”¹³), не потурбувався про власного літописця, а волинські редактори, князі яких дуже неприхильно ставилися до свого старшого брата, перенесли цю неприязнь на сторінки Галицько-Волинського літопису. Так народився образ “безчесного князя”, на що справедливо звернув увагу польський дослідник Маріуш Бартніцький¹⁴. Життя і діяльність князя Лева Даниловича досліджені тільки фрагментарно¹⁵. І більшість цих фрагментів залишаються дискусійними.

З ранніх літ цей князь був пов’язаний з Угорщиною та угорськими проблемами. По смерті старшого брата Іраклія, який помер до 1240 р.¹⁶, Лев Данилович залишився найстаршим серед Даниловичів. Восени 1240 р., маючи намір укласти угоду з Угорщиною перед загрозою монгольського наступу і скріпити її шлюбом Лева з дочкою короля

Бейли IV, Данило Романович з сином виїхав до двору угорського короля: "... преже того ѡхаль бѣ Данило кнѣзь ко королеви Оугры, хотя имѣти с нѣй любовь сватства"¹⁷. Але угорський король недооцінив монгольської загрози і не захотів укласти союз з своїм колишнім васалом: "И не бы любви межи има и воротиса ѿ короля..."¹⁸

І тільки після перемоги в битві під Ярославом 17 серпня 1245 р., де відзначився Лев Данилович, командуючи полком лівої руки¹⁹, дійшло до угоди з Угорщиною, скріпленою давно планованим шлюбом. Лев Данилович одружився з дочкою угорського короля Констанцією між 1246 – 1251 рр.²⁰, найвірогідніше десь між другою половиною 1246 та першою половиною 1247 р.²¹ Цей шлюб пов'язав молодого перемишльського князя з багатьма правлячими європейськими династіями.

15 червня 1246 р. у битві з угорським військом на р. Лейте загинув австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг. У цій битві брав участь "король Русі", від руки якого герцог і загинув²². На мою думку цим "королем Русі" міг бути тільки князь Ростислав Михайлович, зять короля Бейли IV, який на той час ще не полишав надії не тільки на галицький престол, але й на київський та чернігівський²³. Смерть Фрідріха II Бабенберга, який не залишив прямих спадкоємців "по мечу", відкрила довгу боротьбу за австрійську спадщину, в якій взяли участь і Романовичі у 1252 – 1253 рр. Ще Володимир Пашуто звернув увагу на розуміння літописцем важливості цієї війни²⁴. Микола Котляр, в цілому негативно оцінюючи боротьбу за спадщину Бабенбергів та її наслідки, вважав, що у Данила Романовича були наміри створити спільну русько-австрійську державу²⁵. Слідом за Іваном Крип'якевичем, який допускав, що Данило Романович: "захопився планом посадити одного із синів на австрійському престолі, щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім'ї"²⁶, на ординські мотиви змін у політиці галицько-волинського князя вказав Маріуш Бартніцький²⁷. Була висунена і версія вимушеної участі в цих подіях галицько-волинського князя під впливом і в інтересах угорського короля Бейли IV²⁸.

Я звернув увагу на династичні мотиви втручання Данила Романовича в боротьбу за спадщину Бабенбергів²⁹: Фрідріх II Бабенберг був сином Леопольда VI та Феодори Ангеліни, дочки візантійського василевса Ісаака II Ангела або, скоріше, його племінниці, дочки молодшого брата Іоанна³⁰. Тобто мати герцога Фрідріха II, як і її сестра чи тітка, друга дружина Романа, довгий час була регенткою і визначала політику Австрії. Саме тут слід шукати витoki галицько-австрійського союзу у 1230-х роках.

Підтримавши цей погляд³¹, Олександр Майоров обґрунтував кілька цікавих версій: австрійсько-галицькі стосунки змінилися у 1237 р., коли Фрідріх II прогнав матір і остання змушена була звернутися до імператора для захисту своїх прав. Тоді і Данило Романович відмовився підтримувати Фрідріха II Бабенберга і виступив проти нього, за що отримав від імператора 500 марок сріблом як компенсацію за похід в Австрію. На думку російського вченого, Данило Романович після пошуків контактів з імператором у 1235 р., був присутнім на з'їзді у Відні у 1237 р. і отримав королівську корону від Фрідріха II Гогенштауфена, яка, зрозуміло, не була визнана папою. Вже на з'їзді у Пожоні (Братиславі) у 1352 р. Данило Романович активно заявив про свої права на Австрійську спадщину. Тому законність претензій його сина Романа Даниловича визнали Угорщина та Чехія (остання робила спроби домовитися з ним про розподіл Австрії), а також австрійська еліта, зокрема ландріхтер Австрії і герцогський шенк граф Генріх фон Хассбах, його брат Ульріх, брати Бернгард і Генріх Пройселі, Конрад фон Васербург, Оттон фон Майсау, Конрад фон Фалькенберг, Конрад фон Гімберг, Генріх фон Ліхтенштейн, Ульріх фон Гюттендорф, Крафт фон Слеюц і Оттон фон

Лейсс, які пізніше звинувачували князя Романа Даниловича у зраді через відмову від подальшої боротьби за престол³². Лев Данилович взяв якнайактивнішу участь у цій війні³³, виступаючи разом зі свояком, краківським князем Болеславом Сором'язливим, одруженим з сестрою Констанції Кунегундою.

Неузгодженість дій і приховане суперництво між союзниками, угорським королем Бейлою IV та Данилом Романовичем, дозволили оволодіти спадщиною Бабенбергів синові чеського короля Вацлава I маркграфу Моравії Пшемислу II Оттокару, який свої претензії підкріпив шлюбом з сестрою Фрідріха II – Маргаритою, значно старшою за нього вдовою німецького короля Генріха VII Гогенштауфена, укладеним 8 квітня 1252 р.³⁴ Після 1253 р. Романовичі відійшли від цієї боротьби, яка переросла в чесько-угорське протистояння, котре схилилося на користь чеської сторони. Але угорсько-галицький союз продовжував міцніти і після 1253 р. В кінці 1254 р. Лев Данилович їздив в Угорщину до свого тестя Бейли IV, напевно для підтвердження цього союзу³⁵.

Приймаючи титул *короля Русі* (а не *короля Галичини і Володимирії* як перед тим угорські королі та принц Калман), Данило Романович, поза сумнівами, підкреслював свої претензії на всю Русь, що не могло не бути викликом тій же Золотій Орді³⁶. Тому після успішних походів присланого ханом Берке полководця Бурундая “со силою великою”³⁷, якому вдалося розірвати союз короля Данила з Литвою, втягнувши обидві сторони у взаємну війну³⁸, зв’язати сили Тевтонського Ордену³⁹ і, зруйнувавши Сандомир, вивести з коаліції польських князів та угорців, король Данило Романович змушений був емігрувати в Угорщину⁴⁰. Берке змістив короля, надавши ярлик на Волинь – Василькові Романовичу, а на Галич – Леву Даниловичу.

Ставши королем Чехії (1253) і утвердившись в Австрії, Пшемисл II Оттокар у 1260 р. розлучився з Маргаритою, що дало привід Бейлі IV для відновлення боротьби. 12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Кресенбруна у Штирії, якою завершилася чергова угорсько-чеська війна за австрійську спадщину Бабенбергів⁴¹. Лицарське військо, очолене штирійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара розгромило армію короля Бейли IV. В цій битві, як довідуємося з листа чеського короля, “Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros”⁴². Зрозуміло, що в Угорщині Данило Романович мусив отримати від Бейли IV якийсь феодал (подібно до того, як його давній суперник князь Ростислав Михайлович, отримав князівство в Мачві⁴³), служба з якого і зобов’язала його взяти участь у штирійській кампанії. Крім того, чеський король залишався його супротивником. Коли домініканці та францисканці розгорнули агітацію, вербуючи волонтерів на допомогу Тевтонському Ордену як союзнику короля Данила, Пшемисл II Оттокар у своїх землях протидіяв цим заходам і навіть був попереджений за це папою⁴⁴.

Після цієї перемоги було укладено компромісний мир, скріплений 25 жовтня 1261 р. шлюбом Пшемисла II Оттокара з внучкою Бейли IV – Кунегундою, дочкою князя Мачви Ростислава Михайловича та Анни Бейлівни⁴⁵. Використовуючи сприятливу кон’юнктуру після цього миру, Пшемисл II Оттокар приєднав також Штирію, Каринтію, Крайну, Віндійську марку та Фріуль аж до Адріатичного моря.

Лев Данилович за цей час, витримавши конфронтацію з братом Шварном Даниловичем та дядьком Васильком Романовичем після повернення короля Данила і невдовзі по його смерті, завдяки союзові з угорським королем Бейлою IV, краківським князем Болеславом Сором'язливим та при підтримці могутнього улус-бека Ногая⁴⁶, став сюзереном Галицько-Волинських земель.

Галицький князь підтримував тісні стосунки з угорським двором. Невдовзі по смерті Данила Романовича, 5 жовтня 1264 р. на весіллі сина Бейли IV славонського герцога Бейли та Кунігунди, дочки маркграфа бранденбурзького Оттона III, поблизу міста Потенбург, в числі гостей з боку угорського короля був присутнім *der kunic von Râzen*⁴⁷, яким за добре обґрунтованою версією сербського історика Джури Гарді був саме Лев Данилович⁴⁸. Весілля, яке, фактично, було з'їздом володарів Центрально-Східної Європи, Лев Данилович використав для зміцнення своїх зв'язків. Цікаво і те, що австрійський хроніст назвав його королем, що може бути свідченням того, що в Європі трактували Лева Даниловича як легітимного спадкоємця Данила Романовича і сюзерена королівства Русі. Про це свідчить і місце серед гостей, яке він займав на весіллі. Зрозуміло, що Лев Данилович не коронувався, бо коронаційні регалії знаходилися у Холмі. Крім того він не хотів дратувати золотоординського хана Берке, особливо після успішного походу на Константинополь, проведеного у 1264 р. ординським еміром Ногаєм.

При дворі Бейли IV знаходилася у квітні 1268 р. і дружина галицького князя – Констанція, де вона зустрічалася з своїми сестрами Кунегундою, дружиною Болеслава Сором'язливого, та Йоланою, дружиною калішського князя Болеслава Побожного⁴⁹. Через тестя і дружину Лев Данилович підтримував союзні стосунки з польськими князями. Не випадково ж, якщо ще у 1265 р. противник Лева Шварн Данилович розглядав Болеслава Сором'язливого як союзника⁵⁰, то вже у 1266 р. дійшло до відвертої війни⁵¹.

Як свідчить Житіє св. Кінги (Кунегунди), дружини Болеслава і сестри Констанції, обидва двори були близькими і Кінга часто бувала у Львові⁵². Перша частина цієї пам'ятки створена близько 1320 р., а інформаторами автора були сучасники подій⁵³, тож інформації Житія можна довіряти. У 1302 р. в монастирі кларисок в Старому Сончі померла дочка князя Святослава⁵⁴. В цьому монастирі закінчила свої дні її тітка Кінга, яка, напевно, схилила племінницю до чернечого життя. Це теж свідчення близьких стосунків обох родин⁵⁵.

Лев Данилович підтримував добрі стосунки з великим князем литовським Тройденом, коли той конфліктував зі Шварном та Васильком Романовичем. Син Тройдена Римунт навіть якийсь час перебував при дворі Лева у Львові⁵⁶. Тому і литовські війська брали участь у походах Льва Даниловича на підтримку угорського короля.

Все це забезпечило Леву Даниловичу сюзеренітет у королівстві Русі (Галицько-Волинській державі). Свідченням того, що Лев Данилович змусив братів визнати свою зверхність, може служити розповідь про участь галицького війська на чолі з Андрієм Путивличем у поході на ятвягів у 1272 р. та наступні переговори з ятвязькими князями Минтеля, Шюрпа, Мудейко та Пестило, де руські князі перераховані літописцем в порядку старшинства: “ко Львои и Володимерови и Мьстиславоу мира просаще”⁵⁷. Волинські князі брали участь у походах Лева Даниловича в інші землі, хоча це їм не завжди подобалося.

Після смерті Бейли IV його наступник Стефан V відновив війну проти чеського короля Пшемисла II Оттокара в союзі з Болеславом Сором'язливим та Левом Даниловичем. У 1271 р. краківський князь виступив проти союзника Чехії вроцлавського князя Генріха IV Пробуса. Лев Данилович тут же виступив на допомогу своякові, змусивши і братів взяти участь у цьому поході. Луцький князь Мстислав Данилович пішов з військом у Польщу сам, а володимирський князь Володимир Василькович прислав військо з воєводою Желиславом⁵⁸. Листи вроцлавського єпископа Томаша дозволяють стверджувати, що у цьому поході взяли участь і половці та литовці⁵⁹,

безперечно, теж залучені Левом Даниловичем. Ця війна завершилася перемир'ям, підписаним 2 липня 1271 р. в таборі під Пожонню (Братиславою), після чого було укладено мир, підписаний у Празі 14 липня 1271 р. В обидва документи Стефан V включив і “зятя нашого Лева руського князя” (“*Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem*”), а також його братів⁶⁰.

У 1272 р. в Угорщині загострилося протистояння магнатських угруповань. Бан Славонії барон Йоахім Гуткелед (батько якого, Стефан Пектарі, теж був баном Славонії у 1248 – 1264 рр.) 24 червня захопив принца Ласло і відвіз до замку Капронца (Копривниця поблизу Загреба). Стефан V негайно обложив замок, але не зміг витримати потрясіння викликаного змовою славонського бана, в якій взяла участь королева Єлизавета Половчанка (Ержебет Кун), яка, до того ж, була коханкою бана, і раптово помер 6 серпня 1272 р. Барон Гуткелед і королева поспішили в Секешфегерварі проголосити королем юного Ласло IV 3 вересня 1272 р. Оточення короля Бейли IV висунуло претендентом на престол Белу Ростиславича, князя Мачви і внука короля Бейли IV. Бела Ростиславич доводився племінником Левові Даниловичу та Болеславові Сором'язливому. Прихильники князя Мачви напали на дім королеви, але були відбиті загоном барона Міклоша Пока. Князь Бела, врешті, погодився з коронацією двоюрідного брата, але в листопаді 1272 р. на бенкеті він був підступно вбитий соратником Йоахіма Гуткеледа бароном Генріхом Кесегі (Нейметуйварі)⁶¹. У відповідь чеський король Пшемисл II Оттокар у 1273 р. вторг в Угорщину, мстячи за загибель свого свояка Бели Ростиславича, і зайняв Дьор, Мошон та Шопрон. Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий не допомогли угорцям, очевидно підтримавши партію противників клану Гуткелед-Кесегі. Барон Гуткелед у 1273 р. очолив Королівську раду у ранзі королівського надскарбія і братиславського жупана (*magister tauarnicorum et comes de Posonio*⁶²) та одружився з Марією, дочкою Романа Даниловича та Гертруди Бабенберг⁶³. Марія була спадкоємницею частини Штирії з центром у Юденбурзі. У 1274 р. королева спробувала звільнитися від опіки надмірно амбітного коханця, але останній знову захопив юного короля Ласло IV, якого звільнив з полону барон Петер Чакі, давній противник клану Гуткелед-Кесегі.

1 листопада 1273 р. рейхстаг німецьких князів обрав королем графа Рудольфа фон Габсбурга. Останній відразу ж у 1274 р. висунув широку програму повернення самовільно захоплених імперських ленів після 1245 р. (коли низложення Фрідріха II Гогенштауфена призвело до безладу в імперії)⁶⁴. Такими захопленнями були й приєднання Австрії, Штирії та інших земель чеським королем. Претендуючи на штирійські землі як спадок по дружині, барон Гуткелед у 1274 р. звернувся до німецького короля Рудольфа Габсбурга, який підтвердив йому ці володіння, котрі знаходилися під владою Пшемисла II Оттокара⁶⁵.

У кінці 1273 – на початку 1274 р. в Опаві з Пшемислом II Оттокаром зустрівся краківський князь Болеслав Сором'язливий, уклавши з чехами союзну угоду⁶⁶. До цієї угоди на думку Даріуша Домбровського, приєднався і Лев Данилович⁶⁷. Польський історик звернув увагу на листа чеського короля до краківського князя, написаного між листопадом 1270 та листопадом 1276 р., в якому Пшемисл II Оттокар просить пропустити ординське посольство, що поверталось з Чехії до Лева Даниловича, характер якого вказує на добрі стосунки між обома правителями⁶⁸. Схоже, що з ординськими дипломатами до Львова виїхало і посольство чеського короля.

У 1275 р. німецький король оголосив Пшемисла II Оттокара зрадником і почав готуватися до вторгнення в його володіння. Угорський король відразу ж опинився

в числі союзників Рудольфа Габсбурга, сподіваючись за його допомогою повернути захоплені чехами землі і тим самим підняти власний авторитет.

Вторгнення Рудольфа Габсбурга у 1276 р. застало Пшемисла II Оттокара зненацька. Він не сподівався, що недавній володар малесеньких графств Габсбург і Лауфенбург зуміє так швидко зібрати сили проти такого потужного володаря, як він. За Віденським трактатом 25-26 листопада 1276 р., Пшемисл II Оттокар не тільки втратив Австрію, але й погодився повернути захоплені угорські землі, а також і королівські регалії Арпадів. Правда, він не збирався виконувати ці зобов'язання. Повернувши тільки Шопрон, чеський король відмовився повертати інші землі та коронаційні регалії до повноліття Ласло IV⁶⁹.

Барон Йоахім Гуткелед загинув у квітні 1277 р. в боротьбі з славонськими магнатами Бобоничами. Відразу розгорілася боротьба між останніми та кланом Кесегі. Цими обставинами скористалася королева-вдова, яка за підтримки половців, які були оселені в Трансільванії ще Бейлою IV, та короля Рудольфа Габсбурга проголосила короля Ласла повнолітнім, незважаючи на його 15-річний вік⁷⁰. Король відверто сперся на половецьку знать, через що отримав прізвисько *Кун* (Половець). 13 липня 1277 р. було укладено угорсько-німецький союз, а 11 серпня 1277 р. обидва королі зустрілися в Хеймбурзі на австрійсько-угорському пограниччі⁷¹. Ласло Кун перетворився на палкого прихильника Рудольфа Габсбурга, підштовхуючи останнього до відновлення війни з чеським королем.

Тим часом продовжувалося зближення чеського короля з польськими та руськими князями. На думку польського генеалога Казимира Ясінського, між 1275 – 1278 рр. було укладено угоду, скріплену шлюбом Казимира, старшого сина опольського князя Владислава, з Оленою з роду Романовичів⁷². Цю версію підтримав Станіслав Срока⁷³. За Д. Домбровським, Олена була дочкою Лева Даниловича⁷⁴. Такий шлюб, з огляду на близькі стосунки опольського князя з Пшемислом II Оттокаром, мав би означати підтвердження і чесько-галицького союзу⁷⁵. Влітку 1277 р. імперські дипломати вважали руських і польських князів союзниками чеського короля⁷⁶. Перед 21 січня 1278 р. до Лева Даниловича приїздив чеський дипломат (*venit de Russia*) Пардус, син Неплаха⁷⁷.

Рудольф Габсбург теж спробував поборотися за позицію руських князів. 21 серпня 1277 р. він доручив провести переговори з руськими князями ченцю-мінориту Генріхові фон Брене, молодшому синові Дітріха фон Веттіна графа фон Брене та Євдокії, дочки князя мазовецького Конрада та Агафії Святославни⁷⁸. Але німецький дипломат не встиг виконати свою місію. Галицько-чеський союз, скріплений шлюбом дочки Лева Даниловича із спадкоємцем опольського князя, вже відбувся.

Війна розгорнулася у 1278 р. і завершилася жорстокою битвою під Дюрнкрутом (Сухими Крутами) на Моравському полі поблизу впадіння Морави у Дунай недалеко від Відня 26 серпня 1278 р.⁷⁹ Загибель короля Пшемисла II Оттокара в цій битві нарешті розрубала “австрійський вузол” і перетворила Австрію в довго вікову опору династії Габсбургів.

За Рифмованою хронікою Оттокара Штирійського († 1318), “післав з допомогою багато добрих воїнів король Лев з Русі” на допомогу союзникові Пшемислу II Оттокару⁸⁰. За хронікою абата Іоганна з Віктрінга (XIV ст.) у цій битві на боці чеського короля брав участь *король* Лев Данилович (“*Leo rex Ruthenorum*”)⁸¹. Участь військ Лева Даниловича підтверджує і хроніка Леопольда Стайнреутера, який, правда, міг користуватися працею Оттокара Штирійського⁸², а також пізніші австрійські

хроністи⁸³. Про участь русинів у битві на боці чеського короля повідомляють також баварські та східнонімецькі джерела, не уточнюючи, з яких князівств походили ці війська⁸⁴. Участь військ польських князів в цій битві також підтверджують джерела, в т. ч. і перелічені вище⁸⁵.

Закиди окремих дослідників хроністу Оттокарові Штирійському, який створив свою працю близько 1330 р., ніби останній дбав більше про поетичну сторону свого твору ніж про історичну правдивість⁸⁶, до інформації про князя Лева навряд чи дотичні. Але польська історіографія піддала сумніву інформацію про військо князя Лева в цій битві, виступаючи з доволі загальних міркувань і залишаючи на боці питання, для чого австрійським хроністам було вигадувати участь далекого галицького князя, називаючи його на ім'я⁸⁷. А Антоні Берцьяк взагалі спробував довести, що в битві під Сухими Крутами брали участь тільки польські найманці, а не війська польських князів⁸⁸. Натомість, з чеських джерел випливає, що король чекав на польських князів та їх дружини, на що слушно звернув увагу Норберт Міка⁸⁹. Поважні дослідники ухиляються від вирішення цих проблем⁹⁰.

Володимир Пашуто помилково вказав на участь Лева Даниловича в цій битві на боці цісаря Рудольфа Габсбурга⁹¹. Він виходив з інформації Продовжувача хроніки пресвітера Магнуса, за якою в числі союзників цісаря поряд з половцями названі русини⁹². Але це могли бути дружини з угорського війська Ласло IV Куна, набрані в закарпатських комітатах, значна частина території яких входила до королівського домену⁹³.

У числі джерел, які згадують про ці події, цікаве повідомлення Томаса з Павії. Відомий теолог і францисканський дипломат Томас Тусці з Павії (бл. 1212 – 1284) був добре освіченою людиною. В 1245 р. він був учасником Ліонського собору (де виступав Петро Акеревич⁹⁴), у 1253 р. їздив до Греції, Далмації та Богемії і по інших землях імперії, будучи дотичним до унійних переговорів нікейського патріарха з папою Інокентієм IV, потім викладав теологію у Пармі, Болоньї і Феррарі, а з 1258 р. був пріором тосканської провінції ордену⁹⁵. Його “Історія імператорів і понтифіків” свідчить не тільки про ерудицію автора, але й про його добру поінформованість у багатьох дрібницях. Принаймні, про *королівство Русі* він знав не тільки з чуток, переданих через п'ять руки. Унійні переговори з нікейським патріархом відбувалися паралельно до переговорів з Данилом Романовичем і були ланками однієї програми. Томас Тусці записав, що чеському королеві вдалося схилити русинів до виступу проти цісаря, але Божим помислом сталася несподівана конфронтація між останніми та волохами (*bruteni et blaci*)⁹⁶. Цілком вірогідно, що оточенню Ласла Куна вдалося організувати похід половців з волохами у Прутсько-Дністровському межиріччі, який завадив ширшій участі військ Лева Даниловича або і його самого у виправі проти Рудольфа Габсбурга, через що, як записав чеський хроніст Інджіх з Хеймбурга, “Оттокар крім поляків зібрав небагато гостей”⁹⁷.

15 липня 1278 р. Пшемисл II Оттокар зупинився біля Брна, чекаючи на польські та руські війська. 28 серпня 1278 р. під Дюрнкрутом у нього було близько 6 тисяч воїнів, в т. ч. близько тисячі лицарів. Не менше половини цього війська склали польські дружини. Малоімовірно, щоби в їх числі не було жодного польського князя з числа тих, яких згадували австрійські хроністи. В цьому війську була також руська дружина і, навіть, загони з Прибалтики. У війську Рудольфа фон Габсбурга було майже 8 500 воїнів, в тому числі всього 300 – 550 лицарів. Дві третини цього війська складала угорська армія, переважно половці і частини, набрані з королівського домену⁹⁸.

Свояки та союзники Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий, хоча особисто і не брали участі в цій битві, безперечно, зазнали значних втрат.

Лев Данилович не пробачив Ласлові Куну цих втрат, а також напад половців та волохів, продовжив боротьбу з ним і після завершення боротьби за спадщину Бабенбергів. У 1279 р. магнати змусили короля видати акти від 23 червня та 10 серпня, спрямовані проти половців. Схоже, що Лев Данилович не зміг скористатися з цієї уособиці повною мірою, оскільки сам повів боротьбу за краківський трон. Тільки у 1281 р. Лев Данилович здійснив похід у жупу Угочу аж до Вишкова, що дозволяє припустити, що князь мав вже території за Карпатами, скоріше всього жупу Берег.

У 1283 та 1285 рр. відбулися походи Льва Даниловича в Ужанську жупу. В другому поході галицький князь разом з ординцями пішов аж у Паннонію і угорський король ледь відстояв Пешт⁹⁹. На слушну думку М. Грушевського, галицькому князеві вдалося опанувати частину Закарпаття в ході конфронтації з Ласлом IV. Жупу Берег князь опанував протягом 1278 – 1279 рр. до початку війни за польську спадщину, бо у 1281 р. вже з цієї території вторг у сусідню жупу Угочу. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берег, повністю збігається з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданий князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті¹⁰⁰.

Деякі історики схильні вважати, що, крім жупи Берег, до складу закарпатських володінь галицьких королів належали і марамороські землі з Хустом,¹⁰¹ але для цього немає доказів. Так само брак доказів стосовно версії Юрія Химинця ніби територія комітату Спіш приєдналася до Галицько-волинської держави у 1286 р. внаслідок повстання у срібних копальнях, підтриманого місцевими “руськими магнатами”, яке було спровоковане будівництвом німецькими колоністами своїх храмів та монастирів¹⁰². Більш аргументовано виглядає здогадка Михайла Трояна про приєднання внаслідок походу 1283 р. західної частини Закарпаття “від нинішнього Берегова до гори Маковиця”¹⁰³, але це могло статися і раніше (судячи з документа 1277 р.) і пізніше (у період боротьби за спадщину Арпадовичів у 1301 – 1321 рр.) та тривати недовго.

10 червня 1290 р. короля Ласла Куна зарубали в його шатрі половецькі нобілі Арбоц, Тертель і Кеменце, чи то мстячи за антиполовецькі акти, прийняті королем під натиском магнатів, чи то виконуючи замовлення барона Копаса Борші. Папа хотів утвердити на угорському престолі племінника Ласла IV неаполітанського принца з Анжуйської династії Карла Мартела. Рудольф Габсбург 31 серпня 1290 р. надав Угорщину як свій лен синові Альбрехту I, герцогу Австрії¹⁰⁴. Угорська знать підтримала племінника Бейли IV Андрія III, сина герцога Стефана. Війська нового короля Угорщини в червні 1291 р. вторглися в Австрію. Їм на допомогу виступили галицькі дружини¹⁰⁵. Ця війна завершилася миром у Хайнбурзі 26 серпня 1291 р., за яким Альбрехт I визнав Андрія III королем Угорщини¹⁰⁶. Таким чином, можна стверджувати, що частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і ще якісь володіння, була включена до складу королівства Русі Левом Даниловичем у період боротьби з королем Ласлом IV Куном у 1278 – до кінця 1279 р. Новий король Угорщини Андрій III в обмін на галицьку допомогу це входження закарпатських володінь до складу держави свого свояка визнав. Тим самим угорсько-галицька конфронтація, яка склалася в часи Ласла IV Куна, знову змінилася на угорсько-галицький союз.

¹ Див., наприклад: Василенков М. Принадлежала ли Подкарпатская Русь к Галицко-Волинской державе с 1281 по 1321 год? // Русин (Ужгород). – 1923. – Ч. 155-159.

² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis / Ed. G. Fejer. – Т. 6. – Vol. 2. – Budaе, 1830. – P. 216-217; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 125-129.

³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis... – Т. 6. – Vol. 2. – Budaе, 1830. – P. 213-214, 239-240.

⁴ Федака С. Галицько-Волинська держава і Закарпаття // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 71.

⁵ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis... – Т. 8. – Vol. 2. – Budaе, 1834. – P. 326.

⁶ Wenzel G. Codex diplomaticus Arpadianus cortinuatus. – Pest, 1811. – P. 166-167.

⁷ Ставровський О. Словацько-польсько-угорське прикордоння до XVIII ст. – Пряшів, 1967. – С. 14, 377.

⁸ Ottokars österreichische Reimmchronik / Ed. J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. – Т. 5/1 – Hannoverae, 1893. – P. 1152-1154.

⁹ Див., наприклад: Katona A. St. Historia critica Regum Hungariae, stirpis Avstriacae. – Т. 7. – Budaе, 1793. – P. 1200; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis... – Т. 6. – Vol. 2. – Budaе, 1830. – P. 216-217, 239-240.

¹⁰ Komáromy A. Ugoicsa vármegye keletkezése. – Budapest, 1896. – P. 37.

¹¹ Державний архів Закарпатської області. – Ф. 10. – Оп. 8. – Спр. 1493. – Арк. 16-23.

¹² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. – Стб. 935.

¹³ Zimorowicz J. Opera guibus res gestae urbis Leopoli illustrantur / Ed. C. Heck. – Leopoli, 1899. – P. 54.

¹⁴ Bartnicki M. Wizerunek “безчесного князя” w Kronice Halicko-Wołyńskiej // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 93-100.

¹⁵ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева // Записки НТШ. – Т. 45. – 1902. – С. 1-22; Линниченко И. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторического источника // Известия Отделения Русского Языка и Словестности. – Т. 9. – Кн. 1. – 1904. – С. 80-102; Генсьорський А. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинсько-галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – Т. 4. – Київ, 1964. – С. 171-184; Маркевич О. Невідома грамота князя Лева Даниловича // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 23-29; Купчинський О. Дослідження та публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII ст. // Київська Русь: Культура, традиції. – Київ, 1982. – С. 129-149; Його ж. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С. 7-19, 21-24, 26-31, 37, 41, 43, 62-72, 79-82, 94, 103, 119-122, 125-131, 134, 136, 174-176, 208-286, 291-322, 331-366, 381-416, 450-749, 822-875, 903-969, 1013-1094, 1102-1136; Інкін В. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот Лева Даниловича? // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 60; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII – XVI ст. – Львів, 1996. – С. 89-97; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 26, 62, 90, 98, 185, 227, 230, 284-288, 376, 417-418, 425, 438, 441-442, 445-446, 450, 454, 457, 467, 499, 514; Його ж. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ-Львів, 2004. – С. 712-720; Його ж. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 502. – 2004. – С. 13-18; Його ж. Штрихи

до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 5. – Київ, 2005. – С. 143-156; Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 497-501; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – № 571. – Львів, 2006. – С. 89-93; Його ж. Князь Лев Данилович – полководець і політик // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15]. – Львів, 2006-2007. – С. 115-124; Його ж. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. – Київ, 2008. – С. 71-78; Мицько І. Про початки Святооунуфріївського монастиря у Лаврові // Лавра (Львів). – Т. 6. – 1999. – С. 31-34; Його ж. Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // Знак (Львів). – Ч. 20. – 2000. – С. 2-3; Його ж. Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги) // Львівська брама. – 2001. – № 9-10 (81-82). – С. 18-23; Його ж. Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. – Т. 2. – 2002. – С. 46-48; Його ж. Найшановніші християнські святі краю // Там само. – С. 86-109; Його ж. Край обителів // Там само. – С. 120-144; Його ж. Феномен грамот князя Лева // Там само. – С. 187-194; Роман, ерм. Могила князя Лева і Лаврський некрополь // Лавра. – Т. 4. – 1999. – С. 44-47; Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича // Записки НТШ. – Т. 240. – Львів, 2002. – С. 195-218; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264 – 1299/1300 r. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії. – Т. 3. – Львів, 2001. – С. 42-69; Ib. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań-Wrocław, 2002. – S. 101-114; Ib. Romanowicze w rocznikach polskich // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Львів, 2004. – С. 487-497; Ib. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 352-357.

¹⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі... – С. 496.

¹⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 787.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Стб. 802; Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави... – С. 16-17.

²⁰ Wertner M. Az Árpádok czaládi története. – Nagybecskerek, 1892. – 485-488; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis... – Т. 7. – Buda, 1832. – P. 216.

²¹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... – S. 110-114.

²² Annales Millicensium continuation Sanctrucensis tertia / Ed. W. Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. 9. – Hannoverae, 1851. – P. 559; Annales sancti Rudberti Salisburgenses. 1-1286 / Ed. W. Wattenbach // Ibidem. – P. 789; Annales Waldemarianis / Ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. 29. – Hannoverae, 1892. – P. 179.

²³ Войтович Л. Княжа доба на Русі... – С. 418-419.

²⁴ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 258.

²⁵ Котляр Н. Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 140.

²⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 117.

²⁷ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 – 1264. – Lublin, 2005. – S. 188-189.

²⁸ Dąbrowski D. Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Belą IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235 – 1240 // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 1. – Львів, 2007. – С. 83-87.

²⁹ Войтович Л. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 56. – 2006. – С. 263-273.

³⁰ Thiele A. Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. – Bd. 1. – Frankfurt-am-Main, 1993. – Taf. 116, 204; Schwennike D. Europäische Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Neue Folge. – Bd. I.1. – Frankfurt-am-Main, 1998. – Taf. 39, 85; Scheibelreiter G. Die Babenberger. – Wien-Köln-Weimar, 2010. – S. 278.

³¹ Майоров А. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 32-52.

³² Майоров А. Поход русских войск в Моравию и борьба за “Австрийское наследство” в 1252 – 1253 гг. // Военно-исторический журнал. – Москва, 2012. – № 3. – С. 49-54.

³³ Див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 827-828; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach 1246 – 1278. – Racibórz, 2008. – S. 41, 43, 58, 75, 77.

³⁴ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 38, 326.

³⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 830.

³⁶ Исаевич Я. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // Древнейшие государства на территории СРСР. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 62-63; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) // Історичні та культурологічні студії. – Т. 3. – Львів, 2001. – С. 3-9; Його ж. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 3-29; Войтович Л. Нащадки Чингізхана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 101-103; Гарді Д. “Rex Ruscie” olim “rex Gallicie // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 37-49.

³⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 847.

³⁸ Войтович Л. Війна з монголами на Волині у 1258 – 1260 роках // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 22. – Луцьк, 2010. – С. 9-13.

³⁹ Войтович Л. Тевтонський Орден в політике Галицько-Волинського князівства // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2010. – № 2 (8). – С. 3-16; Його ж. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український Історичний Журнал. – 2010. – № 6. – С. 4-17.

⁴⁰ Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк, 2009. – С. 89-96.

⁴¹ Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik als Quellen // Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Wien, 1872. – S. 84, 144-145; Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн // Записки НТШ. – Т. 10. – Львів, 1896. – С. 1-2; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 519.

⁴² “... Данилом королем Русі з своїми синами та підрозділами русі і татар” (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. IX. – Stuttgart, 1851. – P. 184).

⁴³ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 201. – С. 197-203.

⁴⁴ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – S. 101-102. – № 111-112.

⁴⁵ Wertner M. Az Árpádok czaládi. – Nagybecskerek, 1892. – 527-536l.

⁴⁶ Войтович Л. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. – Київ, 2008. – С. 71-78.

⁴⁷ Ottokars österreichische Reimchronik / Ed. von J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. – Т. 5. – Pars 1. – Hannover, 1890. – P. 106.

⁴⁸ Гарді Д. Хто був der kunic von Râzen на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року //

Княжа доба. – Вип. 5 (у друці). Щоро вдячний сербському історикові за можливість ознайомитися з дослідженням в рукопису.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 864.

⁵¹ Там само. – Стб. 864, 867.

⁵² Див.: Monumenta Poloniae Historica. – Т. 4. – Lwów, 1884. – S. 672.

⁵³ Див.: Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича. – С. 712-720.

⁵⁴ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. – S. 226-229.

⁵⁵ Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича. – С. 216-217.

⁵⁶ ПСРЛ. – Т. 35. – С. 150, 198, 219.

⁵⁷ Там само. – Т. 2. – Стб. 870-871.

⁵⁸ Там само. – Стб. 870.

⁵⁹ Schlesisches Urkundenbuch. – Т. 4 / Ed. Winfried Irgang. – Köln-Wien, 1988. – № 124-127.

⁶⁰ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / Ed. A. Theiner. – V. 1. – Roma, 1859. – № 80; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Ed. J. Emier. – V. 2. – Praga, 1872. – № 753; Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae / Ed. J. Šebánek i S. Dušková. – Т. 5/2. – Praga, 1981. – № 636-637.

⁶¹ Див.: Szabó K. Kun László 1272 – 1290. – Budapest, 1886.

⁶² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis... – Т. 2. – Győrött–Budapest, 1867. – № 7. – P. 12-14.

⁶³ Kristó G. Magyarország története 895 – 1301. – Budapest, 2006. – P. 263-265.

⁶⁴ Див.: Moeller B., Heckel M., Vierhaus R. Freiherr von Aretin K. O. Deutsche Geschichte: Mittelalter. – Goettingen, 1985.

⁶⁵ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. – S. 82-83.

⁶⁶ Monumenta Poloniae Historica. – Т. 2. – Lwów, 1872. – P. 841-842; Т. 3. – Lwów, 1878. – P. 175.

⁶⁷ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi... – S. 47-49.

⁶⁸ Ibid. – S. 61.

⁶⁹ Continuatio Vindobonensis / Ed. W. Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – Т. 9. – Hannoverae, 1851. – P. 709.

⁷⁰ Див.: Simoni de Keza. Gesta Hungarorum // Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. – V. 1 / Ed. I. Szentpétery. – Budapest, 1937. – P. 141-194.

⁷¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis... / Ed. G. Fejer. – Т. 5. – V. 2. – Buda, 1829. – P. 388-393.

⁷² Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. – Т. 3. – Wrocław, 1977. – S. 35-38.

⁷³ Sroka S. Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średnowieczu. – Kraków, 1995. – S. 34-36.

⁷⁴ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... – S. 217-225.

⁷⁵ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi... – S. 49.

⁷⁶ Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i na początkach XIV wieku (1250 – 1309) // Archiwum towarzystwa Naukowego we Lwowie. – Dz. 2. – Т. 7. – Z. 3. – Lwów, 1931. – S. 78.

⁷⁷ Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / Ed. J. Šebánek, S. Dušková. – Т. 5/1. – Praga, 1974. – № 50.

⁷⁸ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach... – S. 95.

⁷⁹ Див.: Česko-rakouskéztahy ve 13. století. Rakusko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velé říše Přemysla Otakara II. Sbornik příspěvků ze symposia konano 26 – 27. září 1996 ve Znojme / Red. M. Bláhová, I. Hlaváček. – Praha, 1998.

⁸⁰ Ottokars österreichische Reimchronik / Ed. J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. – T. 5/1 – Hannoverae, 1893. – W. 15233-15234.

⁸¹ Johannis abbatis Victoriensis Liber centanum historianum / Ed. F. Schneider // Scriptorum rerum germanicarum in usum scholarum. – T. 43. – Hannoverae–Lipsiae, 1909. – P. 231, 277.

⁸² Heiling K. Leopold Stainreuter von Wien der Verfasser der sogenannten Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften // Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. – T. 47. – Innsbruck, 1933. – S. 257.

⁸³ Anonimi Leobensis chronicon / Ed. H. Pez // Scriptorum rerum Austriacarum veteres ac genuini. – T. 1. – Lipsiae, 1721. – P. 848; Ebendorfer Thomas. Chronica Austriae / Ed. A. Lhotski // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Seriae Nova. – T. 13. – Berlin–Zürich, 1967. – P. 146; Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/1277 – 1454/56 / Ed. R. Sprandel // Id. – T. 17. – München, 1994. – P. 179.

⁸⁴ Eberhardi archidiaconi Ratisbonensis annals / Ed. Ph. Jaffé // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – T. 17. – Hannoverae, 1861. – P. 593; Hermanni Althensis annals / Ed. Ph. Jaffé // Ibid. – P. 410.

⁸⁵ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. – S. 90-91.

⁸⁶ Huber A. Die steiersche Reimchronik und das österreichische Interegnum // Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. – T. 4. – 1883. – S. 41-74.

⁸⁷ Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 157; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi... – S. 49-50, 62; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach... – S. 91-93.

⁸⁸ Berciak A. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami // Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. – № 72. Prace Historyczne. IV. – Katowice, 1975. – S. 7-25.

⁸⁹ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach... – S. 90-91.

⁹⁰ Див., наприклад: Kustemig A. Bitva na Moravskem poli u Suchych Krut a Jedenspeigen 26 Srpna 1278 // Česko-rakouske vztahy / Pod red. M. Blahovej i I. Hlavačka. – Praha, 1998. – S. 163-189.

⁹¹ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси... – С. 300.

⁹² Chronicon Magni Presbiteri continuation // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – T. 17. – Hannoverae, 1861. – P. 533.

⁹³ Biedermann H. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet ihr Erwerb und ihre Geschichte. – Innsbruck, 1862. – S. 1-11.

⁹⁴ Див.: Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009.

⁹⁵ Schneidler B. Italienische Geschichtsschreiber. – Leipzig, 1909. – S. 49-52; Puano P. Thomas de Pavia // Dictionnaire de Spiritualité. – Paris, 1991. – P. 867-868.

⁹⁶ Thome tusci Gesta Imperatorum et Pontificum / Ed. E. Ehrenfeuchter // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – T. 22. – Hannoverae, 1872. – P. 525.

⁹⁷ Letopis Jindřicha Heimburského / Wyd. J. Emler // Fontes Rerum Bohemiarum. – T. 3. – Praha, 1882. – S. 316.

⁹⁸ Kusternig A. Bitwa na Moravskim polu (u Suchych Krut a Jedenspeigen) 26 srpna 1278 // Česko-rakouské vztahy ve 13. století. – Praha, 1998. – S. 173.

⁹⁹ Див. фрагмент францисканського аноніма XIV ст.: Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. – V. 1. – P. 472.

¹⁰⁰ Пачовський В. Срібна земля. – Ужгород, 1993. – С. 41.

¹⁰¹ Вегеш М. Лев Данилович // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну. – Вип. 2. Ужгород, 1996. – С. 34-39.

¹⁰² Хименець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991. – С.17.

¹⁰³ Троян М. Мукачівський замок. – Ужгород, 1982. – С. 9.

¹⁰⁴ Marchali H. Magyarország története az Árpádok korában 1038 – 1301. – Budapest, 1896. – P. 576-577.

¹⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 98-100.

¹⁰⁶ Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Т. 11. – V. 1. – Buda, 1844. – P. 180.

Леонтій Войтович

Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича.

У статті аргументовано стверджується, що входження Закарпаття до складу Галицько-Волинського князівства підтверджується документально. Частина Закарпаття, включаючи жупу в Берегово і ще якісь володіння, була включена до складу королівства Русі Левом Даниловичем у період боротьби з королем Ласлом IV Куном у 1278 – до кінця 1279 р.

Leotiy Voitovych

Transcarpathia's Entering Halych-Volyn State at the Time of Prince Lew Danylovych.

The article advances argument for the documentary confirmation of Transcarpathia's entering Halych-Volyn Pricipality. The part of Transcarpathia, including saltworks in Berehovo and some other possessions became a part of Rus Kingdom at the time of Lew Danylovych's struggle wity King Laslo IV in 1278 – to the end of 1279 years.

MIESZKAŃCY PÓŹNOŚREDNIOWIECZNEGO DROHOBYCZA W ŚWIETLE AKT KONSYSTORZA PRZEMYSKIEGO

1. Informacje wstępne

Drohobycz, jako ruska osada skupiona wokół warzelni solnych Zwarycz, związany był z diecezją przemyską co najmniej od 1398 r. Już kilka lat wcześniej (w 1392 r.) król Władysław Jagiełło ufundował tu kościół pw. NMP, z rocznym uposażeniem sześciu kóp groszy praskich, pobieranych z królewskiej komory celnej i wypłacanych w ratach kwartalnych oraz dochodem ze stawu rybnego nad potokiem Pobóg. Uposażenie uzupełniała ponadto królewska posiadłość "Niedźwiedziowe Dworzyszczce", przekazane plebanowi wieczyście na warunkach immunitetowych¹. Jurysdykcja świecka należała do wójta, którym w 1407 r. był niejaki Mikołaj Risch². W 1422 r. król przeniósł osadę z prawa polskiego na magdeburskie i nadał wójtostwo cześnikowi dworu Janowi Mężykowi z Dąbrowy. Miasto uzyskało wówczas 100 łanów gruntu oraz dochody ze wsi Hruszów³. Prawo magdeburskie umożliwiała plebanom pobieranie powszechnej daniny zbożowej (meszne), obliczaną w diecezji przemyskiej na jedną kłodę owsa i żyta z każdego łana rocznie. Zapisane w tym przywileju prawa potwierdził w 1460 r. król Kazimierz Jagiellończyk⁴.

Po inkorporacji Rusi Czerwonej do Królestwa Polskiego (1434 r.) ustaliła się również podległość administracyjna Drohobycza. Miasto znalazło się w granicach ziemi przemyskiej województwa ruskiego. Ukształtował się wówczas zarząd dóbr królewskich określany jako tenuta, czyli dzierżawa. W 1440 r. za zasługi dla króla Władysława III i udział w wojnach prowadzonych na Węgrzech przeciw Elżbiecie, wdowie po Albrechcie, królu Czech i Węgier, zapis 200 grzywien na Przemyślu otrzymał Przedbor z Koniecpola herbu Pobóg. Zapis obejmował zamek i miasto Przemyśl, Mościska, Niżankowice, Drohobycz oraz jedenaście wsi. W tym samym roku pożyczył on królowi 3 000 florenów otrzymując w zastaw żupy przemyskie⁵. Wójtostwo drohobyckie, po śmierci Jana Mężyka, znalazło się w rękach Jakszana z Żelaznej, a następnie Marcina i Piotra z Żelaznej. Dopiero w 1485 r. przeszło w ręce Jana Rzeszowskiego⁶.

W ziemi przemyskiej funkcjonowały dwie ekonomie żupne: przemyska z żupami w Soli, Jasienicy i Baszowej oraz drohobycka. Produkcja soli w żupie drohobyckiej była przeznaczona na rynek Rusi Czerwonej, ale bez ziemi przemyskiej i sanockiej, gdzie zabroniono jej sprzedaży⁷. Według badań J. Dickera, czynsz dzierżawny wynosił 1 400 grzywien rocznie, bo brak taniej drogi wodnej zasadniczo ograniczał możliwości eksportu soli⁸. W XV w. żupa drohobycka, podobnie jak pozostałe żupy ruskie, były dzierżawione przez Żydów bądź Włochów. W latach 1417 – 1425 dzierżawcą był bliżej nieznaną Żyd imieniem Dziaćko. Zachował się dokument Władysława Jagiełły z 1425 r., w którym król zatwierdzał rozliczenie dzierżawy. Z dokumentu wynika, że wysokość czynszu w tym roku wynosiła 10 996 grzywien 10 skojców i 1 grosz, ale do skarbcza królewskiego Dziaćko odprowadził 10 400 grzywien. Pozostała kwota: 596 grzywien 10 skojców i 1 grosz odliczono dzierżawcy za dostarczone na dwór królewski inne towary: płótno lniane, jedwab, barchan oraz przyprawę⁹.

W połowie XV wieku król Kazimierz Jagiellończyk wydzierżawił żupy drohobyckie Geneńczykom: Krzysztofowi Guardia de Sancto Romulo i Julianowi de Valitariis za kwotę 2 000 grzywien srebra, 12 kamieni pieprzu i 1 kamienia szafranu¹⁰. Kolejnym dzierżawcą

żupy drohobyckiej był Włoch z Florencji, Arnolf Tebaldi. Oprócz Drohobycza dzierżawił żupy dolińskie, przemyskie, a także krakowskie¹¹. Wniesiona przez niego do Skarbu królewskiego kwota 4 000 grzywien została zabezpieczona na żupie przemyskiej. Po jego śmierci w 1501 r. dzierżawę przejął syn Peroć¹², a następnie rajca krakowski Imbram¹³. W 1503 r. funkcję żupnika drohobyckiego pełnił Mikołaj Gliński, rajca krakowski ożeniony z Anną, córką patrycjusza krakowskiego Mikołaja Salomona¹⁴.

Z żupą drohobycką związany był Arnolf Bujno (Buyno), syn Augustyna, wicenotariusz ziemski przemyski w latach 1472 – 1479. Był bratem Mikołaja z Gródka i prawdopodobnie Jana z Roztusowa, pisarza grodzkiego lwowskiego z 1473 r.¹⁵. Równocześnie z funkcją wicenotariusza ziemskiego pełnił obowiązki wiceżupnika drohobyckiego, a fakt, że wniesione do skarbu państwa przez Tebaldich sumy z warzelnii drohobyckiej były zabezpieczone na żupie przemyskiej, sprawił, że Arnolf mógł przebywać w Przemyślu nawet na stałe. Z ilości spraw, w których występował jako wiceżupnik wynika, że funkcję swoją wykonywał czasem aż nadto gorliwie¹⁶. Z małżeństwa z mieszczką przemyską Agnieszką miał dwóch synów, Jana i Szymona oraz córkę Agnieszkę. Szymon studiował w Uniwersytecie Krakowskim od 1493 r.¹⁷, a po 1506 r. występował jako ławnik przemyski¹⁸.

Na przełomie XV i XVI w. powołano w Drohobyczu niegrodowe starostwo dla posiadaczy królewszczyzny.

Początki obecności polskiej w Drohobyczu są związane z nieistniejącą dziś świątynią usytuowaną na stoku wzgórza nieopodal warzelnii Zwarycz. Gospodarczy charakter tego miejsca sprawił, że szybko pojawili się osadnicy z Małopolski i Śląska, a także z dalekiej Italii. W 1445 r. bracia: Marcin wikariusz i Maciej rzeźnik drohobycki wykupili sołectwo wsi Dobrowlany i ufundowali altarię Bożego Ciała w miejscowej farze. Rok później, w 1446 r., Piotr z Chrzastowa, biskup przemyski ustanowił przy ołtarzu prebendę wieczystą, a patronat nad altarią powierzył plebanowi, wójtowi i radzie miejskiej, którzy wspólnie mieli uzgadniać prezentę altarysty¹⁹. W 1456 r. altaria została doposażona przez biskupa Mikołaja Błazejewskiego i uzyskała konfirmację królewską. Tekst przywileju wpisał do księgi konsystorza przemyskiego notariusz publiczny Mikołaj Hoczowski w obecności świadków: Mikołaja z Poręby i Klemensa z Jasła²⁰.

Miasto i jego świątynia mogło liczyć na wsparcie królewskie także w latach późniejszych. Na przykład w 1502 r. król Aleksander darował mieszczanom drohobyckim półroczne czopowe, aby mogli naprawić zniszczone podczas najazdu tureckiego obwarowania²¹.

W artykule podjęto próbę spojrzenia na społeczność Drohobycza w drugiej połowie XV i na początku XVI w. przez pryzmat spraw i wpisów, rozpatrywanych przez urzędników konsystorza generalnego przemyskiego. Znając zakres spraw rozpatrywanych w sądach i urzędach kościelnych słusznie zakładano, że pojawiali się tam także mieszkańcy miasta Drohobycza. Konsystorz, ze stojącym na jego czele oficjałem, był urzędem sprawującym biskupie sądownictwo kościelne na terenie diecezji. Oficjałowie, obok wikariuszy *in spiritualibus*, stanowili wysoko wykwalifikowaną kadrę urzędniczą. Mianowani byli przez biskupa ordynariusza zazwyczaj po jego ingresie w diecezji. W zasadzie nominowani byli na czas nieokreślony, a ich władza kończyła się z chwilą śmierci biskupa, lub jego przejścia do innej diecezji. Mogli też być odwołani przez biskupa, lub administratora diecezji

Prawo kanoniczne nakładało na proces sądowy rygory także personalne. Obok prowadzącego sprawę oficjała, lub jego zastępcy zwanego najczęściej surogatem (czasem wicesgerensem), występował notariusz (z uprawnieniami notariusza publicznego) oraz pełnomocnicy stron procesowych zwani najczęściej prokuratorami. Niezbędni byli również świadkowie, w charakterze których występowali najczęściej notariusze, prokuratorzy konsystorscy, członkowie kapituły katedralnej, wikariusze, altaryści, a także rajcy i personel urzędów świeckich.

Siedziby oficjałów związane były z kluczami dóbr arcybiskupich, a granice oficjالاتów z reguły pokrywały się z granicami archidiakonatów. Do kompetencji oficjالات należały bowiem wszelkiego rodzaju sprawy sporne, w których stroną były osoby duchowne, ale też niesporne: zapisy, zeznania długów, rozliczenia finansowe, legaty, pełnomocnictwa, rezygnacje i zamiany beneficjów, itp. Zachowane w Archiwum Archidiecezjalnym w Przemyślu księgi sądów i urzędów kościelnych, uzupełnione kwerendą w księgach miejskich przemyskich, dostarczyły wielu nieznanych dotąd informacji.

2. Wybitniejsi drohobyccanie w przestrzeni kulturalnej miasta i regionu

U schyłku XV wieku kariery wybitniejszych przedstawicieli społeczności drohobyckiej związane były z przemyską kapitułą katedralną. Jedynie Jerzy syn Michała Koterbaka, po studiach w Krakowie i Bolonii, osiadł na dworze królewskim Kazimierza Jagiellończyka i Uniwersytecie Krakowskim. W drugiej dekadzie XVI w., na dworze króla Zygmunta I, działał medyk Jan Teuler z Drohobycza, jak się wydaje, syn mieszczanina Adama²².

Nie ustalono, w jakich okolicznościach probostwo drohobyckie stało się prebendą niektórych kanoników przemyskiej kapituły katedralnej. Już jednak w 1446 r., po opuszczeniu probostwa przez plebana Macieja, objął je Teodoryk z Wawrzeńczyc, kantor i kanonik przemyski, krakowski i skalbmierski²³. Na probostwie w Drohobyczu można potwierdzić m. in. kanonika Mikołaja z Gromadzina, archidiakona i żupnika przemyskiego²⁴, kanonika Jana z Targowisk, późniejszego biskupa przemyskiego²⁵, Seweryna Herburt, prepozyta kapituły katedralnej i innych. Szczególne zasługi dla parafii ma zwłaszcza Seweryn Herburt, albowiem to jemu przypadł obowiązek odbudowy kościoła i miasta po zniszczeniach dokonanych przez najazd turecki w 1498 r.

Seweryn Herburt, h. Herburtowa był synem Mikołaja z Felsztyna i Bruchnała. W 1489 r., za rektoratu Stanisława z Kobylina, wpisał się w poczet studentów Uniwersytetu Krakowskiego²⁶. Posiadał czterech braci: Jana, Andrzeja, Mikołaja i Piotra, z których dwaj, Andrzej i Jan, pracowali na dworze królewskim w charakterze pisarzy. Seweryn pełnił funkcję pisarza królewskiego w latach 1497 – 1507. W tym charakterze brał udział w wyprawie mołdawskiej, był też posłem na sejmiki ziem: chełmskiej, bełskiej, halickiej, lwowskiej, przemyskiej i sanockiej²⁷. W 1505 r., w podziękowaniu za wierną służbę Janowi Olbrachtowi oraz Aleksandrowi, otrzymał dworzyszcze we wsi Nahorce oraz uwolnienie od wszelkich danin na rzecz skarbu królewskiego²⁸.

Jego kariera duchowna to kanonikat w kapitule katedralnej kamienieckiej (1504), kanonia lwowska (1505), kanonia i prepozytura przemyska (1506 – 1513). Jako pisarz królewski związał się z kancelarią podkanclerzego i biskupa Macieja Drzewickiego. Polem jego szczególnej działalności były misje krajowe i sprawy skarbowe, co znalazło wyraz w powierzeniu mu funkcji poborcy podatkowego na Rusi i Podolu. Po wprowadzeniu tzw. nowych ceł Seweryn Herburt został wyznaczony do ich poboru z województwa ruskiego i bełskiego²⁹. 17 maja 1506 r., w związku z uzyskaniem prałatury w kapitule katedralnej przemyskiej, wyznaczył stałych pełnomocników, którzy mieli reprezentować go przed biskupem. Zostali nimi Piotr z Sienicy, Jan z Sieciechowa i Piotr z Ciężkowic, a otrzymane pełnomocnictwa pozwalały im korzystać z zastępców³⁰. W tym samym roku objął probostwo drohobyckie, do którego doszedł drogą układu z Janem Gwiazdowskim, kanonikiem kolegiaty św. Jerzego w Gnieźnie. Występujący o probostwo Jan, za kwotę 20 grzywien, zgodził się wycofać z podjętych już w Rzymie staran³¹.

Obejmując probostwo drohobyckie musiał odbudować zniszczony kościół. W 1509 r. uzyskał od króla Zygmunta I potwierdzenie przywileju fundacyjnego z 1392 r., a już dwa lata później ukończono prace rekonstrukcyjne i arcybiskup Bernard Wilczek mógł konsekrować odbudowany kościół Wniebowzięcia NMP, św. Bartłomieja i św. Krzyża³². Nie było to jednak proste. Proboszcz Herburt nie umiał porozumieć się z władzami miasta w sprawie przechowywania i wydatkowania

pieniędzy, które wpływały “pro fabrica ecclesiae” oraz na potrzeby przytułku dla ubogich. Dopiero biskup Drzewicki zdecydował (w 1511 r.), aby skrzynia z pieniędzmi przeznaczonymi na kościół była przechowywana na plebanii, a odpowiedzialność za nią spoczywała na burmistrzu z ławnikami, wtryku kościoła i proboszczu³³.

Za sprawą Seweryna Herburta ówczesny wikariusz *in spiritualibus* Stefan z Łochowa potwierdzał w 1512 r. donację na rzecz istniejącego przy farze drohobyckiej przytułku dla ubogich. Donacja braci Jerzego i Floriana Wacowskich obejmowała beczkę ryb rocznie ze stawu w Wacowicach³⁴. W następnym roku (7 marca), już po śmierci Jerzego, Florian Wacowski zobowiązywał się przekazać kościołowi w Drohobyczu, zapisane przez brata w testamencie 20 grzywien (w dwóch ratach po 10 grzywien rocznie)³⁵.

Dopiero w 1558 r., za zgodą króla Zygmunta Augusta, inkorporowano parafię drohobycką z całością dóbr i dochodów (wraz ze wsią Dobrowlany) do kapituły chełmskiej. Król zrzekł się wówczas także prawa patronatu. Parafia pozostając na terytorium diecezji przemyskiej należała do diecezji chełmskiej. Kapituła katedralna chełmska wyznaczała komendariusza z grona swoich kanoników gracjalnych³⁶.

W interesującym nas okresie parafia drohobycka była intratną prebendą, a nieźle prosperująca żupa ściągała ludzi z różnych zakątków kraju. W równym stopniu jednak synowie zamożniejszych rodzin poszukiwali swego miejsca poza rodzinnym miastem. Nie da się ustalić, jak duża była to liczba. Stosunkowo najłatwiej jest określić ilość pochodzących z Drohobycza studentów Uniwersytetu Krakowskiego. Wydawcy najstarszych albumów tej Uczelni wymienili 21 osób, którzy wpisali się w poczet studentów w latach 1400 – 1551³⁷. Niewątpliwie było ich więcej, tylko nie wszyscy figurują w zachowanych metrykach. Najwybitniejszym z nich był Jerzy z Drohobycza syn Michała Koterma, magister artium Uniwersytetu Krakowskiego z 1473 r., a następnie wykładowca artium w Akademii Istropolitana w Preszburgu na Węgrzech. Po 1477 r. rozpoczął studia medyczne w Bolonii, zakończone około 1482 r. doktoratem medycyny. Znany był jako autor wydanego w 1483 r. w Rzymie “Prognostyku”, w którym zawarł opisy ziemi przemyskiej i lwowskiej. Po powrocie z Włoch pełnił funkcję nadwornego lekarza króla Kazimierza Jagiellończyka i wykładowcy medycyny na Uniwersytecie Krakowskim. Zmarł w Krakowie w 1494 r.³⁸. Przemyski akcent Jerzego z Drohobycza pochodzi z 1492 r. W księdze czynności biskupa przemyskiego Jana z Targowisk zachował się wpis z 26 maja, w którym dziekan chełmski Stanisław, w obecności świadków: Zygmunta z Targowisk, kanonika i Jana z Ostrowa, kapelana kurii biskupiej, zwracał jedną grzywnę Jerzemu z Drohobycza doktorowi medycyny³⁹.

Niemal równocześnie z Jerzym studiował w Krakowie Tomasz syn mieszczanina drohobyckiego Jerzego. Wpisany do Uniwersytetu w 1470 r. za rektoratu Arnolfa z Mirzyńca, uzyskał bakalaureat w 1473 i magisterium w 1478 r.⁴⁰. Pozostawał w Krakowie jeszcze przez jakiś czas, albowiem w kwietniu 1479 r. zamawiał u Marcina Pausemusa kodeks z tekstami Starego i Nowego Testamentu wartości pięciu florenów i jednego wiardunku, a we wrześniu tego roku zobowiązywał się do zapłacenia trzynastu florenów Janowi Starskiemu, mieszczaninowi krakowskiemu⁴¹.

Po ukończeniu studiów w Krakowie powrócił do Drohobycza na stanowisko rektora miejscowej szkoły parafialnej. W 1485 r. (19 sierpnia) ustanawiał plenipotencję dla Stanisława z Bochni, przemyskiego notariusza publicznego, który miał go reprezentować w konsystorzu w sprawach z braćmi Marcinem, prezbiterem drohobyckim i Janem oraz Arnolfem Buyno, podpisem ziemskim przemyskim i podżupkiem drohobyckim⁴². W latach 1498 – 1506 magister Tomasz z Drohobycza pełnił funkcję prepozyta kapituły katedralnej przemyskiej⁴³. W tym czasie zarządzał kluczem dóbr brzozowskich podczas wakansu na stolicy biskupiej i brał udział w ingresie biskupa Macieja Drzewickiego. Został też jednym z egzekutorów testamentu zmarłego biskupa Mikołaja Prymusa. Zmarł 28 czerwca 1506 r.⁴⁴.

Mało wiemy o Szymonie z Drohobycza, kleryku przemyskiej szkoły katedralnej, który w grudniu 1472 r. zobowiązał się przepisać *Exemplar Salutis* i *Lineam Salutis* Hieronima Sylwana z Pragi na zamówienie plebana Stanisława⁴⁵. Obiecywał wykonać zadanie przepisania dzieł, składających się z dwudziestu czterech seksternów, do świętego Bartłomieja (24 sierpnia), ale chyba nie zdążył, bo zachowała się skarga tegoż Stanisława przeciw Szymonowi wniesiona przed konsystorz w 1474 r. Stanisław, niegdyś pleban drohobycki był już kanonikiem gracialnym kapituły katedralnej. Jeszcze w tym samym roku Szymon potwierdził przyjęcie zapłaty za przepisanie dzieł. Można chyba przyjąć, że był to Szymon syn Jana, który w 1485 r. wpisał się w poczet studentów Uniwersytetu Krakowskiego, nie wiadomo jednak, czy ukończył studia⁴⁶.

Nie odnaleziono interesujących informacji na temat drohobyckiej szkoły parafialnej. Wymieniony w 1493 r. rektor szkoły Jan poświadczał pożyczkę (trzy i pół grzywny), której udzielał pisarz ziemski przemyski Jan z Rozborza notariuszowi publicznemu Tomaszowi Kormankowi⁴⁷. Występujący w 1503 r. w charakterze świadka różnych czynności w konsystorzu Marcin z Drohobycza był uczniem przemyskiej szkoły katedralnej⁴⁸.

Dość popularnym w społeczności miasta Drohobycza imieniem było imię Jerzy. W 1490 r. mieszczanin drohobycki Michał Żak ustanawiał w konsystorzu przemyskim plenipotencję w sprawie, jaką zamierzał wytoczyć Maciejowi Strachowi ze Lwowa. Plenipotencję otrzymał Jerzy prezbiter z fary drohobyckiej, a świadkami wpisu do ksiąg zostali: Piotr *locatus* z miejscowej szkoły oraz bliżej nieznanymi Mikołaj "z Zamku". W 1491 r. niejaki Jerzy Narożny z Drohobycza zawierał ugodę z Elżbietą w sprawie rozłożenia na raty zobowiązania. Odpowiedni wpis poświadczyli mieszczanie drohobyccy, Andrzej rajca i Jan Krawiec⁴⁹. Wśród wyświęconych w katedrze przemyskiej w 1511 r. przez biskupa Macieja Drzewickiego akolitów znaleźli się: Jan syn Adama, Wojciech syn Jana i Andrzej syn Piotra. Pierwsi dwaj studiowali w Krakowie, Andrzej uzyskał uprawnienia notariusza publicznego.

Jan wpisał się w poczet studentów 9 lipca 1513 r. za rektoratu Jana Sakrana z Oświęcimia. Rok później uzyskał bakalaureat⁵⁰. Mieszkał w Bursie Jerozolimskiej i zanim rozpoczął naukę, zaciągnął pożyczkę (sześć groszy) u Macieja, altarysty z kościoła Mariackiego oraz przybory do pisania od innego studenta – również Macieja⁵¹. W 1518 r. występował w charakterze medyka na dworze królewskim Zygmunta I. Wojciech był studentem od semestru letniego 1515 r., ale nie udało się potwierdzić, czy studia ukończył⁵². W 1512 r. biskup Drzewicki wyświęcił na akolitów pięciu kleryków drohobyckich: Grzegorza syna Marcina, Pawła syna Bartłomieja, Jerzego syna Grzegorza, Jerzego syna Marcina i Macieja syna Stanisława. Z tej grupy jedynie Jerzy syn Grzegorza wpisał się w poczet studentów Uniwersytetu Krakowskiego 5 listopada 1513 r. za rektoratu Michała z Biestrzykowa⁵³. Jak długo studiował i czy uzyskał jakiś stopień naukowy nie wiadomo. Biskup Jan Karnkowski wyświęcił w 1529 r. na akolitę Jerzego syna Pawła. Pozostali wyświęceni przez obu biskupów klerycy z Drohobycza to: Sebastian syn Jerzego, Stanisław syn Stanisława, Jerzy syn Pawła oraz Walenty syn Piotra z Rzeszowa, który jednocześnie otrzymywał prowizję na parafię w Drohobyczu od rajców tego miasta⁵⁴.

Z grupy tej potwierdzono krakowskie studia Sebastiana. Wprawdzie nie odnaleziono jego wpisu w metryce uniwersyteckiej, ale w 1534 r. był studentem i mieszkał w Bursie Ubogich. Miał jakiś zatarg z mieszkającymi nieopodal bursy małżonkami Wojciechem i Elżbietą i był wzywany przez woźnego uniwersyteckiego na przesłuchanie do rektora⁵⁵. Nie udało się potwierdzić uniwersyteckiego wykształcenia pozostałych kleryków, co nie oznacza, że nie studiowali w jednej z europejskich uczelni.

W latach trzydziestych XVI wieku probostwo drohobyckie dzierżył Jan z Drohojowa Drohojowski, spokrewniony z rodziną Orzechowskich z Przemyśla. Był synem Jana i Katarzyny z Orzechowskich, wnukiem Stanisława Orzechowskiego, pisarza ziemskiego przemyskiego

i cioteczny bratem Stanisława, kanonika przemyskiego i znanego pisarza politycznego. Uczył się w szkole katedralnej przemyskiej, a od 1518 r. studiował w Krakowie⁵⁶. W 1525 r. wyjechał do Włoch i przebywał w Rzymie jako sekretarz kardynała Ghinucciego. Jednocześnie kontynuował studia, bo kiedy w 1529 r. powrócił do kraju używał stopnia doktora praw.

W 1532 r. został proboszczem w Drohobyczu, ale był to tylko początek jego błyskotliwej kariery duchownej. Trzy lata później był już kanonikiem krakowskim, w 1542 r. – przemyskim, a w 1545 r. – biskupem kamienieckim i chełmskim⁵⁷. Uczestniczył w soborze trydenckim, w końcu powierzono mu biskupstwo wrocławskie. Zmarł w Wolborzu 25 czerwca 1557 r. w opinii sympatyka protestantyzmu. Wcześniej kapituła krakowska zarzucała mu uleganie wpływom ruskim oraz nadmierną zażyłość z rodziną Orzechowskich.

3. W kręgu notariuszy publicznych

Do elit umysłowych każdego późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta można zaliczyć notariuszy publicznych. Była to wyróżniająca się grupa osób, a składało się na to wiele czynników, z których podstawowym było wykształcenie. Kandydat na notariusza winien wykazać się podstawowymi umiejętnościami w zakresie redagowania i spisywania odpowiednich dokumentów. Takie umiejętności można było uzyskać w szkole katedralnej bądź przez praktykę w kancelarii kościelnej. Minimum wiedzy w tym zakresie zawierało na przykład dzieło Wilhelma Duranda *Speculum iudiciale*, obecne w bibliotekach niemal wszystkich kapituł katedralnych. Posiadanie wykształcenia uniwersyteckiego stanowiło dodatkowy atut dla kandydata na notariusza.

Prawo nadawania uprawnień notarialnych, czyli tzw. kreacji, należało do papieża lub cesarza, którzy z czasem scedowali je na swoich delegatów- komesów i wicekomesów. Występujące w formułach admissyjnych określenia *apostolica auctoritate* bądź *imperiali auctoritate* wskazują właśnie na charakter kreacji. Komesi byli dostojnikami mianowanymi przez papieża lub cesarza spośród duchownych posiadających prawo mianowania notariuszy publicznych i legitymowania dzieci nieślubnych⁵⁸. S. Mikucki dodawał jeszcze, że byli to ludzie zbliżeni do dworu królewskiego i biorący czynny udział w sprawach polityki zagranicznej. Natomiast wicekomisywę można było otrzymać z rąk komesów, najczęściej poza granicami kraju, na przykład podczas wyjazdów na studia zagraniczne⁵⁹.

Procedura kreacji była ściśle ustalona. Kandydat na notariusza musiał zdać egzamin z gramatyki i umiejętności sporządzania tekstów różnych dokumentów. Następnie składał przysięgę, że nie posiada wyższych święceń, nie jest żonaty i dochowa wierności Kościołowi Rzymskiemu. Druga część przysięgi dotyczyła spraw samego urzędu. Kandydat musiał przyrzec, że nie będzie zmieniał treści kontraktów niezgodnie z wolą stron, nie będzie sporządzał dokumentów, jeżeli będą efektem oszustwa bądź przemocy i zawsze najpierw sporządzi protokół, a następnie dopiero instrument. Przyrzekał pobierać opłatę sprawiedliwą i nie wyższą niż było to ustalone⁶⁰. Po spełnieniu tych warunków notariusz otrzymywał inwestyturę na urząd tabelliona, która wyrażała się przez wręczenie pióra i tabliczki do pisania, albo pióra i kałamarza.

Kreacja notarialna była ważna na obszarze całej łacińskiej Europy i nie traciła swojej aktualności. Nie wymagała też od notariusza podejmowania obowiązków notarialnych. Jednakże, w każdej chwili mógł je podjąć, a warunkiem podstawowym, przynajmniej w warunkach polskich, było uzyskanie zgody od władz danej diecezji, w której zamierzał pracować. Taką zgodę na dopuszczenie do wykonywania czynności (*ad exercendum officium tabellionatus*) wydawał z reguły ordynariusz diecezji, ale mogła to czynić również kapituła, administrator diecezji, oficjał bądź wikariusz *in spiritualibus*. Sam fakt uzyskania zgody na podjęcie czynności zwany admissją (od stałego zwrotu w formule *sum admissus*), wraz z podaniem daty, swego pochodzenia, osoby udzielającej admissji oraz listy świadków, wpisywał osobiście sam notariusz (*manu propria*).

Obok formuły admisyjnej rysował swój znak notarialny. Warstwa informacyjna takiej formuły jest bezcenna, albowiem zawiera dokładną datę czynności (dzień, miesiąc, rok, czasem nazwę dnia tygodnia, a często imię aktualnego papieża oraz rok jego pontyfikatu), miejsce określonej czynności ze wskazaniem domu, lub nawet izby, w której dana czynność miała miejsce, dane osobowe notariusza z podaniem imienia ojca, pochodzenie terytorialne, czasem społeczne oraz charakter kreacji notarialnej. Dołączana lista świadków zawierała nie tylko ich imiona, ale często także pochodzenie i pełnione funkcje lub godności.

W dotychczasowej literaturze nie znano notariuszy publicznych wywodzących się z Drohobycza. Tymczasem w zachowanych, tylko przemyskich, księgach kurialnych i konsystorskich odnaleziono wzmianki o jednym wicekomesie i trzech notariuszach. Wydaje się, że szczegółowa kwerenda w źródłach innych diecezji mogłaby przynieść pozytywne efekty.

W połowie XV wieku działał w Przemyślu wicekomes z nadania papieskiego Jakub z Drohobycza, rektor kościoła parafialnego w Niżankowicach i Strachocinie. Swoją wicekomitwę zawdzięczał Markowi de Brachis i wykreował przynajmniej dwóch notariuszy publicznych. Byli to: Andrzej Kurek z Przemyśla (otrzymał admisję przemyską 14 października 1551) i Benedykt Herbest z Bybła (admisja uzyskana 14 października 1552)⁶¹. Benedykt przeniósł się potem do Krakowa i jako Neapolitanus Ruthenus wykładał w Uniwersytecie Krakowskim Cycerona i Wergiliusza⁶².

9 stycznia 1451 r. w Przemyślu otrzymał admisję Gotard z Ostrowa. Na liście świadków znaleźli się: Zygmunt z Wiszni, notariusz publiczny w kancelarii biskupa Piotra z Chrzastowa, Mikołaj z Tarnawy, bakałarz sztuk oraz Stefan z Drohobycza *clericus Gneznensis, Premisliensis et Camenecensis dioecesis*⁶³. Był synem Mikołaja i urodził się około 1428 r.⁶⁴. Prawdopodobnie pełnił funkcję organisty katedralnego przemyskiego, a w 1475 r. występował jako altarysta w Drohobyczu. Ustanawiał wówczas plenipotencję dla Jana z Kobylina, pisarza grodzkiego przemyskiego w sprawie, jaką zamierzył wytoczyć Andrzejowi, sukiennikowi przemyskiemu⁶⁵. 6 maja 1478 r. przedłożył do oblaty wspomniany już przywilej fundacji (konfirmacji) altarii Bożego Ciała w Drohobyczu z 1456 r.⁶⁶. Był altarystą drohobyckim jeszcze w 1479 r., wtedy bowiem udzielał pożyczki w kwocie czterech grzywien niejakiemu Marciszowi Korawie z Ropczyc⁶⁷.

Proboszczem w Drohobyczu był Wacław z Jarosławia Jasiński, syn Grzegorza. Był studentem Uniwersytetu Krakowskiego, wpisanym na semestr wiosenny 1475 r. za rektoratu Jakuba z Szadka⁶⁸. W Krakowie był już w 1466 r. i przebywał tam co najmniej do 1486, mieszkając w Bursie Ubogich⁶⁹. Od 1489 r. występował jako pisarz w kancelarii konsystorza przemyskiego, a w kwietniu tego roku objął parafię w Tyrawie⁷⁰. Nie wiadomo, kiedy i przez kogo został wykreowany na notariusza publicznego, ale w 1490 r. kapituła katedralna przemyska udzieliła mu admisji na obszar diecezji⁷¹. Znak, jaki wówczas wyrysował przedstawia plecionkę z wpisanym krzyżem równoramiennym, umocowaną na trójstopniowej podstawie.

Jako notariusz publiczny kreacji cesarskiej potwierdzał warunki, na jakich Mikołaj, proboszcz parafii w Porażu oraz prebendariusz w Siennowie i Zarszyniu, rezygnował z prebendy w Zarszynie. Wraz z Janem z Sanoka potwierdzali poręczenie, jakiego kustosz Piotr Bał udzielił Rafałowi z Humnisk⁷². W 1490 r., wraz z notariuszem Janem Orlińskim, poświadczali pełnomocnictwa udzielane Stanisławowi z Bochni przez wójta Mościsk, Mikołaja Laskowskiego, w sprawie przeciw Przedborowi z Koniecpola⁷³. W 1495 r. potwierdzał wszystkie przywileje otrzymane przez parafię w Tyrawie z rąk proboszczów, jego poprzedników⁷⁴. Jeszcze w tym samym roku, z polecenia królewskiego, udawał się do Gdańska, aby odebrać należne królowi pieniądze⁷⁵. Po ufundowaniu w 1497 r. prebendy kaznodziejskiej "fundi Buszkowice" był (do roku 1505) jej pierwszym prebendariuszem⁷⁶.

W tym samym, 1497 r. wnosił przed konsystorz lwowski skargę na mieszczanina lwowskiego Mikołaja Gayzlara, który nie zwrócił mu kwoty 38 grzywien. Z zapisu wynika, że do udzielenia pożyczki doszło w Lublinie, a jej terminowy zwrot poręczył pisarz królewski Jan Chlewicki. Jednak Mikołaj zwlekał z oddaniem długu, co spowodowało wspomnianą skargę Wacława⁷⁷.

Pełnił obowiązki proboszcza parafii św. Bartłomieja w Drohobyczu niespełna trzy lata (1497 – 1500). Zrezygnował w zamian za kanonię kolegiacką w Sandomierzu⁷⁸. W 1501 r. otrzymał, z prezenty królewskiej, probostwo w Osieku oraz prawo do połowu ryb w Wiśle (na odcinku Osieka) jeden raz w tygodniu. Do Drohobycza już nie wrócił.

Uprawnienia notariusza publicznego posiadał Andrzej z Drohobycza syn Piotra, altarysta i opiekun bractwa w kościele parafialnym w Drohobyczu. W 1511 r. uzyskał niższe święcenia (akolitat) z rąk biskupa Macieja Drzewickiego⁷⁹. W 1520 r. świadczył przy nadaniu admisji notarialnej Sebastianowi z Makowa i wówczas podał, że jest pisarzem w konsystorzu przemyskim⁸⁰. W tym samym charakterze i w tym samym roku świadczył w sprawie małżeńskiej Macieja, kowala z Soli i Jadwigi ze Starego Sambora, rozpatrywanej przez oficjała generalnego Stanisława z Wiszni⁸¹. Poświadczał też zobowiązanie Stefana z drużyny przybocznej chorążego przemyskiego Jana Boratyńskiego dotyczące dziesięciny ze wsi Drozdowicze na rzecz kościoła w Niżankowicach⁸². W 1522 r. znalazł się na liście świadków rezygnacji z parafii NMP w Rybotyczach, którą na ręce wikariusza *in spiritualibus* i oficjała generalnego składał proboszcz Bartłomiej⁸³.

Był notariuszem kreacji apostolskiej, chociaż nie ustalono, z czyich rąk ją otrzymał. W 1522 r. (30 maja) uzyskał admisję przemyską od Tomasza z Grodziska, kanonika, wikariusza *in spiritualibus* i oficjała generalnego, działającego w imieniu kapituły. Wyrysowany przez niego znak przedstawia dwie splecione spiralnie gałązki zakończone ośmiopłatkowymi kwiatami, umieszczone na trójstopniowej podstawie. Na stopniach podstawy zapisano od góry: *I(esus) N(asaretanus) R(ex) I(udeorum) / Maria Anna / Sanctus Stanislaus*.

Notariuszem publicznym był Jan syn Marcina. Studiował w Uniwersytecie Krakowskim, chociaż nie wiadomo, dlaczego wpisał się dwukrotnie. Pierwszy wpis pochodzi z 25 sierpnia 1429 r. i został wniesiony za rektoratu Mikołaja z Koprzywnicy. Po raz drugi Jan wpisał się w poczet studentów na semestr letni 1534 r. za rektoratu Mikołaja z Wieliczki. W obu przypadkach wpis jest identyczny “*Joannes Martini de Drohobicz dioec. Premisliensis*”⁸⁴. Oznaczać to może, że Jan musiał przerwać studia, może z powodów materialnych. Można przyjąć, że był to Jan, proboszcz kościoła parafialnego w Drohobyczu, który w 1533 r. wnosił o wakującą kustodię w kapitule katedralnej lwowskiej⁸⁵. Zapewne starania te nie były pomyślne i Jan postanowił podjąć przerwane studia⁸⁶.

W 1535 r. Jan syn Marcina został notariuszem publicznym kreacji apostolskiej. Kreacji dokonał wicekomes Stanisław Mienda ze Lwowa, magister sztuk i profesor teologii, kanonik, wikariusz *in spiritualibus* i oficjał generalny lwowski. W roku następnym (1536) otrzymał admisję przemyską. Udzielił jej Stanisław z Wiszni Biliński, doktor dekretów, kanonik, wikariusz *in spiritualibus* i oficjał generalny. Świadcami jego admisji zostali: Bartłomiej z Ropczyc, mansonarz katedralny przemyski i Mikołaj z Krakowa, wicedziekan kapituły⁸⁷. W swoim znaku notarialnym przedstawił pień dębu z sękami, z którego wyrastają dwie gałązki zakończone żółędziami. Pień jest przepasany wstążką, na niej: *I(esus) N(asaretanus) R(ex) I(udeorum)*. Na dwustopniowej podstawie od góry: *MARIA /I(ohannes) M(artini) D(e) D(rohobicz)*.

Przedstawione przykłady nie wyczerpują zagadnienia, są raczej propozycją i zachętą do dalszych badań.

4. Drohobycki kler parafialny

Potwierdzono już, że w drugiej połowie XV wieku probostwo drohobyckie często stanowiło prebendę kanoników przemyskiej kapituły katedralnej. Jednakże w konsystorzu stawali także inni duchowni związani z Drohobyczem i jego kościołem. W latach 1471 – 1481 występował w charakterze plebana drohobyckiego Jan z Lipna. 9 marca 1471 r. przemyski kanonik gracyjny Stanisław, mocą otrzymanego od biskupa Mikołaja mandatu, pozywał plebana Jana przed sąd oficjała. 22 kwietnia tego roku przebiter z Gródka, Mikołaj Molenda prosił plebana Jana, aby zgodnie odłożyli termin rozprawy⁸⁸. Przeciwko plebanowi zamierzała wystąpić szlachetna Jadwiga Jakszanowa, wdowa po wójcie drohobyckim Jakszanie z Żelaznej i w 1478 r. ustanowiła swego pełnomocnika w osobie pisarza grodzkiego przemyskiego Jana z Kobylina⁸⁹. W 1481 r. pleban Jan bywał często w konsystorzu. 30 marca ustanawiał plenipotencję dla notariuszy publicznych Jakuba i Jana, którzy mieli go reprezentować w sprawie z Janem Felsztyńskim⁹⁰. Kilka dni później sam był pozwany przez mieszczanina drohobyckiego Jana Soleckiego, który wyznaczył już swego pełnomocnika w osobie wymienianego już magistra Jana z Kobylina⁹¹.

W latach 1479 – 1488 występował przebiter Andrzej z Drohobycza. W lutym 1479 wyznaczył swoich prokuratorów w sprawie, którą zamierzał wytoczyć bliżej nieznanemu Jakubowi Łukaszowemu⁹². Tenże Andrzej oskarżał w konsystorzu “pro infamia” Jana, pisarza kupca krakowskiego Dory. Przedmiotem sprawy był jakiś legat na rzecz fary drohobyckiej, zapewne obiecany przez kupca, a nie zrealizowany przez pisarza. Słuszność roszczeń Andrzeja mieli potwierdzić zgłoszeni przez niego w charakterze świadków mieszczanie: Maciej, rajca drohobycki oraz Marcin, ławnik. Zachował się protokół przesłuchania z 1 lipca 1481 r., z którego wynika, że obaj mieszczanie byli w magistracie, kiedy Jan obiecywał przekazać pewne kwoty pieniędzy pochodzące z jakiejś sprzedaży, ale nie byli w stanie określić ani wartości legatu, ani źródeł jego pochodzenia⁹³. W roku następnym Andrzej występował jako komendariusz kościoła w Drohobyczu oraz opiekun miejscowego bractwa⁹⁴. Prawdopodobnie był też altarystą ołtarza Bożego Ciała, który w 1502 r. spierał się z Janem, zarządcą dóbr proboszcza miejscowego kościoła o wysokość czynszu rocznego z sołectwa wsi Dobrowlany⁹⁵. W 1504 r. już nie żył, a altaria stała się przedmiotem sporu. Z jednej strony prezentę otrzymał Jan z Panczelic, przebiter kurii biskupiej Andrzeja Róży, a z drugiej – Jan Konwicki, kleryk z Przeworska, którego prezentowali rajcy drohobyccy. Sprawa toczyła się przed Jakubem z Jarosławia, oficjałem generalnym oraz jego następcą – Pawłem Koniuszeckim. Ostatecznie wyrokiem z 31 maja 1504 r. altarię przyznano Janowi z Panczelic⁹⁶. Pozostawał na niej niespełna rok, albowiem już w marcu 1505 r., za pośrednictwem swego prokuratora Jana Kowala, wikariusza katedralnego przemyskiego, złożył rezygnację na ręce oficjała generalnego Pawła Koniuszeckiego⁹⁷. Zapewne przekazano ją Janowi Konwickiemu, bo występował jako *altarista de Drohobicz* jeszcze w roku 1514⁹⁸.

Niewiele można powiedzieć o Macieju z Drohobycza, który w 1476 r. stawał w konsystorzu w sprawie małżeńskiej niejakiej Katarzyny, córki Bogusława z Chłopic i określił się wówczas jako były kantor lwowski. Dwa lata później wyznaczał swoich pełnomocników do prowadzenia jego spraw z dłużnikami⁹⁹. Kilka lat później, w 1484 r. pojawił się w konsystorzu przebiter drohobycki, Jan. Wraz z Jakubem z Szamny zgodnie przekładali termin ugody. Byli przy tym obecni świadkowie: Jan z Kobylina, pisarz grodzki i Maciej z Sulejowa, notariusz publiczny w konsystorzu. Przebiter Jan był bratem niejakiego Pawła Miarki, dziadka Jakuba z Szamny, a ugoda dotyczyła zapisu, na mocy którego Jan przekazywał Jakubowi osiem grzywien, trzy srebrne łyżki i szubę z popielic¹⁰⁰. Ugoda kończyła kilkuletni spór pomiędzy wdową, Heleną Miarkową i wnukami Pawła: Jakubem z Szamny i Wawrzyńcem z Leżajska, o pozostawione przez Pawła ruchomości i pieniądze.

W początkach XVI wieku nie zanotowano wzrostu spraw, w których pojawialiby się duchowni drohobyccy. 19 października 1508 r. niejaki Wojciech z Mościsk, za pośrednictwem swego pełnomocnika magistra Jarosława, pozywał Michała z Drohobycza, wikariusza katedralnego przemyskiego. Pozew dotyczył jakichś spraw z czasów, kiedy Michał był rektorem szkoły parafialnej w Stryju¹⁰¹. Drohobycczanin Paweł był w latach 1520 – 1528 dzwonnikiem katedralnym w Przemyślu. Poświadczał wybór Pawła Koniuszeckiego, archidiacona, na generalnego kolektora kapituły. W podobnym charakterze znalazł się, w sporządzonym przez notariusza publicznego Stanisława z Kośminka, instrumencie notarialnym¹⁰². W 1533 r. studiował w Krakowie Paweł z Drohobycza. Nie ma wprawdzie bezpośrednich dowodów na jego tożsamość z dzwonnikiem przemyskim, ale jest to możliwe. W grudniu tego roku niejaki Wojciech z Bydgoszczy oskarżał magistra Andrzeja Straborsza o to, że nieprawnie odkupił od studenta Pawła z Drohobycza sześć książek, które ten miał w zastawie. Na szczęście sprawa zakończyła się ugodą i Wojciech odzyskał swój księgozbiór¹⁰³.

W 1529 r. rezygnował z parafii w Drohobyczu jej proboszcz Karol Antoni. W jego imieniu występował Stanisław z Bełzyc, wicedziekan katedralny, a rezygnację przyjmował Tomasz z Grodziska, kanonik, wikariusz *in spiritualibus* i oficjał generalny. W charakterze świadków wystąpili wówczas: Maciej Pierzchała z Przemyśla, wiceprepozyt kolegiaty sandomierskiej i Wojciech z Leska, notariusz publiczny w konsystorzu przemyskim¹⁰⁴.

Zaprezentowane przykłady nie wyczerpują zagadnienia, przedstawiają bowiem jedynie tych, którzy pojawili się przed sądem biskupa lub oficjała. Na pewno znaczna część duchownych przez całe zawodowe życie nie pojawiała się w urzędach i sądach, nie pozostawiła więc materialnych śladów swojej działalności. Warto jednak podjąć trud kwerendy w zachowanym materiale źródłowym.

5. Urzędnicy i mieszczanie drohobyccy w konsystorzu przemyskim

W znanej dotychczas literaturze tylko sporadycznie można było natknąć się na przedstawicieli drohobyckiego mieszczaństwa w XV wieku. A przecież w mieście, którego rozwój gospodarczy stymulowała czynna żupa solna, jego mieszkańcy przeżywali te same problemy, jak w większości ówczesnych małych ośrodków miejskich. W 1461 r. przed ławą przemyską stanął niejaki Wojciech Byczek z Drohobycza i wniósł pozew przeciw Mazurkowi, który miał go niesłusznie pomówić, że nie zwrócił długu w wysokości jednej grzywny i sześciu groszy¹⁰⁵. Jego brat, Stanisław Byczek był mieszczaninem mościckim. W 1467 r. Wojciech Byczek dzierżawił młyn w Drohobyczu od szlachetnego Mikołaja, podstarościego przemyskiego. Umówiony czynsz dzierżawny wynosił 35 grzywien rocznie¹⁰⁶. Pięćdziesiąt lat później, w 1512 r. król Zygmunt I oszacował młyn drohobycki na 400 zł, a w 1525 r. wartość młyna wzrosła do 500 zł¹⁰⁷. W styczniu 1464 r. przed ławą przemyską reprezentowaną przez podwójciego Jana Rymarza stanął pisarz miejski drohobycki Mikołaj Kunka. Wraz z nim przybył podopieczny pisarza, jego siostrzeniec Jan, syn Mikołaja, kuśnierza drohobyckiego. Mikołaj potwierdzał przyjęcie zapłaty za sprzedany przez Jana dom¹⁰⁸. Występował jako pisarz miejski drohobycki jeszcze w 1465 r.

Niższym urzędnikiem miejskim był Andrzej z Drohobycza. Występował jako woźny miejski przed sądem grodzkim przemyskim w latach 1468 – 1473¹⁰⁹. Dostarczył pozwy mieszczanom drohobyckim, m. in. Pawłowi Foxowi, Pawłowi Miarce i Mikołajowi Felsztyńskiemu. Był sługą jeszcze w 1497 r., kiedy pożyczał od Bartosza (czasem zapisywanym jako Bartłomiej) trzy grzywny¹¹⁰. Tenże Bartosz „civis de Drohobicz” występował w latach 1492 – 1495 jako świadek w konsystorzu, a raz sam zaciągał pożyczkę u Jana prezbitera z Nowego Miasta¹¹¹. 16 maja 1494 r., pełniący funkcję surogata w konsystorzu, Jakub z Jarosławia wydawał wyrok wstępny w sprawie pomiędzy wymienionymi Bartłomiejem i Janem. Pozwanym był mieszczanin, który według

słów prezbitera, zakradł się do jego domu z zamiarem okradzenia go. Jan przyłapał złodzieja, zamknął, a następnie pobił¹¹². Nie był to odosobniony przypadek zatargu pomiędzy osobami duchownymi i świeckimi. Wcześniej, bo w 1471 r. stawał w konsystorzu inny mieszczanin z Drohobycza, niejaki Jan Fox, który odraczał termin sprawy, jaką miał z plebanem z Nowego Miasta, Jerzym¹¹³. W 1477 r. mieszczanin Marcin pożyczał 30 groszy od Macieja kościelnego z Łowcza, a niejaki Grzegorz Lubasz oczyszczał się z zarzutu, że potwierdzał nieprawdę¹¹⁴. W sprawie przeciw plebanowi drohobyckiemu przesłuchiowano dwóch mieszczan, świadków zaproponowanych przez powoda, czyli Klemensa, jak się zdaje, burmistrza. Jednym z nich był Mikołaj (Miklasz), czterdziestoletni krawiec, posiadający majątek wartości czterdziestu grzywien. Drugi, Jan Pieniążek, mieszczanin miał lat około pięćdziesięciu, a swój majątek wycenił na dwadzieścia grzywien¹¹⁵. Zamożnym mieszczaninem był niewątpliwie Stanisław Detrich, przesłuchiwany w 1480 r. w sprawie Wojciecha i Agnieszki małżonków z Drohobycza. Swój wiek określił wówczas na lat pięćdziesiąt, a majątek na sto grzywien¹¹⁶.

W gronie piętnastowiecznych rzemieślników drohobyckich można potwierdzić szewców: Jana Tura i Macieja Dziwnego. Powołując się na jakąś ugodę zobowiązywali się wypłacić w dwóch ratach (pierwsza do św. Marcina – 11 listopada, druga – do Bożego Narodzenia) sześćdziesiąt groszy niejakiemu Maciejowi z Raciborza. Zobowiązanie wpisano do ksiąg konsystorskich 23 września 1478 r., a poświadczyli je: Mikołaj Głowa, magister Klemens i Piotr, szewc z Przemyśla¹¹⁷. W 1478 r. młynarz drohobycki Maciej Losza ustanawiał pełnomocnictwo dla Benedykta do prowadzenia sprawy, jaką zamierzał wnieść przeciw Wojciechowi Dziwnemu, klerykowi ze Lwowa. W lutym następnego roku, w obecności archidiakona przemyskiego Michała z Kleparza, zawarto wstępne porozumienie. W imieniu stron stanęli ich pełnomocnicy, Benedykt ze strony młynarza i Stanisław Pinczerna, prezbiter reprezentujący kleryka Wojciecha¹¹⁸. W 1481 r. za młynarza Mikołaja Loszę ręczył Jan Felsztyński z Drohobycza. Poręczenie dotyczyło należności, jakie młynarz winien był Katarzynie z Krzywcy¹¹⁹. W 1485 r. (26 sierpnia) w konsystorzu stanęła Dorota młynarka i ustanowiła pełnomocnictwo dla pisarza grodzkiego przemyskiego Jana z Kobylina, który miał ją reprezentować w sprawie przeciw Wojciechowi Dziwnemu ze Lwowa¹²⁰. Tenże pisarz grodzki był także pełnomocnikiem procesowym mieszczan drohobyckich Maksyma i Mikołaja Konopki. Maksym zamierzał pozwać Elżbietę wdowę, natomiast Mikołaj – mieszczańca Jana Łopackiego. Oba wpisy wniesiono w 1483 r., odpowiednio 15 stycznia i 28 lutego¹²¹. Anna, kramarka drohobycka, ustanawiała pełnomocnictwa dla magistra Benedykta, który w jej imieniu miał występować o należności od Korytków z Wróblowic i innych mieszkańców Drohobycza¹²².

W konsystorzu przemyskim stawali nie tylko szeregowi mieszczanie. 8 stycznia 1478 r. burmistrz miasta Drohobycza Maciej Kozuch ustanawiał pełną plenipotencję dla wikariusza wieczystego katedralnego Jakuba, który miał go reprezentować we wszystkich sprawach, jakie kiedykolwiek miałby mieć. Występując w charakterze świadka w sprawie o pomówienie, którą w 1481 r. wnosił prezbiter Andrzej przeciwko Janowi, pisarzowi kupca krakowskiego Dory podał, że ma lat blisko pięćdziesiąt¹²³. W 1486 r. funkcję burmistrza pełnił Jan Cudny, a przesłuchiwany jako świadek w sprawie młynarzowej Doroty z Wojciechem Dziwnym ze Lwowa podał, że ma lat blisko czterdzieści i mieszka w Drohobyczu od dwudziestu lat. Drugim świadkiem w tej samej sprawie był Klemens “quondam consul”, który miał wówczas prawie siedemdziesiąt lat i “bona habet valoris quinquaginta marcas”¹²⁴. Występował jeszcze w 1491 r., gdy razem ze Stanisławem, rajcą oraz Maciejem, plebanem z Jaraczowa przepytywali, reprezentującego ich w konsystorzu lwowskim, magistra Stanisława z Bochni¹²⁵.

W 1493 r. tenże Stanisław z Bochni otrzymał pełnomocnictwa od *Augustyna, wójta drohobyckiego*. Miał go reprezentować w sprawie z Michałem, plebanem w Przybyszówce¹²⁶. Kilka lat później, w 1497 r. *wójtem drohobyckim był niejaki Walenty*, który wraz z mieszczaninem

Janem Scheleszem występowali jako egzekutorzy testamentu niejakiej Anny Wyglarowej z Woli Markowej. Z niejasnej zapiski wynika, że dokument uległ zniszczeniu i należało potwierdzić jego treść, a to wymagało stawiennictwa obu egzekutorów w konsystorzach lwowskim. Wójt Walenty nie mógł się stawić i wyznaczył swego pełnomocnika w osobie mgr Jakuba Spunnara¹²⁷.

Przed sąd oficjała przemyskiego wniesiono w 1509 r. sporną sprawę pomiędzy rajcami Drohobycza i Jadwigą „bakalarką” z Przemyśla o parcelę położoną na terenie miasta. Oficjał, którym był wówczas Stefan z Lochowa, zaproponował ugodę oraz przeniesienie sprawy do właściwego sądu („ad formam iuris civilis oppidi Drohobycz”)¹²⁸. Zapewne tak się stało, albowiem w 1513 r. Jadwiga wraz z córką Barbarą wyznaczała swego pełnomocnika, którym został mieszczanin przemyski Jakub Wilk „ad resignandi aream” w Drohobyczu¹²⁹. Pięćdziesiąt lat wcześniej, w 1452 r., przed ławą przemyską stawała inna żona, tym razem rektora szkoły parafialnej w Drohobyczu, Rimka, która ustanawiała plenipotentem swego brata Jana do przejęcia majątku odziedziczonego po siostrze¹³⁰.

Pewna grupa mieszczan drohobyckich stawała przed oficjałem we własnych sprawach małżeńskich. Były to typowe procedury i dzięki nim można poznać nie tylko małżonków, ale często ich pochodzenie, środowisko rodzinne, a czasem wiek i majątek. W 1476 r. niejaka Elżbieta z Drohobycza, zamierzając poślubić Macieja Trafara, ustanawiała swoim prokuratorem Marcina Głowę, który miał zająć się wszystkimi sprawami¹³¹. W styczniu 1480 r. Agnieszka z przedmieścia Drohobycza ustanawiała pełnomocnictwo w związku z zamiarem poślubienia Wojciecha z Wieliszewa. Jako *familiaris* żupnika przemyskiego (Mikołaja Gromadzkiego) i osoba spoza Drohobycza musiał być niejako sprawdzony. Przesłuchiwany w charakterze świadka Stanisław Detrich zeznał, że zawierane małżeństwo jest zgodne z prawem i on nie słyszał, ażeby którekolwiek z małżonków miało innego współmałżonka¹³². W 1482 r. Wojciech z Krukienic i Dorota z Drohobycza występowali o licencję na zawarcie ślubu i składali przysięgę, że nie pozostają w innych związkach. Nie przedstawiali dodatkowych świadków¹³³. W latach 1485 – 1486 toczyła się sprawa b. małżonków, Anny z Drohobycza i Jana Świdra z Radymna. Mimo początkowej ugody, że nie będą się procesować, w momencie, gdy Anna zdecydowała się na ponowne małżeństwo ze Stanisławem Rębaczem, doszło do wzajemnych powództw. Ustalono pełnomocników i tak Annę reprezentował niejaki Samson z Radymna, a Jana- magister Jan z Kobylina¹³⁴.

Przeгляд różnych grup społeczności miasta dowodzi, że Drohobycz nie odbiegał zasadniczo od innych miast podobnej wielkości. Elitę miasta tworzyli duchowni, notariusze publiczni, urzędnicy miejscy, także żupnicy. Ich przedstawiciele stawali w różnych sprawach nie tylko przed własną ławą, także przed oficjałem przemyskim i lwowskim oraz ławą przemyską. Dzięki zachowanym wpisom można było, przynajmniej częściowo, odtworzyć życie Drohobycza i jego mieszkańców.

¹ Trajdos T. Uposażenie fary w Drohobyczu // *Łaj.* – T. 13. – 1996. – S. 86-87.

² 8 kwietnia 1407 r. przed ławą miejską przemyską wójt drohobycki Mikołaj Risch zeznał, że przekazał 100 waz soli Janowi Brekmansdorfovi z Warszawy (Pomniki dziejowe Przemyśla. Księga ławnicza 1402 – 1445 / Wyd. Smółka J., Tymieńska Z. – Przemyśl, 1936. – № 8. – S. 2.

³ *Zbiór dokumentów małopolskich (dalej – ZDM) / Wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś. – T. 7. – Warszawa, 1975. – № 1925. – S. 95.*

⁴ Trajdos T., Zaucha T. Drohobycz miasto królewskie i jego kościoły. – Warszawa, 2001. – S. 16-17.

⁵ Szymczakowa A. Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi. – Łódź, 1998. – S. 47.

⁶ *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542 – 1563 / Wyd. H. Polaczówna. – Lwów, 1936. – S. XXV.*

⁷ Korespondencja żupnika krakowskiego Mikołaja Serafina z lat 1437 – 1459 / Wyd. W. Bukowski, T. Płóciennik, A. Skolimowska. – Kraków, 2010. – S. XXI.

⁸ Dicker J. Górnictwo na Rusi Halickiej w XV i w pierwszej połowie XVI wieku // Rocznik Przemyski. – T. 5. – 1924. – S. 25.

⁹ Tęgowski J. Rozliczenie dzierżawy żup solnych drohobyckich z 1425 roku (Przyczynek źródłowy do dziejów Skarbu Koronnego za panowania Władysława Jagiełły // Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej / Pod red. C. Kukli, P. Guzowskiego. – Białystok, 2004. – S. 25-29.

¹⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie (dalej – AGZ) / Pod red. X. Liske, O. Pietruskiego, A. Prochaski. – T. 9. – Lwów, 1883. – S. 76-79. – № 58.

¹¹ Księga Metryki Koronnej podkanclerzego Andrzeja Oporowskiego z lat 1479 – 1483 / Wyd. G. Rutkowska. – Warszawa, 2005. – S. 63. – Przypis 90.

¹² Rutkowski J. Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka // Kwartalnik Historyczny. – T. 23. – Z. 1. – 1909. – S. 24.

¹³ Teki Pawińskiego. – T. 1: Liber quitantiarum Alexandri regis (1502 – 1506). – Warszawa, 1897. – S. 63.

¹⁴ Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu / Wybrał i oprac. B. Przybyszewski. – Kraków, 1965. – T. 2. – S. 122.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej – APP). – Akta miasta Przemyśla (dalej – AmP). – Sygn. 6. – S. 6; Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352 – 1783 / Oprac. K. Małczyński. – Lwów, 1938. – S. 68.

¹⁶ Pozywał go np. Piotr Bał, wtedy jeszcze pleban sanocki i Marcin z Gromadzina, bakałarz sztuk. Sam Arnolf występował przeciw Janowi, proboszczowi kościoła w Drohobyczu. W każdym przypadku chodziło o należności regulowane solą: Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu (dalej – AAP). – Acta actorum consistorii episcopalis Premisliensis (dalej – AAC). – № 1. – S. 65; № 2. – S. 31, 465, 494.

¹⁷ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400 – 1508 / Wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska przy współpracy R. Grzesika. – T. 1. – Warszawa, 2004. – S. 508 (004).

¹⁸ APP. – AmP. – Sygn. 6. – S. 387, 401, 448 i n. W 1494 r. stawała przed ławą Agnes Buýnowa mater Simonis (APP. – AmP. – Sygn. 5. – S. 1466).

¹⁹ Trajdos T. Uposażenie fary w Drohobyczu... – S. 99-100.

²⁰ AAP. – AAC. – № 1. – S. 260.

²¹ Teki Pawińskiego... – S. 24.

²² Student Uniwersytetu Krakowskiego od 1513 r. (Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509 – 1551 / Wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska przy współpracy R. Grzesika. – Warszawa, 2010. – S. 45 (082).

²³ Więcej na temat Teodoryka z Wawrzeńcyc (Łosowska A. Kolekcja Liber legum i jej miejsce w kulturze umysłowej późnośredniowiecznego Przemyśla. – Warszawa-Przemyśl, 2007. – S. 57-58.

²⁴ Mikołaj z Gromadzina Gromadzki był kanonikiem przemyskim od 1481 r. W latach 1485 – 1491 pełnił funkcję dziekana, a następnie archidiacona (do 1494). Posiadał ponadto prepozyturę Wszystkich Świętych w Krakowie i kanonię sandomierską (Łosowska A. Kolekcja Liber legum... – S. 52, 56, 83). 13 czerwca 1491 r. Mikołaj Gromadzki zamienił parafię w Drohobyczu na archidiaconat katedralny z Zygmuntem Targowickim, doktorem dekretów, na zasadzie beneficjum za beneficjum (AAP. – AAC. – № 5. – K. 67).

²⁵ Jan z Targowisk, pisarz kancelarii królewskiej, kanonik przemyski (od 1482), proboszcz drohobycki, a następnie biskup przemyski (1486 – 1492) (Łosowska A. Kolekcja Liber legum... – S. 35-37). 19 sierpnia 1485 r. Mikołaj factor Jana Targowickiego ustanawiał pełnomocnictwo dla Stanisława

z Bochni notariusza publicznego, do występowania w imieniu kanonika Jana we wszystkich sprawach dotyczących kościoła w Drohobyczu (AAP. – AAC. – № 2. – S. 226).

²⁶ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego... – T. 1. – S. 476 (036).

²⁷ Sułkowska-Kurasiowa I. Polska kancelaria królewska 1447 – 1506. – Warszawa, 1967. – S. 127.

²⁸ Śliwa T. Skład osobowy kapituły przemyskiej w początkach XVI wieku (1500 – 1525) // Kronika Diecezji Przemyskiej (dalej – KDP). – T. 67. – Przemysł, 1981. – S. 61.

²⁹ Chorażyczewski W. Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych. – Toruń, 2007. – S. 257.

³⁰ Otrzymali “licentiam cum potestatis substituendi” (AAP. – AAC. – № 12. – K. 34).

³¹ Rybus H. Prymas Maciej Drzewicki, działalność kościelna w diecezji przemyskiej (1504 – 1513). – Warszawa, 1968. – S. 58.

³² Trajdos T. Uposażenie fary w Drohobyczu... – S. 91.

³³ Rybus H. Prymas Maciej Drzewicki... – S. 60.

³⁴ Tamże. – S. 109.

³⁵ AAP. – AAC. – № 13. – K. 23. Stosowny wpis w księdze konsystorza poświadczali: Jan Konwicki, prezbiter drohobycki, Mikołaj, wicekantor katedralny przemyski oraz notariusze publiczni, Jakub ze Skalbmierza i Wincenty z Przemysła.

³⁶ Trajdos T. Uposażenie fary w Drohobyczu... – S. 94; Ogrodnik R. Organizacja diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego w latach 1375 – 1546 // Średniowieczny kościół polski / pod red. M. T. Zahajkiewicza. – Lublin, 1999. – S. 146.

³⁷ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego... – T. 2. – S. 115 (8 studentów); Metryka czyli album... – S. 338 (13 osób).

³⁸ Podstawową, dość obszerną literaturę dotyczącą Jerzego z Drohobycza zestawiał T. M. Trajdos w przygotowanej we współpracy z: T. Zauchą w publikacji Drohobycz miasto królewskie i jego kościoły, Aneks 1, S. 66.

³⁹ AAP. – AAC. – № 5. – K. 82.

⁴⁰ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego... – T. 1. – S. 347 (254).

⁴¹ Acta rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis inde ab anno 1469 / Ed. W. Wisłocki. – T. 1. – Cracoviae, 1893. – № 764. – S. 163; Archiwum Metropolitalne w Krakowie. – Acta officialia Cracoviensia. – Sygn. 3. – S. 174.

⁴² AAP. – AAC. – № 2. – S. 219. Wymieniony prezbiter Marcin to zapewne Marcin Niczowicz, który w październiku 1485 r. wyznaczał pełnomocników w osobach wikariuszy katedralnych, Jakuba i Mikołaja, do sprawy, jaką zamierzał wytoczyć rektorowi szkoły Tomaszowi (Tamże. – S. 231).

⁴³ Łosowska A. Kolekcja Liber legum... – S. 48.

⁴⁴ Rybus H. Prymas Maciej Drzewicki... – S. 56-57.

⁴⁵ AAP. – AAC. – № 1. – S. 76, 78. Hieronim Jan Sylwan z Pragi, spowiednik króla Władysława Jagiełły i kaznodzieja obozowy był opatem klasztoru kanoników regularnych w Nowym Sączu. Opuścił Polskę około 1413 r. Pozostawił po sobie trzy zbiory kazań: Linea Salutis, Quadragena Salutis i Exemplar Salutis (Zathey J. Hieronim Jan Silvanus z Pragi // Polski Słownik Biograficzny (dalej – PSB). – T. 9. – Wrocław, 1961. – S. 507-509).

⁴⁶ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego... – T. 1. – S. 445 (006).

⁴⁷ AAP. – AAC. – № 4. – S. 43.

⁴⁸ Tamże. – S. 218.

⁴⁹ Tamże. – № 2. – S. 429, 437.

⁵⁰ Metryka czyli album... – S. 45 (082), 338.

⁵¹ Acta rectoralia... – S. 508. – № 2223-2224.

- ⁵² Metryka czyli album... – S. 65 (116).
- ⁵³ Tamże. – S. 50 (025).
- ⁵⁴ AAP. – AAC. – № 12. – K. 77-77v, 98v-99.
- ⁵⁵ Acta rectoralia... – S. 786. – № 3225.
- ⁵⁶ Metryka czyli album... – S. 98 (120).
- ⁵⁷ Kot S. Drohojowski Jan (ok. 1505-1557) // PSB. – T. 5. – Kraków, 1939. – S. 380-382.
- ⁵⁸ Bogucki A. Komes w polskich źródłach średniowiecznych. – Warszawa-Poznań, 1972. – S. 5.
- ⁵⁹ Mikucki S. Mianowanie notariuszy publicznych imperiali auctoritate w diecezjach krakowskiej i lwowskiej w wieku XV // Studia ku czci Stanisława Kutrzeby. – T. 1. – Kraków, 1938. – S. 315-316. Należy tu dodać za B. Ulanowskim, że komesi mieli prawo mianowania stu notariuszy publicznych i legalizacji stu osób pochodzących z nieprawego łoża, natomiast wicekomesi mieli takie prawa w stosunku do dwudziestu osób (Inscriptiones clenodiales ex libris iudicialibus palatinatus Cracoviensis / Ed. B. Ulanowski // Starodawne Prawa Polskiego Pomniki. – T. 7. – Kraków, 1885. – S. 560.
- ⁶⁰ Skupieński K. Notariat publiczny w Polsce średniowiecznej. – Lublin, 2002. – S. 101-104. Autor przytoczył tu również formuły przysięgi kreowanego.
- ⁶¹ AAP. – AAC. – № 14. – S. 300, 301v.
- ⁶² Liber diligentiarum Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis. – T. 1 (1487 – 1563) / Ed. W. Wisłocki // Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty. – T. 4. – Kraków, 1886. – S. 417.
- ⁶³ AAP. – Conclusiones capituli Premisliensis ex annis 1443 – 1435. – Bez numeru karty.
- ⁶⁴ Kiedy w 1478 r. był przesłuchiwany jako świadek powołany przez Waclawa, plebana z Rychcic w sprawie wniesionej przez tegoż plebana przeciw Janowi Koryto, właścicielowi wsi zeznał, że ma “annorum 50 vel ultra” (AAP. – AAC. – № 9. – K. 42).
- ⁶⁵ Tamże. – № 2. – S. 352.
- ⁶⁶ Pełny tekst przywileju został wpisany przez notariusza Mikołaja Hoczowskiego i znajduje się w księdze czynności oficjała (AAP. – AAC. – № 1. – S. 259-261).
- ⁶⁷ Tamże. – S. 324.
- ⁶⁸ Metryka Uniwersytetu. – T. 1. – S. 376 (026).
- ⁶⁹ Acta rectoralia... – S. 231. – № 1066.
- ⁷⁰ Plebanię w Tyrawie przejął po Macieju z Bzowa, za którego zresztą zobowiązywał się zwrócić dług w wysokości 13 florenów mgr Marcinowi z Krakowa (AAP. – AAC. – № 2. – S. 399).
- ⁷¹ Tamże. – № 1. – S. 116.
- ⁷² Piotr Bał był kustoszem kapituły katedralnej przemyskiej w latach 1484 – 1495. Tu kustosz Piotr poręczał, że szlachetny Rafał z Humnisk spłaci proboszczowi z Birczy Mikołajowi należną mu kwotę 12 grzywien (Tamże. – S. 381, 383). Rafał z Humnisk był przyrodnim bratem Jana z Humnisk, kantora krakowskiego i dziekana kapituły katedralnej w latach 1456 – 1480.
- ⁷³ Tamże. – S. 430.
- ⁷⁴ Tamże. – № 4. – S. 96-97.
- ⁷⁵ Sułkowska-Kurasiowa I. Sułkowska- Kurasiowa I. Polska kancelaria królewska... – S. 128.
- ⁷⁶ Śliwa T. Skład osobowy kapituły przemyskiej... // KDP. – T. 64. – S. 62, 77.
- ⁷⁷ Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima / Ed. G. Rolny. – T. 2. – Lwów, 1930. – S. 488-489. – № 1782-1783.
- ⁷⁸ AAP. – AAC. – № 4. – S. 154-156.
- ⁷⁹ Tamże. – S. № 12. – K. 71.
- ⁸⁰ Andrea de Drohobycz consistoriam notarius. – AAP. – Conclusiones (bez numeru karty).
- ⁸¹ AAP. – AAC. – № 8. – S. 294.
- ⁸² Tamże. – № 13, k. 65.
- ⁸³ Tamże. – K. 72v-73.

⁸⁴ Metryka czyli album... – S. 159 (128), 187 (044).

⁸⁵ AAP. – Conclusiones capituli. – K. 150v.

⁸⁶ W kodeksie Biblioteki Jagiellońskiej (kodeks 568 zawierający Euklidesa z Aleksandrii “Elementa ab Adelardo Bathonensi in linguam Latinam translata”) wpisany jest mgr Jan z Drohobycza. Być może był to Jan syn Marcina, późniejszy notariusz publiczny.

⁸⁷ AAP. – Conclusiones capituli. – (bez numeru karty).

⁸⁸ AAP. – AAC. – № 1. – S. 26.

⁸⁹ Tamże. – S. 249.

⁹⁰ Tamże. – S. 442.

⁹¹ Tamże. – S. 444.

⁹² Tamże. – S. 309.

⁹³ Tamże. – № 9. – K. 78. Z wcześniejszych wpisów wynika, że krakowski kupiec Dora nie zawsze wywiązywał się z zobowiązań. W 1477 r. (24 X) mieszcza drohobycka Katarzyna Piotrowa, zamierzając wnieść pozew przeciw niemu ustanowiła pełnomocnika, który miał występować w jej imieniu. Został nim Marcin Głowa z Przemyśla. 1 kwietnia 1478 r. pisarz kupca Dory, Jan, przedłożył w konsystorzu dokumenty, w których prosił o odroczenie sprawy i zobowiązywał się, w imieniu swego mocodawcy, do uregulowania należności (Tamże. – № 1. – S. 222, 253).

⁹⁴ Tamże. – № 2. – S. 33, 318.

⁹⁵ Tamże. – № 8. – S. 189.

⁹⁶ Tamże. – № 8. – S. 217-218.

⁹⁷ Tamże. – № 4. – S. 193.

⁹⁸ Tamże. – Conclusiones capituli. – K. 90v.

⁹⁹ Tamże. – AAC. – № 1. – S. 129, 292.

¹⁰⁰ Tamże. – № 2. – S. 177-178.

¹⁰¹ Tamże. – № 11. – K. 6v.

¹⁰² Tamże. – Conclusiones capituli. – K. 104v; AAC. – № 14. – K. 19.

¹⁰³ Acta rectoralia. – S. 781. – № 3207.

¹⁰⁴ AAP. – AAC. – № 14. – K. 30.

¹⁰⁵ APP. – AmP. – Sygn. 3. – S. 333.

¹⁰⁶ AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 6659. – S. 588.

¹⁰⁷ Tamże. – T. 10. – Lwów, 1884. – № 236. – S. 15; № 367. – S. 24.

¹⁰⁸ APP. – AmP. – Sygn. 3. – S. 536.

¹⁰⁹ AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 7064. – S. 580; T. 17. – Lwów, 1901. – S. 23, 171.

¹¹⁰ AAP. – AAC. – № 4. – S. 125.

¹¹¹ Tamże. – № 2. – S. 527; № 4. – K. 84.

¹¹² Tamże. – № 8. – S. 87.

¹¹³ Tamże. – № 1. – S. 26.

¹¹⁴ Tamże. – S. 201; APP. – AmP. – Sygn. 4. – S. 589.

¹¹⁵ Tamże. – № 9. – K. 75v.

¹¹⁶ Tamże. – K. 55.

¹¹⁷ Tamże. – № 1. – S. 281.

¹¹⁸ Tamże. – № 1. – S. 279; № 7. – K. 17.

¹¹⁹ Tamże. – № 1. – S. 443.

¹²⁰ Tamże. – № 2. – S. 220. Prawdopodobnie była żoną młynarza Mikołaja Loszy, skoro stroną pozwaną był ten sam Wojciech Dziwny ze Lwowa.

¹²¹ Tamże. – № 2. – S. 80, 87.

¹²² Tamże. – № 1. – S. 233.

- ¹²³ Tamże. – № 1. – S. 236; № 9. – K. 78v.
¹²⁴ Tamże. – № 9. – K. 173, 173v.
¹²⁵ Acta officii consistorialis... – T. 2. – S. 128. – № 530.
¹²⁶ Tamże. – S. 288-289. – № 1134-1136.
¹²⁷ Tamże. – S. 430-431.
¹²⁸ AAP. – AAC. – № 8. – S. 250-251
¹²⁹ APP. – AmP. – Sygn. 6. – S. 612.
¹³⁰ Tamże. – Sygn. 3. – S. 5.
¹³¹ AAP. – AAC. – № 1. – S. 141.
¹³² Tamże. – № 9. – K. 55.
¹³³ Tamże. – № 2. – S. 53.
¹³⁴ Tamże. – № 2. – S. 267, 270, 272.

Анна Лосовська.

Мешканці пізньосередньовічного Дрогобича у світлі актів Перемишльської консисторії.

У статті робиться спроба реконструкції міського суспільства Дрогобича другої половини XV – початку XVI ст. на підставі справ і вписів, зроблених в уряді Перемишльської латинської консисторії. Реконструйовано постаті видатних дрогобичан в культурному просторі міста та регіону: вікаріїв, нотаріїв, парафіяльних священиків, а також тих дрогобичан, які служили в Перемишльській консисторії.

Anna Losovska.

The Population of the Late Medieval Drohobych represented in the Reports of Peremyshl Konsistor.

In this article an attempt is made to reconstruct the Drohobych urban society in the second half of the XV-th – at the beginning of the XVI century using the reports made by Peremyshl Konsistor administration. Such distinguished residents of Drohobych as vicars, notaries, beneficed clergymen and Drohobychers who worked in Peremyshl Konsistor have been reconstructed.

ТАРНАВСЬКІ ГЕРБУ САС У СЯНОЦЬКІЙ ЗЕМЛІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XIV – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Початки роду Тарнавських, як і більшості шляхетських родів на західноукраїнських землях, збігалися в часі з активними наданнями та підтвердженнями прав на володіння маєтками новими володарями Галичини та міграційно-осадничими процесами в регіоні після їх захоплення Казимиром Великим.

Рід Тарнавських розпочав свою історію в 1383 р., коли угорська королева Марія підтвердила братам Йосипу Олаху та Матвію, синам Петра право володіння селом Кунтзендорф в Сяноцькому повіті. Як нагорода за військові заслуги у руських походах Людовіка, у наданні зазначено звільнення від повинностей, що були закріплені за солтиством у цьому селі. Надання не містило жодних обмежень чи додаткових обов'язків, за винятком військової служби¹.

Село Кунтзендорф, що згодом почало називатись Поразом, було засноване Конрадом, імовірно німцем за походженням, у силу привілею Казимира Великого або Владислава Опольського. Після смерті Конрада його спадкоємці продали маєток Йосипові, який тоді з батьком Петром і братом Матвієм перебував на Русі². Село Пораз стало осердям майнового комплексу Тарнавських у Сяноцькій землі, навколо нього перші представники роду розпочали осадничу діяльність та створення нових поселень, у тому числі майбутнього осідку роду – села Тарнави.

Йосип, названий у привілеї Олахом, та його сім'я були волохами, можливо походили із Закарпаття або Мараморошу, адже королівське надання було здобуте за участь у військових походах на службі угорського короля Людовіка. На зв'язок з цим регіоном вказує також приналежність Тарнавських до гербової спільноти Драго-Сасів³. Загалом, міграція дрібних феодалів із Угорщини (властиво, із Закарпаття), Молдовського чи Волоського воєводства на українське Підгір'я набрала відносно масового характеру тоді, коли Галичина перебувала у складі Угорського королівства (1370 – 1387 рр.)⁴.

Численні згадки про родину Тарнавських починаються з 20-х рр. XV ст., оскільки саме з цього часу збереглися найдавніші сяноцькі судові записки, які є основним джерелом до історії роду. Саме тоді стикаємося з синами вже покійного на той час Йосипа Тарнавського – Миколою (1402 – †1450) та Стешком (1412 – †1442) Тарнавськими. Вже тоді родовим гніздом було село Тарнава, що знаходилося в південно-східній частині Сяноцької землі, поблизу границі із Самбірським повітом⁵. Першопочатково основу майнового комплексу Тарнавських у Сяноцькій землі складала такі маєтності, як Пораз, Ослав, Загор, Велополе (тільки половина села, інша була у власності Яцимирських), а також Луків і Середне⁶. Майновий комплекс знаходився у Сяноцькій землі над річкою Ославою, лівою притокою Сяну у її нижній течії, за 5 км., від Сянока⁷.

Господарська діяльність перших Тарнавських була тісно пов'язана із соляними промислами. Зокрема, деякий час Тарнавські контролювали кілька соляних жуп у Сяноцькій і Перемишльській землях, а також у Краківському воєводстві, що було на той час вельми прибутковою справою⁸. Микола Тарнавський посідав концесії на видобуток солі з 1428 по 1434 р.⁹ Про його заняття цими промислами свідчать

іменування сяноцьким, перемишльським і краківським жупником¹⁰. До 1439 р. Микола Тарнавський втратив права на ведення соляних промислів. У 1440 р. король Владислав III доручив краківському каштеляну Янові з Чижова і Янові з Тенчина абиті владнали з Миколою Тарнавським справи рахунків і боргів у зв'язку з посіданням останнім уряду жупника¹¹. Скоріш за все, саме соляні промисли дозволили закласти підвалини подальшого збагачення роду, Тарнавські доволі швидко увійшли до числа заможної шляхти, у Сяноцькій землі вони стали найбагатшим родом із гербової спільноти Драго-Сасів.

Обидва брати, Микола і Стешко Тарнавські, проявили заповзятливість у набутті нових маєтностей. У 1424 р. вони купили в Іванка з Чашина села Чашин у Сяноцькій землі¹², Незвиське, Герасимів, Зивахів, Підвербці, що знаходились у Коропецькому повіті Галицької землі¹³. Роком пізніше брати купили в Івана та Абрахама Піліковичів місто Краковець з родовищем заліза та Гнійницю в Перемишльській землі¹⁴. Також Тарнавські набули шляхом купівель село Яблоницю Руську в Костя Яблоницького (30-ті рр. XV ст.), половину села Височани (1452 – 1453 рр.)¹⁵, імовірно, ще за їхнього життя було набуто село Плонна¹⁶.

Ряд маєтностей брати здобули як надання від короля. Невідомо, за які заслуги король Владислав у 1421 р. надав Степанові та Миколі з Тарнави привілей на локацію міста Зальцборга, або Солоного (Стара Сіль). Цього ж року король продав братам село Вільшаник в Самбірському повіті¹⁷. У 1430 р. Микола Тарнавський отримав чергове надання від Владислава Ягайла – пустки над ріками Мала і Велика Брониці в Самбірському повіті¹⁸.

У середині XV ст. Тарнавські розпродали свої майнові комплекси у Перемишльській землі. Спершу у 1449 р. Микола Тарнавський продав Фредерикові Яцимирському Лужок та обидві Брониці на границі Дрогобицького та Самбірського повітів¹⁹, а невдовзі, у 1451 р. Іван Тарнавський продав цьому ж Фредерикові Краковець і Гнійницю разом із згадуваною в цьому селі кузнею²⁰. Нарешті, у 1456 і в 1460 рр. Іван Стешкович продав королеві Стару Сіль²¹. Продаж Тарнавськими своїх перемишльських маєтностей певною мірою міг зумовлюватись бажанням сконцентрувати свої маєтки в межах одного майнового комплексу, що значно полегшувало ведення господарства.

Стешко Тарнавський був першим представником роду, який здобув земський уряд. Протягом 1437 – 1439 рр. він урядовав сяноцьким стольником, а в 1441 р. став підстолієм, поступившись попереднім урядом Янові Балу²². Також Стешко Тарнавський перебував на службі в короля Владислава III Варненчика в Угорщині, після того, як той здобув угорський престол. Про це повідомляє судова записка від 1442 р. – за клопотанням Миколи Тарнавського суд відклав справу між сяноцьким вйтом Петром і Стешком Тарнавським, оскільки останній «є на Венграх у службі короля»²³. Не виключено, що участь Стешка у цій експедиції була зумовлена родинними зв'язками з Угорщиною, знанням місцевих звичаїв та мови, адже батько Стешка, Йосип, як уже згадувалось, міг походити із теренів, підвладних угорському королеві. Сам Стешко міг бути наближеним до королівського двору, про що свідчать королівські надання Старої Солі у 1421 р., Великої та Малої Брониць у 1430 р. Під час перебування в Угорщині Стешко, очевидно, загинув. В усякому разі, Анна, Стешкова дружина, цього ж року виступала в судових справах як удова²⁴.

Після смерті Стешка рід продовжив його син, Іван Стешкович Тарнавський (1442 – †1483)²⁵. Близько 1449 р. Іван Стешкович одружився з Софією, записавши посаг на половині своїх маєтків у Тарнаві, Чашині, Поразі, Ославі, Загожі, Велополю, Луковому

і Середньому²⁶. Цього ж року помер дядько Івана Шешковича – Микола Тарнавський. Подружжя Миколи та Малгожати не залишило нащадків, тож усі маєтності Миколи Тарнавського перейшли до Івана Шешковича, в руках якого зосередився увесь майновий комплекс роду²⁷.

Іван Шешкович проявив таку ж господарську заповзятливість, як і його батько та дядько. Майновий комплекс роду він розширив за рахунок купівлі половини села Височан в Анни Височанської у 1452 р.²⁸ У 1460 р. Іван Шешкович купив в Клеменса з Навойович третю частину села Морохова, однак вже наступного року був змушений відступити цю маєтність Станкові Морохівському, яку той собі повернув користаючи з права близькості до маєтку²⁹. Ще одним набутком стала купівля села Смольниця десь між 1468 і 1482 рр.³⁰ Проте майновий комплекс розширився головним чином через заснування нових поселень. Очевидно, саме за життя Івана Шешковича були закладені такі поселення як Кальниця (1483), Карликів (1483), Ольхове (1483) і Суковате (1483)³¹.

Чисельним було потомство Івана Шешковича. Ще за життя батька, починаючи з 1476 р., у господарських справах роду брали участь його сини – Іван (1473 – 1502), Рафал (1473 – 1483), Микола (1476 – 1491), Северин (1476 – 1505) і Йосип (1476 – †1507) Тарнавські³². З доньок Івана Тарнавського Софія, була видана за перемишльського ловчого Адама Дуніковського, Феліція вийшла заміж за Миколу Липницького, Малгожата стала дружиною Шесного з Германович, Анна – перемишльського шляхтича Станіслава Корманицького³³. Сам Іван Шешкович Тарнавський помер близько 1483 р. Один із синів Івана, Рафал, освіту здобув у Кракові, однак помер у молодому віці, того ж року, що й батько³⁴.

Судячи з імен представників роду, перші Тарнавські – Йосип, його сини Шешко та Микола були православними, що було характерним для представників гербової спільноти Драго-Сасів. Однак ім'я сина Івана – Рафал вказує на те, що діти Івана Шешковича вже були католиками. В усякому разі, окремі представники наступних поколінь вже входили до числа католицького кліру. Покатоличенню Тарнавських, безперечно, сприяли укладення шлюбів з польськими католицькими родами, активна участь у земському самоврядуванні краю, загалом переймання трибу життя тогочасної заможної шляхти.

Сини Івана Шешковича Тарнавського – Микола, Северин, Іван та Йосип Тарнавські після смерті батька у 1483 р. здійснили поділ маєтку. Згідно з ним, Тарнава, Чашин, Лукова, Середне, Кальниця, Ольхове, половина Станковатої відійшли до Івана і Йосипа Тарнавських; Ослав, Велополе, Смольниця, Пораз, Плонна, Карликів, Велополе, Загуж, інша половина Станковатої перепали Миколі і Северину Тарнавським³⁵.

З-поміж братів особливо виділився Йосип Тарнавський, який був сяноцьким земським суддею у 1498 – 1506 рр.³⁶ Натомість його брат, Микола, став львівським каноніком, а згодом плебаном в Прухнику³⁷.

Про шлюби братів відомо, що Северин одружився в 1487 р. з Катериною, донькою сяноцького вїйта Яна, отримавши за нею 100 злотих посагу³⁸. Йосип Тарнавський був одружений з Барбарою, донькою Миколи Лятошинського³⁹.

Брати не вели такої активної господарської діяльності, як їх батько і дід, більше того, були розпродані окремі частки маєтку. У 1486 р. Іван Тарнавський продав свої частки в Плонній і Височанах Петрові Фельштинському⁴⁰. Аналогічно вчинив у 1492 р. Северин Тарнавський, також продавши Петрові Фельштинському свої частки в цих селах⁴¹. Таким чином, Плонна та Височани, скоріш за все, були цілком продані

Фельштинським. Після розпродажів часток у цих селах, згадки про їхню приналежність до майнового комплексу Тарнавських відсутні. Ще один продаж відбувся у 1502 р., коли Йосип Тарнавський відступив Миколі Улинському села Чашин, Чашинську Волю і Лукове. Продажу сіл передувала тривала посесія – ще з 1487 р. Улинські були посесорами у цих селах⁴².

У цей період частки майнового комплексу Тарнавських внаслідок взаємних продажів циркулювали всередині роду. Таким чином, Микола Тарнавський передав право володіння своїми частками в Ославі, Загужі, Смольниці та Велополю братові Северину, а той, в свою чергу, в 1486 р. перепродав їх разом зі своїми частками в Плонній і Височанах брату Йосипові⁴³. В 1505 р. він допродав Йосипові Тарнавському село Пораз⁴⁴.

Наступне покоління Тарнавських представляв Йосип Тарнавський, очевидно, син сяноцького судді Йосипа Тарнавського (1508 – †1544)⁴⁵. Як і батько, Йосип Тарнавський проявляв активність у суспільному житті Сяноцької землі, на що вказує його урядування сяноцьким війським протягом 1539 – 1543 рр.⁴⁶ Його синами були Андрій (1523 – 1445), Микола (1523 – 1562), Станіслав (1543 – 1562) Тарнавські⁴⁷. Бажання забезпечити своїм дітям поважніше суспільне становище, а можливо, власне нездоров'я спричинились до того, що ще за життя, у 1443 р. Йосип Тарнавський передав свій уряд сяноцького військового синові Андрію⁴⁸. Сам Андрій Йосипович Тарнавський одружився з Анною, ближче не відомо, з якого роду. У 1533 р. батько записав синовій дружині посаг на Загужі, Ославі і Смольниці⁴⁹. Інший з братів, Станіслав, обрав духовну кар'єру, ставши плебаном у родинному маєтку Поразі, а також в Івоничі⁵⁰. Згодом Станіслав став перемишльським каноніком, будучи добре освіченим писав якісь, ближче не відомі праці⁵¹.

Невдовзі після смерті батька, у 1545 р. брати Микола, Андрій і Станіслав Тарнавські здійснили поділ успадкованого маєтку. Згідно з ним, Микола отримав села Ославу, Велополе, Смольницю і Кальницю, Андрій – Пораз, Середне, Кам'янку разом із половиною Станковатої. Наймолодшому з братів, Станіславові Тарнавському, відійшли села Тарнава, Ольхова і Суковате⁵². При цьому село Кам'янка чи не вперше згадувалось як власність Тарнавських.

Особливо вдалим був шлюб Миколи Тарнавського із котроюсь, ближче не відомою представницею роду Стадницьких, з якою у них народився син Станіслав⁵³. Рід Стадницьких вже з другої пол. XVI ст. відігравав дедалі вагомішу роль в Сяноцькій землі. Тут представники роду здобули вагомі уряди, а в 1580 р., в ролі спадкоємців, отримали обширний майновий комплекс місцевих можновладців Кміт. Як наслідок, укладення родинних зв'язків з Стадницькими в перспективі позитивно повпливало на суспільні та майнові позиції роду Тарнавських. Також цей шлюб свідчив про те, що Тарнавські на той час посідали особливо поважне становище в середовищі сяноцької шляхти. З одного боку, таке становище зумовлювалось активною суспільною діяльністю представників роду, з іншого – потужними були майнові позиції Тарнавських. Микола Тарнавський був жонатим двічі. Другий шлюб був із представницею давнього сяноцького роду Гумницьких. Від цього шлюбу Микола мав двох синів – Йосипа і Сигізмунда⁵⁴.

Вже згаданий брат Миколи і Станіслава, Андрій мав двох синів – Миколу (1577 – † до 1602), дідача у Тарнаві та Криштофа (1574 – 1579) Тарнавського, дідача Кам'янци та Поразі⁵⁵. Микола здобув хорошу освіту, відзначився на військовому поприщі, був одружений з Анною Проханською⁵⁶. Брат Миколи, Криштоф Андрійович Тарнавський зробив військову кар'єру. Був ротмістром при королі Стефанові Баторію, брав участь у битвах під Полоцьком і Великолуками⁵⁷. З даних поборового реєстру 1589 р.

впливає, що маєток Криштофа складався з сіл Пораз (6 ланів), Середнє (4,5 лану), Кам'янка (4,5 лану) і Суковате (3 лани)⁵⁸.

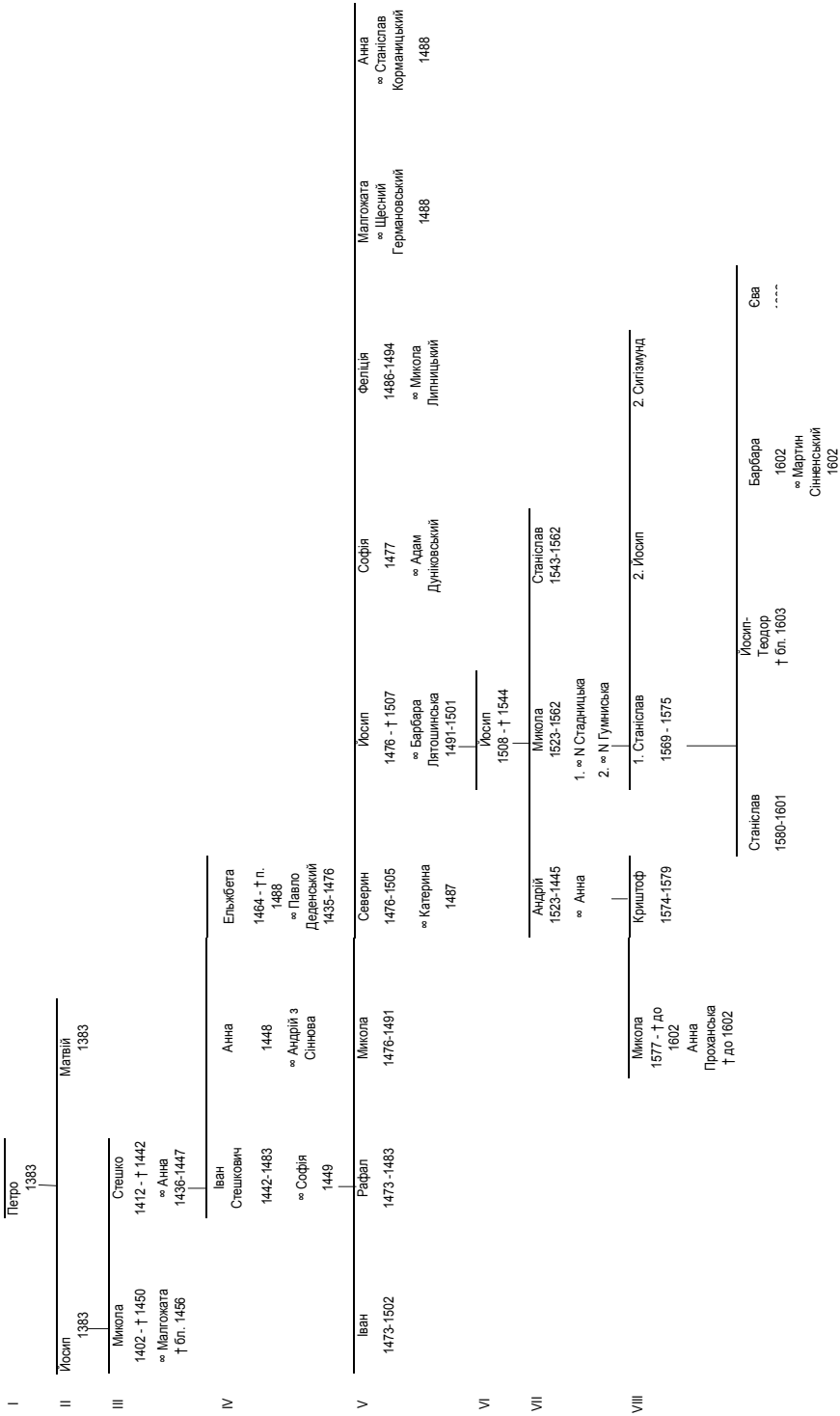
Найактивнішим серед представників цього покоління був Станіслав Миколайович Тарнавський, сяноцький хорунжий, дідич у Тарнаві, Загужі, Ольховій та Кальниці. В цей час він був учасником переважної більшості угод з-поміж решти учасників роду⁵⁹. Маєток Станіслава складала села Ослава (4 лани), Тарнава з Ольховою (11 ланів), Загож, Кальниця (5 ланів), Велополе і Смольниця (разом 4 лани)⁶⁰. Також він проявив себе як громадський діяч – крім того, що посідав уряд сяноцького хорунжого, брав участь у роботі вишенського сеймику⁶¹. 26 жовтня 1575 р. на вишенському з'їзді руської шляхти у зв'язку з татарською загрозою, Станіслав Тарнавський був призначений префектом Сяноцької землі, завданням якого була організація оборони краю від татарського наїзду⁶².

Станіслав Миколайович Тарнавський залишив після себе двох синів – Станіслава (1580 – 1601) та Йосипа-Теодора (†1603) Тарнавських, яким судилося стати останніми представниками роду у Сяноцькій землі. Також Станіслав Тарнавський мав доньок Єву та Барбару, яка вийшла заміж за Мартина Сінненського⁶³. Останній був представником заможного роду, що за майновим і суспільним статусом належав до числа можновладства. Хоча Сінненські походили із Сандомирського воєводства, із Сяноччиною вони були здавна пов'язані тим, що володіли тут маєтностями, а також посідали місцеві земські уряди.

Станіслав Станіславович Тарнавський успадкував батьківський уряд сяноцького хорунжого⁶⁴. Як і батько, брав участь у з'їздах вишенського сеймику. Зокрема, під час періоду безкоролів'я 1586 – 1587 р. після смерті Стефана Баторія брав участь у конфедерації руської шляхти, був присутнім при обранні сяноцьких каптурових суддів 8 травня 1587 р.⁶⁵ Також служив у війську, причому у 1602 р. згаданий як ротмістр, цього ж року він із своєю короговою перебував у Сяноцькій землі⁶⁶.

Родичання діда Станіслава, Миколи із Стадницькими спричинилося до того, що Тарнавські у 1580 р. стали одними із спадкоємців майнового комплексу Кміт. Спадкоємцем став Станіслав Станіславович Тарнавський, який отримав належні йому по бабиній лінії містечко Бабичі, села Соколе, Соколову Волю, Дидову, Ступницю, Бахів, Угерці, Скопків, Суфчину, що колись належали до майнового комплексу Кміт⁶⁷.

Йосип-Теодор Тарнавський очевидно, обрав духовний сан, тож не залишив після себе нащадків⁶⁸. У 1603 р., перебуваючи у Перемишлі, Йосип-Теодор у сутичці з Андрієм Фредром був важко поранений у голову. Причини сутички невідомі, але прояви агресії в середовищі шляхетського соціуму у вигляді сутичок та збройних наїздів не були рідкістю для того періоду. Деякий час він перебував на лікуванні у перемишльських цирульників, однак рану, яка періодично відкривалася, так і не вдалося вилікувати, тож у листопаді цього року Йосип-Теодор помер. Так чи інакше, вже на початку XVII ст. рід припинив своє існування у Сяноцькій землі. Більшість маєтків перейшла до Стадницьких, найближчих родичів Тарнавських. Важко визначити, чи були якісь об'єктивні причини вигасання роду Тарнавських. Порівняно з іншими шляхетськими родинами, Тарнавські ніколи не вирізнялись своєю багатолюдністю. Лише п'яте покоління роду мало п'ять представників чоловічого роду, інші покоління не перевищували трьох дорослих таких представників. Можливо, різке збагачення Тарнавських в останній чверті XVI ст. у зв'язку із отриманням значного спадку дозволило останнім поколінням роду вести триб життя можновладців, що характеризувався вседозволеністю у їжі та розвагах, нехтуванням моральних цінностей⁶⁹. Разом із тим, не виключено, що окремі гілки

Генеалогічна схема роду Тарнавських

роду могли продовжити свою історію поза межами Сяноцької землі, адже Тарнавські посідали маєтки в інших регіонах, зокрема в Галицькій землі. К. Несецький подає відомості про якихось Тарнавських в останній третині XVII ст., однак із Сяноцькою землею вони вже не мали нічого спільного.

Історія роду Тарнавських на тлі історій інших шляхетських родин Сяноцької землі зі схожим майновим та соціальним статусом – Гумніських, Балів чи Победенських – не є чимось винятковим. Більше того, вона вписується в характерне річище розвитку більшості цих родин, коли вони після того, як утвердились землевласниками у Сяноцькій землі у силу королівських надань другої пол. XIV – першої третини XV ст., завдяки активній господарській діяльності розширяли майновий комплекс роду – чи то за рахунок купівель, чи то в результаті проведених осадничих акцій. Господарська діяльність сумішалась з суспільно-політичною активністю. Як і інші представники сяноцької середньої та заможної шляхти, Тарнавські здобували земські уряди – стольника, військового, хорунжого, судді, брали участь у з'їздах вишенського сеймику. Таким чином, на локальному рівні Сяноцької землі Тарнавські утвердились як заможні землевласники, з родинними зв'язками у середовищі місцевої шляхти, впливовими політичними позиціями у місцевій шляхетській корпорації. Малолюдність, характерна для цього роду, спричинялася до того, що рід вже на початку XVII ст. вигас.

¹ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej // Rocznik Polskiego Towarzystwa heraldycznego. – T. XI. – R. 1931/2. – Kraków, 1932. – S. 42.

² Ibid. – S. 41.

³ Ibid. – S. 41.

⁴ Мицько І. Корчаки та Саси // Старосамбірщина. – Т. II. – Старий Самбір, 2002. – С. 68.

⁵ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska (далі – AGZ). – T. XI. – Lwów, 1886. – № 1191, 1192, 1180.

⁶ Ibid. – № 2516, 2744; T. XVI. – № 536, 1157.

⁷ Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w 1340–1650. – Wrocław, 1962. – S. 149.

⁸ Dąbkowski P. Ziemia Sanocka w XV stuleciu. – Cz. II. – Lwów, 1931. – S. 49-50.

⁹ Ibid. – S. 50.

¹⁰ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. – Cz. 3. – Kraków, 2002. – S. 174.

¹¹ AGZ. – T. XI. – № 1181, 1347, 1348.

¹² Ibid. – № 63.

¹³ Ibid. – № 54.

¹⁴ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – S. 174.

¹⁵ AGZ. – T. XI. – № 3065, 3066.

¹⁶ Ibid. – № 959.

¹⁷ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – S. 174.

¹⁸ Ibid. – S. 174.

¹⁹ AGZ. – T. XI. – № 2704, 2706.

²⁰ Ibid. – № 2915.

²¹ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej... – S. 44.

²² Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – S. 174.

²³ AGZ. – T. XI. – № 1424, 1430.

- ²⁴ Ibid. – № 1448, 1449.
- ²⁵ Ibid. – № 918, 926, 935, 936.
- ²⁶ Ibid. – № 2741.
- ²⁷ Ibid. – № 1052; Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – S. 177.
- ²⁸ AGZ. – T. XI. – № 3065, 3066, 3115.
- ²⁹ Ibid. – № 3582, 3603.
- ³⁰ AGZ. – T. XVI. – № 439, 1575.
- ³¹ Ibid. – № 1605.
- ³² Ibid. – № 1196, 1197.
- ³³ Ibid. – № 1214, 1757, 1968, 2113, 2204.
- ³⁴ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej... – S. 44.
- ³⁵ AGZ. – T. XVI. – № 1605.
- ³⁶ Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław, 1987. – S. 286.
- ³⁷ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej.. – S. 44-45.
- ³⁸ AGZ. – T. XVI. – № 3413, 3613, 1978.
- ³⁹ Ibid. – № 2010.
- ⁴⁰ Ibid. – № 1771, 2101, 2102.
- ⁴¹ Ibid. – № 2102, 2124, 2125. 2582.
- ⁴² Ibid. – № 1830, 2811.
- ⁴³ Ibid. – № 1765, 1766.
- ⁴⁴ Ibid. – № 3049.
- ⁴⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 505, 730-731, 853-854.
- ⁴⁶ Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław, 1987. – S. 301.
- ⁴⁷ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – S. 181; ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 13. – С. 803, 1209; Спр. 15. – С. 462-463.
- ⁴⁸ Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku... – S. 301; ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 305.
- ⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 13. – С. 803.
- ⁵⁰ Там само. – С. 80, 381, 581.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 18. – С. 84, 517-518; Niesiecki K. Herbarz polski. – T. IX. – Lipsk, 1843. – S. 26.
- ⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 462-463.
- ⁵³ Niesiecki K. Herbarz polski... – S. 26.
- ⁵⁴ Ibid. – S. 26.
- ⁵⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 46. – С. 260, 645-646.
- ⁵⁶ Niesiecki K. Herbarz polski... – S. 26.
- ⁵⁷ Ibid. – S. 26.
- ⁵⁸ Źródła dziejowe. – T. XVIII. – Cz. 1. – Warszawa, 1902. – S. 51.
- ⁵⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 46. – С. 105-106, 130-131, 136, 216, 271-272, 687-689, 895-897.
- ⁶⁰ Źródła dziejowe... – S. 51-52.
- ⁶¹ AGZ. – T. XX. – S. 3, 39.
- ⁶² Ibid. – S. 39.
- ⁶³ ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 140. – С. 1321-1323, 1378.

⁶⁴ Там само. – Спр. 139. – С. 177-178.

⁶⁵ AGZ. – Т. XX. – S. 64, 70.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 140. – С. 1359-1361.

⁶⁷ Там само. – Спр. 46. – С. 897; Спр. 139. – С. 68-69, 95, 98, 121, 388-389, 529, 568-569, 764, 900-901, 1023-1024, 1069-1070, 1120.

⁶⁸ Niesiecki K. Herbarz polski... – S. 26; ЦДІАЛ України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 139. – С. 897.

⁶⁹ Kuchowicz Z. Jeszcze o zdrowiu in niezdrowiu magnatów XVII – XVIII w. // Kwartalnik historyczny. – Т. 77. – Z. 2. – Warszawa, 1970. – S. 394-403.

Ярослав Лисейко.

Тарнавські гербу Сас у Сяноцькій землі в останній чверті XIV – на початку XVII ст.

Рід Тарнавських належав до числа заможної шляхти. У Сяноцькій землі свою історію Тарнавські розпочали в 1383 р., коли угорська королева Марія підтвердила Йосипу Волоху право володіння селом Пораз. Протягом більш ніж двох століть Тарнавські зміцнювали своє майнове становище через закладення та купівлю нових маєтностей, королівські надання і вдалі шлюби. Представники роду обіймали високе становище в середовищі шляхетської корпорації Сяноцької землі, адже з покоління в покоління були представлені на земських урядах, брали участь у роботі вишенського сеймику, здобували вищі офіцерські чини у війську. Своє існування рід припинив на початку XVII ст. у зв'язку зі смертю останніх представників роду.

Yaroslav Lyseyko.

Tarnawsky arms Sas in Sanok lands in the last quarter of the XIV – XVII century to the beginning.

The Tarnawsky family was descended from the wealthy nobility. In 1383 the Tarnawsky showed up on Syanock lands for the first time when a Hungarian queen Maria confirmed ownership of the village to Joseph Volokh. During more than two centuries the Tarnawsky were consolidating their financial position by purchasing and mortgaging some new properties, by royal assignments and successful marriages. Representatives of the family occupied a high position among the nobility's Corporation of Sanock lands, because from generation to generation they were represented at the county governments, they participated in the Vyshensky counsel, owned high officer ranks in the army. The last representatives of the kin died out the early XVII century and the Tarnawsky family ceased its existence.

РУСЬКА ШЛЯХТА У ПЕРЕМИШЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (XV – XVII СТ.): ГЕОГРАФІЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Роздавнича політика польських монархів другої половини XIV – першої половини XV ст. заклала підвалини привілейованого землеволодіння у Галичині та сформувала склад його власників, що перманентно корегувався через обіг землі. Сюди потрапили нащадки боярських родів, що розпоряджалися *маєтками (нерухомістю)*, отриманою, ймовірно, за руських часів та закріпленою за ними новими владцями, а також різноманітний зайшлий та місцевий елемент, залучений для формування військово-служебної системи в Галичині. Останній безвідносно до свого етноконфесійного походження осаджувався по всій території Перемишльського повіту, виходячи у першу чергу з військово-стратегічних та господарських міркувань.

На час уведення польського права в Галичині та формування нового адміністративно-територіального устрою в новоутвореному Перемишльському повіті у володінні руської шляхти перебувало близько 70 поселень. Майже третина з них належала родині Бибельських (20 осад та 6 дворич), маєтності котрих розташовувалися на південь від Нижанкович (за винятком Велюнців), утворюючи суцільний масив. Три родини – Боратинські, Гдашицькі і Риботицькі – у сукупності володіли 18 селами, котрі межували (за винятком Дубковичів, Стобна і Стобеничів) на заході і сході із розлогими маєтками Бибельських. Решта 27 осад належала 25 родинам, більшість яких була розсіяна як між володіннями Бибельських, Боратинських, Гдашицьких, Риботицьких (Гостиславичі, Ходновичі, Тишковичі, Заболотці, Пацлав, Даровичі), так і далі від них на захід (Липа, Бірча, Кописно) і схід (Рогізно, Ритаровичі, Баранчиці Малі, Кальнофости, Михайловичі, Хлопчиці, Добаневичі, Чижовичі, Санники).

Таким чином маєтки православної шляхти тяглися пасмом через увесь Перемишльський повіт із заходу на схід південніше Перемишля, Мостиська і Судової Вишні. Поза його межами опинилися лишень Дубковичі, Стобно, Стобеничі, котрі належали Боратинським і разом із їхніми переборськими селами Рокитницею, Боратином, Тулиголовами утворювали єдину маєтність; Замостя коло Радимна і Лентовня на північ від Перемишля. З півдня на межі з Самбірським повітом розмістилося Терло, відрізане від решти руських землевласників добромільськими маєтками Гербуртів.

У сукупності православна шляхта у 1430 – 40-х роках утримувала від третини до половини всіх земських маєтків у Перемишльському повіті.

До кінця XV ст. родовий склад перемишльської православної шляхти зазнає суттєвих змін, котрі призвели до різкого зменшення розмірів землеволодінь цієї групи у Перемишльському повіті. Це спричинилося кількома факторами: етнокофесійною конверсією – переходом із православ'я до католицизму, перетіканням маєтків до інших власників, а звідси – міграція або соціальна деградація окремих шляхетських родин. У історії кожного окремо взятого роду нерідко простежується наявність одночасно обидвох зазначених чинників.

	Осідок	Власники	Джерело
1	Нове місто, Комаровичі Чроколовичі, Библо, Боршовичі, Грушатичі, Велюничі, Закуп, Передільниця, Губичі (Воля), Підгородзисько, Новосільці, Жабокруки, Грабовниця (Созанська), Галчів, Буневичі, Блзів, Столбничі, Чешки, Сяноча- ни, Клоковичі, Никловичі, Тишковичі, Ворховичі, Гверче, Глова- човець.	Бибельські Брати Яцько (1441) і Сенько (1441) та сестри Ярохна (1436), Анна Духна (1441).	Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału kra- jowego. / Wyd. A. Prochaska (далі – AGZ). – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 1489.
2	Дубковичі, Стобно, Стобеничі, Боляновичі, Гориславичі.	Сини Волчка Бора- тинського: Дмитро, Гліб і Андрій (1443).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 1887.
3	Гдашичі, Білиці, Тамановичі, Ханьковичі.	Гдашицькі брати Андрій Десят- кович (1437), Федь- ко (1437), Івашко (1447).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 473, 3289, 3290.
4	Риботичі, Сирокосці, Угольники, Буховичі, Тухольковичі, Берестя- ни, Підмостя, Дмошичі, Ваньковичі.	Риботицькі: сини Радька Яшко (1442), Ігнатко (1442), Федько (1443), Андрій (1442 – 1443), Мірча (1440); сини Станка Рибо- тицького Іван (1441), Васько-Станіслав (1443), Олександр (1439)	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 1182, 1259, 1501, 1502, 1765, 1966, 2017, 2018, 2022.
5	Терло	Михайло (1415), Олександр (1463).	Купчинський Олег. Акти та документи Галицько- Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 811 – 812; AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 5259.
6	Баранчиці Малі	Хоть (1437).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 225.

7	Ритаровичі	Станко (1437), Дробиш (1437).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 474.
8	Рогізно	Лацко (1437 – 1444).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 478.
9	Кальнофости	Кузьма (1441), Олефірко (1441).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. III. – № 1537.
10	Хлопчиці	Станіслав Матутчович (1436).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 34, 55.
11	Михайлевичі	Федорко (1436).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 29.
12	Даровичі	У 1438 р. брати Оначко і Дронь продали дворище Шепильовське у Даровичах Петрові Гроховському.	Zbiór dokumentów Malopolskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – Т. V. – № 1436.
13	Добаневичі	Яцько (1443), Клишко Малкович (1443), Кузьма (1443).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 1891-1892, 1917, 1922, 1924.
14	Гостиславичі	Петро (1447), Ванько (1447).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 3223, 3266.
15	Чижовичі	Станко (1437), Іван (1439), Радко (1440).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 324, 885, 1255.
16	Санники	Дробиш з синами Леньком, Іваном, Грицьком (1449).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 3887.
17	Пакоць	Брати Пашко (1443), Грицько (1444), Іван (1449).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 2025, 2218, 3689.
18	Пацлав	Брати Іванко (1447), Семен († до 1447).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 3295.

19	Кописто	Хан (1438).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 877.
20	Заболотці	Лень, Яцько Головачевич, Хоть, Георгій (1437).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 546, 631.
21	Селище (Седлиська)	Матвій (1437).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 481.
22	Ходновичі	Сенько (1436), Стецько (1441); сестри Настя (1436), Понька (1436), Анна (1436).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 45, 430.
23	Тишковичі	Грицько (1437), Оліфер (1442).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 513, 1602.
24	Замостя	Петро (1438) та його племінники Петро (Пехно) (1437), Іванко (Ванько) (1437), Яцько (1436).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 108, 457, 506, 852.
25	Лентовня (частина)	Васько, Гринько, Левко (1437).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № , 344, 658, 680.
26	Бірча, Липа	Брати Олександр (1437) та Іван (1439).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 548, 1121.
27	Мельнів	Юрко (1437), Костко (1439).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 302, 982.
28	Негрибка	Андрій (1436); Занько, королівський конох (1442).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 73; Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 286. – С. 42.
29	Біскупичі	Брати і сестри Юрек (1442), Васько (1442), Настка (1442), Ганка (1442).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 1759.

30	Новосельці Малі	Павло Безнич (1436); брати Миколай (1446) і Шимон (1446).	AGZ. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – № 73.
----	-----------------	--	--

Зміна віровизнання відбувалася насамперед серед родин, котрі належали до верхівки шляхетської корпорації Перемишльської землі. Йдеться про Бибельських, Боратинських, Гдашицьких, Риботицьких. З'ясувати обставини та дату переходу в кожному окремо взятому випадку доволі складно, однак, відомо напевне, що до початку XVI ст. представники всіх чотирьох родів стали католиками. Останніми полишили православ'я брати Стецьо-Ян (1503 – † між 1545 і 1546) і Андрійко-Андрій (1503 – † до 1521) Гдашицькі-Боратинські¹. Їхній приклад наслідували дрібніші роди. Так, сини Матвія з Селища (Седлиська), судячи з їхніх імен (Каспар, Ян, Мацей), також стали католиками². На межі XV – XVI ст. до них приєдналися Михайловські³.

Одночасно спостерігається перерозподіл земельної власності на користь католицької шляхти:

- у 1438 р. брати Оначко і Дронь продали частину Даровичів Петрові Гроховському⁴;
- у 1445 р. Добаневичі остаточно перейшли до рук Стибора з Бенькової⁵;
- у 1447 р. маєтки братів Олександра (Атанасія) і Івана (Івони) Бирецьких – Бірча і Липа – стали власністю вихідця із Сяноччини Юрія Матяшевича⁶;
- у 1448 р. Пакость викупив Миколай Стадницький⁷;
- у 1449 р. той самий Миколай Стадницький набув від Ленька, Івана і Грицька Санники⁸.
- у середині XVI ст. Ходновичі перейшли до рук Конецпольських;
- у 1446 – 1450 рр. Ян Германовський набув Біскупиці за 600 гривен від братів Юрка і Васька⁹;

на початку 1480-х років Лентовня, осідок русько-католицької родини Лентовських, була викуплена Олександром Ожеховським¹⁰.

Таким чином, на початок XVI ст. з-поміж власників земських маєтків Перемишльського повіту лише 15 родів залишалися православними. Це були Терлецькі, Баранецькі, Ритаровські, Рогозинські, Кальнофойські, Хлопецькі, Гостиславські, Пацлавські, Копистинські, Заболоцькі, Тишковські, Замойські, Мельньовські, Негребецькі, Новоселецькі. Частина з них, такі як Замойські, Ритаровські, Мельньовські, перебували на шляху конфесійної інверсії та мали у своєму складі представників як православного так і католицького віровизнання.

Історія кожного з цих родів засвідчує стійку тенденцію до подальшого витіснення руської шляхти зі складу землевласників Перемишльського повіту упродовж XVI – першої половини XVII ст.

Так, до середини XVI ст. зникають власники с. Мельньова. На 1544 р. припадає одна з останніх згадок про Давида і Федора, синів Петраша, та Федька, Лехна, Микола Мельньовських. З них Давид і Олехно ще мешкали у Мельньові до 1559 р., коли відступили Миколаю Монастирському дворище¹¹. Після 1559 р. жодних відомостей про Мельньовських немає.

Наприкінці 1540-х – початку 1550-х років Замойські втратили Замостя та опинилися у Тишковичах. На 1544 р. припадає остання згадка про них як власників якоїсь нерухомості у цьому поселенні¹².

У другій половині XVI ст., подібно до Мельньовських і Замоївських, родовий осідок залишають Заблоцькі. У перші десятиліття XVI ст. вони були представлені трьома братерськими сім'ями, що виводилися від Занка Заблоцького. Двоє старших його синів осіли на материнській частці в с. Кописто, й їхні нащадки у тогочасних документах більш відомі як Копистинські. Третій – Марець – залишився у Заболоті. Наприкінці 1540-х років його спадкоємцями стали дві заміжні дочки – Анна та Марія, котрі відступили батьківську спадщину перемишльському владиці Лаврентію. Ще певний час, принаймні, до кінця 1570-х років, частину Заболотці утримували Копистинські-Заболоцькі. Зокрема, у 1578 р. Петро Копистинський відступив усю свою частку в цьому селі зятю Васькові Путятницькому¹³. На 1589 р. якщо не все поселення, то принаймні, якась його частина (2 лани з млином і корчмою тощо) належали Стемпковським¹⁴. З 1580-х років ні Копистинські, ні інші представники руської шляхти в Заболоті не проживали.

Не до кінця з'ясовані обставини міграції зі своїх осідків Копистинських та Гостиславських. Представники обох родів ще у 1580-х роках продовжували там мешкати¹⁵. Однак пізніших згадок про їхнє перебування відповідно у Копистні і Гостиславичах немає. Поборовий реєстр 1589 р. не повідомляє, хто володів вказаними селами у цей час. Подібно й Рогозинські залишалися землевласниками в Рогозні до 1590 р.¹⁶

Там, де документи привідкривають завісу над обставинами, що спонукали роди покидати свої родові гнізда, стає очевидним, що це явище було складовою частиною процесу формування великого шляхетського землеволодіння. Створення значних, по можливості компактно розміщених майнових комплексів відбувалося, з-поміж іншого, й за рахунок осад православної шляхти.

Наприклад, у 1570-х роках сяноцький каштелян Ян Фредро, власник Плешовичів та навколишніх сіл, послідовно викупив у Матвія Тишковського, синів Миколая Замоївського, Костя Замоївського, Грицька Копистинського Костьовича, Георгія Тишковського та перемишльського владики Антонія Радилівського їхні земельні частки у Тишковичах, розміщених на південь від своїх маєтків¹⁷. На початку XVII ст. Петро Ковиницький, власник частини Конюшків, Великих Баранчиців, Ковиниць і Загір'я, придбав частки у сусідніх Баранчицях Малих від Баранецьких¹⁸. У 1613 р. 18 Новосельських разом з Білинськими продали свої частки у Новосілках Костянтинів Корнякту¹⁹. А наприкінці 1620 – на початку 1630-х років коронний маршалок Миколай Вольський формує свій маєток у Пацлаві і Сопотнику, викупаючи у Пацлавських їхні наділи²⁰.

Доля руських шляхетських родів, за рахунок яких примножувала свої маєтки більш заможна шляхта, складалася по-різному. Мельньовські, наприклад, з початку XVII ст. зникають з теренів Перемишльської землі. Можливо, хтось із них мігрував за межі Перемишльської землі, хтось влився у інші соціальні ніші. Натомість, більшість родів підтримували тісні родинні та майнові відносини з руською шляхтою сусідніх повітів, тому вони обирали міграцію на півень та схід, осівши там у котромусь із шляхетських гнізд Самбірського, Дрогобицького, Стрийського повітів.

Таким чином, Копистинські, які ще в середині XVI ст. придбали наділи у Турйому, Созані, на початку наступного століття розселяються та осідають у Топільниці, Гордині, Секерчичах, Кропивнику, Унятичах, Попелях, Бориславі та м. Стара Сіль²¹. Тишковські опиняються у Колбаєвичах Львівської землі, родовому гнізді Чайківських і Підгородецьких²². Замоївські ще у 1530-х роках з'являються в Тишковичах, після того, як відступають свої частки Янові Фредру, окремі з них, як то Грицько, намагаються закріпитися у Корчині та Підгородцях Стрийського повіту²³, а в 1630-х роках якісь

Іван, можливо, син Костя, та Захарія Замоїські згадуються серед власників Ступниці та Котовані Самбірського повіту²⁴.

З Баранецьких одне відгалуження переселилося до Браткович Стрийського повіту, інші осіли у Кульчицях, Бачині Самбірського повіту²⁵. Котрийсь з Новоселецьких мігрував у 1620-х роках до Білини Великої Самбірського повіту, започаткувавши окреме відгалуження²⁶. Ігнатій Рогозинський та його нащадки з 1630-х років набули земельну власність у Гордині, Секерчицях і Корналовичах²⁷. Окремі вихідці з Пацлава на початку XVII ст. мешкали в Луці і Кульчицях²⁸, а в 1630-х роках Пацлавські з'являються у Бачині Самбірського повіту²⁹.

Дехто змінив віровизнання та продовжував мешкати якщо не у родинному гнізді, то, принаймні, на теренах Перемишльського повіту. Зокрема, прийняли католицизм Гостиславські, сини і внуки Яна³⁰. Сім'я летичівського чашника Карла, сина Каспера Копистинського, замешкала у Лучицях у другій половині XVII ст., також, імовірно, була католицького віровизнання³¹. Ритаровські упродовж XVI – першої половини XVII ст. поділялися на польську і руську гілки. З кінця XVII ст. рід представлений лише католиками³².

Отже, на межі XVII – XVIII ст. руська шляхта у земських маєтках Перемишльського повіту володіла більшою частиною Терла, сусідніми з ним Любоховою і Розсохами, Канафостами, частиною Хлопчиців та Негрибки. До кінця XVII ст., попри втрату основної частини маєтку у Пацлаві, невеликі наділи утримували в своїх руках кілька сімей Пацлавських³³. Упродовж XVIII ст. географія та розміри землевласності руської шляхти залишалися практично незмінними.

Поза земськими маєтками руська шляхта також мешкала у королівщинах як князів-війтів у селах волоського права.

На території Перемишльського староства у період з початку XV ст. до кінця XVI ст. було засновано близько 20 сіл, де осадниками виступили вихідці з руської шляхти та особи невстановленого соціального походження, нащадки котрих з часом влилися до її складу. Ці поселення розмішувалися вздовж кордону з Сяноцькою землею й простягалися від Перемишля до Самбірського повіту. Разом із сусідніми земськими маєтками у Копистні, Терлі, Розсохах, Любохові, Пацлаві і Сопотнику вони творили суцільний ареал проживання руської шляхти, що проіснував до початку XVII ст. (див. табл. № 2).

	Поселення	Роди, хронологічні рамки перебування у вказаному поселенні	Джерело
1	Бандрів.	У 1538 р. князівство в новозаснованому селі Бандрів отримав Іван Зеліско. Його нащадки залишалися князями до початку XVI ст. У першій третині XVI ст. князівством володіли Стець та Іван Бартошевичі Бандрівські.	Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1915. – P. IV. – Vol. 3. – № 19315; 1919. – P. V. – Vol. 1. – № 3697; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 329. – С. 131-132; Спр. 332. – С. 1228-1229; Спр. 349. – С. 1864-1866.

6	Коростенська Воля	<p>У 1563 р. Сигізмунд Август дозволяє заснувати село та надає вйтівство Грицькові Розпутенському та його синові Яцькові.</p> <p>У 1569 р. співвласником князівства стає Дем'ян Устрицький. У 1600 р. Сигізмунд III затвердив право Миколи Дем'яновича Устрицького і Єлизавети Копистинської подружжя на князівства у Коросні та Коростенській Волі.</p>	<p>Stadnicki A. O wsiach tak zwanych łośkich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848. – S. 60-62.</p>
7	Коростно	<p>У 1471 р. згадується князь Петро з Коросна.</p> <p>6.03.1508 р. брати Іванко, Лазар і Андрій підтвердили свої права на князівство.</p> <p>У 1570-х рр. вйтівство перейшло до Дем'яна Устрицького.</p> <p>У 1613 р. князівство утримував Микола Устрицький.</p> <p>У 1661 р. вйтівство належало Зельонці.</p>	<p>AGZ. – Lwów, 1901. – Т. XVII. – № 635;</p> <p>Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1910. – P. IV. – Vol. 1. – № 306;</p> <p>Stadnicki A. O wsiach tak zwanych łośkich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848. – S. 53-59;</p> <p>ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 329. – С. 517-518;</p> <p>Lustracja województwa Ruskiego 1661.1665. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 37.</p>
8	Кречкова	<p>У 1470-х роках вйтом у К. був Костко Мельньовський. У 1512 р. К. викуплена у Стефана Мельньовського і включена до Перемишльського староства.</p> <p>У 1532 р. князівсво у К. утримували Петро і Гарасим; у 1564 р. – брати Михайло, Федько, Георгій і Петро Кречківські.</p>	<p>AGZ. – Lwów, 1901. – Т. XVII. – № 893, 898, 900, 901.</p> <p>Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1910. – P. IV. – Vol. 1. – № 6169; 1919. – P. V. – Vol. 1. – № 2921.</p>
9	Лісковате	<p>У 1545 р. князівство у Лісковатому належало Лазарові та його племіннику Миську, князям з Коросна. Їхні нащадки утримували князівство до середини XVII ст.</p> <p>У 1663 р. князівством розпоряджався Ян Лісковацький.</p>	<p>ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 22. – С. 611-612; Спр. 400. – С. 313-314.</p>
10	Ліщина	<p>У 1560 – 1610-х роках князівство належало Іллі Маковському та його сину Івану.</p> <p>У 1616 р. посесором князівства стали Федько і Михайло Добрянські, внуки Івана Маковського.</p> <p>У 1661 р. вйтівство належало Янові Добрянському.</p>	<p>ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 283. – С. 184; Спр. 290. – С. 242; Спр. 332. – С. 1720 – 1721.</p> <p>Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 33.</p>

11	Лодиня (Лодзиня)	У 1537 р. князівство належало Лазарові з Коросна. У 1556 р. Іван Кунашевич Устрицький відступив війтівство в Лодині Дмитрові і Занкові, колишнім війтам у Берегах. У 1577 р. Васько і Іванко Лодинські відступили війтівство братові Михайлу. У 1661 р. князівство належало Прокопові і Стефану Лодинським.	Stadnicki A. O wsiach tak zwanych ołoskich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848. – S. 30, 50-51; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 292. – С. 1358-1360; Lustracja województwa Ruskiego 1661.1665. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 44.
12	Лопушанка	У 1604 р. Іван Лопушанський Федькович Павлович відступив війтівство зятеві Івану Федьковичу Васильовичу.	ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 68. – С. 1406 -1408.
13	Лопушниця	6.03.1508 р. брати Артим, Івашко і Юрко отримали від Сигізмунда І князівство у новозаснованому селі Лопушниця. У 1580 р. князем був Васько Лопушанський; у 1618 р. – Іван Лопушанський; у 1661 р. – Ян Лопушанський.	Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1910. – P. IV. – Vol. 1. – № 308; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 296. – С. 383-384; Спр. 336. – С. 160-161; Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 39.
14	Макова	У 1438 – 1446 рр. згадується Волошин, князь з Макови. У 1568 р. князівством володів Федько Маковський.	AGZ. – Lwów, 1888. – T. XIII. – № 846, 877, 1358, 2848; Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1919. – P. V. – Vol. 1. – № 2360, 2915, 2916, 3704.
15	Нанова	4 жовтня 1532 р. король Сигізунд І дозволив Михайлові з Тернової заснувати село Нанову (Просік) та надав йому князівство. Нанівські з Тернової утримували війтівство до середини XVIII ст.	Czasopismo naukowe zakładu im. Ossolińskich. – 1832. – Zesz. II. – S. 114-126; Stadnicki A. O wsiach tak zwanych ołoskich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848. – S. 38-39; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 252. – С. 358-359.
16	Рудавка (Смільницька Воля)	У 1565 р. згадується Сенько, князь Рудавки. Його нащадки володіли війтівством до 1750-х років.	ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 283. – С. 327; Спр. 593. – С. 2314-2315.

17	Смеречани (Смеречна)	У 1568 р. Василь, князь Смеречанський відступив повітство у Смеречній синові Івану. У 1628 р. брати Павло, Роман, Петро Смеречанські відступили свої права на вїтївство перемишльському старості Мартинові Красицькому.	ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 283. – С. 400; Спр. 347. – С. 1255-1256.
18	Смольниця	8.08.1437 Михайло Бучацький, руський староста, надав князівство у с. Смольниця Мелентію, сину Симеона. У 1617 р. від Смольницьких вїтївство перейшло до Павла Нанівського. У 1655 р. права на вїтївство від Павла Мнішка отримав Ігнатій Терлецький.	Zbiór dokumentów Malopolskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – Т. V. – № 1426; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 333. – С. 1266, 1270-1272; Спр. 382. – С. 1205.
19	Старява	У 1471 р. вперше згадуються князі зі Старяви – Федько і Василь. 6.03.1508 р. Івашко, Юрко, Занко Старявські підтвердили свої права на князівство. Їхні нащадки залишалися у Старяві до 1562 р. У 1560 – 70-х рр. князівство належало Терлецьким Кардашовичам.	AGZ. – Lwów, 1901. – Т. XVII. – № 634, 635; Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1910. – P. IV. – Vol. 1. – № 309; 1919. – P. V. – Vol. 1. – № 3909; 1961. – P. V. – Vol. 2. – № 10822; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 34. – С. 250.
20	Стебник	З середини XVI до кінця XVII ст. князівством володіли Устрицькі.	Augustyn M. Dzieje rodzin szlacheckich Herbu Przestrzał od XVI do XVIII w. // Bieszczad. – Ustrzyki Dolne, 2002. – Т. 9. – S. 9-51; 2003. – Т. 10. – S. 9-74; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 155. – С. 175-176.
21	Устрики Долішні (Ясень)	1509 р. – Сигізмунд I дозволяє Івоні Янчовичу заснувати село Устрики. Нащадки Івони – Устрицькі – володіли вїтївством до середини XVIII ст.	Stadnicki A. O wsiach tak zwanych łośkich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848. – S. 63-76; Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 136.

22	Цішова (Тисова)	<p>У 1508 р. князівства у Брилинцях і Тисовій (Цішовій) отримали Гаврило та Іван.</p> <p>У 1564 р. цішовське вйтівство належало братам Стецькові, Петру, Гаврилові та Івану.</p> <p>У 1630 р. у Цішові мешкали Федько із синами Грицьком, Федьком, Іваном Цішовськими.</p> <p>У 1633 р. вйтівство утримували Василь і Ілля Лопушанські.</p> <p>У 1655 р. вйтівство належало подружжю Миколаєві Хановському і Теодозії Лопушанській.</p>	<p>Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1910. – P. IV. – Vol. 1. – № 307; 1919. – P. V. – Vol. 1. – № 2943;</p> <p>ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 107. – С. 1220-1222; Спр. 354. – С. 1189; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 111. – С. 47-48, 107, Спр. 1220 – С. 2.</p>
23	Ямна Горішня	<p>У 1505 р. князем в Ямній був Роман;</p> <p>У 1530-х рр. – ямненськими князями були Глібоко, Іванко і Клишко.</p> <p>У 1580-х рр. – князівство належало Іллі Лецинському.</p>	<p>AGZ. – Lwów, 1906. – T. XVIII. – № 3430, 3457</p> <p>Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsoviae, 1910. – P. IV. – Vol. 1. – № 6088;</p> <p>ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 49. – С. 47- 49, 99-102, 463 – 465; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 1032.</p>

У першій половині XVII ст. з поступовою еволюцією інституту князівства відбувається відмежування судово-адміністративних функцій, котрі перейшли до простих виборних громадських вйтів, від матеріальної основи, що складалася з привілейованого позиттєвого володіння 1 – 3 ланами разом із сукупністю прав на отримання прибутків від корчми, млина, фолюша тощо. Останнє стає об'єктом зазіхань з боку зайшлої шляхти. Як наслідок, частина руської шляхти залишає вйтівства-князівства³⁴.

Відомості про посесорів кнізівств-вйтівств у перемишльських гродських і земських актах вказують на те, що витіснення місцевих князівсько-вйтівських родин особливо інтенсивно відбувається у 1620 – 1640-х роках. Зокрема, у 1627 р. перемишльський староста Мартин Красицький отримав королівський привілей на вйтівство у Смеречній, яке перед тим перебувало в руках Романа і Петра Смеречанських³⁵. На 1625 р. припадає остання згадка про перебування в Брилинцях Брилинських³⁶, на 1619 р. – Нанівських у Смільниці³⁷, на 1626 р. Лопушанських у Старяві³⁸, на 1639 р. – Лопушанських в Лопушниці³⁹, на 1644 р. – Цішовських у Цішовій⁴⁰. Імовірно, зі смертю Івана Бартошевича, десь після 1636 р., Бандрівські остаточно втрачають вйтівство у Бандрові⁴¹.

Згідно з люстрацією 1661 – 1665 рр., з 23 сіл Перемишльського староства, заснованих на волоському праві, у 9 селах вйтівства продовжували перебувати в руках місцевих князівсько-вйтівських родин⁴². Частина з них на цей час була окатоличена. До таких належали Мацей, перемишльський підстароста і Олександр, сяноцький воєвський, Устрицькі з Устрик Долішніх, інакше Ясеня, ймовірно, Мартин Устрицький зі с. Стебника, Ян Лопушанський з Лопушниці. Таким чином, ця цифра зменшується до 6 сіл.

Частина князівсько-війтіввських родин вдавалася до міграції, яка тривала упродовж XVI – XVII ст. Подібно до Копистинських, Новоселецьких, Баранецьких, Рогозинських тощо вони також активно переселяються з Перемишльського староства до сусідніх Самбірського і Дрогобицького повітів як на земські маетки, так і у королівщини. Таким чином, Бандрівські з'являються у Корналовичах, Гордині і Секерчицях⁴³; Брилинські в Кропивнику⁴⁴; Кречківські в Ільнику, Лосинці, Маткові⁴⁵; Лодинські у першій третині XVII ст. утримують частину війтівства в Туречці Метенчиній⁴⁶; Нанівські у другій половині XVII ст. мешкають на війтівстві в Молдавському, звідти наприкінці XVII ст. переселяються до Висоцька Верхнього⁴⁷; Яменські потрапляють до Монастирця⁴⁸. З кінця XVII ст. до середини XVIII ст. у своєму родинному осідку продовжували залишатися лише Катинські у Катині⁴⁹, Нанівські у Нановій⁵⁰, Рудавські в Рудавці⁵¹.

Географія землеволодіння руської шляхти у Перемишльському повіті, як і тісно пов'язана з нею географія проживання, зазнавали, постійних змін упродовж XV – XVIII ст. Суть змін полягала у постійному зменшенні розмірів цього землеволодіння шляхом перетікання маєтностей руських шляхетських родів до рук католицької шляхти, а також внаслідок зміни віровизнання та скорочення родового складу православної (греко-католицької) шляхти.

¹ Докладніше див: Зауляк Ю. *Rebaptizatio ruthenorum: подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність // Ruthenica*. – Т. 6. – 2007. – С. 275-298.

² Пашин С. *Перемишльська шляхта второй половины XIV – начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование*. – Тюмень, 2001. – С. 95.

³ Там само. – С. 130; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6. – С. 76, 80, 226; Спр. 8. – С. 20, 28, 356; Спр. 9. – С. 11, 361; Спр. 12. – С. 2, 41; Спр. 13. – С. 331.

⁴ *Zbiór dokumentów Malopolskich*. – Т. V. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – № 1436.

⁵ Пашин С. *Перемишльська шляхта второй половины XIV – начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование*. – Тюмень, 2001. – С. 129.

⁶ Там само. – С. 30-31.

⁷ Там само. – С. 123.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 93.

¹⁰ Там само. – С. 81.

¹¹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 8. – С. 535-536; Спр. 14. – С. 1091-1092; Спр. 19. – С. 405-406; Спр. 264. – С. 546.

¹² Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 28. – С. 71; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 14. – С. 564-565; Спр. 17. – С. 35.

¹³ Смуток І. *Копистинські у Перемишльській землі в XVI – XVIII ст.: генеалогічне дослідження // Генеалогічні записки*. – Вип. IX (Нової серії III) (у друці). – Львів, 2011; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 23. – С. 874-875.

¹⁴ Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. – Tom. VII. – Cz. 1.) – 1903. – S. 17 (*Źródła dziejowe*. – Т. XVIII. – Cz. 1).

¹⁵ У 1576 р. Ігнат Гостиславський заставив всю свою частку у Гостиславичах Валентині Рембертовському (ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 33. – С. 1483-1485). У 1586 р. Марія Турянська, вдова Лазаря Копистинського, орендувала Васкові, Демкові і Федькові Копистинським Юськовичам певні землі у Копистні (Там само. – Спр. 46. – С. 1340-1342).

¹⁶ У 1590 р. Павло Рогозинський заставив Яцьку Ільницькому Рибчичу 4 осілих кметів у с. Рогозно (Там само. – Спр. 49. – С. 499-502).

¹⁷ Там само. – Спр. 27. – С. 304-306; Спр. 32. – С. 158-1560; Спр. 33. – С. 209-210, 1471-1474; Спр. 36. – С. 1071-1072; Спр. 38. – С. 55-56.

¹⁸ Там само. – Спр. 83. – С. 1371-1376, 1429-1434.

¹⁹ Там само. – Спр. 77. – С. 517-523.

²⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 84. – С. 1028-1032; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 102. – С. 769-771; Спр. 85. – С. 37-88, 1029-1030, 1824-1826, 2303-2304.

²¹ Смуток І. Копистинські у Перемишльській землі в XVI – XVIII ст.: генеалогічне дослідження // Генеалогічні записки. – Вип. IX (Нової серії III) (в друці). – Львів, 2011.

²² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 38. – С. 738-739.

²³ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 301. – С. 296; Спр. 44. – С. 1840-1841.

²⁴ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 107. – С. 1002; Спр. 110. – С. 321-323.

²⁵ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 115. – С. 361; Спр. 119. – С. 113-114; Спр. 121. – С. 226-227; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 63. – С. 735-736; Спр. 64. – С. 812-813; Спр. 80. – С. 25-27; Спр. 83. – С. 1810-1812; Спр. 86. – С. 633-634; Спр. 99. – С. 251-252; Спр. 102. – С. 486; Спр. 110. – С. 471-472; Спр. 299. – С. 476.

²⁶ Там само. – Спр. 121. – С. 1720-1722; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 87. – С. 896-898; Спр. 102. – С. 127-128; Спр. 112. – С. 1411.

²⁷ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 143. – С. 1546-1548; Спр. 146. – С. 1169-1171; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 102. – С. 256-257; Спр. 122. – С. 379-380; Спр. 127. – С. 175-177; Спр. 127. – С. 495-497.

²⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 72. – С. 154-156; Спр. 78. – С. 1842; Спр. 85. – С. 1755-1759.

²⁹ Там само. – Спр. 105. – С. 178-182.

³⁰ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 142. – С. 1955; Спр. 143. – С. 1432-1434.

³¹ Там само. – Спр. 454. – С. 333-335, 567-568, 851-852.

³² Там само. – Спр. 214. – С. 401; Спр. 464. – С. 211-212, 1842-1843; Спр. 466. – С. 1904-1906; Спр. 467. – С. 65-66, 1984-1985; Спр. 468. – С. 1106.

³³ Там само. – Спр. 134. – С. 841-844; Спр. 148. – С. 144-147; Спр. 151. – С. 1-4.

³⁴ Докладніше: Инкин В. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института “князя” (кнеза) в галицкой деревне в XV – XVIII вв. // Славяно-волошские связи: Сб. ст. / АН МССР; отдел этнографии и искусствоведения. Отв. ред. Н. Мохов. – Кишинев, 1978. – С. 114-147.

³⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 347. – С. 1255-1256.

³⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 344. – С. 123.

³⁷ Там само. – Спр. 336. – С. 160-161.

³⁸ Там само. – Спр. 345. – С. 553.

³⁹ Там само. – Спр. 363. – С. 2025-2026.

⁴⁰ Там само. – Спр. 370. – С. 511-512.

⁴¹ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 333. – С. 830.

⁴² Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 31-44, 136-137.

⁴³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 77. – С. 335-337; Спр. 86. – С. 335-341; Спр. 122. – С. 379-384.

⁴⁴ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 81. – С. 448-451; Спр. 86. – С. 249-252; Спр. 92. – С. 755-758.

⁴⁵ Там само. – Спр. 72. – С. 133-134; Спр. 78. – С. 259-261; Спр. 78. – С. 1781-1783, 1975-1977; Спр. 80. – С. 306; Спр. 83. – С. 1391-1393; Спр. 87. – С. 899-901; Спр. 90. – С. 1172-1173, 1328-1329; Спр. 97. – С. 52; Спр. 112. – С. 1181.

⁴⁶ Там само. – Спр. 120. – С. 2128-2130; Наукова бібліотека Львівського Національного університету ім. І.Франка. Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка. – Ф. “Самбірська економія”. – Спр. 518/III. – Арк. 61, 511, 560зв., 561, 615зв.-616зв., 616зв.-617.

⁴⁷ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 223. – С. 327-328; Спр. 400. – С. 1384-1385; Спр. 405. – С. 3306-3308; Спр. 409. – С. 300-301; Спр. 437. – С. 1247-1248, 1814-1815.

⁴⁸ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 74. – С. 1414-1416; Спр. 77. – С. 240-242.

⁴⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 594. – С. 148-149.

⁵⁰ Там само. – Спр. 252. – С. 358-359; Спр. 591. – С. 2396-2397; Спр. 593. – С. 1820-1821; Спр. 595. – С. 838-840.

⁵¹ Там само. – Спр. 563. – С. 1433-1434; Спр. 593. – С. 2314-2315.

Ігор Смуток.

Руська шляхта у Перемишльському повіті (XV – XVIII ст.): географія землеволодіння.

У статті з'ясовується, які маєтки перебували у власності руської (православної/греко-католицької) шляхти з XV до XVIII ст. Показано, що впродовж чотирьох століть розміри цих володінь постійно скорочувалися, а географія розташування зміщувалася на південь до Самбірського повіту. З'ясовано, що такі самі процеси спостерігаються у королівських маєтках, де руська шляхта виступає позитивним власником війтівств.

Ihor Smutok.

Rus' gentry of Peremishl Province (15th – 18th centuries): geography of landownership.

In the article it turns out what estates were the property of Rus' (of orthodox/Greco-catholic religion) gentry from 15th to the 18th centuries, that during four ages the sizes of these domains constantly grew short, and geography of location was displaced southward to Sambir' district. It is found out, that the same processes are observed in royal estates, where a rus'gentry comes forward for by the vital proprietor of viyktivstv.

РУСЬКЕ (УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКЕ) ПРАВОСЛАВ'Я
І “ЄДИНОВІРНА” МОСКОВСЬКА РУСЬ
В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.
(ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН РЕЛІГІЙНИХ
КУЛЬТУР СХІДНОЇ ЄВРОПИ)¹

Взаємовідносини релігійних культур Східної Європи, незважаючи на очевидність існування тут досить тісних контактів і взаємовпливів у ранньомодерний період, продовжують залишатися актуальною науковою проблемою. Однак, у літературі досі не випрацьовані уявлення про спільність і відмінності в розвитку українсько-білоруського і московського православ'я, які в XVI ст. співіснували у близькому сусідстві, але незалежно одне від одного. До того ж, сучасні дослідники неоднозначно витлумачують, у порівнянні, киеворуську і великомосковську християнські традиції тієї доби. Так, наприклад, російські історики тяжіють до того, щоб загально визнати наявність на Сході Європи єдиного православного простору.

М. Дмитрієв обстоює спільність та навіть типологічну однорідність візантійсько-православної культури XVI ст. на Сході Європи. Концепція “єдиного православного простору” українців, білорусів та росіян розглядається дослідником крізь призму розвитку русько-московських релігійно-культурних зв'язків, які, начебто, були вже в XVI ст. проявом спільності православної східнослов'янської культури. У першій половині XVII ст. шляхи московського і українсько-білоруського православ'я тимчасово “розійшлися”, у другій чверті цього століття українсько-білоруське православ'я повернуло Московії те, що було “запозичене, перероблене і збагачене протягом попередніх десятиріч”².

На моє переконання, при з'ясуванні таких складних питань не можна виходити лише з позицій неприйняття всього того, що говорилось у минулому і постулюється сьогодні в сучасній українській і білоруській історіографіях³. У зв'язку з тим, що, як правило, аргументація російських істориків зводиться переважно до показу впливів на Русь біженців з Московії, а також масового копіювання київських пам'яток релігійної культури Московією, залишається відкритим питання про те, що в цих культурах домінувало: загальне чи часткове. Мені також видається, що спроба обґрунтування спільності культур на підставі того, що, скажімо, ідеї російського “нестяжательства” знайшли відображення в українсько-білоруському релігійному обновленстві другої половини XVI ст., аж ніяк не може бути безумовним доказом істини. Тим більше, що в світлі наведених В. Земою аргументів, згаданий підхід виявився не зовсім коректним⁴.

Безсумнівний інтерес викликає також дослідження М. Дмитрієвим процесу формування “загальноруської свідомості”, тобто, протонаціонального дискурсу “російського” (“загальноросійського”, “загальнорусского”), який включає в *Русь-Росію* три компоненти – Велику Русь, Малу Русь і Білорусію⁵. Незважаючи на оригінальність поставлення проблеми, навряд чи можна погодитися з частиною наведених аргументів, зокрема

на підставі довільно підібраних джерел кінця XVI ст. Ніхто не буде заперечувати, що почуття релігійної спільності українців та білорусів з Московською Руссю в той час існували. Але чи були вони домінуючими? Для остаточних висновків потрібен аналіз усього комплексу українсько-білоруських джерел, у яких фігурує образ православної Московської Русі.

Серед проблем розвитку українсько-білоруської культури другої половини XVI ст., які також пов'язані з діяльністю емігрантів з Московії, Є. Немировський виокремлює заснування Острозької Академії. Однак його трактування проблеми є також досить симптоматичним. Не в Академію князь В.-К. Острозький запросив Івана Федорова, а навпаки: начебто спочатку був “запрошений першодрукар”, і лише на основі цього була заснована академія⁶. При цьому не береться до уваги ні попереднє життя І. Федорова в еміграції, ні гіпотези про його немосковське походження⁷.

Було б помилковим стверджувати, що вся сучасна російська історіографія страждає згаданими комплексами. У досліджуваному контексті виокремлюються, передовсім, ґрунтовні праці Т. Опаріної, присвячені рецепції полемічного богослів'я Київської митрополії в російському інтелектуально-релігійному та книжковому просторі кінця XVI – першої половини XVII ст.⁸ До здобутків згаданих досліджень належить, передовсім, джерельно обґрунтований висновок про вплив руської православної книжності та її ідей на Московську Русь (у цілому ряді випадків ідеться про елементарне копіювання та запозичення пам'яток книжкової культури Київської митрополії). Неодноразово підкреслюючи високий рівень інтелектуальної спадщини Київської митрополії (Т. Опаріна дуже обережно стверджує стан “кодіфікації” київського православ'я), вона все ж схиляється до думки про існування усвідомленої “генетичної, конфесійної і культурної спільності” східних слов'ян, яка підтверджується міграціями людей, книг та ідей, що ніколи не припинялися. Чинником згаданої спільності була також церковнослов'янська мова⁹. На мій погляд, висловлене твердження достатньо уаргументоване, але, все ж, воно є досить суперечливим щодо наведеного великого фактологічного матеріалу, який стверджує, фактично, відрубність православних релігійних культур на Сході Європи.

Варто згадати також резонансні порівняльно-текстологічні дослідження М. Корзо про українську і білоруську православну та уніатську (в тому числі й польську римо-католицьку) катехитичну спадщину, яка так само мала вплив на великомосковську традицію (тут лише в 20-х рр. XVII ст. з'являються так зв. “букварні” катехизиси)¹⁰.

Порівняльну історію релігійних культур прагне показати В. Лур'є¹¹, але, на мій погляд, згадана спроба є не дуже вдалою: як видається, наведений матеріал доводить якраз не домінування спільності, а існування глибоких відмінностей навіть у шляхах розвитку двох християнських культур. Хоча в його праці є досить суттєвий поступ: дещо несподівано автор допускає існування на території Речі Посполитої “києво-руського християнства”.

У полі україністичних досліджень російської гуманітаристики трапляються й курйози. До них слід віднести відповідні сюжети монографії І. Дергачової, яка на підставі ґрунтовного дослідження великоруських синодиків увела поняття “есхатологічного оптимізму”, але несподівано припустила, що самостійної західноруської традиції синодиків, напевно, не існувало (дослідниця оперує лише двома українськими синодиками XV – XVI ст., а також кількома пізнішими з Лівобережжя, безпідставно вважаючи їх залежними від великоруської традиції)¹².

Серед праць, в яких у минулому робились спроби порівняння східнослов'янських релігійних культур, потрібно згадати класичні дослідження К. Харламповича, а особливо його “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”¹³. З праць радянського часу варто відзначити дослідження О. Дзюби¹⁴, однак заданість авторки на доведення “зміцнення дружби” між народами змушує ставитись до зроблених висновків обережно.

Найновішою працею в дослідженні рецепції Московії в православній думці Речі Посполитої є монографія Т. Годани¹⁵, в якій окремий розділ присвячений князю В.-К. Острозькому та його зв'язкам з Московією, хоча згаданий сюжет далеко не вичерпує проблему. Майже бездоганним виглядає авторський сюжет про полеміку довкола “московського” питання в період після Берестейського собору 1596 р. на основі аналізу полемічної літератури (“Перестороги”, творів П. Скарги, І. Потія, І. Вишенського, М. Смотрицького).

До уваги слід також взяти працю С. Савченка про полемічну літературу, в якій спеціально розглядається проблема рецепції Московської Русі в православному соціумі України¹⁶.

Завершуючи історіографічні рефлексії, зауважу, що ряд наукових проблем, які складають широке тло взаємостосунків православних релігійних культур на Сході Європи, до цього часу обійдено увагою. Наприклад, це стосується питання про рецепцію Острозького відродження (у більш широкому контексті – українсько-білоруського православ'я XVI ст.) в московській релігійній думці, причому мені йдеться про синхронність оцінок, а не скажімо, про більш пізні інтерпретації. Можна припустити, що якщо проявів передбачуваної рецепції не віднаходиться, то це зайвий раз є доказом того, що на цьому відтинку часу (тобто, на початок XVII ст.) шляхи двох релігійних традицій розійшлися дуже далеко.

Водночас, реагуючи на зусилля російської гуманістики щодо доведення спільності релігійних культур двох сусідніх народів, не можу втриматися від спокуси акцентування більш реальної спільності на Сході Європи, яка існувала між українцями та білорусами в ранньомодерний період. На жаль, за винятком спорадичних дискусій про старобілоруську чи староукраїнську мови, проблема практично не порушується. Якимось так сталося, що існування єдиної Київської православної митрополії на етнічних територіях двох народів (українсько-білоруської церкви), яка належала до києво-руської християнської традиції, не примушує дослідників до роздумів над існуванням релігійно-культурних відмінностей. А шкода, бо на їх тлі відмінності між руською і великомосковською релігійними культурами виглядали б рельєфніше.

* * *

Починаючи розмову про взаємовідносини православних релігійних культур Східної Європи, тобто руської (українсько-білоруської) і великомосковської, було б помилкою замовчувати те, що вони базувались на одній загальній основі – греко-візантійських релігійних традиціях. Варто нагадати, що Константинополь і православну Русь поєднував передовсім спільний греко-візантійський обряд, який сформувався саме в період класичної Візантії. Як вважають фахівці в галузі літургіки, церковно-релігійний обряд православних слов'ян слід правильніше називати візантійсько-слов'янським, з огляду на ті культурно-релігійні та національно-конфесійні особливості, які склалися протягом тривалого часу. Тобто, йдеться про східнослов'янську рецепцію/версію візантійського православ'я на Сході Європи. Слід також взяти до уваги, що

східний (православний) обряд пройшов складний шлях еволюції і в XV – XVII ст. також зазнавав змін. Хоча, зрозуміло, Божественна літургія у складі літургій Йоана Золотоустого, Василя Великого, а також літургії напередосвячених дарів, завжди залишалася в основі греко-візантійського обряду, хоч і зазнавала якихось корекцій, викликаних духом часу¹⁷.

Очевидно, немає потреби докладніше зупинятися на численних грецьких/візантійських мовних компонентах, наявних в догматиці, каноністиці та літургії православних церков на Сході Європи. Так, наприклад, грецькі *номоканони* (збірники нормативних кодексів вселенського православ'я) поступово трансформувалися в слов'янські *кормчі*. Це означало ніщо інше, як поширення у східно-слов'янських землях візантійських правових норм. Із зародженням книгодрукування номоканони зазнали ще більшого поширення: так, 1620 р. у Києві був надрукований “Номоканон, чи Законное правило” з передмовою Памви Беринди. Монаше життя організовувалося за правилами, викладеними у візантійських *Типіконах*. Якщо взяти до уваги, що саме монастирі були в середньовіччі центрами культури та освіти, то виходить, що візантійський правовий і цивілізаційний простір на території Київської і Московської митрополій був досить великим. Напевно, саме монастирям належала провідна роль в адаптації візантійських загальнокультурних та літературних жанрів.

Безсумнівно, грецько-візантійське походження має практично вся літургійна і богослужбова література, яка використовувалася в Київській митрополії в досліджуваній період¹⁸. Зрозуміло, що не вся грецька релігійна книжкова спадщина потрапляла на Русь безпосередньо з Візантії. Своєрідним містком, який часто з'єднував ці два релігійно-культурні ареали, були Балкани, зокрема, православні Болгарія і Сербія.

Варто також згадати, що на Русі швидко поширилися візантійський тип сакрального зодчества, візантійська іконографія, відповідна церковна термінологія (наприклад, *амвон, архієрей, епітимія, схима, Богородиця, Великдень* та ін. є суто грецького походження). Вочевидь, потрібно окремо говорити про вплив візантійсько-грецької теологічної традиції на Київську митрополію. Незважаючи на те, що канонічні зв'язки між Константинополем і православною Руссю в XVI ст. були не дуже активними, все ж, можна і потрібно говорити про нерозривність зв'язків у широкому розумінні цього поняття. Так, Б. Гудзяк вповні справедливо стверджує, що Руська церква в XVI ст. зберігала сопричасну єдність з патріархатом, незважаючи на окремі тертя та відчуженість¹⁹.

На Схід Європи потрапляли книги візантійських авторів, перекладені руськими або, значно частіше, південнослов'янськими книжниками. Серед них були твори Атанасія Александрійського, Василя Великого, Григорія Нісського, Григорія Назіанзина (Богослова), Йоанна Золотоустого, Ніла Синайського, Геннадія Константинопольського, Йоанна Ліввичника, Максима Сповідника²⁰. На українсько-білоруських і великомосковських землях були популярними твори неоплатоніка Псевдо-Діонісія Ареопігита “Про небесну ієрархію”, “Про церковну ієрархію”, “Про божественні імена” та ін. Наприклад, в XV – XVII ст. поширювалися численні їх списки, вони були улюбленою лектурою львівських братчиків, на них часто посилається Іоан Вишенський, пізніше – Захарія Копистенський²¹. Цікаво було б простежити, хто більше і на якому якісному рівні використовував греко-візантійську спадщину: українсько-білоруські чи московські книжники ?²².

Однак з'ясується, що вже в XVI ст. ставлення до грецько-візантійської спадщини у двох частинах колись єдиної митрополії (нагадаю, відокремлення сталося

1448 р.)²³ докорінно змінилось. Так, якщо українсько-білоруські лідери (передовсім князь В.-К. Острозький) і книжники, зберігаючи вірність своїй східнохристиянській еклезіальній ідентичності, ставились до Константинополя як до “матері-церкви”²⁴, то великоруська церква бачила в греках (а пізніше і в православних литовцях) християнську культуру, далеку від “чистоти віри”. Так, ще М. Каптерев яскраво показав, що у великомосковській релігійній думці утвердилось переконання про втрату греками після Флорентійської унії і падіння Константинополя “істинного” благочестя, що отримало соборну санкцію Стоглавого собору²⁵. З іншого боку, в пошуках імперського дискурсу, усвідомлення московської самоідентичності вимагало дистанціювання від політико-ідеологічної спадщини Візантії (а також Золотої Орди). О. Філошкін вважає, що ідеологічно розвести Московську Русь з Візантією було досить нескладно: емансипації від Візантії сприяло уявлення про релігійну зраду греків на Флорентійському соборі, тим більше, що падіння Константинополя було сприйнято в Московії з почуттям глибокого задоволення від покарання Богом зрадників і віровідступників (у згаданому контексті, Московська Русь вважала себе лише духовною, а не політичною спадкоємницею Візантії). Все ж, “зрада” Візантії “світлому православ'ю” породила на території Московської Русі месіанську доктрину, згідно з якою Росія виступає центром притягування всіх “істинно” віруючих народів²⁶.

Вочевидь, згадані та інші переконання привели російську церкву в XVII ст. до необхідності “перехрещування” не тільки римо-католиків чи протестантів, але й греків, а також і православних Речі Посполитої (обрядові відмінності часто кваліфікувалися, як церковне відступництво)²⁷. Водночас, давалася взнаки тривала ізоляція Московії від зовнішнього світу, навіть від візантійського і киево-руського православ'я²⁸.

Великий науковий інтерес становить питання про ставлення В.-К. Острозького – патрона православних (а в ширшому вимірі – острозьких учених і книжників) – до “єдиновірної” Московської Русі. На мою думку, зв'язки В.-К. Острозького з Московією були багатовимірними, часом далеко не мирними, проте вони фіксуються протягом усього його життя.

Вочевидь, історію взаємовідносин між українсько-білоруським і московським православ'ям розглядуваної доби слід розпочинати з місії ієродиякона Ісайї з Кам'янця (Ісайї Кам'янчина) в 1561 р., який у Вільні приєднався до делегації митрополита Йосафата з Кизикії. Відома історикам XIX ст., подія продовжує цікавити дослідників²⁹. Ісайя мав потужних протекторів – литовських магнатів і урядовців, не виключено, що його подорож якимось пов'язана з ініціативами князя В.-К. Острозького, хоча відомо й про те, що князеві на початку 60-х рр. йшлося про інші речі. Формальна причина невдачі подорожі Ісайї (за начебто оскарження в “латинській ересі” він був зісланий до монастиря, де й закінчив своє життя), є доволі симптоматичною.

Відомо про ще одного емігранта до Московії, який, гіпотетично, мав причетність до початку Острозького відродження. Ідеться про волинянина Онисима Михайловича Радишевського (бл. 1560 – бл. 1631 рр.). У Москві він видав дві релігійні книги – Євангеліє (1606 р.) і Церковний Устав (Око церковне/Типікон, 1610 р.). Обидві книги пізніше неодноразово перевидавались, проте були проскрибовані. Дослідники прагнуть віднайти (поки що безуспішно) місце народження О. Радишевського, а також хоч якісь свідчення про початок його життєвого та творчого шляху³⁰. Факти, які дещо прояснюють ситуацію, є на сьогодні дуже фрагментарними: Онисим був сином Михайла, називав себе або вихідцем з Литви, або “волинцем”, 1586 р. вже знаходився у Москві.

Припускається, що О. Радишевський здобув освіту саме в Острозькій академії, тут він отримав необхідні знання і досвід, а Іван Федоров був одним із його вчителів³¹.

Назагал, з'ясування питання шляхом розкриття ролі тих чи інших збіглих діячів не видається мені виправданим. Хоча, зрозуміло, вплив Андрія Курбського та його волинського гуртка на князя В.-К. Острозького вповні очевидний³².

Надзвичайно важливим є питання про рівні та форми ідентичностей князя В.-К. Острозького. Щодо його національної ідентичності (чи, радше, протонаціональної свідомості), то польські дослідники її визначають як усвідомлення приналежності до Русі, затим – до Литви, нарешті – до Корони. Відомі його висловлювання про “свою вітчизну Русь”, а також увагу князя до вживання руської мови у справочинстві. Так, у листі до Криштофа Радзивілла від 25.05.1579 р. він скаржився на канцлера Я. Замойського, який уживав латинську мову в листуванні з прикордонною шляхтою. На думку київського воєводи, потрібно “по-старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по-новосвітському”³³.

Мені вдалося виділити один текст, який чітко маркує етноконфесійну ідентичність князя, що пов'язана з регіональністю. В інструкції на Торунський з'їзд протестантів у серпні 1595 р. князь виступає від імені православних мешканців подільських, київських, волинських, підляських, львівських та перемишльських “земель”, а також всієї “Білої Русі в Литві”³⁴. При цьому треба брати до уваги, що в Речі Посполитій для магнатів конфесійні орієнтири мали специфічний вимір: для них була характерна конфесійна строкатість, пов'язана з корпоративною політикою, а також мотивацією укладення шлюбів. Скажімо, соціальний престиж шляхти не був безпосередньо пов'язаний з її віровизнанням.

Усе ж, рівень еклезіальної свідомості князя В.-К. Острозького, як і створеного ним культурно-освітнього осередку, був надзвичайно високим³⁵. Наприклад, він виразно акцентує свою східну *релігійну ідентичність*, демонструє і певний рівень національно-релігійної ідентичності.

Вочевидь, можна навіть говорити про наявність на початку 80-х рр. релігійних контактів між двома світськими володарями: коронованим Іваном IV Грозним і некоронованим Василем-Костянтином Острозьким. Так, відомо, що частину накладу Острозької Біблії князь незабаром після видруку надіслав Іванові Грозному (один примірник цар подарував англійському послу Дж. Горсею)³⁶. Цікаво, що через два роки після згаданого факту князь вступив у перші контакти з Римом, у питанні унії церков. Існує також опосередковане свідчення про те, що кандидатура князя розглядалася в ролі ймовірного опікуна над слабкодушним наступником Івана Грозного царем Федором³⁷. Щоправда, ця інформація походить з католицьких кіл Речі Посполитої, тому не може розглядатися як вірогідна.

Історики, які аналізують міжнародні відносини на Сході Європи останньої третини XVI ст., вказують на те, що військо князя підтримувало воєнні дії Речі Посполитої проти Московії. Хоча, існує думка, базована на фрагменті листа В.-К. Острозького до зятя Криштофа Радзивілла 1579 р. про те, що він вважав головним ворогом “бусурманського неприятеля”, а не “християнського”³⁸. Уявлення про підтримку князем походів Стефана Баторія на Московію знаходить часткове документальне підтвердження: у реєстрі документів Дерманського монастиря згадується лист В.-К. Острозького від 02.05.1576 р., в якому йшлося про несення військової повинності підданих князя з маєтку Білашівка. Інший лист, також відомий за регестовим записом, датується 04.05.1580 р. Його зміст більш конкретний: ті ж білашівські піддані мали бути готовими до війни з Московією³⁹.

Контакти В.-К. Острозького з Московією могли активізуватися після смерті С. Баторія та І. Грозного, коли з'явилася ідея обрання польським королем російського царя Федора. За свідченнями, які узагальнив В. Ульяновський, 1587 р. князі В.-К. Острозький і Я. Збараський вели переговори з Московією, а сам В.-К. Острозький підтримував кандидатуру московського царя, прагнучи заручитися голосами Радзивилів, Збараських та інших магнатів. На сеймі 1587 р. позицію князя начебто підтримала шляхта Київського воєводства⁴⁰. На думку Б. Флорі, який також вважає, що князь підтримував кандидатуру царя, в цей час українські і литовські магнати виношували план відновлення політичної незалежності Великого князівства Литовського за допомогою Московії⁴¹.

Цікаво, що, з іншого боку, В.-К. Острозький розглядався як один із вірогідних кандидатів на польську корону. Нагадаю, що й як у випадку з царем Федором, католики побоювалися православності князя. У січні 1587 р. до В.-К. Острозького звертався Б. Годунов (щоправда, повний текст листа не знайдений), який начебто писав: "Ты пан хрестьянской, истинное веры хрестьянское, с нами хрестьяны одное веры, да еще еси непоколебим в вере хрестьянской"⁴². За припущенням Б. Флорі, князь повинен був відповісти на лист Б. Годунова прихильно⁴³. Т. Кемпа, у зв'язку з відсутністю документального підтвердження, це заперечує. На його думку, вагання князя щодо підтримки царського кандидата розвіяло посольство Василя Годунова, яке прибуло до Речі Посполитої у червні 1587 р. Вірогідно, великий московський князь хотів самостійно урядувати Польщею і Литвою з Москви⁴⁴.

Все ж, контакти Острога з Московією були жвавіми. Як зазначає І. Мицько, Василій (можливо, Малюшицький) доставив у Москву якісь "речи" свого володаря з рекомендаціями. Начебто, саме через Остріг відбувалося спілкування москвитів із процарським угрупованням у Речі Посполитій⁴⁵. Щодо цитованого листа Б. Годунова, то в ньому бачиться спроба з боку Москви переконати князя в спільності віри, а не прагнення В.-К. Острозького зміцнити політичні і культурні зв'язки з Московією, як про це стверджувалося в радянській історіографії.

На початку 1590-х рр. контакти з Московією ініціювало львівське братство, яке активно шукало кошти на відбудову знищеної пожежею Успенської церкви. Відтак, улітку 1592 р. братство спорядило до Москви делегацію в складі Л. Губи, М. Добрянського, І. П'ятницького і священника Михайла. Вони мали при собі установчі грамоти братства, листи до царя Федора Івановича і боярина А. Щелканова, рекомендаційні листи тощо⁴⁶. Переконаність дослідників у тому, що делегація взяла з собою ще й рекомендаційний лист князя В.-К. Острозького⁴⁷, не знаходить підтвердження. Отримавши значну милостиню, через рік братство відправило повторну делегацію (священник Михайло, Д. Красовський, Я. Паприка, І. П'ятницький, І. Фарб'яр). Саме до цієї делегації мав причетність князь В.-К. Острозький (щоправда, досить опосередковану): 9 липня він видав у Дубні грамоту на вільний проїзд до Росії⁴⁸. Документ настільки короткий і малозмістовний, що він не дозволяє в жоден спосіб говорити про якісь рефлексії князя щодо Московії. Зате листи братства до царя є досить красномовними. Наприклад, дослідники давно помітили, що львівські братчики дослівно відтворювали словесні штампи, які відповідали московській доктрині влади⁴⁹. Тобто, вони достатньо уявляли собі систему влади, якій була підпорядкована церква, тому й не зверталися до московського патріарха.

Як же реагували в Москві на організацію мирян, що привезла свої статутні документи, затверджені патріархами? Виявляється, що московським урядовцям така організація була цілком незрозумілою: на це вказує форма звернення до братчиків

у привезених ними з Москви царських грамотах. Так, у грамоті царя Федора Івановича, датованій вереснем 1592 р., а також у “пропускній” грамоті 23.09.1592 р. делегацію львів’ян названо “священик Михайло съ товариши”; священик, диякон зі всім причтом церковним; священик Михайло “со служебники”⁵⁰. Можливо, наведений приклад засвідчує незрозумілість інституційних засад організації братств консервативним духовним середовищем Московії, позаяк вони (тобто, засади) в багатьох аспектах таки суперечили церковним канонам⁵¹, а також певну прихильність московитів до братчиків, які слізно просили милостиню (задля цього вони описали своє принизливе матеріальне становище в католицькій державі), проте й очевидно, що сталих контактів згадані посольства не нав’язали. Релігійні культури по обидва боки кордону були під ту пору настільки різними, що впливали й на формування відповідного взаємного ставлення.

У листі до Іпатія Потія (21.06.1593 р.) князь В.-К. Острозький широко обговорював можливість згоди церков за умови погодження з Московією. Володимирський єпископ мав їхати, за домовленістю з митрополитом і єпископами, а також з дозволу польського короля, до великого князя московського на переговори. Цікаво, що тут уперше як суб’єкт контактів з московського боку з’являється церква: духовні “земли тамошнее”. Акцентую, що князь жодним словом не згадує московського патріарха чи навіть вищий ієрархічний провід церкви⁵². Шостий пункт його унійного проекту враховував погодження з московським православ’ям: “Потреба и до (царя) московского и до Волохъ послати, жебы се на одно зъ нами згодили; а здало бы ми се наслушнѣи до того ужити, до Москвы его милость отца епископа володимерского а до Волохъ отца епископа львовского”⁵³. Пропозиція звернення до московського царя, а не до патріарха (поставленого, до слова, у 1589 р.), вірогідно, вказує на розуміння В.-К. Острозьким специфічності стосунків між церквою та державою, які склалися в сусідній східноєвропейській країні⁵⁴. На моє переконання, твердження С. Плохія щодо згаданої пропозиції В.-К. Острозького (дослідник характеризує її як прагнення князя перетворити царську державу на значущий фактор у православно-уніатському конфлікті), є звичайним перебільшенням⁵⁵.

Після Берестейських соборів 1596 р., у період розгубленості в становищі обох супротивників – і уніатів, і православних, останні могли розраховувати на підтримку “єдиновірної” Московської Русі. Так, уже влітку 1597 р. у Вільні було обрано делегата (якогось “нотарія”), який мав поінформувати московитів про надужиття польського короля щодо православних⁵⁶. Того ж року місцеве міщанство зробило невдалу спробу послати за царською милостинею на побудову братської церкви, а також за антимином для неї⁵⁷. Отже, якщо міжнародне становище Московської Русі явно не сприяло розвиткові згаданих зв’язків, то, відповідно, й позиція польського уряду була негативною.

На зламі століть ситуація на польско-московському пограниччі, з яким межували маєтки Острозьких, часто змінювалась. На початку 1601 р. могла вибухнути нова війна. У листі до Сигізмунда III 27.09.1601 р. В.-К. Острозький висловлював готовність виступити з військом на московську границю⁵⁸. Через рік київський воєвода нагадував королеві про недоліки в обороноздатності прикордонних міст і замків на території його воєводства (лист до короля від 20.07.1602 р.)⁵⁹. Водночас, у зв’язку із загрозою від татар, В.-К. Острозький проявляв інтерес до роботи граничної комісії на Чернігівщині⁶⁰.

З огляду на сказане виглядає небезпідставним, що 1600 р. Шимон Пекалід у своїй “Острозькій війні” (написаній, до речі, на замовлення В.-К. Острозького) згадував

у переліку ворогів роду Острозьких і Московію. Так, Москва не включена автором до системи географічних координат, у межах яких оспівано заслуги князя В.-К. Острозького. В одному місці Ш. Пекалід згадує Москву, яка постраждала від стріл поляків і русів. В іншому місці він патетично говорить про князя, який готується “нести стяги звитяжні на Москву”⁶¹. Водночас, фіксуються і антигодуновські настрої В.-К. Острозького (вочевидь, князя таки міг зацікавити претендент на місце Б. Годунова).

Дехто з дослідників припускає, що В.-К. Острозький начебто підтримував Дмитрія Самозванця. При цьому наводиться цікавий факт, відомий з історіографії ХІХ ст.: князь подарував Самозванцеві “Книгу о постничестве” Василя Великого, видану 1594 р. в Острозі⁶². Як свідчить маргінальний запис на екземплярі стародруку, дарування відбулося 14 серпня 1602 р.⁶³ Нагадую, що, перетнувши кордон Московії з Річчю Посполитою, Самозванець спочатку як монах перебував у Києво-Печерському монастирі⁶⁴, потім, за рекомендацією архімандрита Єлисея Плетенецького, з’явився в Острозі. Однак перебування в княжій резиденції було коротким, хоч і достатньо результативним (втікачі саме тут “надихались” повітрям високої духовної культури європейського зразка). Затим монахи-втікачі з Московії були вислані в Дерманський монастир. Подарунок “Книги о постничестве” набув символічного значення: втікачам пропонувалося зайнятися молитвами (Василій Великий, як відомо, переймався аскезою, а його твори були надзвичайно популярними).

Відтак, не повинно підлягати сумніву, що В.-К. Острозький був, назагал, противником Димитріади⁶⁵. Будучи важко хворим, він використовував проти Самозванця свого сина Януша, що відповідало його намірам утримувати спокійні відносини на кордонах з Московією. В. Ульяновський так витлумачує дії князя: можливо, спочатку він і сприйняв ідеї Самозванця, проте не ризикував втручатися в інтригу проти московського царя та церкви. В.-К. Острозький начебто посилав агентів для розвідки ситуації в Московії, пов’язаної з питанням про смерть царевича Дмитрія; репутація Самозванця набула внаслідок цього в очах князя сумнівного характеру. Самозванець залишив Дермань наприкінці 1602 – на початку 1603 р., після того як його чергове нагадування про себе не дістало підтримки князя⁶⁶.

Відомо також, що московський патріарх Йов вислав до князя посольство Афанасія Пальчикова з проханням спіймати Самозванця і видати його Москві (до складу делегації, що вирушила до Варшави, входив дядько Отреп’єва Смирнов, який мав викрити Самозванця). Реакція князя була несподіваною: він заарештував посла і не пустив його далі⁶⁷. Позаяк певні польські урядові та магнатські кола в цей час уже схвалили план інтервенції проти Москви, загони острозьких козаків невідступно стежили за військом Лжедмитрія, проте, в кінцевому рахунку, В.-К. Острозький не пішов на загострення ситуації⁶⁸. У зв’язку з цим дещо спірним виглядає висновок Т. Кемпи про те, що В.-К. Острозький співпрацював з московськими урядовими колами, будучи противником Димитріади⁶⁹.

Цікаво, що питання про ставлення В.-К. Острозького до Самозванця було предметом дискусії в дипломатичній боротьбі між Річчю Посполитою та Московським царством узимку 1607 – 1608 рр., напередодні другої Димитріади. Серед претензій, виставлених полякам у Москві, була й така: князь не пропустив по дорозі на Варшаву згаданого А. Пальчикова, посланого патріархом Йовом⁷⁰. На цій підставі в Москві не сумнівалися в тому, що князь підтримував Самозванця. Польська сторона захищала передовсім не князя В.-К. Острозького, а Сигізмунда ІІІ, який не міг відповідати за дії конкретних магнатів (зокрема, Ю. Мнішка), а про дії В.-К. Острозького у Польщі начебто

не було чути⁷¹. За будь-яких умов, політичний характер взаємин В.-К. Острозького з Московським царством не можна розглядати в площині прийняття чи неприйняття ним московського православ'я.

Прикметно, що в боротьбі проти унії князь В.-К. Острозький намагався використати будь-які ресурси, в тому числі прагнув залучити до цього московську православну церкву. А. Турилов опублікував текст звернення князя до патріарха Йова 1604 р., в якому обговорюється проект спільної боротьби проти унії⁷². Джерело жваво обговорюється в літературі. Звертаю увагу на те, що деякі моменти послання мають для історії унії сенсаційний зміст. Так, наприклад, на його початку стверджується, що владики-уніати хочуть повернутися до православ'я. Водночас, їх начебто приваблює тепер не Константинополь, а московський православний монарх і нещодавно запроваджене патріаршество. Згаданий А. Турилов поквапився оголосити, що в джерелі йдеться про чи не перший задокументований (щоправда, в декларативній формі) факт прагнення переходу київської митрополії під зверхність московського патріарха, позаяк князь просив допомоги. В. Ульяновський, який навів цікавий факт про те, що князь послав також патріархові кришталевий хрест з дарчим написом, вбачає в посланні В.-К. Острозького явний відголосок ідеї “Москва – третій Рим”⁷³. Наведу ще одну думку, яка торкається оцінки моменту. Так, на думку І. Паславського, на старості князь впав у “промосковський синдром”, вірнопідданство та ін. Відтак, князь є начебто родоначальником тієї фатальної ідеї, яка пізніше, в XVII ст. трансформувалася в прагнення влади православного царя⁷⁴.

На мою думку, В.-К. Острозький у жодному випадку не піддався на привабливі заклики та звернення до нього московських духовних (наприклад, 1606 р. після повалення Лжедмитрія I та обрання на царство Василя Шуйського з Москви до Острога був надісланий заклик “радоватися и веселитися, что истинная наша и непорочная христианская вера тверда и непоколебима пребывает”⁷⁵). Мотивація дій князя витлумачується набагато простіше: він добре розумів відому на початку XVII ст. кризу та розгубленість у стані уніатів і пропонував не більше як тимчасовий союз для завдання слушного удару по унії (розгубленість уніатів чітко фіксується в епістолярних та інших джерелах 1601 – 1604 рр.⁷⁶). 1604 р. був, як відомо, дуже несприятливим для уніатів: митрополит І. Потій зазнав повної поразки під час місії до Львова, коли його, фактично, вигнали з міста (подія сталася в травні 1604 р.)⁷⁷. Православні Київської митрополії цього року успішно боронили киево-печерського архімандрита Єлисея Плетенецького. До того ж, саме 1604 р. князь В.-К. Острозький поновив свої контакти з Апостольською Столицею, під час яких знову ревно обстоював ідею універсальної унії.

Як слушно зазначив С. Плохій, Смути в Московській державі та втручання польського уряду в російські справи надали додаткової гостроти взаєминам між православними Речі Посполитої та Московської Русі⁷⁸. Так, коли 1606 р. чергове посольство львівського братства вирушило до Москви за милостинею, Сигізмунд III наказав його заарештувати і повернути назад⁷⁹. Нагадаю у зв'язку з цим, що ще в період першої Димитріади, православні Речі Посполитої були звинувачені у державній зраді за те, що в Москві була поширена відозва єпископів Гедеона Балабана та Михайла Копистенського про зв'язки Самозванця з єзуїтами та його наміри покатоличення Московії⁸⁰.

Наведеними прикладами, в основному, вичерпується нагромаджений наукою матеріал про безпосередні контакти князя В.-К. Острозького та інших православних центрів Речі Посполитої з православною Московською Руссю. Однак порушене питання про ставлення до московського православ'я вписується в ширший контекст

дослідження проблеми рецепції Московської Русі в українсько-білоруській свідомості тієї доби. Воно може також розглядатися в річищі котроверсії про привабливість/непривабливість православ'я московського зразка для Київської церкви в добу Берестейської унії.

Проблема вже дискутувалася в історіографії, в основному у зв'язку із з'ясуванням впливу постанови Московського патріархату 1589 р. на генезу Берестейської унії⁸¹. За інформацією Т. Годани, в польській історіографії існує чимала кількість праць, у яких говориться про те, що проголошення Московського патріархату не залишило байдужим ту частину руського єпископату, яка була прихильною до унії⁸². На мою думку, це спірне питання найчіткіше загострене в українській греко-католицькій історіографії. Так, наприклад, ще А. Великий недвозначно писав про те, що "постання патріархату в Москві спровокувало виникнення Берестейської унії в Києві, як засобу відборони від наступу Московщини"⁸³.

Сучасні фахівці з проблеми генези Берестейської унії Б. Гудзяк і М. Дмитрієв згаданий вплив заперечують навідріз. Наприклад, Б. Гудзяк докладно розглянув проблему візиту Єремії II до Москви у 1589 р., але його цікавив, радше, розвиток русько-грецьких церковних взаємин XVI ст., а також контекст взаємовідносин між державою та церквою у Московії⁸⁴. М. Дмитрієв різко критикує греко-католицьких істориків за спрощене розуміння проблеми, солідаризуючись з Б. Гудзяком. На це вказує навіть назва його монографії, в якій проблема генези унії вирішується лише на відтинку Рим – Царгород (Москва тут цілковито відсутня)⁸⁵.

На мою думку, проблема потребує окремого спеціального розгляду. Зокрема, варто прислухатись до аргументів О. Галецького, який небезпідставно стверджував, що після проголошення Московського патріархату будь-які контакти руської церкви з ним набули ризику. Вже навіть вислання делегації до Москви в справах унії, на чому наполягав князь В.-К. Острозький, надавало Москві можливість втручання в справи руської церкви⁸⁶.

Дослідники слушно вказують на те, що дещо несподівана зміна статусу православної церкви Московської Русі, яка знаходилася в генетичному зв'язку з Київською митрополією, була передовсім незаперечною причиною занепокоєння владних структур польсько-литовської держави. У відповідь могли посилитись прагнення до остаточного відмежування від московських впливів. Цікаво, що згадана тенденція з'явилася ще до 1589 р., вона чітко проглядається в спробах створення руського патріархату (князь В.-К. Острозький, Я. Замоїський)⁸⁷.

Коли з'ясувалося, що в цій справі політики царського двору випередили еліти Речі Посполитої, унія з Римом почала набувати рис найдієвішого захисту перед претензіями потужного сусіда. На користь такої логіки свідчить інструкція делегації М. Салтикова до Речі Посполитої у квітні 1591 р., відома з часів С. Соловйова, в якій була заготовлена відповідь на випадок того, якщо будуть запитувати про новоутворений патріархат (відповідати належало з аргументуванням того, що коли римляни відійшли від Флорентійської згоди/грецької віри, виникла потреба заміни Риму якимось іншим патріархатом). На перший погляд, у згаданій заготовці немає нічого викривального. Проте, з огляду на час перестрашування, а також з урахуванням прагнень московитів до того, щоб Рим у вселенській християнській ієрархії був замінений Константинополем, а Константинополь – Московією, варто уточнити згадане трактування. Так, Б. Флоря вважає, що саме така інтепретація подій робила безпідставними прагнення руського патріархату в польсько-литовській державі⁸⁸.

Питання вимагає також з'ясування ширших контекстів, пов'язаних з місцем Києва у московській політиці⁸⁹. Тут варто нагадати, що в XVI ст. у Москві була сформульована ідея *translation imperii*, що обґрунтовувала патримоніальне право російської правлячої династії на Київ – “отчизну извечную” московських царів – Рюриковичів⁹⁰. Зокрема, вона знайшла свій вияв у тезі “Москва – другий Київ”, уперше виразно заявленій у пам'ятці російської публіцистики середини 1560-х рр. “Казанська історія”: “Воссия ныне стольный и преславный град Москва яко вторый Киев”⁹¹. Прикметно, що Іван Грозний неодноразово згадував, що за його предків “и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву”, про що було відомо навіть в кулуарах Люблінського сейму 1569 р., не кажучи вже про співвітчизників (літописець часів Івана Грозного промовив: “Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!”)⁹².

Як з'ясувала Т. Опаріна, погляди московських книжників на Москву як на другий Київ базувались на уявленнях про апостольство Андрія Первозванного, яке начебто мало відношення і до Москви. Схоже трактування стосувалось і подій, пов'язаних з особою князя Володимира. Відтак, нав'язувалась думка про перехід на основі династичної спадковості прав Св. Володимира до Івана Грозного. Таким чином, історія східних слов'ян об'єднувалась. Але в цю єдність виразно вмонтовувалось поняття про главенство Москви. Єдиним реальним аргументом виступало уявлення про наявність у Москви суверенітету, якого був позбавлений Київ⁹³.

У сучасній російській історіографії агресивні плани Івана Грозного щодо Києва здебільшого не піддаються сумніву, адже однією з причин розпочатої Лівонської війни, саме й було підкорення “матері міст руських”. Проте ідея “священної” війни за “вітцівську” спадщину не була реалізована, а наступ Москви призвів до об'єднання ВКЛ і Польського царства, відтак, і сама війна І. Грозним була програна. Прагнучи реалізувати плани “повернення” Києва, московська влада не цікавилася позицією православних мешканців “Литовської Русі” і не шукала контактів з вищою ієрархією Київської митрополії⁹⁴.

Варто згадати й репліки книжників XVI ст. про Київ як “богоспасаемый град”, які могли стати свого роду рефлексією на різке піднесення його ролі в ідеології майбутньої “єдиновірної” держави. Так, ще Міхалон Литвин, автор полемічного трактату “Про норови татар, литовців і мовковитів”, піднесеного 1550 р. Сигізмундові-Августу, чітко зауважив, що князь московитів, називаючи себе спадкоємцем Володимира, палко бажає повернути Київ, котрий йому особливо до серця, а його люди теж хвилюються, що не можуть оволодіти цією стародавньою столицею царських інсигній і святощів⁹⁵.

Джерела не відтворюють чітко виражених рефлексій В.-К. Острозького на окреслені тенденції в розвитку ідеології Московської держави. Вочевидь, вони були йому відомими (зокрема могли бути відомі згадані розмови на сеймі 1569 р., учасником якого був князь). До того ж, опосередковано, контакти Острога з московським православ'ям існували і наприкінці XVI ст. Так, наприклад, при виданні дерманського “Октоїха” було взято за зразок московське видання. Клірик Острозький при написанні “Історії о лістрікійском... синоді” запозичив матеріал з “Повести о Флорентийском соборе” Симеона Суздальця та інших творів російських книжників-інтелектуалів⁹⁶.

Проте, зв'язки Острозького релігійно-культурного центру з Московією були здебільшого однобічними. Поступово зростає вплив українсько-білоруської релігійної культури на московську. У Московській Русі здобувають популярність твори острозьких книжників та друкарів, перекладні та інші видання. Крім Острозької Біблії

(найбільш відомий і незаперечний факт), острозькі друки набувають поширення не тільки в оригіналах, але й масово переписуються. Найбільш популярними стають ті видання, яких не вистачало в Московії (“Біблія”, “Маргарит”, “Книга о постничестве”). Пізніше деякі з них були передруковані в Москві⁹⁷. Ще одне видання, яке було написано на Волині, але вийшло друком у Вільні між 1587 – 1595 рр. від імені єпископа Кирила Терлецького, “О хіротонії”, чи, по-іншому, “Поученіє єпископське новоставленному ієреєві”, пізніше також було перевидане у Москві⁹⁸. В основному, подальше копіювання в Московії українсько-білоруських пам’яток, зокрема, поширення острозьких видань (наприклад, “Книжиці в шести відділах”, “Книжиці в десяти відділах” та ін.), добре відоме. Проте там після Смути та іноземної інтервенції переважали настрої самоізоляції, підозрливості й настороженості щодо навколишнього світу.

На думку дослідників, привабливий образ московського православ’я з’явився лише в “Палінодії” Захарії Копистенського, що не видається дивним⁹⁹. Практично до початку XVII ст. ставлення до Московії було традиційно негативним, а чинник релігійної єдності двох сусідніх народів не брався до уваги. Наприклад, 1594 р. митрополит Михайло Рагоза в своїх пунктах унії застерігає від небезпеки пропускання грецьких ченців у Річ Посполиту і “землю неприятелскую московскую”¹⁰⁰. У руських полемічних творах кінця століття образ Московії був взагалі маловиразним: більшість авторів, як правило, обминала тему¹⁰¹. Водночас, Берестейська унія начебто мала здійснити вплив на пошквнення контактів православних між собою, проте, за невеликими винятками, інформація про це відсутня. Відомі спроби налагодження контактів не могли бути ефективними, позаяк Московія навіть не намагалася втрутитися у внутрішні справи Речі Посполитої і не декларувала на зламі століть планів церковного переіпорядкування Києва Москві, навіть якщо потенційно і розраховувала на це. Припущення Т. Опариної, що московські духовні і світські уряди були, вочевидь, готові надати допомогу “єдиновірцям”, у тому числі й князеві В.-К. Острозькому (йшлося про його прохання 1604 р. надати матеріальну допомогу і вислати вчених богословів), видається мені перебільшенням¹⁰². Лише у 1616 р. уряд Московії розпочав антиунійну агітацію серед населення східнослов’янських земель Речі Посполитої. Наступним кроком було визнання авторитету деяких руських книг¹⁰³.

Інформація про Берестейську унію потрапляла до Московії різними каналами. Найвірогідніше – через поширення в середовищі російських богословів та книжників антиунійних острозьких видань, наприклад, “Книжиці”, творів Клірика Острозького та Стефана Зизанія. Відтак, князь В.-К. Острозький був авторитетною фігурою в очах московської влади і місцевих книжників. Його ім’я надзвичайно вшановували й завжди супроводжували означенням “благочестивий”, а в російській рукописній традиції йому приписували “Книжицю в шести розділах”. Освячена іменем князя “Книжиця...” вважалася, вочевидь, авторитетним свідченням з проблем унії. Берестейська унія була згадана на соборі 1613 р., проте анафемі піддана лише собором 1620 р. Водночас, висвячення патріархом Теофаном православної ієрархії того ж року також було рішуче засуджено. Логічним завершенням згаданих тенденцій була заборона у 1620-х рр. вживання так званих “литовських” (тобто, українсько-білоруських) богослужбових книг та літератури¹⁰⁴.

Окреслені аспекти українсько-московських взаємин були б неповними без урахування порівняльних оцінок православної Московської Русі римо-католицькими авторами, які були найбільш критичними в своїх судженнях. Так, польські історики та публіцисти, переважно не вибирали тонів для вираження своїх антимосковських

емоцій¹⁰⁵. На першому місці, зрозуміло, знаходиться Петро Скарга, який в “Єдності церкви Божої під одним пастирем” не пошкодував фарб для змалювання дуже неприважливого образу Московії (він обвинувачував московитів у відступництві, помилковості віри, забобонах і чарівництві)¹⁰⁶. Піддаючи московське православ’я жорсткій критиці, єзуїтський проповідник протиставляє його Київській митрополії, чітко говорить про релігійно-культурну перевагу Русі над Москвою, а також про те, що “руський народ” вільний від вад, властивих грекам, що він краще знає і розуміє католиків та ін.

Після прийняття унії так само негативно про Московську Русь відгукувалися й уніати, передовсім єпископи, які прийняли унію на соборі в Бересті. Так, 30 жовтня 1596 р. на прийомі в нунція кардинала Г. Гаєтано у Варшаві, вони скаржилися на утиски з боку схизматиків, яких начебто “під’южувала Москва”¹⁰⁷. Позицію уніатів найяскравіше розтлумачив Іпатій Потій, який у листі до князя В.-К. Острозького (3.06.1598 р.) писав: “Бо и хтожь не ведаеть, яко великое грубиянство, упорь и забобоны суть в народе Московьскомъ?!” (заради справедливості, додам, що вслід за цим І. Потій акцентував занепад грецької церкви)¹⁰⁸. Відома також рефлексія І. Потія на утворення Московського патріархату, висловлена у листі до Клірика Острозького: володимирський і берестейський єпископ іронічно згадав Москву, яка поставила собі четвертого в світі патріарха, прагнучи водночас піднести його до гідності “патриарьха Констанътинопольского”¹⁰⁹. Існує також досить непрозора рефлексія І. Потія щодо Московії у творі “Реляція...” 1609 р.¹¹⁰ Хоча, згадані антимосковські інвективи І. Потія не варто переоцінювати, принаймні, приписувати йому одному бачення загрози для української церкви московських експансіоністських задумів, проте вони все ж, досить характерні¹¹¹.

З іншого боку, вже на зламі XVI – XVII століть з’явилися перші (поки що поодинокі) твердження, в яких акцентується спільність православної віри Русі і Московії. Щоправда, згадана спільність виводиться, переважно, як можливий дієвий засіб боротьби проти латинства. Так вважав, наприклад, киево-печерський ієродиякон Леонтій (1603 р.)¹¹². Досить велеречивим у згаданому контексті був і Іван Вишенський, який у полеміці з Петром Скаргою наводить приклад “великої Росії” з її історіями житій чудотворних святих. На його думку, не меншою святістю вирізнявся і Київ зі своїм Печерським монастирем¹¹³.

Для більш адекватного порівняльного аналізу українсько-білоруського і московського православ’я в досліджуваній період важливо поглянути на розвиток протонаціональних релігійних інституцій, в тому числі адміністративних структур і правового статусу помісних церков, світського законодавства і церковного права, прерогатив органів церковної влади, механізмів пастирського нагляду, культурно-релігійних ініціатив і реформ, стану проповіді, парафіальної освіти (релігійного просвітництва), підготовку духовенства, організацій мирян та ін. Не ставлячи перед собою завдання подати повноцінний масштабний зріз проблеми, зверну увагу на декілька важливих характеристик.

Т. Опаріна висловила цікаву думку, вважаючи, що в XVI ст. відбулася кодифікація київського православ’я, маючи на увазі, очевидно, потужний розвиток полемічної традиції (полемічного богослів’я)¹¹⁴. На мою думку, для більш виваженого висновку потрібно брати до уваги всю сукупність релігійних пам’яток, які створювалися у Київській митрополії протягом другої половини XVI ст. Вочевидь, вирішальне значення для кодифікації на протонаціональному ґрунті мали, принаймні, такі види релігійної літератури: біблійна, богослужбова (літургійна), катехитична, проповідницька

і полемічна. Перша була прикрашена виданням Острозької біблії, друга характеризувався масовим друкуванням і рукописанням практично всіх відповідних літургійних зразків (особливе значення мали *Службеники*, перше друковане видання – Вільно, 1583), третя – запровадженням катехизисів, четверта – поширенням рукописних і друкованих учительних євангелій, п'ята характеризується небаченим піднесенням релігійної літератури антикатолицького і антиунійного (частково й антипротестантського) спрямування. В сукупності вони й творили богослів'я киево-руського християнства, взорованого на кращих традиціях грецько-візантійського православ'я, адаптованого до викликів Заходу. Місцевий варіант православної культури вдало синтезував східну і західну традиції, наближав українсько-білоруське суспільство до європейських процесів Конфесіоналізації¹⁵. До цього варто додати, що релігійні реформи, які продукували церковні братства і єпископат (ідеться про Берестейські собори першої половини 90-х рр.) Київської митрополії, вели до соціального дисциплінування парафій і вірних, що також “ріднило” місцеве православ'я із західними викликами. Можна також говорити, що високий рівень богословської культури Київської митрополії прищеплював вірним глибоку побожність, вів до проникнення засад віри в локальні/периферійні середовища та сім'ю, що було характерно передовсім для латинської релігійної культури потриденської доби.

Нещодавно вдалося поглянути на розвиток Київської митрополії крізь призму артикульованих в історіографії кризових явищ, які достатньо чітко визначені. У різний час дослідники називали різні ознаки проявів кризи, серед яких виокремлюються: низька моральна дисципліна духовенства, слабкість ієрархії, проблеми з освітою, послаблення контактів з Константинополем, вказувалось також на недостатність опіки над церквою з боку монархів, надмірний вплив світських та ін., конкуренцію протестантів. Чимало вчених проблеми в розвитку православ'я в Речі Посполитій бачить у другорядності становища православної церкви в католицькій державі. Також, обґрунтована “криза конфліктів” у середовищі ієрархії першої половини 90-х рр. XVI ст., однак питання про зв'язок явища з кризою церковного життя залишилось відкритим. Сказане стосується і проблеми “кризи організаційних структур” митрополії, який начебто поглибили церковні братства¹⁶. Висновок, якого я попередньо дійшов, зводиться до переконання, що “тотальної кризи” православ'я в Речі Посполитій не було.

У літературі про стан московського православ'я напередодні проголошення патріаршества і в період до початку Смути, негативні явища в житті церкви рідко коли сприймаються як криза. Водночас, проголошення патріаршества часто трактується як реформа церкви (акт, який скасував “незаконну” автокефалію Московської церкви). У праці В. Лур'є¹⁷ уміщена оцінка періоду між 1585 і 1605 рр., як часу “відродження Церкви” Московської держави. Автор наводить і іншу, вельми характерну оцінку: церква “переживала кризу в другій половині царювання Івана IV і потрапила в ще більш глибоку кризу в Смутний час”. Цікавий ще один авторський імператив: у результаті перемоги йосифлян у XVI ст. “Священство” перебувало в набагато більшій залежності від світських властей (передовсім, “Царства”), ніж у Візантії, що явно порушувало візантійську систему симфонії між ними¹⁸.

Стан московського православ'я другої половини XVI ст. яскраво характеризує тогочасна література, її збережені жанри та зразки. Крім відомих *Степенної книги царського родоводу*, текстів Івана Грозного, повістей про захоплення сусідніх територій, можна назвати лише *Великі Четві Мінеї митрополита Макарія, Измарагд, Домострой* та пам'ятки монастирського книгописання, які зводились, в основному,

до переписування житійних творів¹¹⁹. Зрозуміло, що виводити якусь скільки-небудь артикульовану богословську традицію з цих жанрів нема підстав¹²⁰.

На мій погляд, прояви кризових явищ у розвитку московського православ'я вельми характерні і красномовні. Можна говорити про практичну відсутність в Московії сталої мережі парафіальної освіти, навчання мирян засадам віри на основі катехитичної літератури, відсутність зразків класичної церковної проповіді (у тому числі й відповідних літературних пам'ятників), простежується явний брак прикметної біблійної і богослужбової літератури в парафіях, навчальної літератури для парафіяльного шкільництва; не існувало системи підготовки парафіяльного духовенства; простежується практично повна відсутність організацій мирянства (церковних братств). Крім того, про великоруську полемічну літературу в останній третині XVI – на початку XVII ст., варто говорити з великими застереженнями. Після Стоглавого собору (який, властиво, зафіксував критичний стан московського православ'я) архієрейські собори скликались нерегулярно, не розвивалось синодальне церковне законодавство, не існує прикладів участі мирян у церковному житті і управлінні. Можна також стверджувати про існування архаїчної адміністративно-церковної структури на рівні єпархій (наприклад, не існує інформації про крилоси – органи управління при єпископських кафедрах)¹²¹.

За багатьма показниками церковна влада та її інститути в московській церкві деколи набували відвертих антиканонічних форм. Наприклад, у літературі описаний “дивний” богослужбовий обряд, згідно з яким вибраного на митрополита/патріарха єпископа піддавали повторній хіротонії (обряд практикувався саме на зламі XVI – XVII ст.)¹²². До слова, проблеми з обрядово-літургійною недосконалістю московського православ'я загострив Стоглавий собор ще в 1551 р., проте, як відомо, реформи були зупинені Іваном Грозним¹²³. Прикметно, що літургія в московській церкві становила собою канон, запроваджений в часи митрополита Кипріяна (єрусалимський порядок, чи устав Св. Савви), розроблений для монастирів. Вона застосовувалася не тільки в монастирях, але і в парафіях, унаслідок чого, вірні її практично не розуміли. “Домострой” засвідчує, що згадана традиція увійшла до практик домашньої молитви¹²⁴. Уніфікація і виправлення згаданих вад почалися лише в першій третині XVII ст., однак вони відбувалися з великими труднощами¹²⁵.

Право патронату (передовсім як візантійське право ктиторства), яке набуло поширення в православних церквах на Сході, в Речі Посполитій та в інших слов'янських народів¹²⁶, фактично, не “прижилося” в московській православній церкві. Сучасна російська історіографія окреслює тип державно-релігійних і приватновласницьких стосунків, який склався в Московській державі, як “приватне володіння церквами і церковними посадами”¹²⁷, хоча ще М. Владимирський-Буданов аргументовано довів, що там приватне володіння церквами взагалі не існує, позаяк церковні установи знаходяться винятково під державним контролем¹²⁸.

З огляду на сказане, залишається відкритим питання про терміни та зміст кодифікації московського православ'я. Зрозуміло, що в XVI ст. цей процес за рядом ознак ще навіть не починався. Початкова стадія кодифікації московського православ'я може бути віднесена до 20-х рр. XVII ст.¹²⁹, однак вона базувалася винятково на запозиченні пам'яток киево-руського християнства. Т. Опаріна вважає, що “необхідність грамотного захисту віри змушувала до запозичення” (ідеться про боротьбу із “західними іновірцями”, передовсім польсько-латинськими єретиками)¹³⁰. Насправді ж запозичувалося те, що не тільки перебувало в сусідів під загрозою, а радше, що було вже готове (і чого бракувало в себе), причому досить високого рівня. Однак дуже швидко

в Московії з'ясували, що зразки “одновірних” українців та білорусів є небезпечними, позаяк могли посіяти зерна тієї глибокої віри та релігійності, яка була чужою для місцевого варіанту християнства. Відтак, сформувався імператив Святої Русі, яка протистояла неввічному (у всіх формах) західному християнству.

Російська дослідниця Л. Сукіна вводить поняття “жорстко регламентованого православ'я”, характерного для релігійної культури Московської Русі і пов'язує його побутування в хронологічних межах від соборів середини XVI до середини XVII ст.¹³¹ Авторка розглядає “регламентоване православ'я” в контексті усталеної системи канонів та звичаїв, однак надає перевагу ухвалам церковних соборів, коли основні норми православного віровизнання були закріплені документально. Крім того, в окреслений період не тільки завершилося формування інституту царської влади в централізованій державі, але й почалося формування системи офіційного православ'я як єдино допустимої форми державної релігії, яка знаходилася в тісній взаємодії з російським самодержавством¹³². Наскільки згадана система релігійно-державних відносин була далекою від річпосполитської, є очевидним.

* * *

Підбиваючи підсумок, доходжу висновку про те, що існують достатньо важливі аргументи, які спростовують існування на Сході Європи в XVI ст. “єдиного православного простору”. Наразі, матеріалу, який засвідчує, що шляхи українсько-білоруського християнства розійшлися кардинально, що тут сформувались дуже різні ареали східного християнства, є на сьогодні достатньо. В одному випадку бачимо безпосередній контакт з блискучою латинською релігійною культурою, відповідні впливи на українсько-білоруську культуру, в іншому – повну ізоляцію від західного світу.

Водночас, у контексті окреслених уявлень та тенденцій ставлення патрона православних В.-К. Острозького та українсько-білоруських книжників до московського православ'я неможливо окреслити в рамках категорій негативного/позитивного. Принаймні, на рівні аналізу відомих джерел воно було залежним від багатьох чинників, передовсім – стану польсько-московських політичних відносин, ворожих у другій половині XVI – на початку XVII ст. В останній період свого життя князь переймався боротьбою з унією, що не могло не накласти відбиток на інші можливі вектори його релігійної політики. Слід узяти до уваги і загальну (на мій погляд – закономірну) нерозвинутість русько-московських релігійних зв'язків тієї доби (в XVII ст. – переважно односторонню), а також залежність православних Київської митрополії від позиції Константинополя, традиційно прихильного до Москви.

Констатую ще раз, що сторони мало цікавились одна одною: православна Русь у Речі Посполитій була зайнята проблемою боротьби з унією, тому не надавала великого значення зміні статусу Московської православної церкви, водночас московські книжники і релігійні мислителі, за невеликими винятками, не помічали змін в українсько-білоруському православ'ї. Водночас, для кінця XVI – першої половини XVII ст. характерна “видатна роль” української і білоруської книжності в процесі “європеїзації” російського духовного життя і насадження на російському ґрунті паростків секуляризованої західноєвропейської культури¹³³.

Ще один висновок: на мою думку, варто дещо скоректувати категоричне твердження З. Когути: “Якщо в очах Польщі русини були ретрогради та схизматики, то московити – просто варвари”¹³⁴. Радше, згадані характеристики були характерними для західноєвропейських мандрівників та дипломатів кінця XVI ст.¹³⁵

¹ Стаття є доопрацьованим і переробленим варіантом публікацій: Tymochenko L. Prince Konstanty Wasyl Ostrogski and the “Single-Faith” Muskovy // *On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniat Churches in the Modern Period* / Edited by Andrzej Gil and Witold Bobryk / Akademia Podlaska, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. – Siedlce-Lublin, 2010. – P. 113-145; Тимошенко Л. Князь В.-К. Острожский и “единоверная” Московская Русь (к проблеме взаимоотношений православных религиозных культур Восточной Европы) // *Православие Украины и Московской Руси в XV – XVII веках: общее и различное* / Под ред. М. В. Дмитриева. – М., 2012. – С. 82-109.

² Дмитриев М. Основные проблемы истории Киевской митрополии в 1-й половине XVII в. // Макарий (Булгаков). *История русской церкви*. – Кн. 6. – М., 1996. – С. 20-21. Спроба розгляду порівняльних аспектів проблеми уміщена в іншій статті автора, в якій розглядається питання про православну культуру Московської і Литовської Русі. Див.: Дмитриев М. Православная культура Московской и Литовской Руси в XVI в.: степень общности и различий // *Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003*. – М., 2003. – С. 9-28.

³ Наприклад, дуже гострою в неприйнятті білоруської історіографії Берестейської унії є стаття О. Верніковської. – Верниковская Е. А. Роль унии в этнокультурном развитии Белоруссии конца XVI – XVII в. в современной белорусской историографии // *Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003*. – С. 254-281.

⁴ Зема В. Руськомовні реформаційні пам'ятки та вчення “Феодосія Косого”: спростування історіографічного міфу // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 139-162.

⁵ Дмитриев М. О формировании дискурсов общерусского самосознания в украинско-белорусской культуре конца XVI – XVII вв. // *Материалы конференции “Украина и Россия: история и образ истории”*. Москва, 3-5 апреля 2008. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/dmitriev.doc> . – С. 1-11.

⁶ “...Острожская академия в начале 1580-х гг. еще не существовала... не деятельность Академии предшествовала созданию типографии, а наоборот – труды И. Ф. заложили основу для возникновения О. А.”. Див. у: Немировский Е. Иван Федоров и его эпоха. *Энциклопедия*. – М., 2007. – С. 557.

⁷ Див. найновіші аргументи, викладені І. Мицьком у: Мицько І. *Иван Федоров: життя в еміграції*. – Острог, 2008.

⁸ Опаріна Т. Сприйняття унії в Росії XVII століття // *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”*. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. / Ред. Б. Гудзяк, О. Турій. – Львів, 1996. – С. 131-164; Её же. Т. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии. – Новосибирск, 1998; Её же. Странствующий фрагмент по истории реформации в польской, украинской и русской традициях конца XVI – начала XVII в. // *Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia Ucraina e Russia XVI – XVII secolo* / Red. Di M. Piacentini. – Alessandria, 1999. – P. 143-164; Её же. Воссоздание Немецкой слободы и проблема перекрещивания иностранцев в России // *Патриарх Никон и его время. Сб. науч. тр.* / Отв. ред. и составитель Е. М. Юхименко. – М., 2004. – С. 65-107; Её же. Позиция Москвы к Брестской унии (первая половина XVII века) // *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprachs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006 und des...* / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. – Lviv, 2008. – P. 368-422; Её же. Москва как новый Киев, или где же произошло крещение Руси (взгляд из первой половины XVII века) // *История и память: историческая культура Европы до начала нового времени* / Под ред. Л. П. Репиной (Серия “Образы истории”). – М., 2006. –

С. 635-665; Её же. Греческий чин присоединения католиков к православной Церкви в сербских и украинско-белорусских памятниках и их влияние на русскую традицию // Вестник церковной истории. – 2010. – № 1-2 (17-18). – С. 215-231.

⁹ Опарина Т. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии... – С. 5.

¹⁰ Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. Див. також: Её же. Русская катехитическая традиция XVII – первой половины XVIII в.: к постановке исследовательской задачи // Человек в культуре русского барокко. Сб. статей по матер. межд. конф. ИФ РАН Москва, 28-30 сентября 2006 г. – М., 2007. – С. 199-408.

¹¹ Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – М., 2009. Як зазначив автор у передмові, його завданням є доведення єдності "русской" християнської традиції. – С. 12.

¹² Дергачева И. Посмертная судьба в "иной мир" в древнерусской книжности / Отв. ред. А. А. Дубровин. – М., 2004. – С. 179-186; Её же. Эсхатологическая тематика в западнорусских синодиках // Человек в культуре русского барокко. Сб. статей по материалам международной конференции / ИФ РАН Москва, Историко-архитектурный музей "Новый Иерусалим". 28-30 сентября 2006 г. – М., 2007. – С. 374.

¹³ Харлампович К. Молороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. I. – Казань, 1914.

¹⁴ Дзюба Е. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. – Киев, 1987.

¹⁵ Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia). – Kraków, 2008.

¹⁶ Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI – XVII століття: Монографія. – Дніпропетровськ, 2007.

¹⁷ Див. докл.: Соловій М., ЧСВВ. Божественна літургія: Історія – розвиток – пояснення. – Львів, 1999; Кунцлер М. Літургія Церкви / Пер. з нім. монахині Софії. – Львів, 2001. Щоправда, для М. Кунцлера, як і в цілому для західної історіографії, більш прийнятним є вживання поняття *візантійський обряд*.

¹⁸ Див.: Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – С. Бавнд Брук-Нью Йорк, 1984. – С. 77-101.

¹⁹ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад М. Габлевич, під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С. 67.

²⁰ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI ст. – К., 1994. – С. 14.

²¹ Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст. – К., 1984. – С. 24.

²² Існує велика історіографія, створена у різний час, про зв'язки Київського і Московського православ'я з Православним Сходом у досліджуваний період. Зі старіших праць див.: Терновский Ф. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси. – Киев, 1875. – Вып. 1; 1876. – Вып. 2; Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви. – Т. 1-2. – К., 1872. Подаю найновішу літературу предмету: Россия и греческий мир в XVI веке: В двух томах. – Т. 1. – М., 2004; Фонкич Б. Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в. – М., 2003; Його ж. Греко-славянские школы в Москве в XVII веке. – М., 2009; Чернухін Є. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів. IV – XX ст. – К., 2002; Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад М. Габлевич, під

ред. О. Турія. – Львів, 2000. На мою думку, не тільки згадані зв'язки, більш активні чи пасивні на різних відтинках розвитку, характеризують прив'язаність східнослов'янського світу до візантійської релігійної культури. Так, у літературі лише фрагментарно позначено присутність візантійської традиції в книжній релігійній культурі, освіті, полемічній літературі, а також специфічних церковно-релігійних галузях: мові, проповіді, агіографії, літургії, каноністиці, найбільше – в полемічній літературі. Вочевидь, потребує додаткових коректив і питання про роль “візантійського” чинника в історії Берестейської унії.

²³ Див. найновіше дослідження про поділ Київської митрополії: Абеленцева О. Митрополит Иона и установление автокефалии русской церкви. – М.-Спб., 2009.

²⁴ Див. докл.: Тимошенко Л. Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату) // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. XIII. – 2009. – С. 61-63.

²⁵ Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях // Каптерев Н. Ф. Собр. Соч. – Т. 1. – М., 2008. – С. 352-388.

²⁶ Филюшкин А. Проблема генезиса российской империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала “Ab Imperio”) / Под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского, М. Б. Могильнер, А. М. Семёнова. – Казань, 2004. – С. 391-393.

²⁷ Перехрещуванню підлягали греки, серби, волохи, українці та білоруси. – Опарина Т. Вос-создание Немецкой слободы и проблема перекрещивания иностранцев в России... – С. 67. Див. також: Её же. Греческий чин присоединения католиков к православной Церкви в сербских и украинско-белорусских памятниках и их влияние на русскую традицию // Вестник церковной истории. – 2010. – № 1-2 (17-18). – С. 215-231. Зрозуміло, що перехрещуванню підлягали не всі православні іноземці, а лише ті, православ'я яких не відповідало великоруським уявлен-ням (наприклад, духовні грецькі повинні були пройти процедуру покаяння). Водночас, було б перебільшенням стверджувати, що згаданий обряд застосовувався до всіх греків. Навпаки, досить часто православні греки залишалися в Московії і робили тут успішні духовні кар'єри.

²⁸ Так, у другій половині 20-х рр. XVII ст. у Московській державі на найвищому рівні було заборонено поширення православних друкованих і рукописних книг з Литви. – Див. докл.: Бульчев А. История одной политической кампании XVII века: Законодательные акты второй половины 1620-х годов о запрете свободного распространения “литовских” печатных и руко-писных книг в России. – М., 2004.

²⁹ Див. найновішу спробу актуалізації проблеми: Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia). – S. 29-30.

³⁰ Див.: Гераклітов О. До біографії Онисима Михайловича Радишевського // Бібліологічні вісті. – 1926. – Ч. 1 (10). – С. 63-64; Петрушенко М. Нові матеріали про Онисима Ради-шевського – талановитого друкаря і “пушкарських дел мастера” XVII століття // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1965. – С. 56-65; Иванова Ж. Издания Анисима Радишевского в собрании ГИМ // Русская книжность XV-XIX вв. Труды Гос. Историч. Музея. – М., 1989. – Вып. 71. – С. 119-138; Немировский Е. Анисим Михайлович Радишевский, около 1560 – около 1631. – М., 1997; Шевчук В. Друкар XVII століття, автор військової книги Онисим син Михайла Радишевський // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 62-75.

³¹ Див.: Немировский Е. Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия... – С. 629.

³² Не так давно завершено тритомову публікацію перекладних рукописних творів гуртка Андрія Курбського з Милянович на Волині, яку здійснив В. Калугін. – Див.: "Житие Сильвестра, папы Римського" в агиографическом своде Андрея Курбского / Сост., предисл., коммент. В. В. Калугина. – М., 2003; Калугин В. "Житие святителя Николая Мирликийского" в агиографическом своде Андрея Курбского / Отв. ред. М. И. Чернышова. – М., 2003; Святой Георгий Победоносец в агиографическом своде Андрея Курбского / Сост., предисл. В. В. Калугина; подг. текстов и коммент. В. В. Калугина и О. А. Тимофеевой. – М., 2004.

Увагу до особи А. Курбського варто виокремити, як ще одну яскраво виражену заповзятість сучасної російської історіографії. Так, наприклад, твори А. Курбського не менше трьох разів перевидавалися в Росії за останні 20 років. – Див.: Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / Текст подгот. Я. С. Лурье и Ю. Д. Рыков. – М., 1993; Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 11: XVI век: Сочинения царя Ивана Грозного и князя Андрея Курбского. – Спб., 2001; Курбский А. История о великом князе Московском / Предисл., вступ. статья, пер. Н. М. Золотухиной; коммент. Р. К. Гайнутдинова и Н. М. Золотухиной. – М., 2001.

Крім того, спадщина Андрія Курбського піддана сучасною російською наукою "тотальному" дослідженню, в тому числі й на рівні текстології. – Див.: Калугин В. Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя)... – М., 1998; Филюшкин А. Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. – Спб., 2007; Ерусалимский К. Сборник Курбского. – Т. I: Исследование книжной культуры. – М., 2009; Т. II. – М., 2009 (у цьому томі реконструюються тексти А. Курбського за рукописною збіркою Уварова, які визнаються, як найбільш автентичні).

Існують, однак, праці, в яких князь А. Курбський представляється, як зрадник. Водночас, його противник Іван Грозний, – як праведник. Див., напр.: Фомин С. Правда о первом русском царе: Кто и почему искажает образ Государя Иоанна Васильевича (Грозного). – М., 2010. Близькою концептуально до згаданого напряму є велика книга І. Фроянова, написана спеціально з метою реабілітації опричнини Івана Грозного. Змову проти Росії та її державності вчинив латинський Захід, підкинувши ересь поживовілих. – Фроянов И. Драма русской истории: на путях к Опричнине / Отв. Ред. Ю. Г. Алексеев. – М., 2007 ("Занималась алая заря Опричнины, прихода которой цар Иван, по большому счету, не ждал и не хотел, но силой обстоятельств был поставлен перед ее неизбежностью". – С. 870).

Діяльність гуртка Курбського на Волині була значною, а список перекладних творів, зроблених ним та його гуртком, вражає. Деякі пункти списку "перекладів Курбського", складеного дослідниками, є досить спірними. Не існує також єдиного погляду на природу спалаху інтелектуального життя в Миляновичах за А. Курбського.

³³ Цит. за: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики. 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог-Львів, 2002. – С. 77. Див. також уваги Т. Кемпи: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 44-45.

³⁴ Akta synodów różnowierczych w Polsce. – Т. III (Małopolska 1571 – 1632) / Oprac. M. Si-
paucho. – Warszawa, 1983. – S. 598.

³⁵ Див. докл: Тимошенко Л. Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату)... – С. 61-63.

³⁶ Немировский Е. Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия... – С. 189.

³⁷ Monumenta Poloniae Vaticana. – Т. 7. – Kraków, 1948. – № 123. – Р. 178 (лист нунція А. Болоньєтті до папського секретаря кардинала Ді Комо 17.04.1584 р.).

³⁸ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 44-45.

³⁹ Див.: Мицько І. Іван Федоров: життя в еміграції... – С. 62-63.

⁴⁰ Ульяновский В. Россия в начале Смуты: очерки социально-политической истории и историкоисследования... – Ч. 2. – К., 1993. – С. 40.

⁴¹ Флоря Б. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII века. – М., 1973. – С. 21; Його ж. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII века. – М., 1978. – С. 142-144, 165, 171, 211-212. Щоправда, кандидатура російського царя не мала великої підтримки на конвокаційному сеймі влітку 1587 р., хоч і була популярною серед польської шляхти. Одним із аргументів, які висувалися проти, був релігійний чинник: цар-схизматик не міг бути коронованим римо-католиками. Див. огляд подій на сеймі: – Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – Спб., 1901. – С. 23-28. З наведеного П. Жуковичем джерельного матеріалу не випливає, що князі Острозькі підтримували кандидатуру московського царя.

⁴¹ АЗР. – Т. IV. – С. 96.

⁴² Цит за: Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 70. Як з'ясував Т. Кемпа, про існування листа Б. Годунова відомо з листа князя до М. К. Радзивіла від 10.03.1587 р., який зберігається в АГАД. – Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 193.

⁴³ Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII века... – С. 142, 212.

⁴⁴ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 193.

⁴⁵ Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII века. – С. 144; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990. – С. 51.

⁴⁶ Блок документів до історії московської місії львівського братства опубліковано: Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства (далі – ЮЛСБ). – Т. 1. – Львов, 1886. – № 90-96.

⁴⁷ Див., напр.: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966. – С. 118.

⁴⁸ ЮЛСБ. – Т. 1. – № 102. Т. Кемпа витлумачує лист князя як дозвіл на вільний збір милостині в московській державі, що є начебто опосередкованим свідченням визнання його авторитету як протектора православ'я за кордоном. – Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 93. На мою думку, згадане твердження є великим перебільшенням.

⁴⁹ Див.: Яковенко Н. Символ “богохранимого града” у київській пропаганді 1620 – 1640-х років // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. IV. – С. 56.

⁵⁰ ЮЛСБ. – Т. 1. – № 99, 100. Згадану рису слушно підкреслив Я. Ісаєвич: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст... – С. 118.

⁵¹ Згаданий висновок належить С. Лукашовій. Зокрема, вона вважає, що не існує чітких доказів, які б засвідчували догматичну відповідність самого факту існування церковних братств мирян православному канону. – Лукашова С. Миряне и церкви: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – С. 159.

⁵² Documenta unionis berestensis eiusque auctorum (1590 – 1600). Edit. P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – Romae, 1970. – № 8. – P. 18.

⁵³ Ibid. – Р. 20.

⁵⁴ Так звані церковні реформи в московському православ'ї середини століття (ідеться, передовсім, про ухвали Стоглавого собору), закріплювали систему державного адміністрування в митрополії. Відтак, московська церква була перетворена на засіб зміцнення самодержавства, яке претендувало на світове панування (велич самодержавства вимагала величної церкви). Проблеми взаємовідносин церкви та держави у Московії ХVІ ст. присвячена велика література. Див., напр.: Скрынников Р. Государство и церковь на Руси ХІV – ХVІ вв. Подвижники русской церкви. – Новосибирск, 1991; Його ж. Крест и корона. Церковь и государство на Руси ІХ – ХVІІ вв. – Спб., 2000; Успенский Б. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М., 1998; Шапошник В. Церковно-государственные отношения в России в 30-80-е годы ХVІ века. – Спб., 2002 та ін.

⁵⁵ Плохій С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні... – С. 355.

⁵⁶ Свідчення, яке віднайшов у Ватиканському архіві О. Галецький, акцентував М. Дмитрієв. Див. докладніше: Дмитриев М. Религиозные войны в Речи Посполитой? К вопросу о последствиях Брестской унии 1596 года // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2008. – № 1 (3). – С. 12.

⁵⁷ Жукович П. Сеймовая борьба западно-русского православного дворянства с церковной унией (до 1609 г.)... – С. 306-312.

⁵⁸ Biblioteka PAN w Kórniku. – 1399. – № 38. – К. 105.

⁵⁹ Ibid. – 1399. – № 194. – К. 639.

⁶⁰ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 227.

⁶¹ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українські гуманісти епохи відродження. Антологія в 2-х томах. – К., 1995. – Т. 2. – С. 47, 50. Латиномовна поема була написана в Острозі, але видана в Кракові. У ній автор змалював покарання козацького виступу під проводом С. Наливайка 1592 – 1593 рр. Див. про цей твір та його автора: Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі "De bello Ostrogiano" (1600 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – ХVІІ ст. – К., 2002. – С.157-188.

⁶² Факт є достатньо відомим у сучасній історіографії. Див., наприклад: Ульяновський В. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. – Ч. І. – С. 71-72; Немировский Е. Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – С. 558-559; Czerska D. Dymitr Samozwaniec. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 2004. – S. 18; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 229.

⁶³ Відкриття запису належить А. Добротворському (Добротворский А. Сведения о книге Василия Великого, принадлежащей ныне Загоровскому монастырю, и сохранившейся на ней надписи // Записки имп. Русского археологического общества. – Спб., 1856. – Т.VІІІ: Перечень заседаний Имп. Археологического об-ва за 1853 и 1854 годы. – С. 57-58). В. Ульяновський висловлює вповні справедливі сумніви щодо автентичності та авторства запису, який було зроблено на перших шести непагінованих аркушах "Передмови..." до стародрука: приписки до запису атрибутуються різним особам, у тому числі й Самозванцю. На його думку, питання про авторство запису і нині залишається відкритим. Див. про це у: Ульяновський В. Смутное время. – М., 2006. – С. 307-308.

⁶⁴ Перебування Самозванця в Києві докладно висвітлив В. Ульяновський: Ульяновський В. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения... – Ч. І. – С. 65-69.

⁶⁵ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 228-230. Здається, лише Є. Немировський вважає інакше: Немировский Е. Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – С. 558-559.

⁶⁶ Ульяновский В. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения... – Ч. I. – С. 74; Його ж. Смутное время... – С. 308-309, 310-311.

⁶⁷ Сб́рник Императорского Русского Исторического Общества / Выд. С. А. Белокуров. – Т. 137. – М., 1912. – С. 280-281, 321, 430, 755.

⁶⁸ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636)... – С. 52.

⁶⁹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej... – S. 229.

⁷⁰ Див. про це докл.: Polak W. O Kreml i smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607 – 1612. – Gdańsk, 2008. – S. 45.

⁷¹ Там само. – С. 46.

⁷² Турилов А. Из истории проектов ликвидации Брестской унии (Неизвестное послание князя Константина Острожского патриарху Иову) // Славяне и их соседи. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. К XVIII Международному конгрессу византинистов. – М., 1991. – С.128-140.

⁷³ Ульяновський В. Вказ. праця. – С. 30-31, 308. Саме по собі припущення про популярність ідеї “Москва – третій Рим” в українському інтелектуальному середовищі кінця століття є достатньо сміливим, проте воно потребує більш серйозної проробки на рівні джерел.

⁷⁴ Паславський І. Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії української церкви. – Львів, 1994. – С. 83-84. Некоректність (фактично, неісторичність) згаданого підходу очевидна і не потребує спеціального спростування.

⁷⁵ Цит. за: Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 15-16. Т. Опаріна розглядає згаданий факт як повідомлення В.-К. Острозького про зміну влади. Див. докладніше: Опарина Т. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии... – С. 29.

⁷⁶ Див. про справи в уніатській митрополії на початку XVII ст., докл.: Тимошенко Л. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапєги // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 103-113.

⁷⁷ Подія знайшла відображення в кількох джерелах, зокрема, в “соборному” посланні протопопа, священника Благовіщенської церкви Г. Негребецького (уперше опубл.: Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской матицей. – Львов, 1871. – С. 403-405), а також у пастирському посланні 24.05.1604 р. єпископа Г. Балабана на скликання у Львові єпархіального собору. – Собори Львівської єпархії XVI-XVIII століть / Упор. та істор. нарис І. Сковчиляса. – Львів, 2006. – № 5. – С. 73-77. Відомі також два листи-послання митрополита до православного міщанства Львова від 19 і 22 травня 1604 р. з закликом до послуху. – Опубл.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) / Материалы для истории Западно-русской церкви (Приложение к 1-му тому сочинения). – № VIII, IX. – С. 20-23.

⁷⁸ Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні... – С. 356.

⁷⁹ Флоря Б. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Н. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 188-189.

⁸⁰ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь... – С. 16.

⁸¹ Т. Годана подає історіографію цієї проблеми, виділяючи авторів, які вважають, що патріархат мав вплив на еліти Речі Посполитої. – Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach

prawosławnych Rusinów – obywatele Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)... – S. 38-39.

⁸² Ibid. – S. 39. Він також називає двох російських авторів, які торкаються цього питання.

⁸³ Великий А. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Т. III: XIV – XV – XVI ст. – Рим, 1969. – С. 258.

⁸⁴ Див.: Гудзяк Б. Криза і реформа... – С. 219-246, 289. Дослідник оголосив про свій намір спеціально написати працю зі спростуванням тези про те, що руські єпископи пішли на унію з Римом, з огляду на свої побоювання експансії новоствореного Московського патріархату.

⁸⁵ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг. – М., 2003 (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 22; Сер. II, Исторические исследования: 7). Див. також рецензію автора на працю Б. Гудзяка: Дмитриев М. В. A. Gudziak. Crisis and reform. The Kyivan metropolinate, the patriarchat of Constantinopl, and the genesis of the Union of Brest. Cambridge: HARVARD University press, 1998 (Harvard series on Ukrainian studies). 489 p. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник: 2003. – М., 2003. – С. 355-372. Цікаво, що М. Дмитрієв також збирався написати спеціальну працю про вплив надання патріархату на генезу Берестейської унії.

⁸⁶ Див.: Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej / Przełożyła Anna Nikiewicz OSU. – Т. 2. – Lublin-Rzym, 1997. – S. 75.

⁸⁷ Яковенко С. Международные аспекты учреждения Патриаршества в России (80-е годы XVI в.) // IV Centenario dell'istituzione del patriarcato in Russia. – Roma, 1991. – S. 212-213; Его же. Проекты перенесения патриаршего престола в пределы Речи Посполитой (80-е гг. XVI в.) // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика (серия "От Рима к Третьему Риму). – М., 1995. – С. 318-321; Гудзяк Б. Криза і реформа... – С. 214-215; Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywatele Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)... – S. 39. Нещодавно В. Ульяновський аргументовано довів, що ідея перенесення патріархату в Острів не належала самому князеві В.-К. Острозькому. Див. про це у: Ульяновський В. "Острозький патріархат": нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом? // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 306-336.

⁸⁸ Флоря Б. Вопрос об основании московской патриархии в дипломатическом документе 1591 г. // IV Centenario dell'istituzione del patriarcato in Russia... – S. 212-213.

⁸⁹ Питання розглядається, в ширшому контексті, в книзі В. Дебенка (Дебенко В. Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці XV – XVI ст. – Івано-Франківськ, 2002). На мою думку, монографія містить певний обсяг джерельної та історіографічної інформації, наприклад, з проблеми використання Московією ідеї "Москва – третій Рим". Проте за рядом недоліків, які набули системного характеру (ідеться про структурно-логічні, джерельно-фактографічні та методологічні помилки), книгу В. Дебенка не можна розглядати в рамках медієвістичного наукового дискурсу. Пор., для прикладу, статтю О. Русиної, яка аргументовано, головне ж, на основі аналізу джерел, показала генезу однієї з міфологем тієї доби в стосунку Києва. – Русина О. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. I. – К.-Львів, 2004. – С. 674-687.

⁹⁰ Наріжним каменем самодержавної ідеології Московської Русі стали ідеї офіційного "Сказання про князів володимирських", яке базувалося на ідеях старшого пам'ятника – "Послання про Мономахів вінець" митрополита Сави-Спиридона. Див. монографію про Спиридона з аналізом його творів та ідей: Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон: Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К., 2004.

⁹¹ Казанская история / Подг. текста Г. Н. Моисеевой. – М.-Л., 1954. – С. 57; Яковенко Н. Символ “богохранимого града” у київській пропаганді 1620 – 1640-х років // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей... – С. 56.

⁹² Див.: Русина О. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми. – С. 682-683.

⁹³ Опарина Т. Москва как новый Киев, или где же произошло крещение Руси (взгляд из первой половины XVII века) // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под ред. Л. П. Репиной (Серия “Образы истории”). – М., 2006. – С. 639-641.

⁹⁴ Див., напр.: Пашуто В. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 63; Опарина Т. Позиция Москвы к Брестской унии (первая половина XVII века) // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006 und des... / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. – Lviv, 2008. – P. 369 і далі (авторка подає тут достатньо вичерпну літературу питання).

Генеза ідеї російської імперії знала останнім часом перегляду. Так, О. Філюшкін “розкладає” її на часткові поняття. Наприклад, ідеологи російської державності по-різному обґрунтовували претензії до різних територій своїх сусідів, особливо на Сході і Заході. Відтак, імперські мотиви Московського царства притушуються, внаслідок чого автор визначає Московію XVI ст. як “неонатальну” імперію (імперія практично сформована, але імперські механізми функціонування ще не засвоєні). Аж до кінця правління Івана Грозного дослідник не бачить у зовнішній політиці Московії появи нових категорій, які б засвідчували її імперський характер. – Філюшкін А. Проблема генезиса российской империи. – С. 379-408.

⁹⁵ Литвин М. Десять отрывков разнообразного исторического содержания (из сочинения) Михалона Литвина “О нравах татар, литовцев и москвитян” / Пер. С. Д. Шестакова // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. – Спб., 1854. – Кн. 2. – Отд. 5. – С. 68; Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 102; Яковенко Н. Символ “богохранимого града” у київській пропаганді 1620 – 1640-х років // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей... – С. 56. Див. текстологічне дослідження джерела: Жарких М. Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело // Записки НТШ. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – 2000. – С. 7-42.

⁹⁶ Згадані хрестоматійні факти систематизував І. Мицько. Див. докладніше у: Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – С. 52.

⁹⁷ Там само. – С. 53.

⁹⁸ Див. докладніше: Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII – XIX wieku / Red. A. Gil / Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej. – Т. 5. – Lublin, 2009. – S. 203.

⁹⁹ Савченко С. Московія очима України-Русі XVI – XVII ст. // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор М. Крикун. – Львів, 2006 – 2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. – Вип.15 / Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України)... – С. 282-297.

¹⁰⁰ Documenta unionis berestensis eiusque auctorum (1590 – 1600). Edit. P. Athanasius G. Welukuj OSBM. – № 18. – P. 36.

¹⁰¹ С. Лукашова, яка аналізувала обрядові питання в діяльності церкви і братств напередодні Берестейської унії, звернулася до матеріалів московського Стоглавого собору. При цьому вона

відзначає паралельність процесів, які відбувалися в обох митрополіях, незважаючи на те, що львівські братчики, заангажовані у вирішення згаданих питань, нічого не знали про ухвали московських соборів. – Лукашова С. Миряне и церков... – С. 223. Вочевидь, згадана “паралельність” є звичайним співпадінням, позаяк українсько-білоруський православний соціум під ту пору аж ніяк не переймався становищем в московському православ'ї.

¹⁰² Опарина Т. Позиция Москвы к Брестской унии (первая половина XVII века) // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006 und des... / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. – P. 372, 374.

¹⁰³ Там само. – С. 380.

¹⁰⁴ Див. про це докл.: Опарина Т. Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии... – С. 58-65; Її ж. Сприйняття унії в Росії XVII ст. // держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. – С. 131-164; Булычев А. История одной политической кампании XVII века: Законодательные акты второй половины 1620-х годов о запрете свободного распространения “литовских” печатных и рукописных книг в России. – М., 2004.

¹⁰⁵ Ще на Люблінському сеймі 1569 р. серед інших аргументів на користь приєднання Києва до Польської Корони говорилося, що Московит плекає неабияку турботу, щоб захопити Київ, столицю Русі. – Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О. Коялович. – Спб., 1869. – С. 401; Яковенко Н. Символ “богохранимого града” у київській пропаганді 1620 – 1640-х років // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей... – С. 56.

¹⁰⁶ Skarga P. O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2 (Русская историческая библиотека. – Т. VII). – Птб., 1882. Аналіз поглядів П. Скарги на Московське православ'я докладно подав Т. Годана. – Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywatele Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)... – S. 23-25.

¹⁰⁷ Documenta unionis berestensis eiusque auctorum (1590 – 1600). Edit. P. Athanasius G. Welukuj OSBM. – № 244. – P. 382.

¹⁰⁸ Українські гуманісти епохи відродження. Антологія у 2-х ч. / Відп. ред. В. М. Нічик. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 140, 141.

¹⁰⁹ Там само. – С. 158.

¹¹⁰ Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. – Т. I. – Львів, 1906. – С. 243.

¹¹¹ Таке перебільшення характерне, передовсім, для І. Паславського: Паславський І. Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії української церкви... – С. 81.

¹¹² Сочиненіє ієродіакона печерського монастиря Леонтія о ересьях въ Юго-Западной Руси и въ Православии, по поводу явленія Унії, или соединенія Православ'я съ Римскою Церковію // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1865. – С. 271-287. Див. аналіз джерела: Галадза П., о. Літургічне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали Четвертих “Берестейських читань”. Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р. – Львів, 1997. – С. 7-9.

¹¹³ Цитована інвектива уміщена в творі “Запачка мудрого латинника з глупим русином”, яка була написана вже після смерті князя В.-К. Острозького (І. Вишенський присвятив твір князеві

М. Вишневецькому. – Вишенский И. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. – М.-Л., 1955 (Литературные памятники). – С. 192.

¹¹⁴ Найбільшими центрами кодифікації київського православ'я дослідниця вважає Львів і Київ, де виникли осередки братського руху. – Опарина Т. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии... – С. 34.

¹¹⁵ Латинські впливи на православну культуру в Речі Посполитій були глибокими і всеосяжними. У стосунку до початкового етапу розвитку братського руху див.: Tymoszenko L. Ustawy bractw kościelnych i cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI wieku: analiza porównawcza // “Bractwa religijne w średniowieczu i okresie nowożytnych (do końca XVIII w.)”. – Kielce, 15-16 maja 2012 г. (в друці).

¹¹⁶ Див. про це докл.: Тимошенко Л. Криза церковного життя Київської православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 96-116.

¹¹⁷ Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – М., 2009.

¹¹⁸ Там само. – С. 137-138, 147-149.

¹¹⁹ Даний висновок базується на компендіумі пам'яток великоруської літератури, включених до фундаментального серійного видання “Библиотека литературы Древней Руси”. – Див., напр.: Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 13: XVI век / Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – Спб., 2005 [Сказание о Валаамском монастыре; Сказание о Псковско-Печерском монастыре; Житие Зосимы и Савватия Соловецких; Житие митрополита Филиппа; Житие Никандра Псковского; Житие Макария Желтоводского; Житие Герасима Болдинского и др.]. Про місцеву агіографічну традицію див.: Лосева О. В. Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М., 2009. Про репертуар писемних пам'яток Москві XVI ст. Див. докл.: Кукушкина М. Книга в России в XVI веке. – Спб., 1999. Варто назвати також праці з історії слов'янської книги Л. Левшун: Левшун Л. История восточнославянского книжного слова XII – XVII веков. – Минск, 2001; Её же. О слове преображенном и слове преображающем: теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI – XVII веков. – Минск, 2009. Однак я не підтримую напрямку, артикульованого Л. Левшун, який розглядає східнослов'янські літератури як одне ціле, без аналізу принаймні кількісних показників, теологічного рівня та ін. На мою думку, ідеться про дискурс у річищі “православного” теоретизування.

¹²⁰ Спроба М. Дмитрієва окреслити богословську традицію Москві XVI ст. як гуманістичну, не виглядає переконливо, позаяк хронологічно та тематично аналіз завершується творами “Домострой” та “Измарагд”. – Див.: Dmitriev M. Humanism and Traditional Orthodox Culture of Eastern Europ. The Problem of Compatibility (15 – 17 Centuries) // On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniat Churches in the Modern Period / Edited by Andrzej Gil and Witold Bobryk / Akademia Podlaska, Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej. – Siedlce-Lublin, 2010. – P. 45-83.

¹²¹ Порушене питання потребує більш ретельної проробки. Див. загальну літературу предмету: Корогодина М. В. Исповедь в России в XIV – XIX вв. – Спб., 2006; Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Ч. 1. – Т. 6: Состояние русской церкви от митрополита Святого Ионы до патриарха Иова, или период разделения её на две митрополии (1448 – 1589). – М., 1996; Опарина Т. Позиция Москвы к Брестской унии (первая половина XVII века) // // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprachs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006 und des... / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh

Туріґ. – Р. 368-422; Православная энциклопедия / Под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II: Русская православная церковь. – М., 2000; Скрынников Р. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX – XVII вв. – СПб., 2000; Стефанович П. Приход и приходское духовенство в России в XVI – XVII веках. – М., 2002; Успенский Б. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М., 1998; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. I. – Казань, 1914; Шапошник В. Церковно-государственные отношения в России в 30 – 80-е годы XVI века. – СПб., 2002 та ін.

¹²² Див. докл.: Успенский Б. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)... – С. 66-82.

¹²³ Про парадокси релігійних практик в добу Івана Грозного, які практикувалися і пізніше, свідчить дослідження А. Буличова. На прикладі шести монастирів, показана традиція церковного поминання жертв масових репресій опричнини, внаслідок введення в практику “Синодика опальных” 1583 р. Прикметно, що в одних монастирях поминали жертви як благочестивих померлих, в інших – як інfernальних “заручних” покійників, приречених на вічні потойбічні страждання. – Бульчев А. Между святыми и демонами: Заметки о посмертной судьбе опальных царя Ивана Грозного. – М., 2005.

¹²⁴ Домострой. – 3-е изд. / Изд. подгот. В. В. Колесов, В. В. Рождественская (Литературные памятники). – СПб., 2007. – С. 128-133.

¹²⁵ Паскаль П. Протопоп Аввакум и начало раскола / Пер. с франц. С. С. Толстого; науч. ред. пер. Е. М. Юхименко. – М., 2010. – С. 104-109.

¹²⁶ Саме за зловживання ним часто критиковано становище Київської церкви. – Див., напр., думку Б. Флорі, який констатує “кризу системи патронату” в Речі Посполитій: Флоря Б. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. – М., 1992. – С. 139-142. Пор.: Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.: Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 335-349. Див. також мої уваги в статті: Тимошенко Л. Парафіальне і братське самоврядування Київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI – XVII ст.) // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10 – 12 września 2007 r.* / Pod. red. H. Gmiterka i J. Łosowskiego. – Kraków, 2010. – S. 323-329; а також в рецензії на монографію І. Скочиляса: Тимошенко Л. Сторінками “довгого” монографічного нарративу про “довге” середньовіччя Львівської єпархії // ДКЗ. – Вип. XIV-XV. – Дрогобич, 2011. – С. 623.

¹²⁷ Стефанович П. С. Приход и приходское духовенство в России в XVI – XVII веках. – С. 41.

¹²⁸ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в. // *Архив ЮЗР.* – Ч. 8. – Т. IV. – К., 1907. – С. 41. Сучасна російська історіографія намагається підкоректувати висновки М. Владімірського-Буданова. Так, сьогодні постулюється, що володіння “приватною церквою” базувалося на вотчинному праві. Нібито, підтверджується існування володільських відносин щодо церков та їх майна як з боку приватних осіб, так і з боку світської влади. – Див.: Флоря Б. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян... – С. 84; Стефанович П. Приход и приходское духовенство в России в XVI – XVII веках... – С. 43-44. Проте, зафіксувати патрональне право візантійського чи латинського зразка, яке б існувало в московській церкві, і відповідний тип суспільних відносин, згаданим дослідникам так і не вдалося.

¹²⁹ Т. Опаріна вважає, що одним із найбільших центрів кодифікації був Троїце-Сергіїв монастир, яким не змогли заволодіти поляки. Однак книжники, які формували згадану кодифікацію, не знали ні грецької, ні латини. – Опаріна Т. Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии... – С. 38.

¹³⁰ Там само. – С. 45.

¹³¹ Див.: Сукина Л. Человек верующий в русской культуре XVI – XVII веков. – М., 2011. – С. 69-104. Авторка вживає згадану дефініцію у вигляді “предписанного православия”. Як видається, наш переклад є достатньо адекватним.

¹³² Там само. – С. 70-71.

¹³³ Бульчев А. История одной политической кампании XVII века... – С. 9.

¹³⁴ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної України. – Київ, 2004. – С. 140.

¹³⁵ Згаданий контекст розглядався в публікаціях: Тимошенко Л. Православний схід Європи в описах італійського гуманіста Джованні Ботеро (кінець XVI ст.) // *Res Historyka / Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej / Red. H. Gmiterek.* – Т. 27. – Lublin, 2009. – С. 31-41; Сукина Л. Традиционное благочестие русских в сочинениях английских путешественников и дипломатов XVI века // *Международная научная конференция “Россия – Британия (к 450-летию установления дипломатических отношений и торговых связей)”*: Тезисы докладов. – М., 2003. – С. 105-107; Її ж. Человек верующий в русской культуре XVI – XVII веков... – С. 178-191; Її ж. Русский человек и его православная вера глазами европейцев (вторая половина XVI – XVII вв.) // *Иноземцы в России в XV – XVII веках: Сб. материалов конференций 2002 – 2004 гг.* / Под общ. ред. А. К. Левыкина; Ред. кол.: Ю. Н. Звездина, В. Р. Новоселов, С. П. Орленко (отв. ред.). – М., 2006. – С. 215-225. Однак проблема потребує більш прискіпливої уваги.

Леонід Тимошенко.

Руське (українсько-білоруське) православ'я і “єдиновірна” Московська Русь в останній третині XVI – на початку XVII ст. (до проблеми взаємовідносин релігійних культур Східної Європи).

На широкому тлі взаємостосунків розглядаються проблеми рівней та взаємовпливів між сусідніми релігійними культурами. Автор обстоює думку про загальну нерозвинутість русько-московських релігійних зв'язків тієї доби з одного боку, вищість Києва та односторонність його впливів на Московію з іншого, переважаючу відрубність християнських традицій. Велика увага присвячена особі патрона православних князеві В.-К. Острозькому та, назагал, Острозькому відродженню.

Leonid Tymochenko.

Rus (Ukrainian – Byelorussian) Orthodoxy and “Single-Faith” Muscovite Rus at the End of XVI-th – the Beginning of the XVII-th Century (the problem of interrelations of Eastern Europe's religious cultures).

The problems of levels and interplays of neighbouring religious cultures are analysed against the wide background of interrelations. The author fights for his opinion about the general backwardness of Rus-Moscow religious relations at that time on the one hand, and the higher position of Kyiv and its unilateral influence on Muscovy on the other hand. A great attention is paid to the patron of the Orthodox church, the prince V.-K. Ostrozky and Ostroh revival on the whole.

“ПРАВОСЛАВНАЯ КОНФЕССИОНАЛИЗАЦИЯ” В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА?¹

В настоящей статье речь пойдет о вопросе, который до недавнего времени редко поднимался в исследованиях, а именно: какую роль *конфессиональная специфика* византийско-православных традиций сыграла (или – может быть, не сыграла) в эволюции православной культуры Восточной Европы в зрелое средневековье и в начале Нового времени?² В частности, важно понять, во-первых, насколько конфессионально-специфические особенности византийской православной традиции усваивались и “переживались” православной *культурой* восточнославянских земель? Во-вторых, насколько в православной культуре Восточной Европы второй половины XVI – XVII вв. усиливалось воздействие этих конфессионально-специфических начал на разные стороны понимания религиозных и нерелигиозных вопросов.

Конфессиональная специфика православных и западнохристианских традиций – как становится всё более и более ясно – не сводится к вопросу о *filioque*, причастии под одним или двумя видами, проблеме celibата, квасного и пресного хлеба, папы как викария Христа и другим ясно выраженным параметрам. Есть и менее очевидные, но очень весомые особенности – и в области христианской эпистемологии, и в эсхатологии, и в сотериологии, и в экклезиологии, и в представлениях об отношении церкви с государством. Эта большая научная тема была представлена уже в русских дореволюционных публикациях³. Однако доступ к ним в советское время был очень затруднен. После революции и гражданской войны эта же проблематика постоянно звучала в русских эмиграционных публикациях⁴. С другой стороны, она была полно отражена в западных трудах, особенно – в немецких⁵. Но в СССР вплоть до 1990-х годов вопрос о конфессиональной специфике византийско-славянского православия ставился лишь в редких исследованиях, подававших данную тему, по понятным причинам, как бы “из-под полы”⁶. Однако была более или менее доступна западная литература, а предприняв специальные усилия, в Москве и Ленинграде можно было добраться до революционных изданий. В редких случаях доступ в спецхраны позволял познакомиться и с эмиграционной литературой по данному вопросу. В последние годы ситуация кардинально изменилась, и в нашем распоряжении отныне не только переиздания старых книг, все фонды зарубежных библиотек, но и ряд фундаментальных, компетентных и авторитетных новых изданий на русском языке⁷. Таким образом, в историографию и современный научный обиход вернулась тема, которая стала разрабатываться ещё в конце XIX – начале XX века и российскими историками (особенно – историками церкви и вероучительных доктрин), и историками христианства на Западе (главным образом, в связи с развитием патристических и византийских исследований).

В целом, сегодня мы очень хорошо осведомлены о том, какова была конфессиональная специфика нормативных религиозных традиций, пришедших на Русь из Византии⁸. Однако, конечно же, бесспорно, что дистанция между нормативным церковным учением и повседневной христианской культурой – в истории, “какой она была на

самом деле” – очень велика, и поэтому вопрос о том, что же происходило в сознании большинства прихожан чаще всего приходится оставлять в стороне, обращаясь лишь к тем текстам, который имели целью формировать это сознание “сверху”.

Говоря же о гипотетической “православной конфессионализации” на востоке Европы во второй половине XVI века, я имею в виду аналог и параллель феномену конфессионализации на протестантском и католическом Западе в раннее новое время. В последние 30 лет родилось мощное течение в историографии, описывающее и анализирующее этот феномен⁹.

Под конфессионализацией понимается, во-первых, становление и развитие специфически конфессиональных дискурсов, специфически конфессиональных институтов и специфически конфессионального самосознания в протестантских и католических культурах нового времени (эти процессы описываются как первая и базовая стадия конфессионализации – *Konfessionsbildung*); во-вторых, новый симбиоз церковных и государственных инстанций, религиозной и светской политики, процессы, механизмы и институты совместного воздействия церковно-конфессиональных и государственно-конфессиональных институтов и факторов на социальную, политическую, культурную, экономическую жизнь католических и протестантских обществ Европы в раннее Новое время. В своем совокупном эффекте конфессионализация противостоит процессам секуляризации и оказывается – тем не менее! – важнейшим аспектом и перехода к модерности, и самого генезиса новоевропейской цивилизации.

Само понятие конфессионализации (а точнее – “формирования конфессий”, *Konfessionsbildung*) было введено в научный оборот Е. В. Цееденом в 1950-е годы для обозначения некоторых процессов в религиозной жизни Германии в XVI – XVII вв. Под *Konfessionsbildung* понималось взаимное идейное, территориальное, организационное обособление христианских конфессий, сложившихся в ходе борьбы Реформации и Контрреформации, во второй половине XVI – первой половине XVII вв. Е. В. Цееден определил “формирование конфессий”, как “религиозно-интеллектуальное и организационное затвердевание различных противоборствующих со времен религиозного раскола христианских конфессий в относительно стабильные (в том, что касается догматики, права и религиозно-нравственных установок) церковные структуры. Одновременно это и их расширение в христианском мире Европы Нового времени; и их огораживание от вмешательства извне при помощи политических и дипломатических средств; но одновременно это и их формирование внецерковными силами, особенно же – принудительным государственным вмешательством”¹⁰.

В понимании Цеедена *Konfessionsbildung* – феномен собственно религиозно-церковной истории, тенденция развития внутри той или иной ветви христианской церкви. Другие историки позднее обнаружили и описали связь между внутрицерковными процессами и развитием политических, социальных, культурных и даже экономических структур обществ Западной и Центральной Европы. Как пишет В. Райнхард, ставший вместе с Х. Шиллингом зачинателем нового историографического направления, он и Шиллинг, независимо друг от друга пришли к тезису, что в явлении, описанном Цееденом, можно видеть не только характерную черту церковной истории, но и общественный процесс, который играл фундаментальную роль в социальной истории Нового времени¹¹. Они стали писать не о “формировании конфессий” (*Konfessionsbildung*), а “конфессионализации” (*Konfessionalisierung*), понимая под ней масштабный общественно-исторический процесс, продолжавшийся около двухсот лет и не бывший ни синхронным в разных регионах Европы, ни однородным¹². В качестве двух хронологических вех в истории

конфессионализации в Центральной Европе предлагалось принятие *Confessio Augustana* в 1530 г. и изгнание протестантов из Зальцбурга в 1730 г. Хронологически важны не только эти два точки отсчета (1530-е годы), но и цезура 1570-х – 1580-х годов. В это время, приблизительно на рубеже 1570-х и 1580-х годов, закончился период более или менее мирного сосуществования христианских конфессий, началась “конфессиональная поляризация и полоса острых конфликтов и конфронтации”¹³. Символ веры стал фактором, который и крепко объединял, и жестко разделял противоборствующие группы¹⁴.

В последние 30 лет проблематика конфессионализации разрабатывалась вслед за Х. Шиллингом и В. Райнхардом рядом других историков, преимущественно немецких¹⁵. В российскую историографию эта проблематика впервые была введена в научный оборот коллективной монографией о последствиях Брестской унии¹⁶, публикациями Ю. Е. Иволина¹⁷, и, позднее, А. Ю. Прокопьева¹⁸.

Сегодня исследователи включают в понятие конфессионализации и в описание сопутствующих ей процессов все социальные, политические и культурные последствия, которые имел “этот охватывающий почти все сферы жизни” феномен¹⁹. Масштабность, глубина и весомость процессов конфессионализации была обусловлена тем, что раннее Новое время оставалось временем, когда религия продолжала оказывать детерминирующее воздействие на большинство сторон общественной жизни. Как пишет Харм Клоетинг, “в эту эпоху, чье содержание повсюду в Европе продолжало определяться христианством – и по сравнению со Средними веками даже еще более “христианизированную” благодаря Реформации и ее последствиям – присутствие Бога в этом мире, боязнь греха, существование ада и потусторонней жизни оставались само собой разумеющимися основами жизни. Лишь пути, ведущие к снисканию Божьей благодати могли быть предметом спора. Всё несло на себе религиозный отпечаток и все было проникнуто религиозными – и даже более того: конфессиональными – вопросами этого времени”²⁰.

Одним словом, “конфессионализация” как научно-необходимое понятие необходимо именно потому, что в Европе Нового времени церковные, государственные и общественные структуры оставались теснейшим образом связаны, а социальная эволюция Западной Европы (как и культурная, и экономическая) в решающей степени зависела от того факта, что и государство, и церковь, в их совместном и мощном воздействии и на общественную, и на частную жизнь руководствовались в значительной степени конфессиональными императивами. Именно поэтому конфессионализация должна считаться одним из процессов, оказавших детерминирующее воздействие на европейскую историю и на формирование европейской идентичности²¹.

Следует подчеркнуть, что исследования показали ошибочность отождествления феноменом конфессионализации с одним лишь протестантским миром. Есть все основания говорить и о “католической конфессионализации”, которая строилась на приблизительно тех же принципах, что и конфессионализация в протестантском мире, но несла на себе отпечаток своеобразия именно католического, посттридентского понимания христианства²².

Одной из важнейших линий, соединявших конфессию, то есть именно религиозные факторы, имевшие к тому же специфику, свойственной той или иной конфессии, со светской сферой общественной жизни, были процессы так наз. “второй Реформации” и социальной дисциплинаризации. Этими терминами историки стали обозначать “реформацию общественной жизни”, которая во многом стала попыткой применить

к политической сфере и сфере повседневности принципов или протестантизма, или католицизма²³.

Проведенные исследования привели историков к выводу, что о второй половине XVI – первой половине XVII вв. правильнее говорить как об “эпохе конфессионализации”, а не об эпохе Контрреформации²⁴.

В. Райнхард считает, что модель конфессионализации можно описать рядом изменений²⁵, подчеркивая при этом, что на данном уровне обобщения речь идёт об идеал-типической конструкции²⁶. Истоки конфессионализации связаны с: (1) возникновением религиозных инноваций; (2) складыванием нескольких церквей, каждая из которых претендует на право быть единственно истинной; (3) давлением формирующихся в связи с этим конкурентных отношений между церквями и религиозными группами.

За этим следовал ряд трансформационных процессов: (1) выработка ясного конфессионального вероучения с попыткой элиминировать все неясности и противоречия; (2) выработка инструментов внедрения этих вероучительных принципов в сознание верующих и отмежевания от тех, кто оказывается вне данной конфессии; (3) использование ради достижения этих целей пропаганды и цензуры; (4) реорганизация и монополизация системы образования; (5) установление внутрицерковного контроля над верующими ради изоляции и изгнания диссидентов; (6) интенсификация и унификация ритуально-литургических практик; (7) нормирование кодов конфессионально-религиозного дискурса для обособления (на уровне употребляемых понятий и конструкций) от других конфессий.

В ходе этих процессов складывались новые, присущие данной конфессии институты: (1) новые формы организации церковной жизни; (2) конфессионально-специфические образовательные учреждения; (3) конфессионально-специфические органы контроля за жизнью верующих и, соответственно, органы подавления девиантного поведения; (4) институты, обеспечивавшие симбиоз церковных и светских форм управления и контроля.

Целью всего этого представлялось и, в самом деле, стало формирование у верующих “конфессионально-корректного образа жизни и деятельности” (“*konfessionel korrektes Verhalten*”). Непреднамеренными последствиями конфессионализации стали: (1) вклад в усиление государственного контроля над общественной и частной жизнью и, как следствие, насилия в “мягких” и “жестких” формах; (2) вклад в процессы модернизации; (3) может быть, и вклад в “аффективно-эмоциональный кризис” Европы (*Beitrag zur emotinalen Krise Europas*), под которым Райнхард подразумевает прежде всего феномен “охоты на ведьм”²⁷; (4) возможный вклад в процессы секуляризации Европы.

Такова предложенная Райнхардом модель конфессионализации “вообще”. В католической же конфессионализации мы находим, разумеется, ряд своеобразных черт. Это: (1) прочная и жесткая институализированность религиозной жизни; (2) тесная связь вероучения и религиозной жизни в целом с традицией; (3) наличие “институциональных резервов”; (4) сохранение духовенством статуса сословия; (5) наличие монашества и монашеских орденов; (6) большая роль женщин в процессах конфессионализации; (7) сохранение латыни как литургического языка; (8) интернациональность (космополитичность) католицизма; (9) особые связи государства и церкви; (10) роль миссий и миссионерства в конфессионализации; (11) особые формы “трудовой и народной религиозности” (“*Werksfrömmigkeit und Volksfrömmigkeit*”)²⁸.

Предвидя возражение о том, что в истории католицизма не было таких революций, которые могли бы положить начало конфессионализации, то есть требовали бы построения новой церковно-конфессиональной системы, Райнхард, беря во внимание

фундаментальные перемены в характере католицизма в XVI – XVII вв., считает возможным видеть в этом “консервативную реформу” (“konservative Reform”)²⁹. При этом он обращает внимание, что многообразие локальных форм католицизма позволяет говорить не только об одной унифицированной католической традиции, но и о многих вариантах католицизма в рамках одной церкви³⁰.

Конечно же, католическая конфессионализация не может не отличаться от протестантской. Самое общее отличие этих процессов в католицизме от аналогичных процессов в протестантской культуре Райнхард усматривает в том, что в католической конфессионализации “неизбежные инновации адаптировались к уже сложившейся системе намеренно консервативным образом – и именно потому, что католическая церковь сумела представить как добродетель необходимость оставаться “старой церковью” и использовать для нужд конфессионализации прежние институциональные резервы³¹.

Конфессионализация сказалась, как показали исследования, практически на всех областях общественной жизни и едва ли не в первую очередь – на государственно-политической. Тут, с точки зрения процессов интеграции и дезинтеграции, конфессионализация была фактором весьма амбивалентным, как отмечает Х. Шиллинг. С одной стороны, она способствовала сплочению и гомогенизации отдельных сообществ; с другой стороны, она столь же сильно противопоставляла одних другим, и вела, таким образом, к дезинтеграции европейского общества и отдельных “национальных” организаций³². Поэтому политические последствия этих религиозных перемен были очень противоречивыми, и многие военно-политические конфликты Нового времени объясняются, отчасти, и конфессионализацией.

С точки зрения социальной истории, самый важный аспект конфессионализации – её связь с процессами общественной дисциплинаризации (Sozialdisziplinierung), которую определяют как “контроль и регулирование всех областей как общественной, так и частной жизни”³³. В отличие от Х. Шиллинга, который посвящает главное внимание воздействию конфессионализации на формирование новых отношений государства и церкви и на развитие политической сферы вообще, Р. ван Дюльмен и другие историки “социальной дисциплинаризации”³⁴ в центр внимания ставят взаимодействие конфессии и социальных связей, как на микро- так и на макроуровне. При этом долгое время историки дисциплинаризации не видели того, какую роль в дисциплинаризации играла именно религия, и только в 1980-е годы ситуация стала меняться³⁵. Более того, конфессионализация как “универсальный общественно-исторический процесс” (“universales sozialgeschichtliches Prozess”) может быть до известной степени рассмотрена как “один из вариантов социальной дисциплинаризации”. Взаимоотношения высокой и “народной культуры” в контексте социальной дисциплинаризации и модернизации радикально перестроились³⁶, и это – ещё одна фундаментальная сторона перемен, напрямую связанных с религиозными процессами XVI – XVII вв.

Конфессионализация – в связи с социальной дисциплинаризацией и вне связи с ней – оказала заметное влияние на историю семьи и демографическую историю в целом. В истории ментальностей одним из центральных звеньев, соединяющих конфессионализацию с трансформацией миропонимания и установок поведения, оказываются “чувство вины”, “чувство страха” и “чувство надежды” в жизни индивида и социальной группы. Исследования Ж. Делюмо в этой области стали нормативными и “классическими”³⁷. Можно привести примеры работ, где предпринимаются попытки показать, как конфессионализация сказалась на истории литературы³⁸ и художественного творчества.

Формирование “раннемодерных” наций, национализма, национальных идентичностей тоже могут быть поставлены в связь с процессами конфессионализации³⁹.

Совершенно очевидно также, что конфессионализация, понятая так, как её принято понимать в современной историографии, глубоко воздействовала и на характер многих процессов в современном мире, и в этом отношении конфессионализация может и должна быть рассмотрена в контексте структур и процессов “большой длительности”. В частности, вполне законно предположить, что и процессы дехристианизации (секуляризации) в том контексте, который создан конфессионализацией западного типа, будучи, с одной стороны, отрицанием конфессиональности и “бунтом” против религии, протекали тем не менее так, как они протекали, именно оттого, что протестантская и католическая конфессионализации создали особую модель взаимодействия религиозного и светского, сакрального и профанного в культуре. Иными словами, и становление, и развитие современной секулярной, дехристианизированной культуры несет в себе, судя по всему, глубокую печать своеобразия западнохристианских религиозных традиций.

Во всех этих отношениях конфессионализация вместе с социальным дисциплинированием и рационализацией общественной жизни (которой особенно много внимания посвящал Макс Вебер), составляют прелюдию или начало феномена модернизации⁴⁰.

Таким образом, согласно сложившейся исследовательской парадигме, конфессионализация, взятая во всех своих аспектах и связях с другими аспектами модернизации, играет огромную, едва не центральную роль в формировании цивилизационной идентичности современной Европы.

Однако у теории конфессионализации, разумеется, есть и критики, причем по мере развития этого историографического направления, их становится всё больше⁴¹. В частности, вопрос о приложимости концепта конфессионализации к католической и протестантской культуре Речи Посполитой является предметом учёных контрверзов⁴².

Как бы то ни было, имея дело с конфессионализацией как феноменом европейской христианской культуры, трудно не поставить вопрос: как соотносится с опытом западноевропейской конфессионализации опыт православных культур, и прежде всего – русской и украинско-белорусской? Более того, поскольку совершенно очевидно, что основа всей методологии изучения конфессионализации – сравнение, возникает и другой вопрос: где найти критерий для взгляда *извне* на процессы западноевропейской конфессионализации, то есть конфессионализации на основе западнохристианских традиций – для *сравнительного* описания процессов, шедших в “латинской” Европе? Не может ли именно византийско-славянский мир сослужить здесь свою службу?

Проблема “православной конфессионализации” в украинско-белорусской истории была поставлена в 1990-е годы в нашей диссертации⁴³ и ряде сопутствующих публикаций⁴⁴. Одновременно эту тему затронул и С. Плохий в книге о казачестве⁴⁵. А. Лавров поставил вопрос о конфессионализации в России петровского и послепетровского времени⁴⁶. Оценку этим историографическим тенденциям дал А. Брюнинг⁴⁷, который и сам обратился к этой проблематике на материале украинско-белорусской истории⁴⁸. Появились работы, ставящие вопрос о конфессионализации в епархиях греко-католической церкви⁴⁹.

Соответственно, в контексте европейской историографии вопрос “православной конфессионализации” есть вопрос: а) о развитии среди духовенства и в обществе именно специфически православного конфессионального самосознания; б) о взаимодействии конфессиональных мотивов и императивов с политикой, социальными процессами, культурой и пр. И хотя сам термин “конфессионализация” сравнительно

нов для российской и украинской академической среды, религиозно-общественные процессы XVI – XVII вв., которые им могли бы быть описаны, изучаются давно.

В Московской Руси – это сначала “кризис традиции” (выражение Ф. фон Лилиенфельда⁵⁰), поиск путей конфессионального самоопределения и новых форм церковности уже во второй половине XV века и последующее соперничество “нестяжательской” и “иосифлянской” линий в выработке “истинно православных” идейных парадигм, институтов и политики⁵¹; позднее – споры о “православии” третьей четверти и середины XVII в. и порожденные ими драматические конфликты.

В Западной и Юго-Западной Руси (украинско-белорусских землях) – это “православное возрождение” второй половины XVI века (в частности, всё, что связано с “Острожской академией”), а потом – поиски конфессиональной модели в новых условиях, созданных и Брестской унией, тесными контактами с польской культурой, и взаимодействием с греческо-балканским и московским православием. Характернейшие примеры этих процессов – это деятельность и идеи Ивана Фёдорова и других “первопечатников”, А. Курбского, старца Артемия, Константина Острожского, Львовского, Виленского и других православных братств, наконец, деятельность “Острожской академии” и круга связанных с нею лиц (Герасима Смотрицкого и многих других). Эти стороны украинско-белорусской культуры хорошо изучены благодаря трудам И. Ауэрбах⁵², М. Бояниевской⁵³, Г. Голенченко⁵⁴, В. Земы⁵⁵, Я. Исаевича⁵⁶, В. Калугина⁵⁷, И. Мицко⁵⁸, Е. Немировского⁵⁹, Н. Николаева⁶⁰ и других исследователей. Теперь мы довольно хорошо осведомлены об интеллектуальной жизни и культуртрегерской активности образованного слоя людей той эпохи. Особенно хорошо изучена книгоиздательская деятельность центров второй половины XVI века. Из того, что мы знаем об этих людях и институтах, можно увидеть, как развивалось конфессиональное православное самосознание данной группы деятелей культуры и предположить, какое воздействие всё это оказало на украинско-белорусское общество. Очень выразительно процессы эволюции конфессионального самосознания отразились в рукописных учительных евангелиях конца XVI – начала XVII веков⁶¹. В XVII веке Киево-Могилянская академия, те тенденции, из которых она выросла, та ученость, которую она породила – всё это достаточно адекватно описывается как поиск новой конфессиональной модели в условиях конкуренции с униатством, католицизмом и протестантизмом⁶². Развитие протонационального самосознания, как видно из недавних исследований⁶³, также испытывало заметное воздействие конфессиональных норм и традиций.

Один из предметов дискуссий и несогласий в среде “церковной интеллигенции” – это вопрос о том, на каких именно основах развивать школьное образование и образование вообще, и данные споры, как кажется, ярко отразили процессы “конфессионализации”. Рассмотрев в адекватном контексте источники, отразившие враждебное отношение Ивана Вишенского, Герасима Смотрицкого, протопопы Аввакума и многих других восточнославянских книжников к “грамматике, риторике и силлогизмам”, мы пришли к выводу, что такая позиция коррелирует со специфически восточнохристианским учением об интеллектуальной деятельности и путях постижения истины, которое сформировалось под влиянием апофатического стиля богословствования. Соответственно, специфика (по сравнению с Западом и “латинским” миром вообще) распространенных в православной культуре Восточной Европы второй половины XVI и первой половины XVII вв. взглядов на школьное образование передается не противопоставлением “невежества” и “образованности”, а типологическими особенностями восточнохристианской гносеологии⁶⁴.

Споры об иконе и иконописи, занявшие большое место в религиозных конфликтах в Московской Руси в XV – XVII вв. ещё одна сторона процесса формирования именно конфессионально-специфического самосознания⁶⁵. Тема иконопочитания в посланиях старца Артемия и в “Списании против люторов” осмысливается в рамках учения о прямой связи между Боговоплощением и феноменом иконы. В этом смысле данные памятники могут быть квалифицированы как памятники, зафиксировавшие один из трендов процесса “построения конфессии”⁶⁶. Более того, идеи и деятельность старца Артемия и тех, кто принадлежал к тому же интеллектуальному тренду, вполне соответствуют критериям и “православного конфессионализма” (в смысле *Konfessionsbildung*), и “православной конфессионализации”⁶⁷.

Украинско-белорусские православные братства в определенный период их истории (середина 1580-х – 1610-е годы) также предстают как институты, порожденные специфически православным пониманием роли мирян в церкви, и поэтому у нас есть основания видеть и в них выражение усиления собственно православных начал в украинско-белорусской культуре того времени⁶⁸.

Среди вопросов, которые могут возникнуть при разработке проблематики “православной конфессионализации”, есть и вопрос о том, какую роль конфессиональная специфика византийско-православных традиций сыграла (или – могла, предположительно, сыграть) в сближении элит украинско-белорусской (Западной и Юго-Западной) Руси и элит Московского царства в конце XVI – начале XVII века. При этом нужно иметь в виду, что речь не идет о традиционной теме “русско-украинско-белорусских культурных связей”, о “православной солидарности в борьбе с католической экспансией”, политических комбинациях, вызванных к жизни Брестской унией, а о появлении в украинско-белорусской православной культуре сначала темы “православного царства” в её имплицитном противостоянии теме “иноверного католического правления”, а потом и действий, которые так или иначе подготавливали почву для кардинально новой политической ориентации после 1648 года.

Почва для такой постановки проблемы подготовлена ещё дореволюционными работами о связях Киевской митрополии и Московского патриархата⁶⁹. Во второй половине XX в. в изучении этой же темы было сделано особенно много. После 1991 г. тема зазвучала с новой силой в украинской историографии⁷⁰ и стала предметом особенно внимательного рассмотрения в исследованиях С. Плохия⁷¹, В. Горобца⁷², Т. Годаны⁷³. Однако все они, во-первых, очень бегло трактуют перемены во взгляде верхов (особенно – церковных) украинско-белорусского общества на Россию в конце XVI-го – начале XVII вв.; во-вторых, не обращают должного внимания на связь между эволюцией дискурсов православного самосознания и всё более частым обращением к России и русским царям.

Тут необходимо подчеркнуть, что среди имплицитных особенностей византийско-православных традиций есть и особые представления о связи церковности и государственности, церкви и государства, православия и монархии – всё то, что так или иначе связано с нормативным учением о *симфонии* и воплощением этого в жизни византийского и других православных общества⁷⁴. В связи с этим можно и нужно проверить стоящую за поставленным выше вопросом гипотезу о том, что именно эти особые и специфически православные представления о необходимом и неразрывном (необходимом и неразрывном – с религиозной, конфессионально-нормативной точки зрения) единстве православной церкви и православного царства стали существенным фактором в развитии контактов верхов православного общества Речи Посполитой

с Россией⁷⁵. Суть гипотезы в том, что наши источники позволяют интерпретировать обращения православного духовенства и мирян Киевской митрополии (начиная с посланий Львовского братства 1592 года) за помощью в Москву не только как прагматические шаги, имеющие целью или материальную или политическую поддержку, но и как отражение идеологического тренда (дискурса), который исходит из постулата об органическом единстве и нераздельности православного священства, “российского рода” (в который авторы посланий в Москву включают и русинов украинско-белорусских земель) и православной государственности. С точки зрения такой идеологии православным как *церковному* сообществу необходим именно православный монарх, потому что, как писал патриарх Антоний в 1389 московскому князю Василию Дмитриевичу, “невозможно христианам иметь церковь, но не иметь царя”⁷⁶. Не исключено, что подчинение католическим королям Речи Посполитой стало осмысливаться как противоречащая самим основам “по-византийски” понятого христианства. Возникновение и развертывание такого идеологического тренда, если его наличие подтвердится новыми исследованиями, можно было бы рассматривать как один из аспектов процессов “православной конфессионализации” в Восточной Европе в XVI веке.

¹ В данной научной работе использованы результаты проекта “Восток и Запад Европы в Средние века и раннее Новое время: общее историко-культурное пространство, региональное своеобразие и динамика взаимодействия”, выполненного в рамках программы фундаментальных исследований НИУ ВШЭ в 2012 году.

² Этот вопрос возник в 1981 – 1984 гг. в ходе работы на кандидатской диссертацией, посвященной проникновению протестантизма в православную среду Речи Посполитой во второй половине 16-го – первой половине 17-го века (Дмитриев М. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII вв. Диссертация, представленная на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1984 [часть диссертации была позднее переработана в книгу: Дмитриев М. Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века. – М., 1990]). Позднее он постоянно сопровождал работу спецсеминара на Историческом факультете МГУ, а в начале 1990-х годов стал частью международного проекта “Влияние православия и западного христианства на общества: сравнительный подход” (осуществляется ЦУБ Исторического факультета МГУ при поддержке Дома наук о человеке [Париж] и ряда других российских и зарубежных партнеров). См.: Дмитриев М. Влияние православия и западного христианства на общество // Вопросы истории. – 1997. – № 12. – С. 3-19; информация о результатах проекта доступна на сайте ЦУБа. Смотрите: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel. Опубликованные в ходе осуществления проекта книги: Moines et monastères dans les sociétés de rite grec et latin. Études publiées / Par J.-L. Lemaître, M. Dmitriev et P. Gonneau. – Genève, 1996; Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Age et à l'époque moderne. Approche comparative / Sous la dir. de M. Derwich et M. Dmitriev. – Wrocław, 1999; Les Chrétiens et les Juifs dans les sociétés de rite grec et latin, Moyen Âge – XXe siècle. Approche comparative / Sous la dir De M. Dmitriev et D. Tollet. – Paris, 2003; La frontière entre les chrétientés grecque et latine au XVIIème siècle. De la Lithuanie à l'Ukraine subcarpathique (XVIIème siècle, 2003, № 3, Juillet-Septembre 2003, 55ème année); Être catholique, être orthodoxe, être protestant. Confessions et identités culturelles en Europe médiévale et moderne. Etudes réunies et publiées / Par Marek Derwichet Mikhaïl V.

Dmitriev. – Wrocław, 2003; Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время / Под ред. М. В. Дмитриева / Religion et ethnicité dans la formation des identités nationales en Europe. Moyen Âge – époque moderne / Sous la dir. de Mikhaïl V. Dmitriev – М., 2008; Христиане и евреи в православных обществах Восточной Европы. Средние века – новое время / Под ред. М. В. Дмитриева / Les Chrétiens et les Juifs dans les sociétés orthodoxes de l'Europe de l'Est. Moyen Âge – époque moderne / Sous la dir. de Mikhaïl V. Dmitriev. – Moscou, 2011.

³ Например: Сергей (Страгородский), архимандрит. Православное учение о спасении. Опыт раскрытия нравственно-субъективной стороны спасения на основании Св. Писания и творений свято-отеческих. Казань, 1898; Тареев М. Уничуждение Господа нашего Иисуса Христа. – М., 1901; Зарин С. Аскетизм по православно-христианскому учению. – Т. 1. – Кн. 1-2. – Спб., 1907; Тареев М. Христос. Основы христианства. – Т. 1. – Сергиев Посад, 1908; Попов И. Идея обожения в древневосточной церкви. – М., 1909; Успенский Ф. Основной характер греко-восточного православия. – Казань, 1911. Замечательным введением в ту же проблематику, но как бы с противоположной стороны служит книга Л. Карсавина: Карсавин Л. Католичество. – Пг., 1918 (есть переиздания).

⁴ Например: Арсеньев Н. Православие. Католичество. Протестантизм. – Париж, 1948; Арсеньев Н. Православная Церковь и Западное Христианство. – Ч. 1.: Православие и католичество. – Варшава, 1929; Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви. – Paris, 1985 (переиздание); Глубоковский Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии. – Варшава, 1928; Евдокимов П. Православие. – М., 2002 (переиздание); Карсавин Л. О сущности православия // Проблемы русского религиозного сознания. – Берлин, 1924 (переиздано в: Карсавин Л. Сочинения. – М., 1993. – С. 359-402); Киприан (Керн). Антропология Св. Григория Паламы. – Москва, 1996 (переиздание); Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной церкви. Догматическое богословие. – М., 1991; Керн А. Золотой век святоотеческой письменности. Жизнь и учение восточных отцов IV века. – Париж, б. г.; Флоровский Г. Восточные отцы церкви IV века. – М., 1992 (переиздание); Его же. Восточные отцы церкви V – VIII веков. – М., 1992 (переиздание); Его же. Пути русского богословия. – Париж, 1983 (первое издание: Париж, 1937. См. также: Православие: pro et contra. Осмысление роли Православия в судьбе России со стороны деятелей русской культуры и Церкви. – СПб., 2001.

⁵ Например: Arseniew A. Ostkirche und Mystik. – München, 1943; Beck H-G. Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehungsgeschichte einer Mentalität. – München, 1979; Benz E. Geist und Leben der Ostkirche. – München, 1971; Benz E. Menschenwürde und Menschenrecht in der Geistesgeschichte der Ostkirche // Die Ostkirche und die russische Christenheit / Hrsg. von E. Benz. – Tübingen, 1949; Handbuch der Ostkirchenkunde. – Bd. 1-2. – Düsseldorf, 1984 – 1989; Heiler F. Urkirche und Ostkirche. – München, 1937; Klostermann R. Probleme der Ostkirche. – Göteburg, 1955; Müller-Armack A. Zur Religionssoziologie des europäischen Ostens // Weltwirtschaftliches Archiv. – 1945. – № 61. – S. 163-191; Orthodox-Evangelisches Symposium über die Lehre vom Menschen // Evangelische Theologie. – 1952. – Januar-Februar. – Hefte 7/8; Zankow St. Die orthodoxe Kirche des Ostens in ökumenischer Sicht. – Zürich, 1946; Zankow St. Das orthodoxe Christentum des Ostens, sein Wesen und seine gegenwärtige Gestalt. – Berlin, 1928; Zenkovsky B. Das Bild vom Menschen in der Ostkirche. – Stuttgart, 1951. Помогала в этом и иная западная литература, например: Bobrinskoy B. La Communion du Saint-Esprit. – Ed. de Bellefontaine, 1992; Clement O. Le Christ, Terre des vivants. – Ed. de Bellefontaine, 1975; Clement O. Questions sur l'homme. – Paris, 1972; Clement O. Sources. – Paris, 1993; Congar Y. Chrétiens déunis. Principes d'un "oecuménisme" catholique. – Paris, 1937; Congar Y. L'ecclésiologie du Haut Moyen-Age. De Saint Grégoire le Grand à la désunion entre Byzance et Rome. – Paris, 1968; Congar Y. Neuf cents

ans après. Notes sur le “schisme oriental”. – Chevetogne, 1954; Sartorius B. L’Eglise Orthodoxe. – Paris, 1968; Ware K. Approches de Dieu dans la tradition orthodoxe. – Paris, 1982; Dalmais I.-H. Divinisation. Patristique grecque // Dictionnaire de la spiritualité. – T. 3. – Paris, 1957. – Col. 1376 – 1389; Eastern Orthodox Theology. A Contemporary reader / Ed. by D. B. Clendenin. – Baker Books, 1995; Evdokimov P. L’Orthodoxie. – Paris, 1965; Fattal M. Pour un nouveau langage de la raison. Covergences entre l’Orient et l’Occident. – Paris, 1987; Frost F. Orthodoxie // Catholicisme. Hier, aujourd’hui, demain. – T. X. – Paris, 1985. – Col. 286-303; Geanakoplos D. Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History. – Oxford, 1966; Gross J. La divinisation du chrétien d’après les Pères grecs. – Paris, 1938; Henry P. Kénose // Supplément au Dictionnaire de la Bible. – T. 5 / Ed. par L. Pirot, A. Robert, H. Caselles. A. Feuillet. – Paris, 1957. – Col. 7-161; Janin R. Les Eglises orientales et les rites orientaux. – Paris, 1925; Jugie M. Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal. – Paris, 1941; Lossky V. The Mystical Theology of the Eastern Church. London, 1957; Malvy A. Les divergences dogmatiques entre l’Eglise Romaine et l’Eglise orthodoxe gréco-slave // Nouvelle Revue théologique. – № 51. – 1924. – P. 321-332, 400-425; Meyendorff J. Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes. – New York, 1974; Reinhardt W. Die lateinische Variante von Religion und ihre Bedeutung für die politische Kultur Europas. Ein Versuch in historischer Anthropologie // Saeculum. – № 43. – 1992; Sherrard Ph. The Greek East and the Latin West. A study in the Christian Tradition. – London, 1959; Tennant F. The Sources of the Doctrines of the Fall and Original Sin. – New York, 1968 (первое издание: 1903); Ware K. Approches de Dieu dans la tradition orthodoxe. – Paris, 1982. Совершенно особняком стоит беспрецедентный труд М. Жюжи: Jugie M. Theologia dogmatica christianorum orientalium ab Ecclesia catholica dissidentium. – Vol. 1-5. – Paris, 1926 – 1935 (3546 p.!).

⁶ Например: Аверинцев С. Православие // Философская энциклопедия. – Т. 4. – М., 1967; Каждан А. Византийская культура X – XII вв. – М., 1970; Литаврин Г. Как жили византийцы. – М., 1974; Мейендорф И. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV веке // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. XXIX. – 1974. – С. 291-306; Медведев И. Византийский гуманизм XIV – XV веков. – Л., 1975; Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М., 1975; Философия эпохи ранних буржуазных революций. – М., 1983; Аверинцев С. Византийская риторика // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М., 1986.

⁷ Иларион (Алфеев). Таинство веры. Введение в православное догматическое богословие. – М., 1996 (и ряд переизданий); Иларион (Алфеев). Православие. – Т. 1-2. – М., 2008 – 2009; Козлов М., Огицкий Д. Западное христианство: взгляд с Востока. – М., 2009; Сидоров А. Курс патрологии. Возникновение церковной письменности. – М., 1996; Столяров А. Патрология и патристика. – М., 2001.

⁸ Применительно к задачам проекта “Влияние православия и западного христианства на общества” см.: Дмитриев М. Человек Православный и Homo Catholicus // Интеллектуальный форум. – № 9. – Май 2002. – С. 63-87.

⁹ Некоторые сведения о конфессионализации и об её историографии конфессионализации отражены и на сайте Центра украинистики и белорусистики МГУ ([Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel). Этот раздел нашего сайта появился в результате осуществления в 2008 – 2011 научно-образовательного проекта “Христианство, ислам, иудаизм в истории и Европы” (информация на том же сайте: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel).

¹⁰ Zeeden E. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe // Historische Zeitschrift. – № 185. – 1958. – S. 251-252 (“Unter Konfessionsbildung

sei also verstanden: die geistige und organisatorische Verfestigung der seit der Glaubensspaltung auseinanderstrebenden christlichen Bekenntnisse zu einem halbwegs stabilen Kirchentum nach Dogma, Verfassung und religiös-sittlicher Lebensform. Zugleich ihr Ausgreifen in die christliche Welt des frühneuzeitlichen Europa; ihre Abschirmung gegen Einbrüche von aussen mit den Mitteln der Diplomatie und Politik; aber auch ihre Gestaltung durch ausserkirchliche Kräfte, insonderheit die Staatsgewalt).

¹¹ Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 420 (“unabhängig voneinander beide auf den Gedanken kamen, Ernst Walther Zeedens “Konfessionsbildung” sozialwissenschaftlich angereichert als “Konfessionalisierung” von einem Vorgang der Kirchengeschichte zu einem sozialgeschichtlichen Fundamentalprozess der Frühneuzeit zu erheben”)

¹² Ibid. – S. 435 (“Zunachts meint Konfessionalisierung ja gar kein Zeitalter, sondern einen sozialhistorischen Prozess von circa zweihundertjähriger Dauer, der selbsterverständlich weder synchron noch homogen abgelaufen ist”)

¹³ Schilling H. Confessionalization in the Empire: Religious and Societal Change in Germany between 1555 and 1620 // Schilling H. Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History. – Leiden, 1992. – P. 214.

¹⁴ В начале XVII века, хронист рекаатолицизированного Аахена определял городскую общину как сообщество людей, которых объединяет прежде всего символ веры (“civium unitatem, non modo quod uno aggere vel vallo circumagatur sed quod eodem velle, eodem nolle, eiusdem fidei symbolo... coalescere” (цит. по: Schilling H. Confessionalization in the Empire... – P. 234)

¹⁵ Обзоры историографии процессов конфессионализации можно найти в ряде публикаций: Reinhard W. Sozialdisziplinierung – Konfessionalisierung – Modernisierung. Ein historiographischer Diskurs // Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. – Paderborn, 1995; Deventer J. “Confessionalization” – a Useful Theoretical Concept for the Study of Religion, Politics, and Society in Early Modern East-Central Europe? // European Review of History. – 11 (2004). – № 3. – P. 403-425; Lang P. Th. Konfessionsbildung als Forschungsgegenstand // Historisches Jahrbuch. – № 100. – 1980. – S. 480-493; Kriegseisen W. Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kosciol między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niemierlandy Polnocne – Rzeczpospolita polsko-litewska. – Warszawa, 2010; Prinz M. Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung. Neuere Fragestellungen in der Sozialgeschichte der frühen Neuzeit // Herrschaft, Religion und Volk. – Westfälische Forschungen. – № 42. – 1992. – S. 1-25; Reinhard W. Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State. A Reassessment // Catholic Historical Review. – № 75. – 1989. – P. 383-404; Schulze W. Konfessionalisierung als Paradigma zur Erforschung des konfessionellen Zeitalters // Drei Konfessionen in einer Region. Beiträge zur Geschichte der Konfessionalisierung im Herzogtum Berg vom 16. bis zum 18. Jahrhundert / Hrsg. von B. Dietz und S. Ehrenpreis. – Köln, 1999. – S. 15-30; Ohlidal A. “Konfessionalisierung“: Ein historisches Paradigma auf dem Weg von der Sozialgeschichte zur Kulturwissenschaft? // Acta Comeniana. – № 15/16. – 2002. – P. 327-342.

¹⁶ Дмитриев М. Центробежные и центростремительные тенденции в развитии европейского христианства в XVI – XVII вв. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII вв. / Ред.: Дмитриев М. В., Флоря Б. Н., Яковенко С. Г. – Ч. 1. Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – М., 1997. – С. 26-28.

¹⁷ Ивонин Ю. Концепция конфессионализации и Старая Империя в новом историческом прочтении // Универсализм и территориализм. Старая Империя и территориальные государства Германии в раннее Новое время. 1495 – 1806 / Ред. Ивонин Ю. – Т. 1. – М., 2004. – С. 20-43 (эту тему Ю. Е. Ивонин поднимал и в ряде своих более ранних работ, уже в 1990-е годы).

¹⁸ Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время. Доклады русско-немецкой научной конференции 14 – 16 ноября 2000 г. / Под ред. А. Ю. Прокопьева. –

СПб., 2004; Прокопьев А. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555 – 1648. – СПб, 2008 (см. особенно главу 1, “Постановка проблемы. Что такое конфессиональная эпоха?”. – С. 6-37).

¹⁹ На этом особенно настаивают, например, Х. Шиллинг и Х. Клуэтинг. См.: Kluebing H. Das Konfessionelle Zeitalter. 1525 – 1648. – Stuttgart, 1989. – S. 18-30 passim; Schilling H. Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620 // Historische Zeitschrift. – № 246. – 1988. – S. 1-45.

²⁰ Kluebing H. Das Konfessionelle Zeitalter... – S. 19.

²¹ Schilling H. Confessionalization in the Empire... – P. 208-209.

²² Schilling H. The Second Reformation – Problems and Issues // Schilling H. Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History. – Leiden, 1992. – P. 300; Schilling H. Confessionalization in the Empire... – P. 209-210.

²³ Schilling H. The Second Reformation – Problems and Issues... – P. 300.

²⁴ Ibid. – P. 300-301. Ср.: “möglicherweise verhält sich “Konfessionalisierung” als sozialhistorische Alternative zum traditionellem Paradigma “Gegenreformation” diskursgeschichtlich wie “Sozialdisziplinierung” zu “Absolutismus” (Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 421).

²⁵ См.: Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 426-427.

²⁶ Ibid. – S. 426.

²⁷ Ibid. – S. 434.

²⁸ Ibid. – S. 437-450.

²⁹ Ibid. – S. 450-451.

³⁰ Ibid. – S. 438 (“Was aber ist “Katholizismus”? Wir haben uns daran gewöhnt, mit diesem Wort eine moderne Konfessionskirche zu bezeichnen... Rudolf Reinhardt hingegen zieht es vor, von einer Pluralität von “Katholizismen” in der Kirche zu sprechen”). В. Райнхард ссылается на: Reinhard R. Katholizismus und Katholizismen. Zur Deutung der Kirchengeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – № 103. – 1992.

³¹ Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 419-420.

³² Schilling H. Confessionalization in the Empire... – P. 209.

³³ На эту дефиницию “дисциплинаризации” Г. Острайха, который и ввёл это понятие, опирается В. Райнхард (Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 420). См. также: Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff “Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit” // Zeitschrift für historische Forschung. – № 14. – 1987. – S. 265-302; Po-chia Hsia R. Social discipline // The Oxford Encyclopedia of the Reformation. – Vol. 4. – P. 70-76.

³⁴ См.: van Dülmen R. Religion und Gesellschaft. Beiträge zu einer Religionsgeschichte der Neuzeit. – Frankfurt a.-M., 1989; Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle / Hrsg. von R. van Dülmen (Studien zur historischen Kulturforschung. III). – Frankfurt am Main, 1990; Po-chia Hsia R. Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550 – 1750. – London–New York, 1989; Prinz M. Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung. Neuere Fragestellungen in der Sozialgeschichte der frühen Neuzeit // Herrschaft, Religion und Volk. – Westfälische Forschungen. – № 42. – 1992. – S. 1-25; Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa (Mit einer Auswahlbibliographie) / Hrsg. von H. Schilling. – Berlin, 1994 (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 16). Аналогичные процессы в России описаны М. Раевым (Raeff M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600 – 1800. – Yale University Press, 1983; Raeff M. The Role of the Well-Ordered Police State in the Development of Modernity in 17th and 18th-Century Europe: An Attempt at a Comparative approach // Raeff M. Political Ideas and Institutions in Imperial Russia. – West View Press, 1994. – P. 309-333; Raeff M. Transfiguration and Modernization. The Paradoxes of Social Disciplining, Pedagogical Leadership,

and the Enlightenment in 18th Century Russia // Raeff M. Political Ideas and Institutions in Imperial Russia. – West View Press. – P. 334-347).

³⁵ Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 421

³⁶ См.: Venard M. Voksfrömmigkeit und Konfessionalisierung // Die Katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993 / Hrsg. von W. Reinhard und H. Schilling. – Gütersloh, 1995 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte. Bd. 198). – S. 258-270; van Dülmen R. Volksfrömmigkeit und konfessionelles Christentum im 16. und 17. Jahrhundert // van Dülmen R. Religion und Gesellschaft. Beiträge zu einer Religionsgeschichte der Neuzeit. – Frankfurt a.-M., 1989. – S. 59-69; Muchembled R. Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV – XVIII siècles). – Essai-Paris, 1978.

³⁷ Delumeau J. La peur en Occident (XIVe – XVIIIe siècle). – Paris, 1978; Delumeau J. Le péché et la peur: La culpabilisation en Occident, XIII – XVIII siècle. – P., 1990 (русский перевод: Делюмо Ж. Грех и страх. Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII – XVIII века). – Екатеринбург, 2003). Среди многих других работ на эту тему см., например: Addy J. Sin and Society in the Seventeenth Century. – London, 1989.

³⁸ Breuer D. Katholische Konfessionalisierung und poetische Freiheit // Die Katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium... – S. 166-183.

³⁹ Schilling H. Nationale Identität und Konfession in der europäischen Neuzeit // Nationale und kulturelle Identität in der europäischen Neuzeit / Hrsg. von B. Giesen. – Frankfurt, 1991.

⁴⁰ Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung?... – S. 421-422 (в определенном смысле, пишет Райнхардт, “Konfessionalisierung bedeutet Modernisierung”).

⁴¹ Neuser W. Die Erforschung der “Zweiten Reformation” – eine wissenschaftliche Fehlentwicklung // Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der “Zweiten Reformation”. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985 / Hrsg. von H. Schilling. – Gütersloh, 1986 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte. Bd. 195). – S. 379-386; Schmidt H. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert. – München-Oldenbourg, 1992; Schmidt H. ‘Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung’ // Historische Zeitschrift. – № 265. – 1997. – S. 639-682; Kaufmann Th. Die Konfessionalisierung von Kirche und Gesellschaft. Sammelbericht über eine Forschungsdebatte // Theologische Literaturzeitung. – № 121. – 1996. – Cols. 1008-1025, 1112-1121; Ziegler W., Kritisches zur Konfessionalisierungsthese // Konfessionalisierung und Region / Hrsg. von P. Friess und R. Kiessling. – Konstanz, 1999. – P. 41-53; Schmidt H. “Emden est partout. Vers un modèle interactif de la confessionnalisation” // Francia. – № 26/2. – 1999. – P. 23-45; Schorn-Schütte L. Konfessionalisierung als wissenschaftliches Paradigma? // Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16 und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur / Edited by J. Bahlcke and A. Strohmeyer. – Stuttgart, 1999. – P. 61-77; Chaix G. La confessionnalisation: Note critique // Bulletin de la Société de l’Histoire du protestantisme français. – № 148. – 2002. – P. 851-865; Lehmann H. Grenzen der Erklärungskraft der Konfessionalisierungsthese // Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – innerkonfessionelle Pluralität / Hrsg. von K. Greyerz, M. Jakubowski-Tiessen, Th. Kaufmann, H. Lehmann – Gütersloh, 2003.

⁴² Moritz A., Müller H., Pohlig M. Konfesjonalizacja Rzeczypospolitej Szlacheckiej w XVII i XVIII wieku? // Kwartalnik Historyczny. – T. CVIII. – 2001. – S. 37-46; Friedrich K. Konfessionalisierung und politische Ideen in Polen-Litauen (1570 – 1650) // Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16 und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur / Edited by J. Bahlcke and A. Strohmeyer. – Stuttgart, 1999. – P. 249-265; Dmitriev M. Die Kirchenunion von Brest (1596) und die Konfessionalisierung der polnischen Ostpolitik in der Regierungszeit

Sigismunds III // *Russland, Polen und Österreich in der frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75 Geburtstag* / Hrsg. von Ch. Augustynowicz, A. Kappeler, M. Peufuss, I. Schwarcz, M. Wakounig (Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Bd. XIX). – Wien-Köln-Weimar, 2003. – S. 159-177; Bruening A. *Unio non est unitas – Polen-Litauens Weg im Konfessionellen Zeitalter (1569 – 1648)*. – Wiesbaden-Harrassowitz, 2008; Kriegseisen W. *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między Reformacją a Oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Nederlandy Polnocne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*. – Warszawa, 2010.

⁴³ Дмитриев М. *Киевская митрополия во второй половине XVI в. и генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг.: Диссертация, представленная на соискание учёной степени доктора исторических наук*. – М., 2001. – Т. 1-2; Дмитриев М. *Киевская митрополия во второй половине XVI в. и генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг.: Автореферат диссертации, представленной на соискание учёной степени доктора исторических наук*. – М., 2001.

⁴⁴ Дмитриев М. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг.* – М., 2003. См. также ниже, сн. 67 и 68 (работы о посланиях старца Артемия и украинско-белорусских православных братствах).

⁴⁵ Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford, 2001 (украинский перевод: Плохий Сергій. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. – К., 2005).

⁴⁶ Лавров А. *Колдовство и религия в России. 1700 – 1740*. – М., 2000. О мерах в отношении колдовства см. также: Смилянская Е. *Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и “духовные преступления” в России XVIII в.* – М., 2003. Ср.: Ryan W. *The Bathhouse at Midnight. A Historical Survey of Magic and Divination in Russia*. – Pennsylvania, 1999 (русский перевод: Райан В. *Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России*. – М., 2006).

⁴⁷ Brüning A. *Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? – potential and Limits of a Western Historiographical Concept // Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe* / Ed. By Th. Bremer. – London, 2008. – P. 65-96.

⁴⁸ Brüning A. *Unio non est unitas – Polen-Litauens Weg im Konfessionellen Zeitalter (1569 – 1648)*. – Wiesbaden-Harrassowitz, 2008; Brüning A. *“Confessio Orthodoxa“ und europäischer Konfessionalismus – einige Anhaltspunkte zur Verhältnisbestimmung“ // Russische und ukrainische Geschichte vom 16 bis zum 18. Jahrhundert* / Ed. by R. Crummey, H. Sundhaussen, R. Vulpius. – Wiesbaden-Harrassowitz, 2002 (*Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 58). – P. 207-221.

⁴⁹ Скочиляс І. *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*. – Львів, 2010; Wawrzениuk P. *Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668 – 1708*. – Stockholm, 2005; Wawzhenjuk P. *Social Disciplining and Social Control in the Lviv diocese during the Episcopate of Iosyf Shumlians'kyi in the European context // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. Валерії Михайлівни Нічик* / Ред.-упоряд. Л. Довга, Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 347-366.

⁵⁰ Lilienfeld F.v. *Nil Sorskij und seine Schriften. Die Krise der Tradition im Russland Ivans III*. – Berlin, 1963. См. также очень важную работу Г. Шульца: Schulz G. *Die theologiegeschichtliche Stellung des Starzen Artemij innerhalb der Bewegung der Besitzlosen in Russland der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. – Erlangen, 1980 (*Oikonomia. Quellen and Studien zur Orthodoxen Theologie*. XV). См. также: Nil Sorskij e l'Esicismo. *Atti del II. Convegno ecumenico internazionale di spiritualita russa “Nil Sorskij e l'esicismo nella storia spirituale e culturale de la Russia”*. Bose, 21-24 settembre 1994. – Magnano, 1995.

⁵¹ Этой проблематике посвящена большая историография, обзоры которой давались рядом авторов (Lilienfeld F. v. *Josif Volockij und Sorskij, ihre sogenannten “Schulen” und ihre*

Stellung im gesellschaftlichen und geistigen Geschehen ihrer Zeit. (Ein Sammelbericht zur Forschung nach 1945) // Zeitschrift für Slavistik, 3 (1958). – S. 786-801; Лурье Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в. – М.-Л., 1960; Плигузов А. Историографические заметки о “нестяжательстве” // Архив русской истории. – 1992. – Вып. 2. – С. 2-33; Курукин И. Заметки о “нестяжательстве” и “иосифлянстве”. (Историографическая традиция и источники) // Вопросы источниковедения и историографии истории СССР. Дооктябрьский период. – М., 1981. – С. 57-76) и ряд совсем недавних работ (Плигузов А. Полемика в Русской церкви первой трети XVI столетия. – М., 2002; Алексеев А. Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв. – СПб., 2002; Романенко Е. Нил Сорский и традиции русского монашества. – М., 2003; Алексеев А. Сочинения Иосифа Волоцкого в контексте полемики 1480 – 1510-х гг. – СПб., 2010).

⁵² Auerbach I. Andrej Michajlovič Kurbskij. Leben in osteuropäischen Adelsgesellschaften des 16. Jahrhunderts. – München, 1985.

⁵³ В частности: Боянівська М. Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV – перша половина XVII ст. – Львів, 1994; Boianiv'ska M. Preparation and Preservation of Books by Monks of the Orthodox Church of Ukraine (15th – the First Half of the 17th Centuries // La vie quotidienne des moines et chanoines rēguliers au Moyen Age et Temps modernes / Sous la dir. de M. Derwich. – Wrocław, 1995. – P. 753-757.

⁵⁴ Голенченко Г. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII вв. – Минск, 1989 и др.

⁵⁵ Зема В. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 43-74; Зема В. Релігійна культура, перекладацькі практики та напучувальна література Київської Митрополії // Берестейська унія (1596) в історії та істориографії: спроба підсумку. – Львів, 2008. – С. 308-322.

⁵⁶ Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983; Его же. Преємники первопечатника. – М., 1981; Його ж. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1. (1574 – 1700). – Львів, 1981.

⁵⁷ Калугин В. Андрей Курбский и Иван Грозный. (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя). – М., 1998.

⁵⁸ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576 – 1636). – К., 1990; Его же. Дерманський культурно-просвітительний центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI в. – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения. 1978. – М., 1981. – С. 47-56; Его же. Украинский писатель-полемист Василий Суражский – сподвижник Ивана Федорова // Федоровские чтения. 1979. – М., 1982.

⁵⁹ Немировский Е. Иван Федоров в Белоруссии. – М., 1979; Немировский Е. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974; Его же. Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – М., 2007.

⁶⁰ Нікалаеу М. Палата книгаписная. Рукописная книга на Беларусі у X – XVIII стагоддзях. – Мінск, 1993.

⁶¹ Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. – Київ-Львів, 2011; Его же. Со студий над учительними Євангеліями // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – Київ-Львів, 2004. – С. 59-79; Його ж. До історії екзегемно-гомільїїних редакцій Євангелія // Вісник Львівського державного університету. Серія філологічна. – Вип. 26. – Львів, 1997; Его же. Текстологическая классификация украинских учительных Евангелий второй половины XVI века // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 82-96; Корзо М. Рукописные Учительные Евангелия из собраний ЛНБ

в традиции церковно-учительной литературы Речи Посполитой XVII в. Толкование притчи о богаче и Лазаре // Рукописна Україніка у фондах Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20 – 21 вересня 1996 року. – Львів, 1999. – С. 302-309; Дмитриев М. Между Римом и Царьградом... – С. 57-88; Этим памятникам посвящена, в значительной степени, и оставшаяся мне недоступной диссертация Л. А. Кирилловой (Кириллова Л. А. Православный приход Киевской митрополии во второй половине 16 в. – Саратов, 2006).

⁶² В этом отношении особенно важны исследования М. А. Корзо: Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007; Её же. “Prawosławne wyznanie wiary” Piotra Mohyły. Kilka uwag w sprawie wpływów zachodnich na teologię kijowską // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 2002. – Vol. XLVI. – P. 141-149; Её же. “Православное исповедание веры” Петра Могилы: к вопросу о западном влиянии на киевское богословие XVII в. // Сравнительная история: методы, задачи, перспективы / Сборник статей под ред. М. Ю. Парамоновой. – М., 2003. – С. 33-56.

⁶³ Неменский О. История Руси в “Палинодии” Захарии Копыстенского и “Обороне унии” Льва Кревзы // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 409-434; Его же. Воображённые сообщества в “Палинодии” Захарии Копыстенского и “Обороне унии” Льва Кревзы // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник, 2005. – М., 2006; Его же. “Русское” и “русскость” в культуре Речи Посполитой конца XVI – первой половины XVII вв. (по материалам полемических сочинений) // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – Новое время / Под ред. М. В. Дмитриева. – М., 2008; Его же. Особенности этнического самосознания Мелетия Смотрицкого // Леў Сапега и яго час. Сб. ст. – Гродна, 2007. – С. 304-309; Его же. Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. Славяне и их соседи. – Вып. 12. – М., 2008; Его же. Об этноконфессиональном самосознании православного и униатского населения Речи Посполитой после Брестской унии // Между Москвой, Варшавой и Киевом. Сб. ст. / Под ред. О. Б. Неменского. – М., 2008. – С. 105-113; Nemensky O. Discourses of ethno-confessional identity in Peter Movila's circle // Les relations de la Russie avec les Roumains et avec le Sud-Est de l'Europe du XVIIIe au Xxe siècle. Actes du colloque international, Bucarest, le 14 septembre 2010 / Textes réunis par E. Siupiu et A. Pippidi. – Bucaresti, 2011. – P. 67-75; Его же. Этноконфессиональная идентичность автора в сочинениях Иоанна Вышенского и Михаила Андреллы Оросвиговского // Православие Украины и Московской Руси в XV – XVII вв. Общее и различное / Под ред. М. В. Дмитриева. – М., 2012. – С. 110-155.

⁶⁴ Дмитриев М. Об отношении к “грамматике, риторике и силлогизмам” в православной культуре Восточной Европы на рубеже 16-го и 17-го веков // Образование и школа на Западе и Востоке Европы в раннее новое время / Под ред. Е.С. Токаревой (в печати). Ср.: Успенский Б. Отношение к грамматике и риторике в Древней Руси (XVI – XVII вв.) // Успенский Б. А. Избранные труды. – Т. 2. Язык и культура. – М., 1994. – С. 7-25; Goldblatt H. The Church Slavonic Language Question in the 14th and the 15th Centuries // Aspects of the Slavic Language Question. – Vol. 1 / Ed. by R. Picchio and H. Goldblatt. – New-Haven, 1984; Зема В. Семіотика “простоти” у творах Іоана Вишенського // Генеза. – № 1(5). – 1997. – С. 183-187; Його ж. Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1998. – С. 82-92.

⁶⁵ Очень важны в этом отношении давняя статья Г. Острогорского (Острогорский Г. Гносеологические основы византийского спора о святых иконах // Seminarium Kondakovianum. – Т. II. – Praha. 1928. – С. 47-51) и сравнительно недавняя статья К. Онаша (Onash K. Intellektualität

und Spiritualität // Il battesimo delle terre russe. Bilancio di un millennio. A cura di S. Graciotti / Firenze Leo S. Olschki Editore, 1996. – P. 133-142). Конфликт разных подходов к иконописи на Руси XV – XVII вв. ярко и адекватно отразил “вызовы конфессионализации” (см., в частности, Lilienfeld F.v. Das Problem der Ikonographie, der Ikontheologie und der Ikonenverehrung bei Erzbischof Gennadij von Novgorod und Josif von Volokolamsk vor 1490. Ein Beitrag zur Entwirrung des Rätsels um die sogenannte “Häresie” der Judaizierenden” // Forschungen sur Osteuropäischen Geschichte. – № 38. – 1986. – S. 110-130; Голейзовский Н. “Послание иконописцу” и отголо-ски исихазма в русской живописи // Византийский временник. – № 26. – 1965. – С. 219-238; Андреев Н. Инок Зиновий Отенский об иконопочитании и иконописании // Seminarium Kondakovianum. – T. VIII. – Praha, 1936. – P. 259-278 (Переиздано: Andreyev N. Studies in Muscovy. – London, 1970); Его же. О деле дьяка Висковатого // Seminarium Kondakovianum. – T. V. – Praha, 1932. – С. 191-241; Успенский Л. Роль Московских соборов XVI века в церковном искусстве // Вестник Русского Западно-Европейского патриаршего Экзархата. Messenger de l'exarchat du patriarche russe en Europe Occidentale. – 16 (1968). – № 64, Octobre-décembre. – P. 217-250; Miller D. The Viskovatyi affaire of 1553 – 1554: Official Art, the Emergence of Autocracy, and the Desintegration of Medieval Russian Culture // Russian History. – T. VIII. – 1981. – № 3. – P. 292-332; Riabouchinsky V. Un tournant dans le développement de l'iconographie russe au XVIe siècle: l'affaire du diak Viskovatov // Russie et Chrétienté. – 1948. – № 3-4. – P. 1-16).

⁶⁶ Дмитриев М. Тема иконопочитания в посланиях старца Артемия и в “Послании против люторов” (в контексте процессов “православной конфессионализации”) // Православие Украины и Московской Руси в XV – XVII вв. Общее и различное / Под ред. М. В. Дмитриева. – М., 2012. – С. 40-57; ср. статьи А. Кризы (Исихазм и иконопочитание. Анагогическая функция иконы в богословских трудах Московской Руси и Киевской митрополии в XV – XVI вв.) и О. В. Чумичевой (Киев и Москва в борьбе с протестантским влиянием: две книги в защиту иконного образа (конец XVI – первая половина XVII в.) в том же сборнике (С. 14-39, 58-69).

⁶⁷ Проблема отражения конфессиональной специфики православных традиций в посланиях старца Артемия довольно подробно рассмотрена в неопубликованной части нашей диссертации (Дмитриев М. Киевская митрополия во второй половине XVI в. и генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг.: Диссертация, представленная на соискание учёной степени доктора исторических наук. – М., 2001. – Т. 1. – Глава 4). См. также: Дмитриев М. Исторические предпосылки и генезис Брестской унии: факты и интерпретации // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Herausgegeben von I. Marte und O. Turij. – Lviv, 2008. – С. 95-115 (перевод на немецкий: Historische Voraussetzungen und die Genese der Union von Brest: Fakten und Deutungen // Ostkirchliche Studien. – 56 (2007). – Heft 2. – S. 322-342. Для понимания конфессионально-специфических аспектов посланий Артемия **очень важна упомянутая выше книга Г. Шульца (Schulz G. Die theologiegeschichtliche Stellung des Starzen Artemij... – Сноска 50)**. См. Также: Mainka R. Der Konflikt des Starzen Artemij mit der Russischen-orthodoxen Kirche // Ostkirchliche Studien. – 15 (1966). – Hefte 2/3. – S. 3-34, 113-129; Mainka R. Des Starzen Artemij Polemik gegen die Zehn Gebote: aus der Auseinandersetzung der Russischen orthodoxen Kirche mit den Lutheranern Litauens im 16. Jh. // Ostkirchliche Studien. – 13 (1964). – P. 123-152; Dmitriev M. Dissidents russes. II. Matvej Baskin, le starec Artemij. – Baden-Baden, 1999 (Bibliotheca dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles / Ed. par A. Séguenny. – T. XX); Калугин В. Артемий // Православная энциклопедия. – Т. 3: Анфимий – Афанасий. – М., 2001. – С. 458-462. Артемий был “нестяжателем” середины XVI века, однако о том, что представляло собой “нестяжательство” этого периода мы по-прежнему очень мало знаем (в отличие от накопленных знаний о “нестяжательстве” начала XVI века). Некоторые наблюдения на этот счет есть в книге

П. Бушковича (Bushkovitch P. Religion and Society in Russia. The 16th and 17th Centuries. – New York–Oxford, 1992).

⁶⁸ Обоснование тезиса о братствах конца 16-го века как одном из аспектов “православной конфессионализации”: Дмитриев М. Церковные братства Киевской митрополии в конце XVI в.: результат “православной конфессионализации”? // Сравнительная история: методы, задачи, перспективы. Сб. статей. / Отв. ред. М. Ю. Парамонова. – М., 2003. – С. 133-153 (французская версия статьи: Dmitriev M. Les confréries de Ruthénie dans la deuxième moitié du XVIe siècle – une “Réforme orthodoxe”? // Être catholique, être orthodoxe, être protestant. Confessions et identités culturelles en Europe médiévale et moderne / Etudes réunies et publiées par Marek Derwich et Mikhaïl V. Dmitriev. – Wrocław, 2003. – P. 208-220). Ср. Исаевич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966 (см. важную рецензию Ю. Бардаха на книгу Я. Д. Исаевича: Bardach J. Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej XVI – XVII w. // Kwartlanik historyczny. – T. 74. – 1967. – S. 77-82); Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton-Toronto, 2006; Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71; Лукашова С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце 16 века. – М., 2006; Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. – Львів, 2006 – 2007. – С. 250-267; Його ж. Ставропігія церковних братств і генеза Берестейської унії // Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku. Zbiór studiów. – Lublin, 2005. – S. 237-250; Яго ж. Князь Василь-Канстанцін Астрожскі і брацкі рух у Кіеускай мітраполіі (апошняя трэць XVI – пачатак XVII ст.) // Исследования по истории Восточной Европы / Научный сборник / Государственное учреждение образования “Республиканский институт высшей школы”. – Вып. 2. – Минск, 2009. – С. 186-200; Його ж. Парафіальне і братське самоврядування Київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI – XVII ст.) // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10-12 września 2007 r. / Pod. red. H. Gmiterka i J. osowskiego. – Kraków, 2010. – S. 321-345; Його ж. Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI – початку XVII ст.) // Ранньомодерна Україна: культура вибору versus вибір культури. – К., 2012 (в печаті); Тимошенко Л. Генеза церковних братств та початковий етап мирянського руху в Київській митрополії в XVI ст. (історіографічна традиція і спроби новітнього осмислення проблеми) // Науковий збірник, присвячений проф. М. Г. Крикуну. – Львів, 2012 (в печаті); Шустова Ю. Документи Львовського Успенського Ставропігійського братства (1586 – 1788): источниковедческое исследование. – М., 2009; Её же. Взаимоотношения Львовского Успенского братства с властными структурами Речи Посполитой в конце XVI – XVIII веках // Историко-филологический вестник Украинского института. – Т. 1. – М., 1997. – С. 125-131; Её же. Типология происхождения братств Украины // Историко-филологический вестник Украинского института. – Т. 1. – М., 1997. – С.113-116; Lorens V. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. – Rzeszow, 2005; Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej. – Białystok, 2003.

⁶⁹ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. и сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствовании Алексея Михайловича. – Москва, 1899; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. I. – Казань, 1914.

⁷⁰ См. например: Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / Під ред. В. А. Смоля. – Київ, 2003.

⁷¹ Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford, 2001 (укр. переклад: Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2005); Ploky S. *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*. – Cambridge-Univ, 2006.

⁷² Горобець В. Волимо царя східного... Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁷³ Hodana T. *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)* // *Studia Ruthenica Cracoviensia*. – Т. 4. – Kraków, 2008.

⁷⁴ Книга Ж. Дагрона обобщила исследовательский опыт в этой области знаний (Dagron G. *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*. – Paris-Gallimard, 1996 (Bibliothèques des histoires). Недавно появился её русский перевод.

⁷⁵ Эта гипотеза была очень кратко представлена прежде в нашей статье: Дмитриев М. От Брестской унии к Переяславской раде: религиозные факторы сближения Украины и России в начале XVII в. // *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии* / Под ред. Е. Ю. Борисенко. – М., 2008. – С. 308-321. Более подробно она обоснована в статье: Дмитриев М. Перемены в конфессиональном самосознании духовенства Киевской митрополии в конце XVI в. как фактор сближения украинско-белорусского общества с Московской Русью // *Современные проблемы истории Церкви. Материалы международной научной конференции. Москва, 7-8 ноября 2011 года*. – М., 2012 (в печати).

⁷⁶ Грамота патриарха Антония к великому князю Василию Дмитриевичу (1393 г.) // *Русская историческая библиотека (РИБ)*. – Т. VI. Памятники древнерусского канонического права / Изд. А. С. Павловым. – СПб., 1908. – Стб. 275.

Михаїл Дмитрієв.

“Православна конфесіоналізація” у Східній Європі в другій половині XVI століття?

На великій історіографічній базі розглядаються концептуальні засади конфесіоналізації – явища європейської історії XVI ст., яке трактується як симбіоз церковних і державних інстанцій, релігійної і світської політики, процеси, механізми й інститути спільного впливу на соціальне, політичне, культурне й економічне життя католицьких і протестантських суспільств Європи в ранньомодерний час. Розглядаються можливості застосування концепції конфесіоналізації в історіографії Східної Європи (Московська Русь, українсько-білоруські землі Речі Посполитої).

Mihail Dmitriyev.

“Orthodox Confessionalisation” in the Eastern Europe in the Second Haft of the XVI-th Century?

The conceptual principles of confessionalisation – the phenomenon in the XVI-th century European history treated as a symbiosis of church and state institutions, religious and secular policies, processes and mechanisms of their influence on the social, political, cultural and economical life of European Catholic and Protestant societies in the early modern time – are presented on a wide historiographic base. The possibilities of applying the concept of confessionalisation in the historiography of Eastern Europe (Moscow Rus, Ukrainian-Beylorus territories of Rich Pospolyta) are analysed.

НА ПОРОЗІ НОВОЇ ДОБИ: ПРАВОСЛАВНА ШЛЯХТА ВОЛИНИ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

1. Вступ

Проблеми, пов'язані з історією православної шляхти Волині кінця XVII – початку XVIII ст., лишаються на сьогодні поза увагою вітчизняних істориків. На наш погляд, однією з причин відсутності інтересу до згаданої проблематики є усталені стереотипи щодо процесів, які відбувалися в середовищі православного соціуму Речі Посполитої у цей історичний період. Російська історіографія XIX – початку XX ст. подавала історію православ'я в польсько-литовській державі останньої третини XVII ст. як період жорсткого наступу польського католицизму, що мав метою викоринити православ'я та завершити процес колонізації українського народу. Одночасно місце православної шляхти у цих подіях ігнорується з огляду на заперечення її існування як організованої суспільної верстви.

Серед російських науковців цього періоду згадаємо тих дослідників, які оцінювали події суспільно-релігійного життя Речі Посполитої в апокаліптичних барвах. Передовсім ідеться про праці протоієрея Костянтина Зноско. Про стан православ'я в часи короля Яна III Собеського (1674 – 1696 рр.) він писав: “Захват церковных земель, церковного имущества, утвари, издевательство над православными священниками, истязание их, даже случаи убийства их (например, однажды в алтаре), поругание святых, разорение православных кладбищ и т. п. стало делом обычным и повторялось везде, где только были православные”¹. Трактуювання зазначених подій та узагальнювальні висновки російської історіографії взяла на озброєння також низка українських істориків православної традиції. В окресленому дусі написані наукові розвідки В. Антоновича, І. Огієнка, В. Рожка та ін². Варто звернути увагу на те, що одну з найважливіших наукових проблем згаданої теми – причини успіху унійної акції на цих теренах в кінці XVII – на початку XVIII ст. – вітчизняні історики Церкви православної традиції, зазвичай, пояснюють кількома причинами: а) колонізацією та покатоличенням української шляхти; б) неможливістю, через втрату шляхти, захистити свої права на сеймиках і сеймах; в) розгромом на Правобережжі українського козацтва – історичного захисника політичних і релігійних прав православного населення польсько-литовської держави³; г) ізоляцією православного населення Правобережної України від релігійних центрів Лівобережної України та Греції⁴. У підсумку, постулюється, що драматичні для Православної Церкви події другої половини XVII ст. були пов'язані передовсім зі сходом з історичної арени православного нобілітету, що виконував роль репрезентанта політичних та релігійних прав православних українців у польсько-литовській державі.

Реалії, пов'язані з суспільно-релігійною діяльністю волинської православної шляхти, досліджувалися епізодично. Побіжний інтерес до цієї тематики був, як правило, викликаний увагою до яскравої та непересічної особистості того часу – волинського шляхтича Данила Братковського. Однак у працях XIX – початку XX ст. проблема розглядалась поверхово. Так, В. Антонович у статті “Даниил Братковский (1697 – 1702)”

повторює поширену в російській історіографії тезу про майже повну колонізацію українського нобілітету на час підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. На його думку, тодішня шляхта "...составляла уже почти сплошную массу католическо-польскую. Кой-где только уединенно, отдельный дворянский род держался своих народных начал и не менял их на материальные выгоды, истекавшие от колонизации"⁵. В іншому місці автор акцентував унікальність постаті Данила Братковського в тодішніх умовах шляхетського соціуму Волині. З цього приводу він писав: "...православно-русское дворянство, которое дружными силами окружало Острожского в начале XVII в., является уже почти вполне ополяченным и обессилленным. Братковский стоит среди своих собратий уединенно и не только не находит в них поддержки, но, напротив – встречает гонителей и палачей"⁶.

Трактування та висновки В. Антоновича повністю поділяв В. Липинський, який у статті "Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст." писав про національну та релігійну позицію тогочасної колонізованої шляхти з притаманною йому гостротою: "Сі свіжоспечені "польські" пани, сі Немиричі (що тоді з православних та аріан почали ставати католиками), Пясочинські і "имже нѣсть числа" щоб доказати свою "польськість" та "справжнє" шляхецтво, стають запопадливими пропагаторами католицтва і польськості"⁷.

Сформовані стереотипи щодо складних та суперечливих процесів суспільно-релігійного життя Правобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. надалі виявилися надзвичайно міцними. Процес їх системної переоцінки в українській історіографії розпочався лише нещодавно. Він пов'язаний передусім з дослідженнями львівського вченого І. Скочилися. Так, проблему переходу до унії Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій він витлумачує не у вузькому річищі польсько-католицької релігійної експансії, а в контексті ширших перетворень в Українській Церкві, які автор розуміє як "друге руське культурно-релігійне оновлення", наслідком якого стала так звана "нова унія"⁸. На його думку, "Визначальною релігійною парадигмою цього періоду була організована вищою церковною ієрархією масштабна модернізація Руської Церкви, яка "технічно" взорувалася на реформаційний досвід посттридентського латинського християнства, а ментально була закорінена в тогочасний дискурс киевохристиянської традиції"⁹. Такі висновки дають можливість з нових позицій оцінити діяльність галицького нобілітету – як духовного так і світського стану – у складних і суперечливих процесах політичного та релігійного життя Правобережної і Західної України. Проте дослідження І. Скочилися стосуються передусім історії Львівської єпархії, тому проблеми суспільного, політичного та духовного життя нобілітету сусідньої Волині (Луцько-Острозької єпархії) згаданого історичного періоду лишаються поки що практично не дослідженими.

З огляду на сказане, головним завданням цієї статті є дослідження деяких проблем (на нашу думку, досить вагомих), пов'язаних з релігійним життям та суспільно-релігійною діяльністю православного нобілітету Волинського воеводства. Серед них – кількісний та персональний склад православного волинського панства, його суспільна та фундаторська діяльність і її спрямування, участь у діяльності братств, особливості духовного життя тощо. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період між двома знаковими подіями в історії Волині: виїздом на Лівобережжя Луцького владики о. Гедеона Святополка-Четвертинського 1684 р. та прийняттям унії Луцько-Острозькою єпархією у 1702 р.

2. Православна шляхта Волині наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: актуальні проблеми дослідження

Перш ніж перейти до розгляду теми, вважаємо необхідним окремо наголосити на актуальності дослідження складної та суперечливої проблеми, якою є суспільно-релігійна діяльність православного волинського панства кінця XVII – початку XVIII ст. Як відомо, 1684 р. луцький владика князь Гедеон Святополк-Четвертинський залишив свою єпископську столицю і подався на Лівобережжя, що перебувало під владою російського царя, розраховуючи на кращі перспективи своєї пастирської діяльності. Пізніше у своєму листі до Луцького православного братства його наступник єпископ Атанасій Шумлянський писав про те, що він вчинив як людина вільна, позаяк його права були гарантовані польськими королями¹⁰. Справді, з юридичної точки зору князь Четвертинський мав право обирати нового володаря і нову батьківщину. Проте з огляду на інтереси православ'я навряд чи можна виправдати вчинок єпископа, який кинув напризволяще свою єпархію та паству в умовах, коли перспектива проголошення нової унії ставала цілком реальною. Традиційні пояснення вибору єпископа о. Гедеона Четвертинського, історики Церкви православної традиції зазвичай зводять до жорстоких переслідувань, яких зазнавали в той час православні і особисто луцький владика. У вітчизняній та російській історіографії традиційно вважається, що саме системні утиски, підступи, погрози, неможливість захисту Православної Церкви – саме ці причини призвели до виїзду з Польщі князя Четвертинського.

Чи справді ситуація була настільки безнадійною? Чи дійсно православна шляхта Волині на 1684 р. вичерпала свій політичний потенціал, і вже не могла захистити Церкву та свого єпископа? Для з'ясування цієї проблеми, вважаємо за необхідне на основі нововиявлених та відомих джерел проаналізувати форми суспільно-релігійної організації православного волинського нобілітету, його економічний та політичний потенціал. Лише на підставі отриманих результатів можна дати виважену обґрунтовану оцінку суспільно-релігійній діяльності шляхти Волинського воєводства, спрямованої на підтримку Православної Церкви.

3. Православний нобілітет Волині в церковних структурах Луцько-Острозької єпархії та Луцького братства

Ми вже згадували, що у вітчизняній історіографії домінує думка про майже повну полонізацію та латинізацію української шляхти в останній чверті XVII ст. Ця теза була сформульована В. Антоновичем і пізніше знайшла підтримку в працях українських учених різних наукових шкіл – від І. Огієнка до В. Липинського. Відтак, не дивно, що навіть у наш час думка про суцільну полонізацію та покатоличення українського нобілітету некритично сприймається вітчизняними науковцями. Одночасно дослідники не беруть до уваги той очевидний факт, що національно та релігійно активна шляхта реалізовувала свою діяльність у певних церковних та національно-релігійних інституціях, під якими розуміємо Церкву з її структурами, а також церковні братства. Загальновідомо, що останні продовжували функціонувати у зазначений історичний період. Відтак, вести розмову про наявність чи відсутність православної шляхти (передусім її активної частини) в кінці XVII ст., а також давати оцінку її політичному потенціалу необхідно з урахуванням діяльності цих установ та представництва у них волинського панства.

3.1. Волинський нобілітет в середовищі православного духовенства Луцько-Острозької єпархії

Захист інтересів Православної Церкви в Речі Посполитій потребував наявності серед її духовенства шляхтичів – представників політичного народу цієї країни. Згадана необхідність була зумовлена потребою вирішувати широке коло проблем, що стояли на той час перед православним суспільством Волині, – від виховання вірних в душі відданості батьківській вірі до відстоювання економічних та політичних прав Церкви в судах. Саме представники шляхетства з їх освітою та політичним досвідом якнайкраще підходили для реалізації цієї місії. За даних обставин постає питання: хто саме з числа волинського нобілітету обрав шлях служіння Церкві і чи мали ці особи реальну політичну вагу в суспільстві?

Опрацьовані нами (станом на сьогодні) актові книги повітових судів Волинського воєводства дають можливість зробити такі висновки з цього приводу. В числі православних духовних зустрічаємо трьох представників волинських князівських родів – ігумена Старочетвертинського монастиря о. Сильвестра Святополка-Четвертинського, черницю цього ж монастиря Агафію Масальську та ігумену Чернчицького (згодом – Луцького) монастиря Анну Пузинянку¹¹. З числа згаданих родин в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. безумовно впливовою, як у релігійному, так і в політичному житті Речі Посполитої, була родина князів Четвертинських. Саме вона у зазначений період дала Православній Церкві двох владик – Київського митрополита Гедеона та Білоруського єпископа Сильвестра Четвертинських (згаданого ігумена Старочетвертинського). У цей же період відзначився активністю в суспільно-релігійному житті Православної Церкви на Волині світський представник цієї родини – житомирський хорунжий князь Вацлав Василій Четвертинський. На нашу думку, важливим є те, що у середині 80-х років XVII ст. князь Адам Четвертинський обіймав посаду мінського каштеляна, а відтак, був представлений у Сенаті Речі Посполитої¹². І хоча його віровизнання поки лишається для нас нез'ясованим, ця особа, за принципом родинної солідарності, могла представляти інтереси Православної Церкви у вищих органах влади Речі Посполитої.

З числа впливової волинської шляхти некнязівського походження, яка обрала духовну кар'єру, варто згадати луцького владика Діонісія Жабокрицького. Про вплив пана Жабокрицького робимо висновок виходячи з його колишньої світської кар'єри та громадської діяльності. Як відомо, до прийняття духовного сану він обіймав посади київського підвоеводи, кременецького підстарости, вилкомирського підчашія, луцького гродського писаря, а також тривалий час згадувався в числі старших братчиків Луцького православного братства і, до того ж, був “покоєвим дворянином” польського короля.

У середовищі православного чернецтва і парафіяльного духовенства виявлено шляхтичів, що представляли більше двадцяти родин. Серед них вирізняються давні шляхетські роди, які були відомі на Волині з XVI ст., а саме – Войни¹³, Волинці¹⁴, Громики¹⁵, Гулевичі¹⁶, Гуляницькі¹⁷, Козинські¹⁸, Костюшкевичі¹⁹, Олешкевичі²⁰ та деякі інші. Частина духовенства шляхетського походження (Падальські, Добромльські, Хаженські та ряд інших), імовірно, походили з інших воєводств. Проте майже всі виявлені нами особи (як волинського, так і неволинського походження) являли собою дрібний нобілітет, який, хоч і мав політичні права в польсько-литовській державі, але навряд чи мав реальні можливості для їх самостійної реалізації.

Подібна картина видається авторові цілком природною, враховуючи те, що магнати та панство середнього достатку у своїх монастирях та парафіяльних церквах часто

брали на утримання ченців та священників з числа власних слуг, які походили з дрібної шляхти. Таким чином, існуюча на той час система створювала умови для відносно забезпеченого існування шляхти, яка приміряла на себе священничу чи монашу рясу. Як це не парадоксально звучить, але сам факт існування на Волині православної кафедри з однією чи двома тисячами православних парафій та десятком заможних монастирів був тим матеріальним ресурсом, який утримував частину дрібного шляхетства Волині від цілковитої латинізації.

3.2. Волинська шляхта в Луцькому братстві наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Історики Церкви православної традиції завжди підкреслювали важливу роль братств у справі захисту інтересів православ'я в Речі Посполитій першої половини XVII ст. Наголошується при цьому, що на Волині діяли братства у Луцьку та Кременці, які зіграли важливу роль у справі консолідації православного шляхетства в боротьбі з католицизмом та унією. Одночасно про роль волинських братчиків у подіях суспільно-релігійного життя другої половини XVII – початку XVIII ст. вітчизняні історики згадували побіжно і, як правило, дуже неохоче. В даному контексті слід нагадати, що навіть такі важливі питання, як час та обставини припинення діяльності братств на Волині, залишаються досі не до кінця з'ясованими. Варто звернути увагу на те, що детальне дослідження діяльності Луцького і Кременецького братств у другій половині XVII ст. дало б можливість виявити особливості суспільно-релігійного життя на Волині у згаданий період. Саме ці маловідомі чинники сприяли переходу Луцько-Острозької єпархії до унії з Римом у 1702 р. Усвідомлюємо, що це тема окремого ґрунтовного дослідження. Тому в даній статті подаємо аналіз лише матеріалів з актових книг луцьких повітових судів, які, на наш погляд, можуть частково прояснити ситуацію щодо специфіки діяльності шляхти у складі братських організацій Волині.

Насамперед слід згадати, що у досліджуваний період на Волині функціонували два православні братства – Луцьке і Кременецьке. Одразу вкажемо на “сумну долю” джерел до історії кременецького братства. Архів цієї мирянської установи досі не виявлений. Втім, найгіршим є те, що на сьогодні є фактично втраченими актові книги кременецьких судів (земського і гродського) другої половини XVII ст. Як відомо, саме до цих книг вписувалися копії найважливіших документів, дотичних до історії Кременецького братства. Вдалося виявити лише поодинокі документи, які проливають світло на діяльність місцевого братства. Прикладом може бути виявлена атестація о. Ісакія Романицького 1686 р., яка засвідчує, що він протягом 10 років був пресвітером Кременецького братства, після чого перейшов до Луцького братства. Документ також відкриває ім'я старшого кременецького братчика – гродського кременецького “реєнта” пана Стефана Водорацького. Є також менш інформативні згадки про братство в Кременці, які, на жаль, не дають можливості зробити ширші узагальнення про його діяльність.

Перейдемо тепер до аналізу діяльності волинського православного панства в структурі Луцького братства. Викликає зацікавлення персональний склад братчиків та їх економічна діяльність. Питання ж про суспільно-релігійну активність братчиків, розглянемо в контексті політичної діяльності православного нобілітету Волинського воєводства.

Відомо, що в період 1617 – 1648 рр. членами Луцького братства були щонайменше 76 світських осіб з числа волинського панства, які представляли 55 шляхетських

і 4 князівські родини. Серед князівських слід згадати Воронєцьких, Курцевичів, Пузин та Святополк-Четвертинських. Одночасно, найбільше братчиків дали родини Боговитинів, Гулевичів, Гуляницьких, Древинських, Єловицьких, Зубчевських, Кульчицьких, Смиковських та Ушак-Куликовських²¹. Виявлений на сьогодні матеріал дає підстави зробити висновок, що у другій половині XVII ст. коло шляхетських родин, представники яких були залучені до Луцького братства, значно скоротилося кількісно. Серед братчиків лишилося також небагато шляхтичів, які мали помітний суспільний вплив на Волині. Поміж них слід згадати таких осіб, як майбутнього Луцького владика Дмитра Жабокрицького, буркграбія Луцького замку Томаша Гуляницького та князя Андрія Пузину.²² Саме вони представляли братство у судових процесах як “старші братчики” у 80 – 90-х рр. XVII ст. Виявлені на сьогодні документи дають можливість зарахувати до членів братства також волинського скарбника Олександра Балабана (гіпотетично)²³, брацлавського підстоля Данила Братковського, Федора Ушак-Куликовського²⁴, Стефана-Мацея Скуратовського, Стефана Піотровського²⁵, Костянтина Силневича²⁶ та Яна-Мокосія Шибинського²⁷.

Наголошуємо, що ці дані неповні, оскільки вдалося опрацювати меншу частину актових книг гродських і земських судів Луцького повіту другої половини XVII ст. Не маємо сумніву в тому, що повне опрацювання згаданого матеріалу відкриє нові імена, пов’язані з історією братського руху в Луцьку. Та навіть відкриття нових імен навряд чи зможе змінити попередній висновок про те, що Луцьке братство об’єднувало далеко не всіх представників релігійно та національно свідомого православного панства Волині. Опрацьовані на сьогодні заповіді православної шляхти, засвідчують, що більша частина тестаторів в останній чверті XVII ст. не згадувала серед об’єктів своїх пожертв Луцьке братство (або братський монастир), і не висловлювала бажання бути похованою на його цвинтарі. Вочевидь, це означає, що братство у їх релігійному житті не відігравало помітної ролі. Водночас, було б помилкою недооцінювати потенційний політичний ресурс братства. За наявності матеріальної підтримки навіть малочисельне братство на чолі з представниками князівської родини (в нашому випадку – Пузин) мало шанси впливати на суспільно-релігійне життя регіону. У зв’язку із цим постає питання: якими ресурсами володіло братство у згаданий історичний період?

Аналіз актових книг повітових судів Волинського воєводства дозволяє стверджувати, що на середину XVII ст. Луцьке братство, завдяки добродійності волинського нобілітету, зосередило у своїх руках значні фінанси, рухоме та нерухоме майно. За неповними даними, шляхом дарувань і фундацій уже на 1648 р. братчики мали отримати бл. 100 тис. злотих капіталами і готівковими коштами, а також чотири садиби в Луцьку, не рахуючи пляців, на яких розмістився монастирський комплекс²⁸. У другій половині XVII ст. волинська шляхта продовжувала, хоч і в значно менших масштабах, матеріально підтримувати братство. Причому, якщо у третій чверті цього століття (1650 – 1675 рр.) братство ще мало добродіїв, які у тестах жертвували на його користь суми від 1500 злотих і вище²⁹, то в період 1675 – 1699 рр. спостерігається тенденція до значного зменшення легацій – від кількох десятків до 300 злотих за тестахтами. Винятком з цього правила можна вважати надання на користь братської церкви в розмірі 3000 злотих за тестахтмом скарбникової галицької пані Лознинської³⁰. На нашу думку, суттєве скорочення пожертв пояснюється зубожінням волинського нобілітету в умовах перманентних воєн та зменшенням православної частки у загальному соціумі волинської шляхти внаслідок латинізаційних процесів в його середовищі.

Скоречення матеріальної допомоги братству з боку шляхти не означало початку його економічної стагнації. Маючи значні матеріальні фонди, братчики впевнено заявили себе в ролі учасників кредитного ринку Волинського воєводства. Звертаємо увагу, що в досліджуваний період братство найактивніше практикувало такі види фінансових операцій.

1) *Позики коштів під заставу (посесію) маєтків.* Наприклад, вілкомирський підчаший Адам-Олександр Зубчевський та його дружина Маріана Підгорецька позичили у братського ігумена о. Теодозія Падальського 1 000 злотих. Під заставу згаданої суми родина передала в посесію братству та братському монастирю маєток Великі Підгайці на три роки. Цікаво, що в маєтку крім іншого господарства, нараховувалися значні угіддя – 6 волок землі, що відповідає близько 126 га. У контракті зазначалося, що Зубчевські віддали в посесію братству маєток, поля якого уже були засіяні збіжжям, – по півтори маці ячменю на кожні дві волоки³¹. Звертаємо увагу, що на подібних умовах братчики видавали кредити на значно більші суми, беручи під заставу більші маєтки. Прикладом може слугувати контракт Вацлава Семашка, який позичив у братства 8 500 злотих, а в заклад цієї суми він передав братству в посесію с. Рудки, а також частини маєтків у селах Любче, Тихосин, Неміж, Загайці³². За умовами згадані контракти виглядають дуже вигідними для братчиків. У випадку із Зубчевськими вони, в обмін на позику відносно невеликої суми (1 000 злотих), отримали право на трирічне господарювання в маєтку. Також слід пам'ятати, що в разі неповернення кредиту братство отримувало право продовжити посесію аж до повного погашення боргу. Водночас, ринкова вартість подібного маєтку, як правило, в кілька разів перевищувала вартість позики.

2) *Позики грошей під відсотки.* Про значні можливості Луцького братства у згаданій діяльності свідчить той факт, що його багаторічними “клієнтами” були представники не тільки шляхетських родин середнього достатку, але і магнати. Так, ще 1632 р. князь Миколай на Клевані Чарторійський позичив у братства 4 тис. злотих. На час позики ця сума мала давати відсотки в розмірі 400 злотих щорічно. Зауважимо, що фінансисти Луцького братства висунули князеві максимальний рахунок – відомі нам кредитні операції того часу свідчать, що подібна позика сягала 7-8 % річних, а не 10 %, як у випадку для Чарторійського. З часом князеві на тих же умовах була надана додаткова позика в розмірі 3 000 злотих, а контракт по обох сумах лишався чинним аж до 80-х років XVII ст. включно³³.

Припускаємо, що фінансова діяльність Луцького братства (а саме використання коштів від фундацій для проведення кредитних операцій) сприймалася критично з боку деяких представників православного шляхетства Волині. Підставою для такого висновку став вірш луцького братчика, венденського підчашого Данила Братковського, в якому він не радить змішувати духовні справи зі світськими. Наводимо його фрагмент:

*“Наслушно вельми ці речі постали,
Що духовні і світські змішались.
Духовні гроші несуть світські торби,
Пан брат з брательком беруть на те взори.
Стоїть-бо Братство не тим, аби брали,
А щоб братове духовним давали”³⁴.*

На підставі вивчення згаданого компендіуму джерел, доходимо висновку, що в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. у структурах Православної Церкви та

Луцького братства були активними представники нобілітету, які репрезентували не менше тридцяти шляхетських сімей, серед них три князівські родини. Ця обставина (попри домінування в числі духовенства і братчиків шляхетського походження представників дрібного нобілітету) створювала передумови для захисту інтересів православ'я на Волині. Цьому завданню міг посприяти також матеріальний ресурс Луцького братства, яке у другій половині XVII ст. (серед інших своїх завдань) успішно виконувало функції кредитної установи.

4. Духовне життя православного панства в контексті їх благодійницької діяльності за даними тестаментів

Благодійницька діяльність в контексті духовного та релігійного життя волинських шляхтичів може бути частково розкрита через аналіз їх заповітів. Дослідження згаданих документів дає можливість зробити висновок, що на порозі Вічності переважна більшість українського панства, засвідчуючи вірність православ'ю, не дуже переймалася глобальними проблемами своєї Церкви. Духовне життя дрібних (рідше – середніх) шляхтичів було пов'язане, як правило, з їх родинними святинями – парафіяльними церквами (рідше – монастирями або скитами) у дідичних володіннях. Обдарувати родинний храм і гарантувати матеріальне забезпечення його духовенству – найтиповіші бажання шляхтича, який усвідомлював, що його життя добігає логічного кінця. Ця тенденція простежується у заповітах панів з родин Бутовичів³⁵, Головинських³⁶, Рогозинських³⁷, Шибинських³⁸ та ін.

Траплялися особи, які вели активніше суспільно-релігійне життя. Так, пані Маріана Кукольська з давнього, але бідного шляхетського роду свої відносно скромні пожертви (350 злотих) розподілила між двома монастирями та десятьма церквами у різних регіонах Волинського воєводства³⁹. Припускаємо, що авторка тестаменту обдарувала ті храми, з якими у неї було пов'язане релігійне життя. З цієї точки зору цікавими є заповіді, які містять свідчення про духовні зв'язки волинського панства з релігійними центрами інших регіонів України, передусім з Києвом та його святинями. Так, пан Ян Проскура-Суцанський, бажаючи бути похованим у родинному маєтку Корнин, заповів звести там церкву та склеп. Важливим є те, що подальшу долю майбутнього храму він пов'язав з Межигірським монастирем, на який пожертвував значну суму – 3 000 злотих. За це монахи мали молитися за його душу і, до того ж, надіслати двох побожних ченців до Корнина, де їм призначалося помешкання при каплиці св. Діви Марії⁴⁰.

Серед заповітів волинського панства своєю неординарністю виділяється тестамент київського військового Федора Виговського. На різні церкви та монастирі Волині і Київщини він пожертвував велику суму – понад 10 000 злотих, а також багато богослужбових книг. У зв'язку із цим хотілося б наголосити на тих наданнях, які стосувалися майбутнього храмів у його родинному маєтку Вигів на території Київського воєводства. Щедро обдарувавши вигівську церкву та виділивши кошти на відбудову зруйнованого татарами Успенського монастиря, Федір Виговський потурбувався також про освіту для своїх родичів, які там проживали. Так, була встановлена плата на утримання бакалавра, який працював у школі при вигівській церкві. Висловлюючи побоювання перспективи завоювання території Київського воєводства Туреччиною чи Кримом, Ф. Виговський дав розпорядження, щоб, у разі, якщо це дійсно станеться, частина рухомого майна вигівської церкви і монастиря була переправлена до Києва і розподілена між кирилівською та межигірською обителями⁴¹.

Варто згадати також заповіт луцького братчика, венденського підчашого Данила Братковського. Серед іншого він згадував про свою недавню поїздку до “гетьмана задніпровського” (Івана Мазепи) у справі чудес “пулконовської” Богородиці⁴². Виявлені документи, дають підстави зробити висновок, що в джерелі йдеться про чудотворну ікону Пресвятої Богородиці з с. Пулганів під Луцьком. Не пізніше 1684 р. ікона була (з огляду на воєнну небезпеку) перевезена єпископом Гедеоном Святополком-Четвертинським до Луцького замку і перебувала там щонайменше до 1693 р.⁴³ Турбота єпископа про долю ікони зі звичайної парафіяльної церкви свідчить про її особливе релігійне значення в середовищі православних Волині. Найвірогідніше, Данило Братковський вів переговори з гетьманом Іваном Мазепою у справі публікації друком книги про її чудеса, з приводу чого знаходимо побіжну згадку у його тестаменті.

Подані вище приклади заповітів панів Братковського, Проскури-Суцанського і Виговського, як і ряд інших документів, свідчать, що освічені представники волинського панства зберігали духовний зв'язок з київськими православними святинями та інформували (як у випадку з Данилом Братковським) про релігійне життя православних Волині. Це, без сумніву, сприяло збереженню усвідомлення національно-релігійної єдності України в умовах розподілу її території між сусідніми державами. Тестаменти згаданих осіб свідчать також про існування не лише духовного зв'язку православних Волині з Києвом, але й про наявність між ними безпосередніх контактів. Водночас, тексти згаданих документів уточнюють, що для шляхтича середнього достатку не було проблемою запросити до свого маєтку ченців з гетьманської України, або, навпаки, передати церковне майно до храмів Лівобережжя.

Втім, слід зазначити, що таких людей, як Братковський, Виговський і Проскура-Суцанський серед православного панства не було багато. Наголошуємо, що переважна більшість шляхтичів обдаровувала храми у власних маєтках або надавала легати святиням у межах Волинського воеводства, як це зробила згадана вище пані Кукольська. Водночас, щоб бути об'єктивним, слід зазначити, що подібна тенденція (пріоритет обдарування костелів та кляшторів у діничних маєтках) спостерігалася також у тестаментах шляхти римо-католицького віровизнання. Проте різниця між православним і католицьким суспільством Волинського воеводства полягала саме в тому, що Католицька Церква ще в першій половині XVII ст. створила ефективну систему середніх і вищих навчальних закладів, які забезпечували освіту та католицьке виховання місцевому нобілітету. На противагу католикам, православні Волині мали лише колегію в Гощі, за володіння якою у 80-90 рр. XVII ст. йшла боротьба між різними групами православного духовенства (про що ще йтиметься нижче), а відтак нам достеменно не відомо, на якому рівні за згаданих обставин там велося викладання. Не було у православних також і власної друкарні, що змусило у 1695 р. Луцького владика Діонісія Жабокрицького клопотатися перед королем про отримання прав на її заснування⁴⁴. Відтак, згадані проблеми справді існували, їх усвідомлював провід Церкви, але світська шляхта Волині, попри існуючі можливості, не поспішала надавати матеріальну допомогу в їх вирішенні.

5. Волинська шляхта в суспільно-релігійному житті Православної Церкви Волині

Виїзд на Лівобережжя єпископа Гедеона Четвертинського у 1684 р. не міг справити позитивного враження на середовище православного нобілітету Волині. Після рішучої відмови прийняти унію, а також після цілої серії конфліктів з львівським владикою

Йосифом Шумлянським (таємним уніатом) і католицькими магнатами Волині еміграція Луцького єпископа не могла сприйматися інакше, як серйозна поразка православних Луцько-Острозької єпархії.

Відтак, першою політичною проблемою, що постала перед православним нобілітетом Волині, було питання вибору нового кандидата на Луцьку кафедру. Документи, які є в нашому розпорядженні, свідчать, що згадана проблема спричинила атмосферу недовіри у середовищі православної волинської шляхти. Її коріння було у постійних намаганнях Львівського єпископа Йосифа Шумлянського встановити повний контроль над Луцько-Острозькою єпархією. Відомо, що після виїзду на Лівобережжя владики Четвертинського король доручив адміністративне управління єпархією владиці Шумлянському, причому справа вибору нового єпископа затягнулася на два роки. За цей час Йосиф Шумлянський в порозумінні з королем зумів пролобіювати кандидатуру на нового Луцького єпископа в особі свого брата настоятеля Гойського монастиря о. Атанасія Шумлянського. 1686 р. на вальному сеймі у Варшаві делегати від Волині обрали “директора до елекції владицтва Луцького”, яким став кременецький підстароста Ян Гулевич⁴⁵. Очевидно, саме тоді кандидатура о. Атанасія Шумлянського остаточно була узгоджена з представниками волинського нобілітету.

Офіційні вибори нового владики відбулися на шляхетському зібранні в луцькій кафедрі Св. Івана Богослова 28 вересня 1686 р. Акт про цю подію підписали 89 осіб, які представляли 59 шляхетських родин Волинського воєводства. Поміж них варто відзначити житомирського хорунжого князя Вацлава-Василія Святополка-Четвертинського, князя Юрія Пузину, київського стольника Криштофа Ласка, брацлавського підстоля Федора Красносельського, київського підчашого Стефана Суцанського-Проскуру. Брав участь у виборах також пан Максиміліан Булига – “гетьман військ запорозьких”. Інші учасники елекції представляли переважно дрібний нобілітет Волинського воєводства і не займали більш-менш важливих посад в апараті місцевої влади. Та все ж, представники окремих родин виявили високу активність у справі вибору нового єпископа. Так, від родини Гуляницьких на елекцію прибуло 7 представників, від Гулевичів – 5, від Виговських, Жабокрицьких, Ласко-Чернчицьких і Скуратовських – по 3 делегати. Решта шляхетських родин делегувала 1-2 представники⁴⁶.

За офіційним актом, вибори о. Атанасія Шумлянського відбулися цілком законно, за загальною згодою шляхти, що прибула на елекцію. Втім, виявлені документи свідчать про серйозні суперечності між новообраним владикою та певною частиною православного панства Волині. Так, буквально за три дні після виборів (1 жовтня 1686 р.) члени луцького братства змусили о. Атанасія Шумлянського до принизливої процедури. За наполяганням братчиків, єпископ-номінат підписав лист, у якому давав обіцянку триматися православ’я, а в разі порушення даного ним слова звільняв свою паству від обов’язку визнавати свою духовну владу. Крім того, о. Атанасій Шумлянський обіцяв узгоджувати зі шляхтою свою діяльність та підтвердив права і привілеї Луцького братства⁴⁷.

Однак, навіть підписання згаданого документа не усунуло недовіри між єпископом-номінатом і частиною православного шляхетства Волині. Відомо, що деякі представники волинського панства (можливо, луцькі братчики) мали намір провести повторні вибори Луцького владики. Про це виразно заявлено у протестації згаданого вище “директора до елекції єпископства Луцького” підстарости кременецького Яна Гулевича, поданій до Луцького гродського суду 31 січня 1687 р. Цікаво, що протестація спрямована проти можливого сценарію розвитку ситуації навколо виборів луцького владики

і має упереджувальний характер. Протестацію, крім самого автора, підписали 16 осіб, що виявили себе принциповими прихильниками о. Атанасія Шумлянського. Серед них – учасник його елекції житомирський хорунжий князь Вацлав Четвертинський, луцький городничий Стефан Дяковський, троє представників родини Гулевичів та кілька інших дрібних волинських шляхтичів. Підтримали єпископа-номіната і представники шляхти сусідніх воєводств (імовірно, католики за віровизнанням) – новогрудський хорунжий Казимир Шлюбич-Залеський та новогрудський війський Яків Пукач-Городиський⁴⁸.

Урешті, попри невдоволення опонентів, о. Атанасій Шумлянський таки став повноправним єпископом, хоча і не одразу. Відомо, що до середини 1687 р. за актовими книгами Луцького гродського суду він згадується єпископом-номінатом, а іноді взагалі просто настоятелем (“старшим”) гойського монастиря, незважаючи на те, що позови згаданій особі надсилалися не до Гощі, а до кафедральної церкви Св. Івана Богослова в Луцьку. Фактично, вперше о. Атанасій Шумлянський як повноправний луцький владика (а не як єпископ-номінат) згадується, за нашими даними, лише 4 липня 1687 р. Саме тоді возний, згідно з укладеним контрактом між о. Атанасієм Шумлянським та о. Йосифом Шумлянським, увів останнього у володіння маєтками Луцької єпархії за правом пожиттєвої посесії⁴⁹.

Як бачимо, православна шляхта Волині сприйняла обрання о. Атанасія Шумлянського неоднозначно. В основі недовіри або навіть відвертої ворожості до нього з боку окремої категорії волинського шляхетства були, на нашу думку, дві головні причини: по-перше, “унійні симпатії” Львівського владики о. Йосифа Шумлянського не були таємницею для православного панства Волині. Тому серед православних існували цілком обґрунтовані сумніви щодо православного вибору його брата – о. Атанасія Шумлянського, якого Львівський єпископ лобював на владика Луцького. По-друге, перехід Луцько-Острозької єпархії під управління Шумлянських означав встановлення ними повного контролю над єпископськими маєтками. Нагадуємо, що згадана єпархія була найбагатшою у всій Київській митрополії. На 1585 р. до числа її володінь входили 2 містечка, 27 сіл, кілька фільварків і дворищ. За даними апостольського нунція Космо де Торреса на 1622 р. єпархія давала 8 тисяч злотих щорічного прибутку⁵⁰. І хоча воєнні лихоліття середини – другої половини XVII ст. значно підірвали господарство єпископії, її володіння продовжували викликати інтерес у охочих узяти їх в оренду. Несподіваний “прихід на Волинь” галицьких (за походженням) єпископів міг зруйнувати традиційні економічні зв'язки єпархії з місцевим панством, а це не могло не викликати тривоги та невдоволення.

Справді, в період 1687 – 1694 рр. о. Атанасій та о. Йосиф Шумлянські використовували маєтки Луцько-Острозької єпархії у спільних економічних інтересах. Причому, реальне керівництво церковними володіннями продовжувало перебувати в руках Львівського владики (о. Йосифа), якому Луцький єпископ (о. Атанасій) підписав лист про право їх пожиттєвої посесії⁵¹. Прибутки Шумлянські ділили, як кажуть, “побратерському”. Так, зі щорічної оренди маєтку Рожищі (2 100 злотих) 1 600 злотих йшло на користь Луцького владики, а 500 – владиці Львівському⁵².

Документи, що були в нашому розпорядженні, не дають можливості всебічно простежити стосунки між православним нобілітетом Волині та братами Шумлянськими, які 1686 – 1694 рр. фактично удвох урядували Луцько-Острозькою єпархією. Збереглися дані про співпрацю Луцького братства з єпископом о. Атанасієм Шумлянським у справі повернення архіву Луцької кафедри, який свого часу вивіз до

Кієва владика о. Гедеон Четвертинський. Маємо загальні відомості про листування братства щодо цього питання з лівобережним гетьманом Іваном Мазепою і навіть з московськими царями⁵³. Згадана інформація є надзвичайно цікавою, оскільки підтверджує авторитет Луцького братства на Волині, а також виразно свідчить про його міжнародні зв'язки.

Утім, події, що розгорнулися одразу після смерті владика о. Атанасія дають підстави припускати, що стосунки шляхти з ним та його братом не були простими. Відомо, що волинське панство без погодження з Львівським владикою (який одночасно виконував функції адміністратора Київської православної митрополії в Речі Посполитій) домоглося від короля Яна Собеського права обрати собі нового владика зі свого середовища. Ним став один з керівників Луцького братства київський підвоєвода Дмитро Жабокрицький.

Елекція нового владика відбулася в Дубні 15 лютого 1695 р. Всього акт про обрання Жабокрицького на єпископа Луцького підписало 97 осіб. В їх числі було троє представників князівської родини Пузин (Юрій, Андрій та Михайло), а також 64 шляхетські родини – переважно з числа дрібного нобілітету. Як і у випадку з елекцією о. Атанасія Шумлянського, найвищу активність у виборах проявила родина панів Гуляницьких, з числа якої до Дубна прибуло 10 осіб. Крім того, Костюшковичі-Хоболтовські мали на виборах 4 делегатів, від Будеразьких і Копистенських – по 3 представники. Інші родини представляли 1-2 особи⁵⁴. Припускаємо, що керівна роль в організації шляхетського з'їзду в Дубні належала Луцькому братству і князям Пузинам як активним його членам, які мали на меті підтримати свого кандидата на Луцьке владичтво. Звертаємо також увагу на те, що на елекції були присутні особи, які, попри відсутність у них державних посад і гонорових титулів, могли надати значну допомогу прихильникам Жабокрицького, відстояти, в разі потреби, свій вибір. Ідеться про шляхтичів, відомих нам своєю службовою практикою у Луцькому гродському суді, а саме про панів Федора Бонякевича, Михайла Виговського та Максиміліана Верещаку. Припускаємо, що за їх участю сеймик волинської шляхти наступного 1696 р. вніс до інструкції послам на сейм прохання виявити покровительство номінату на Луцько-Острозьку єпархію о. Діонісеві Жабокрицькому⁵⁵.

Вибори Дмитра Жабокрицького єпископом, як і підтримка його кандидатури на сеймику волинської шляхти, стала початком чергового конфлікту між православним нобілітетом Волинського воеводства та Львівським владикою Йосифом Шумлянським. Він намагався оскаржити кандидатуру нового єпископа, і це було однією з причин затримки хіротонії Жабокрицького. Дійшло навіть до силових акцій: 18 лютого 1695 р. вояки з особистої корогви львівського владика, що квартирували в єпископських маєтках, вчинили напад на братський монастир, при цьому важких поранень зазнав пан Скуратовський. Характерно, що братський ігумен о. Теодозій Падальський у своїй протестації наголошував, що за нападом стоїть львівський владика о. Йосиф Шумлянський, який має особисту ненависть до Луцького братства⁵⁶.

Припускаємо, що в основі згаданої “ненависті” лежав передусім економічний чинник: протягом 1695 – 1701 рр. львівський владика послідовно боровся за право володіння деякими церковними маєтками на Волині. Правові підстави для цих претензій були закладені в листі короля Яна Собеського від 22 липня 1694 року. У ньому православне духовенство та члени православних братств Волині повідомляли про передання єпископові о. Йосифу Шумлянському в адміністративне управління Луцько-Острозької єпархії. Причиною цього рішення була смерть луцького владика

Атанасія Шумлянського⁵⁷. У випадку, якби Львівський владика зумів (у черговий раз) пролобіювати свого кандидата на луцьку кафедру, у нього з'явилися б цілком реальні можливості затримати за собою частину її прибутків. Проте елекція о. Діонісія Жабокрицького, а також підтвердження його вибору польським королем зробили ці плани неможливими до реалізації. Ситуація загострилася, коли, після переходу церковних володінь до рук нового луцького єпископа, виявилися наслідки тривалого господарювання Шумлянських в маєтках луцької кафедри. Новий владика перейняв розорені церковні володіння зі збіднілими підданими. Зрештою, під впливом скарг о. Діонісія Жабокрицького, польський король 1695 р. змушений був навіть створити спеціальну комісію, яка мала з'ясувати причини та обставини спустошення маєтків Луцької єпархії⁵⁸.

Втім, якщо єпископські володіння Луцько-Острозької єпархії львівський владика змушений був врешті-решт відступити на користь о. Діонісія Жабокрицького, то ситуація з Гойським монастирем і його володіннями виявилася складнішою. Права на цю обитель були оформлені окремими привілеями, причому, як о. Шумлянський, так і о. Жабокрицький мали юридичні підстави вирішити справу на свою користь. Суперечка за монастир у Гощі тривала довго – від 1695 до 1701 року⁵⁹, в ході якої луцький єпископ о. Діонісій Жабокрицький отримував діяльну правову допомогу з боку київського православного духовенства. Відомо зокрема, що ректор Київської колегії о. Іоасаф Кроковський листом від 29 вересня 1695 р. повідомляв луцького владика про пересилання йому необхідних документів у згаданій справі. В їх числі згадувалися фундація Гойського монастиря і колегії, а також королівські привілеї на їх користь⁶⁰.

Важливим джерелом для дослідження суспільно-релігійної активності православної шляхти в Речі Посполитій є документи про діяльність повітових сеймиків. Відомі на сьогодні матеріали засвідчують, що волинська шляхта в період 1684 – 1702 рр. мало переймалася проблемами захисту Православної Церкви. Це, однак, не означає, що православна шляхта Правобережної України вичерпала на той час свій політичний потенціал. Наприклад, шляхта сусіднього Брацлавського воєводства на сеймику 1688 р. цілком виразно виступила на захист прав православних. Зокрема, в інструкцію послам на сейм було включено вимогу добиватися підтвердження усіх привілеїв, які Православна Церква досі отримала від польських королів⁶¹. Припускаємо, що згаданий пункт було внесено за ініціативою одного з послів – члена луцького братства, київського підвоеводи Дмитра Жабокрицького. В рішучому тоні вимоги захистити православних від тиску уніатів була складена також інструкція брацлавської шляхти у наступному, 1690 р.⁶²

Важливою видається нам також інструкція послам на сейм шляхти Київського воєводства від 1697 р., в якій знайшов відображення конфлікт між львівським владикою о. Йосифом Шумлянським та луцьким єпископом о. Діонісієм Жабокрицьким. Шляхта Київщини висловлювала невдоволення тим, що о. Йосиф Шумлянський, невідомо за яким правом, тривалий час тримав в посесії церковні володіння в Київському воєводстві. Натомість до Луцького владика о. Діонісія Жабокрицького в інструкції була висловлена прихильність – послам доручалося домогтися передачі під його юрисдикцію православного духовенства “за річкою Случ”, тобто на території Київського воєводства⁶³.

На тлі інструкцій на сейм київської та брацлавської шляхти 1688, 1690 і 1697 рр. позиція волинського нобілітету у справі захисту Православної Церкви (за відомими на

сьогодні документами) виглядає пасивною. Рішення сеймика 1696 р. про необхідність надання покровительства луцькому єпископу о. Діонісієві Жабокрицькому було єдиним відомим на сьогодні виразним політичним актом волинського нобілітету на підтримку православ'я⁶⁴. Винятком з цього правила можуть бути події, пов'язані з інструкцією послам на сейм від шляхти Волинського та Брацлавського воєводства від 1699 р. Як відомо, послам було доручено захищати права Православної Церкви, але вони не виконали покладених на них доручень. Понад те, представники згаданих воєводств проголосували на сеймі за рішення, які шкодили православ'ю. Відповіддю на це стала остання відома нам акція на захист православних. Ідеться про маніфест з оскарженням дій послів на сейм, складений за ініціативою двох православних шляхтичів – члена луцького братства, венденського підчашого Данила Братковського та житомирського стольника Реміг'яна Сурина. Згаданий документ підписали 54 представники київської та волинської шляхти, але автори маніфесту з невідомих причин відмовились домагатися подальшого судового переслідування послів за невиконання даної їм інструкції⁶⁵.

Отже, суспільно-релігійна діяльність православної шляхти Волині в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. була тісно пов'язана з вирішенням таких завдань. По-перше, ідеться про протистояння діям родини Шумлянських, спрямованим на встановлення повного контролю над Луцько-Острозькою єпархією. Проблема ця була, в цілому, вирішена у 1695 р. через вибори о. Діонісія Жабокрицького на луцького єпископа, хоча боротьба за церковні маєтки між ним та львівським владикою о. Йосифом Шумлянським тривала щонайменше до 1701 р. По-друге, дієвим міг бути захист прав Православної Церкви шляхом сеймової боротьби. У вирішенні згаданої проблеми православне волинське панство не мало помітних досягнень у порівнянні з аналогічною діяльністю православної шляхти сусідніх Київщини та Брацлавщини.

6. Висновки

Поширений у вітчизняній історичній науці погляд про покатоличення і колонізацію української шляхти Правобережної України та Волині у другій половині XVII – на початку XVIII ст. знаходить лише часткове підтвердження. Дійсно, на той час серед православного нобілітету не було магнатів, а представники середнього шляхетства траплялися доволі рідко. Основу православного шляхетського соціуму складали представники дрібних панських родин. Водночас, навіть за таких обставин православна шляхта Волині зберігала потенційні можливості для захисту інтересів Церкви та своїх релігійних прав. Цій місії могли посприяти представники останніх православних князівських родин Волині, які займали активну суспільну позицію (Четвертинські та Пузини), а також православні братства. У зв'язку із цим наголошуємо на ролі луцького православного братства, яке (крім інших завдань) у зазначений історичний період успішно виконувало функції кредитної установи, а відтак володіло реальними коштами – необхідним ресурсом для ведення політичної боротьби.

Не підтверджується існуюча у вітчизняній історичній науці думка про ізоляцію православних Правобережної України від духовних центрів Лівобережжя. Документи свідчать, що в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. деякі представники волинського шляхетства обдаровували храми гетьманської України і зберігали прямі контакти з духовенством Лівобережжя. Понад те, є відомості про прямі контакти представників луцького братства з гетьманом Іваном Мазепою, а луцького владика о. Діонісія Жабокрицького – з представниками київського духовенства.

Потребує перегляду також усталений погляд про переслідування православних у Речі Посполитій за часів короля Яна III Собеського. Дійсно, польська влада та уніатський владики докладали зусиль для переходу православних до церковної єдності з Римом. Але вирішальний вибір між унією і православ'ям належав українській шляхті. Достатньо згадати, що, попри таємне прийняття унії, львівський владики о. Йосиф Шумлянський більше 20 років чекав слушної нагоди для її проголошення у своїй єпархії. Подібним чином Луцький владики о. Атанасій Шумлянський, зіткнувшись з рішучою позицією Луцького братства, так і не приступив до унійних заходів у своїй єпископії.

На нашу думку, головна причина слабкості православ'я в Речі Посполитій загалом і на Волині зокрема полягала у внутрішніх суперечностях православного шляхетського соціуму польсько-литовської держави. В умовах перманентних воєн другої половини XVII ст., які вела Річ Посполита з сусідніми країнами, актуальним стало об'єднання нобілітету Польщі і Литви навколо єдиних національних та релігійних цінностей. Боротьба з мусульманськими державами (Туреччиною і Кримом), а також активне використання козацькою Україною і Росією гасел захисту православ'я (як причини війни з Польщею), незворотно вели нобілітет Речі Посполитої до тісного ідейного згуртування навколо Католицької Церкви. За таких обставин православні шляхтичі Волині опинилися перед важким завданням: захищати інтереси своєї Церкви і водночас лишатися лояльними до країни, в якій вони мали статус політичного народу. Неможливість розв'язання цієї дилеми призвела до кризи національно-релігійної ідентичності української шляхти Волині яка, зрештою, була вирішена шляхом прийняття унії Луцько-Острозькою єпархією у 1702 р.

Якщо ці припущення правильні, стає зрозумілою специфіка національно-релігійного життя православного волинського панства, характерними рисами якого були хаотичність і неузгодженість виступів на захист своєї Церкви під час роботи повітових сеймиків, відсутність інтересу до проблем розвитку православної науки і освіти на тлі турботи про оздоблення церков у власних дідичних маєтках, пріоритет фінансово-господарської діяльності луцького братства перед політичною боротьбою на захист православ'я тощо. Очевидно, що на порозі нової історичної доби, в яку входила Річ Посполита на рубежі XVII – XVIII ст., православна шляхта Волині, попри існуючі можливості для захисту православ'я, віддала пріоритет становим, а не релігійним інтересам.

¹ Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М., 1993. – С. 173-174.

² Див., напр.: Огієнко І. Українська Церква за час Руїни (1657 – 1687). – К., 2006. – С. 70-113.

³ Там само. – С. 72.

⁴ Там само. – С. 74-76.

⁵ Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. – Луцьк, 2004. – С. 390.

⁶ Там само. – С. 389.

⁷ Там само. – С. 402.

⁸ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. – Львів, 2010. – С. 573.

⁹ Там само. – С. 574-575.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп.1. – Спр. 407. – Арк. 564зв.

¹¹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. IV. – К., 1871. – С. 196-199; ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 202-205.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 966зв.-969зв.

¹³ Там само. – Спр. 399. – Арк. 347-350.

- ¹⁴ Там само. – Арк. 423зв.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 424.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 393. – Арк. 456зв.-758.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 406. – Арк. 578-579зв.; Спр. 396. – Арк. 68-69зв., 413-416; Спр. 407. – Арк. 506-506зв.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 399. – Арк. 202-205.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 399. – Арк. 347-350.
- ²⁰ Там само. – Спр. 398. – Арк. 92.
- ²¹ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 187.
- ²² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 264зв.
- ²³ Там само. – Ф. 2073. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 40.
- ²⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 264зв.
- ²⁵ Там само. – Спр. 425. – Арк. 115.
- ²⁶ Там само. – Спр. 399. – Арк. 568зв.
- ²⁷ Там само. – Спр. 407. – Арк. 564.
- ²⁸ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.)... – С. 189.
- ²⁹ Найвизначнішими жертводавцями цього періоду були: князь Федір Святополк-Четвертинський – 1 800 злотих; Павло Русиневич – 2 000 злотих; Олександр Жабокрицький – 2 500 злотих (ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 1056-1058; Спр. 273. – Арк. 156-157зв.; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 766зв.-770.
- ³⁰ Текст документа не зберігся. Про це надання авторові відомо із сумаріуша документів Луцького братського монастиря, з якого довідуємося, що тестамент Лознинської (ім'я не назване) був внесений до актових книг Луцького гродського суду у 1700 р. (Там само. – Ф. 2073. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 50зв., 52).
- ³¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 795-798зв.
- ³² Там само. – Спр. 399. – Арк. 264-267зв.
- ³³ Там само. – Арк. 565-568зв.
- ³⁴ Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий... – С. 351.
- ³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 117-118зв.
- ³⁶ Там само. – Арк. 187-189.
- ³⁷ Там само. – Арк. 295-296зв.
- ³⁸ Там само. – Спр. 399. – Арк. 330-333зв.
- ³⁹ Там само. – Спр. 393. – Арк. 797-800.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 407. – Арк. 251-258.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 399. – Арк. 1317-1322зв.
- ⁴² АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 2. – К., 1868. – С. 470-471.
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 730-730зв.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 434. – Арк. 1416-1416зв.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 397. – Арк. 260-261зв.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 399. – Арк. 422-424.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 407. – Арк. 564-565зв.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 397. – Арк. 260-261зв.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 398. – Арк. 441зв.-442зв.
- ⁵⁰ Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви. – Торонто, 1990. – С. 62-63.
- ⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 441зв.-442зв.

⁵² Там само. – Спр. 399. – Арк. 593-593зв.

⁵³ Там само. – Спр. 426. – Арк. 211-211зв.

⁵⁴ Там само. – Спр. 434. – Арк. 414-417.

⁵⁵ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – К., 1888. – С. 527-528.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 436. – Арк. 29-30 зв.

⁵⁷ АЮЗР. – Ч. I. – Т. X. – К., 1904. – С. 380-382.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 1060-1061.

⁵⁹ Останній відомий нам документ у згаданій справі – позов Луцькому православному єпископові до суду у його суперечці з владикою Львівським за монастир в Гощі від 1701 року (АЮЗР. – Ч. I. – Т. IV. – К., 1871. – С. 165-166).

⁶⁰ Там само. – С. 111-112.

⁶¹ Там само. – Ч. 2. – Т. II. – К., 1888. – С. 473.

⁶² Там само. – С. 487-488.

⁶³ Там само. – С. 539-540.

⁶⁴ Там само. – С. 527-528.

⁶⁵ Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий... – С. 27, 392, 404-406.

Михайло Довбищенко.

На порозі нової доби: православна шляхта Волині кінця XVII – початку XVIII ст.

У статті досліджуються вагомі проблеми, пов'язані з релігійним життям та суспільно-релігійною діяльністю православного нобілітету Волинського воєводства. Серед них – кількісний та персональний склад православного волинського панства, його суспільна та фундаторська діяльність і її спрямування, участь у діяльності братств, особливості духовного життя тощо. Автор не підтримує думки про тотальне покатоличення волинської шляхти та про її суспільно-релігійну пасивність. Вирішальний вибір між унією і православ'ям таки належав місцевій шляхті, яка, все ж, віддавала перевагу становим, а не релігійним інтересам.

Mykhaylo Dovbyschenko.

On the threshold of a new era: the Orthodox gentry of Volyn at the end of the XVII – beginning of the XVIII-th centuries.

The article deals with significant problems associated with the religious life and social-religious activities of the Orthodox nobility of the Volyn province. Among them – the quantitative and personal membership of the Orthodox Volyn nobility, its social and patronage activities and its direction, the participation in the activities of the fraternities, the characteristics of the spiritual life etc. The author does not support the idea of total catholicization of the Volyn nobility and its social and religious passivity. The determinative choice between the union and the Orthodox still belonged to the local gentry, which, however, preferred status, rather than religious interests.

ДУХОВНЕ БРАТСТВО (МИРЯНСЬКІ БРАТСТВА У РАНЬОМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)*

Вступ

Середньовічні релігійні братства мирян були багато в чому попередниками тих добровільних об'єднань, з яких тепер складається організаційна структура сучасного громадянського суспільства. У таких країнах, як Україна, ці об'єднання привертають нині увагу не лише професійних учених, але й інтелектуалів, які гарячково вишукують так необхідні для суспільно-політичної освіти демократичні традиції.

Думка громадськості щодо релігійних братств майже завжди позитивна. В усіх мовах навіть звичайні слова, що виражають ідею “братства”, викликають позитивні емоції. Лише у тоталітарних державах поняття на кшталт “братерська дружба” чи “братня єдність” спершу зазнали профанації, а далі перетворилися у засоби пропагандистського промивання мізків. На щастя, з оновленням суспільства відновлюються й первинні, неспотворені значення слів. Це стосується і слова “братство”, яке виражає прагнення підтримати між людьми дух єдності, щирості, взаємодопомоги і, – принаймні, в ідеалі, – сприймається як ознака родинної спорідненості. Цілком, отже, природно, що слово “братство” так часто фігурує у назвах громадських структур, членів яких єднають не кровні зв'язки, а спільні погляди й цілі. Це слово уподобали і політичні партії, і релігійні, професійні та інші спілки. Римо-католицька Церква, з її традицією законної єдинообрядності і ясності, зберегла латинізм “*confraternity*” (“братство”), уживаний – замість часто синонімічного [англіцизму – О. Ш.] “*brotherhood*” – на позначення об'єднань мирян, метою яких було сприяти глибокій християнській побожності.

В українській та белоруській історії словом “братство”, здебільшого, називали об'єднання парафіян, що – окрім своєї релігійної діяльності – служили за осередки національного життя. Особливо важливою їх роль стала наприкінці XVI – на початку XVII століть, коли зросла ініціатива православних братств у справі збереження національно-релігійної самостійності. Коли Україна і Белорусія були під чужоземним пануванням, братства стали, до певної міри, заміниками місцевих державних структур, оскільки прагнули організувати щось на кшталт національно-етнічного самоврядування. Провідні братства, особливо на початковому етапі свого розвитку, впроваджували у життя певні постулати Реформації. Пізніше – як у православній, так і в уніатській (греко-католицькій) церквах – з'явилися братства іншого типу, що підпорядкувалися духовенству і виконували допоміжні функції у житті церкви.

У жодній іншій країні національна роль мирянських громад, співбратчин [confraternities] і братств [brotherhoods] не була настільки важливою, як в Україні та Белорусі.

По суті, усі дослідники погоджуються, що ці об'єднання дуже посприяли національно-релігійному відродженню наприкінці XVI – на початку XVII століть. Цьому аспектові приділена належна увага у спеціальних дослідженнях¹, а також – у більшості підручників та загальних історіях України й Белорусі². Однак ще

донедавна братський рух в Україні та Беларусі не вивчався на тлі загальної історії релігії. З іншого боку, західноєвропейські дослідження про братства [confraternities] продовжують ігнорувати існування аналогічних інституцій у християн Східного обряду, зокрема, – Православної Церкви України та Беларусі і пізніше також їх Греко-Католицької церкви³. Порівняльне вивчення братського руху в різних регіонах Європи може покращити наше розуміння цього явища. Пропоноване дослідження є першою такою спробою.

Можливі дві інтерпретації історії братств. Деякі вчені, котрі визначають останні як “штучні родини, усіх членів яких об’єднує добровільне братство”⁴, вивчають релігійні братства у контексті історії всіх добровільних об’єднань, які “зустрічаються у всіх цивілізаціях, минулих чи теперішніх”⁵. Такий підхід може бути результативним для антропологічних і соціологічних досліджень. Однак, хоча порівняльне соціологічне дослідження може дійсно бути неоціненним, історикам інституцій слід зосередитися на тих їх типах, які генетично пов’язані або функціонують схожим чином. Непослідовна термінологія у джерелах⁶ змушує вчених обирати власні терміни у такий спосіб, щоб кожне специфічне явище було позначене окремим терміном. Тим самим, підбір термінів відображає концепцію історика щодо того, що, на його думку, є найсуттєвішим у аналізованому явищі. В англійській науковій літературі слово “confraternity” [буквально: “*снівбратство*”. – прим. перекл.] (яке походить від лат. *confraternitas* і споріднене з іт. *confraternita*, ісп. *cofradia* і фр. *confrérie*) назагал уживається щодо римо-католицьких релігійних об’єднань, тоді як такі ж православні інституції (*братства*) частіше називають терміном “brotherhood” [“братство, побратимство”. – прим. перекл.]. І все ж, з огляду на спільні, властиві і католицьким, і православним братствам риси, на позначення обох бажано користуватися одним і тим же терміном “confraternity”⁷. З іншого боку, як загальний термін для всіх організацій, що прагнуть замінити родові зв’язки відданістю спільним цілям, принципам чи ідеологіям, може використовуватися слово “brotherhood” (близьке за значенням до нім. “*Bruderschaft*” [“братерство”. – прим. перекл.]). Надалі у цьому [англійському. – прим. перекл.] дослідженні саме це слово й буде використовуватися на позначення дохристиянських і ранньохристиянських організацій, про структуру яких недостатньо відомо, але вона, певна річ, відрізнялася від структур середньовічних і ранньомодерних братств. Дефініції церковно-парафіяльних братств можна знайти у теологічних працях, які друкувалися в Італії ще наприкінці п’ятнадцятого століття⁸. Пізніше з’явилися спеціальні дослідження, присвячені історії і юридичному характеру братств⁹. Були видані статuti й інші документи багатьох братств, дослідження про окремі з них та, меншою мірою, про братський рух у тих чи інших регіонах. Незважаючи на масу конкретних соціологічних досліджень, сучасна історіографія ще не може запропонувати всебічного дослідження цього явища у загальноєвропейському контексті. На його узагальнювальні погляди можна натрапити хіба що в енциклопедіях¹⁰ або у декількох інформативних статтях¹¹. Немає загальної бібліографії братського руху¹², а історіографічних досліджень украй недостатньо¹³. З-поміж рідкісних винятків тут назвемо статтю Анре Воше та історіографічний вступ у монографії Вірджинії Байнбридж про братства (які вона називає “гільдіями”) графства Кембриджшира¹⁴. Воше правильно зауважує, що науковий інтерес до історії європейських братств з’явився у постромантичний період і пов’язувався з ідеалізуванням примітивних форм осупільнення і традиційних доіндустріальних моделей культури. У контексті даного дослідження варто

додати, що ідеалізація братств була також типовим явищем і для постромантичної популістської історіографії в Україні і Росії.

Згодом, зокрема, починаючи із 1970-х років, після того, як Римо-католицька церква проголосила важливість участі пастви у церковній службі та діяльності, деякі римо-католицькі науковці почали виявляти тенденцію до католицької реформи в історичному описі братств. У результаті, зріс статус релігійних об'єднань мирян, і це надихнуло істориків церкви шукати корені цього руху на модерному етапі у середньовічних і посттрідентських братствах. З монографій, написаних під таким кутом зору, найзначимішою, мабуть, є тритомове італомовне дослідження Жіля Жерара Меерсмана¹⁵. Один його рецензент навіть написав, що, поряд із дослідженнями Етьєна Деларуеля, книга Меерсмана зробила “Коперниканську революцію в царині церковної історії”, оскільки ці праці виходили з того, що істинним осередком християнського життя була самочинна релігійна діяльність простих людей, а не офіційних церковних структур¹⁶. Усупереч римо-католицькому уявленню, С. Баррон писав: “Участь мирян у житті парафіяльної церкви не тільки не з'являється разом з протестантизмом, а, як насправді можна стверджувати, сама Реформація була не що інше, як крайній вияв їх інтересів”¹⁷. Класичним прикладом тут є братський рух в Італії, який досить інтенсивно вивчається¹⁸. Від 1960-го року, тобто, 700-ї річниці флагаеллантського руху, італійські вчені організували кілька конференцій, присвячених братствам¹⁹. Їх почин підтримали в інших країнах, де конференції завершилися публікаціями збірок важливих документів. Матеріали круглого столу, організованого університетом Лозанни, були видані під назвою “Братський рух у середні віки: Франція, Італія, Швейцарія”²⁰. Дві конференції були організовані у Великобританії Товариством церковної історії, а їх матеріали опубліковані у томі “Добровільна релігія”. Смісл цього титулу так тлумачиться у передмові: “Неформальні і добровільні організації визначали добровільну релігію на противагу тій, яку усталювали в церквах з їх зобов'язаннями і напучуваннями”²¹. Також наголошується, що ідеали братства спричинилися до формування суспільних інституцій і горизонтальних зв'язків між їх членами, обмежуючи якоюсь мірою абсолютизм ієрархічних структур²². Недавні дослідження також зосереджуються на значенні обрядового братання у середньовічному суспільстві та на тенденції братств до більшої ієрархізації, що відображала загальний процес аристократизації у ранньомодерному суспільстві²³. Нині маємо більше досліджень про братські обряди й участь братств у театральній, музичній і добродійній діяльності; з нею пов'язана і їх роль у наданні своїм братчикам вищого статусу і релігійного узаконення їх інтересів²⁴.

За певними винятками, автори книг і статей про братства у середземноморських країнах не утруднили себе порівняльним аналізом із подібними інституціями в інших регіонах, зокрема у Північній Європі перед Реформацією. З іншого боку, через придушення братств у Великобританії протягом Реформації, релігійний бік їх діяльності був недостатньо оцінений. Серед недавніх досліджень цієї проблеми, заслуговує на увагу чудовий історіографічний вступ у книзі Вірджинії Байнбридж про братства у Кембриджширі. Із розмаїття прийнятої термінології, що позначає братства вірян, автор вибрала назву “релігійні чи соціальні гільдії”, водночас наголошуючи на відмінності їх від ремісничих і купецьких гільдій (gilds, зазвичай правописно переданих як “guilds”)²⁵.

Новий підхід до проблеми духовних братств був запропонований Вольфангом Гардвігом. Він бачить ці організації попередниками добровільних організацій (Верен), таких важливих для функціонування цивілізованого суспільства від ХІХ століття²⁶.

У 1990 р. дослідники братств заснували своє “братство”, – “Товариство з вивчення братств” із центром в Університеті Торонто. Товариство і його бюлетень “Братства”²⁷ є корисним підґрунтям для розвитку інформаційної інфраструктури цієї специфічної ділянки історичного і релігійного дослідження. Зміст усіх публікацій доступний в Інтернеті. Можна додати, що 27 травня 2001 року система пошуку Google знайшла 2 930 уживань терміна “братство” [латинізмів “confraternities”. – прим. перекл.] в Інтернеті і 2 520 уживань терміну “sofradias” [іспанський термін. – прим. перекл.], (включаючи місця сучасних римо-католицьких братств та інформації щодо книг у друці, присвячених дослідженням братств). Пошук перших тривав 0,14 секунди, а других – 0,42 секунди. Кілька монографій, присвячених середньовічним і ранньомодерним братствам у низці європейських країн були видані упродовж двох останніх десятиліть²⁸. Соціологічне й антропологічне дослідження сучасних братств у римо-католицьких країнах, зокрема Франції²⁹, Іспанії і Латинській Америці, залишається усе ще на початковій стадії³⁰.

Що ж до православних братств, то огляди наукової літератури доступні в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського та у значно сучаснішій статті Мирона Капраля про Львівське Успенське Братство, а короткі бібліографічні посилання додані до есе Івана Огієнка (Митрополит Іларіон, Вінніпег) “Українські церковні братства: їх діяльність і значення” та до статей у багатьох енциклопедіях і підручниках³¹. Існує також бібліографічний огляд досліджень з історії української церкви Ізидора Патріла³². Отже, обмежуємося тут загальними історіографічними зауваженнями, цитуючи головним чином, найважливіші роботи. Як у Західній Європі, так і в Україні історія братств спочатку вивчалася братчиками безпосередньо. Основною причиною для цього було, безсумнівно, те, що історичні аргументи були важливими у захисті юридичних прав цих організацій. Лише згодом почали з’являтися історичні дослідження як такі. У 1825 р. старійшина Ставропігійського інституту у Львові Олександр Ілляшевич видав короткий рукопис з історії Львівського Успенського братства, а у 1836 р. Денис Зубрицький завершив свій “Літопис Львівського Ставропігійського Братства”, який дуже вплинув на подальшу історіографію³³. “Літопис” Зубрицького написаний у такий спосіб, що вченим він видався зводом документальних цитат, хоча автор часто висловлював власні гіпотези у формі літописних нотувань. Однією з його похибок, яку повторюють навіть сьогодні, – є те, що Львівське Братство було засноване вже 1439, 1463 або 1469 року. Наприклад, Вольфганг Геллер прийняв першу з цих дат, тоді як Карл Крістіан Фелмі [Felmy] вважає, що православні братства чітко виступають у п’ятнадцятому столітті³⁴. Усупереч цьому, ще 1842 р. Микола Костомаров висловив своє переконання, що саме поняття братства принесено в Україну “від Західної Церкви” наприкінці XVI століття і що “більш раннє існування братств не підтверджується безсумнівними свідченнями”³⁵. У другій половині XIX століття історію львівського братства вивчали Яків Головацький, Антін Петрушевич та Ісидор Шараневич. Досить поверхнева монографія Амвросія Криловського “Львівське Спавропігійське Братство” хоча й додала трохи нової інформації, але, водночас, і нових недоречностей та помилок³⁶. Михайло Зібер та Олександра Єфименко розуміли братства як прямих нащадків примордіальної родини, родів і племінних об’єднань. Це відображало як романтичну ідеалізацію доіндустріального способу життя (дуже схожої до зауваженої Анре Воше у стосунку до західної історіографії), так і популістський погляд на “демократичну спадщину” слов’янського язичництва і на “народні звичаї”³⁷. Уплив братств на культурний розвій досліджували Кирило Студинський, Михайло Возняк, Іван Крип’якевич та інші.

Загалом, характерною рисою української історіографії було домінування світського підходу, якого не уникли навіть церковні історики.

Починаючи від половини ХІХ століття, російська історіографія восхваляла братства як захисників інтересів православ'я, які ідентифікувалися з інтересами Російської імперії. Термін “Західна Росія” викували для того, щоби влити українську та беларуську спадщину в річище імперської російської історії. Разом з тим, російські історики спричинилися до популяризації братського руху і започаткували дискусію щодо часу постання цих об'єднань. Видатний російський історик Сергій Соловйов виводив їх походження від давньоруських “братчин”, вільних об'єднань, відомих, головню, своєю роллю в організації відзначень днів святих покровителів у деяких парафіях³⁸. Іван Флеров, Михайло Коялович, а найбільше – Микола Скабаланович відзначали подібності в організаційній структурі братств і західних торгових гільдій³⁹. Певною мірою, їх концепції нагадують концепції Вільгельма Едуарда Вільда, який звертав увагу на те, що поганські братські інституції зазнали трансформації під впливом християнських організацій. Згодом російський автор Олександр Папков опублікував досить поверхневу книгу про братства, асоціюючи їх з давньоруською парафіяльною структурою⁴⁰. Багато фактів про історію братств зібрав Степан Голубєв, який бачив у братствах насамперед форму колективного патронату над церквою.

Єдиним важливим загальним дослідженням про українські братства упродовж 1920-х років була монографія Пилипа Клименка “Цехи на Україні”⁴¹. Виходячи з широкого розуміння цехів, він зібрав важливий матеріал про різні типи парафіяльних братств і ремісничих цехів, зосередивши увагу на народних звичаях, які вони перейняли або ж витворили. На жаль, тільки перша, головним чином – історіографічна, частина праці була видана до того часу, коли ув'язнення перервало наукову діяльність автора. Після Другої світової війни історіографія в Україні, назагал, відображає чергування періодів активного придушення української культури і відносних “відлиг”. У ліберальніші часи окремі посадовці не лише терпіли, ба й заохочували обмежений український патріотизм за умови, що історики використовують марксистські формули і, що важливіше, прославляють “вічну дружбу” українців з росіянами та їх “прагнення до возз'єднання” з російським народом. Тим самим, одним історикам судилося прислужувати офіційній ідеології, тоді як інші – свідомо чи підсвідомо – використовували офіційну фразеологію лише як димову заслону, що дозволяла їм видавати дослідження, базовані на документальних джерелах⁴². У таких ото умовах я написав монографію “Братства і їх роль у розвитку української культури від ХVІ до ХVІІІ століття”⁴³, яку, незважаючи на багато перешкод, врешті-решт і видав друком. Згадуючи це, дозволю собі навести низку міркувань *pro domo sua* – й не лише тому, що та книга була першою версією пропонованого тут дослідження, але також з огляду на те, що історія її публікації може допомогти зрозуміти ті чинники, які у радянській Україні формували написання історії.

За порадою патріарха української історіографії професора Івана Крип'якевича, тоді – директора Львівського Інституту суспільних наук АН України, я присвятив свою першу монографію Львівському Ставропігійському Успенському братству – єдиному, після якого лишилася велика архівна спадщина. Спочатку рукопис був навідріз відхилений київським видавництвом “Наукова думка” на підставі того, що “марнувати гроші на книжку, присвячену одному місту, – не виправдана розкіш”. Урешті, професор Іван Гуржій, тоді – голова Відділу історії та філософії АН України (свого роду надбудова над Інститутами історії та філософії нашої Академії) оголосив, що

підтримав би публікацію, якби автор змінив назву й додав якийсь матеріал про інші міста. Підготувати розширену версію вдалося досить швидко, оскільки історичних даних про інші, окрім Львівського, братства існує небагато.

Для того, щоб книгу, врешті-решт, прийняли до друку, авторові довелося ще переконувати чиновників Книготоргу (це державна організація з поширення книжкової продукції) зробити замовлення на таку, ніби-то “комерційно непривабливу” книгу. А зробити це можна було тільки за допомогою певних скромних хабарів. Читаючи рукопис, редактор переконувала автора “видалити слова на кшталт “архімандрит” чи “епархія” як чужі радянському народові” (цитата з редакційного висновку, що зберігається в автора). З деякими косметичними замінами книга, урешті, була надрукована, але тоді на неї чекало найбільше випробування. Адже кожна книжка, що видавалася у Радянському Союзі, була змушена пройти потрібну цензуру: спочатку, машинописний текст мав отримати цензорський допуск “до набору”; набраний текст мусив мати резолюцію “до друку”; коли ж усі копії були готові, потрібна була ще одна печатка: “у світ”, що означало дозвіл на видання певного накладу. Зрештою, наклад опинився на складі Комвидаву (щось наче міністерство з книговидавання і книготоргівлі) аж до того часу, поки не ухвалили закрити рецензію т. зв. сигнального примірника. Щастя, що рецензентом призначили доктора Олену Компан, яка тоді ще репрезентувала академічну установу, але згодом зазнала переслідувань. Її аж ніяк не вдовольняли мої вступні цитати із офіційних джерел (Ленін; партійні документи) про “дружбу з братньою Росією” і про те, що “форми релігії – це лише прикриття класових інтересів”. Вона мені сказала, що навела ті цитати у рецензії на доказ того, що книга “ідеологічно правильна” і що її можна видавати.

Із західних рецензентів лише один – Василь Луців – відхилив книгу як зразок радянського перекручення історії⁴⁴. Інші рецензенти не були такими суворими. Більшість з них погодилася з моїми висновками, зробивши цінні зауваги щодо подальшого дослідження. Особливо важливими у цьому відношенні були оглядові статті визначного польського вченого Юліуша Бардаха у “Квартальнику історичному” (Варшава) і Любомира Гайди⁴⁵, чийм оглядом відкривалося інавгураційне видання “Рецензії”, чудового (і досі неперевершеного) періодичного видання, присвяченого інформації та критиці українських публікацій з гуманітарних наук. Я особливо вдячний Любомирові Гайді і Франкові Сисину, рецензентові моїх “Джерел з української культури доби феодалізму” (які містять і розділ про джерела з вивчення братств)⁴⁶ за критику моїх марксистських декларацій; без такої критики, позитивний огляд у “націоналістичному органі, фінансованому американськими імперіалістами”, міг мати негативні наслідки для моєї наукової кар’єри. З перспективи сьогодення мені зрозуміло, що я перебільшив важливість братств у деяких сферах культурного життя, не кажучи вже про висунення дещо спрощених пояснень для певних соціальних явищ. Пізніше я спробував усебічніше витракувати ті чи інші проблеми, серед них – й історію видавничої діяльності братств⁴⁷. Хотів би додати, що збірка статей, включаючи і мою (“Братства та запорізькі козаки”)⁴⁸, була конфіскована через нібито націоналістичні ухили і, як результат, Президія Академії Наук офіційно винесла мені догану за “перебільшення впливу козаків на братства”. Іронією долі я мав на меті цілком протилежне: показати вплив братського руху на ідеологію українського козацтва.

Як це видно з точок зору, представлених у моїй монографії про братства і їхню роль, більшість дослідників не сприйняла, а, може, не вважала за важливе прийняти концепцію розбіжностей усередині братського руху. Найчастіше усьому братському

рухові й далі приписують той тип діяльності, що властивий лише декільком провідним братствам. З іншого боку, ідея щодо протестантських ухилів серед українських і белоруських братств дедалі набирає популярності⁴⁹. Крім того, цей аспект братського руху часто перебільшується або інтерпретується мимохідь⁵⁰. Почасти це можна пояснити бажанням сучасної української інтелігенції бачити Україну такою, що розділяє загальні тенденції європейського інтелектуального розвитку.

Найпомітнішим внеском у цю царину за минуле десятиліття є статті Мирона Капралю про початки історії Львівського Ставропігійського Успенського братства і про його найвизначніших лідерів – Івана Красовського та Юрія Рогатинця, а також його уже згадана розвідка про історіографію цього братства⁵¹. М. Капраль видав найкраще і найповніше зібрання так званих “привілеїв” (документів, що врегульовують правовий статус), які отримало Львівське Успенське братство від духовної і державної влади. Володимир Александрович віднайшов найраніший документ про братства у Перемишлі (Przemysł). Він також навів багату документацію про вплив братств на розвиток іконопису і церковної архітектури. Поряд із тим, він показав, що братська ініціатива щодо деяких творів мистецтва приписана надто вже довільно.

Незважаючи на стислість, збірка матеріалів конференції, присвяченої 400-літтю Львівського Успенського братства поповнилася деякими новими матеріалами й концепціями⁵². Роль братств у розвитку шкільництва досліджена Євгеном Мединським і Оленою Дзюбою. Активізувалися й історики філософії, більшість із яких надає неабиякої ваги впливу братств на формування української і белоруської духовної ідентичності. У 1988 р., під назвою “Пам’ятки братських шкіл в Україні (друга половина XVI-го – початок XVII-го століть), з’явилася добірка текстів як перший том у серії “Пам’ятки філософської культури українського народу”⁵³. Окремі з них досі ще не видавалися, інші ж, які свого часу були надруковані з перекручуваннями і недоглядами, тут виправлені на підставі оригінальних рукописів. Поряд із документами, які безпосередньо пов’язані з братським рухом, том також включає тексти, що не мають зв’язку ні з братськими школами, ні з братствами. Очевидно, це зроблено заради формування тла діяльності братств, а у деяких випадках автори у примітках просто наполягають на дотичності своїх текстів до згаданої теми. Схоже бажання приписувати тексти іншого походження до теми братств виявляється у деяких недавньочасних публікаціях у радянській Беларусі⁵⁴.

Історія братств стала темою для дисертацій. Так, Юлія Шустова подає добротний огляд джерел до історії Львівського Успенського братства⁵⁵, натомість, Оксана Фефелова і Людмила Гурська розглядають братства, здебільшого, лише чинником у релігійному житті і соціальній діяльності міщан⁵⁶.

Маю справжнє задоволення закінчити цей історіографічний огляд книгою, що є віхою у дослідженні ранньомодерної української церкви і суспільства. Йдеться про видання Бориса Гудзяка “Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії”⁵⁷. Авторіві, спершу молодшому науковому співробітникові Гарвардського Інституту Українознавства, а згодом – професорові і ректорові Львівської богословської Академії й Українського Католицького Університету, вдалося зробити всебічний синтез теми, до якої перед ним підходили, здебільшого, з парафійних [вузьких.? – прим. перекл.] точок зору в дусі конфлікту між історіографічними й конфесіональними традиціями. Рання історія українських і белоруських братств розглядається у контексті руху до церковної реформи, започаткованого мирянами (представниками православної знаті і лідерів міських братств), до якого уже пізніше

приєдналася церковна еліта. Борис Гудзяк показує, що “у той час, коли ієрархія і духовенство тільки-но починали визнавати необхідність відживлення Східнохристиянської спільноти, православне міщанство Львова уже намагалося організувати структури, які б дали йому змогу протистояти кризі у Руській церкві”. Належно збалансований аналіз освітніх ініціатив братств та їхньої участі у релігійних конфліктах становить підґрунтя для висновку, що “у Львові, а згодом – за його почином – і в інших містах, галицькі братства, з їх відносно широкою базою, набували патріархально підтвердженої легітимації та масштабних благочинних і культурних програм, стаючи осередками витворення новітньої, поступово зростаючої ранньомодерної української релігійної ідентичності”⁵⁸.

За винятком книги отця Гудзяка і декількох популярних есе, фактично, усі існуючі українські і белоруські дослідження неспроможні розтлумачити суто релігійні мотиви діяльності братств⁵⁹. Також слід відзначити, що більшість істориків зосереджує увагу на ранніх стадіях історії братств, часто ігноруючи пізніший період. Православні і греко-католицькі братства у малих містах і селах досі ще не були предметом спеціального дослідження. Цю лакуну можна заповнити тільки після завершення монографічного дослідження про різні типи братств.

Основна мета пропонованого дослідження – розглянути головні аспекти діяльності українських братств від XVI і до кінця XVIII століть. Як уже згадувалося, однотипні братства існували й у Беларусі. Це цілком природно, оскільки соціальний і культурний розвиток обох народів був, здебільшого, нероздільним, а їхнє церковне життя розвивалося у межах спільної духовної структури – Київської митрополії, що первинно була єдиною, але згодом розкололася на два окремі – православного і греко-католицького (чи, скоріше, українсько-белоруського) обряду. Зосереджуючись на українських братствах, наше дослідження також бере до уваги белоруський матеріал, щоб показати, що братства функціонували у масштабах ширших культурних сфер обох народів.

Вступ, перший розділ, значні частини п'ятого розділу і підсумки [тут: “the summary”, а не “conclusion” – “висновки”, як у книзі. – прим. пер.] були наново переписані для цього видання. Інші частини тексту перекладені з українського видання 1966 р., зі змінами і доповненнями. Спершу я планував включити інформацію про першозасадничі джерела цього дослідження у новий вступ. Проте, розміркувавши, що архівна діяльність братств склала частину їхнього внеску у культурне життя, я, зрештою, вирішив присвятити цій темі окремий розділ.

Було б важко перелічити усіх осіб та всі установи, що допомогли мені у здійсненні моєї праці. Першою і найголовнішою з них, і то задовго до поширення ксерографії, була моя мати, Наталія, донька Андрія Чабана і Марії Яблонської зі стрийської околиці Лани Горішні; це вона виписала для мене безліч цитат з друкованих джерел. На різних стадіях мені щастило користати з порад академіка Івана Крип'якевича, видатного й надзвичайно безкорисливого бібліографа Федора Максимовича Максименка, самоука-експерта з львівських рукописів Йосипа Гронського, Александра Гусева – автора багатьох прекрасних описів українських стародруків та гравюр, Любомира Гайди, котрий допоміг з англійським перекладом тексту. Корисною була також співпраця з Ігорем Мицьком, Мартою Боянівською, Борисом Гудзяком, Томом Губкою та іншими. Особлива подяка Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика і його директору, Франкові Сисину – за пропозицію підготовки англійської версії для опублікування в Канаді. Доктор Франком Сисин і доктор Роман Процик, директор Українського фонду досліджень Гарвардського Інституту українознавства,

допомогли перебороти усілякі перешкоди й вирішити багато проблем на звивистій дорозі від рукописної версії до виданої книги. Сприяння Фонду українських досліджень уможливило мені відвідування американських бібліотек для ознайомлення із сучасним станом вивчення моєї теми на Заході.

* * *

Середньовічні і ранньомодерні джерела згадують Україну під різними назвами, як-то: Русь, Малоросія (цей термін з'явився у XIV ст., можливо – не без впливу грецької назви *Мала Греція*), а у сімнадцятому і вісімнадцятому століттях назва “Козацька земля”, “Русь”, яку передавано по-латинськи як “Ruthenia” або “Russia”, а по-грецьки “Rosia”, мала кілька значень. У найширшому розумінні вона позначала усі східнослов'янські нації, але в Західній Європі упродовж розглядуваного періоду її найчастіше використовували для України разом з Беларуссю, – на противагу власне [тут: “per se”. – прим. перекл.] Московії або Росії. У сучасному науковому вжитку, термін “Ruthenian” використовується, головним чином, на позначення явищ, що були спільними для українців, і белорусів протягом середньовічних і ранньомодерних періодів їх історії. Руське воеводство (лат. *Palatinatus Russiae*) займало більшість території колишнього Галицького (Рутенського) князівства.

Щоб уникнути непорозумінь при посиланні на те чи інше історичне явище, бажано використовувати один і той самий термін упродовж усіх періодів його існування. Таким чином, у даному дослідженні етноніми “українці” та “белоруси” також уживаються ретроспективно протягом того періоду, коли ці нації були відомі під іншими назвами (“нація” – відповідно до східноєвропейського вживання – розуміється, радше, як етнічна, аніж політична спільнота). Так само терміни “греко-католики” і “греко-католицька церква” уживаються до всіх історичних етапів цієї церкви, хоча первинно українські і белоруські греко-католики офіційно визначалися як “католики грецького обряду, об'єднані з римським обрядом” (лат. “*catholici ritus Graeci Romano uniti*”), “рутенські католики”, або ж, неформально, як “уніати”.

* Друкується за виданням: Isaievych Ia. *Voluntary Brotherhood. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. – Edmonton, 2006. – P. XIII-XXXI. Переклад з англійської Олега Шалати. В українській історіографії дослідження Я. Ісаєвича сприйнято прихильно. Див.: Капраль М. Історія українських братств: англомовний варіант // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 686-695. Однак у польській – критично. Див.: Manikowska H. *Jaroslav Isaievych, Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* // *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. – T. LIV. – Warszawa, 2010. – S. 228-232.

¹ Gajecki G. *Church Brotherhoods and Ukrainian Cultural Renewal in the 16th and 17th Centuries* // *Millennium of Christianity in Ukraine: A Symposium*. – Ottawa, 1987. – P. 67-78; Idem. *The Stauropegian Assumption Brotherhoods of Lviv* // *Millennium of Christianity in Ukraine: 988 – 1988*. – Winnipeg, 1989. – P. 127-137.

² Див. напр.: Dorochenko D. *A Survey of Ukrainian History* / Edited and updated by O. W. Gerus. – Winnipeg, 1975. – P. 148-51; Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 6. – Київ, 1907. – С. 499-538 (репр. New York, 1955, а також Київ, 1995).

³ Один з рідкісних винятків – стаття Роберта Ступперріха: Stupperrich R. *Bruderschaften/Schwesterschaften/Kommunitäten* // *Theologische Realenzyklopädie*. – Vol. 7. – Berlin-New York,

1981. – P. 200. Щодо Ставропігійного православного братства у Львові, то автор посилається на уже застарілі праці, хоча також цитує й окремі новіші дослідження.

⁴ Le Bras G. *Études de sociologie religieuse*. – Vol. 2. – Paris, 1956. – P. 423.

⁵ *Ibid.* – P. 462.

⁶ Див.: Remling L. *Bruderschaften in Franken: Kirchen und sozialgeschichtliche Untersuchungen zum spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bruderschaftswesen*. – Würzburg, 1986. – P. 12-16, 25-26, 51-52; Bainbridge V. *Gilds in the Medieval Countryside: Social and Religion Change in Cambridgeshire. 1350 – 1558*. – Woodbridge, 1996. – P. 6, 11.

⁷ В українських латиномовних документах слово “братство” незмінно передавалося як “confraternitas”.

⁸ Remling L. *Bruderschaften in Franken...* – P. 26-29.

⁹ Bassi I. *Tractatus de sodalitis seu de confraternitatibus ecclesiasticis et laicalibus*. – Rome, 1975; Gusman A. *Tradado del origen de la Confraternidad*. – Madrid, 1730; Muratori L. *De piis laicorum confraternitatibus, earumque origine, flagelantibus et sacris missionibus: Dissertatio septuagesimaquinta // Antiquitates Italiae Medii Aevi*. – Vol. 6. – Milan, 1747. – P. 449-482.

¹⁰ Durand H. *Confrérie // Dictionnaire de droit canonique*. – Vol. 4. – Paris, 1949. – P. 128-176.

¹¹ Мабуць, найвідомішою є студія Ж. Ле Браса; Le Bras G. *Les confréries chrétiennes: problèmes et propositions // Revue historique de droit français et étranger (1940 – 41)*. – P. 310-363 / *Études de sociologie religieuse*. – Vol. 2. – Paris, 1956. – P. 423-62. Див. також: Duhr J. *La confrérie dans la vie de l'Église // Revue d'histoire ecclésiastique*. – Vol. 35. – 1939. – P. 437-78.

¹² Про багатство друкованих джерел можна судити з того факту, що бібліографія про братства одного італійського міста включає 5 652 позиції. Див.: Marinelli O. *Le confraternite di Perugia dale origini al sec XIX: bibliografia delle opera a stampa*. – Perugia, 1965 (див. також передрук у: *Annali della Facoltà di lettere e filosofia*. – Vol. 2-4).

¹³ Немає жодної монографії про історіографію предмету, хоча деякі дослідження містять історіографічні вступи. Див., наприклад: Remling L. *Bruderschaften in Franken...* – P. 36-42.

¹⁴ Vauchez A. *Les confréries au Moyen Age: esquisse d'un bilan historiographique // Revue historique*. – Vol. 275. – 1986. – P. 267-277 (див. передрук у: *Les laics au Moyen Age*. – Paris, 1987. – P. 113-122; також у: Bainbridge W. *Gilds in the Medieval Countryside*). Див. також: Czcharowski A. *Die Bruderschaften der mittelalterlicher Städte in der gegenwärtigen polnischen Forschung // Bürgerschaft und Kirche / Ed. J. Sydow*. – Sigmaringen, 1980. – P. 26-37.

¹⁵ Meersseman G. *Ordo fraternitatis: Confraternite e pieta dei laici nel Medioevo*, 3 vols. – Rome, 1977.

¹⁶ Vauchez A. *Les confréries au Moyen Age...* – P. 95.

¹⁷ Barron C. *The Paris Fraternities of Medieval London // The Church in Pre-Reformation Society: Essays in Honour of F. R. H. Du Boulay*. – Woodbridge, 1985.

¹⁸ De Sandre Gasparini G. *Appunti per uno studio sulle confraternite medievali: problemi e prospettive // Studia patavina*. – P. 15. – № 1. – 1968. – P. 116-122; Eisenbichler K. *Italian Scholarship on Pre-Modern Confraternities in Itali // Renaissance Quarterly*. – P. 50. – № 2. – 1997. – P. 567-580.

¹⁹ Monticone A., De Rose G., Alberigo G., De Sandre Gasparini G., De la Roncière C., Vitolo G. *La storiografia confraternite romane // Le Confraternite romane: esperienza religiosa, società, committenza artistica / Ed. L. Fiorani*. – Rome, 1984. – 19 ff. i наст.; Fiorani L. *Discussioni e ricerche sulle confraternite romane negli ultimi cento anni // Storiografia e archive delle confraternite romane / Ed. L. Fiorani*. – Rome, 1985. – P. 11-105.

²⁰ Le mouvement confraternal au Moyen Age: France, Italie, Suisse. Actes de la table ronde organisée par l'Université de Lausanne avec le concours de l'École française de Rome et de l'Unité associée 11011 du CNRS, Lausanne 9 – 11 mai 1985. – Geneva, 1987.

²¹ Voluntary Religion: Papers Read at the 1985 and 1986 Meetings of the Ecclesiastical History Societi. Studies in Church History. – № 23. – Worcester, 1986.

²² Corpi, “fraternità”, mestieri nella storia della società europea / Ed. D. Zardin. – Rome, 1998. – P. 9-49.

²³ Див. передмову Ніколаса Терпстра до вид.: The Politics of Ritual Kinship: Confraternities and Social Order in Early Modern Italy / Ed. N. Terpstra. – Cambridge, 2000. – P. 7.

²⁴ Ibid. – P. 4-5.

²⁵ Bainbridge W. Gilds in the Medieval Contryside... – P. 6, 17.

²⁶ Hardtwig W. Genossenschaft, Sekte, Verein in Deutschland. – Vol. 1. – Munich, 1997. – P. 70-97. Порівн.: Reid D. Measuring the Impact of Brotherhood: Robert Putman's Making Democracy Work and Confraternitas Studies // Confraternitas. – P. 14. – № 1. – 2003. – P. 3-12.

²⁷ Confraternitas: Bulletin of the Society Confraternitas Studies / Ed. K. Eisenbichler. – Vols. 1-14. – 1990 – 2003.

²⁸ Black C. Italian Confraternities in the Sixteenth Century. – Cambridge, 1989; Flynn M. Sacred Charity: Confraternities and Social Welfare in Spain. 1400 – 1700. – Ithaca-N.Y., 1989; Pátková H. Bratrstvie ke cti Božie: poznámky ke kultovní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách. – Prague, 2000; Mikules J. Barokní náboženská bratrstva v Čechách. – Prague, 2000.

²⁹ Segalen M. Les confréries dans la France contemporaine, les charités. – Paris, 1975; Michelin G., Segalen M. La Confrérie des Pénitents blancs du Puy. – Paris, 1978.

³⁰ Неабияку важливість мають дослідження конкретних специфік модерних іспанських та латиноамериканських братств. Див., наприклад: Celestino O., Mayers A. Las cofradías en el Perú, región central. – Frankfurt am Main, 1981; Mayers A., Hopkins D. Manipulating the Saints: Religious Brotherhoods and Social Integration in Postconquest Latin America. – Hamburg, 1988; Moreno Navarro I. Cofradías y hermandades Andaluzas: estructura, simbolismo e identidad. – Seville, 1985.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 631-633; Огієнко І. Українська Церква. – Т. 1. – Вінніпег, 1986.

³² Патрило І. Джерела і бібліографія історії української церкви. – Рим, 1975 – 1995 (відбиток з: Аналекта OSBM. – Ser. 2. – Sec. 1. – Vols. 33, 46, 49).

³³ Його дослідження, первинно написане по-польськи, було видане тільки в російському перекладі в “Журнале министерства народного просвещения”. – 1849 – 1850; 2-е вид. (Львів, 1926). Див. також: Царьова Н. Олександр Ілляшевич та перша розвідка з історії Львівського Успенського Ставропійського братства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Львів, 2002. – С. 73-87.

³⁴ Heller W. Orthodoxe Bruderschaften und Schulen in Polen-Litauen im 16 und 17. Jahrhundert // Der Ökumenische Patriarch Jeremias II. von Konstantinopolen und die Anfänge des Moskauer Patriarchates. – Erlangen, 1991. – P. 115; Felmy K. Der Aufbruch der orthodoxen Laien in Polen-Litauen im 16 und 17. Jahrhundert // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – № 98. – 1987. – P. 379.

³⁵ Костомаров М. Історичні твори. Автобіографія. – Київ, 1990. – С. 116-117.

³⁶ Див. чудовий критичний огляд Федора Срібного у: Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // ЗНТШ. – Т. 75. – Львів, 1907. – С. 171-195.

³⁷ Єфименко О. Південна Русь. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 108, 200-309. Див. також: Дорошенко В. Огляд української історії... – С. 149.

³⁸ Соловійов С. Братчини // Русская беседа. – 1856. – № 4. – С. 108-117.

³⁹ Флеров І. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. – Спб., 1857; Коялович М. Чтение о церковных западнорусских братствах // День. – 1862. – № 36; Скабаланович Н. Западноевропейские гильдии и западнорусские братства // Христианское чтение. – 1875. – № 9-10.

⁴⁰ Папков А. Братства. Очерк истории западно-русских православных братств. – Сергеев Посад, 1900.

⁴¹ Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929.

⁴² Цю ситуацію влучно характеризує Іван Мигул у своїй неопублікованій дисертації: Mykul's I. Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography. – Columbia University, 1971. – P. 114-117. Див. також мій вступ до передруку монографії Івана Крип'якевича: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1990.

⁴³ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966.

⁴⁴ Луців В. Церковні братства в Україні // Богослов'я. – 1973. – № 37. – С. 89-90, 92.

⁴⁵ Bardach J. Bractwa cerkewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej XVI – XVII w. // Kwartalnik historyczny. – 1967. – T. 74. – S. 77-82; Hajda L. Review article about Ia. Isaiecych. Bractwa ta ich rol' v rozvytku ukrains'koї kultury XVI – XVIII st. // Recenzija: A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications. – P. 1. – № 1. – Cambridge-Mass, 1970. – P. 3-12.

⁴⁶ Sysyn F. Review of Ja. Isaievyč, Džerela z istoriji ukrains'koї kul'tury doby feodalizmu // Recenzija. – 1974. – P. 4. – № 2. – P. 14-32.

⁴⁷ Ісаєвич Я. Преемники першопечатника. – М., 1981. – С. 20-30, 90-110.

⁴⁸ Ісаєвич Я. Зв'язки братств з запорозьким козацтвом // Середні віки на Україні. – Вип. 2. – К., 1973. – С. 149-53. Стосовно підстав для заборони на цю статтю, див. мої примітки у “Київській старовині” (1992, № 1. – С. 7-11) на її перевидання, позбавлене перекручувань. Іван Білодід, віце-президент АН УРСР, назвав статтю “політично неправильною” і це при тому, що вона була написана відповідно до тодішніх обов'язкових правил самоцензури.

⁴⁹ Кашуба М. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні: XVI – XVII ст. // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму та Реформації. – К., 1991. – С. 26-51.

⁵⁰ Скажімо, важко погодитися з поняттям “антитринітарний вплив на модерний братський рух”. Див.: Матковська О. Львівське братство: культура і традиції (кінець XVI-го – перша половина XVII ст. – Львів, 1996. – С. 50-58.

⁵¹ Стосовно підходу М. Капралю до проблем заснування Львівського братства, див.: Капраль М. Чи існувало львівське Успенське братство перед 1596 роком? // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні: Доповіді і повідомлення наукової конференції 4 – 5 квітня 1996 року. – Львів, 1996. – С. 8-12; Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71.

⁵² Конференція організована Миколою Бандрівським під егідою Інституту релігієзнавства у Львівському музеї історії релігії та у Бібліотеці НАН України ім. Василя Стефаника. Див.: Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні: Доповіді і повідомлення наукової конференції 4 – 5 квітня 1996 року / Ред. кол. М. С. Бандрівський (відр. ред.). – Львів, 1996. – 108 с.

⁵³ Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст. Тексти і дослідження / Редколегія В. Шинкарук, В. Нічик і А. Сухов. – Київ, 1988. – 568 с. – (Пам'ятки філос. думки укр. народу).

⁵⁴ Див., наприклад: Галенчанка Г. Брацкає книгадрукаванне // Францьск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988. – С. 269-273.

⁵⁵ Шустова Ю. Документи Львовського Ставропігійського братства як історико-антропологічні джерела по історії України XVI – XVIII вв. // Историческая антропология: место в системе социальных наук, источники и методы интерпретации: Тезисы докладов и сообщений научной конференции. – М., 1998. – С. 233-235.

⁵⁶ Фелелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Томск, 2001. – 20 с.; Гурська Л. Православні братства в Україні як чинник формування національної самосвідомості (кінець XVI-го – перша половина XVII-го століть): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К., 2000. – 19 с.

⁵⁷ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад з англ. Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. – Львів, 2000. – XVI+426 с.; Український переклад включає оновлену бібліографічну інформацію.

⁵⁸ Там само. – С. 160, 147

⁵⁹ Див., однак: Шустова Ю. Українські братства як провідники діяльної релігійності в кінці XVI – на початку XVII ст. // Історія релігій в Україні: Матеріали VIII міжнародного круглого столу. – Львів, 1998. – С. 291-293.

Ярослав Ісаєвич.

Духовне братство (мирянські братства у ранньомодерній історії України).

У публікації, яка є вступом до англійської монографії з історії братств в Україні, автор застосовує новітні підходи до контекстуалізації братського руху. Так, він вважає, що статутні організаційні форми львівського та інших братств, сформувалися на західних моделях, за польським і грецьким посередництвом, натомість засадничий тренд Ставропігійного братства був принципово відмінним від католицьких братств. Здійснено порівняльний аналіз генези явища в Україні з типологічно рівним йому рухом у середньовічній Західній Європі.

Jaroslav Isayevych.

The spiritual brotherhood (secular fraternities in the early modern history of Ukraine).

In the publication, which is an introduction to the English monograph to the history of fraternities in Ukraine, the author applies the latest approaches to contextualization of the brotherhood movement. He believes that the statutory organizational forms of the Lviv and other fraternities were formed on western models through the mediation of Poland and Greek, but the fundamental trend of the stauropegian fraternity was fundamentally different from the catholic brotherhoods. The comparative analysis of the genesis of the phenomenon in Ukraine with typologically equal movement in the medieval Western Europe is accomplished.

КНИГОВИДАННЯ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVI–XVII СТ.: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ

В історії книгодрукування та в історіографії церковних братств проблема братських друкарень завжди була акцентованою. Так, вітчизняна і зарубіжна гуманітаристика нагромадила чималу кількість досліджень, опублікованих у різний час, в яких порушуються ті чи інші аспекти давнього книгодрукування, в тому числі й братського. Як відомо, проблема є міждисциплінарною, нею завжди цікавилися не тільки історики чи дослідники церковних та мирянських структур Київської митрополії, а й прикметні книгознавці та мистецтвознавці, літературо- та мовознавці.

Наприкінці XVI ст., коли, властиво, й виникло українське та білоруське кириличне книгодрукування, братські друкарні Львова та Вільна набули особливого значення. Щодо українських теренів, то, крім Львова, де функціонувала потужна друкарня Львівського Успенського братства, іншими важливими осередками книговидання були Київ та Луцьк, зі значними організаціями мирян та, відповідно, друкарськими установами. Однак київське книгодрукування, як і місцеве братство, потрапили під омофор Києво-Печерської архимандрії та київських митрополитів, що, практично, звело нанівець місцеву мирянську організацію та можливості її розвитку як церковної інституції ставропігіального формату. Не виключено, що, назагал, підвищення ролі та значення братських друкарень у ході проведення церковних реформ XVI ст., було пов'язане саме з втіленням у життя програми реформ церковних братств.

Українське братське книгодрукування виникло у Львові. Його початки розглядаються в науковій літературі в тісному зв'язку з діяльністю Івана Федорова (Федоровича). Водночас, актуальною досі залишається проблема “дофедорівського” книгодрукування¹, яку, з огляду на важливість досліджуваної проблеми, можна розширити до формату “добратського” книгодрукування².

Історіографічні аспекти порушеної теми розглядалися в публікаціях М. Капралія³, І. Паславського⁴, дисертаціях Ю. Шустової⁵ та С. Лукашової⁶, а також виданих на їх підставі монографіях⁷, дослідженнях Я. Ісаєвича⁸, О. Фефьолової⁹, Ф. Дорофєєва¹⁰, Б. Лоренс¹¹ і А. Міроновича¹².

Однак виявлена евристичним шляхом сукупність матеріалів дає можливість стверджувати, що проблема історіографічних дискусій довкола питань діяльності українських братських друкарень досліджена сучасною наукою вибірково. Тому метою цієї статті є заповнення лакуни в сучасних історіографічних дослідженнях, посталої через відсутність спеціальної праці, присвяченої інтерпретації проблеми братських друкарень. Систематизація наявного наративу, його інтерпретація та компаративістичний аналіз, дозволить зробити історіографічні студії з названої проблеми в українському інтелектуальному середовищі більш рельєфними.

Хронологічно рамки даної статті включають у себе праці, створені дослідниками в період XIX – XX ст. (до проголошення незалежності України). Нижня межа роботи

обумовлюється початком проведення систематичних наукових досліджень з історії православних братств та розвитку друкарства загалом, а верхня межа пов'язана з проголошенням незалежності України, з новими умовами та новими дослідницькими парадигмами в історії братств, що вимагає окремого дослідження.

У першій праці з історії Львівського Успенського братства О. Іляшевич¹³, оглядаючи історію львівської Успенської церкви та створеного при ній братства, пов'язує заснування братської друкарні з особою ближче не знаного йому колятора і братчика Москвитина, надгробок якого зберігався тоді в Святоонуфріївському монастирі, – Івана Федорова.

Помітний внесок у вивчення історії братських друкарень вніс інший галицький дослідник, Д. Зубрицький, який уперше систематизував архів львівського братства. Відтак, першою науковою працею з історії західноукраїнського друкарства стала його польськомовна розвідка “Історичні дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині” (1836)¹⁴, в якій запропоновано перелік стародруків. Каталог Д. Зубрицького надалі доповнили його наступники. Дослідник опублікував послання Гедеона Балабана 1585 і 1586 рр., в яких йшлося про долю львівської друкарні І. Федорова. Висвітлює автор також і катаклізми 1616 і 1628 рр., під час яких згоріло багато книг (1628 р. братська друкарня згоріла майже повністю)¹⁵.

Окремі факти з історії книговидання дослідник порушив і в “Хроніці міста Львова” (1844); серед місць, викреслених цензурою при її публікації, виявився і опис сутички 1615 р., під час якої була спроба ревізувати друкарню в Онуфріївському монастирі¹⁶.

Помітний слід у братській історіографії залишив Я. Головацький, який, услід за Д. Зубрицьким, висловив думку, що типографія Львівського братства яку очолював маляр Лаврентій Филипович, існувала ще перед 1573 р.¹⁷ Серед шкільних підручників братської школи дослідник виділив і детально проаналізував зміст та значення таких друкованих книг, як: 1) “Граматика грецько-слов'янська”, видана силами братства 1591 р.; 2) “Слов'янська граматика” Лаврентія Зизанія; 3) “Слов'янська азбука” Лаврентія Зизанія, видана у Вільні 1595 р.; 4) “Словар” Павла Беринди, виданий у Києві у 1627 р.; 5) “Слов'янська граматика” Мелетія Смотрицького, видана у Вільні 1619 р.; 6) “Катехизм”, виданий в Москві 1627 р.¹⁸

Дослідник наголошував, що, друкуючи книги братчики Львівського Ставропігійського братства пильно стежили за дотриманням чистоти церковно-слов'янської мови та відповідністю вимогам граматичних правил того часу, також здійснювався і безпосередній переклад текстів переважно з грецької мови. Я. Головацький підкреслює, що друкарня братства являла собою одне із основних джерел прибутків братства, що нерідко спричиняло проблеми¹⁹. Підсумовуючи доробок ученого, зазначимо, що, попри певні вади методики викладу матеріалу та відсутність аналізу доробку попередників, зібраний Я. Головацьким фактологічний та джерельний матеріал став серйозним підґрунтям для подальших досліджень.

Паралельно з українською, дослідження братського книговидання розпочала російська наука. Властиво, спочатку розпочалося колекціонування стародруків, у тому числі й братських пам'яток, відтак виникла потреба їх каталогізації. Вагомий внесок у вивчення друкарської справи братств зробив російський дослідник І. Флеров²⁰. З усіх братських друкарень він виокремлював чотири найважливіші: Львівську, Віленську, Могилівську і Луцьку. В короткій історії друкарень уміщена інформація про книги. Водночас, він окремо зупиняється на львівській друкарні, вважаючи, що друкування книг було для братства одним із основних джерел прибутку. Статистику

про друкування нею книг він починає з 1608 р. на основі журналів засідань братства. Наприклад, у 1611 р. продано Псалтирів і Часословів на 226 золотих²¹. Встановлює вчений і дату заснування братської друкарні у Луцьку. Ту ж дату заснування друкарні в Луцьку називає і Ф. Четиркін²², зазначаючи, що в 1635 р. ієродиякон Сильвестр, ігумен Чернчицького монастиря, заповів друкарню братству.

Як зазначає Я. Ісаєвич, колекціонування стародруків з науковою метою почалося в Україні у другій чверті XIX ст. Київська археографічна комісія, створена 1843 р., започаткувала систематичний пошук стародавніх рукописів і книг. Деякі установи (бібліотеки Київської духовної академії та православних семінарій у Наддніпрянській Україні, Ставропігійський інститут у Львові, Перемишльська капітульна бібліотека) поступово поповнювали свої збірки за рахунок пожертв окремих осіб, найчастіше сільських священників. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Східній Україні єпархіальні археологічні комітети й товариства почали збирати предмети давнини; у ряді єпархій було створено церковно-історичні музеї, які включали важливі збірки стародруків із церков та монастирів. Такі збірки, до яких увійшли книжки, знайдені на конкретній території, важливі для вивчення регіональних аспектів інтелектуальної історії²³. Діяльними збирачами в цій царині були Іван Лукашевич у Лівобережній Україні (деякі з його стародруків і вся колекція рукописів зберігаються тепер у Російській державній бібліотеці в Москві), Костянтин Свідзінський на Правобережній Україні (його збірки знищено у Варшаві під час повстання 1944 р.), Антон Петрушевич у Галичині (його колекція належить тепер відділові рідкісної книги ЛНБ). На Волині для рятування та обліку пам'яток багато зробили Микола Теодорович, Орест Фотинський, Орест Левицький²⁴, на Поділлі – Юхим Сіцінський.

Розвитку братського друкарства присвячено ряд наукових публікацій О. Мончоловського²⁵ та Б. Дідицького²⁶, які, використовуючи відомі та неопубліковані джерельні матеріали, високо оцінювали діяльність та історичне значення братської друкарні і школи, навітлювали їх розвиток, зверталися до характеристики окремих персоналій братчиків та робили спроби локалізації першої братської друкарні.

Попри певну оглядовість фактологічного матеріалу та його історико-релігійний спосіб викладу, зазначимо, що ці роботи не втратили своєї наукової вартості передовсім у контексті вивчення друкарської діяльності братств.

Підсумовуючи дослідження середини – кінця XIX ст. зазначимо, що тогочасні дослідники, під впливом москофільських ідей, основний наголос у своїх дослідженнях робили на освітній, будівничій та релігійно-церковній діяльності братств, взаємовідносинах Львівського братства з місцевими єпископами, навітлювали проблему походження братства і простежували їх боротьбу супроти унії та католицизму.

На головному завданні братської друкарні – сприянні освіті – наголошує А. Криловський²⁷. Дослідник зазначає, що серед видань львівської братської друкарні значну вагу мали підручники для початкової освіти, відомі під назвою “Буквар”. За його підрахунками, братство видало впродовж 1591 – 1722 рр. вісім накладів букварів загальною кількістю 34 237 примірників, а всіх книг за цей час було надруковано 160 000 примірників²⁸.

Також на початку XX ст. історію львівських друкарень досліджував А. Петрушевич²⁹. Учений систематизував та описав літературу, видану до нього, дав коротку характеристику кожній позиції, описав правила організації друкарні, спосіб фінансування видань, шляхи постачання паперу, оформлення книг. Дослідник уперше порушив ряд питань, на які не звернули уваги його попередники, – стилістика гравюр, внутрішня

організація друкарні, прибутки братства за рахунок книготоргівлі на території України та за її межами.

Внесок дослідника в розвиток українського книгознавства як бібліографа стародрукованих видань проаналізувала О. Колосовська, яка зазначила, що великою заслугою вченого в галузі колекціонування і дослідження стародруків було також і те, що йому “вдалося в багатьох своїх сучасниках розбудити зацікавлення і намагання сприяти збереженню та вивченню вітчизняної книжкової спадщини”³⁰.

М. Грушевський, розглядаючи початки братського руху і значення львівського братства, приділяє увагу історії його друкарні. Реномований дослідник простежує процес переходу федоровської друкарні до братства та зазначає, що братчики почали друкувати книги аж у 1591 р.³¹

Дослідження братського книгодрукування продовжилося у міжвоєнний період. Великий внесок у вивчення книговидавничої справи зробив І. Свенціцький, який, за дорученням митрополита А. Шептицького, цілеспрямовано формував колекцію рукописів і стародруків Національного музею у Львові. Він та його співробітники не тільки виявляли стародруки в українських селах, але й купували чимало книжок в антикваріатах України, Білорусі, Росії. Метою вченого було забезпечення музею зразками видань усіх давніх кириличних друкарень, не тільки українських, але й білоруських, російських, південнослов'янських, румунських³². Укладений І. Свенціцьким каталог колекції стародруків Національного музею в багатьох випадках враховував такі риси примірників, як індивідуальні особливості видруку, форми оправи, маргінальні записи³³. Цінним джерелом для вивчення історії друкарства і граверства стали виявлені в Києві, Львові та Чернігові кліше гравюр, а також залишки шрифтів. Лише деякі з цих матеріальних свідчень про стан давньої техніки описані належним чином.

Цікавився І. Свенціцький і друкарською справою Львівського братства, і питанням бібліографії, виданої друкарнею. Його праця складається з двох частин: перша має назву “Частина історична” та подає короткі нариси про Швайпольта Фіоля, Франциска Скорину, а також про всі друкарні з кириличним шрифтом в Україні та білоруські осередки, передусім у Вільні; друга – “Видавнична техніка” – висвітлює, переважно на підставі опублікованих матеріалів Львівського братства, засади організації друкарень, спосіб фінансування видань, містить матеріали про постачання паперу, майстрів оформлення книг та книгарство; у третій частині – “Річеві прилоги” – вміщено 560 зразків друку і прикрас книг. Приділив увагу дослідник і Львівській братській друкарні, яка була заснована, за його датуванням, у 1591 р., де друкарі на початках надавали перевагу книгам старослов'янською мовою, які використовувались для навчання заможних і знатних осіб. У них використано грецький та слов'янський алфавіти. Цікава особливість видань братської друкарні, яку виокремив науковець, – надзвичайне розмаїття шрифтів, серед яких трапляються титульні букви більшого й меншого кеглю, оригінальні текстові та дрібні літери. Автор простежує і умови договорів братства з друкарями про видання книг, становище “челяді” в друкарні, а також книготоргівлю³⁴.

Як бачимо, у фундаментальному, ошатно виданому дослідженні “Початки книгопечатання на землях України” науковець охопив величезний масив матеріалу, в якому міститься чимало нових фактів, що є надзвичайно цінними для усвідомлення витоків українського друкарства, основних тенденцій його поступу впродовж XVI – XVIII ст., внеску видатних друкарів та найвідоміших книжкових осередків у справу піднесення культури і духовності нашого народу, адже книга, на переконання вченого, – великий скарб, свідок минулого. Безперечно, І. Свенціцькому, як нікому іншому до нього

в історії української книжкової справи, вдалося глибоко, цілісно і багатоаспектно проаналізувати тривалий і подекуди суперечливий шлях національного книговидання. Однією працею книгознавець спромігся дати таку загальну і водночас детальну картину історії української книги у її зв'язках з європейськими тенденціями та процесами, що вона стала підґрунтям для досліджень інших науковців початку ХХ ст. (зокрема, І. Огієнко у “Історії українського друкарства” подав низку покликів саме на книгу І. Свенціцького).

Важливим етапом у вивченні видавничої справи братств стала робота І. Огієнка (митрополита Іларіона), в якій у рамках історії української друкарської справи він аналізує стан українського книговидання, що почалося 1491 р. в Кракові. Львівській братській друкарні довелося, підкреслює І. Огієнко, стати першою постійною українською друкарнею. Історію її він пов'язує з боротьбою українців з латинізацією (“це сумний опис сторічної боротьби львівського міщанства з латинським пресингом”)³⁵.

Дослідник вбачав причину невтішного стану друкарства в Галичині у політиці Ставропігійного братства у Львові, яке ревно стежило за збереженням своєї монополії у друкарській справі. Друкарня, за його словами, всю свою силу вживала на те, щоб добути собі різних привілеїв, а потім, добувши їх, пильно стежила, щоби хтось, часом, не заклав власної друкарні. Це цілком вбивало приватну ініціативу, не давало друкарству розвиватися, і тому в давнину так мало було друкарень у Галичині. Коли ж хтось-таки заклав собі друкарню, братство вперто судилося з ним, витрачало на це величезні кошти і таки досягало свого – ліквідувало нову друкарню³⁶.

У контексті опису друкарні Львівського братства І. Огієнко згадує “Граматику” 1591 р. Зокрема, він уточнює дату видання – вересень-жовтень 1591 р., називає книжку “підручник для братської школи” і зазначає, що в передмові йдеться про перші кроки Львівського братства. На його думку, видання досить примітивне. Авторів не було відоме ґрунтовне дослідження К. Студинського³⁷, в якому той детально проаналізував структуру підручника, а також передмову і титул.

Аналіз книговидання у Волинській землі також привернув увагу дослідника. На його думку, волинські братства, хоча й прибрали до своїх рук ряд місцевих друкарень, так і не зуміли їх утримати через матеріальну скруту. Конкуренцію місцевим братським друкарням склала потужна Львівська братська друкарня, яка засипала своїми виданнями не тільки Галичину, але й Волинь³⁸. Початок друкарству у Луцьку, покладали ієродиякон Сильвестр та ієромонах Павло Домжив-Люткович Телиця між 1625 – 1628 рр. за сприяння місцевого братства. Власне видавництво братство започаткувало після 1635 р., коли отримало друкарню за заповітом ієродиякона Сильвестра. Пояснює дослідник і причини такого кроку. Близько 1628 р. засновники друкарні у Луцьку перебралися до Чорнівського монастиря на запрошення відомого православного мецената та власника села Чорна пана Адама Урсула-Рудецького. За сприяння останнього в селі закладено Спаський (Преображенський монастир) з друкарнею та видано декілька книг: “Часослов” (1629), “Діалог або розмова человека хорого або умираючого с духом” (1629). Після смерті Адама Рудецького його син Дмитро відмовився визнати заповіт батька, за яким село було передане у власність монастирю, і розпочав судові процеси та переслідування монахів. Терплячи різноманітні кривди та шкоди, ченці вирішили віддатися під опіку Луцького монастиря та Луцького Хрестовоздвиженського братства. Бачачи серйозну небезпеку, яка нависла над монастирем, – убогість самого монастиря та постійна небезпека, що він відійде до Дмитра Рудецького, – все це змусило ігумена Сильвестра передати друкарню до Луцька.

Луцьке братство швидко виконало волю помираючого і 3 жовтня 1635 р. відібрало друкарню. Такий крок, веде автор далі, призвів до судових процесів між братством та Дмитром Рудецьким³⁹. І. Огієнко зазначає, що у 1640 р. Луцьке братство видало “Апостол”, але виданих книг могло бути значно більше⁴⁰.

Власну невелику друкарню мало і Кременецьке Ставропігійне братство, засноване при Богоявленському монастирі Петром Могилою 13 вересня 1637 р. Монастир мав бути Ставропігійним, а братство та друкарня мали існувати лише за статутами великих братств. Друкарня випустила лише кілька книг і припинила існування⁴¹. Після 1640 р. братству так і не вдалося відновити книговидавничу справу. Не мали успіху й намагання єпископа Діонісія Жабокрицького. Серйозну конкуренцію тут склало Крем’янецьке Богоявленське братство та друкарні, створені в 1633 р. Л. Древинським та Д. Малинським⁴².

У Радянській Україні в 30-х рр. ХХ ст. ситуація кардинально змінилася. Власне, спершу йшла ідеологічна підготовка до репресій: з’явилися підкреслено політизовані публікації, які протиставлялися тій науці, яка не була прислужницею режиму. Особливо гостро засуджував “буржуазне книгознавство” К. Довгань. Певною мірою перехідний характер мала брошура А. Козаченка.⁴³ У ній соціально-економічні передумови друкарства викладаються переважно на основі статті Г. Саливона, фактичний матеріал про окремі стародруки — здебільшого на підставі праць С. Маслова. Однак автор дуже категоричний в оцінках. Він вважає, що на зміну “феодальній рукописній книзі” “доба торговельного капіталу” приносить книгу друковану, й беззастережно кваліфікує її як “буржуазну”.

У повоєнний період чи не найбільший внесок у розвиток історії книгодрукування братств зробив Я. Ісаєвич⁴⁴. Висвітлюючи у своїх численних працях видавничу діяльність братств, історик змальовує передумови появи друкарень у братствах. Так, за словами дослідника, вже наприкінці 1585 р. друкарня Федорова перейшла у розпорядження Львівського братства, і заходи львівських міщан у справі викупу друкарні Федорова пов’язані з загальним пошквалюванням суспільно-політичного руху в місті. Саме в цей час міщани влаштовують школу вищого типу, завершується організаційне оформлення братства⁴⁵. Дослідник зазначає, що книги видані братством, а пізніше й іншими українськими друкарнями мали художньо оформлений титульний аркуш, герб особи, якій присвячувалось видання, видавничий знак, орнаментальні заставки. Крім того, зауважує автор, з початку XVII ст. Львівська і Стратинська друкарні вперше в практиці східнослов’янського книгодрукування запровадили сюжетні ілюстрації, вмонтовані в текст книги. Підсумовуючи дані спостереження, він стверджує, що українські братські друкарні не спинялись на досягнутому, а розвивали фєдоровські традиції.

Історик наводить цікаві свідчення і про тематику видань, зазначаючи що вона не була однаковою в різні періоди. Друкарня була організована не для розмноження літургічних текстів, а для обслуговування суспільно-політичної та освітньої діяльності братств.

Детально аналізує Я. Ісаєвич і самі видання братської друкарні, починаючи огляд від першого року її існування. Це такі праці, як “Просфонема” — перший у східнослов’янських літературах окремий друкований збірник віршів та “Адельфотес” — перша оригінальна наукова праця. Історик пропонує власну періодизацію діяльності Львівської братської друкарні, зазначаючи, що протягом 25 років (1591 – 1616) було опубліковано порівняно мало релігійних книг, зате вийшла граматики, дві збірки декламацій, полум’яна відозва 1608 року з викладом програми діяльності братства. З 1630 р. напрям видавничої

діяльності змінився. Протягом 1630 – 1648 рр. основна увага приділялась підготовці й випуску перших львівських видань літургійних книг, а з середини XVII ст. до 40-х років XVIII ст., в основному, обмежувались їх передруком⁴⁶.

Оцінюючи даний період діяльності братської друкарні, дослідник серед позитивних рис називає його численні видання посібників для початкового навчання, також до багатьох літературних книг додавались і світські частини.

Заслуговує на увагу і розгляд автором питання про поширення братських видань. Зокрема, той факт, що з 30-х років XVII ст. продаж книжок був основним джерелом прибутків братства. Проте і в той час значна частина тиражів роздавалась безкоштовно представникам українського та закордонного духовенства⁴⁷.

Учений намагається з'ясувати, коли саме з'явилась братська друкарня в Луцьку. На його думку, приблизно в 1626 – 1627 рр. до Луцька прибули мандрівні друкарі Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр, які в 1618 – 1620 рр. очолювали друкарню в Угерцях Заплатинських на Самбірщині, а в 1624 – 1620 рр. – в Четвертні біля Луцька. У Луцьку в братському монастирі завдяки матеріальній допомозі братства, вони “спорядили” друкарське обладнання (трохи пізніше з'явилися друки Перемишльського братства св. Трійці, однак її продукція не збереглася). Я. Ісаєвич наголошує, що лише друкарні львівського, віленського і моголівського братств діяли порівняно тривалий час. Водночас, інші братства підтримували зв'язки з приватними чи монастирськими друкарнями⁴⁸.

Докладний аналіз опублікованих Львівським братством пам'яток здійснено у праці Я. Запaska та О. Мацока⁴⁹. Автори підрахували, що за перші 25 років діяльності братської друкарні вона видавала книги переважно світського змісту: з 16 відомих видань, випущених за цей період, тільки чотири – богослужбові, і то вони призначалися для навчання грамоти. Дослідники детально зупиняються на оформленні братських видань, зазначаючи в них чимало новаторських рис, зокрема вже в “Граматиці” 1591 р. друкарі спробували здійснити реформу шрифту: ускладнені кириличні накреслення замінили близькими до антикви літерами грецької азбуки. Вони дуже рано, зазначають науковці, почали застосовувати оздоблення безпосередньо в тексті⁵⁰.

Охарактеризовано і текстові ілюстрації, застосовані в “Часослові” 1609 р., в малоформатному виданні. Увагу дослідників привертають добрі гравюри, вправне володіння невідомим майстром технікою різьблення. Ці ілюстрації “Часослова”, доповнені згодом новими сюжетами, використано в наступних виданнях братства: “Псалтир” (1615), збірка віршів Павла Беринди “На рождество...” (1616) та інші. При характеристиці книги “О воспитанії чад”, автори звертають увагу на те, що книга прикрашена вперше застосованою в братських виданнях титульною формою – вирізьбленою на дереві сюжетно-орнаментальною рамкою, в яку заверстано текст заголовка. Тут же вміщено друкарську марку Львівського братства – спрощений малюнок друкарської марки Івана Федорова, на якому замість герба першодрукаря зображена вежа Успенської церкви.

У передмові Я. Запaska та Я. Ісаєвича до каталогу стародруків зазначаються труднощі в українському книгодрукуванні: після спаду у першій половині XVIII ст., у другій половині з'являються якісно нові видання, що, своєю чергою, свідчить про розвиток друкарства⁵¹. Про занепад друкарства в Галичині і безпосередньо в друкарні Львівського Ставропігійського братства, твердять і дослідники книжкової графіки.

Загальніше висловився Г. Логвин, який наголошував, що у тяжких умовах опинились друкарні Галичини, котрі й надалі зазнавали утисків польського уряду і католицької

церкви. Друкарня Львівського братства, стверджує автор, могла видавати тільки богослужбову літературу та букварі. За ціле століття, починаючи з 50-х років XVII ст., було видано лише 120 книг. Через несприятливі умови й матеріальну скруту львівські друкарні вимушені були повторювати з року в рік ті ж оздобы, зменшувати формат, культивувати дереворит, а мідерит стали застосовувати лише з 40-х років XVIII ст.⁵² Як бачимо, згадані автори фокусують увагу на застої у розвитку мистецтва книги. Якщо Я. Запаско лише стверджує цей факт, то Г. Логвин пов'язує його із загальними труднощами українського друкарства в Галичині.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в унійний час Львівська Ставропігійна друкарня залишалася одним із найважливіших видавничих осередків навчальної та богослужбової книги, що й надалі забезпечували братські школи та церкви необхідною літературою⁵³. На початку XVIII ст. Ставропігійна друкарня обмежувалася лише передруками богословських книг⁵⁴. Однак після прийняття унії в стінах друкарні почали друкувати книги унійного змісту, а саме євангеліє, апостол, псалтир. Останній упродовж XVIII ст. витримав аж 18 видань⁵⁵. Друкування літургійних книг і букварів, безумовно, залишалося суттєвим чинником релігійно-культурного життя та підосною для розвитку освіти⁵⁶. Водночас Львівське Ставропігійне братство у XVIII ст. продовжувало залишатись серйозним центром книготоргівлі⁵⁷, яка була важливим чинником для підтримки шпиталю, школи та продовження традиції братського меценатства.

Переломним періодом в історії друкарні Львівського Ставропігійного братства вважаються 20 – 30 рр. XVIII ст., коли братчики постали перед новими намаганнями церковної ієрархії встановити контроль та цензуру за книгодрукуванням. У 1722 р. між братством та львівським єпископом А. Шептицьким виник відомий “друкарський конфлікт”, в ході якого владики намагався підпорядковувати власній юрисдикції братську друкарню, одночасно повідомляючи папську нунціатуру про те, що тексти братських книгодруків містять “схизму”⁵⁸. Отримавши від нунціатури відповідний секвестр на друкарню, Львівське Успенське братство змушене було виправити тексти 11-ти богослужбових книг.

Проведений комплексний аналіз засвідчує, що в історіографії книговидавничої діяльності православних братств чітко виділяються окремі етапи досліджень. На початковому періоді досліджень (середина XIX ст. – 80-ті рр. XIX ст.) науковці володіли незначним джерельним матеріалом, робили спроби систематизувати та описати його. Наступний етап починається з перших років XX ст. і завершується міжвоєнним періодом. У цей час вчені систематизували та описали літературу, видану до них, дали коротку характеристику кожній позиції, описали правила організації друкарні, спосіб фінансування видань, шляхи постачання паперу, оформлення книг, уперше порушили низку питань, на які не звернули уваги їх попередники, – стилістика гравюру, внутрішня організація друкарні, прибутки братства та друкаря з торгівлі виданнями та фрагментарно – торгівля книгами на території України та за її межами.

Дана тема стала предметом ґрунтовного наукового дослідження історичної науки в наступний, радянський період. Завдяки працям Я. Ісаєвича, Я. Запаска та ін. було частково зібрано великий фактографічний матеріал, який і на сьогодні не втратив своєї актуальності і доповнюється сучасною наукою.

¹ Див.: Запаско Я. Про дофедорівське книгодрукування в Україні // Палітра друку. – 1995. – № 4. – С. 60-62; Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. – Львів,

2000; Тимошик М. Переосмислити історію виникнення українського друкованого слова спонукає книга Я. Запаска, О. Мацюка та В. Стасенка “Початки українського друкарства” // Вісник Книжкової палати. – 2002. – № 7. – С. 35-37; Андрійчук М. Про дофедорівське книгодрукування в Україні // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 9. – С. 29-33 та ін.

² До такого висновку спонукає публікація Ю. Шустової: Шустова Ю. Типографія Львовського братства як преемник книгоиздательської традиції Івана Федорова // Федоровские чтения: 2003 / Сост. М. А. Ермолаев, А. Ю. Самарин; Отв. ред. Е. Л. Немировский. – М., 2003. – С. 257-276.

³ Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71.

⁴ Паславський І. Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С. 43-51.

⁵ Шустова Ю. Документи Львовського Успенського Ставропігійського братства як історический источник (1586 – 1788): Автореферат диссертации ... канд. истор. наук. – М., 1998. – 32 с.

⁶ Лукашова С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в конце XVI-го века: Автореферат диссертации ... канд. истор. наук. – М., 2001. – 37 с.

⁷ Див.: Лукашова С. Миряне и церкви: Религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – 320 с.; Шустова Ю. Документи Львовського Успенського ставропігійського братства (1586 – 1788). Источниковедческое исследование. – М., 2009. – 648 с.

⁸ Ісаєвич Я. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 518 с.

⁹ Фефелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков: Автореферат диссертации ... канд. истор. наук. – Томск, 2001. – 28 с.

¹⁰ Дорофеев Ф. Православные братства: генезис, эволюция, современное состояние. – Нижний Новгород, 2006. – С. 54-131.

¹¹ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII – XVIII wieku. – Rzeszów, 2005. – S. 7-12.

¹² Mironowicz A. Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku // Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku. – Warszawa, 1999. – S. 79-87.

¹³ Царьова Н. Олександр Ляшевич та перша розвідка з історії Львівського успенського ставропігійського братства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Ч. 2. – Львів, 2002. – С. 73-87.

¹⁴ Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach. – Lwów, 1836. – S. 3.

¹⁵ Ibidem. – S.18-19.

¹⁶ Дзьобан О. “Цензура вилучила наступне...” Маловідомі сторінки “Хроніки міста Львова” Дениса Зубрицького // Галицька брама. – 2001. – № 2-3 (74-75). – С. 5.

¹⁷ Головацкий Я. Начало и действие Ставропігійського братства во Львові по отношению историко-литературному // Зоря Галицкая. Альбом на год 1860. – Львов, 1860. – С. 471.

¹⁸ Там само. – С. 446-449.

¹⁹ Там само. – С. 475.

²⁰ Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в юго-западной России в XVI, XVII, XVIII столетиях. – Спб., 1857. – 200 с.

- ²¹ Там само. – С. 125.
- ²² Четыркин Ф. Древнее луцкое Крестовоздвиженское братство (1617 – 1712) // Волинські Епархіальні Ведомости. Часть неоф. – 1871. – № 13. – С. 410.
- ²³ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 10.
- ²⁴ Луць В. З листування Ореста Левицького // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. – Луцьк, 1999. – С. 11-12.
- ²⁵ Мончаловській О. Типографія Ставропігійського Інститута // Временник інститута ставропігійського съ місяцесловомъ на годъ простый 1907. – Львовъ, 1906.
- ²⁶ Дедицкий Б. Львовская Ставропігія и 300-лѣтній праздникъ еи существованія / Издания общ. М. Качковского. – Дек. 1885/ Янв. 1886. – Ч. 121/122. – С. 15-16.
- ²⁷ Крыловський А. Львовское ставропігійальное братство (Опыт цеокковно-исторического исследования). – Киев, 1904.
- ²⁸ Там само. – С. 360.
- ²⁹ Петрушевич А. О начале книгопечатания на Руси вообще, а в городе Львове в особености. – Львов, 1884.
- ³⁰ Колосовська О. Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких вчених (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Наукові праці НБУВ. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 16.
- ³¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 6. – К., 1995. – С. 523.
- ³² Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 11.
- ³³ Свенціцкий И. Каталог книг церковно-славянської печаті. – Жовква, 1908.
- ³⁴ Свенціцкий И. Початки книгопечатання на землях України. – Жовква, 1924.
- ³⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII вв. – Львів, 1925.
- ³⁶ Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт передмови М. С. Тимошик. – К., 2007. – С. 143.
- ³⁷ Студинський К. “Адельфотес”: Граматика видана у Львові р. 1591 // Записки НТШ. – Т. 7. – Львів, 1895. – С. 1-40.
- ³⁸ Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.
- ³⁹ Там само. – С. 175.
- ⁴⁰ Там само. – С. 200.
- ⁴¹ Там само. – С. 245.
- ⁴² Там само. – С. 192.
- ⁴³ Козаченко А. Минуле книги на Україні. Історичний нарис / А. Козаченко. – Х., 1930. – 130 с.
- ⁴⁴ Ісаєвич Я. Архів Львівського братства // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 88-93; Його ж. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966. – 250 с.; Його ж. Деякі питання бібліографії видань братств // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 98-195; Его же. Издательская деятельность Львовского братства в XVI – XVIII в. // Книга. Исследования и материалы. – М., 1962. – № 7. – С. 204-238; Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 510 с.; Его же. Роль братств в издании и распространении книг на Украине и Белоруссии (конец XVI – XVII в.) // Книга и графика. – М., 1972.
- ⁴⁵ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури... – С. 177.
- ⁴⁶ Там само. – С. 184.
- ⁴⁷ Там само. – С. 189.
- ⁴⁸ Там само. – С. 190.

⁴⁹ Запаско Я., Мацюк О. Львівські стародруки: Книгознав. нарис / Худож. І. П. Плєсканко. – Львів, 1983. – 175 с., іл.

⁵⁰ Там само. – С. 10.

⁵¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 1 (1707 – 1764). – Львів, 1984. – С. 9-14.

⁵² Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. – К., 1990.

⁵³ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва... – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 9.

⁵⁴ Там само. – С. 10.

⁵⁵ Фіголь В. Церковні братства Галицької Гр. кат. Провінції у XVIII ст. // Богословія. Тримісячник. – Львів, 1937. – Т. XVI. – Кн. 4. – С. 227.

⁵⁶ Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 275.

⁵⁷ Кіт Н. Книготоргівля Львівського Ставропігійного братства у XVI – першій половині XVIII ст. // Вісник ЛНУ. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 39-53.

⁵⁸ Шустова Ю. Типографія Львовського братства как преемник книгоиздательской традиции Ивана Федорова // Федоровские чтения. – М., 2003. – С. 268.

Василь Менько.

Книговидання церковних братств українських єпархій Київської митрополії XVI – XVII ст.: підсумки дослідження в історіографії.

У статті проаналізовано науковий доробок української, російської та радянської історіографії з проблеми книговидання православних церковних братств Київської митрополії у XVI – XVIII ст. Показано основні недоліки і тенденції в аналізі теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми.

Vasyl Menko.

Book publishing of Ukrainian Brotherhood Kiev Metropolitan Eparchy XVI – XVII centuries: the results of investigation in historiography.

The article analyzes the scientific achievements of the Ukrainian, Russian and Soviet historiography on the issue of publishing the Kyiv Metropolitan Orthodox Church brotherhoods in XVI – XVII centuries. It is shown major disadvantages and trends in the analysis of the theme, found the degree of investigation of certain aspects of the problem.

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

ХІХ – початок ХХ ст. ознаменували собою новий сплеск зацікавлення Мелетієм Смотрицьким не тільки як духовною особою, але і як філологом і великим письменником свого часу на наших теренах. Про нього було написано безліч наукових праць, загальних і конкретних досліджень, які охоплювали велике коло проблем від творчої спадщини до особливостей біографії та діяльності. Проте цей масив наукових досліджень не знайшов свого повноцінного опису ні в працях тогочасних, ні сучасних істориків.

Саме тому актуальним для дослідження в історіографії постає образ Мелетія Смотрицького, який охоплюватиме велике коло інформації, присвяченої його постаті. Ця стаття є спробою узагальнення і систематизації наукової літератури про особу Мелетія Смотрицького як в Україні, так і за кордоном.

Здійснюючи огляд праць, присвячених Мелетієві Смотрицькому, потрібно передусім звертати увагу на їх особливості. Поряд з тим, що авторів можна поділити на закордонних і вітчизняних, вони ще й відзначаються дослідженням різноманітних аспектів. Зокрема, виділимо праці історичного спрямування, які вирізняються насиченістю фактологічного матеріалу, мовознавчі дослідження, зосереджені на описанні особливостей граматики, та праці духовенства, які мають специфічний характер зображення Мелетія Смотрицького. При цьому саме дослідження істориків поверхнево оглядають найважливіші віхи біографії, духовенство ж зупиняється, в основному, на часі переходу архімандрита в іншу конфесію, що ж до мовознавчих досліджень, то їх питома вага є набагато меншою у порівнянні з іншими, однак вони характеризуються більш глибоким розглядом конкретного питання та розгалуженістю висновків.

Упродовж ХІХ – початку ХХ ст. відбулося перевидання основної маси творів Мелетія Смотрицького. Так, зокрема, найбільш повним набором матеріалів може вважатися зібрання С. Голубева, у якому віднаходимо скаргу віленського братства про вилучення в них “Треноса”, різні листи, написані архімандритом і отримані ним, скарги, “Протестацію проти Собору... 1628 р...”, текст брошури “Апології”¹. Інший дослідник І. Мартинов опублікував “Апологію”², “О шести разницахъ въ ученіи Восточной и Западной Церкви”, “Протестъ на Кіевскій соборъ 1628 г.”, “Посланія къ Кириллу Лукарису”, “Письмо къ Вельямину Рутскому”³. Також за досліджуваний період було перевидано “Верифікацію невинності”⁴, “Оборону верифікації”⁵, “Антиграфе”⁶, “Казання на погреб... Леонтія Карповича”⁷, “Еленхус”⁸, уривки з “Граматики”⁹, листи, написані Смотрицьким¹⁰. Водночас, нове життя отримав і памфлет на Смотрицького¹¹.

Найбільшу частку в науковому доробку, присвяченому полемістові, складають саме праці історичного спрямування, причому поділ дослідників на українських і закордонних є досить умовним, оскільки науковці, при висвітленні питань, пов’язаних з Мелетієм Смотрицьким, стояли, швидше, на конфесійних, ніж на національних позиціях.

Одним із перших історичних досліджень, які стосувалися полеміста в даний період, можна вважати працю В. Аскоченського, який, проглянувши твори Смотрицького, дійшов висновку, що їх можна віднести (за винятком “Граматики”) до трьох різних епох, де в першій архімандрит проявляється як ревний захисник православ'я, в другій постає хитруном, що приховує свою зміну віри, і, нарешті в третій стає відкритим противником православної віри. Дослідник подає і коротку біографію архімандрита, особливо звертаючи увагу на його перехід до уніатства¹².

Поряд із дослідженням основних рис біографії і творчості К. Еленевський простежує діяльність Смотрицького як захисника і представника православної церкви. Його погляди на різницю між східною і західною церквами, на думку дослідника, змінювалися поступово. В “Треносі” він засуджує повністю все вчення римської церкви, називаючи його еретичним, закликає уніатів повернутися до своєї істинної православної церкви. У “Верифікації” він, хоч і не прямо, дає згоду на об'єднання, подібне до Флорентійського, висловлюючи думку, що догми церков розрізняються лише поглядами на походження Святого Духа, і вважає, що кожна зі сторін повинна дотримуватися власної думки, при цьому вже не закликає уніатів повернутися у православ'я. І в “Еленхус”, полеміст вже не згадує про різницю в догмах, а лише в обрядовості. Загалом, науковець вважає, що діяльність Мелетія Смотрицького відповідала духові його часу і мала ознаки жорстокої боротьби уніатів і православних, які нападали на своїх супротивників усім арсеналом тогочасної полеміки, не цураючись лайливих слів та насмішок. Загалом, як захисник православ'я, полеміст, на думку дослідника, зробив багато для зміцнення православної церкви, не ставши тільки гідним полемістом від її імені, але і авторитетом, що навернув багато уніатів на православ'я¹³.

Причинами переходу Мелетія Смотрицького до уніатства К. Еленевський вважає проблеми в його єпископстві, смерть Й. Кунцевича та особисті слабкості. Поряд з тим, на думку дослідника, полеміст у своїй “Апології” применшує різницю між православними і уніатами та ставлення до унії, яка не тільки не обмежить православної віри, але і збереже її чистоту та цілісність, тоді як приналежність до константинопольської патріархії може призвести до впливу протестантських ідей¹⁴.

Водночас, науковець відзначає суворість чернечого життя архієпископа, постійні пости та носіння власяниці і його дбайливе ставлення до Дерманського монастиря, при якому той з дерев'яної обителі став кам'яним з численною церковною атрибутикою, збагатилася і його бібліотека виданнями релігійної літератури¹⁵.

Якщо розглядати передмову І. Мартинова, порівнюючи її з тогочасними працями, присвяченими Смотрицькому, то вона містить ті ж самі біографічні факти, лише різниться сприйняття їх науковцем, який, хоч і відхрещувався від необ'єктивності, пов'язаної із віровизнанням дослідника, все ж описував життєві повороти церковнослужителя із положень віруючого католика. На думку І. Мартинова, полеміст у своєму творі “Апологія” дотримувався ідеї, що унія являла собою не поглинання слов'ян латинським елементом, а духовний союз з римською церквою на правах віри, братерства і рівноправ'я під зверхністю папи римського¹⁶. Разом із тим, дослідник ставить питання про правильність перекладу понять твору із тогочасної розмовної мови на польську, на що звертали увагу інші науковці. Сам же І. Мартинов вважає переклад правильним, оскільки архімандрит не подавав ніяких скарг на його зміст, проте остаточний висновок може дати лише порівняння автентичного тексту з перекладом¹⁷.

А. Воскресенський подає коротку характеристику “Апології” як головного засобу проти противників унії та причин переходу священнослужителя до уніатського табору.

Загалом дослідник негативно оцінює його діяльність і вважає, що той намагався досягнути верховної влади над уніатською церквою в білоруських провінціях¹⁸.

Велику увагу описові життєвого і творчого шляху Мелетія Смотрицького присвятив С. Голубев, особливо зосереджуючись на його переході до уніатства. Дослідник подає основні думки і ставлення тогочасних науковців, що займалися цією проблемою. Сам же доходить думки, що священнослужитель, який, з одного боку, мав німіцну владу архієпископа та архімандрита, з постійними наріканнями пастви та нестачею коштів, а з другого – у разі переходу в уніатство отримував посаду настоятеля Дерманської обителі, займав поважне місце серед уніатської церковної ієрархії. Не останню роль у зміні конфесійної приналежності дослідник вважає недостатньо тверді релігійні переконання полеміста, які поступалися його особистим вигодам. Як доказ того, що архієпископ не щиро, і не через переконання змінив віру, науковець подає історію переходу до уніатства та характер подальшої діяльності архімандрита¹⁹.

Дослідник присвячує багато уваги особі полеміста і в інших своїх публікаціях²⁰.

В. Завитневич зосереджується на огляді творчості Мелетія Смотрицького, при цьому особливу увагу звертає на “Тренос” як вершину його творчості. На думку автора праці, поряд із науковою вагою, твір відзначається ще й глибокою поетичною довершеністю. Він яскраво змальовує проблемне становище тогочасної православної церкви, натомість уїдлива сатира просочує все, що стосується життя католицької церкви. Загалом, В. Завитневич зазначає, що особливість “Треносу” пов’язана передусім із мінливою натурою автора та з його глибинним сприйняттям навколишнього світу. Поряд із тим, на думку науковця, одним із кращих полемістів того часу на наших теренах, Мелетія Смотрицького зробила його європейська освіта, яка простежується у знанні латинської мови та літератури²¹.

К. Говорський розпочинає свій огляд біографії архієпископа саме з часу його постригу у монаший сан і зосереджується, в основному, навколо подій, які відбувалися після вбивства Й. Кунцевича та “Апології” східної подорожі²².

У контексті історії Віленського братства Д. Сцепуро надає деякі дані про Мелетія Смотрицького за час перебування того в його лавах, зауважуючи вплив полемічних творів архімандрита на всю громаду²³.

К. Студинський зосереджує увагу на творчості Мелетія Смотрицького. Він докладно аналізує “Антиграфи” у контексті тогочасної полемічної літератури та подає деякі особливості полеміки архімандрита з І. Потієм²⁴. В іншій статті проглядаючи та порівнюючи твори Клірика Острозького і нашого церковнослужителя, К. Студинський знаходить між ними багато спільних рис. Так, зокрема, вони користувалися однаковими джерелами, обробляли ідентичні мотиви, мали спільний спосіб полеміки і водночас гарний поетичний і риторичний стиль. Це все наштовхує дослідника, як і деяких його попередників, на думку, що ці два полемісти були насправді однією людиною. Не оминув своїм поглядом науковець і латинсько-польського рукопису 1609 р., який вважається написаним Мелетієм Смотрицьким, однак тут дослідник не робить ніяких остаточних висновків, оскільки вважає, що його поетичний стиль не має такого великого споріднення з іншими творами полеміста. Тому не можна однозначно судити про авторство²⁵.

Інший історик, П. Куліш, хоч і вважає архімандрита освіченою людиною свого часу, та водночас і малодушним зрадником своєї батьківщини, православної віри, які він продав, на думку автора, за матеріальні блага і церковні посади²⁶.

К. Харлампович, поряд із досить повною характеристикою життєвого шляху Мелетія Смотрицького, подає і докладний опис його творчого доробку. У автора простежується явна антипатія до його особи, яка пов'язана передусім з релігійними переконаннями самого К. Харламповича, аніж із наявними фактами²⁷. Постать архімандрита розглядається як складова частина освітнього процесу на наших теренах²⁸.

Досліджуючи історію західноруських православних братств, А. Папков описує Смотрицького знаменитою людиною свого часу, яка все життя поклала на захист православної віри, церкви, і, на відміну від багатьох дослідників, що вважали його перехід до уніатства наслідком матеріальних зацікавлень, подає інші теорії, серед яких відзначає як душевні переживання священнослужителя, пов'язані зі смертю Й. Кунцевича, так і бажання принести мир нещасному руському народові. Також А. Папков вважає, що написана архімандритом "Граматики" та інші твори на довгий час принесли авторитет Віленському братству²⁹.

В історії України-Руси та інших працях М. Грушевський зупиняється і на творчості Мелетія Смотрицького. "Тренос", на думку дослідника, подає образ тодішньої депресії, навіяний безпосередньо віленським погромом православних у 1610 р. та характеризує загальний занепад православної церкви в землях українських і білоруських. Та найважливішим на думку історика, є те, що це саме твір українця, вихованця української школи³⁰.

П. Жукович зосереджує дослідження на найскладніших для Мелетія Смотрицького роках, а саме розпочинає свою оповідь із процесу, який проходив над ним 1621 р. у віленському суді (*judicium arportunum et criminale*) на основі поданої магістратом королівської грамоти від 15 березня 1621 р. Дослідник докладно описує всі звинувачення, інкриміновані архімандритові, та цитує свідків при судовому розгляді. Поряд з тим, Жукович розглядає королівські універсали, які стосувалися Смотрицького, та ставлення до всього цього місцевого населення³¹. Автор подає протестацію уніатського митрополита Рутського проти Віленського братства, в якій простежуються звинувачення і проти архієпископа, котрий послав свої універсали у Полоцьк, в результаті чого був убитий Й. Кунцевич, а Смотрицький виїхав у Константинополь³². Описуючи події після смерті Й. Кунцевича дослідник розповідає про лист нібито написаний архімандритом, за яким той визнавав себе винним у висунутих обвинуваченнях і складав з себе усі духовні посади³³. Загалом П. Жукович дуже багато разів звертався до особи Мелетія Смотрицького у своїх численних статтях³⁴.

У С. Маслова можна знайти повний список творів Мелетія Смотрицького, складений у хронологічному порядку. Дослідник зазначає, що багато творів архімандрита були втрачені, через те, що не були своєчасно надруковані, та й сам автор багато писав під різними псевдонімами. Дослідник докладно зупиняється на описі "Казанья М. Смотрицького "на честный погребь О. Леонтія Карповича", прочитаного в листопаді 1620 р., причому, не тільки його текстового смислу, але і самого способу друкування та побудови брошури³⁵.

І. Франко коротко подає перелік творів Мелетія Смотрицького, проте особливо зупиняється над виданою ним 1619 р. в Єв'ю "Граматикою", яка мала великий вплив на розвиток мови слов'янських народів, однак, на його думку, зробила для нашого письма більше шкоди, оскільки нехтувала літературною мовою на користь мертвої церковнослов'янської³⁶. Загалом І. Франко у багатьох своїх працях звертав увагу на особу архімандрита³⁷.

Багато цікавої інформації, присвяченої Мелетієві Смотрицькому, можна знайти у А. Осинського, який докладно дослідив основні віхи життя і творчості полеміста.

Дослідник значну увагу приділив описові та короткому коментареві до основних джерел і матеріалів, які стосуються полеміста. А. Осинський у своїй праці намагається спростувати багато тверджень попередніх дослідників Мелетія Смотрицького, оскільки для нього полеміст є людиною зі складним характером, про якого не можна судити за зовнішніми ознаками чи вчинками, а лише за його творчим доробком.

Науковець вказує на життєвий характер творчості архімандрита, яка часто не мала послідовності, і тому він повторював сам себе. Зазначаємо, що полеміст при висвітленні церковних і догматичних проблем користувався вже готовими висновками, які приправляв своїми коментарями і групував їх за відповідним планом. Науковець відзначає блискуче оперування словами священнослужителем, що виражається у глибокому художньому описі і тонкій діалектиці. А. Осинський не погоджується з твердженнями інших дослідників, які вважають Мелетія Смотрицького і Клірика Острозького однією людиною, оскільки вважає, що їх творчість має мало спільних рис³⁸.

М. Костомаров, досліджуючи особу архієпископа, зупиняється передусім на полеміці Мелетія Смотрицького з його противниками, спочатку з боку прихильників унії, а згодом і православних³⁹.

Також можна знайти згадки про Мелетія Смотрицького у М. Бантиша-Каменського⁴⁰, М. Кояловича⁴¹, М. Сперанського⁴², А. Архангельського⁴³, Г. Кипріановича⁴⁴, М. Маркевича⁴⁵, А. Воскрисенського⁴⁶, Е. Петухова⁴⁷, Ф. Добрянського⁴⁸, А. Кирпичникова⁴⁹.

Окрему систему наукових досліджень складають праці священнослужителів. С. Барановський у своїй статті зосереджується на розгляді спроб Мелетія Смотрицького об'єднати православних з уніатами. Він наголошує на переговорах дерманського настоятеля з І. Борецьким і П. Могилою з кінця 1627 до початку 1628 р., які стосувалися релігійного об'єднання. Однак, на думку автора, передові ідеї архімандрита, викладені ним в "Апології", не знайшли відгуку у інших церковнослужителів та були відверто засуджені як ересь⁵⁰.

Описуючи історію руської церкви, митрополит Макарій особливу увагу зосереджує на образі Мелетія Смотрицького як людини з блискучими здібностями, що сповідувала любов до рідної віри і єдиновірців, які були позбавлені заступництва законів і королівської влади, терпіли і страждали в пригнобленні, приниженні і глибокій скорботі. І найбільшим виразником тієї скорботи, на думку дослідника, став написаний автором "Тренос". Макарій зазначає, що саме після написання цього твору до Мелетія Смотрицького почали звертатися як до оракула православні в Мінську, який він нерідко відвідував, просили його повчань і порад у справах віри, і саме з його навіювання вони повстали проти уніатських пастирів в своєму місті, відняли у них церкву і заснували ще нову. Прискіпливій увазі піддає дослідник і "Казання на чесний погреб Леонтія Карповича", де митрополит показує, що Мелетій Смотрицький, поряд із скорботою з нагоди кончини їх загального пана і отця, розкриває думку про п'ять видів життя і смерті та зіставляє кожен з них з життям Леонтія Карповича.

Аналізуючи причини зміни віри архімандритом, Макарій пише, що Мелетій Смотрицький при своїй багатогранній освіті не мав твердих релігійних переконань, що передусім залежало від його виховання. Власне, релігійне виховання, на думку дослідника, здійснювалося під трьома впливами: під впливом православ'я в дитинстві, під впливом строгого католицизму в юності і під впливом протестантських ідей, коли він уже переступив межі юності. Найсильнішим митрополит називає другий, тому що він відбувався в той період життя Мелетія, коли в ньому прокидалися і зміцнювалися розумові сили та продовжувався під час його перебування у Віленській єзуїтській

академії і здійснювався такими майстрами своєї справи, як єзуїти. Тому, на думку автора, і не дивно, якщо Мелетій не був твердим у своїй вірі і постійно хитався то в один, то в інший бік, зважаючи на обставини, поки, нарешті, зовсім не віддалився до уніатства⁵¹.

У праці Філарета, архієпископа чернігівського простежується явна зневага особи Мелетія Смотрицького. Автор прямо називає його людиною слабохарактерною і властолюбною, хоч і обдарованою. Він також зазначає, що причиною його гріхів і зречення православ'я була передусім його освіта у Віленській єзуїтській колегії, а потім і німецьких університетах. Філарет подає його короткий життєпис і розглядає творчий доробок⁵².

З цього приводу можна також відзначити праці І. Флерова⁵³ та М. Трипольського⁵⁴.

Особливими є дослідження мовознавців, які мають окремий предмет розгляду, а саме граматику, написану полемістом. Однією із найбільш ґрунтовних праць, присвячених "Граматиці" Мелетія Смотрицького, є дослідження І. Засадкевича, в якому він розглядає часові особливості її написання, джерела, на яких вона ґрунтувалася, а також її вплив на написання інших граматик. Дослідник вважає, що її прообразом послужили давні граматики і, особливо, їх грецькі варіанти, поряд з тим у ній простежується явний вплив польської і білоруської мов. Загалом, на думку науковця, "Грамматика" полеміста за своєю суттю переробленою і виправленою версією першої слов'янської граматики Лаврентія Зизанія 1596 р., в якій він знищив члени як невластивий слов'янській мові елемент, увівчення про види, досить вдало зазначив ознаки для відмінювань, запровадив дієприслівник. Водночас йому належить граматична термінологія. Мелетій Смотрицький, як зазначає І. Засадкевич, перший систематично виклав граматичні правила⁵⁵.

На думку П. Житецького, "Грамматика" Мелетія Смотрицького мала великий вплив на мову богослужіння православної церкви, яка, своєю чергою, була регулятором книжної мови у всіх слов'ян східного віровизнання. Від неї, вважає науковець, веде початок, так звана писемність російська і частково українська. Вона виражається переважно в умінні писати граматично правильно, оскільки деяка частина її термінології потрапила до слов'янських букварів, за якими довгий час вчилися діти в школах. При написанні "Граматики" автор, на думку дослідника, користувався слов'янськими рукописами, російською редакцією, і наявними на той час граматиками, тому його книга описувала не стільки чисту слов'янську мову, а мову лиш, трохи очищену від стародавніх особливостей, які були властиві колись давньоруському писемництву. Поряд з тим, П. Житецький вважає, що автор застосовував теоретичний метод, керуючись граматичними категоріями, вживаними в мовах класичних, передусім у грецькій⁵⁶.

Розглядаючи історію мовознавства в Росії, С. Булич звертає погляд на "Граматику" Мелетія Смотрицького і її подібність до видань Зизанія та Адельфотеса. Дослідник показує історію перевидання цієї граматики, а також її вплив на граматики, які видавалися пізніше на території Росії, і порівнює відмінності між ними, тим самим наголошуючи, що вони були всього лише її переробками⁵⁷.

Описуючи "Граматику" Мелетія Смотрицького, Є. Макарушка простежує основні джерела, які використовував автор при написанні, та її вплив на граматики інших слов'янських народів. Дослідник детально описує структуру граматики, зазначаючи, що, на відміну від інших тогочасних граматик, вона має чіткий поділ матеріалу, граматичні правила співвідносяться з наведеними поруч прикладами.

Автор "Граматики", на думку науковця, робить ту ж помилку, що і його попередники, запозичуючи цілий апарат грецького способу наголошування слів, та все таки

слов'янська граматики має йому завдячувати звільненню від деяких непотрібних букв. Однак дослідник не погоджується із твердженням, що саме Мелетій Смотрицький сформував слов'янську граматичну термінологію, оскільки до його часу вже всі граматичні назви були готові. Поряд з тим, Є. Макарушка зазначає, що дана граматики не є граматикою староцерковної мови чи тогочасної живої мови, а причиною цього, на думку автора, була саме відсутність у автора історичного досвіду і бажання наблизити староцерковну мову до тогочасної розмовної мови⁵⁸.

Серед мовознавчих досліджень про Мелетія Смотрицького можна згадати і працю О. Огоновського⁵⁹.

Отже, розглядаючи історіографію кінця XIX – початку XX ст., присвячену Мелетію Смотрицькому, можна дійти до висновку, що, попри велику кількість досліджень присвячених полемістові, вони являють собою практично однотипні видання, в яких, поперше, автори хоч і наголошують на своїй неупередженості, проте оцінюють Мелетія Смотрицького здебільшого відповідно до власної конфесійної приналежності, по-друге, використовують одні й ті ж цитати, і фактично виголошують схожі висновки, по-третє, в основному зупиняються на дослідженні “Треноса” і мало уваги приділяють іншим творам, по-четверте, часто суперечать самі собі: називають Смотрицького безхарактерним, спраглим до багатства кліриком, і, разом із тим, наголошують на його простоту, сповненому постійних обмежень житті, по-п'яте, причиною зміни полемістом конфесії в основному називають матеріальне зацікавлення, безхарактерність, вропейську освіту, однак при цьому мало хто зупиняється на особистих переживаннях архимандрита та його бажанні змін для свого народу. Щодо мовознавчих праць того часу, то вони, в основному, являють собою більш цільну картину і доповнюють одна одну. Та загалом тогочасні дослідження, незважаючи на свою упередженість, несуть у собі багато корисного фактологічного матеріалу, який беруть за основу сучасні дослідники Мелетія Смотрицького.

¹ Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (Опытъ историческаго изслѣдованія). – Т. 1. – К., 1883 (Матеріали для історії Західно-руської церкви. Приложение къ 1-му тому сочиненія: Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники). – С. 183-190, 283-284, 285-287, 287-290, 317-322, 323-351, 379-384.

² Смотрицький М. Апологія / Перевод и пред. И. М. Мартынова // Кирило-Мефодіевскій сборникъ. – Лейпциг-Париж, 1863. – 151 с.

³ Кирило-Мефодіевскій сборникъ / Перевод и ред. И. М. Мартынова. – Вип. 2. – Лейпциг-Париж, 1867. – 154 с.

⁴ Смотрицький М. Weryfikacja niewinności i Omylnych po Wszystkiej Litwie i Białej Rusi Rozsianych, żywot i uszcziwe onego Narodu Ruskiego o upad przyprawić zrzędzonych Nowin, pod miłościwą Pańską у Oycowską najwyższej у pierwszey po Panu Bogu Narodu tego zacnego zwierchności, у brzegu wszelkiew sprawiedliwości obronę, poddane chrześciańskie uprzatnienie. – Wilno, 1621 // Архивъ Юго-Западной Россіи (далі – АЮЗР). – Ч. 1. – Т. VII. – К., 1887. – С. 279-344.

⁵ Смотрицький М. Obrona Weryfikacji, od obrazу Maiestatu Krola lego Miłości czystey, Honor у Reputację ludzi zacnych, Duchownych у Świetskich zachowującey, przez script “Sowita Wina” nazwany, od Zgromadzenia Cerkwie św Troycy wydany, o obrazie Maiestatu Krola lego Mości Honoru у Reputaciey ludzi zacnych, Duchownych у Świetskich, pomowiony. Wydana przez Zakonniki monasterza Wileńskiego cerkwie Ś. Ducha, w Wilnie, Roku Pańskiego 1621 // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VII. – К., 1887. – С. 345-442.

⁶ Смотрицький М. *Avтіраφη* albo odpowiedz na skrypt uszczypliwy przeciwko ludziom starożytniej religiej Graeckiej, od apostatów cerkwie Wschodniej wydany, któremu tytuł. “Haeresiae, Ignorantiae y Rolitika popów y mieszczan bractwa Wileńskiego” tak też y na książkę, rychło potom ku objaśnieniu tegoż scriptu wydaną, nazwiskiem Harmonia. Przez iednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego religiej starożytniej Graeckiej w poruwczą dana, w Wilnie roku 1608 // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. – Кн. I. – Ч. 3. – СПб., 1903. – С. 1149-1300.

⁷ Смотрицький М. Казань: На честний Погреб пречестного и превелебного Мужа Г[о]с[по]д[и]на и Отца: Г[о]с[по]д[и]на и Отца Леонтія Карповича // Маслово С. И. Казань Мелетія Смотрицького на честний погребъ о. Леонтія Карповича. – Вип. II. – К., 1908. – С. 20-56.

⁸ Смотрицький М. *Elenchus pism uszczypliwych, przez Zakonniki Zgromadzenia Wileńskiego Świętej Trojce wydanych, Napisany przez Zakonniki Cerkwie Zeyścia S. Ducha w Wilnie, Roku Pańskiego 1622* // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VIII. – К., 1914. – С. 597-673.

⁹ Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. – М., 1861. – Стб. 1287-1298.

¹⁰ Выписка киевского градского суда письма архиепископа полоцкого и проч. Мелетия Смотрицкого киевскому митрополиту Иову Борецкому с оправданием себя касательно своих сочинений, за которые обвинял его киевский собор (1628, августа 30) // Акты, относ. к ист. Южн. и Зап. Рос (далі – Акты ЮЗР). – Ч. II. – 1865. – С. 76-77; Письмо архиепископа полоцкого Мелетия Смотрицкого из Межигородского монастыря могилевскому братству (1629, августа 28) // Акты ЮЗР. – Ч. II. – 1865. – С. 77-78; Письмо Мелетия Смотрицкого к членам православного братства виленского (1627 – 1629, после 20 октября) // АЮЗР. – Ч. I. – Кн. VI. – 1883. – С. 605-607.

¹¹ Тропар, кондак, догмат и припѣвъ, единоголасник слѣпного преполовленнаго осла нашего Мегментія Смирдицкаго новопресмердѣвшагося ребеѣлѣзантакою вониею // Г. Памфлет на Мелетія Смотрицького // Киевские епархіальные вѣдомости (далі – КЕВ). – № 17. – 1878. – С. 556-567.

¹² Аскоченскій В. Кієвъ съ древнейшемъ его училищемъ академіею. – К., 1856. – С. 67-68, 96-100, 326.

¹³ Еленевскій К. Мелетій Смотрицькій // Православное обозрѣніе. – № 6. – 1861. – С. 111-150.

¹⁴ Там же. – № 7. – 1861. – С. 272-298.

¹⁵ Там же. – № 8. – 1861. – С. 422-454.

¹⁶ Кирило-Методіевскій сборникъ / Перевод и ред. И. М. Мартынова. – Вип. 1. – Лейпциг-Париж, 1863. – С. VIII-XLIII.

¹⁷ Там же. – Вип. 2. – Лейпциг-Париж, 1867. – С. III-VIII.

¹⁸ Воскрисенскій А. О мерахъ папистовъ къ введенію униі въ Юго-Западной Россіи // Вестникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – Т. III. – Март, 1863. – С. 146-148.

¹⁹ Голубевъ С. Кієвскій митрополитъ Петръ Могила и його сподвижники. – Т. 1. – К., 1883. – С. 80-240.

²⁰ Голубевъ С. Библиографическія замечанія о некоторыхъ старопечатныхъ церковнославянскихъ книгахъ преимущественно конца XVI – XVII ст. // Труды КДА. – № 1. – 1876. – С. 121-161; Его же. Окружное посланія униатскаго митрополита В. Рутскаго съ извѣщающимъ объ обстоятельствахъ предшествовавшихъ и сопровождавшихъ смерть Мелетія Смотрицкого // КЕВ. – № 3. – 1877. – С. 62-70; Его же. Исторія кієвской духовной академіи. – Вип. 1. – Кієвъ, 1886. – С. 106, 107, 189, 201, 217; Его же. По поводу рецензіи въ журналъ министерства народнаго просвѣщенія на книгу: Кієвскій митрополитъ Петръ Могила и його сподвижники // Труды КДА. – Кн. 3. – 1884. – С. 416-484.

²¹ Завитневич В. Палинодія Захаріи Копыстенскаго и ея мѣсто въ исторіи западно-русской полеміки XVI и XVII вв. – Варшава, 1883. – С. 204-240.

²² Творский К. Смотрицкий Мелетий Герасимович (Краткий биографический очерк) // Вестник Западной России. – Октябрь, 1864. – Т. I. – С. 187-188.

²³ Сценуро Д. Виленское свято-духовское братство въ XVII и XVIII ст. – К., 1899. – С. 75-77, 104-108.

²⁴ Студинський К. Полемічне письменство в р. 1608 // ЗНТШ. – Т. 104. – 1911. – С. 5-37.

²⁵ Студинський К. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Т. 5. – Львів, 1906. – С. XXXVI-LVI.

²⁶ Кулиш П. Отпадение Малороссии отъ Польши. – Т. I. – М., 1890. – С. 144-145.

²⁷ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1898. – С. 382, 384, 391-397.

²⁸ Харлампович К. Острожская православная школа // Киевская Старина. – Т. LVII. – К., 1897. – С. 372, 378, 382, 386.

²⁹ Папковъ А. Браства. Очеркъ исторіи западно-русскихъ православныхъ братствъ. – 1900. – С. 87, 105-106.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – Львів, 1905. – С. 484-485, 491, 560; Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси в XVI – XVIII вв. – Львів, 1900. – С. 33, 45, 47; Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні XVI – XVIII вв. – Київ-Львів, 1912. – С. 182-190.

³¹ Жукович П. Архиепископ Мелетий Смотрицкий в Вильно в первые месяцы после своей хиротонии // Христианское чтение. – № 5. – 1906. – С. 697-715.

³² Жукович П. Перед казацким разгромом (варшавский сейм 1625 года) // Там же. – № 8-9. – 1908. – С. 1116-1117.

³³ Жукович П. Первый польский сейм после убийства Иосафата Кунцевича // Там же. – № 1. – 1908. – С. 29.

³⁴ Жукович П. Кобринский договор и торунский сейм 1926 года // Там же. – № 1. – 1910. – С. 14-35; Его же. Вопросы о примирении православных с уніатами на Варшавском сейме 1929 года // Там же. – № 10. – 1910. – С. 1233-1248; Его же. Львовский собор 1629 года в связи с политическими обстоятельствами времени // Там же. – № 5-6. – 1911. – С. 661-684.

³⁵ Масловъ С. Казанье М. Смотрицкого на честный погребъ О. Леонтія Карповича // Чтенія въ Истор. Обществе Нестора-Летописца. – Вип. II. – Киевъ, 1908. – С. 1-19.

³⁶ Франко І. Нарис історії україно-руської літератури. – Львів, 1910. – С. 55-57.

³⁷ Франко І. Дві унії // Буковинський календар. – Чернівці, 1891. – С. 34-39; Його ж. Українсько-руська (Малоруська) література // Slovansky prehled. – Ч. 1. – 1898. – С. 52-56; Його ж. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. 41. – Спб, 1904. – С. 1287-1298; Його ж. Bel parlar gentile // ЛНВ. – Т. 33. – Кн. 2. – 1906. – С. 284-296; Його ж. Пам'ятки українсько-руської мови та літератури // ЛНВ. – Т. 36. – Кн. 10. – 1906. – С. 162-163.

³⁸ Осинский А. Мелетий Смотрицкий, архієпископ Полоцькій. – Киевъ, 1912. – С. 3-150.

³⁹ Костомаровъ Н. Історія України в життєписах визначніших єї діячів. – Львів, 1918. – С. 200-202.

⁴⁰ Бантышъ-Каменскій Н. Историческое известіе о возникшей въ Польше унии. – М., 1805. – С. 84-85; Его же. История Малой России. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче. – Ч. 1-3. – 1903. – С. 112.

⁴¹ Коялович М. Чтенія о православныхъ западно-русскихъ братствахъ. – Спб., 1862. – С. 211, 225.

⁴² Сперанский М. История древний русской литературы. – М., 1914. – С. 492, 583, 601-602.

⁴³ Архангельский А. Борьба с католичеством и умственное пробуждение в Южной Руси в конце XVI в. – К., 1886. – С. 31.

⁴⁴ Киприанович Г. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. – Вильна, 1899. – С. 89, 93.

⁴⁵ Маркевич Н. Исторія Малоросіи. – М., 1842. – С. 78.

⁴⁶ Воскрисенский А. О мерах папистов к введению унии в Юго-Западной России // Вестник Юго-Западной и Западной России. – Т. III. – Март, 1863. – С. 146-148.

⁴⁷ Петуховъ Е. Русская литература. – Петроградъ, 1916. – С. 230-232, 240, 241.

⁴⁸ Добрянскій Ф. Описаніе рукописей виленской публичной бібліотеки. – Вільно, 1882. – С. 335.

⁴⁹ Кирпичников А. Мелетій Смотрицький // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. XIX. – Спб, 1896. – С. 23-25.

⁵⁰ Барановский С. Дерманский настоятель Мелетій Смотрицький как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627 – 1629) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – № 19. – 1875. – С. 750-764.

⁵¹ Макарий (митрополит). Исторія русской церкви. – Т. X. – Спб, 1881. – С. 405-413, 445-447.

⁵² Филарет (Гумилевский). Обзоръ русской духовной литературы. – Спб., 1884. – С. 184-186.

⁵³ Флеров І. О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ юго-западной Россіи въ XVI, XVII, и XVIII столѣтияхъ. – Спб., 1857. – С. 96, 115.

⁵⁴ Трипольскій Н. Дерманскій архимандритъ Мелетій Смотрицький // Волынскій историко-археологический сборник. – В. 1. – Почаев-Житомир, 1896. – С. 1-7.

⁵⁵ Засадкевич Н. Мелетій Смотрицький какъ філологъ. – Одесса, 1883. – С. 89-151.

⁵⁶ Житецькій П. Очеркъ литературной історіи малоруського наречія в. XVII веке. – К., 1889. – С. 16-27.

⁵⁷ Булич С. Очерк истории языкознания в России. – Т. 1. – Спб., 1904. – С. 174-179.

⁵⁸ Макарушка Є. Грамматика Мелетія Смотрицького: Критично-історична студія. – Львів, 1908. – С. 2-50.

⁵⁹ Огоновскій О. Хрестоматія староруська для вищихъ класъ гімназіальныхъ. – Львів, 1881. – С. 399-402.

Марія Сенета.

Мелетій Смотрицький в українській і російській історіографіях XIX – початку XX століття.

Стаття присвячена постаті Мелетія Смотрицького (бл. 1575 – 1633) в історіографії XIX – початку XX століття, коли відбувається нова хвиля зацікавлення життєвим шляхом цієї видатної особи. Дослідження охоплюють широке коло проблем, пов'язаних із біографією, творчістю та діяльністю полеміста, та, в основному, багато наукових розвідок того часу зупиняється на причинах та особливостях зміни ним конфесійної приналежності.

Mariya Seneta.

Meletiy Smotrytskyy in the Ukrainian and Russian historiography in the XIX – at the beginning of the XX-th centuries.

The article is devoted to the figure of Meletiy Smotrytskyy (c. 1575 – 1633) in the historiography in the XIX – at the beginning of the XX-th centuries, when there was a new wave of interest of the life of this outstanding person. The studies cover a wide range of problems related to biography, works and activities of the polemicist, and, basically, many scientific studies of that time stop on the causes and features of the changes of his denominational affiliation.

ПАСТИРСЬКІ ВІЗИТАЦІЇ ВОЛОДИМИРСЬКИХ ВЛАДИК КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Інститут канонічних візитацій у Київській митрополії

Для території України перші згадки про пастирські поїздки митрополитів та єпископів по парафіях сягають 1273 р., а для Волині вони датуються початком XV ст. Вірогідніші відомості про канонічні візитації Володимирсько-Берестейської єпархії збереглися, починаючи з першої третини XVII ст. Причому джерела згадують про візитаційні подорожі Волиню як православних, так і унійних єрархів. Єпископи під час візитацій виконували низку сакральних чинностей: освячували церкви, поставляли священників, проводили судові розгляди суперечок між духовенством і мирянами у рамках своїх компетенцій, наглядали за дотриманням вірними канонів Церкви й зокрема християнської доктрини, надавали до престолів святих антимінси тощо. Генеральні візитації давали єрархії цінний матеріал для з'ясування актуальних потреб вірних і духовенства, допомагали краще орієнтуватися в релігійній ситуації у краї. На основі зібраних під час ревізій відомостей владики видавали пастирські послання та розпорядження, реформували культурно-релігійне життя єпархії¹.

Однак на практиці проведення канонічних візитацій у Київській митрополії стикалися зі значними труднощами. Обстеження храмів ускладнювалося обширністю території єпархій, природними умовами регіону, де “навесні й восени подорожування було взагалі неможливим з огляду на стан доріг”². Природний чинник і справді відігравав не останню роль у визначенні географії та виборі часу пастирських подорожей, що не могло не позначитися на їхній періодичності й тривалості. Іншою перешкодою для ефективного функціонування інституту канонічних візитацій у Київській митрополії була постава самої унійної єрархії. Виразне занедбання нею свого пастирського обов'язку візитації митрополії та єпархій частково пояснюється особливостями релігійної ментальності того часу, а також специфікою богословської думки східних християн, для яких активна діяльність чи душпастирська опіка “не були найголовнішими ієрейськими обов'язками: священник насамперед вважався літургісантом – особою, що керувала громадою парафіян під час церковного богослужіння як найбільш натхненної форми людського самовираження”³. Іншою причиною підупадання у Київській митрополії інституту канонічних візитацій є втручання мирян у суто церковні справи, коли власники маєтків з власної волі не допускали до церков, розташованих на їхніх землях, візитаторів або й глумилися над ними (інша реалія: православні руські міщани відмовлялися визнавати зверхність Риму й не приймали пастирської опіки унійних владик). Підваження статусу єпископських візитацій пояснюється також тим, що парафіяльний клир, безпосередньо залежний від волі своїх коляторів, часто-густо нехтував ревізіями; траплялися випадки, коли парохі просто не допускали візитаторів у свої церкви.

Після Берестейської унії в тих єпархіях, що визнали зверхність Римського престолу, в перших десятиліттях XVII ст. надалі продовжувала зберігатися й навіть справно функціонувала давня церковна практика (притаманна, зокрема, й Православній церкві

в Речі Посполитій) поєднання пастирських обов'язків єпископа в часі канонічних візитацій із судівничими та синодальними функціями. Без сумніву, запровадження унії не змінило системи церковного управління унійними єпархіями, в яких зберігалася тривка традиція попередніх століть, що передбачала використання своєрідної "тріади" (візитація – соборчик (синод) церковної округи – духовний суд) для утримання тривкого інституційного зв'язку єрархії з духовенством і вірними, забезпечення виконання судових вироків у віддалених від єпископської катедри місцевостях та збереження принципу соборності Східної церкви. Однак із 30-х рр. XVII ст. і особливо в другій його половині ця система почала зазнавати суттєвих трансформацій у бік її пристосування до латинської моделі, й зокрема практики генеральних візитацій у Римо-католицькій церкві⁴.

На жаль, про візитації унійних владик у поберестейську добу, включно до початку XVIII ст., відомо небагато. Більшість принагідних згадок про відвідування єпископами й митрополитами своєї пастви дає змогу відтворити певною мірою лише хронологію та географію візитацій. Практично всі церковні джерела першої половини XVII ст. не інформують нас про правові рамки цих візитацій, нормативні акти, що визначали порядок і послідовність канонічного огляду церков, дуже рідко згадують про предмет та об'єкт пастирських візитацій, права та обов'язки єпископських комісарів. Традиційне для українсько-білоруського єпископату бачення свого пастирського обов'язку виразно простежується у висловах одного з перших руських католицьких митрополитів – Іпатія (Потія, 1600 – 1613): "Обов'язок кожного пастиря... – це піклування про стадо, доручене йому, та пильно про нього дбати [...]. Тому їм як пастирям і слугам Божої Церкви, котрим доручено [...] стадо розумних Христових овець, потрібно якнайпильніше дбати, щоб воно не було розпорошене"⁵. На думку дослідників, уже в перше поберестейське десятиліття в унійній єрархії виробилося розуміння того, що "прийняття унії значною мірою залежало від пастирських зусиль окремих єпископів"⁶. На важливості єпископських візитацій для поширення унії наголошував у своїй хоч і наскрізь апологетичній, однак усе ж дуже вартісній праці "De laboribus unitorum" Яків (Суша). Він писав, що за допомогою канонічних оглядів церков унійним єрархам вдалося повернути до єдності з престолом св. Петра "велике число душ"⁷.

Про генеральні візитації, очолювані руськими католицькими владиками у XVII ст., відомо дуже мало⁸. Це частково пояснюється тим, що в досліджуваний період єпископські ревізії справді не були масовим явищем у Київській митрополії, а відбувалися епізодично. Так, архиєпископи неодноразово скаржилися, що змушені самотужки, без допомоги владик, здійснювати канонічні огляди церков⁹, незважаючи на те, що єпископів до цього неодноразово схиляла Конгрегація поширення віри¹⁰. До пастирських візитацій унійних архиєреїв певною мірою зобов'язували й "Правила для єпископів"¹¹, укладені Йосифом (Велямином Рутським) перед 1636 р. У цих "Правилах" митрополит, між іншим, вимагав від владик візитувати разом з ним їхні єпархії (розділ 2, параграф 4). Передбачалося також, що вони мають підтримувати зі своїм архиєреєм сталий зв'язок, відвідуючи його кожного третього року, та письмово інформувати митрополита про стан справ у єпархії, а зібрати вірогідні відомості про це було дуже важко без регулярних візитацій. Загалом в Унійній церкві протягом XVII ст. серед її духовної еліти виробилося розуміння важливості цього інституту церковного управління. Типовий приклад еклезіальної свідомості руської католицької єрархії – відповіді ("Zwierciadło") турово-пинського єпископа Пахомія (Оранського, 1637 – 1653) на закиди колишнього уніата, котрий перейшов у латинство, Касіяна (Саковича). Оранський намагався, хоч

далеко не так яскраво й аргументовано, як православні у “Літосі”, переконати свого опонента й руську суспільність загалом, що Унійна церква таки намагається позбутися неосвіченості парафіяльного клиру та безладу в своїх пастирських і організаційних структурах, і, як приклад добрих намірів владик, називав єпархіальні собори та канонічні візитації, котрі, на його думку, мали б зарадити невідрадному станові його Церкви¹².

Канонічні огляди церков у Володимирській єпархії

Є підстави твердити, що візитації у Володимирській єпархії проводилися уже напередодні та в перші роки запровадження унії на Волині. Так, Атанасій Пекар зауважує, що тодішній її пастир Іпатій (Потій, 1593 – 1613)¹³ “від початку свого владництва [...] об’їжджав окремі парафії розлогої єпархії і палкими проповідями вже заздалегідь переконував своїх духовних овечок про потребу єдності Христової Церкви”¹⁴, хоч, правда, й не покликається на першоджерело, тому його висновки можна прийняти за уможливлені. Після повернення Потія з Риму, коли він разом з луцьким владикою Кирилом (Терлецьким) їздив за папським благословенням та складав на руки понтифіка “Артикули”, продовжував візитувати церкви своєї єпархії¹⁵. Цього разу він це робив з метою навернення духовенства та вірних до унії, добре розуміючи, що від цього залежатиме успіх Берестейського поєднання з Апостольською столицею¹⁶. Однак, як показала практика, його канонічні огляди не завжди досягали своєї мети. Зокрема, у послуху своєму архипастиреві відмовило одне із церковних братств у престольному місті. Після того, як Потія було обрано київським митрополитом, він не мав змоги приділяти належної уваги своїй єпархії, котру з дозволу папи затримав за собою, хоч в останні роки життя переважно перебував саме тут. Очевидно, у зв’язку з новими архипастирськими обов’язками Потій рідше особисто відбував пастирські обстеження Володимиро-Берестейщини, а свої повноваження візитатора-єпископа передав, треба гадати, одному з членів катедрального крилосу.

Якщо про візитаційну діяльність наступника Іпатія (Потія) на володимирській кафедрі Йоахима (Мороховського, 1613 – 1631)¹⁷ не маємо якихось вірогідних даних, то про Йосифа (Мукосія-Баковецького, 1632 – 1650)¹⁸ такі відомості збереглися. Архівні джерела повідомляють про одну з перших візитацій Баковецького, проведену ним у 1635 – 1637 рр. Протягом цих кількох років було, зокрема, візитовано унійні церкви у Дрогичині (Дорогичині)¹⁹ та Більську Підляському²⁰. Хоч самі матеріали цієї візитації не збереглися, однак публікації окремих витягів з неї дають змогу в загальних рисах скласти уявлення про її завдання, об’єкти ревізії та спосіб проведення. Очевидно, ревізія Йосифа (Баковецького) проводилася у зв’язку з розмежуванням королівськими комісарами церковних маєтків та храмів між православними та уніатами на основі “Пунктів примирення” 1632 р. Щоб уберегти руські католицькі парафії від переходу на православ’я та захистити свої позиції в краї, Баковецький, треба гадати, й розпочав у 1635 р. Канонічний огляд церков, призначивши візитатором єпархії о. Захарія Атанасія (Фурса), архипресвітера Успенської катедрі і генерального намісника Володимирсько-Берестейської єпархії. Іншими членами ревізійної комісії були архидиякон катедрального собору Тимофій Симанович і візитаційний писар Сумовал Войшнарнович²¹. Згідно з опублікованим у 1860-х рр. протоколом візитації церкви Різдва Богородиці у Більську, що датується 29 вересня 1637 р.²², єпископські комісари фіксували передовсім правовий статус парафії (наявність підтверджених фондаций, час спорудження храму та його ктитори). Далі вони описували сакральні будівлі (храми, дзвіниці) та їхнє внутрішнє опорядження, а саме іконостас (Deісus),

храмові ікони, літургійне опорядження, престол, фіксували наявність антими́нса²³. Осібно характеризувалося обійстя священника та загалом церковний бенефіцій (грунти й сіножаті). Що візитація 1635 – 1637 рр. проводилася дуже ретельно, а єпископські ревізори виконували свої обов'язки старанно, свідчить хоч би те, як детально й скрупульозно описувалися богослужбові книги, священничі ризи і богородичні образи²⁴. Окрім парафіяльної церкви, ревізори звертали увагу й на села, приписані до парафії. У цьому виявлялася специфіка адміністративно-територіального устрою Унійної церкви на Берестейщині й Підляшші, де до матірньої церкви, на відміну від Галичини, належало не одне, а кілька поселень. Тому візитатори були змушені візитувати не лише центральний храм, але й звертати увагу на інші населені пункти в межах парафії. Наприклад, у тому ж Більську єпископські комісари ревізували не тільки церкву Різдва Пресвятої Богородиці в самому місті, але й вісім навколишніх сіл, котрі належали до парафії. Іншим не менш важливим завданням візитаторів Володимирсько-Берестейської єпархії у той час була боротьба із “нез'єднаними”, та юридичний захист унійного духовенства від рішень провінційних сеймиків, ухвал місцевих світських судів та виступів православного населення²⁵.

Аналіз окремих збережених документів архіву консисторії єпархії дає змогу припустити, що Баковецький одним з перших в Унійній церкві взявся за реформування інституту канонічних візитацій, намагаючись позбавити його судівничих та соборових функцій²⁶. Своє припущення ґрунтуємо на тій обставині, що владика Йосиф, починаючи з 1635 р., запровадив практику документування візитаційних чинностей, чого раніше в пастирській діяльності унійних владик не було²⁷. Таким чином, питання, котрі з'ясовувалися під час канонічних оглядів, тепер вже не виносилися на розгляд духовного суду та одночасно не обговорювалися на соборчику духовенства, а фіксувалися у візитаційному протоколі та подавалися на розгляд єпископові. В останній період архиєрейського служіння Баковецького, що збігся в часі з Хмельниччиною та початком польсько-російської війни й “шведським потопом”, канонічні візитації у Володимирській єпархії, очевидно, не проводились. Зокрема, в ці роки козацькі загони захопили Успенський собор, який тоді позбувся своєї ризниці, літургійного опорядження, владичої митри та золотого й срібного оздоблення²⁸.

Про внука Іпатія Потія – Івана-Михайла (Потія, 1655 – 1666), дослідники пишуть, що він “розбуджував в духовенстві й народі католицьку свідомість” та що “це здійснив він за допомогою частих єпархіальних синодів, візитацій та проповідей”²⁹. Однак чи справді Іван (Потій) проводив часті канонічні огляди церков свого владичтва, джерельних підтверджень немає. Наступний володимирський єрарх Венедикт (Глинський, 1667 – 1679) уже через рік після вступу на єпископський престіл здійснив візитацію ряду церков єпархії, відвідавши у числі інших парафій с. Черніїв Володимирського крилосу³⁰. Після того, як Конґреґація поширення віри в 1672 р. скасувала заборону київського митрополита Коленди на проведення канонічної візитації єпархії, Глинський здійснив у 1674 р. часткове обстеження храмів свого владичтва, зокрема у Більську³¹. Позаяк докладніших відомостей про візитацію 1674 р. не збереглося, тому немає змоги простежити її хронологічні рамки та територіальну охопленість, що, своєю чергою, унеможливує докладну характеристику цієї ініціативи Глинського.

Окрім єпископських, церкви й монастирі Володимирської єпархії ставали також об'єктом митрополичих (провінційних) візитацій, котрі у Руській церкві проводилися з ініціативи її предстоятеля – митрополита. Одна з таких ревізій відбулася навесні 1655 р., у розпал Хмельниччини. 5 березня того року київський унійний митрополит Антоній

(Селява) з Торокан пастирським універсалом, адресованим “wszystkiemu duchowieństwu religyey naszej greckiey w tey szerokosci Metropolitanstwa naszego będącemu”, зобов’язав свого коад’ютора Гавриїла (Коленду) здійснити локальну візитацію крилошанських храмів у Володимирі (“w tamte kraie Wołyńskie y Ukrainne”), й зокрема Успенської катедрі. Метою візитації столиці владництва було з’ясування стану столових маєтків єпископії після смерті Йосифа (Баковецького)³². Коленда, за погодженням з рідним братом покійного, – Венедиктом (Баковецьким), архимандритом жидичинським, мав також очолити похорон владики Йосифа в крипті Успенського собору. Водночас за дорученням Селяви митрополичий делегат повинен був з’ясувати у священників єпархії, котрі прибули до Володимира, чи мають якісь кривди від “своїх старших” та чи виконують вони конституції соборів Київської архієпархії³³.

У 1671 р. новий глава Руської церкви Гавриїл (Коленда), у розпал особистого конфлікту з єпископом Венедиктом (Глинським), ініціював почергове проведення єпархіяльних соборів у Бересті та Володимирі, аби підготувати ґрунт для митрополичої візитації Володимирського владництва³⁴. Однак чи була реалізована ця ініціатива київського архієпископа, невідомо.

Загалом єпископські візитації в Унійній церкві протягом XVII – на початку XVIII ст., як і в римо-католицьких єпархіях Західної Європи та в Російській Православній церкві, проводилися з метою контролю за дотриманням вірними християнської доктрини, проповідування Євангелія, уділення Святих Тайн, ознайомлення з релігійним і моральним життям клиру та мирян, боротьби з поганськими звичаями, контролю за будинками, маєтками й господарствами окремих церков і парафій. Отже, своїми впливами вони охоплювали церковних осіб, будівлі, інституції, місцевості та предмети, мали виразно релігійний характер і, в кінцевому підсумку, змагали до реформи Церкви. На початок XVIII ст. інститут канонічних візитацій у більшості єпархій Руської церкви позбувся невластивих йому функцій – судівничих, соборових та частково контрольно-адміністративних. Натомість ті владництва, котрі приступили до єдності з Апостольським престолом аж у кінці XVII – на початку XVIII ст., й надалі продовжували використовувати давню церковну практику, коли під час єпископських візитацій “духовні комісари” проводили судові засідання та скликали намісницькі соборчики духовенства, на яких розглядалися наслідки таких візитацій і з допомогою соборових свідків та духовних інстигаторів виносилися вироки щодо порушників канонічного права в окремих парафіях. Отже, пастирська практика в різних єпархіях Київської церковної провінції на початку XVIII ст. суттєво різнилася між собою.

Генеральні візитації Лева (Шлюбича-Заленського)

У роки архиєрейського служіння Лева (Шлюбича-Заленського, 1679 – 1708) регулярні пастирські візитації єпископів Унійної церкви у цей час стали звичною церковною практикою і своїм контролем охопили більшість парафій³⁵. Так, пастирські ревізії Київського митрополичого владництва відбувалися у 1676, 1680 – 1681, 1684 – 1686, 1696, 1714 та 1720 рр.³⁶ У Полоцькій архієпархії, в умовах Північної війни та російської окупації краю, генеральну візитацію зуміли організувати в 1703 – 1704 рр.³⁷ Так само з кінця XVII ст. почали регулярно проводитися пастирські обстеження унійних храмів у Холмській єпархії (відомо про описи окремих церков 1679, 1687, 1688, 1712, 1715 рр.), а в рік, коли відбувався Замойський собор, владики Йосиф (Левицький) розпочав масштабну ревізію 1720 – 1725 рр., яка охопила щонайменше 250 руських

парафій регіону³⁸. У цей період генеральні візитації мали виразно релігійний характер і в кінцевому підсумку змагали до реформи Церкви. Водночас особливістю цих до-замойських ревізій було те, що вони все ще не охоплювали всієї території єпархій та часто мали місійний характер, тобто були зорієнтовані на навернення православного люду до єдності з Римом³⁹.

За єпископства Лева Шлюбича-Заленського (1679 – 1708) візитаційна практика в єпархії набула динамізму й фактично перетворилася на чи не головний інструмент реалізації пастирської програми Успенської катедри та ефективний інститут адміністративного контролю за парафіяльним життям. Про це заявляли і записані особи на “Інформаційному процесі” (“Processus informationus”) у 1695 р., коли володимирського єпископа обирали київським митрополитом. Обидва свідки – Мелетій (Дорошковський), лещинський архимандрит, та Йосафат (Гуторович), полоцький настоятель, в один голос заявили папським посланцям, що Лев (Заленський) “не раз особисто візитував єпархію, а окремі її частини через офіціалів”⁴⁰.

Уже взимку-навесні 1694 р. Заленський, як адміністратор Руської церкви, розпочав канонічну візитацію Київської митрополичої архієпархії, відвідавши ряд унійних парафій і монастирів. Ревізія також проводилася з огляду на небезпеку втрати столових маєтків митрополії у Великому князівстві Литовському, які захопила місцева магнатурія й зокрема віленський воєвода Сапіга. Реляцію Заленського про його канонічну ревізію кардинали Конгрегації поширення віри розглядали на своєму засіданні 10 жовтня 1694 р. Зокрема, вони звернули увагу на слова Заленського, що під час візитації він виявив численні зловживання шляхти, яка привласнила собі рухоме майно та маєтки митрополії⁴¹. Незадовго до цього, 7 червня 1692 р., протоархимандрит Василянського чину, березвицький ігумен Симеон (Огурцевич) проголосив візитацію унійних монастирів у Володимирській і Луцькій єпархіях, яку мав здійснити Гедеон (Война-Оранський)⁴².

Окрім канонічного огляду митрополичої архієпархії в 1694 – 1696 рр., упродовж наступних десяти років Шлюбич-Заленський зумів організувати й успішно провести за посередництвом своїх урядників аж три генеральні візитації Володимирсько-Берестейського владичтва – у 1695 – 1696, 1699 – 1701 і 1703 – 1705 рр. Тільки в одному Володимирському крилосі-офіціалаті за цей період було обстежено 192 парафіяльні церкви й монастирі, з них половина (50,53%) відвідувалася єпископськими комісарами двічі, 34,37% – тричі, й лише 15,10% стала об’єктами канонічного огляду один раз (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Динаміка візитаційної активності в 1695 – 1705 рр.

№ п/п	Назва протопопії	Парафії, візитовані тричі	Парафії, візитовані двічі	Парафії, візитовані один раз
1	Володимирська	11	31	12
2	Збаразька	–	–	9
3	Камінь-Каширська	–	18	1
4	Киселинська	–	7	2

5	Ковельська	30	3	1
6	Локачинська	–	–	–
7	Порицька	2	9	–
8	Сокальська	–	13	3
9	Тартаківська	9	1	1
10	Торчинська	14	15	–
11	Турійська	–	–	–
	Усього (192)	66 (34,37%)	97 (50,53%)	29 (15,10%)

Виявлені в “Архіві історії унії” матеріали парафії с. Високе Литовське Кам’янецької протопопії кінця XVII – початку XVIII ст. містять унікальні відомості про поширення візитаційної практики Лева (Шлюбича-Заленського) також на терени Берестейського генерального намісництва (щонайменше вона охопила парафії Кам’янецької протопопії⁴³). Зокрема, серед цих документів збереглися інвентар церкви з 1696 р., укладений під час єпископської ревізії, та протоколи обстеження місцевого храму від 4 лютого 1700 р. (“z woli u rosказania archypasterza”) і 23 листопада 1704 р.⁴⁴ У двох останніх випадках візитатори реєстрували зміни, що відбулися з часу першої ревізії 1696 р. (“ziachawszy na wizyte, gdzie wszystko wedlug rejestru napisanego widzialem”). Причому вони ретельно верифікували зібрані ними відомості з актом обстеження святині 1696 р.⁴⁵ Таким чином, ані за своїм пастирсько-адміністративним духом, ані за структурою і змістом канонічні візитації церков Берестейського і Володимирського генеральних намісництв не різнилися між собою й становили єдине ціле.

Унікальність цієї масштабної акції Унійної церкви на Берестейщині та Західній Волині полягає не тільки в її хронологічній тривалості та широкій територіальній охопленості, але й у тому, що вона відбувалася в умовах фактичної громадянської війни у Речі Посполитій, економічної руїни краю та присутності козацької, російської й шведської армій у регіоні, котрі становили потенційну загрозу для унійних храмів, монастирів і католиків східного обряду. Частковим поясненням даного феномена є наратив “Життя” владики Лева. Воно засвідчує, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Володимирська єпископія, на відміну від інших частин Київської митрополії, менше постраждала від військових дій, шляхетської міжусобиці, економічної руїни та Північної війни⁴⁶. І все ж окремі парафії зазнали суттєвих матеріальних втрат на початку Північної війни. Так, під час візитації 1705 р. з’ясувалося, що у м. Торчин місцеве братство позбулося церковного срібла, яке змушене було віддати на потреби міста, аби сплатити викуп шведському війську⁴⁷.

Візитаційна програма Лева (Шлюбича-Заленського), як впливає зі змісту кодексу ХДНБ-819199, декларувала виразно пастирський характер усіх трьох єпископських ревізій, а також її спільнотний характер. Писарі обов’язково зазначали, що обстеження храмів відбувається в присутності парафіян, церковного братства, місцевого священика і ктиторів чи панського двору (“wizyta duchowna moralna generalna [...] przy obecności dworu, parafian i onych parocha”⁴⁸). Сама процедура канонічної візитації складалася з чотирьох

тісно пов'язаних між собою чинностей: 1) приїзду візитаційної комісії та урочистого проголошення в парафії початку ревізії; 2) проповіді генерального ревізора; 3) сповіді місцевого священика та відправлення ним Св. Літургії в присутності єпископського комісара, що була своєрідним іспитом пароха на предмет уміння літургісати; ревізор під час перебування в парафії провадив духовні вправи ("eksorty") з мирянами⁴⁹; 4) з'ясування умов зберігання Пресвятої Євхаристії в храмі та форм її почитання⁵⁰; 5) ревізії рухомого й нерухомого майна церкви ("rewizji rzeczy i sprzętu cerkiewnego"); 6) укладення протоколу генеральної візитації церкви ("spisywania splendoru, rzeczy i wszelkiego sprzętu cerkiewnego"); 7) видачі візитатором відповідних розпоряджень щодо направи духовного життя священика й парафіян та економічного становища парафії⁵¹. Зазвичай, протягом одного дня візитатори відвідували дві церкви (21 жовтня 1703 р. – сс. Орانی та Рогожани; 4 лютого 1705 р. – сс. Киселин і Твердині), інколи три (2 вересня 1695 р. – сс. Буянів, Войсичі та Городин; 8 грудня 1703 р. – сс. Боб'ятин, Свитазів і Спасів), ще рідше – чотири (15 жовтня 1703 р. – сс. Березовичі, Загорів, Хворостів і Хорів).

Персональний склад візитаційних комісій

Протягом XVII – початку XVIII ст. візитаційні обов'язки від єпископів поступово перебрали на себе їхні генеральні намісники (офіціали), уряд яких у Руській церкві трансформувався під впливом латинської моделі. Виглядає на те, що й самі єпископи не заперечували проти цієї практики, тому маємо так небагато відомостей про проведення візитацій особисто єпископами. Згідно з тогочасними вимогами, офіціали були зобов'язані щороку візитувати церкви в намісництвах свого округу та "наглядати за намісниками, як вони виконують свої обов'язки, чи не побирають понад норму від парохів катедратика"⁵². У Володимирсько-Берестейській єпархії також набула поширення практика, коли єпископські візитації проводилися, як правило, уповноваженими до цього владикою особами, котрі переважно вибиралися з-між місцевих офіціалів. Саме з їхньою допомогою Шлюбич-Заленський здійснив, мабуть, наймасштабніші за його пастирства генеральні візитації Володимирської єпархії 1695 – 1696, 1699 – 1701 і 1703 – 1705 рр.

Кир Лев особисто призначав візитаторів, і вони діяли від його імені⁵³. Нотатки у книзі ХДНБ-819199 засвідчують, що, окрім самого єпископського комісара та його писаря, у склад візитаційної комісії також входили деякі з крилошан Володимирського єпархіального крилосу ("przy tymże duchowieństwie kapitulnym")⁵⁴. Джерелами інформації для візитаторів слугували свідчення священиків, зізнання під присягою парафіян⁵⁵, принагідні відомості коляторів церков, а також особисті спостереження єпископських комісарів та в деяких випадках документальні дані парафіяльних, консисторських та приватновласницьких (шляхетських) архівів. Вдалося реконструювати персональні дані про чотирьох генеральних візитаторів (Маркіяна-Мартина (Кульчицького) у 1695 – 1696 рр., Даниїла (Коринського) у 1699 – 1701 рр., Януарія (Огурцевича) у 1703 – 1705 рр.) та одного візитаційного писаря – Олександра Кизиковського у 1699 – 1701 рр.

Маркіян (Мартин) (Кульчицький), консультор Василянського чину, ректор Володимирського колегіуму, ігумен Зимнівського монастиря⁵⁶ і володимирський офіціал, походив з Підгір'я (мабуть, з теренів Лемківщини). У молодому віці потрапив до Любліна, звідкіля його до Холма під свою опіку взяв холмський владика Яків (Суша, 1652 – 1687). Ще до переїзду на Холмщину Кульчицький уже мав філософську освіту, тому після прийняття монаших обітів о. Маркіян у новіціаті вивчав поетику й риторику.

За часів короля Міхала Корибути Вишневецького (1669 – 1673) з ініціативи холмського владики молодий Кульчицький відвідував табір польської армії, де був представлений монархові. Однак невдовзі, разом з іншим василіанином Колачинським, Суша відправив його на богословські студії до аліумнату в Празі. Після повернення на батьківщину Кульчицький був скерований проводом чину до Володимира, в розпорядження єпископа Лева (Шлюбича-Заленського). Тут о. Маркіян тривалий час виконував обов'язки ректора василіанського колегіуму та офіціала Володимирського генерального намісництва. Згодом він виїхав до Литви, де перебував у різних монастирях – Берестейському, Битенському, Віленському (як ігумен) і Жировицькому⁵⁷. У грудні 1703 р. Мартин (Кульчицький) був віленським митрополитичим офіціалом, настоятелем Віленського василіанського монастиря, консультором Василіанського чину⁵⁸. Деякий час він перебував в оточенні полоцького архієпископа Мартина (Білозора), однак згодом відійшов від нього і вірно служив Василіанському чину, зазнаючи різних поневірянь. Уже в похилому віці обійняв уряд жировицького архимандрита⁵⁹. Був ревний у відправі богослужінь, добрий проповідник (“w głosie syn gromu, w tym nie miał niektórych complacency, że długo nazbyt prawil kazanie”), дотримувався “старовини”, обережно ставився до “новин”, був щедрий і доброзичливий до співбратів. Мав міцне здоров'я, однак після переведення на уряд ігумена Жировицького монастиря часто хворів (“od nóg puchlizna poszła”). Помер 1706 р. у похилому віці в Новгородку (за іншими даними – у Жировичах), там і похований⁶⁰.

У 1699 – 1701 рр. візитаційну комісію очолював *Даниїл (Коритинський)*. За даними “Катафальку чернечого” холмської редакції 1680 – 1718 рр., Коритинський народився, найвірогідніше, на теренах Берестейщини й був сином кобринського протопопа. У дуже молодому віці вступив до Василіанського чину (“młodziuchny wstąpił do Zakonu”), де богословську освіту здобував “за Альваром”. Продовжив навчання у Вільні, студіюючи різні предмети “аж до риторики”. Після окупації Вільна московськими військами, став дияконом у Святотроїцькому монастирі, однак невдовзі його відіслали до Браунсберга вивчати моральне богослов'я та філософію. Після повернення з вищих студій виконував обов'язки проповідника у Вільні й Новгородку та промотора Віленського Святотроїцького братства. “Рукопис” Лева (Кишки) наводить дані, що, принаймні, у 1696 р. Даниїл (Коритинський) обіймав посаду пинського офіціала⁶¹. Останнім місцем його чернечого служіння був Зимненський монастир, де він і помер у перших роках XVIII ст.⁶² Як зазначав автор житія о. Даниїла, був це “człek gorący do chwały Bożey, w Zakonie długo pożył, u wieku podeszłym pobożnie, przykładnie pożywszy, zasnoł w Panie”⁶³.

Принаймні, частину парафій Берестейського генерального намісництва (зокрема, на території Кам'янецької протопопії) у 1700 р. візитував *Іван Вирозуб*, кам'янецький протопіп, та його писар Самуїл Смоленський (у 1704 р. візитаційним нотарієм був Германій Дрогишевський)⁶⁴.

Обов'язки генерального візитатора у 1703 – 1705 рр. виконував *Януарій (Огурцевич)* (Januarius Oгурcewicz). За даними василіанської візитації Святотроїцької провінції 1705 р., о. Януарій народився бл. 1664 р. у Вільні, в міщанській родині Миколи й Анни Огурцевичів⁶⁵. Його близьким родичем, імовірно, був відомий бурмістр-уніат Вільна Іван Огурцевич, три сини якого стали ченцями-василіанами (один із них обіймав уряд протоархимандрита, а інший – Йосафат (†1692), став відомим проповідником і поетом та викладачем риторики у Володимирському колегіумі, а пізніше – архимандритом Гродненської обителі)⁶⁶. У 18-річному віці Януарій (Огурцевич) вступив до

Василіанського чину й проходив новіціат у Битенському монастирі. Після чернечого постригу був скерований (бл. 1682 р.) на вищі студії до папської колегії у Браунсбергу⁶⁷, де здобув богословську освіту, ставши “офіційним” теологом оо. Василіан. У Відділі рукописів Бібліотеки Академії наук Литви ім. Врублевських зберігається двотомовий рукописний конспект лекцій о. Януарія “Fons moralium ex variis sacrarum scripturarum, ss. Partum, interpretatum, concionatorum theologorum oriundus...”⁶⁸, які молодий василіанин слухав у Браунсберзькій колегії. Близько 1699 – 1700 рр. Огурцевич був переведений до василіанського монастиря у Володимирі, де став ректором місцевого колегіуму (на цій посаді джерела фіксують його ще в 1711 р.⁶⁹). Тоді ж архимандрит чину Лев (Кишка) призначив його ігуменом Зимненської обителі. Генеральним намісником і водночас візитатором Володимирсько-Берестейської єпархії Огурцевич став не пізніше початку 1702 р.⁷⁰

Єдиним візитаційним писарем, про якого вдалося віднайти дані, є *Олександр Кизиковський*, який супроводжував о. Коритинського під час його подорожі Західною Волиню у 1699 – 1701 рр. Можливо, він доводився родичем Якову (Кизиковському, †1665), родом з Волині, ченцеві-василіанину, випускникові Грецької римської колегії (“teolog rzymski”) у 1691 р., доктору богослов’я, ігуменові спочатку Полоцького, а згодом Віленського монастирів⁷¹. Олександр Кизиковський був парохом Успенської церкви в с. Городище Ковельської протопопії, давньої фундації князів Сагушків, що наприкінці XVII ст. знаходилася в колячії (подаванні) володимирських унійних єпископів. Візитаційний опис цього храму від 19 січня 1696 р. подає унікальні біографічні відомості про о. Кизиковського. Єрейські свячення він отримав з рук владики Шлюбича-Заленського, на Городищенській парафії перебував з бл. 1692 р. Вірізнявся душпастирською ревністю й турботою про оздобу Божого храму⁷².

*Територіальні й хронологічні рамки
візитацій Володимирської єпархії кінця XVII – початку XVIII ст.*

На початку XVIII ст. організаційна структура Володимирського крилосу-офіціалату⁷³ охоплювала 243 унійні парафії Західної Волині у складі 11 протопопій-намісництв. Таким чином, не беручи до уваги Збаразької протопопії, що тимчасово перебувала під омофором володимирських унійних владик, упродовж 1695 – 1705 рр. пастирські ревізії Лева (Шлюбича-Заленського) охопили 184 осередки публічного християнського культу (177 парафіяльних храмів, дві каплиці⁷⁴ і шість монастирів на території єпархії – Зимнівський (документується з кінця XV ст.⁷⁵), Милецький (уперше згадується у середині XV ст.)⁷⁶, Низкиницький (фундований між 1621 і 1627 рр.)⁷⁷, Сокальський жіночий (заснований не пізніше 1697 р. а через двадцять років (1719 р.) переведений до Белза⁷⁸), Старозбаразький⁷⁹ і Стоянівський⁸⁰). З незрозумілих причин не був обстежений у 1695 р. Загорівський монастир (відомий з кінця XV ст.), адже ще 1662 р. він занотований в актових джерелах як діючий⁸¹. Наступні (1699 – 1701 і 1703 рр.) ревізії Шлюбича-Заленського не зачепили монастирів єпархії (за винятком Низкиницького), оскільки саме в цей час (1705 р.) протоархимандритом Левом (Кишкою) була проведена масштабна візитація всіх монастирів Святотроїцької провінції Василіанського чину, яка в т. ч. зачепила й обителі Західної Волині – Володимирську (Успення Богородиці), Зимненську, Сокальську й Стоянівську⁸².

Таким чином, пастирські візитації Шлюбича-Заленського охопили 75,72% усіх діючих на той час унійних парафій Західної Волині (див. таблицю 2):

Таблиця 2

Територіальні рамки генеральних візитацій кінця XVII – початку XVIII ст.

№ п/п	Назва протопопії	Кількість парафій (1715 р.)	Візитовані церкви і монастирі (1695 – 1696)	Візитовані церкви / монастирі (1699 – 1701)	Візитовані церкви / монастирі (1703 – 1705)	Усього візитованих церков і монастирів (1695 – 1705)
1	Володимирська	60	+	+	+	52+2
2	Збаразька		+	+	+	8+1
3	Камінь-Каширська	19	+	+	+	19+0
4	Киселинська	25	+	+	+	9+0
5	Ковельська	33	+	+	+	33+1
6	Локачинська	13	+	+	+	–
7	Порицька	16	+	+	+	11+0
8	Сокальська	17		+	+	16+1
9	Тартаківська	18	+	+	+	10+1
10	Торчинська	28	+	+	+	29+0
11	Турійська	14	+	+	+	–
	Усього	243				187+6

Порівняння даних візитаційної книги ХДНБ-819199 із реєстром духовенства 1715 р. засвідчує, що парафії Локачинської й Турійської протопопій тоді не були охоплені єпископськими ревізіями (див. карту-схему). У Володимирській протопопії з невідомих причин не обстежувалися унійні храми (в м-ку Несухоїже, церква Преображення Господнього в м-ку Локачі та церква в с. Біличі), у Торчинській протопопії – один храм (у с. Церковна), у Сокальській протопопії – одна церква (в с. Яструбичі), у Тартаківській протопопії – п'ять святинь (у сс. Княже, Корчин, Торське, Фусів, Шпиколоси). Аж 11 парафіяльних церков не охопили пастирські комісари у Киселинській протопопії (у сс. Ворочин, Голоби, Доросин (Доросині), Купичів, Літин, Любче, Озеряни, Оснухів, Мусор (Мосор), Туричани, Туличів)⁸³. Ще п'ять осередків публічного релігійного культу були відвідані єпископськими комісарами, але з різних причин не візитовані ними⁸⁴ (див. таблицю 2):

Генеральна візитація 1695 – 1696 рр.

Під час цієї єпископської ревізії не була візитована Збаразька протопопія, що на той час знаходилася за межами Володимирської єпархії. Так само минули владичі комісари церкви в с. Обзир Камінь-Кошарської протопопії, храми в сс. Оздютичі та Раймісто Киселинської протопопії, три святині в с. Линево і в м-ку Стоянів Торчинської протопопії, які на той ще, очевидно, не належали до Успенської катедри, залишаючись православними. Усі парафії відвідали єпископські комісари на теренах Ковельської, Порицької і Тартаківської протопопій. Натомість, лише дві парафії (Успення Богородиці в Сокалі та місцевий жіночий монастир) були обстежені у Сокальській протопопії.

Територіальні та хронологічні рамки
генеральних візитацій кінця XVII – початку XVIII ст.

№ п / п	Назва протопопії	Візи- тація 1695 – 1696		Візи- тація 1699 – 1701		Візи- тація 1703 – 1705	
		Цер- кви, м-рі	Хроно- логічні рамки	Цер- кви, м-рі	Хроно- логічні рамки	Цер- кви, м-рі	Хроно- логічні рамки
1	Володи- мирська	48	4.I, 9-10.II, 9-22.VIII, 8-9,16,25.IX, 10-18.X, 11-23.XI, 23.XII.1695, 8-9,15.II, 19.X.1696	11	18-20.III, 5-6, 24.IV.1700, 27.I, 17- 18.II. 1701	48	6-27.X, 2,10-26.XI, 13.XII.1703, 22.I.1704, 27.X, 21.I, 10.XII.1705
2	Збаразька	–	–	9	13-15,29. VIII. 1700	–	–
3	Камінь- Кошарська	18	1,8-15.XII. 1695, 12.V.1696	–	–	19	6-21.I.1705
4	Киселинська	7	25-29.IX, 4,23. XII.1695, 16.V.1696	–	–	9	26-30.I, 2-5.II.1705
5	Ковельська	34	23.VIII, 6-9, 1821. XII.1695, 7-30.I, 1-8,29.II, 20-21.V.1696	28	8-31.I. 1700	31	14- 25.I.1704, 3-5,8-11,15, 21- 24.I.1705
6	Локачинська	–	–	–	–	–	–
7	Порицька	11	10.IX, 7-17.X, 19.XI.1695	2	7.XII.1700, 21.II.1701	11	3-9.XI.1703
8	Сокальська	2	1695	13	29-31.I, 2-3, 11-13. II.1701	14	29-30.XI, 1-5,8-12. XII. 1703
9	Тартаківська	11	7,12-15.X, 17.XI.1695	9	5-21. II.1701	10	23.XI, 4-8. XII.1703
10	Торчинська	26	23-30.VIII, 1-30.IX.1695	19	29.X, 4,13- 16. XI.1699, 1-17.III, 14-16. VI.1700	27	21,27. XI.1703, 11-16. III.1704, 24-29.IX, 1-6.X.1705

11	Турійська	–	–	–	–	–	–
	Усього (242 парафії станом на 1715 р.)	157 (64, 6%)	4.I, 9-10.II, 9-30.VIII, 1-30.IX, 7-18. X, 11-23.XI, 1,8-4,23.XII. 1695; 7-30.I, 1-8,15,29.II, 12,16,20- 21.V.1696 19.X.1696	91 (37%)	29.X, 4,13- 16. XI.1699; 8-31.I, 1-20.III, 5-6,24.IV, 14-16.VI, 7,13-15,29. XII.1700; 27-31.I, 2-21. II.1701	169 (69%)	6-27.X, 2-30.XI, 1-13.XII. 1703; 14-25.I, 11- 16.III.1704; 3-30.I, 2-5.II, 24-29.IX, 1-6,27.X, 10.XII.1705

Загалом візитація 1695 – 1696 рр. охопила більшість парафій Володимирського кри-лосу (157), що становило 64,6% від усіх діючих на його території церков і монастирів (див. таблицю).

“Духовна, генеральна, моральна” візитація Володимирсько-Берестейської єпархії 1695 – 1696 рр. мала чітко визначену програму та продуману систему опису унійних храмів. Тому цілком вірогідно, що вона могла опиратися на якийсь партикулярний візитаційний квестіонар, складений на взірць питальників, поширених в Унійній церкві за часів митрополита Кипріяна (Жоховського). Згідно з наперед визначеною схемою, перед візитаторами Лева (Шлюбич-Заленського) ставилися такі завдання:

- з’ясування даних про колятора парафії зі стислими відомостями про нього;
- визначення титулу храму;
- отримання вірогідних відомостей про священика (тривалість перебування у парафії, його душпастирська праця, моральність, матеріальний добробут тощо);
- опис літургійного опорядження церкви та способу зберігання Святих Дарів;
- перелік церковного інвентаря храму (заслони, покривала, священичі ризи тощо);
- реєстр богослужбових кодексів, книг для проповідей та церковних метрик;
- зовнішній опис церкви та дзвіниці;
- матеріальний стан парафії, зокрема церковні фондуші та грошові легації;
- села, приписані до парафіяльного храму, та загальне число парафіян;
- фіксація братств, дяківських шкіл і шпиталів.

Окрім церковно-адміністративних та господарсько-економічних питань, ревізія 1695 – 1696 рр. зачіпала й ряд інших проблем. Зокрема, вона здійснювалася й з пастирською метою, про що свідчить участь візитаторів у богослуженнях у кожній з ревізованих церков, з чого, власне, й розпочиналася візитація у парафії, та проповідування вірним слова Божого після завершення канонічного огляду унійних храмів. Принагідно зауважимо, що подібний характер мали й інші генеральні візитації Володимирської єпархії у наступні роки⁸⁵.

Візитація 1699 – 1701 рр.

покрила лише частину єпархії. Так, з 54 парафій Володимирської протопопії були обстежені тільки 11. Усього дві церкви (сс. Жашковичі і Стенятин) стали об’єктом уваги візитаторів у Порицькій протопопії. Більшість храмів була описана тільки

в Тартаківській (9 з 11) і Торчинській (19 із 29) протопопіях. А дві церковні округи – Камінь-Кошарська і Киселинська – з незрозумілих причин узагалі не були охоплені ревізією. Так само практично вперше були ревізовані парафії Сокальської протопопії (13 храмів). Загалом візитація 1699 – 1701 рр. охопила 91 осередок релігійного культу Володимирського владитства, що становило близько 37% від усіх діючих на той час церков і монастирів.

Візитація 1699 – 1701 рр., нагадаймо, вирізнялася тим, що вона охопила не лише церкви, охоплені попереднім канонічним оглядом, але й православні храми сусідньої Луцької єпархії з метою запровадження там унії (на той час луцький владика Діонісій (Жабокрицький) офіційно не проголосив у своїй єпархії єдності з Апостольським престолом). Зокрема, канонічним оглядом тоді було охоплено Збаразьку протопопію, котру візитував володимирський офіціал Даниїл (Коритинський) у середині серпня 1700 р. за підтримки власника Збаразької волості магната Юзефа Потоцького. Зі змісту протоколу, складеного Коритинським, дізнаємося, що тоді обстежувалися дві святині у Збаражі, місцевий монастир та дев'ять священників з навколишніх сіл, в яких після спустошень другої половини XVII ст. не залишилося жодного храму. Свою неспроможність ревізувати усі церкви протопопії о. Даниїл пояснював тим, що “ще ані церков, ані домів парахи [...] збудованих не мають, тому туляться в хатах близьких сусідів, а інші ще перебувають у схизмі”⁸⁶. Не візитував генеральний намісник інших церков протопопії й з огляду на опір православного населення цій унійній ревізії. Про дану обставину побіжно згадував і сам володимирський офіціал, котрий зізнався, що вірні “не хочуть перебувати під зверхністю нашого його милості отця архипастира, і взагалі посполитий люд бунтують, аби не схилився до унії”⁸⁷.

Основою для обстеження храмів була візитаційна книга ХДНБ-819199, що вже містила протоколи візитацій церков Володимирського крилосу 1695 – 1696 рр. Тому єпископські комісари проводили інвентаризацію церковного інвентаря “podług deskripciej wizyty wyżej wyrażonej WK Kulczyckiego”⁸⁸. Від попередньої ревізії візитація 1699 – 1701 рр. вирізнялася тим, що фіксувала наявність у місцевого духовенства соборових квитів (“kwit soborowy”) і посвідок про отримання св. мира, а також наявність у парохів грамот рукоположення та інсталяції (“list stanowleny”). Як і під час попередньої генеральної візитації, єпископські комісари оглядали храми та інвентаризували церковне майно. Виділимо той факт, що візитатори пильну увагу звертали на Пресвяту Євхаристію у кивоті, що символізувала присутність Господа у храмі і на вшанування якої особливий наголос робила тогочасна латинська еклезіологія. Для виконання сакральних чинностей та уділення Святих Тайн священники потребували наявності у церкві мира, свяченої води, літургійного посуду (чаші, дискаса, ложечки тощо), ампулок, хрестів, лампад; усі ці речі візитатори ретельно оглядали й реєстрували у візитаційному протоколі. Щодо богослужбових книг ревізори обмежувалися записами про формат, місце друку, інколи – оправу, поділяючи в окремих випадках їх на друковані та рукописні книги. Фіксували візитатори і дані про метричні книги в парафіях, яких, щоправда, у більшості випадків не було. Після цього єпископські комісари описували літургійні шати та покривала, котрі уживалися під час богослужіння, вказуючи на гатунок матерії, її колір, стан збереження, призначення, кількість. Зауважимо, що з-поміж літургійного опорядження окремо описувалися сакральні предмети та речі, котрі знаходилися на престолі: антипедіуми, покривала, ілітони, антиминоси тощо. Дуже детальні відомості візитатори подавали щодо іконостасу та нап্রেстьольних й настінних ікон, вказуючи водночас на наявність у храмі Царських Врат і церковних хоругв.

Окремо комісари візитували параха. У цьому разі їх цікавили дані про його походження, дату й місце свячень, ім'я єпископа, котрий його рукоположив, наявність ставленої грамоти на парафію та інше. Особливу увагу звертали на те, щоб священник, висвячений православним владикою, обов'язково отримав благословення від унійного єрарха та дозвіл на відправу Літургії у своїй церкві згідно з канонами Католицької церкви. Поряд з особою душпастиря, комісари звертали увагу також на вікаріїв, якщо такі були в парафії, та дяків, що в ті часи були рідкістю. Окремо вносилися дані про церковні фонди та земельні посілости парафій, виокремлюючи відомості про ґрунти, сіножаті, городи та зазначаючи їхній юридичний статус, наявність фундаційних грамот на ці землі, інколи – розміри. Є відомості, що після завершення генеральної візитації єпископські комісари видавали відповідні розпорядження для направи релігійного життя у парафії та покращення її матеріального стану, однак, як свідчать джерела, такі декрети в той час ще не вносилися у візитаційні протоколи, а надсилалися окремо єпископові для звіту⁸⁹.

Візитація 1703 – 1705 рр.

стосувалася майже всіх парафій Володимирської (48 із 54), Ковельської (31 із 34), Сокальської (14 із 16), Тартаківської (10 із 11) і Торчинської (27 із 29) протопопій, усіх без винятку парафії Камінь-Кошарської, Киселинської і Порицької протопопій. Церква в с. Хотячів чомусь була візитована двічі – 23 жовтня 1703 р. і 10 грудня 1705 р. Натомість храми в сс. Кристіямпіль та Обзир тоді обстежувалася вперше. Загалом візитація 1703 – 1705 рр. охопила 169 парафій Володимирського крилосу, що становило понад 69% від усіх діючих церков і монастирів. Третя з черги генеральна візитація єпархії за часів Шлюбича-Заленського розпочалася після дворічного інтервалу, взимку 1703 р., а завершилася аж 1705 р.⁹⁰ Її завданням, як і попередньої ревізії, була фіксація змін, що сталися з часу останнього канонічного огляду, тому записи в книзі ХДНБ-819199 були лаконічними й нагадували, радше, неповний реєстр церковного майна, аніж класичний візитаційний протокол Володимирської єпархії кінця XVII ст.⁹¹ Як і під час візитації 1699 – 1701 р., ревізія 1703 – 1705 р. ставила собі за мету не всеохопну візитацію церков єпархії, а лише фіксацію тих змін, які сталися в унійних парафіях з часу попереднього обстеження. Це значно полегшувало працю візитаторів і давало змогу проводити ревізії частіше, ніж в тому випадку, якби вони проводилися за “повною” програмою.

Єпископські візитації наступного володимирського владики Лева (Кишки, 1711 – 1728), як виглядає, також відбувалися з не меншою інтенсивністю. На жаль, збереглися лише фрагментарно матеріали генеральної ревізії 1718 р. Йдеться про візитаційні описи двох унійних храмів у Сокалі – Св. Миколая Чудотворця та Св. Михаїла Архангела, укладені 11-12 травня 1718 р.⁹² Що цікаво, володимирський єрарх тоді особисто здійснював пастирську подорож, яка, припускаємо, охопила й інші терени Володимирсько-Берестейської єпархії. Лев (Кишка) дуже ретельно фіксував фізичний стан храмів і дзвіниць, докладно описував їхнє внутрішнє опорядження, особливості архітектурного стилю. Він також цікавився мистецьким оздобленням іконостасів та храмових образів, наводив перелік літургійних книг, священничих риз тощо. Підсумки канонічної ревізії сокальських церков Кишка відобразив у візитаційних протоколах, що структурно поділяються на майже двадцять добре розбудованих і змістовних розділів⁹³. Що цікаво, вперше у візитаційній практиці Володимирського владичтва за часів Лева (Кишки) з'являється підсумковий документ – Реформаційний декрет,

за посередництвом якого єрархія отримала додатковий інструмент контролю за виконанням своїх розпоряджень та реалізації необхідних інновацій.

* * *

Завдяки генеральним візитаціям Володимирського владичого двору вдалося: а) законодавчо забезпечити стан посідання Унійної церкви, врегулювати правовий статус ряду духовних інституцій; б) встановити дієвий контроль за дотриманням русинами публічного релігійного культу; в) здійснити інвентаризацію маєткового стану парафій і деяких монастирів; г) частково реформувати організаційну структуру єпархії; ґ) поширити практики соціального дисциплінування⁹⁴ клиру й вірних; д) устійнити цензуру за релігійною літературою; е) зробити масштабною програму катехизації й, у ширшій перспективі, завершення християнізації руської спільноти. Систематичні візитації кінця XVII – початку XVIII ст. дали змогу завершити процес реуніації принаймні теренів Західної Волині, у т. ч. відновити свій стан посідання перед 1648 р.) та повернути до єдності з Римом абсолютну більшість вірних-русинів регіону. Генеральні візитації Лева (Шлюбича-Заленського) 1695 – 1705 рр. обіймали досить широкий спектр проблем внутрішнього життя Володимирської єпархії, відображаючи інституційний вимір її релігійної програми. Вони пов'язані з душпастирською діяльністю духовенства і практикуванням публічного релігійного культу, а саме: кодифікація та уніфікація літургійних обрядів; контроль за сакраментальними практиками та належним пошануванням “святих речей”; програма християнізації унійної спільноти; встановлення дієвого адміністративного контролю в єпархії; соціальне дисциплінування та “цивілізування” парафіяльного клиру. Матеріали цієї масштабної пастирської ініціативи на Волині відображають ширші тенденції в розвитку всієї Київської унійної митрополії напередодні скликання провінційного собору в Замості. На єпархіальному рівні в цей період відбувався інтенсивний процес формування й кодифікації нової релігійної програми *Slavia Unita* в Польсько-Литовській державі. Вона й стала предтечею замойської реформи та, ширше – основним джерелом замойського тріумфалізму в “золоту добу” унії.

¹ На пастирські візитації (поряд з єпархіальними соборами) як на дієвий засіб реформи Унійної церкви в XVII–XVIII ст., вперше звернено увагу дослідниками в таких монографіях: Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989. – С. 107-109; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI – XVIII w. // Kościół w Polsce. – Kraków, 1969. – Т. 2. – С. 900-901; Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966 – 1979 / Praca zesp. pod red. J. Kłoczowskiego. – Lublin, 1992. – С. 225; Litak S. Reformy kościelne XVI w. // Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Lublin, 1989. – С. 165; Sliwa T. Kościół unicki w Polsce w latach 1596 – 1696 // Historia Kościoła w Polsce / Red. B. Kumor, Z. Obertyński. – Poznań-Warszawa, 1974. – Т. 1. – Cz. 2. – С. 277-278. З неопублікованих праць на особливу увагу заслуговує 640-сторінкове дисертаційне дослідження випускника Київської Духовної академії Петра Левицького (Левицький П. Уніатские визиты, или ревизии приходов 18 ст., как церковно-исторический материал. 1908 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 304 (Дисертації Київської Духовної Академії). – Спр. 2029.

² Сенік С. Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті: Матеріали Четвертих “Берестейсь-

ких читань” (Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р.) / Ред. Б. Гудзяк; Співред. О. Турій. – Львів, 1997. – С. 72; Ї ж. Українська Церква в добу Хмельницького. – Львів, 1994. – С. 27, 54.

³ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. М. Габлевич; Під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С. 63.

⁴ Унійна церква не кодифікувала свого пастирського досвіду у ділянці проведення канонічних візитацій, хоч подібні питання розглядалися на соборах Православної церкви у 1621 та 1640 рр.; у першому випадку одне з правил собору зобов'язувало православних єпископів до канонічних візитацій своєї пастви та проповідування їм слова Божого, а в другому вперше в історії Київської православної митрополії встановлювалася окрема посада візитатора церков та монастирів церковної провінції (Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Репр. вид. – К., 1998. – Т. 2. – С. 143; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 2. – К., 1883. – С. 485-486).

⁵ Цитується з незначними скороченнями за: Сенік С. Два митрополити – Потій і Рутський // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали Перших “Берестейських читань”. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. – Львів, 1995. – С. 144.

⁶ Сенік С. Українська Церква в XVII столітті // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 30.

⁷ Susza J. De laboribus Unitorum, promotione, propagatione, et protectione Divina unionis ab initio eius usque ad haec tempora Jacobi Susza Episcopi Chelmensis anno Dni 1664 // Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862. – P. 304-305, 310.

⁸ Пекар А. Іпатій Потій – провісник З'єдинення // *Analecta OSBM*. – 1996. – Vol. 15. – Fasc. 1-4. – P. 219; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego... – S. 865.

⁹ Незадоволення візитаційною практикою тогочасного унійного єпископату виявляв уже митрополит Рутський, нарікаючи, що інші владики нехтують цим обов'язком; див.: Сенік С. Два митрополити... – С. 141. На тому, що руські католицькі єпископи в той час назагал нехтували своїми пастирськими обов'язками, наголошував у 1622 р. також папський нунцій Джованні де Торрес, виділяючи з-поміж них лише Йосафата (Кунцевича): “Полоцький архієпископ веде суворе життя, завжди носить на тілі волосяницю і є прикладом для всієї своєї єпархії. Інші єпископи мають найкращі прагнення, однак їм невістачає здібностей, потрібних для поширення божої слави”; цит. за: Правда про унію. Документи і матеріали / Вид. 2-е, доп. / Ред. колегія: В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю. Ю. Сливка. – Львів, 1968. – С. 39 (док. № 21).

¹⁰ Див., наприклад, розгляд Конгрегацією в 1633 р. питання про візитацію галицьким титулярним єпископом “руських унійних церков”: *Decem negotia Ep. Haliciensis et responsum S. Congregationis de Prop. Fide. Roma, 28.II.1633* // *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae spectantia* / Ed. A. G. Welykuj. – Romae, 1954. – Vol. 1. – P. 125.

¹¹ Оpubліковані в: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1900. – Т. 12. – С. 201-210; *Regulae s. d. Episcoporum, quas, ut videtur, Metropolitae in ultimo Capitulo Generali eius vita durante promulgavit* // *Epistolae metropolitae kioviensium catholicorum: Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis catholici (1613 – 1637)* / Ed. T. T. Haluščynskuj, A. G. Welykuj. – Romae, 1956. – P. 369-380 (док. № 188).

¹² Грушевський М. Історія України-Руси / Репр. вид. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 104.

¹³ Див. про нього: Тимошенко Л. Унійна діяльність Іпатія Потія на Волині (до 385-річчя з дня смерті і поховання у Володимирському соборі) // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, 20-23 січня 1998 року.* – Луцьк, 1998. – С. 122-123.

¹⁴ Пекар А. Іпатій Потій... – С. 154.

¹⁵ Там само. – С. 176.

¹⁶ Як припускають, під час таких візитацій Потій “роз’яснював народові значення з’єдинення, його євангельські основи і великі духовні користі, [...] не забував він і своїх священників й де тільки міг, повчав їх про основні істини віри, пояснював їм вагомість з’єдинення, заохочував їх правильно виконувати священницькі чинності, передусім – правильно уділювати Святі Тайни, закликаючи їх до послуху й карности” (Пекар А. Іпатій Потій... – С. 181-182).

¹⁷ Декілька архівних джерел, пов’язаних з діяльністю І. Мороховського (королівське надання йому в 1613 р. єпископії й текст архиерейської присяги від 4 липня 1614 р.), виявив: Довбищенко М. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Пам’ятки. Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. – С. 138, 142-143 (док. № 134, 143).

¹⁸ Лист короля про передання в 1632 р. Володимирської катедрі Йосифові (Баковецькому) та його архиерейська присяга опубл. у: Довбищенко М. Документи до історії унії... – С. 200, 202-203 (док. № 238, 243). Особливості пастирського служіння Баковецького на Успенському владичому престолі розкриває його житіє, поміщене в “Рукописі” Лева (Кишки) й опубл. у: Скр[утень] Й. Життєписи Василян. (Віомок з рукописного збірника митр. Льва Кишки) // Записки ЧСВВ. – 1932. – Т. 4. – Вип. 1-2. – С. 234-236. Див. також про нього: Горін С. Архімандрит Жидичинського Миколаївського монастиря Йосиф Баковецький (1626 – 1632 рр.) // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 86-96.

¹⁹ Архівна нотатка у: “A[nn]o 1635. Wizyta Cerkwi Drohickie[y] S. Troucy u S. Michała” // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 754 “б”. – Арк. 1зв.

²⁰ Sosna G. Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim. – Białystok, 1995. – S. 78-81.

²¹ Документы, относящиеся к истории православия в Западной России // Вестник Западной России. – 1868. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 9.

²² Документы, относящиеся к истории православия... – С. 7-9. Це унікальне джерело першим увів у науковий обіг Ригор Сосна, православний священник з Підляшшя; див.: Sosna G. Dzieje Cerkwi... – S. 78-81.

²³ Документы, относящиеся к истории православия... – С. 7-8.

²⁴ Такий обширний опис ікон уміщено, наприклад, у протоколі візитації Пречистенської церкви в Більську з 1637 р.: “На намісній іконі Пресвятої Богородиці табличок сім, коралі, шнури чотири перлові, перстень золотий, хрестиків різних більших і менших шість”; цит. за: Документы, относящиеся к истории православия... – С. 8.

²⁵ Про такі завдання візитаторів йдеться, зокрема, у протоколі візитації однієї з більських церков, де сказано, що місцевий унійний протопоп скаржився єпископським ревізорам на непослух вірних та їхній спротив унії (Документы, относящиеся к истории православия... – С. 8-9).

²⁶ Позитивну характеристику Баковецького як глибоко духовної особи й діяльного пастиря представили в ґродському суді 1634 р., зокрема, крилошани Успенського собору: “Который вод-луг стану духовного и поволаня своего живучи и справуючис не толко жадных кривдъ никому не чинит, але свои кривды пробачает и терптиве зносит не маючи ничего в болшом старанью у себе одна абы яко наибольшое помножене хвалы божое ѿздобъ церковных з добр и провонтов на хвалу божую фундованых [...]; свои власные добра дедичные вечистые [...] все на Церковь Божую з собою самим ѿферовал и на поратоване и на праву добр знисчоных церковных и на ѿздобу хвалы Бжое на соборну церкви [...] ѿхотне ѿборочает все то што доброму єпископови належит дбале и працюите чинячи”. (Цит. за: Довбищенко М. Документи до історії унії... – С. 226 (док. № 275)).

²⁷ Документальні свідчення про запровадження у Володимирсько-Берестейській єпархії візитаційної документації віднайдено в реєстрі документів 1758 р., що свого часу зберігалися

в митрополичому архіві у Вільні (“Specyfikacya papierow, za woli JW Jmc x. Hrebnickiego metropolity caley Rusi z archiwum J. W. Jmc xiędzu Godebskiemu biskupowi włodzimirskiemu cerkwiow dyecezi Włodzimirskiej y Brzeskiej służących, w roku 1758 die 15 febr[uarii] wydanych”). У реєстрі зазначено, що в 1-му фасцикулі містилася “Wizyta wizia grątow Cerkwi Sakowskiej”, а в 2-му фасцикулі – “Wizyta cerkwi Drohickie[y] S. Troycy y S. Michała”. Що згадані документи були не єдиними візитаційними протоколами XVII ст. в архіві Володимирської єпархії, свідчить прикінцева нонатка архіваріуса, василіанина о. Никифора (Залеського): “Wizyty w Sexterniach y dwie Xięgi Wizyt intryligowane...” (ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 754 “б”. – Арк. 1-2).

²⁸ Недатована оповідь про захоплення козаками Володимирської катедри поміщена в житії Баковецького: Скр[утень] Й. Життєписи Василян... – 1932. – Т. 4. – Вип. 1-2. – С. 235.

²⁹ Великий А. З літопису християнської України. – Рим, 1973. – Т. 6. – С. 115-116.

³⁰ М[альшевский] Н. Заметка о визитах как хранилищах исторических сведений и документов (на память о митрополите Иосифе) // Литовские епархиальные ведомости. – 1869. – № 10. – С. 658.

³¹ Там само. Ригор Сосна вважає, що матеріали візитації Володимирської єпархії 1674 р. в роки Першої світової війни були, вірогідно, втрачені (Sosna G. Dzieje Cerkwi... – S. 127).

³² “Maiąc my z powinności naszej pasterskiej włożony nasze ten ciężar abysmy nie tylko w archidiecezji naszej metropolitanskiej, która się w pewnych granicach zawiera, ale też y po wszystkich episkopiach y ich diacezjach do niej należących to iedynie staranie y obmyszlowanie mieli, iakoby chwała Boża za czułością partikularnych pasterzow w każdej episkopiey monastyrze y cerkwi od czasu tym więcej a więcej się pomnażała y zbawienie ludzkie wiara powszechna katolicka starożytna z wiarą Kosciola Rzymskiego od wieku zgodna y jedna nieustannie krzewiła się, a obyczaje dobre y poczciwe ustawicznie między pobożnemi chrześciany increment swoy biorąc sprosne y niepotrzebne zdzierstwa przeciwnych y zgorszenia pełnych obyczajow spozrodku siebie zatłumiac, głuszyc y od czasu gubiąc wykorzeniac mogły” (Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 823. – Оп. 1. – Д. 815. – Л. 1).

³³ “Iesli przeszłe senody nasze episkopskie i ich constitucye przez Ich Msc oycow episkopow w diocesiach ich do skutku są przywiedzione, iesli de facto sunt in usu” (РГИА. – Ф. 823. – Оп. 1. – Д. 815. – Л. 1).

³⁴ Див. витяг з пастирського послання Гавриїла (Коленди) до єпархіального клиру Володимирського владичтва від 12 травня 1671 р.: “Propterea ut post hanc Visitationem, Synodo Episcopali designata, possimus sufficienter scire de Protopraesbyteratibus, et Ecclesiis, et animabus Archipastoratu nostro commendatis. Donec igitur Synodus dicta succedat ex potestate nostra Metropolitana omnibus Reverendis Patribus, Protopresbyteris, Presbyteris Archidioecesis nostrae Vladimiriensis et Brestensis mandamus ut sitis parati ad reddendas rationes villicationis et curae animarum, ut hoc ipsum deferatur per Nos Sedi Apostolicae. Quando autem Synodum designabimus Brestae et Vladimiri, tum universalibus singularibus Protopresbyteratibus Brestensibus et Vladimiriensibus denuntiare non tardabimus” // Epistolae metropolitanarum kioviensium catholicorum: Raphaelis Korsak, Antoni Sielava, Gabrielis Kolenda (1637 – 1674) / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1956. – P. 298 (док. № 76).

³⁵ Генеза, завдання, територіальні рамки та динаміка пастирських ревізій у різних владичтвах Київської унійної митрополії ширше розглядаються в статті: Скочиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської унійної митрополії. 1596 – 1720 роки // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – 1999. – Т. 238. – С. 46-94.

³⁶ Єдиний протокол візитації церкви Красного Села, укладений єпископськими комісарами Мартином Петровичем (Marcinem Piotrowiczem), намісником слонімським, та Олексієм Волоссовичем (Alexem Wołosowiczem), писарем Новгородської капітули, який є витягом з книги

генеральної візитації унійних храмів Новгородського крилосу, виявлено в: ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 149. – Арк. 1. Значно більше збереглося матеріалів, що стосуються генеральної візитації 1714 р.; див. описи церков цього часу в: ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 548. – Арк. 8-8зв. Натомість акти генеральної візитації Бобруйської, Клецької, Мінської, Несвізької, Новгородської, Пуховицької й Циринської протопопій 1680 – 1681 рр. (Національний Государственный архив Беларуси (далі – НГАБ). – Ф. 136. – Воп. 1. – Д. 42042. – Л. 1-107аб.; опубл. у: Візиты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680 – 1682 гг.: Зборнік дакументаў / Уклад. Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск, 2009); генеральної візитації 1684 – 1686 рр. (РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 409. – Л. 1-16об.), протоколи генеральної візитації понад 150 церков Гродненської, Волковийської, Клецької, Несвізької, Слонімскай й Циринської протопопій 1696 р. (НГАБ. – Ф. 1502. – Воп. 1. – Д. 1. – Л. 1; РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 420. – Л. 1-44об.) відкриті майже повністю. Остання візитація Київської архієпархії напередодні Замойського собору була проведена настоятелем Лавришівського монастиря о. Северином (Клепацьким, Sewerian Kleracki) взимку або навесні 1720 р. з ініціативи митрополита Лева (Кишки). Територіально вона охопила понад 200 унійних церков Мінського крилосу (собору) в Блонській (22), Бобруйській (25), Глуській (9), Долгинівській (25), Ігуменській (10), Логойській (21), Мінській (38), М'ядзельській (21), Пуховицькій (16) і Рогачевській (17) протопопіях. (На жаль, матеріали цієї пастирської ревізії, опрацьовані свого часу в окрему візитаційну книгу, практично не збереглися, хоча ще 1788 р. вони перебували в архіві Київської унійної митрополії під назвою “Wizyta generalna wszystkich cerkwi, plebanii, prezbyterow całego soboru Mińskiego za wydaniem uniwersału J. W. w Bogu u Nauprzewielebniejszego Pana x[ie]dza] Leona Kiszki, arcybiskupa, metropolity ruskiego” // РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 117. – Л. 29-32. Окремі описи унійних церков, укладені під час ревізії 1720 р., виявлено нами в: НГАБ. – Ф. 1502. – Воп. 1. – Д. 1. – Л. 2 (Солтанівська церква Новгородського крилосу); Д. 2. – Л. 1 (Потейківська церква Несвізького намісництва)).

³⁷Тоді пастирська ревізія охопила Бабинецьку, Бихівську, Бишенківську, Білицьку, Бобровську, Борисівську, Браславську, Вележківську, Велізьку, Вітебську, Голубицьку, Горецьку, Городецьку, Лепельську, Мстиславську, Освейську, Полоцьку, Себезьку, Смолянську, Сокольніянську, Цицеринську, Часницьку та Черейську протопопії (РГИА. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 455. – Л. 1-81). Огляд матеріалів цієї візитації наводить: Малышевский Н. Извлечение из иевентаря визитъ 1703 года протопопий... // Литовские епархиальные ведомости. – 1869. – № 17. – С. 1040-1049.

³⁸ІР НБУ. – Ф. 231. – № 152. – Арк. 1-2 зв.; Archiwum Państwowe w Lublinie. – ChKGK. – Sygn. 107. – К. 232; Sygowski P. Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzona w latach 1720 – 1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego // Studia Archiwalne. – 2006. – Т. 2. – С. 199-232.

³⁹Див.: Скочиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях... – С. 93.

⁴⁰Рункевич С. Описание документов архива западно-русских униатских митрополитов. – Спб., 1897. – Т. 1. – С. 386-387 (док. № 1034).

⁴¹“Ha trovato nel visitarla essere ridotta in pessimo stato, poich? da pi? persone sono stati usurpati li mobile, appropriatisi li beni, e violate la sua giurisditione” (Acta SCPE... – Vol. 2. – P. 127 (док. № 688)).

⁴²Рункевич С. Описание документов... – Т. 1. – С. 377 (№ 1016).

⁴³Про візитацію Кам'янецької протопопії згадує також Никодим Малишевський, котрий користувався протоколом візитації Войської церкви, що, як стверджує автор, походив з 1700 р. (М[алышевский] Н. Заметка о визитах... – С. 658).

⁴⁴ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 226. – Арк. 2.

⁴⁵ “Ten inwentarz cerkiewny pod czas archipasterskiej generalney wizyty we wszystkich punktach, dokumentach, porządkach y lustracyey autoritate majoris fidei roborisque quoad omnia contenta” (ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 226. – Арк. 2).

⁴⁶ “Jedna Włodzimirska Episkopya, w której on najwięcej rezydował, jakożkolwiek się otrzymała, y miał gospodarski porządek po wszystkich folwarkach tey episkopiey” (Балик Б. “Катафальк чернечий” василян XVII – XVIII ст. (Рукописна збірка життєписів Василян) // Анаlecta OSBM. – 1973. – Vol. 8. – Fasc. 1-4. – P. 80).

⁴⁷ “Że bractwo, ktitorowie i mieszczanie extrema pressi necessitate podczas wojny szweckiej na potrzebę miasta od żołnierzów aggrawowanego dali na zastaw z cerkiewnego srebra, to jest krzyż srebrny, ewangelia oprawna we srebro pod aksamitem czerwonym, korona jedna, lampa srebrna, tablic sześć, pasek srebrny” (Харківська державна наукова бібліотека (далі – ХДНБ). – № 819199. – Арк. 120зв.).

⁴⁸ Див., наприклад: Там само. – № 819199. – Арк. 1зв.

⁴⁹ Типовим є запис у протоколі візитації однієї з церков м. Тартаків: “Przeze mnie, Daniela Korytuńskiego, officjała i generalnego wizytatora za zjazdem moim do tejsze cerkwi i parafiej cum clero assistente za przybyciem też mużów parafianów tutejszych die visitationis i przy parochu dawnym tejsze cerkwi w.o. Janie Kielichowiczu, który spowiedź i mszę św. gdy exacte odprawił jako insignis protoprezbiter tartakowski, po uczynionej przemowie do ludzi, wziąłem wiadomość” (ХДНБ. – № 819199. – Арк. 111зв.).

⁵⁰ Зокрема, в м. Торчин “po wysłuchanej spowiedzi św. i naszym zwyczajnym nabożeństwie była inspekcja Venerabilis в hrobnicу synowej porządnej nie na litonie” (ХДНБ. – № 819199. – Арк. 120).

⁵¹ Див., наприклад, початкову формулу візитаційного опису Миколаївського храму в Сокалі: “Zjachawszy od św. Mikołaja nazajutrz i obwieściwszy bractwo i kapłana tamecznego o następującej wizycie, którzy gdy się do cerkwi na echo dzwona zebraли, przemowę ratione mojej funkciej do nich uczyniłem. I po wysłuchanej spowiedzi i mszy św. od wielebnego parocha tegoż exacte odprawionej, zaraz cum clero mihi assistente, do rewiziej rzeczy i splendoru tejsze cerkwi przystąpiłiśmy, którą nimeśmy zaczęli, podał nam tenże wielebny paroch o. Jan Wasik św. michałowski, rukopolożeniec wielebnego ep[isko]pa z bractwem swoim rejestra srebra i splendorów od przewielebnego jegomości o. rektora terazniejszego sokalskiego ad aeternam memoriam spisane” (ХДНБ. – № 819199. – Арк. 109).

⁵² Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego... – S. 915.

⁵³ “Do której ja, *modernus* zesłany od jegomości в Bogu przewielebnego JM ks. Leona Szlubic Załęskiego, metropolity i ep[isko]pa włodzi[m]i[er]skiego na generalną wizytę jako wizytator в roku niniejszym 1701 м[і]с[я]ца ф[е]вр[у]арі в. [2] дн и трети, Daniel Korytuński, officjał i generalny namiesnik i wizytator całej diecezjej włodzi[m]ierskiej” (ХДНБ. – № 819199. – Арк. 108).

⁵⁴ ХДНБ. – № 819199. – Арк. 11.

⁵⁵ Так, у с. Спасів візитатор здійснював інвентаризацію майна церкви, “jakom słyшал świadectwa parochian” (ХДНБ. – № 819199. – Арк. 14зв.).

⁵⁶ Стисла згадка про нього у: Терський С. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 13.

⁵⁷ Балик Б. “Катафальк чернечий” василян... – P. 94-95.

⁵⁸ Рункевич С. Описаніє документовъ... – Т. 2. – Спб., 1907. – С. 11-12 (№ 1095).

⁵⁹ “Wielebny ociec Marcian Kulczycki, consultor zakonu, na[u]ką theolog в podeszłym wieku zszedł z tego swiata в roku 1706. Rozne miał funkcye в zakonie, а mianowicie по officialstwie włodzi[m]ierskim zostawszy consultorem, był promowowany на starszestwo wilęskie, gdzie siedm lat на nim mieszkaiąc, mocno się з bracią своіą zakonną opponował temu, który не będąc elektem, chciał uczynić się archymandrytą wileńskim. О czym wyżej в tey хиэдзе у о innych злых y dobrych powodenіаch y roznych tranzакcyаch, ktore się за iego starszestwa przytrafiały до czytania czytelnika

одсылам. Naostatek już w niesposobności zdrowia z Wilnia posłany był na starszeństwo żyrowickie, gdzie cale na nogi upadszy, już tylko łożka y celi pilnował. Zatem od szwedow nie pojednokrotnie tamże w Zyrowicach zrabowany, y z sum[m]y klasztorney y z swego zapasiku fundytus ogołocony zostawszy w wielkiej mizeryey y niedostatku, do Borun przyiachał y tam czas niedługi przemieszkawszy, gdy się widział, że już po wielkim paroxizmie nieco zdał, prychodzić do siebie znowu z Borun zapuscił się był do Zyrowic, ale w recydywe wpadszy w drodze, wieku swego dokonał, w Nowogrodku w monastyrze naszym pożegnawszy ten swiat roku 1706 in [septem]brus” (Архив Санкт-Петербургского Института Истории РАН (далі – Архив СПбИИ РАН). – Кол. 52. – Оп. 1. – № 324. – Л. 13-13об.; № 363. – Л. 17).

⁶⁰ “Szczedry był z natury; oycowie chcąc podweselić, czekali, zaczym się kąsek napił; skoro kąsek podweselił, iuż w ten czas dał y naddał y darował co komu się podobało, mowiąc: “Jasieńku, węz: wszystko to boskie y zakonne; lecz gdy się wytrzeźwił, nazaiutrz żałował wczorayszey ochoty y zamknąszy się, trzy dni czasem z celi nie wychodził, medituiąc, gdzie który wiedział o jego fantazyi, nie parażał się, bo ciężko zbeształ, chamska mać nazywaiąc, wyrchnął” (Балик Б. “Катафальк чернечий” василіан... – Р. 94-95).

⁶¹ У вересні того року Коритинський, як пинський офіціал, був свідком у Варшаві під час судового процесу між владикою Маркіяном (Білозором) і київським митрополитом Левом (Заленським) (Петрушевичь А. Дополнения къ сводной галицко-русской летописи съ 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1891. – С. 749).

⁶² “Wielebny ociec Daniel Korytynski zszedł z tego swiata w roku 17[...], na starszenstwie zostaiąc na Wołyniu w Monasterze Zimnie. Był człowiek szędziwego [wieku] y pracował wiele w zakonie, przepowiadaiąc słowo Boże y inne powinności odprawuiąc zakonne, tamże w Zimnie pochowany” (Архив СПбИИ РАН. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 324. – Л. 4; № 363. – Л. 8об.).

⁶³ Балик Б. “Катафальк чернечий” василіан... – Р. 296-297.

⁶⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 226, – Арк. 2.

⁶⁵ Blažejovskyj D. Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576 – 1983). – Rome, 1984. – P. 57.

⁶⁶ Балик Б. І. “Катафальк чернечий” василіан... – Р. 278-279.

⁶⁷ Blažejovskyj D. Byzantine Kyivan Rite Students... – P. 57.

⁶⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyriaus. – F. 41. – № 590 (t. 1). – № 591 (t. 2).

⁶⁹ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 324. – Л. 19, 49, 51об.; Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст.: у світлі соціотопографії. – Луцьк, 2004. – С. 140.

⁷⁰ Під актом канонічного процесу 9 квітня 1702 р. у Володимирі щодо обрання Діонісія (Жабокрицького) луцьким владикою о. Януарій уперше фігурує як “officialis, rector Włodimiriensis”. Ймовірно, того ж року владика Лев (Шлюбич-Заленський) номінував його і візитатором волинської частини єпархії (Архив СПбИИ РАН. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 328. – Л. 115, 117зв.-118; LE. m Vol. 4. – P. 242 (док. № 180).

⁷¹ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 324. – Л. 8 об.; Acta SCPE. – Vol. 2. – P. 178 (док. № 742).

⁷² Як занотував візитатор, Кизиковський набув для церкви “різне опорядження” (зокрема, завісу для Царських Врат), оправив Євангеліє львівського друку “зеленою едвабною матерією і срібною оправою”, для богородичної ікони справив “sukienka w kwiaty srebrne rzucane materiej bławatnej”, придбав священничі ризи, “гарну нову дарохранительницю з англійської цини”, Октоїх львівського друку за 40 золотих, дві таблиці, три коронки для образу Діви Марії та

одну для ікони Спасителя, одну малу срібну коронку на Архиреєві в Деїсусі та спонукував до жертвності інших (ХДНБ. – № 819199. – Арк. 201-201 зв.).

⁷³ Архів СПБІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 50. – Л. 43-46.

⁷⁴ Св. Миколая Чудотворця у м-ку Літовиж та у м. Кристіямпіль.

⁷⁵ ХДНБ. – № 819199. – Арк. 51-52 зв.; Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007. – С. 140-186; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 638-642. Див. також: Гнатюк Л. Монастирі і храми в системі оборонних споруд середньовічної і ранньомодерної Волині // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 240-243; Крощенко Л. Історико-архівні дослідження Зимненського монастиря на Волині. (Реконструкція підвалин) // Записки НТШ. – 2001. – Т. 241. – С. 495-510.

⁷⁶ ХДНБ. – № 819199. – Арк. 4-5; Горін С. Монастирі Західної Волині... – С. 197-221; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 646-649. Низка документів про фіскальні зобов'язання Милецького монастиря і його фундуші (а також церкви Різдва Богородиці) за 1640-1828 рр. виявлено у: ІР НБУ. – Ф. 231. – № 170. – Арк. 1-3; № 212-227. Для XVIII ст. збереглися візитаційні описи та інвентарі Милецького монастиря за 1760, 1774 і 1786 рр. (Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 1254. – Арк. 277-282зв.; ІР НБУ. – Ф. 231. – № 152. – Арк. 182-185, 236-242).

⁷⁷ ХДНБ. – № 819199. – Арк. 46-46 зв.; Горін С. Монастирі Західної Волині... – С. 222-232; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 650-651.

⁷⁸ ХДНБ. – № 819199. – Арк. 82. Див. про це докладніше: Гіль А. Унійні монастирі Холмсько-Белзької єпархії (1596 – 1720) // Ковчег. – 2007. – Ч. 5. – С. 293-294. 18 січня 1719 р. Лев (Кишка) видав універсал для церковного братства храму Успення Богородиці в Сокалі, згідно з яким спільнота отців василіан “ritus graecis uniti”, що діяла при парафії, разом з двором, ґрунтами, фундушом у 6000 польських золотих, бібліотекою та інших рухомим і нерухомим майном передавалися Белзькій обителі, а сама Успенська церква переходила під управу сокальських парафіян і душпастирську опіку о. Симеона Марушкевича (ЦДПАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 3024. – Арк. 1).

⁷⁹ Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 4. – К., 1871. – С. 141-144.

⁸⁰ ХДНБ. – № 819199. – Арк. 17-17зв. Стоянівський монастир як православний відомий з 1620 р., існував також на час проведення Замойського собору (Гіль А. Унійні монастирі Холмсько-Белзької єпархії (1596 – 1720) // Ковчег. – 2007. – Ч. 5. – С. 298).

⁸¹ Горін С. Монастирі Західної Волині... – С. 61-67, 117-139; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 636-638. У 1703 р. загорівським ігуменом був Феодосій Волинець, який відмовився від сану пинського владика через похилий вік, хоч для нього шляхта Волинського воєводства і домагалася відповідного привілею (Рункевич С. Описаніє документовъ... – Т. 2. – С. 9 (№ 1088)). Таким чином, безпідставним є твердження Владислава Петрушка про те, що “близько 1698 р. за підтримки збройних загонів польської армії Заленський захопив православні монастирі на Волині – в Зимному й Низкиничях. При цьому частину монахів було вбито, а інших змусили прийняти унію” (Петрушко В. Митрополит Лев Заленский...).

⁸² Архів СПБІИ РАН. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 328. – Л. 111 зв.-115 зв., 117-119 зв.

⁸³ Архів СПБІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – № 50. – Л. 43-46.

⁸⁴ Храми у сс. Колосів і Хоболтів Володимирської протопопії, Пісочне Ковельської протопопії й Успенська церква в Сокалі та Сокальський жіночий монастир.

⁸⁵ Про це свідчить, зокрема, характерний запис у протоколі візитації церкви села Смидина 1700 р.: “[...] по сповіді Літургії приступили до ревізії церкви [...]” (цит. за: Теодорович Н.

Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1903. – Т. 5. – С. 170).

⁸⁶“Jeszcze ani cerkwi, ani domów kapłani dla residencyi sobie post hostilitatem pobudowanych nie mają, lecz tylko w chatach sąsiadów blizkich przytulają się, a drudzy jeszcze pertinacet in schizmate persewergują” (Отчет (визита), представленный намъ вѣстникомъ Владимирскаго уніятскаго епископа, Даниломъ Корытынскимъ, о состоянїи церквей и духовенства въ Збаражской благочинїи. 1700. Августа 13-15 // Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 141 (док. № LXVII).

⁸⁷“Nie chcą się mieć sub ditionem naszego jegomości xiędza archipasterza, i owszem lud popospolity buntują, aby się nie skłaniał do uniej” (Там само. – С. 141).

⁸⁸ХДНБ. – № 819199. – Арк. 7зв.

⁸⁹Один з таких звітів надіслав Левові Шлюбичу-Заленському і візитатор Даниїл Копистинський; ця реляція частково повторює зміст протоколу візитації Збаразької протопопії, однак вона цінна тим, що подає особисті враження єпископського комісара від візитації та містить опис перебігу канонічного огляду церков, чого немає в самому візитаційному протоколі (див.: Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 148-153 (док. № LXIX).

⁹⁰Відомості про візитації 1700 та 1704 рр. фіксувалися не в окремому акті, а у візитаційному протоколі, складеному під час ревізії 1695 – 1696 рр. (див.: Гапанович П. Перевод визиты 1696 года Воскресенской церкви г. Ковель Волынской губернии // Волынские епархиальные ведомости. (Часть неофициальная). – 1873. – № 22. – С. 784).

⁹¹Такий лаконічний запис залишив у 1704 р. візитатор під час канонічного огляду церкви с. Високе Литовське Кам'янецької протопопії (ЦДІАУЛ. – Ф 201. – Оп. 5. – Спр. 226. – Арк. 2).

⁹²APL. – СНКГК. – Sygn. 100. – К. 9-15v. Докладний аналіз інформаційного потенціалу цих описів здійснив: Gil A. Cerkwie Sokala w XVII–XVIII w. Z dziejów architektury sakralnej diecezji chełmskiej Kościoła wschodniego // Do piękna nadprzyrodzonego: Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1. – С. 121-122, 125-126.

⁹³“Ordo in ecclesia”, “Opisanie cerkwi”, “Krzyże”, “Apparaty, Towalnie, alby, humerały, paski, komwszki, obrusy”, “Zasłonki”, “Ampułki, vela y paski, wozduszki”, “Antepedia”, “Ewangelie y xięgi cerkiewne”, “Lichtarze, kadzielnice”, “Choraгwie”, “Dzwonnica, dzwonyu, dzwonki”, “Residitiaie rzeczy rożnych cerkiewnych”, “Quantitas parochiae”, “Grunta, sianożęci, sumy”, “Sprawy cerkiewne y brackie”, “Opisanie budynkow na plebaniey”, “Punkta cerkwie sokalskiey świętomikulskiey podczas wizyty od nas zostawione” (APL. – СНКГК. – Sygn. 100. – К. 9-15v.).

⁹⁴Теоретичні та практичні аспекти концепції церковного дисциплінування християнської спільноти висвітлено у: Kirchengucht und Sozialdisciplinierung im fr?hneuzetlichen Europa. (Mit einer Auswahlbibliographie) / Hrsgg. von H. Schilling. – Beihfet 16. – 1994; Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff Sozialdisziplinierung in der fr?hen Neuzeit // Zeitschrift. für Historishce Forschung. – 1987. – Bd. 3. – С. 265-302; Schilling H. Disziplinierung oder “Selbstregulierung der Untertanen”? Ein Plädoyer für die Doppelperspektive von Makro- und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmodernen Kirchengucht // Historische Zeitschrift. – 1997. – Bd. 264. – № 3. – С. 675-691; Schmidt H. Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierung // Historische Zeitschrift. – 1997. – Bd. 265. – № 3. – С. 639-682. На матеріалах Львівського православного владичтва парадигму соціального дисциплінування застосував: Wawrzeniuk P. Social Disciplining and Social Control in the Lviv Diocese during the Episcopate of Iosyf Shumlans'kyi in the European context // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. Валерії Михайлівни Нічик / Ред.-упор. Л. Довга, Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 227-266.

Анджей Гіль, Ігор Сkochиляс.

Пастирські візитації володимирських владик кінця XVII – початку XVIII століть.

У статті заповнюється лакуна в історії церкви Волині, яка пов'язана з віднайденням генеральних візитацій володимирського єпископа Лева Шлюбича-Заленського 1695 – 1705 рр. Протоколи візитацій реконструюють досить широкий спектр проблем внутрішнього життя Володимирської єпархії, відображаючи її поступальний інституційний розвиток. Встановлювався дієвий контроль над дотриманням вірними публічного релігійного культу, здійснювалась інвентаризація маєткового стану парафій і деяких монастирів, частково реформувалась організаційна структура єпархії, поширювалась практика соціального дисциплінування клиру й вірних, розширювалась катехизація. Водночас, завершувався процес навернення до єдності з Римом абсолютної більшості православних регіону.

Andzhej Gil, Ihor Skochylas.

Volodymyrski Archbishops' Pastoral Visits at the End of the XVI-th – Beginning of the XVIII-th Centuries.

In this article a gap linked up with the findings of Volodymyr Bishop Lev Shlybych-Zalenskiy's general visits in 1695 – 1705 is closed in the history of Volyn Church. The records of the visits reconstruct a rather wide range of problems of Volodymyr Eparchy's internal life, depicting its gradual institutional development. The religious cult was under control, the inventory of parishes and some monasteries was taken, the organizational structure of Eparchies was reformed, the practice of social disciplining of the clergy and the faithful was introduced, catechism was spread. The process of converting the majority of Orthodox area to Rome was completed.

ФРАНКФУРТСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1813 РОКУ У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Після поразки 16 – 19 жовтня 1813 р¹. у “Битві народів” під Лейпцигом, Наполеон змушений був відступити на територію Франції. Тому перед союзниками постало питання: продовжувати війну за Рейном чи задовольнитися тим, що Франція буде мати “природні кордони”, що були визначені Люневільським миром 1801 р.²? На нарадах коаліції, що проходили у Франкфурті-на-Майні, виникли суперечки. Зокрема, міністр закордонних справ Габсбурзької монархії Клеменс Венцель Лотар Меттерніх вважав, що в разі остаточної перемоги над Наполеоном суттєво посиляться вплив Росії на європейські справи і буде порушена рівновага в Європі³. Англія, своєю чергою, не бажала, щоб Бельгія залишалася під владою Наполеона⁴. Російська ж армія, що становила головну силу шостої антифранцузької коаліції, зазнала значних втрат, особливо під час осінньої кампанії 1813 р⁵. Вона потребувала перепочинку та поповнення. Проте союзники все ж прийняли рішення продовжувати бойові дії.

У той же час вони розуміли, що перемогти Наполеона на території Франції буде важко. Спогади про всенародне повстання проти прусько-австрійських військ, що вторглися у 1792 р. у Францію, були ще свіжими. Тому, на думку К. Меттерніха, потрібно було вміло обдурити суспільну думку Франції, щоб відокремити Наполеона від французької нації. Свої наміри він пояснював так: будучи добре проінформованим про суспільні настрої у Франції, К. Меттерніх був переконаний у тому, що для того, щоб дати Наполеонові приманку, треба було підлестити національному самолюбству французів та говорити про Рейн, Альпи та Піренеї, як про “природні кордони” Франції⁶.

Уперше ця думка була підказана Олександрові I ще у вересні 1808 р. в Ерфурті колишнім міністром закордонних справ Франції Ш.-М. Талейраном, що перебував як дипломатичний радник у почті Наполеона під час його зустрічі з російським імператором. Ще під час таємної зустрічі Ш. Талейрана з Олександром I Ш. Талейран заявив російському цареві, що Рейн, Альпи та Піренеї завойовані Францією, все інше – справа рук Наполеона, і що Франція не цінує цих перемог⁷. Тому голови союзних держав були впевнені, що поки союзники “визволяють” Європу, французький народ буде мовчати, а коли вони перейдуть “природні кордони” Франції, то це може викликати загальне невдоволення французів. Враховуючи нове міжнародне становище, К. Меттерніх запропонував пов’язати цю ідею з пропозицією терміново розпочати переговори з імператором французів⁸. Цей план схвалили імператори Австрії і Росії – Франц I та Олександр I.

На початку листопада 1813 р. з ініціативи К. Меттерніха союзники через полоненого ними французького посланця у Веймарі барона Н. Сент-Еньяна запропонували Наполеонові спільний мир. Формальним приводом до цього стали умови, висунуті імператором французів ще 17 жовтня 1813 р. під час спілкування з полоненим у битві під Лейпцигом австрійським генералом М. Мерфельдтом⁹. Для з’ясування справжніх намірів Наполеона відбулась таємна нарада між К. Меттерніхом, російським статс-

секретарем К. Несельроде та британським послом у Відні Дж. Г. Гордоном Ебердіном (Абердіном). Мова йшла про укладення попередніх статей миру з Францією.

9 листопада 1813 р. відбулась неофіційна таємна зустріч К. Меттерніха, К. Несельроде та лорда Ебердіна з Н. Сент-Еньяном¹⁰. За основу майбутнього договору союзники пропонували взяти наступне: Франція зберігає цілісність у “природних кордонах” – Рейн, Альпи, Піренеї. Незалежність Німеччини, а також відновлення в Іспанії колишньої династії є попередніми беззастережними умовами миру; Італія повинна мати назалежне від Франції правління; питання про Голландію вирішиться на переговорах; Англія погоджується з принципом свободи морської торгівлі¹¹. Якщо Наполеон прийме ці умови, уповноважені союзників зможуть прибути у нейтральну зону на правому березі Рейну для переговорів, але воєнні дії не припинятимуться¹². Якщо, зрозумівши, що його хочуть обдурити, Наполеон відмовиться від переговорів, то він впаде в очах французів¹³.

Проте дії лорда Ебердіна у Франкфурті-на-Майні викликали невдоволення з боку англійського уряду. Зокрема, він не хотів приймати формулювання принципу “свободи морів”, що входив у мирні умови союзників. Але англійський міністр закордонних справ Р. Каслрі вагався. Він був, у принципі, згоден приєднатися до мирних переговорів, заперечував лише проти поспішного укладення миру¹⁴. 13 листопада 1813 р. Р. Каслрі від імені кабінету міністрів у листі до Ебердіна повідомив, що британська нація дивилась би з підозрою та невдоволенням на мир, що не обмежував би жорстко Францію у колишніх кордонах. Зокрема, він радив союзникам відібрати у неї Антверпен як один із найважливіших для Великобританії військово-стратегічних пунктів на континенті¹⁵.

14 листопада 1813 р. Н. Сент-Еньян прибув до Парижа з дорученнями від коаліції. Наступного дня з ними ознайомився Наполеон¹⁶. 16 листопада 1813 р. міністр закордонних справ Франції Г. Маре повідомив К. Меттерніху, що Наполеон погодився брати участь у мирному конгресі в Мангеймі, і для спрощення процедури переговорів уповноваженим від Франції запропонував призначити А. Коленкура¹⁷. Проте керівника зовнішньої політики Австрійської імперії ця відповідь не задовольнила, про що він написав 25 листопада 1813 р. у листі до Г. Маре¹⁸. 1 грудня 1813 р. новий міністр закордонних справ Франції А. Коленкур повідомив союзників, що імператор французів погоджується прийняти франкфуртські пропозиції¹⁹. Незважаючи на те, що Наполеон побачив пастку, він, під впливом свого найближчого оточення та бажаючи краще зрозуміти наміри коаліціонерів, прийняв запропоновані умови²⁰.

Варто також зазначити, що Р. Каслрі був категорично проти того, щоб у переговорах з Наполеоном фігурувала фраза “природні кордони”. На його думку, це могло б бути використане для того, щоб завадити процесам реорганізації у Німеччині²¹. Проте понад усе його турбувало посилення на “морський кодекс”, і Ебердінові, у листі від 7 грудня 1813 р. було наказано заявити офіційний протест у формі ноти, що, для запобігання можливих помилок, була складена у Лондоні в чорновому варіанті²². 10 грудня 1813 р. Р. Каслрі додав до ноти інструкцію, яка забороняла переговори доти, поки не буде виключене з порядку денного питання про “морський кодекс”²³. У відповідь К. Меттерніх погодився не порушувати питання про свободу мореплавання²⁴. Одночасно він доручив австрійському послу у Відні баронові І. Весенбергу повідомити Р. Каслрі про згоду Австрії на територіальне збільшення Голландії та про ідентичність поглядів австрійського і британського урядів на питання про переговори з Францією²⁵.

Отримавши згоду від Наполеона прийняти франкфуртські пропозиції, союзники на військовій раді у Франкфурті-на-Майні скоординували свої позиції. Зокрема, вони ухвалили негайно продовжити воєнні дії і 4 грудня 1813 р. оприлюднили декларацію зі зверненням до французького народу. З метою пропаганди та щоб проігнорувати прийняття Наполеоном франкфуртських пропозицій, союзники контрдатували її 1 грудня 1813 р.²⁶ Наполеон був показаний як єдиний винуватець продовження війни. В цьому документі імператора французів звинувачували у проведенні рекрутського набору (300 тисяч осіб) та в тому, що він намагається обдурити союзників. Далі заявлялось, що коаліція не веде війну з Францією, а протидіє бажанню Наполеона панувати в Європі.

У декларації також було зазначено, що на береги Рейну союзників привела перемога і вони вважають своїм завданням зробити пропозицію мирних умов імператорові французів. Союзні можновладці бажають бачити Францію міцною та процвітаючою, з територією, якої вона ніколи не мала за королів. Але, разом із тим, вони хочуть такого миру, який застеріг би від лиха війни, та не складуть зброї, поки не досягнуть цього “великого та рятівного результату”²⁷.

У сучасній російській історіографії про франкфуртські переговори вперше згадано у роботі відомого саратовського історика М. Троїцького “Олександр I і Наполеон”²⁸. Зокрема, йдеться про те, що між союзниками по шостій антифранцузькій коаліції існували суперечності. Якщо для Олександра I Наполеон був особистим ворогом, правителі Англії, Росії та Прусії також вважали його своїм головним противником і намагалися неодмінно скинути, то австрійському двору потрібно було послабити, але зберегти Наполеона в Європі як можливого союзника Австрії на противагу Росії²⁹. Далі автор підкреслює, що Франц I та К. Меттерніх враховували і династичні інтереси Австрійської імперії та Франції. Адже, як відомо, Наполеон був одружений з донькою австрійського імператора, а син Наполеона був онуком Франца I. Ось чому К. Меттерніх, шантажуючи союзників виходом Австрії з коаліції, змусив їх погодитись ще раз запропонувати Наполеонові мир, тепер уже на умовах Люневіля з 1801 р.³⁰ Слід зазначити, що історик прямо не говорить про плани К. Меттерніха, пов’язані з подальшою долею сина Наполеона. Проте він стверджує, що керівник зовнішньої політики Габсбурзької монархії намагався у своїх зовнішньополітичних комбінаціях використати ті обставини, що король Римський (Наполеон II) доводився онуком австрійському імператорові. І невдовзі така нагода випала. Річ у тім, що до поразки імператора французів у битві під Лейпцигом К. Меттерніх навіть не думав про зречення Наполеона. Проте після Лейпцига, зрозумівши, що наполеонівській імперії залишилися лічені дні, К. Меттерніх кардинально змінив свої плани. Зокрема, у нього виникла ідея регентства Марії Луїзи при малолітньому королі Римському. Це переконливо довів у фундаментальній праці, побудованій на маловідомих архівних матеріалах, визнаний фахівець з зовнішньої політики наполеонівської Франції А. Сорель. Зокрема, він зазначає, що, дізнавшись від генерала М. Мерфельда про пропозиції Наполеона союзникам, К. Меттерніх вирішив скористатися переговорами, щоб скинути імператора французів і таким чином змінити правління у Франції. Він обрав тактику ведення мирних переговорів з одночасним тиском за допомогою військових дій, щоб змусити французів до поступок, укладення миру з волі союзників та зречення Наполеона на користь сина. К. Меттерніх вважав, що це завадить планам Олександра і зупинить його тріумфальний похід на Париж. “Французи, завдячуючи миром Марії-Луїзи і Наполеонові II, належно скористатися регентством, і ось Австрія втілила гегемонію над Європою”³¹.

Разом із тим, не можна погодитися з думкою М. Троїцького, що для Австрії бажано було б послабити, але зберегти Наполеона як можливого союзника для противаги Росії³². Дослідник, фактично, повторив вигадку офіційної російської історіографії³³, підхоплену радянськими істориками, які стверджували, що К. Меттерніху хотілося, щоб у Європі залишився Наполеон, уже не страшний для Австрії, але дуже небажаний для Росії в ролі можливого союзника Австрії³⁴. На нашу думку, в той час це було просто неможливим. По-перше, Австрії довелося б покинути коаліцію та втратити вплив у Європі. По-друге, К. Меттерніх чудово розумів, що Наполеон ніколи не пробачить Габсбурзькій імперії вступу до антифранцузької коаліції. Як зазначив московський історик В. М. Безотосний, відомий фахівець з епохи 1812 р., феодалні правителі держав “Старого режиму” хотіли звільнитися від залізної руки Наполеона та небезпідставно боялися, що інакше через певний час вони в ролі почесних полонених можуть тягти вулицями Парижа почесну колісницю “безрідного корсиканця”³⁵, що залишився на троні. На наш погляд, К. Меттерніху для противаги Росії дійсно була потрібна Франція, але без Наполеона, що виявилось дуже швидко. Як відомо, під час роботи Віденського конгресу (1814 – 1815 рр.) через суперечності у польському та саксонському питаннях між Росією, що була підтримана Прусією, а також Габсбурзькою імперією та Великобританією була створена антиросійська коаліція. Зокрема, 3 січня 1815 р. Англія, Австрія та Франція підписали таємний договір проти Росії та Прусії³⁶. Так колишні вороги стали друзями.

К. Меттерніх шантажував союзників тим, що, якщо вони не погодяться запропонувати Наполеонові мир на умовах Люневільського договору, Австрія вийде із коаліції. Але слід зазначити, що у той момент такої загрози з боку Австрії не існувало. На превеликий жаль, це вигадка дослідника. Адже, як уже говорилося, ініціатором переговорів був К. Меттерніх. Його план повністю схвалив Франц І. К. Меттерніх зумів переконати Олександра І та лорда Ебердіна³⁷, ознайомивши їх з метою проведення переговорів³⁸. Російський самодержець поцікавився у К. Меттерніха, чи не буде ризикованим запропонувати такі умови Наполеонові. Меттерніх відповів, що той ніколи їх не прийме³⁹. Олександр І погодився на цей план, заявивши при цьому, що коли імператор французів погодиться на переговори⁴⁰, то потрібно зробити умови більш жорсткими. Тільки пруський канцлер К. Гарденберг був проти цього плану⁴¹.

Далі М. Троїцький стверджує, що, отримавши 15 листопада 1813 р. пропозиції від союзників, імператор французів на два місяці затягнув їх “вивчення”. Адже умови союзників, запропоновані Наполеонові на умовах Люневільського миру, позбавляли його завоювань 1802 – 1811 рр., але зберігали за ним Францію як велику державу⁴². Дослідник, фактично, повторив думку відомого наполеонознавця Є. Тарле про те, що, не відмовляючись прямо від умов, привезених до нього в Париж із Франкфурта Н. Сент-Еньяном, Наполеон протягом двох місяців (починаючи з 15 листопада 1813 р., коли умови були йому подані) робив вигляд, начебто теж хотів миру, але різноманітними способами затягував час⁴³. Слід зазначити: Наполеон відразу побачив, що це якась дипломатична гра коаліціонерів⁴⁴. Умови були для нього прийнятними, проте, через неофіційність,⁴⁵ не давали йому ніяких гарантій, оскільки, згідно з пропозиціями союзників, військові дії продовжувались. Це, в свою чергу, не захищало Францію від будь-якого іноземного вторгнення, про що, мабуть, з ідеологічних причин, не кажуть Е. Тарле та інші радянські історики. Як підкреслював свідок цих подій, особистий секретар-архівіст барон А. Фен, “Наполеон, відмовляючись від Німеччини і Іспанії,

а також розлучаючись зі всією Голландією та Італією, тим не менш не отримував впевненості у тому, що врятує Францію від приниження. Остаточний мир при цьому залишався не менш крихким та хистким, з перспективою військових дій⁴⁶. Розгадавши гру союзників, імператор французів, як уже було зазначено, 16 листопада 1813 р. погодився брати участь у мирному конгресі, призначивши уповноваженим А. Коленкура, відомого поборника миру, та запропонував, щоб місцем його проведення був обраний Мангайм⁴⁷. Для К. Меттерніха така відповідь була повною несподіванкою та, безумовно, його не влаштувала. Адже, як уже згадувалося, союзники не мали наміру проводити з Наполеоном офіційних переговорів. Їх метою було дискредитувати імператора французів, щоб показати усім, перш за все французам, що він не хоче миру, начебто всупереч бажанню союзників. У нашому розпорядженні є маловивчений документ, датований 22 листопада 1813 р., який підтверджує хід наших роздумів. Зокрема, в ньому йдеться про те, що Олександр I у розмові зі шведським представником Г. Веттерстедтом, який перебував у листопаді – грудні 1813 р. з місією при російському імператорові, заявив, що зараз готується декларація, мета якої – сповістити, що у союзників немає планів розчленування Франції і що вони вимагають лише миру, але миру такого, який повинен був забезпечити спокій і незалежність континенту та встановити для Франції її природні кордони – Рейн, узбережжя двох морів, Альпи та Піреней⁴⁸. Г. Веттерстедт також повідомляв, що Олександр I не згоден з тими, хто хоче обмежити цю декларацію урочистою формою самого маніфесту і бажав би поширити його у вигляді закликів, наводити ними Францію, наскільки дозволить поліція Наполеона...⁴⁹. Існування цього документа підтверджує, що союзники з самого початку не мали наміру йти на примирення з Наполеоном. Тому, коли 16 листопада 1813 р. володар Франції погодився на проведення мирного конгресу у Мангаймі, К. Меттерніх не випадково у листі до Г. Маре 25 листопада 1813 р. заявив, що перед тим як вступити у переговори, Наполеон повинен прийняти пропозиції союзників, що були передані з Сент-Еньяном⁵⁰. Таким чином, твердження, що Наполеон два місяці вивчав умови союзників та затягнув час, є безпідставним. Насправді його більше намагалися затягнути союзники для того, щоб досягти поставленої мети.

Можна погодитися з думкою М. Троїцького, що “Наполеон не бажав ні відхилити мирні переговори, ні погоджуватися на них” і що імператор французів не збирався складати зброю⁵¹. Слід також зазначити, що, на відміну від свого найближчого оточення, Наполеон зрозумів, що пропозиція союзників – це пастка, та мобілізував усі можливі ресурси, щоб поповнити армію. Але він не міг діяти по іншому, оскільки бачив, що, прикриваючись пропозиціями про мир, союзники готуються до вторгнення у Францію⁵². Проте під впливом свого оточення і враховуючи суспільну думку французів, які дійсно хотіли миру, а також бажуючи глибше розпізнати плани коаліціонерів, Наполеон 2 грудня 1813 р. прийняв пропозиції союзників, передані Н. Сент-Еньяном, попри те, що це був дипломатичний трюк. Вони пішли на це, маючи надію, що Франція відкине такі умови⁵³. Проте, на превеликий жаль, М. Троїцький не говорить про цей загальновідомий факт, а знову заявляє, що Наполеон затягував переговори, а тим часом мобілізував зовсім юних новобранців, яких глузливо називали “марії-луїзи”⁵⁴.

Про ці події йдеться і в колективній монографії “Історія зовнішньої політики Росії. Перша половина XIX століття”, що вийшла у 1995 р⁵⁵. Зокрема, не конкретизуючи проблему, вперше сучасні російські історики визнають той факт, що місія Н. Сент-Еньяна мала характер зондажу і не дала далекосяжних наслідків. О. Ситін, що писав

цей розділ, зробив висновок, що результатом цієї дипломатичної розвідки стало з'ясування принципової готовності Франції розпочати переговори⁵⁶.

У 2005 р. вийшла книга Б. П. Фролова “Да были люди в наше время... Отечественная война 1812 года и Заграничные походы российской армии”⁵⁷, що в цілому не внесла нічого нового у розглянуту проблему. Зокрема, дослідник заявив, що у середині листопада 1813 р. Австрія “зробила чергову спробу домовитись з Наполеоном. Шантажуючи Росію, Прусію та Англію загрозою виходу з коаліції, вона змусила союзників дати згоду на переговори з Наполеоном”⁵⁸. Слід зазначити, що це вигадка дослідника. Адже, як уже згадувалось, ініціатором проведення переговорів був К. Меттерніх. Саме він зумів переконати союзників у тому, що його план правильний, і вони погодилися на його втілення. Тому на той момент ніякої загрози виходу з коаліції Австрії не існувало. Проте мета демаршу К. Меттерніха, узгодженого з союзниками, полягала не в тому, щоб виробити з імператором французів попередні умови для укладення миру, як стверджує автор, а в тому, щоб, використовуючи переговори, дискредитувати Наполеона і тим самим виправдати інтервенцію у Францію, на що, на превеликий жаль, не звернув уваги Б. Фролов. Дослідник також запозичив у Є. Тарле загальновідомі факти, зокрема про те, що імператор французів неохоче погодився на переговори, але одночасно ще енергійніше почав готувати нову армію і що ніхто з тих, хто знав Наполеона, не вірив, що мирні переговори будуть успішними⁵⁹.

У 2005 р. була видана монографія відомого пермського історика П. Рахшміра “Князь Меттерніх: людина і політик”⁶⁰, де, в контексті об'єктивної візії особи К. Меттерніха на тлі епохи, автор торкнувся й аналізованої проблеми. Зокрема, дослідник висунув цікаву версію про причини, що спонукали К. Меттерніха розпочати переговори з Наполеоном. Так, він вважає, що у керівника зовнішньої політики Австрії після битви під Лейпцигом виникла ідея регентства у Франції. Через переговори можна створити сприятливі можливості для збереження династії у Франції. Отже, на думку К. Меттерніха, союзники повернуть на свій бік змучених французів, деморалізують війська Наполеона і, таким чином, перемога дістанеться союзникам малою кров'ю. На думку К. Меттерніха, якщо вдасться завадити союзникам перейти Рейн, то регентство буде прийняте у Франції як національний порятунок⁶¹.

У цьому ж році з'явилася монографія відомого московського дослідника О. Орлова “Союз Петербурга та Лондона. Російсько-британські відносини в епоху наполеонівських війн”⁶². Зокрема, використовуючи різні джерела, переважно англійські, автор розкрив та проаналізував російсько-англійські відносини у 1801 – 1815 рр., а також торкнувся нашої проблеми, узагальнивши загальновідомі факти⁶³. Разом з тим дослідник зробив висновок, що Наполеон не дав відповіді на пропозиції, які йому передали через Н. Сент-Еньяна, продовжуючи діяльно готуватися до війни. Тому у грудні 1813 р. союзники відновили бойові дії проти Франції⁶⁴. Слід зазначити, що О. Орлов посилається на книгу Є. Тарле “Наполеон”, яка вийшла в СРСР ще у 1936 р.⁶⁵, де автор був змушений діяти в рамках марксистсько-ленінської ідеології⁶⁶.

У 2006 р. вийшов навчальний посібник відомого фахівця з російської військової історії кінця XIX – початку XX століття О. Айрапетова “Зовнішня політика Російської імперії (1801 – 1914)”⁶⁷. Зокрема, автор уперше в сучасній російській історіографії говорить про те, що франкфуртські пропозиції союзників були маневром для того, щоб виграти час. О. Айрапетов також підкреслив, що ініціатором переговорів був К. Меттерніх. Цей проект був схвалений Францом I і був поданий на розсуд імператора Росії та короля Пруссії, які побоювалися того, щоб Наполеон не дав згоди на пропозицію

К. Меттерніха. Історик твердить, що керівник австрійської зовнішньої політики переконав їх у тому, що імператор французів ніколи не погодиться на його пропозиції і що Великобританія не збирається йти на жодні переговори. Підводячи підсумок, О. Айрапетов констатує, що Наполеон, попри те, прийняв пропозиції К. Меттерніха, обумовивши їх необхідністю укладення перемир'я та визнання даної угоди Англією. Дослідник також зазначив, що союзники майже місяць ухилялися від відповіді Наполеонові та продовжували військові дії⁶⁸.

У жовтні 2011 р. в МДУ ім. М. В. Ломоносова захистив дисертацію М. Могилевський, що в контексті дипломатичної і військової історії Закордонного походу російської армії 1813 – 1814 рр. приділив увагу розглянутій проблемі⁶⁹. Зокрема, використовуючи різного роду джерела, у тому числі й документи архівів Міністерства закордонних справ Франції і Зовнішньої політики Російської імперії, автор уперше в сучасній російській історіографії вцілому розкрив дане питання⁷⁰, узагальнивши дослідження зарубіжних та російських вчених. Проте істориків, працюючи у вищезазначених архівах, на превеликий жаль, не вдалося виявити нові документи, що суттєво вплинули б на загальноприйнятту точку зору. Зокрема, дослідник посилається на раніше опубліковані документи⁷¹. До того ж М. Могилевський припустився цілої низки неточностей і помилок. Так, наприклад, автор стверджує, що саме австрійські і англійські дипломати, врешті-решт, виробили мирні пропозиції, адресовані Наполеонові⁷². Проте, як свідчать більшість джерел, автором умов був К. Меттерніх, який ознайомив з ними союзників⁷³. М. Могилевський також говорить про те, що франкфуртські пропозиції союзників не були для Наполеона кабальними, проте він не вірив у щирість коаліціонерів і підозрював, що вони мають далекоглядні плани. Наполеон побачив приготовану для нього пастку і вміло її уникнув, прийнявши 2 грудня 1813 р. пропозиції союзників⁷⁴. Слід зазначити, що М. Могилевський, говорячи про пастку, що була розставлена для Наполеона коаліціонерами, не пояснює її суті. Адже метою переговорів було дискредитувати його в очах французів і тим самим “відокремити” від всієї французької нації. Кажучи про дискримінацію Наполеона за допомогою пропаганди, що почалася фактично з квітня 1805 р⁷⁵., М. Могилевський не згадує про те, що тепер вона була підсилена практикою дипломатичною, зокрема за допомогою переговорів. Тому, на наш погляд, дуже важливо розкрити дипломатичну гру союзників під час підготовки цих переговорів. Як уже зазначалося, переговори коаліціонерів з Наполеоном були неофіційними, і, хоча їх умови були прийнятними, проте вони фактично не давали Наполеонові ніяких гарантій, оскільки воєнні дії продовжувалися. Зроблено це було для того, щоб імператор французів відмовився від умов, які неможливо було виконати, і таким чином увесь світ, зокрема французи, дізнаються, що Наполеон, на відміну від союзників, не хоче миру.

Заключним етапом роботи Наполеона в ізоляції від французького народу була так звана франкфуртська декларація, що мала велике значення у пропагандистській війні союзників⁷⁶. Зокрема, щоб проігнорувати прийняття Наполеоном франкфуртських пропозицій, коаліціонери для пропаганди контрдатували її 1 грудня 1813 р⁷⁷. (насправді вона була опублікована 4 грудня 1813 р.⁷⁸). Про це, на превеликий жаль, не згадує М. Могилевський⁷⁹. Він також не розкриває причин, що змусили імператора французів прийняти пропозиції союзників, передані через Н. Сент-Еньяна. Адже, як уже говорилося, під впливом свого найближчого оточення і враховуючи суспільну думку французів, які дійсно хотіли миру, а також щоб глибше дізнатися про плани коаліціонерів, Наполеон 2 грудня 1813 р. прийняв франкфуртські пропозиції союзників.

Таким чином можна зробити висновок, що сучасна російська історіографія поступово позбавляється стереотипів в оцінці історичних подій минулого, притаманних радянській історіографії, коли у висвітленні проблем історії міжнародних відносин домінував монопольний партійно-класовий підхід до усвідомлення суспільних явищ, що перетворював будь-який історичний процес в інструмент політики. Стали з'являтися роботи, що по-новому розкривають різні аспекти історії дипломатії, у тому числі і з даної проблеми, – це стало можливим завдяки використанню нових джерел. Зокрема, встановлено, що ініціатором франкфуртських переговорів 1813 р. виступили союзники, для яких метою переговорів було не виробити з імператором французів попередні умови для укладення загального миру, а виграти час, дискредитувати Наполеона в очах французького народу, виправдати інтервенцію у Францію і таким чином позбавити його престолу. Імператор французів розгадав тонку дипломатичну гру союзників. Проте, в силу різних причин, він прийняв їх пропозиції, що, фактично нічого йому не гарантували. Це стало несподіванкою для коаліціонерів. Тому, отримавши згоду Наполеона на попередні умови миру, союзники, щоб виправдати інтервенцію у Францію 4 грудня 1813 р., опублікували відповідну декларацію зі зверненням до французького народу (від 1 грудня 1813 р.). Також слід зазначити, що від франкфуртських переговорів, безумовно, більше виграла коаліціонери. Зокрема, отримавши необхідний час, вони краще від Наполеона підготувалися до майбутньої кампанії, як у військовому, так і у політичному плані.

¹ Усі дати наводяться за новим стилем.

² Був укладений 9 лютого 1801 р. між Францією та Габсбурзькою імперією у результаті поразки австрійських військ у битвах біля Маренго (14 липня 1800 р.) та Гогенліндені (2 – 3 грудня 1800 р.). Згідно з цим договором, до Франції переходили лівий берег Рейну, Бельгія та Люксембург. Окрім того, Австрія визнавала усі “дочірні республіки” Франції (*Recueil des traités de la France...* / Publ. par de Clercq. – Т. 2. – Paris, 1864. – Р. 424-429; Kerautret M. *Le grands traités de l'empire (1799 – 1804)*. – Т. 1. – Paris, 2004. – Р. 161-171).

³ Metternich, comte de. *Mémoires documents et écrits divers*. – Paris, 1880. – Т. 1. – Р. 145.

⁴ Kerautret M. *Le grands traités de l'empire*. – Т. 3. – Paris, 2004. – Р. 94.

⁵ Як рапортував 9 листопада 1813 р. Олександрові І головнокомандуючий усіма діючими російсько-прусськими військами генерал від інфантерії М. Барклай-де-Толі, “Есть полки, в коих налицо не более уже 100 человек. Недостаток штаб- и обер-офицеров причиною, что и сии малые остатки не могут быть приведены в надлежащий порядок. В амуниции, и особенно в сапогах, рубахах и одежде, солдаты терпят крайнюю нужду. Кроме резервного корпуса, сохранившего ещё вид порядочного войска, и кроме войск, находящихся в армии наследственного принца шведского, кои менее других употребляемы были в дело и, следовательно, менее других потерпели, все другие действующие корпуса не могут делать значительного счёту в армии ... Кавалерия графа Витгенштейна не имеет и четвёртой части того, с чем она выступила из Силезии ... Я с тягостнейшим для меня прискорбием должен решительно довести в. И. в-ву, что они в настоящем положении их ежеминутно приближаются к уничтожению” (*Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел* (далі – ВПР). – М., 1970. – Т. 7. – Док. №172. – С. 431-433.

⁶ Kerautret M. *Le grands traités de l'empire (1799 – 1804)*. – Т. 1. – Paris, 2004. – Р. 173.

⁷ Ibid. – Т. 2. – Р. 248; Талейран. Мемуари. – М., 1959. – С. 47.

⁸ Kerautret M. *Le grands traités de l'empire (1799 – 1804)*. – Т. 3. – Paris, 2004. – P. 94; Сорель А. *Европа и французская революция*. – Т. 8. – СПб., 1908. – С. 159-160.

⁹ Імператор французів запропонував такі умови миру: він відмовлявся від герцогства Варшавського та ганзейських міст; визнавав незалежність італійських держав та Іспанії при умові повернення Англією французьких колоній, натомість вона повинна отримати Ганновер. Наполеон вважав, що Голландія не може бути незалежною, оскільки потрапить під вплив Великобританії. Він намагався залишитися протектором Рейнської конфедерації та вважав, що відкрити мирні переговори повинна Австрія, тому що Росія і Англія не зацікавлені у припиненні війни. Щоб розколоти коаліцію, Наполеон підкреслював свою готовність піти на поступки Габсбурзької імперії. Проте союзники вважали умови Наполеона непереконливими та завдяки підкріпленню, що підійшло, і усвідомлюючи свою перевагу, залишили без відповіді пропозиції французів (Брунов Ф. *Aperçu des principales transactions du Cabinet de Russie sous les règnes de Catherine II, Paul I et Alexandre I* // Сб. РИО. – Т. 31. – СПб., 1880. – С. 336-338).

¹⁰ Fain A. *Manuscrit de 1814*. – Paris, 1823. – P. 8; *Correspondance de Napoléon I-er publiée par ordre de Napoléon III* (далі – *Correspondance de Napoléon*). – Т. 26. – Paris, 1868. – P. 560.

¹¹ Fain A. *Manuscrit de 1814...* – P. 8; Angeberg L. *Le congrès de Vienne...* – Т. 1. – Paris, 1864. – P. 76; Брунов Ф. *Aperçu des principales transactions du Cabinet de Russie...* – С. 341-342.

¹² *Ibid.*

¹³ Сорель А. *Европа и французская революция...* – С. 161, 166-167.

¹⁴ ВІПР. – Т. 7. – С. 769.

¹⁵ Webster C. *The foreign policy of Castlereagh 1812 – 1815. Britain and the reconstruction of Europe*. – London, 1931. – P. 179, 183; Nicolson H. *The congress of Vienna: A study in Allied Unity: 1812 – 1822*. – New York, 1946. – P. 62; Madelin L. *Histoire du Consulat et de l'Empire*. – Paris, 1950. – Т. 13. – P. 332.

¹⁶ Fain A. *Manuscrit de 1814...* – P. 8.

¹⁷ *Ibid.* – P. 10; Angeberg L. *Le congrès de Vienne...* – P. 77; Caulaincourt, général de. *Mémoires du duc de Vicence*. – Т. 1. – Paris, 1933. – P. 168.

¹⁸ Зокрема, К. Меттерніх висловився так: “Союзники готові розпочати переговорний процес, як тільки у них з'явиться впевненість у тому, що Наполеон прийме спільну основу із змісту переговорів, про які йшлося в умовах, переданих Н. Сент-Еньяну” (Брунов Ф. *Aperçu des principales transactions du Cabinet de Russie...* – С. 342; Madelin L. *Histoire du Consulat et de l'Empire...* – P. 357-358).

¹⁹ Вищезгадуваний документ додається: “*Міністрові зовнішніх зносин князю Меттерніху*”. Я негайно представив очам імператора листа, що Ваша Світлість адресувала герцогу де Бассано. Виявилось, що по ходу усного спілкування з паном Сент-Еньяном загальною та підсумковою базою союзників є сформовані умови миру: 1. Рівновага у Європі; 2. Визнання усіх держав у межах їхніх “природних кордонів”; 3. Визнання незалежності усіх держав без права. Щоб будь-яка держава виявляла свою перевагу у будь-якій формі як на суші, так і на морі. Нарешті, з великим задоволенням я був уповноважений імператором, моїм повелителем заявити Вашій Світлості, що Його Величність приймає базові умови, що передав їх пан Сент-Еньян. Їх наслідком стануть великі жертви з боку Франції. Його величність зробить це не вагаючись, якщо подібні жертви будуть зроблені й Англією, щоб таким чином прийти до загального миру, як на землі, так і на морі, в чому ваша світлість запевнює, як у бажаннях не тільки континентальних держав, але й Англії. Коленкур. Париж 1 грудня 1813 р.” (*Correspondance de Napoléon*. – Т. 26. – Paris, 1868. – № 20956. – P. 560; Kerautret M. *Le grands traités de l'empire...* – Т. 3. – № 13b. – P. 97).

²⁰ Fain A. *Manuscrit de 1814...* – P. 9.

²¹ Webster C. *The foreign policy of Castlereagh 1812 – 1815...* – P. 185.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ ВПР. – Т. 7. – С. 769.

²⁵ Там само.

²⁶ Caulaincourt, général de. Mémoires... – P. 168-169; Kerautret M. Le grands traités de l'empire... – P. 97. Слід зазначити, що це офіційна версія. Серед інших заслуговує на увагу версія визначного фахівця епохи Наполеона, відомого французького історика барона А. Ернуфа. Зокрема, у своєму фундаментальному дослідженні, присвяченому особистості й діяльності найближчого соратника Наполеона, державного секретаря і міністра зовнішніх зносин Ю. Маре, він зазначає, що 2 грудня 1813 р. А. Коленкур повідомив союзникам про те, що Наполеон прийняв їх пропозиції, передані Н. Сент-Еньяном. Коаліціонери могли би поквипитись розпочати переговори, якби не емісар від двох високопоставлених функціонерів французького двору, який ще раніше повідомив у табір союзників дані про важку внутрішню ситуацію у Франції. Зокрема, про слабкі ресурси, які міг би використовувати Наполеон у випадку негайного вторгнення у Францію. Оскільки це повідомлення мало суттєвий вплив, союзники 1 грудня 1813 р. на нараді у Франкфурті прийняли рішення про негайне вторгнення. Повідомлення ж про прийняття Наполеоном базових франкфуртських умов прийшло до союзників після опублікування ними маніфесту 7 грудня 1813 р. (Ernouf A. Maret duc de Bassano. 2 ed. – Paris, 2008. – P. 530). Схожі версії висунули відомий французький історик, фахівець в галузі міжнародних відносинах Е. Буржуа та професор Гайдельберзького університету Ф. Шлоссер. Зокрема, Е. Буржуа стверджував, що Наполеон прийняв пропозиції союзників, але вже було пізно. Його відповідь надійшла у Франкфурт лише 7 грудня 1813 р. (Bourgeois E. Manuel historique de politique étrangère. – Т. 2. – Paris, 1926. – P. 528). Ф. Шлоссер же вслід за російськими авторами заявив, що 2 грудня 1813 р. Наполеон прийняв пропозиції союзників. Проте 1 грудня 1813 р. вони на нараді у Франкфурті ухвалили продовжувати війну, результатом чого став маніфест від 7 грудня 1813 р. (Шлоссер Ф. История восемнадцатого столетия. – СПб., 1871. – С. 360; Михайловский-Данилевский А. Описание войны 1813 года по высочайшему повелению. – СПб., 1840. – Ч. 2. – С. 285; Богданович М. История войны 1814 года во Франции и низложение Наполеона I, по достоверным источникам. – СПб., 1865. – С. 18; Брунов Ф. Aperçu des principales transactions du Cabinet de Russie... – С. 343).

²⁷ Fain A. The manuscript of 1814... – P. 282-284; Angeberg L. Le congrès de Vienne... – P. 78-79; Брунов Ф. Aperçu des principales transactions du Cabinet de Russie... – С. 346-347; ВПР. – Т. 7. – С. 486. Обнародуванню цього дуже важливого документа передували лист Карла Юхана (Бернадота Жана Батіста Жюлі) Олександрю I від 15 листопада 1813 р. та записка Олександрю I від генерал-ад'ютанта О. І. Чернишова не пізніше 20 листопада 1813 р. Ці документи зіграли важливу роль у пропагандистській війні союзників. У листі, якому дослідники, на жаль, приділили мало уваги, він писав: "Я всегда считал, что нужно изолировать Наполеона от его народа и, показав, что его правитель является единственным препятствием на пути к миру, побудить сам народ подавить в нем волю, причинившую столько зла Франции и Европе. Но, государь, внушить французской нации, что союзники ни в чем не покушаются на целостность ее территории, можно лишь обратившись к народу с уверением, что союзники желают мира, торжественно провозглашая основы этого мира, признав границами Франции Рейн, за исключением Голландии, побережье двух морей, Альпы и Пиренеи, и только после этого пересечь границы этой империи; одним словом, доказать (в противоположность всей клевете, которую Наполеон не перестает распространять относительно намерений союзников), что Франция осталась Францией по той самой причине, по какой они сражались за целостность своей территории. Если мы *выпустим воззвание* подобного содержания, широко распространим его во Франции, заявив, что даем двадцать-тридцать дней на обдумывание, причем если по истечении

этого срока предполагаемый мир не будет принят, мы будем вынуждены завоевать его силой оружия, то я считаю, государь, что мы нанесем более губительный удар по мощи и влиянию Наполеона, чем какими-либо временными успехами, за которыми могут последовать неудачи, причем одно наше поражение снова отдаст Францию в полное расположение своего угнетателя и сможет вызвать непредсказуемо вредные последствия делу союзников” (Россия и Швеция. Документы и материалы. 1809 – 1818. – М., 1985. – С. 415-416).

Про записку О. Чернишова Олександрю I дослідникам відомо більше (див., наприклад, Сироткин В. Изгнание и смерть Наполеона // Новая и новейшая история. – 1974. – № 4. – С. 175-176; Безотосный В. Наполеоновские войны. – М., 2010. – С. 297-298). В частности, императору предлагалось для скорейшего достижения “прочного и почетного мира”, желаемого всеми народами, а также чтобы “наш коварный враг не смог выиграть время для создания новых армий” *издать манифест*, в котором император “от лица всех своих союзников” должен был объяснить необходимость продолжения войны и обнародовать декларацию об условиях мира, которую нужно предложить французскому правительству. Тем самым Россия избежит дипломатических проволочек и ненужных переговоров, Европа узнает истинные намерения российского императора, и Наполеон уже не сможет навязать французам свою волю, даже рассчитывая на патриотический подъём, обращаясь к чувству национальной чести. Поскольку виновником продолжения войны является император французов, союзники могут не опасаться национального подъёма, который мог бы повлиять на исход всей борьбы. Если же все старания российского императора уже сейчас дать Европе желаемый мир окажутся тщетными, то после обнародования декларации он сможет продолжать военные действия, не опасаясь обвинений в затягивании войны. Кроме того, А. Чернышев считал крайне нежелательной всякую задержку с открытым изложением позиции России (ВПР. – Т. 7. – С. 450-451).

²⁸ Троицкий Н. Александр I и Наполеон. – М., 1994. – 304 с.

²⁹ Там само. – С. 232.

³⁰ Там само.

³¹ Сорель А. Европа и французская революция... – С. 160.

³² Троицкий Н. Александр I и Наполеон. – М., 1994. – С. 232.

³³ Так, наприклад, М. Шильдер стверджував, що імператор Франц та Меттерніх зовсім не прагнули зречення Наполеона, а лише до послаблення його могутності (Шильдер Н. “Император Александр Первый. Его жизнь и царствование”. – Т. 3. – СПб., 1905. – С. 177-178).

³⁴ Тарле Е. Наполеон. – М., 1992. – С. 412.

³⁵ Безотосный В. Наполеоновские войны... – С. 295.

³⁶ Kerautret M. Le grands traités de l'empire... – Т. 3. – Р. 168-174.

³⁷ Лорда Ебердіна переконали в тому, що внаслідок миру, який запанує після 5 років війни, уся англійська нація зітхне з полегшенням і заради цього можна собі дозволити залишити за Францією значну частину Бельгії.

³⁸ Thiers A. Histoire du Consulat et de l'Empire. – Paris, 1860. – Т. 17. – Р. 32.

³⁹ Madelin L. Histoire du Consulat et de l'Empire... – Т. 13. – Р. 327.

⁴⁰ Ibid. Слід зазначити, що твердження відомого англійського дослідника Ч. Уебстера, що якщо б Наполеон прийняв основу франкфуртських пропозицій союзників, то мирні переговори почалися б відразу, є безпідставними (Webster C. The foreign policy of Castlereagh 1812 – 1815... – Р. 172). Навіть коли б імператор французів прийняв умови союзників, запропоновані через Н. Сент-Еньяна, то, на наш погляд, відразу ж з'явилися би нові умови коаліціонерів, оскільки метою переговорів з Наполеоном було не підготувати попередні умови для укладення загального миру, а дискредитувати його в очах французів.

⁴¹ Сорель А. Европа и французская революция... – Т. 8. – С. 164.

- ⁴²Троицкий Н. Александр I и Наполеон. – М., 1994. – С. 233.
- ⁴³Тарле Е. Наполеон. – М., 1992. – С. 420.
- ⁴⁴Л. Мадлен у фундаментальній праці, присвяченій епосі Наполеона, “Історія консульства та імперії”, аналізуючи ці факти, не випадково назвав цілий розділ “*комедія у Франкфурті*” (Madelin L. Histoire du Consulat et de l’Empire... – P. 319-333).
- ⁴⁵Були написані Н. Сент-Еньяном під диктовку К. Меттерніха у присутності К. Нессельроде та лорда Ебердіна. На превеликий жаль, це не брали до уваги ні російські дореволюційні, ні радянські, ні сучасні російські дослідники.
- ⁴⁶Fain A. The manuscript of 1814... – P. 9.
- ⁴⁷Thiers A. Histoire du Consulat et de l’Empire... – P. 58.
- ⁴⁸Россия и Швеция. Документы и материалы... – С. 423.
- ⁴⁹Там само.
- ⁵⁰Madelin L. Histoire du Consulat et de l’Empire... – P. 356.
- ⁵¹Троицкий Н. Александр I и Наполеон. – М., 1994. – С. 233.
- ⁵²Союзники мали проти Наполеона значні сили – до 900 тис. солдат і біля 2000 гармат. У імператора французів, на думку переважної більшості дослідників, було не більше 300 тис., проте вздовж Рейну та в Бельгії він міг зосередити лише 70 – 80 тис. рекрутів (Див. История русской армии и флота. – Т. 4. – М., 1911. – С. 123; Tulard J. Napoléon ou le Muthe du Sauveur. – Paris, 1993. – P. 415-416; Безотосный В. Наполеоновские войны... – С. 299).
- ⁵³Наполеон Избранные произведения. – М., 1956. – С. 703.
- ⁵⁴Троицкий Н. Александр I и Наполеон. – М., 1994. – С. 233. На превеликий жаль, ці положення автор повторив і у новій книзі “Александр I против Наполеона”. – М., 2007. – С. 308-309.
- ⁵⁵История внешней политики России. Первая половина XIX века. – М., 1995. – 448 с.
- ⁵⁶Там же. – С. 109.
- ⁵⁷Фролов Б. “Да были люди в наше время ...”. Отечественная война 1812 года и Заграничные походы русской армии. – М., 2005. – 624 с.
- ⁵⁸Там само. – С. 532.
- ⁵⁹Там само; Тарле Е. Наполеон. – М., 1992. – С. 413.
- ⁶⁰Рахшмир П. Князь Меттерних: человек и политик. – Пермь, 2005. – 408 с.
- ⁶¹Там же. – С.122.
- ⁶²Орлов А. Союз Петербурга и Лондона. Российско-британские отношения в эпоху наполеоновских войн. – М., 2005. – 186 с. В її осову була покладена кандидатська дисертація автора (див. докладніше: Орлов А. Англо-русские взаимоотношения в годы наполеоновских войн (1805 – 1814 гг.): Автореф. канд. ист. наук. – М., 1998. – 20 с.).
- ⁶³Там же. – С. 270-272.
- ⁶⁴Там же. – С. 272. На превеликий жаль, ці ж помилки автор повторив і в докторській дисертації (Орлов А. Проблема нового порядка в отношениях Великобритании и России в первой половине XIX века: Дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2009. – С. 329). Слід також зазначити, що О. Орлов як у монографії, так і у дисертації використав цілий ряд робіт, в яких зроблено детальний аналіз франкфуртських переговорів 1813 р., де йдеться про те, що Наполеон прийняв пропозиції союзників (див. Михайловский-Данилевский А. Описание войны 1813 года... – С. 285; Богданович М. История войны 1814 года во Франции... – С. 18; Сорель А. Европа и французская революция... – С. 157-181; Webster C. The foreign policy of Castlereagh 1812 – 1815... – P. 176; Nicolson H. The congress of Vienna... – P. 62; Дебидур А. Дипломатическая история Европы. Священный союз от Венского до Берлинского конгресса. 1814 – 1878. – Т. 1. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 20; Тюлар Ж. Наполеон или миф о “спасителе”. – М., 1996. – С. 337-338). Проте дослідник, на превеликий жаль, не звернув на це уваги.

⁶⁵Тарле Е. Наполеон. – М., 1992. – С. 419-421.

⁶⁶В майбутньому цілий ряд положень, що ввійшли у перше видання книги, автор змушений був переглянути, і, в першу чергу, те, що торкалося оцінки полководницької діяльності М. Кутузова (Див. Каганович Е. Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков. – СПб., 1995. – 135 с.).

⁶⁷Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801 – 1914). – М., 2006. – 672 с.

⁶⁸Там само. – С. 74-75. Слід зазначити, що автор підручника для студентів вищих навчальних закладів О. С. Медяков повторив помилкове твердження, яке побутує у російській історіографії, про те, що Наполеон не прийняв франкфуртських пропозицій союзників (Медяков А. История международных отношений. – М., 2007. – С. 144).

⁶⁹Могилевский Н. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813 – 1814 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011. – С. 23.

⁷⁰У 1983 р. було захищено дисертаційне дослідження на схожу тематику (Іонов А. Внешняя политика России в годы крушения наполеоновской империи (1812 – 1814 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – 20 с.). На превеликий жаль, О. Іонов, як і усі радянські дослідники, у силу різного роду причин ігнорує факт прийняття Наполеоном франкфуртських пропозицій. Зокрема, він говорить про те, що 16 листопада 1813 р. герцог Басано повідомив К. Меттерніха про згоду Наполеона на відкриття переговорів на умовах франкфуртських пропозицій союзників. Далі дослідник стверджує, що з практичними кроками французький імператор не поспішав. Тому 1 грудня 1813 р., після отримання новин про новий набір конскриптів, союзники опублікували декларацію про рішення продовжувати збройну боротьбу і про ставлення до Франції (Іонов А. Внешняя политика России в годы крушения наполеоновской империи (1812 – 1814 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – С. 126). Автор посилається на працю Ф. Брунова (Брунов Ф. *Arreçu des principales transactions du Cabinet de Russie...* – С. 346-347). Адже на вказаних сторінках він пояснює, з якою метою союзниками була оприлюднена франкфуртська декларація. Зокрема, Ф. Брунов говорить, що союзники за допомогою цієї декларації намагалися усунути перепони, які могли б призвести до національного руху визволення (Франції), що був спрямований проти армій коаліції (Брунов Ф. *Arreçu des principales transactions du Cabinet de Russie...* – С. 347).

⁷¹Див., наприклад умови, що були продиктовані для Наполеона К. Меттерніхом Н. Сент-Еньяном, в присутності К. Несельроде та лорда Ебердіна, а також франкфуртську декларацію союзників (Могилевский Н. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813 – 1814 гг.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011. – С. 254-255, 257-258); Fain A. *The manuscript of 1814...* – P. 8-10; Angeberg L. *Le congrès de Vienne...* – P. 76-79; Брунов Ф. *Arreçu des principales transactions du Cabinet de Russie...* – С. 341-342, 346-347; ВПР. – Т. 7. – С. 486; Kerautret M. *Le grands traités de l'empire...* – Т. 3. – P. 95-96; Михайловский-Данилевский А. *Описание войны 1813 года...* – С. 277, 283-285; Богданович М. *История войны 1813 года...* – С. 591-592; Его же. *История войны 1814 года...* – С. 18 та ін.

⁷²Могилевский Н. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813 – 1814 гг.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011. – С. 254.

⁷³Fain A. *The manuscript of 1814...* – P. 8; Angeberg L. *Le congrès de Vienne...* – P. XVI-XVI; Kerautret M. *Le grands traités de l'empire...* – Т. 3. – P. 94-96; Webster C. *The foreign policy of Castlereagh 1812 – 1815...* – P. 168-170; Nicolson H. *The congress of Vienna...* – P. 60; Madelin L. *Histoire du Consulat et de l'Empire...* – P. 325-327; Крейе Э. *Политика Меттерниха. Германия в противоборстве с Наполеоном. 1799 – 1814 гг.* – М., 2002. – С. 295-296.

⁷⁴Могилевский Н. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813 – 1814 гг.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011. – С. 255-256.

⁷⁵ В частности, в отдельной и секретной статье англо-русской союзной конвенции “О мерах к установлению мира в Европе”, подписанной 11 апреля 1805 г., создатели третьей антифранцузской коалиции, говоря о будущем политическом устройстве Франции, в случае победы над Наполеоном впервые заявили, что “... посредством обнародования прокламаций, по мере того, как ход войны обеспечит их значение, они постараются расположить французов к принятию их советов, а для того, чтобы достигнуть этой цели с большей уверенностью, они объявят, что во всяком случае хозяева-собственники и люди, состоявшие при должности, могут рассчитывать на мирное пользование теми выгодами, которые приобретены ими вследствие революции, и что союзные державы готовы признать всякую форму правления, какая волею нации будет установлена во Франции, лишь бы она была совместна с общественным спокойствием” (ВПР. – М., 1961. – Т. 2. – С. 376). Як підкреслював відомий російський історик В. Г. Сироткін, метою цієї декларації була перш за все ізоляція Наполеона від державного апарату й армії (Сироткин В. Дуэль двух дипломатий: Россия и Франция в 1801 – 1812 гг. – М., 1966. – С. 24). Після цієї декларації коаліціонери значно посилили пропаганду у цьому напрямі, про що, звичайно, було відомо Наполеону, який був неперевершеним майстром в цій галузі. Тому імператор французів завжди усвідомлював значення “війни пера” союзників.

⁷⁶ У Франції було поширено 20 тис. екземплярів цієї декларації (Сорель А. Европа и французская революция... – С. 181). Як підкреслив А. Коленкур, це завдало нам більшого збитку, аніж гармати союзників (цит. за: Кронин В. Наполеон. – М., 2008. – С. 440).

⁷⁷ Сорель А. Европа и французская революция... – С. 181; Кастело А. Наполеон. – М., 2004. – С. 409; Madelin L. Histoire du Consulat et de l'Empire... – P. 358.

⁷⁸ Tulard J. Napoléon ou le Muthe du Sauveur... – P. 411.

⁷⁹ Могилевский Н. Дипломатическая и военная история Заграничного похода русской армии в 1813 – 1814 гг.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011. – С. 257-258. Див. також Могилевский Н. “Такая корона слишком тяжела для них...”. Реставрация Бурбонов в 1814 году и Россия // Родина. – 2011. – № 6. – С. 97.

Олег Захарчук.

Франкфуртські переговори 1813 року у сучасній російській історіографії.

У статті проаналізовано висвітлення у сучасній російській історіографії попередніх умов переговорів, їх процесу, результатів, а також наслідків.

Oleg Zakharchuk.

Frankfurt 1813 Negotiations in Contemporary Russian Historiography.

The paper studies preliminary conditions of the negotiations, their course, results, and consequences, as well as their interpretation in contemporary Russian historiography.

КАТОЛИЦЬКА ШЛЯХТА І ФУНДАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Церковна історія цілком закономірно привертає все більшу увагу дослідників як унаслідок своєї маловивченості, так і багатоаспектності. Важливою гранню тут є конфесійно-національні стосунки в рамках церковного життя. На Правобережній Україні, до складу якої входила Київська митрополія ХІХ століття, національність в більшості випадків збігалася з конфесійною належністю: українці після скасування унії були здебільшого православними, поляки – в основному католиками, а євреї – юдеями.

Між представниками різних конфесій та національностей виникали різнохарактерні стосунки – від толерантності і шлюбних союзів до відвертої ворожості. Досить оригінальною рисою церковного життя того часу було будівництво православних храмів католицькою шляхтою, яке зустрічалося по всій Правобережній Україні. Такі прояви міжконфесійної толерантності не завжди були добровільними, оскільки деколи російська влада спонукала до цього тих представників католицької шляхти, котрих підозрювали у політичній неблагонадійності чи в організації польських повстань. Поряд із цим, окремі шляхтичі споруджували православні храми і з суто філантропних та меценатських міркувань. Палітра причин, дуже різноманітна і яскраво характеризує цілу низку маловідомих аспектів не лише церковного життя, але й національних стосунків даного регіону. Їх вивчення дає можливість змалювати повнокровну картину суспільного розвитку і тому є важливим для висвітлення у сучасних історичних працях.

Разом з тим, подібні аспекти міжконфесійних стосунків ще не знайшли гідного дослідження в історіографії. В деяких наших працях ми торкалися лише окремих аспектів даної проблеми, яка потребує більш докладного дослідження¹. Тому метою цієї розвідки є висвітлення фактів побудови представниками католицької шляхти православних церков на території Київської митрополії ХІХ – поч. ХХ ст. та дослідження причин і приводів такої міжконфесійної співпраці.

Чимала кількість православних церков була споруджена католицькою аристократією ще за польської влади, щоправда, на той час ці храми будувалися як уніатські, але все одно не належали до римо-католицької конфесії і за російської влади після скасування унії були перетворені на православні. Традиція будівництва католиками православних храмів була особливо поширеною в сільських маєтках, що належали дрібній польській шляхті. Особливо характерним є приклад Сквирського повіту Київської губернії, маєтки якого не становили латифундій і були розпорошені між багатьма власниками. За даними класика місцевого краєзнавства Л. І. Похилевича, серед ста однієї православної парафії повіту 14 православних церков (практично кожен шостий храм) споруджено на кошти католицьких землевласників або ж за їх вагомої фінансової участі². Так, польські поміщики споруджували православні церкви у м. Ружині (п. Калиновська, за другим чоловіком Челіщева), селах Сквирці, Великих Єрчихах, Мармуліївці, Морозівці, Сніжній, Новофастові, Селезенівці, Степку, Криво-му, Шапіївці, Рубченках, Рудому Селі, Старостинцях. При цьому, якщо православні

селяни-кріпаки будували переважно дерев'яні храми, то католицьким аристократам було по кишені зведення цегляних церков. Особливо відзначилася у цьому плані поміщицька родина Залеських, представники якої спорудили у Сквирському повіті три кам'яні церкви. Це був майже подвиг для середньої шляхетської родини, котра не вирізнялася особливими статками. Завдяки цій родині було збудовано цегляні храми в Рудому Селі, Шапіївці, Рубченках. При цьому, книга Л. Похилевича, видана в 1864 році, не згадує величний кам'яний Свято-Покровський храм у с. Пустоварівці того ж таки Сквирського повіту, споруджений Залеськими вже на початку ХХ століття. Серед церковних меценатів шляхетського стану Л. Похилевич вирізняє “особенную заботливость” Тадея Залеського, що збудував православну церкву в Шапіївці³.

Нерідко поміщики зводили храми разом зі своїми мирянами, а то й з православними священнослужителями. Так, у с. Сніжній Сквирського повіту поміщик Вацлав Любовський будував храм для православних мирян разом з їх настоятелем – священиком Омеляновичем⁴.

Причини побудови православних церков поміщиками-католиками були досить різними. Насамперед, за польської влади та на початку російського панування католицькі аристократи споруджували уніатські храми, сподіваючись, що унія стане зручним засобом для латинізації місцевих православних кріпаків. Після скасування унії ця причина відпала і будівництво православних храмів польськими поміщиками отримало інші підстави.

Передусім, частина польських шляхтичів за десятиліття чиновницької чи військової служби російському Престолу перетворилася на справжніх чи вдаваних російських патріотів і побудова таких храмів ставала для них виявом патріотичних почуттів. Так, власник Великих Єрчиків генерал Лука Сосновський, перебуваючи у відставці в даному маєтку, заповів значні кошти на спорудження у селі православної церкви. При цьому генерал, мабуть, під впливом патріотичного підйому після розгрому Наполеона (діялося це в 1814 році) визначив, що майбутній православний храм має бути освячено на честь небесного покровителя імператора Олександра Благословенного – св. благовірного князя Олександра Невського. Такі храмові присвяти на Правобережній Україні того часу були одиничними і фіксувалися лише у губернських містах. Утім, генерал не встиг реалізувати свого задуму і наступна власниця Великих Єрчиків пані Варвара Бидловська вирішила виконати волю свого попередника, звернувшись до київського митрополита Серапіона (Александровського) з проханням благословити будівництво у селі “такову же каменную церковь во имя Всеавгустейшего нашего монарха Александра Невского”⁵. Владика довго збирав довідки, але, зрештою, дозволив шляхтянці католицького визнання будувати православний храм, спорудження якого було завершено 21 лютого 1820 року⁶. Показово, що нащадки В. Бидловської не виявляли подібної конфесійної терпимості, і храм, споруджений шляхтянкою на генеральські кошти, півсотні років простояв без дзвіниці. На це неподобство звертав увагу сам київський генерал-губернатор, безуспішно намагаючись спонукати молодше покоління Бидловських допомогти православним селянам її збудувати⁷.

При цьому окремі шляхтичі, прохаючи архієрейського благословення на спорудження православного храму, піднімалися майже до висот поезії. Так, власник Якимівки Таращанського повіту Франц Шидловський напередодні польського повстання намагався забезпечити себе від переслідувань епістолярною демонстрацією своєї лояльності державній релігії Російської імперії. “Неусыпное попечение о благосостоянии и благолепии храма Божия воспламенили в душе моей пламень благочестия и набожности

и намерением моим издавна было соорудить памятник, не пышность и суетную славу знаменующий, но хвалу Божию умножить могущий”, – писав шляхтич-католик православному митрополитові про свій намір⁸.

Проте, подібне польське меценатство з відтінком російського патріотизму все ж було порівняно рідкісним. Значно частіше представникам єпархіальної та губернської влади доводилося спонукати поміщиків-католиків до спорудження православних церков для місцевих кріпаків. Більше того, деколи такий м’який примус владі доводилося застосовувати навіть до православних землевласників Правобережжя.

Характерним прикладом цього є історія з церковним меценатством одних з найбільших магнатів Південно-Західного краю графів Браницьких⁹. Родоначальник династії Браницьких в даному регіоні граф Ксаверій-Францішек Браницький, будучи ревним католиком і патріотом Речі Посполитої, таки спромігся спорудити два невеликі православні храми-каплиці у Ксаверівці та Шамраївці, але проіснували вони недовго і являли собою жалюгідне видовище порівняно із величним костелом, який був споруджений Францішком-Ксаверієм у його резиденції – Білій Церкві¹⁰. Дружина магната Олександра Василівна Браницька (Енгельгардт) походила зі смоленської шляхти і сповідувала православ’я. Проте, довге проживання у середовищі, де виразно домінували манери польської шляхти, зробило її віровизнання суто номінальним. Росіянка стала розмовляти польсько-російським суржилом, а наприкінці життя просила дозволу в Святійшого Синоду Російської Православної Церкви про поховання себе у католицькому костелі поряд із чоловіком¹¹. Ще одним виявом формальності віровизнання графині було те, що вона за півстоліття проживання у Білій Церкві не спорудила жодного православного храму і місцеві миряни ледве поміщалися у шести невеликих дерев’яних церквах, збудованих ще в козацькі часи. Але в 1831 р. вибухнуло польське повстання, в якому молодші покоління Браницьких брали надзвичайно активну участь, зокрема, були одними з головних спонсорів повстання. При цьому Браницькі мали що втрачати (понад дві сотні населених пунктів лише на Правобережній Україні), а тому діяли вельми обачно. Російська влада не змогла довести їх участі в повстанні, але мала підстави підозрювати і вимагати матеріальних виявів лояльності до російського престолу.

Наприкінці 1831 року магнатка отримала листа від імператора Миколи I, в якому він сповіщав, що розпорядився землевласникам Південно-Західного краю потурбуватися про будівництво православних храмів і сподівається в тому числі й на Олександру Василівну¹². Досвідчена в тонкощах придворної дипломатії обер-гофмейстериня царського двору добре розуміла, що це означає, тим більше, що по всьому Правобережжю у той час відбувалися конфіскації маєтків польської шляхти, котра брала участь у повстанні. Крім того, графиня перебувала у досить похилому віці і вирішила забезпечити майбутнє своїх нащадків заповітом. Зокрема, у ньому вона брала на себе обов’язок спорудити 12 православних храмів. Один із них – Спасо-Преображенський храм у Білій Церкві – став її усипальницею¹³. Він був три престольним і став єдиним першокласним православним храмом Київської митрополії¹⁴.

Графиня небезпідставно підозрювала, що реалізувати свій заповіт повністю у неї не вистачить часу, а тому визначила чималі кошти для того, щоб цю справу завершили її нащадки. Але якщо Олександра Василівна була представницею ще старої катерининської аристократії і таке примусове меценатство розпочала досить ефективно, то її нащадки, виховані у душі непохитного польського патріотизму, не особливо поспішали. Маючи визначені заповітом кошти, шляхтичі робили все можливе, щоб православні храми

будувалися якомога повільніше і деколи виявляли максимум “щедрості”, жертвуючи деяким церквам по кілька дубів зі своїх неозорих лісових володінь.

Другий білоцерківський храм (св. Марії Магдалини) був започаткований ще Олександром Василівною, але завершений її сином Владиславом-Гжегожем Браницьким лише в 1843 році¹⁵. Графиня започаткувала і Свято-Спиридонівську церкву в с. Шамраївці, але збудував її також вищеназваний син, причому справа не обійшлася без особистого втручання російського імператора¹⁶. У другій “столиці” шляхтичів Браницьких, містечку Ставищах Свято-Покровська церква споруджувалася майже півстоліття і при цьому графи не тільки меценатствували, але й застосовували езекуції щодо місцевих кріпаків, намагаючись спонукати їх до будівництва храму¹⁷. Коли ж згодом шляхтич Браницький запропонував ставищанцям 6 000 крб. на будівництво іншого, Свято-Успенського храму, то миряни відмовилися від графської допомоги і спорудили церкву самотужки¹⁸. У повітовому центрі Богуславі графи Браницькі будували Свято-Троїцьку церкву майже три десятиліття, причому зробили це досить неякісно¹⁹. (Це при тому, що Олександра Василівна ще за свого життя виділила на будову 15 000 крб.)²⁰. Але онук графині Костянтин Браницький, вочевидь, знаходив більш ефективне застосування цим коштам, тому будівництву довелося допомагати Святійшому Синоду РПЦ.

У багатьох випадках місцевій владі в особах губернаторів та генерал-губернаторів доводилося “спонукати” шляхтичів Браницьких виконувати заповіт померлої графині. Так було, наприклад, у с. Сухолісах Васильківського повіту, де графська економія, попри гнівні листи київського губернатора та прохання митрополита, майже десяток років переносила храм до вже давно перенесеного села²¹. В середині 50-х років ХІХ ст. київський митрополит Філарет (Амфітеатров) кілька разів звертався до київського генерал-губернатора з повідомленням, що граф Браницький “нисколько не заботится” про побудову обіцяного кам’яного храму в с. Красилівці Таращанського повіту²². І лише призначений генерал-губернатором Д. Бібіковим прискіпливий контроль Таращанського земського справника “допоміг” графу Браницькому звести в селі величну кам’яну споруду.

У містечку Рокитному графи Браницькі так і не збудували нового храму. Й хоча до вищевказаного населеного пункту приїздив особисто київський губернатор, магнати прийняли його настільки гостинно, що він дозволив просто здійснити косметичний ремонт старої церкви, яка вже давно не вмщала всіх охочих помолитися й перебувала в аварійному стані²³.

Втім, деколи графи Браницькі демонстрували широту душі й будували православні храми навіть у селах, які їм не належали. Так було, наприклад, у Любчі Таращанського повіту. Це село було поділено між дев’ятьма дрібними шляхтичами-землевласниками, які ніяк не могли спорудити церкву для своїх кріпаків. Київський митрополит та генерал-губернатор списали з цього приводу цілий стос паперу, намагаючись спонукати шляхетську бідноту допомогти ще більш незаможним кріпакам. Місцевий православний храм перебував у настільки аварійному стані, що до Любчі особисто приїздив київський губернатор, котрий надалі пильно контролював хід справи²⁴. Один зі співвласників Любчі шляхтич-католик Войнаровський з цього приводу навіть тимчасово став церковним старостою православного храму, але відразу ж залишив цю посаду, як тільки небезпека минула²⁵. Дрібні шляхтичі сподівалися на вагому допомогу графа Браницького, оскільки до любчанського храму ходили миряни з сусіднього присілка Гостра Могила, який належав магнату. І як тільки останній повернувся із довгочасного перебування за кордоном, він дійсно спорудив у Любчі (не своєму селі!)

православний храм. Місцевий священик доповідав, що церква, споруджена графом Браницьким, є однією з найкращих у повіті²⁶.

Власне, як не парадоксально, але напівпримусове церковне меценатство графів Браницьких пропорційно до кількості маєтностей було наймасштабнішим на теренах тогочасної Київської митрополії.

Деколи причини до церковного меценатства були досить оригінальними і не пов'язаними з політичною неблагонадійністю шляхтичів чи їх участю в польських повстаннях. Наприклад, у містечку Ходоркові Сквирського повіту церковне меценатство було призначене польській аристократці як церковне покарання (єпитимія). Власниця містечка, княгиня Цецилія (Сецилія) Радзівіл у 1826 році вирішила покарати трьох своїх кріпаків за блудне життя. Для цього вона привела їх до храму “как бы в театральный дом”, переодягнувши двох кріпачок у чоловічий одяг, а блудника-чоловіка – у жіночий²⁷. Вони були поставлені панськими економами в центрі храму й тримали хоругви. Це, зрозуміло, відволікало присутніх мирян від богослужіння, спричиняло сміх й було розцінено церковною владою як святотатство. (При цьому не слід забувати, що тогочасне російське законодавство на перше місце ставило саме злочини проти релігії та Церкви). Княгиню збиралися серйозно покарати. Але київський митрополит Євгеній (Болховітінов) виявився справжнім джентльменом і “снисходя на женский пол”, вирішив благословити аристократку “в довольное восчувствование” замінити в Ходоркові стару дерев'яну церкву на кам'яну²⁸. Відповідно, уже в другій половині ХІХ століття у невеликому містечку існувала цегляна церква²⁹.

Ця історія мала й церковно-фундаційне продовження. Зокрема, перед смертю (у 1856 році) Сецилія Радзівіл заповіла величезні кошти на будівництво римокатолицьких костелів у Варшаві, Києві, Одесі, Малині, Сквирі, Радомишлі³⁰. За тогочасним законодавством, заповіт шляхтянки міг бути реалізований лише в тому випадку, якщо на це дасть згоду православна духовна влада. Наприклад, щодо костелу у Сквирі думки церковних владоможців розділились: Сквирське духовне правління не заперечувало проти будівництва у повітовому центрі костелу, але київський митрополит Ісидор (Нікольський) повідомив київському губернаторові, що допоки в сквирських маєтностях князів Радзівілів не будуть приведені в “надлежащее благоустройство православные церкви”, які в князівських селах є дерев'яними, старими і “неблаговидними”, єпархіальна влада не дасть свого дозволу на спорудження кам'яного костелу у Сквирі, хоч там проживає близько 600 римокатоликів³¹. Один зі спадкоємців покійної княгині Сецилії, князь Вільгельм Радзівіл зрозумів, що без побудови кам'яного православного храму в одному з маєтків йому не обійтися і вирішив здійснити такий меценатський крок в ім'я дозволу на побудову сквирського костелу. Князь обрав село Селезенівку. Коли кам'яний храм споруджувався за убогі кошти кріпаків, то цей процес деколи розтягувався на десятиліття. Князівським же коштом справа реалізовувалася більш оперативно. Вже в 1858 році Свято-Троїцьку церкву с. Селезенівки було урочисто закладено і розпочато будівельні роботи. Восени 1861 року цегляна церковна споруда була вже майже завершеною. Але цього ж року було скасовано кріпацтво і католицькі поміщики (в т. ч. і пан Вільгельм Радзівіл) стали масово відмовлятися від будівництва православних церков. Цього ж знаменного року селезенівський настоятель з причтом та найпочеснішими мирянами написали київському митрополитові Арсенію (Москвіну) листа, в якому йшлося саме про цю проблему: “В настоящем году соизволением Божиим окончен в нашем селении каменный храм, устроенный собственным иждивением владельца имения князя Вильгельма

Радзивилла, а от устройства в нем иконостаса сообразно великолепию храма владетель князь Радзивилл совершенно отказывается. Между тем, и иконостас со старой нашей деревянной церкви к теперешней церкви по своей малости. В следствии чего мы решились устроить новый иконостас на церковный счёт. Потому смиреннейше просим Ваше Высокопреосвященство дозволить нам устройство такового иконостаса по прилагаемому при сем плану”³².

Київський владика дав відповідне благословення, а щодо князя-католика православний митрополит розпорядився благочинному “лично объявить нашу признательность и благословение Божие”, коли пан Вільгельм прибуде до Селезенівки³³.

Подібних випадків парного “церковно-костельного” меценатства на Правобережжі, і зокрема на Київщині, було більш ніж достатньо. Логіка влади полягала в тому, що в даному регіоні костели зазвичай були кам’яними і “великолепной архитектуры”, а православні храми в основному дерев’яними та старими. А оскільки саме Православна Церква в Російській імперії вважалася “первенствующей”, то влада усіяко спонукала католицьких поміщиків до спорудження православних храмів. Власне, одним з найдієвіших інструментів було надання дозволу на будівництво костелів чи каплиць. Якщо ж костел уже існував, то будівництво православного храму католицьким аристократом могло зумовлюватися побудовою дзвіниці при костелі. Такою була, скажімо, ситуація у містечку Ржищеві Київського повіту. Тут був величний костел, в якому під час служінь досить комфортно розташовувалося кілька десятків католиків. А значно більша кількість православних мирян не могла навіть частково поміститися у старовинному дерев’яному храмі. Коли у власника ржищівського маєтку графа Дзялинського виникла нагальна потреба побудувати при костелі нову дзвіницю, то єпархіальна та губернська влада зобов’язали землевласника спорудити у містечку величний православний Свято-Троїцький храм, який ще й зараз є окрасою Ржищева³⁴.

Деколи католицьке меценатство навіть мало на меті спорудити перший у повіті кам’яний православний храм. Так, наприклад, поміщик села Розаліївки Васильківського повіту Каетан Проскура в 1804 році писав київському митрополитові про свій намір стати “фундатором первого по Васильковскому уезду каменного храма”³⁵. До цього в даному регіоні цегляні православні церкви були тільки у повітовому центрі Василькові. Бюрократичні перепони та передчасна смерть п. Каетана Проскури не дозволили реалізувати проект, проте це вдалося наступному поміщику, який також походив з католицької шляхти, – Титу Петровському.

Тобто, незважаючи на відмінності у віровизнанні, національності та соціальному походженні, співпраця між православними мирянами-селянами та землевласниками-шляхтичами неодноразово мала наслідком спорудження православних церков. Утім, лише менша частина їх була побудована виключно з філантропічних міркувань. Католицькі шляхтичі, стараннями яких було зведено більшість православних церков, все ж мали певні суто конфесійні підстави або ж мету політичної реабілітації. Втім, незважаючи на такі метаморфози, значна частина православних церков, споруджених католицькими меценатами, ще й зараз є важливими історичними та культурними пам’ятками тих теренів Київщини, Черкащини, Вінниччини та Житомирщини, які в ХІХ ст. утворювали собою Київську митрополію.

- ¹ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 150-155.
- ² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2009. – С. 159-205.
- ³ Там же. – С. 193.
- ⁴ Там же. – С. 173.
- ⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 438. – Спр. 22. – Арк. 1.
- ⁶ Там само. – Арк. 8.
- ⁷ Там само. – Ф. 442. – Оп. 295. – Спр. 37. – Арк. 1.
- ⁸ Там само. – Ф. 127. – Оп. 492. – Спр. 9. – Арк. 1.
- ⁹ З цього приводу див.: Перерва В. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква, 2011. – 270 с.
- ¹⁰ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 45. – Спр. 16. – Арк. 1; Там само. – Ф. 127. – Оп. 54. – Спр. 51. – Арк. 1.
- ¹¹ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА СПб.) – Ф. 796. – Оп. 117. – Спр. 24. – Арк. 1-6.
- ¹² Державний архів Російської Федерації у м. Москві. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2-4.
- ¹³ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 84. – Спр. 70. – Арк. 2.
- ¹⁴ Перерва В. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква. – Біла Церква, 2004. – С. 15.
- ¹⁵ Перерва В. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква, 2011. – С. 83-85.
- ¹⁶ РДІА СПб. – Ф. 797. – Оп. 2. – Спр. 5342. – Арк. 1-6.
- ¹⁷ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 483. – Спр. 46. – Арк. 3-8.
- ¹⁸ Перерва В. Ставище: з православного минулого. – Біла Церква, 2006. – С. 18.
- ¹⁹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 800. – Спр. 724. – Арк. 1-44.
- ²⁰ Там само. – Арк. 6.
- ²¹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 805. – Спр. 45. – Арк. 2-21; Перерва В. Преображенський храм села Сухоліси. – Біла Церква, 2005. – С. 9-14.
- ²² Там само. – Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 73. – Арк. 1-7.
- ²³ Там само. – Спр. 628. – Арк. 1-5; Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 235. – Спр. 242. – Арк. 8-9.
- ²⁴ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 488. – Спр. 82. – Арк. 2; Там само. – Оп. 495. – Спр. 8. – Арк. 1-12.
- ²⁵ Перерва В. Любча та Гостра Могила: з православного минулого. – Біла Церква, 2011. – С. 8.
- ²⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 825. – Спр. 259. – Арк. 51.
- ²⁷ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 31.
- ²⁸ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 448. – Спр. 51. – Арк. 1-3.
- ²⁹ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 243.
- ³⁰ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 828. – Спр. 250. – Арк. 22.
- ³¹ Там само. – Арк. 89.
- ³² Там само. – Оп. 833. – Арк. 320. – Арк. 1.
- ³³ Там само. – Арк. 5.
- ³⁴ Перерва В. Троїцький храм м. Ржищева. – Біла Церква, 2005. – С. 11-23.
- ³⁵ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 51. – Спр. 26. – Арк. 1.

Володимир Перерва.

Католицька шляхта і фундація православних храмів у Київській митрополії XIX – початку XX ст.

На підставі широкого кола переважно архівних джерел розглянуто меценатську діяльність польської католицької шляхти щодо будівництва православних церков у Київській митрополії XIX – поч. XX ст. Автор приділяє особливу увагу дослідженню причин подібних виявів конфесійної толерантності.

Volodimir Pererva.

Catholic nobility and foundation orthodoxy churches in Kyiv metropolis in the XIX – beginning XX century.

Under the large range mainly of archives sources to study of Maecenas activities of Poland catholic nobility as to building orthodoxy churches in Kyiv metropolis in the XIX – beginning XX century. Author to pay heed research causes of manifestation of confessional tolerance.

ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ДМИТРА БАГАЛІЯ

Історіографічна модель Дмитра Багалія охоплює майже весь період українського історіописання. Персоналістичний підхід у студіях дослідника – чи не найбільш значуща та ґрунтовна складова його наукової рефлексії. Саме Д. Багалій одним із перших в українській історіографії поставив питання про всебічне вивчення доробку вітчизняних істориків ХІХ – першої третини ХХ ст. Найбільше уваги – і це зрозуміло – науковець присвятив своєму вчителеві. Звернення Д. Багалія до творчої спадщини Володимира Антоновича цікаве також як своєрідна рефлексія його власних історіографічних джерел, оскільки вчений головно формувався під впливами київського професора. Саме В. Антоновичу Д. Багалій завдячував стрімкою кар'єрою, адже той доклав чимало зусиль, щоб допомогти своєму учневі посісти кафедру в Харківському університеті.

У багалієзнавчих студіях О. Оглоблина¹, В. Кравченка², А. Процик³, О. Кіяна⁴, О. Богдашиної⁵, Г. Старикова⁶ та ін. нагромаджено значний фактологічний матеріал щодо нашої проблеми. Проте історіографічний аналіз праць Д. Багалія, які він присвятив своєму вчителеві, ще не був предметом спеціального наукового аналізу. З огляду на це, мета нашого дослідження полягає у комплексному відтворенні постаті київського професора в історіографічній спадщині Д. Багалія.

Дружні стосунки з В. Антоновичем у Д. Багалія склалися вже на студентській лаві. Свідченням цього є листи В. Антоновича, де, окрім інформації про перебіг наукової та громадської діяльності, нерідко трапляються відомості про його стан здоров'я та побутові проблеми. Листи В. Антоновича до Д. Багалія проливають світло на чимало важливих моментів із життя вченого, а саме: наукові відрядження, археологічні розкопки, громадську діяльність тощо. Листи В. Антоновича до Д. Багалія освітлюють також цікаву та малознану проблему складання “Біографічного словника українських діячів (політичних, громадських літературних)”⁷. До цієї справи на запрошення вчителя приєднався і Д. Багалій. Відзначимо, що в 1918 р., у річницю згаданої ідеї В. Антоновича, з ініціативи харківського академіка при Історико-філологічному відділі ВУАН утворили “Комісію для складання біографічного словника діячів України”, першим головою якої став він сам.

Досліджуючи життєвий та творчий шлях В. Антоновича, Д. Багалій передовсім звертається до джерел. Виняткову роль при цьому науковець відводить “Споминам”, шкодуючи, що вони висвітлюють лише невелику частину життя його вчителя. Відзначену сучасниками замкнутість та обачність київського професора історик пояснював умовами тогочасного життя. Д. Багалій стверджував, що В. Антонович, який перебував під постійним наглядом поліції, не міг відверто розповідати про свою громадську діяльність⁸. Принагідно зазначимо, що про обережність В. Антоновича писала більшість його знайомих, втім і учні. Так, І. Линниченко вказував, що причини замкнутості В. Антоновича були наслідком суворої школи життя⁹. О. Левицький писав про чималу кількість ворогів, через яких його учитель “звик не всякому діймати віри і виявляти свою душу”¹⁰. Ще один представник його школи – С. Єгуново-Щербина

підкреслювала, що в стосунках з В. Антоновичем завжди відчувалася певна межа, яку “утворило життя”¹¹.

Чи не вперше в українській історіографії Д. Багалій простежив витoki та еволюцію світогляду В. Антоновича і становлення його як професійного історика. При цьому харківський учений відзначив недостатність джерельної бази для реконструкції названої проблеми. Навіть опрацювавши автобіографічні матеріали В. Антоновича, дослідник на багато запитань не отримав відповіді, відтак він збирає та редагує “Матеріали для біографії В. Б. Антоновича”. Ця праця охоплює період найменш знаних дитячих і юнацьких років історика – до 60-х рр. ХІХ ст., коли відбувалося його інтелектуальне становлення. Д. Багалій з’ясував, що, згідно з концепцією його вчителя, “моральну діяльність всякого чоловіка” слід розглядати крізь призму чинника спадковості, впливу середовища і власної ініціативи. При цьому, твердив В. Антонович, генеалогія (спадок предків) є “найголовнішим з трьох інгредієнтів – на його пай припадає максимум, але не більше од 75 % моральної цінності”¹². Виховання – це лише 5 – 10 %, власна ініціатива – до 15 %. Д. Багалій вважав, що його вчитель значно перебільшив чинник спадковості. Він слушно підмітив, що професор зумів подолати “шляхетську традицію, пішов не за нею, а всупереч їй, одступився навіть формально од дворянства, зробився “одщепенцем” од нього, навіть зрадником його станових інтересів, “перевертнем”, як його почала називати тодішня шляхта”¹³. Науковець констатував, що, попри шляхетське походження, його учитель присвятив своє життя та діяльність інтересам українського народу.

Д. Багалій вказував на панівні впливи польської культури на формування світогляду В. Антоновича в дитячі та юнацькі роки. Його мати, що виховувалася як сирота-годованка в заможній польській родині, перейняла від своїх опікунів шляхетський світогляд, ідеологію та звичаї. Вона намагалася прищепити й своїм дітям польський патріотизм, виховувала їх на прикладах звиятного польського минулого. Д. Багалій доходить висновку, що на його учителя також вплинув цей “гонор” – бажання вирізнитися зпоміж інших людей, показувати себе з кращого боку. Із цієї рисою, відзначає дослідник, В. Антонович намагався боротися протягом усього життя. Цьому неабияк сприяло переконання професора, що його батьком був не польський шляхтич, а син угорського повстанця Джидай Матяш. Сучасний дослідник О. Кіян висловив припущення, що особа батька В. Антоновича – Боніфатія – не імпонувала історикові, й тому наприкінці життя він вигадав досить сумнівну версію про “походження” від сина угорського повстанця. Цей біографічний факт О. Кіян вважає фантазією літнього В. Антоновича, оскільки оповідь про батьківство Джидая Матяша виникає лише на початку ХХ ст.¹⁴.

Д. Багалій вказував, що на формування світогляду професора відбувався “вплив місцевої української стихії в персоні його бабки”¹⁵, а також шляхтича Оттона Абрамовича, у будинку якого деякий час проживав історик. Саме в його бібліотеці В. Антонович познайомився з працями Андрія Чайковського та Адама Міцкевича. Твори А. Чайковського, на думку Д. Багалія, були для його вчителя “місточком між польською і українською стихією і своєрідним виразником об’єднаної в його персоні польсько-української культури”¹⁶. Дослідник відзначив також впливовість західноєвропейських ідей, передовсім французького раціоналізму. “Під впливом французьких енциклопедистів – Руссо, Вольтера, Монтескьє”, на думку Д. Багалія, формувався світогляд майбутнього історика в юнацькі роки. Дослідник доходить висновку, що під впливом вказаних обставин українофільство В. Антоновича склалося

трохи по-іншому, ніж у М. Драгоманова, оскільки “було густо пронизано польською шляхетською культурою і побутом”¹⁷.

Одним з перших в українській історіографії Д. Багалій вказав на роль Миколи Іванішева у становленні В. Антоновича як професійного історика. Дослідник наголошував: як і М. Іванішев, його вчитель був представником документального напряму в розробці історії України. Цей факт, на думку Д. Багалія, зумовлений саме станом тогочасної історичної науки, головно недостатньою кількістю матеріалів з історії України, а також політичною ситуацією, що не сприяла появі праць з вітчизняної історії. В. Антонович надавав перевагу актовим матеріалам як найбільш об’єктивному джерелу. Усе це позначилося на стилі його творів, що позбавлені публіцистичних на шарувань і обмежуються констатацією фактів.

Осмилюючи внесок учителя в розвиток української історії, Д. Багалій стверджував, що до В. Антоновича не було вироблено не лише перспективного плану історичних досліджень, а навіть не окреслено в теоретичному плані обріїв української історії. Його попередники – М. Максимович, М. Іванішев, М. Костомаров – “не могли йому дати історіософії, бо у них самих її не було”¹⁸. Д. Багалій констатує, що його вчитель відразу пішов новою дорогою, значно випереджуючи їх, “утворивши власну історичну ідеологію, що одночасно в своїй загальній частині була ідеологією поступового українського громадянства як правобережної, так і лівобережної України”¹⁹.

Поряд із науковою, Д. Багалій звернув увагу й на громадську діяльність великого дослідника. Він реконструює роки навчання В. Антоновича в Київському університеті, його звернення до ідей і практики хлопоманства, участь у заснуванні Громади. Дослідник зауважив: хоча ідеологію останньої пов’язували з кирило-мефодіївською, ані у В. Антоновича, ані у Київської Громади слов’янська федерація, що була основою світогляду кирило-мефодіївців, не відігравала важливої ролі, оскільки її замінила “українська ідея”. Генезу хлопоманства свого учителя Д. Багалій бачив у реакції проти “батьків-крепосників з боку соціального й яко повернення до української народності, до якої колись, до спольщення належали їхні батьки з боку національного”²⁰. Після своїх поїздок під час канікул Україною в пореформені роки В. Антонович, на думку науковця, зрозумів, що єдиний демократичний елемент у країні – це селянство. Ці подорожі стали знаковими для історика. Приєднавши “слабкі знання про українство до загальної демократичної французької теорії”, пише Д. Багалій, професор відкрив для себе українство²¹.

У контексті вивчення громадської діяльності В. Антоновича Д. Багалій спробував з’ясувати заплутане питання про його участь у польському повстанні. Дослідник зазначав, що серед наявних у нього матеріалів до проблеми збройного виступу 1863 р. трапляються згадки про В. Антоновича як одного з організаторів повстання. За характером документа науковець припускав, що цю вказівку було взято з неперевіраних польських джерел. Відтак дослідник відкинув факт причетності В. Антоновича до польського повстання; це також заперечував і сам учений, і його друзі. У цьому плані особливо цінними Д. Багалій вважав свідчення польського революційного діяча, організатора підпілля в Києві С. Бобровського, який заперечував участь київського професора у польському повстанні. Останній вказував, що в підготовці до виступу 1863 р. В. Антонович “не брав і з принципу не міг брати участі”²², бо він не міг сприйняти гасла про об’єднання поляків і українців “в межах історичної Польщі”²³.

Д. Багалій розглянув свідчення й іншого польського історика – Ф. Равіти-Гавронсько-го, який стверджував, що В. Антонович належав до активної революційної партії, яка

хотіла здійснити переворот у Росії. Польський учений вказував, що дослідник їздив до Петербурга, де від імені київського конспіративного осередку вів перемовини з Йо-сафатом Огризком – провідником петербурзької групи польських революціонерів. Д. Багалій припускав, що саме ці перемовини зайвий раз переконали В. Антоновича в безперспективності збройного виступу і схилили до прийняття більш поміркованої пропагандистської тактики²⁴.

Дослідник звернувся також до спогадів українських мемуаристів – найближчих соратників у громадській праці свого учителя. Зокрема, Б. Познанський писав, що В. Антонович досить негативно ставився до польського повстання, стримував багатьох від участі в ньому. Свідчення Б. Познанського та С. Бобровського переконали Д. Багалія в тенденційності Ф. Равіги-Гавронського²⁵. Дослідник доходить висновку, що В. Антонович, не пориваючи товариських зв'язків з повстанцями, не брав участі в підготовці до збройного виступу.

Зазначимо, що в науці того часу деякі дослідники дотримувалися протилежної думки. Як твердить В. Міяковський, київський професор у своїх споминах “свідомо замовчував обставину своєї належності до польських революційних організацій, в яких до 1860 р. він вважався як один з найактивніших діячів”²⁶. М. Гогель (автор праці з історії польського повстання) подає свідчення Й. Огризка, згідно з якими В. Антонович був причетний до організації збройного виступу²⁷.

На думку Д. Багалія, його вчитель, враховуючи реалії тогочасного політичного життя розумів, що революційні гасла серед дезорганізованих селян не матимуть успіху. Відтак він обрав “працю для народу..., для піднесення, в першу чергу, його національної свідомости, освіти, добробуту”²⁸. Дослідник вказував, що професор, бажаючи виправдатися від звинувачень у сепаратизмі, звів завдання Громади до легальних, просвітніх рамок. Весь подальший шлях В. Антоновича, на думку Д. Багалія, “це був шлях [...] культурного відродження України, в його найбільш опортуністичній щодо російського царату формі”²⁹.

Вказуючи на різноплановість наукової спадщини В. Антоновича, Д. Багалій виділяв декілька основних напрямів його діяльності. Насамперед дослідник високо оцінював його роль як археографа. Він вказував, що праці на посаді головного редактора Комісії для розгляду давніх актів його учитель посвятив понад двадцять найбільш активних років свого життя. Зауважимо, що археографічна діяльність В. Антоновича знайшла відображення в листах до свого учня³⁰. Д. Багалій вказував, що В. Антонович не обмежувався пошуками тільки в Київському центральному архіві, він часто їздив до Москви, де працював у рукописному відділі Рум'янцевського музею та в Архіві закордонних справ; до Петербурга – у рукописний відділ Імператорської публічної бібліотеки; до Львова, де вивчав рукописи в бібліотеці Оссолінських. Таким чином було зібрано солідну документальну базу для вивчення окремих періодів українського минулого.

Дослідник наголошував, що його вчитель був не лише видавцем “сирих матеріалів”. Він також був їх першим інтерпретатором. До кожного тому актів, виданих в “Архіві Південно-Західної Русі”, В. Антонович долучив ґрунтовне їх опрацювання. Так з'явилася серія монографій з історії козацтва, селянства, шляхти, міщанства та духовенства³¹. Принагідно зазначимо, що про вагомість археографічної праці В. Антоновича писали й інші дослідники його спадщини – і сучасники (зокрема С. Томашівський³², В. Доманицький³³, А. Верзилов³⁴, В. Ляскоронський³⁵, Д. Дорошенко³⁶, М. Кордуба³⁷, В. Біднов³⁸, Б. Крупницький³⁹), й учені нашого часу (В. Ульяновський⁴⁰, Я. Калакура⁴¹, К. Кондратюк⁴² та ін.).

Не міг оминати увагою Д. Багалій діяльності свого учителя в царині археології. На його думку, серед російських археологів В. Антонович посідає одне з найпочесніших місць разом з академіком Д. Анучиним⁴³. Саме його вчитель “заповнив велику прогалину в передісторії України своїми власними археологічними дослідженнями”⁴⁴. В. Антонович брав активну участь у п’яти російських археологічних з’їздах, виголошуючи реферати, написані на підставі власних розкопок. “Щоб скласти уявлення про значення археологічної діяльності В. Антоновича, достатньо згадати, що граф Уваров приписує йому відкриття й наукове описання особливого типу печер, які слугували житлом первісній людині перехідної доби”, – пише Д. Багалій⁴⁵.

Археологічна діяльність В. Антоновича простежується й у листах до його учня. Саме в них професор уперше згадує про створену ним археологічну карту Київської губернії, де на підставі майже 400 проведених розкопок були зведені відомості про 12 000 курганів, більш як 400 городищ, про кам’яні, бронзові та залізні знахідки, печери, кам’яних баб, монетні скарби⁴⁶. Підсумовуючи діяльність В. Антоновича на ниві археології, дослідник вказував на надзвичайно багаті результати розкопок свого учителя. Д. Багалій звертає увагу і на той факт, що археологічні дослідження проводилися систематично, на визначеній території, досліджувалися не окремі могили, які могли дати багато золота, а групи об’єктів, що давали можливість з’ясувати типологію і похоронного обряду, і самих речей. У результаті пошуків, констатує Д. Багалій, В. Антонович пролив світло на особливості похоронного обряду і матеріальної культури окремих слов’яно-руських племен. Археологічні пошуки дали можливість стисло, але змістовно схарактеризувати слов’янську добу в археології Наддніпрянщини. Аналогічні за повнотою узагальнення В. Антонович зробив і щодо інших передісторичних епох на території України – кам’яної та бронзової.

Дослідник вказує, що і в історіографії, і в археології В. Антонович створив школу, представники якої засвоїли його методикку і пішли далі наміченим ним шляхом. Серед останніх науковців називає М. Біляшевського, К. Мельник-Антонович, В. Данилевича, І. Лінниченка, Д. Яворницького. Д. Багалій згадує, що під впливом В. Антоновича він і сам провів низку розкопок на території Слобожанщини і знайшов речі скито-сарматської та слов’янської доби⁴⁷. Варто зазначити, що діяльність В. Антоновича в царині археології високо оцінювали й інші представники тогочасної науки – С. Томашівський⁴⁸, В. Доманицький⁴⁹, А. Верзилов⁵⁰, В. Ляскоронський⁵¹, Д. Дорошенко⁵², В. Біднов⁵³, М. Брайчевський⁵⁴.

Звертається Д. Багалій і до аналізу педагогічної спадщини В. Антоновича. Він зазначав, що “хоч жоден з університетських курсів не був надрукований, а виходили вони в літографованих виданнях, проте вони захоплювали слухачів високою науковою вагою, рясно порозкладуваними в них історичними узагальненнями, та мали значення не лише наукове, але навіть громадське для своєї доби”⁵⁵. До речі, більшість учнів В. Антоновича (В. Данилевич, В. Щербина, М. Стороженко, А. Верзилов) у своїх споминах згадували, що лекції їх учителя вирізнялися “ясним, стислим змістом, значною кількістю узагальнень, відсутністю тих дрібниць, які даремно затіняють суттєве чітким викладом, повною відсутністю тенденційності, критичним ставленням до джерел та суворою об’єктивністю”⁵⁶. І все ж, поряд із захопленням науковістю лекцій В. Антоновича, деякі його учні, зокрема І. Лінниченко, вказували, що курси з історії козацтва їх розчарували⁵⁷.

Д. Багалій наголошував, що вершиною педагогічної діяльності В. Антоновича стало створення ним наукової школи, представники якої реалізовували творчі ідеї учителя.

Він вказував, що професор за допомогою досліджень своїх учнів насамперед прагнув з'ясувати історію окремих давньоруських земель. Дослідник констатував, що “теми Антоновича не випадкові”, вони підібрані з метою, “щоб на підставі них у цілокупності систематично було розроблено всю “обласну добу” Київської Русі”. Тому, висновував учений, ці студії корисні не лише для України, але і Білорусі та навіть Росії⁵⁸.

Звертаючись до феномена наукової школи В. Антоновича, Д. Багалій означив її як документальну. Дослідник також зазначав, що Київська школа склалась як з учнів В. Антоновича, так почасти і зі сторонніх осіб, яких об'єднував спільний науковий інтерес (вивчення історії України, переважно Правобережної) і спільна архівна база (Київський центральний архів давніх актів)⁵⁹. Д. Багалій стверджував, що вплив В. Антоновича на зміст праць учнів позначився, окрім методології, також у тому, що вони вносили в свої праці археологічний, історико-географічний та етнографічний матеріал, якого “потребувала краєва метода дослідження”⁶⁰.

Однак не всі дослідники визнають існування Київської документальної школи В. Антоновича. С. Томашівський вважав, що В. Антонович “ніякої школи (в розумінню якогось одноцільного історичного напрямку) не оснував, ані не мав учеників у тім розумінню”. Він характеризував твердження про школу В. Антоновича як “анахронізм” чи “непорозуміння”⁶¹. Аналогічні думки висловив Д. Дорошенко. Він констатував, що В. Антонович зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками. Але говорити про “школу” В. Антоновича, учні якого, перейнявши його методи, засвоїли і його загальні погляди, а потім розглядали їх та вдосконалювали у своїх власних працях, на думку Д. Дорошенка, не можна⁶². Такі оцінки заперечували чимало учнів В. Антоновича. Про свою пов'язаність з історичною школою київського професора писали М. Грушевський⁶³ (хоча в сучасній історіографії побутує погляд про замовчування або навіть відкидання ним факту приналежності до неї⁶⁴), М. Довнар-Запольський⁶⁵, А. Верзилов⁶⁶, В. Щербина⁶⁷. Сучасний дослідник О. Кіян доходить висновку, що процес зародження та еволюція київської наукової традиції історичних досліджень була остаточно трансформована В. Антоновичем у рамках неформального об'єднання українських істориків, що за всіма параметрами відповідає статусу “історичної школи”⁶⁸.

Підсумовуючи свої рефлексії, Д. Багалій зробив спробу визначити роль В. Антоновича в українській історіографії та дати загальну оцінку його історичної спадщини. Передовсім він ґрунтовно схарактеризував історіософські ідеї учителя. У цьому контексті вчений високо оцінив лейтмотив “Бесід про козацькі часи на Україні” де, на його думку, “оформились бажання народу в історичному процесі”. У росіян – це абсолютизм, принцип авторитету влади, на користь якої вони завжди зрікалися особистих привілеїв. У поляків – принцип аристократизму, аристократії демократичної. В українців – вічовий принцип, засада народного демократизму і визнання рівного політичного права кожного члена суспільства. У наведеній історіософії національних типів, на думку Д. Багалія, його вчитель синтезував тодішні політичні, національні й соціальні пріоритети трьох слов'янських народів.

Визначаючи роль В. Антоновича в українській історіографії та даючи загальну оцінку його працям, Д. Багалій вказує на комплексність його спадщини. Він стверджує, що його учитель “висунув на перше місце і матеріальне, і культурне становище населення”. Для характеристики економічного стану, констатує дослідник, В. Антонович не

тільки зібрав чимало матеріалу, але освітив його висновками, що не втратили свого значення і для наступних поколінь істориків⁶⁹.

Прикметно, що праці В. Антоновича були об'єктом критичного аналізу і його сучасників, і науковців наших днів. Практично всі авторитетні дослідники (М. Максимович, М. Костомаров, М. Грушевський, М. Данилевич, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, О. Левицький, О. Кіян, В. Короткий, В. Ульяновський та ін.) визнають науковий талант київського професора, відзначають широту порушених ним проблем, майстерність у групуванні фактів, новизну джерельної бази. Деякі науковці розглядали його творчість крізь призму національно-політичної ідеології. Так, представники державницького напрямку (С. Томашівський і М. Кордуба) дійшли висновку, що вчений "вимагає індивідуальні і чисто політичні теми, натомість увагу його притягають масові суспільні явища, де поодинокі одиниці або цілком никнуть або стають у тіні масових змагань, інтересів, симпатій"⁷⁰. Їх не задовольняло нівелювання державотворчих змагань у часи визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а також сама характеристика її вождя.

Попри наукове студіювання спадщини професора, Д. Багалій значною мірою долучився і до популяризації його праць. Так, він був членом спеціальної редколегії для видання творів В. Антоновича, до складу якої увійшли переважно колишні учні київського професора. Вони мали підготувати до публікації дев'ятитомове зібрання творів історика⁷¹. До двадцятої річниці з дня смерті В. Антоновича з ініціативи Д. Багалія було заплановано видання збірника матеріалів до його біографії. Ця праця мала з'явитися ще у 1919 р. до десятої річниці смерті вченого, але через політичну ситуацію цей задум здійснили в 1929 р. у вигляді книги під назвою "Матеріали для біографії В. Б. Антоновича".

Насамкінець зазначимо, що аналіз Д. Багалієм творчої спадщини його учителя був одним з найбільш глибоких та докладних у тогочасній історіографії. Вагомість його студій посилюється тим фактом, що історик протягом тривалого часу підтримував теплі дружні стосунки зі своїм учителем. Можливо, він був одним з небагатьох, кому вчений, урахувавши реалії тогочасного життя, міг у приватних розмовах висловити свої думки. Д. Багалій характеризував свого учителя як одного з найвидатніших діячів науки в різних її галузях – історії, археології, історичній географії та етнографії. Науковець підкреслював широту порушених В. Антоновичем проблем, глибоке розуміння предмета досліджень, новизну джерельної бази, послідовність у відстоюванні своїх наукових положень та принципів. Студії Д. Багалія є джерелом цінних біографічних даних про життя В. Антоновича. Вони складають комплекс матеріалів, необхідний для різнопланового та ґрунтовного дослідження біографії і діяльності вченого у наш час.

¹ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857 – 1932 – 1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Український історик (далі – УІ). – 1988. – № 1-4. – С. 92-105.

² Кравченко В. Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії" / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченка. – Харків, 1999. – С. 9-51.

³ Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський та Д. Багалій // УІ. – 1991 – 1992. – № 3-4. – С. 178-185.

⁴ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К., 2005. – С. 35-38.

⁵ Богдашина О. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 88-112.

⁶ Стариков Г. Постать Д. І. Багалія в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – 2008. – С. 259-282.

⁷ Листи Володимира Антоновича до Дмитра Багалія за 1880 – 1902 роки (автографи та копії) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упорядники: Короткий В., Ульяновський В. У 3-х томах (далі – Син України). – Т. 1. – К., 1997. – С. 234-235.

⁸ Багалій Д. Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича // Там само. – С. 196-200.

⁹ Линниченко И. Владимир Бонифатиевич Антонович 1830 – 1908 // Там само. – С. 348.

¹⁰ Левицький О. Сторінка з життя В. Б. Антоновича // Там само. – С. 336.

¹¹ Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка споминів) // Там само. – С. 375.

¹² Багалій Д. Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича // Там само. – С. 197.

¹³ Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. (далі – Багалій Д. І. Вибрані праці). – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / НАН України. Ін-т укр. Історіографії та джерел. ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.) / Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Харків, 2001. – С. 485.

¹⁴ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор... – С. 87, 184.

¹⁵ Багалій Д. Нариси української історіографії... – С. 486.

¹⁶ Там само. – С. 487.

¹⁷ Там само. – С. 487.

¹⁸ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // Багалій Д. І. Вибрані праці. – Т. 2. – Харків, 2001. – С. 234-235.

¹⁹ Там само. – С. 235.

²⁰ Там само. – С. 234.

²¹ Багалій Д. Нариси української історіографії... – С. 488.

²² Там само. – С. 490.

²³ Там само. – С. 492.

²⁴ Там само. – С. 494.

²⁵ Там само. – С. 497.

²⁶ Міяковський В. В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією // Син України. – Т. 2. – С. 43.

²⁷ Гогель Н. Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа // Там само. – С. 41.

²⁸ Багалій Д. Нариси української історіографії... – С. 499.

²⁹ Там само. – С. 499.

³⁰ Листи Володимира Антоновича до Дмитра Багалія за 1880 – 1902 роки (автографи та копії) // Син України. – Т. 1. – С. 220, 234.

³¹ Багалій Д. Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича... – С. 24-26; Його ж. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті... – С. 234; Його ж. Нариси української історіографії... – С. 490.

³² Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України. – Т. 1. – С. 30.

³³ Доманицький В. Володимир Антонович // Там само. – С. 68-69.

³⁴ Везилов А. Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича // Там само. – С. 72.

- ³⁵ Ляскоронський В. В. Б. Антонович // Там само. – С. 84.
- ³⁶ Дорошенко Д. Володимир Антонович в українській історіографії // Там само. – С. 109-110.
- ³⁷ Кордуба М. Володимир Антонович // Там само. – С. 129-130.
- ³⁸ Біднов В. Життя і наукова діяльність професора В. Б. Антоновича // Там само. – С. 138.
- ³⁹ Крупницький Б. Володимир Антонович (1834 – 1908) // Там само. – С. 141-142.
- ⁴⁰ Ульяновський В. Вступна стаття, коментарі. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 58-60.
- ⁴¹ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 190.
- ⁴² Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями та концепції. – Львів, 2002. – С. 118.
- ⁴³ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті... – С. 238.
- ⁴⁴ Там само. – С. 238; Багалій Д. Нариси української історіографії... – С. 507.
- ⁴⁵ Багалій Д. Антонович Владимир Бонифатиевич // Син України. – Т. 1. – С. 26-27.
- ⁴⁶ Листи Володимира Антоновича до Дмитра Багалія за 1880 – 1902 роки (автографи та копії) // Там само. – С. 232.
- ⁴⁷ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті... – С. 239; Його ж. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної... – С. 508.
- ⁴⁸ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України. – Т. 1. – С. 32-36.
- ⁴⁹ Доманицький В. Володимир Антонович // Там само. – С. 69.
- ⁵⁰ Верзилов А. Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича // Там само. – С. 74.
- ⁵¹ Ляскоронський В. В. Б. Антонович // Там само. – С. 91-92.
- ⁵² Дорошенко Д. Володимир Антонович в українській історіографії // Там само. – С. 110.
- ⁵³ Біднов В. Життя і наукова діяльність професора В. Б. Антоновича // Там само. – С. 139.
- ⁵⁴ Брайчевський М. Європеєць рідної історії // Там само. – С. 147.
- ⁵⁵ Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури / Вст. ст., прим. та коментар А. П. Яреценка. – Х., 2002. – С. 34.
- ⁵⁶ Данилевич В. В. Б. Антонович как професор // Син України. – Т. 1. – С. 385; Щербина В. Воспоминание о В. Б. Антоновиче // Там само. – С. 399; Стороженко М. Из споминів // Там само. – С. 406; Верзилов А. Воспоминания о В. Б. Антоновиче // Там само. – С. 414-416.
- ⁵⁷ Линниченко И. Владимир Бонифатьевич Антонович 1830 – 1908 // Там само. – С. 345.
- ⁵⁸ Багалій Д. Автобіографія... – С. 35-36.
- ⁵⁹ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті... – С. 239.
- ⁶⁰ Багалій Д. Автобіографія... – С. 36.
- ⁶¹ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України. – Т. 1. – С. 60.
- ⁶² Дорошенко Д. Наукова діяльність Володимира Антоновича // Син України. – Т. 2. – С. 280.
- ⁶³ Грушевський М. Рец. На Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. IX. – 1896. – С. 4.
- ⁶⁴ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор... – С. 65, 82.
- ⁶⁵ Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // Син України. – Т. 2. – С. 239.
- ⁶⁶ Верзилов А. Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича // Там само. – Т. 1. – С. 74.
- ⁶⁷ Щербина В. Воспоминание о В. Б. Антоновиче // Там само. – С. 399.

⁶⁸ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор... – С. 62.

⁶⁹ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті... – С. 237.

⁷⁰ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Син України. – Т. 1. – С. 52.

⁷¹ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор... – С. 47.

Маркевич Мар'яна.

Постать Володимира Антоновича в історіографічній рефлексії Дмитра Багалія.

Встановлено особливості історіографічного аналізу Д. Багалієм наукової спадщини В. Антоновича. Зіставлено студії вченого з історіографічними ідеями попередників і сучасних йому дослідників. Зроблено висновок про вагомість вкладу Д. Багалія в дослідження антоновичезнавства.

Markevych Mariana.

The Figure of Volodymyr Antonovych in Historiographic Reflection of Dmytro Bahaliy.

The author focuses on studies of Antonovych by Dmytro Bahaliy. She defines the peculiarities of Bahaliy's historiographic analysis of Antonovych's scientific heritage. The studies of the scientist are compared with the historiographic ideas of Dmytro Bahaliy's predecessors and contemporaries. She concludes that Bahaliy made a valuable contribution to Antonovych Studies.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ГОЛОВА АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НТШ

Проблема археографічної діяльності Михайла Грушевського у львівський період його життя, незважаючи на узагальнювальні праці Івана Бутича¹, Мирона Капралія² та Ігоря Гирича³, потребує більш детального висвітлення. Так, досі нез'ясованими залишаються методологічні та методичні аспекти розгорнутої вченим у НТШ археографічної праці. Більшої уваги потребує з'ясування організаційних принципів функціонування Археографічної комісії Товариства. Врешті, недостатньо вивчене на сьогодні й питання місця археографічної складової в науково-дослідній діяльності Львівської історичної школи автора "Історії України-Руси". В сумі, це помітно ускладнює цілісне осягнення організаційного доробку М. Грушевського у галузі археографії в передвоєнне двадцятиліття. Вказані вище проблеми й перебуватимуть у фокусі нашої уваги.

Як самостійна структурна одиниця НТШ, Археографічна комісія (далі – АК) постала 15 січня 1896 р. на спільному засіданні Історично-філософської та Філологічної секцій. Першими членами комісії було обрано О. Борковського, М. Грушевського, О. Колесу, В. Коцовського, К. Левицького, С. Смаль-Стоцького, К. Студинського, І. Франка. Головою комісії та головним редактором її видань обрали ініціатора справи М. Грушевського. Заступником голови – І. Франка, секретарем – К. Студинського⁴. М. Грушевський був незмінним головою АК аж до відомого конфлікту НТШ в 1913 р. Незважаючи на його самоусунення у цей час від головування в Товаристві та всіх його структурах, звіти НТШ згадують його як голову комісії аж до 1918 р. Також учений декілька разів, коли внаслідок конфліктів в НТШ зрікався головування, також відмовлявся і від своїх функцій в АК. Так було, наприклад, під час його першого демаршу внаслідок так званої "статутової кризи" в грудні 1896 р.⁵. Зазначимо, що, незважаючи на жодні конфлікти та негаразди, котрі спіткали НТШ протягом кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., членом АК учений залишався до кінця свого працюючого життя.

Заступником М. Грушевського в АК НТШ аж до вибуху Першої світової війни був І. Франко. Це пов'язане з тим, що саме він виступив ініціатором появи, а згодом займався підготовкою та публікацією більшості томів іншого титульного – поряд із "Жерелами до історії України-Руси" – видання АК НТШ – "Пам'яток українсько-руської мови і літератури". Посада секретаря АК значною мірою залежала від М. Грушевського, про що свідчить те, що її, за поодиноким винятком, обіймали найбільш близькі у певні періоди до нього учні. Так, секретарями АК у довоєнний час були О. Целевич, С. Томашівський, І. Джиджора.

Про утворення та щоденні завдання АК НТШ М. Грушевський невдовзі поінформував загальні збори Товариства у березні 1896 р. Вчений писав: "На початку сього вже року (1896) уконституювалася й особна комісія археографічна для ведення справи публікацій джерелових; задачою її є не тільки видавання предложених матеріалів археографічних, але й вишукування та збирання їх через археографічні експедиції й відпоручення..."⁶. Втім, вказував голова комісії, повноцінною її діяльністю може стати лише за умови регулярного та достатнього фінансування. Наразі ж спеціальний бюджет на перший рік

становив лише 1 000 злр. та незначні дотації з фонду НТШ. Своїм завданням комісія поставила видавати раз на рік по одному тому “Жерел до історії України-Руси” та “Пам’яток українсько-руської мови і літератури”.

Вказав М. Грушевський і на джерелознавчі пріоритети в роботі комісії. “Для ближчих томів “Жерел”, – твердив він, – комісія має на увазі, окрім закінчення люстрації 1565 – 1566 рр. земель руських, збірник інвентарів, справоздань etc. з королівщин тихже земель з кінця XV в. і до першої люстрації (споруженне копій з вибраних для нього описей варшавського архиву скарбового вже закінчується), описи королівщин подільських з XVI в., люстрація 1570 р. воєводств Руського, Белзького й Подільського, збірник актів галицьких з часів Хмельниччини, ревізії маєтностей лівобічної Гетьманщини і ин.”⁷.

Для “Пам’яток” першочергову увагу планувалося присвятити збіркам апокрифів (новозавітних та есхатологічних) та легенд, творам української драматичної літератури XVII – XVIII ст. і науковому виданню писань І. Котляревського, приуроченому до його ювілею. Останній проект насамперед мав уміщувати зведений текст з різних видань “Енеїди”. М. Грушевський пропонував опублікувати чотири перші пісні з книги 1809 р. з варіантами інших видань без зміни правопису. Інший член АК В. Коцовський радив друкувати “Енеїду” для ширшої громадськості без коментарів. Комісія прийняла обидва проекти⁸.

Відзначимо, що запланована публікаторська діяльність комісії – по одному тому “Жерел” і “Пам’яток” на рік – виявилася непосильним фінансовим тягарем для НТШ. Через це невдовзі довелося скоригувати запланований видавничий обсяг і, як відзначив у своєму звіті голови Товариства М. Грушевський за 1898 р., було вирішено видавати по одному тому на рік почергово “Жерела” і “Пам’ятки”⁹.

Юридичний статус АК НТШ, як і інші структурні одиниці Товариства, отримала вже в новому статуті, затвердженому галицьким намісництвом у 1898 р. В ньому наголошувалося, що “для деяких спеціальних наукових справ з обсягу кожної секції може бути вибрана окрема наукова комісія, а секція дає їй регулямін, відповідний загальному планові діяльності товариства”¹⁰. В статуті також окреслювалися особливості набуття членства в наукових комісіях. Останні, як зазначалося в документі, вибираються секціями серед членів товариства, але на представлення комісії секція може запросити до її складу також учених, котрі не належать до Товариства. Завдання комісій було визначено в “Регуляміні секцій і наукових комісій Наукового Товариства ім. Шевченка”, прийнятому в лютому 1900 р. “Наукові комісії, – вказувалося в документі, – служать помічним органом секцій, займаючися з поручення або за апробатою секції певною спеціальнішою науковою роботою, головно організаційною”¹¹.

Оскільки членами АК були у своїй більшості представники Історично-філософичної та Філологічної секцій, то їх зібрання відбувалися, як правило, в день засідання котроїсь із цих секцій. Всього за час головування М. Грушевського в АК НТШ відбулося 71 засідання. Найменшою кількістю засідань була в 1899 р. (одне засідання) та в 1897, 1898, 1901 рр. (по два засідання). Найбільше члени комісії засідали в 1911 р. – вісім разів; сім зібрань відбулося в 1908 та 1909 роках. В середньому, за час головування М. Грушевського, АК НТШ засідала чотири рази на рік. Частота засідань, вочевидь, залежала від багатьох чинників як об’єктивного (у першу чергу – це фінансування наукових проектів), так і суб’єктивного (насамперед, кризи в НТШ, унаслідок яких М. Грушевський відмовлявся від функцій голови комісії і вона в цей час не збиралася) характеру. Відзначимо, що з розвитком археографічних

досліджень засідання комісії проводилися дедалі частіше, розширювалося коло розв'язуваних проблем.

У фокусі обговорень численних питань на засіданнях АК НТШ були, зрозуміло, проблеми підготовки та видання титульних видань комісії – “Жерел до історії України-Руси” та “Пам'яток українсько-руської мови і літератури”. Практично кожне засідання комісії голова розпочинав зі звіту про стан справ з друком томів “Жерел” та “Пам'яток”. Так, за нашими підрахунками, із розглянутих протягом головування М. Грушевського в АК близько ста вісімдесяти питань порядку денного названим проблемам було присвячено абсолютну більшість часу. При цьому під дискусію найбільш часто піддавалися проблеми структури, змісту та черговості поодиноких томів, напрямків пошукової активності членів комісії, практики копіювання, розподілу обов'язків в АК, фінансові та організаційні проблеми її функціонування тощо. Всього ж, за спостереженнями Мирона Капрала, “за час головування М. Грушевського Археографічна комісія НТШ розглянула 57 планів видань документів і літературних пам'яток. Кожний проект проходив через ґрунтовне обговорення на засіданнях комісії”¹².

Одним із найбільш активних діячів АК був її голова М. Грушевський. Саме він найчастіше реферував питання, пов'язані з підготовкою чергових томів “Жерел”, а також організації археографічних експедицій. Як і інші члени комісії, голова регулярно звітував про виконану роботу та відбуті археографічні подорожі. Так, через обговорення на засіданнях АК пройшли передмови до всіх томів “Жерел” (крім першого), що їх підготував і видав М. Грушевський. Комісія на березневому засіданні 1909 р. заслуговувала звіт свого голови з відбутої археографічної подорожі до архівів Петербурга¹³.

Відзначимо, що поряд із суто практичними аспектами опрацювання та видання джерельного матеріалу, М. Грушевський ініціював також обговорення теоретичних аспектів археографічної роботи. Так, липневий протокол за 1902 р. доносить до нас факт дискусії серед членів АК про першочергові потреби галицької археографії¹⁴. А на липневому 1909 р. засіданні АК було обговорено справу методу видання археографічних матеріалів: поділ на категорії, хронологія, правопис, оригінали і копії, документи в цілості й ексцерпти і т. ін.¹⁵.

У львівське двадцятиліття М. Грушевський особисто підготував і видав чотири томи “Жерел”. У центрі його археографічної праці було задумане ще в перший рік приїзду до Львова видання люстраційних описів королівщин. Перший том був підготовлений ще до утворення АК НТШ. До другого тому “Жерел” включено люстрації староств Перемишльського, Лежайського, Замківського разом з жупами, що лежали на території Перемишльської землі, а також люстрації Сяноцької землі. До третього – люстрації староств Красноставського, Холмського, Городельського, Грубешівського, Тишовецького, Грабовецького, Белзького, Сокальського, Кам'янського і Жидачівського. До цього тому увійшли також описи Олещицької волості і Городоцького староства, взяті з інвентаря доходів 1564 р., яких немає в люстрації 1564 – 1565 рр. До останнього тому цієї серії (VII-го тому “Жерел”) М. Грушевський подав описи королівщин руських земель 1570 р. При цьому дослідник оминув люстрацію Барського староства, що була видана ним в “Архіві” Київської археографічної комісії як джерельний додаток до його магістерської дисертації. Далі планувалося видавати інвентарі королівщин XVI ст., вже були скопійовані й необхідні тексти, а сама публікація, як вказував учений, була “тільки питанням часу”¹⁶. Кожному тому передувала розвідка укладача, в якій аналізувався економічний стан селянських господарств. М. Грушевський у всіх вступних статтях вивчає подібні питання: категорії

селян, їхній економічний статус, форми землеволодіння, розміри селянських наділів, особливості оподаткування тощо.

Звертають на себе увагу методичні аспекти археографічної діяльності вченого. Так, при наявності кількох текстів документа всі різночитання докладно обумовлювалися в підрядкових посиланнях, зверталася увага на особливості тексту – наявність маргіналій, закреслень, зміни почерку тощо. Обумовлювався текст, написаний на полях, зверталася увага на форму подання матеріалу – таблицна чи рядкова. Пропущені слова та частини слів, поновлені за змістом, подавалися у круглих дужках. У разі непрочитання тексту ставилися крапки. Публікаціям джерел передували змістовні наукові розвідки, котрі базувалися, головним чином, на включених у том документах. Звертає на себе увагу культура наукового апарату виданих М. Грушевським томів. Вони містили географічні та іменні покажчики, котрі, на переконання самого вченого, “дають цінний матеріал для руської ономастики”¹⁷. Відзначимо, що укладання покажчиків ще не було звичною практикою для археографів того часу. Видання люстрацій розтягнулося на доволі тривалий час, попри те, що самі джерела були скопійовані вже в перші роки перебування М. Грушевського у Львові. “Причиною, – пояснює вчений, – були скупи засоби нашої археографічної комісії, що могла випускати не більше як по одному томуві на рік, а через те колекція “Описей королівщин” мусила давати місце іншим публікаціям та чекати черги по кілька років”¹⁸.

Археографічна діяльність М. Грушевського з видання люстрацій королівщин була високо оцінена тогочасною критикою. Відзначалися добра методика автора, його модерне розуміння завдань та методів археографічної праці, наявність передмов, що містили першу спробу аналітичного осмислення опублікованих джерел. І все ж, критичні зауваження викликало зловживання істориком аналітичною процедурою наукового дослідження, уникання ширших узагальнень. Останнє зауваження найбільш концентровано висловив В. Щербина, зазначивши, що М. Грушевський абсолютизував свій “лабораторний” метод і “ретельно уникав всіляких узагальнень та більш чи менш загальних пояснень фактів, що наводяться”¹⁹. Відповідаючи на критику, М. Грушевський заявляв, що свідомо уникає широкого синтезу, оскільки джерельний матеріал в основній частині ще не зібрано, а слабкість джерельної бази некорисно позначилася би на достовірності висновків, спотворюючи дійсний образ минулого. “Я думаю, – писав він, – що мої розвідки служать живим протестом проти таких перекручених генералізувань... Спішитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій [...] було б ненауково”²⁰.

Підбиваючи підсумки огляду роботи М. Грушевського з видання люстраційних описів королівщин, сучасні археографи зазначають, що вона була надзвичайно плідною. Вченому вдалося повністю реалізувати свій видавничий план у частині видання люстрацій Руського воєводства XVI ст. “Через сім років після виходу програми побачили світ чотири фундаментальні томи описів королівщин, які гідно репрезентували нову історичну серію, нову археографічну інституцію, українську науку в цілому, – відзначає Раїса Майборода. – Люстраційні томи “Жерел до історії України-Руси” – переконливий доказ професійного зростання М. Грушевського як історика і археографа. В період підготовки до друку люстраційних описів королівщин Галичини відбувалося формування М. Грушевського і як організатора археографічної справи, котра протягом всього життя залишалася однією з важливих частин його наукової діяльності”²¹.

Разом із тим, сучасна дослідниця відзначає й певні помилки, котрих припустився львівський учений, видаючи колекцію люстрацій. За спостереженнями Р. Майбороди, М. Грушевський помилково у передмові до сьомого тому “Жерел” твердить, що в архівних книгах відсутні описи Хмельницького староства. Ця помилка, вважає дослідниця, стала внаслідок того, що український учений користувався послугами копіїстів, котрі за незрозумілих причин і пропустили люстрацію Хмельницького староства²².

Багато уваги та зусиль М. Грушевський як голова комісії присвятив фінансовому забезпеченню діяльності АК НТШ. Питання бюджету комісії неодноразово ставало предметом самостійної уваги як на її засіданнях, так і на зібраннях членів правління Товариства, а також у спілкуванні його голови з українськими парламентарями, котрі домагалися підвищення дотацій як НТШ у цілому, так і АК зокрема. Проблему збільшення коштів на видання АК піднімали спочатку на її засіданнях, згодом вони обговорювалися на президії НТШ і далі – вже як його звернення – надсилалися у відповідні державні та крайові інстанції. Про гостроту проблеми фінансування повноцінної діяльності АК НТШ свідчать слова М. Грушевського із його передмови до другого тому “Жерел до історії України-Руси”: “Невеликі кошти Археографічної комісії і взагалі Наукового товариства імені Шевченка не дають ще спромоги вести се видання так скоро, як того вимагають потреби українсько-руської науки і великі запаси матеріалів. Археографічна комісія не може ще публікувати більш як по тому на рік, і історичні матеріали мусять чергуватися з історично-літературними”²³.

Початковий бюджет АК НТШ складав 1 000 злр. – надзвичайно мало для підготовки навіть одного тому запланованих видань. Згодом бюджет комісії складав близько 1 500 злр. – ця сума уможлиблювала в надзвичайно економному режимі підготовку та видання одного тому “Жерел” або “Пам’яток”. Але й це, зрозуміло, не відповідало запланованим видавничим планам, окресленим у проекті М. Грушевського. Відзначимо, що постійні звернення членів АК до президії НТШ мали наслідком постійне збільшення її коштів. Так, у 1900 р. бюджет АК становив 3 200 к., в 1901 р. – 4 000 к.²⁴, в 1902 р. – 5 000 к.²⁵, в 1903 р. – 3 500 к.²⁶, в 1904 р. – 3 000 к.²⁷. В 1905 р. Міністерство віровизнань і освіти надало АК дотацію у сумі 2 000 к. на археографічні подорожі у зв’язку із підготовкою запланованого видання корпусу джерел до історії козаччини; з огляду на це бюджет АК цього року становив 4 500 к. Втім, комісія так ніколи й не досягнула заплановані при її утворенні максимальні видавничі темпи – по два томи на рік “Жерел” та “Пам’яток”.

Для збільшення матеріальних фондів АК НТШ керівництво Товариства намагалося використати всі можливості, котрі надавала держава для розвитку наукового руху багатьох народів, що її населяли. Тут цікавим прикладом може бути звернення за ініціативою АК президії Товариства до Міністерства віровизнань і освіти з проханням, щоб воно визначило одну наукову посаду для члена комісії в римському державному “Istituto austriaco di studii storici”, подібно до того, як це зробили представники наукових інституцій інших народів. Це дозволило б опрацьовувати багаті на українські матеріали архіви Рима державним коштом. Мотивуючи своє звернення, керівництво Історично-філософічної секції вказувало: “Коли б міністерство прихилилося до просьби, то се була би дуже корисна річ для дальшого розроблювання української історії, бо в Римі криється багато матеріалів, нетиканих іще чужими істориками, або тільки мимоходом”²⁸. Кандидатом на цю посаду Товариство з подання його голови запропонувало С. Томашівського. Звернення президії НТШ мало успіх і освітнє Міністерство надало на три місяці стипендіальне місце одному з найбільш активних працівників

АК С. Томашівському. Як іменний стипендіат, певний час в архівах Австро-Угорської імперії працював також і М. Кордуба.

З огляду на скромні фінансові можливості як НТШ у цілому, так і АК зокрема, багато уваги на її засіданнях відводилося проблемі економії наявних коштів. Так, за поданням М. Грушевського, члени АК відмовлялися від запланованих археографічних видань, якщо надходила інформація про проекти публікації цих матеріалів іншими археографічними установами. Наприклад, члени АК зреклися попередніх планів видання повного зібрання творів Івана Котляревського, дізнавшись, що такий проект планується київськими видавництвами. Відмовилася комісія і від планів видати “Меморіали Радзивіла”, оскільки їх публікацією зайнялася багатша на кошти Краківська Академія наук. Проблема узгодження археографічних планів між польськими, російськими та українськими археографічними інституціями перебувала на постійному контролі голови комісії. Так, жовтневий протокол 1911 р. доносить до нас інформацію, що “М. Грушевський підніс потребу порозуміння з іншими археографічними видавництвами щодо матеріалів, призначених до найближчих томів “Жерел””²⁹. Також члени комісії при публікації документів обстоювали принцип стислого передання змісту менш важливих чи однотипних текстів, що дозволяло суттєво економити кошти і подавати в одному томі джерел значно більшу кількість матеріалу.

Багато уваги М. Грушевський приділяв проблемі кількісного розширення кола працівників АК НТШ новими фаховими кадрами. При цьому, як свідчать інформаційні звіти про діяльність АК, учений намагався залучати археографів з різних куточків української землі, що могли б своїми знаннями та зв'язками стати в пригоді при плануванні й реалізації нових археографічних проектів. Так, вже у звіті 1900 р. ми бачимо, що початковий склад АК збільшився з восьми чоловік до дванадцяти. При цьому серед співпрацівників АК й представників Наддніпрянщини – киян В. Антоновича і І. Каманіна, харків'янина Д. Багалія та одесита О. Маркевича³⁰. Чергове поповнення складу комісії відбулося в 1902 р. за рахунок В. Гнатюка та О. Целевича. Залучення фахівців-археографів для реалізації проектів АК уможливив статут Товариства, котрим дозволялося до складу комісій обирати не тільки його членів.

Загалом відзначимо, що в перші роки свого існування АК, поряд із лікарською комісією, належала до найменших за чисельністю комісій у Товаристві. Значно більше членів мали мовна, етнографічна та правнича комісії. Втім, прийняття нових археографічних планів – у першу чергу видання документів з історії Хмельниччини та Гетьманщини – актуалізувало проблему кількісного поповнення складу комісії новими працівниками, що й відбувалося практично щороку. Так, у 1909 р. склад АК поповнився одразу трьома новими членами – Олександром Грушевським, Іларіоном Свенціцьким та В'ячеславом Липинським³¹, які пропонували свої проекти в загальному річичі козацької археографії. Внаслідок цих поповнень станом на 1909 р. комісія нараховувала 21 член (у науковому звіті за 1909 р. помилково вказано 22 члена) і стала однією з найчисленніших і представницьких, адже мала у своєму складі представників більшості українських наукових центрів. Наступне суттєве розширення відбулося 28 червня 1911 р., коли членами АК було обрано М. Василенка у Києві, М. Возняка у Львові, А. Єнсена у Стокгольмі, М. Кордубу у Чернівцях, В. Модзалевського в Чернігові, В. Перетца в Києві, Г. Стрипського в Будапешті. З того часу АК стала найбільш численною комісією Товариства, нараховуючи 28 членів.

Утім, найбільш значно коло активних працівників АК НТШ зростало за рахунок учнів М. Грушевського. Власне найкращі представники його Львівської школи

взяли на себе більшу частину реалізації одного з найголовніших завдань діяльності АК – підготовку та видання “Жерел до історії України-Руси”. Тут у першу чергу слід згадати Степана Томашівського, котрий як член і секретар АК НТШ вказується вже у протоколах за 1900 р.³². В 1902 р. членом АК став Олег Целевич. Одразу п’ятьох учнів М. Грушевського – Івана Джиджору, Василя Герасимчука, Івана Крип’якевича, Івана Кревецького та Дениса Коренця – прийняли до складу АК на лютому 1906 р. засіданні комісії. Таке стрімке поповнення її складу відбулося внаслідок запропонованого М. Грушевським і прийнятого президією НТШ проекту пошуку та публікації документів до історії козаччини. Цікаво, що в роботі над реалізацією цього проекту брали участь і не члени комісії. Так, наприклад, до збирання джерел з історії козаччини був залучений Богдан Бучинський, котрий на той час ще не був членом АК³³. В 1907 р. до роботи в АК долучився ще один представник Львівської школи – Іван Шпитковський.

Саме львівські учні М. Грушевського взяли на себе реалізацію його амбітного задуму видання корпусу матеріалів до історії козаччини. Чи не вперше цю проблему як надзвичайно актуальне завдання для Товариства та АК М. Грушевський поставив у своєму річному звіті в 1905 р. При цьому він вказав, що цим разом ідеться про нову якість археографічної праці. Якщо у попередні роки поодинокі дослідники реалізовували свої археографічні плани, то у випадку з пошуком і виданням джерел до історії козаччини праця повинна зробитися колективною та систематичною, адже жоден дослідник не може охопити пошуковою діяльністю численні архівосховища та повноцінно опрацювати всі періоди козацького минулого. Цю колективну працю, говорить дослідник, уможливила молода генерація українських гуманітаріїв, вихована ним у науковому семінарі Львівського університету. М. Грушевський наголосив: “В осени минулого року археографічна комісія прийняла проект такої колективної роботи, що переведена руками молодих робітників, вихованих нами, вписала-б ще одну поважну карту в історію нашого Товариства і його заслуг перед українською наукою. Се проект систематичного студіювання архівів ріжних країв для зібрання й опублікування корпусу документів до історії української козаччини. Сил відповідно приготованих для сеї роботи у нас не бракує. Справа обертається коло грошевих засобів і поставлення молодих археографів наших в можливість зайнятися сими студіями. Полагодити її належить уже до budouчого року”³⁴.

Найбільш докладно проект видання джерел з історії козаччини М. Грушевський обґрунтував у своїй “Записці”, запропонованій до обговорення на засіданні АК в листопаді 1905 р. В ньому він насамперед підніс актуальність своєї пропозиції: “Студіювання історії козаччини, сього найбільш голосного й яскравого, коли не найбільш інтересного періоду історії України, стрічається з великою перешкодою в браку джерел, і се, разом з иньшими обставинами, служить причиною, що сучасний стан нашого знання сього періоду далеко не відповідає його важности й інтересу”³⁵.

Наявні ж археографічні видання, як українські (у першу чергу М. Костомарова та Київської археографічної комісії), так і російські та польські, не мають системного характеру у підборі джерел до історії козаччини і дозволяють висвітлити лише її поодинокі аспекти. З огляду на це, твердить голова НТШ, АК має “моральний обов’язок” зосередитися на цій справі. І якщо раніше реалізація цього проекту була значною мірою ускладнена розпороченістю фахових археографів по багатьох наукових центрах, то на початку ХХ ст. ця кадрова проблема значною мірою вирішена. “Займаючи дванадцятий вже рік катедру історії на львівським університеті, – вказує

М. Грушевський, – я звертав увагу на те, аби мої слухачі (ті розуміється, котрих інтереси сягали далі осягнення учительської кваліфікації) присвоювали собі основи наукової методи в студіюванні історичного матеріалу, але також здобували собі практичні підстави для самостійної роботи над архівальним і взагалі археографічним матеріалом”³⁶. При цьому саме козацький період, наголошує дослідник, будучи надзвичайно вдячним полем для реалізації археографічних амбіцій молодих істориків, був у центрі його уваги на науковому семінарі. Результатами його роботи стали “не менше десятка молодих людей відповідно вправлених в історичну й археографічну методу”. Це, підкреслює М. Грушевський, дає підстави звернутися до АК та президії НТШ з проектом систематичного збирання та корпусного видання джерельних матеріалів до історії козащини.

Обговорюючи археографічні пріоритети в цьому плані, голова Товариства вказав, що корпус джерел мав би обняти час від останньої чверті XVI ст. до середини XVIII ст. Він повинен містити документи, котрі б висвітлювали не тільки військову і дипломатичну історію козащини, які протягом тривалого часу були у фокусі уваги дослідників та археографів XIX ст., а й матеріали для пізнання “козащини як явища соціально-національного, продукта економічних і суспільно-політичних обставин, далі – козацької організації й управи та відносин під козацьким режимом”³⁷. Головними пунктами археографічних експедицій для реалізації цього проекту вчений визначив краківські колекції (бібліотека Чарторийських, бібліотека Ягеллонського університету та Академії наук), варшавські збірки (бібліотека ординації Красінських та колекції Архіву генерального штабу), петербурзькі (Публічна бібліотека, архів Сенату та генерального штабу) та московські (Архів Міністерства юстиції та закордонних справ, теки Маркевича у Рум’янцевському музеї) матеріали. Певну вартість мають також харківські та чернігівські архіви, де, на думку автора проекту, знаходяться залишки актів козацьких урядів. Назвав учений і київську, несвижську та славуцьку збірки. Натомість львівські колекції, вказав дослідник, значною мірою вже опрацьовані.

Виклав М. Грушевський і своє розуміння технічних аспектів організації проекту. На його погляд, роботу слід поділити за хронологією (до Хмельниччини, доба повстання, період від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, часи Мазепи і Скоропадського), а також за групами архівів (архіви краківські та варшавські, архіви московські та петербурзькі та ін.). З огляду на такий поділ, вказував голова АК, слід доручати окремим дослідникам чи групам дослідників збирання джерельного матеріалу з певного періоду з його подальшою публікацією, коли матеріалу назбирається на один стандартний за обсягом том. Будучи талановитим педагогом та проникливим психологом, М. Грушевський вказує: “Таке сполучення роботи збирача з роботою видавця й можливість скорого видання зібраного матеріалу дасть заохоту науковим робітникам і устереже цілий проект від небезпечности загрузнути в передвступних роботах, як то часто буває”³⁸.

Першим кроком до успішної реалізації планів козацької археографії М. Грушевський бачив надану Міністерством віровизнань і освіти дотацію на археографічні експедиції в 1905 р., завдяки чому восени цього ж року відбулася перша архівна подорож у рамках нового проекту. Надалі, пропонує голова АК, слід постійно звертатися з проханнями до міністерства, що дає надію на успіх цілого проекту. Також М. Грушевський підніс ідею звернутися до президії НТШ з пропозицією видавати козацькі томи – як особливо важливі не тільки в науковому, але й резонансні у громадському плані – позачергово. На його переконання: “Публікація ся була б на стільки важна для інтересів

української науки, що представлення се повинно знайти прихильне розв'язання у Віділу Товариства”³⁹.

Для виконання цього амбітного плану М. Грушевським було залучено як найбільш талановитих своїх учнів, так і зацікавлених українськими джерелами дослідників: І. Крип'якевича (формування козаччини – до 1640 р.), С. Томашівського та М. Кордубу (доба Хмельниччина), В. Герасимчука (період Руїни за 1657 – 1665 рр.), І. Кривецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720 – 1740 рр.), Ф. Голійчука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренця (Виговщина), В. Липинського (1676 – 1709 рр.), М. Залізняка (часи І. Мазепи), О. Грушевського (Гетьманщина XVII – XVIII ст.), Ф. Колессу (часи Пилипа Орлика), А. Єнсена (мазепинська еміграція), М. Василенка (Гетьманщина XVIII ст.), В. Модзалевського (щоденник Маркевича), І. Шпитківського (Коліївщина).

Успіхи діяльності комісії у перший рік реалізації проекту козацької археографії були відзначені вже у науковому звіті за 1906 р. У ньому вказувалося, що молоді члени АК протягом року виїжджали до архівів Кракова, Варшави, Петербурга, Москви, Харкова та Києва “з дуже гарними результатами”⁴⁰. Разом із тим, з прикрістю відзначалося, що в 1906 р. АК не отримала проекрованої міністерської дотації, отже темпи пошуку та копіювання джерел очікувано знизяться.

Реалізація проекту козацької археографії повною мірою розкрила науково-організаційний талант М. Грушевського. Він не лише визначав першочергові напрямки археографічних експедицій, але й всіляко сприяв працівникам АК у їхній пошуковій діяльності. Маючи ще з часів магістерських студій добре налагоджені зв'язки в середовищі російських, польських та українських архівістів, а також володіючи розгалуженою мережею фахових копіювальників, учений охоче допомагав працівникам АК, що у своїй більшості були його учнями. Як свідчить, наприклад, листування М. Грушевського, особисте знайомство голови НТШ з Іваном Каманіним та Орестом Левицьким – працівниками Київського центрального архіву давніх актів – відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах, адже уможлиблювало отримання фахових консультацій та замовлення копій необхідних документів без зайвих формальностей. Про характер такої опіки М. Грушевським своїх учнів дозволяє судити зміст листа М. Кордуби. Від'їжджаючи в археографічну експедицію в Російську імперію, молодий учений звертається до вчителя: “В Москві не знаю ні живої душі, а що як мені оповідали, се місто дуже дороге, тому просив-бим зарекомендувати мене якому Вашому знакомому – може проф[есору] Кримському – щоби мені, чужинцеві поміг практичними радами: де найняти квартиру, де харчуватися і т.д. Може Ви дали би мені до него поручаючий лист від себе і адресу...”⁴¹.

Даючи своїм учням завдання археографічного плану, М. Грушевський тримав у полі зору процес їх виконання, постійно перебуваючи в епістолярному діалозі з дослідниками-початківцями. У листах Богдана Барвінського, Василя Герасимчука, Степана Томашівського, Мирона Кордуби, Івана Джиджори, Івана Крип'якевича, Олега Целевича, Федора Голійчука до вчителя надзвичайно цікаво відображено особливості їхньої археографічної праці в багатьох містах Європи, обговорюються евристичні можливості віднайдених джерел, врешті, містяться прохання про поради побутового та наукового характеру.

М. Грушевський, вочевидь, був доволі вимогливим в оцінках пошукових зусиль своїх учнів, про що свідчить їх намагання виправдатись перед учителем. Так, в одному з листів С. Томашівського читаємо: “Як іде праця архівальна? Беру з тої криниці воду

й беру та годі дна дістати. Я не скінчив актів львівських... Може п. Професор візьмуть це наслідком недбалості, але бігме робив усе, як міг, з виїмком тих днів, що архів був замкнений”⁴². А ось і наслідок тої копіткої праці: “Як мої акти про Хмельницького? Виходять один за одним з гнилої ями архіву на денний Божий світ”⁴³.

Надзвичайно цікавими та корисними для наслідування є організаційні особливості реалізації проекту козацької археографії. Одному археографу було надзвичайно складно тривалий час працювати з тим самим архівним масивом. З огляду на це, М. Грушевський, як уперше звернув увагу І. Гирич, застосовував своєрідний “вахтовий метод” у діяльності археографічних експедицій. Цей метод полягав у тому, що на зміну одному археографові, який унаслідок якихось обставин був змушений припинити роботу, їхав інший дослідник. Ця практика, вказує сучасний дослідник, найкраще простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працювали спочатку В. Герасимчук, згодом І. Кревецький, пізніше І. Крип’якевич. І. Кревецький допомагав у копіюванні джерел В. Герасимчукові, який виконував ознайомлювальну роботу. І. Крип’якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх колег, вважаючи своїм першим завданням зустрітися з В. Герасимчуком та І. Кревецьким, щоб скоординувати спільні дії. Згодом через В. Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д. Коренець, М. Стадник та В. Липинський. Через краківські архіви у свій час пройшов і С. Томашівський. У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С. Томашівський і М. Кордуба. При цьому впадає у вічі щире та довірливе ставлення один до одного у середовищі учнів М. Грушевського, що дозволяє говорити про загальний сприятливий емоційний “клімат” його наукової школи.

Незважаючи на молодий вік і значні наукові амбіції, ми зовсім не спостерігаємо особистої недовіри або жадібності щодо знайденого документального матеріалу, боротьби за дослідницькі пріоритети. Навпаки, наявні факти дозволяють говорити, що роботі львівських археографів було притаманне відчуття спільної справи. Так, у Римі на матеріали з історії унійних змагань української церкви другої половини XVII ст. натрапив спочатку М. Кордуба, який розповів про них С. Томашівському. Той не мав часу копіювати ці документи і просив у НТШ грошей на копіюста. Обробку ж матеріалу С. Томашівський готовий був зробити сам або передати для опрацювання комусь іншому. “Отже, – аргументовано твердить І. Гирич, – М. Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, непоєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому”⁴⁴.

Колективна планомірна праця з видання корпусу документів з історії української козащини у короткому часі принесла вагомі результати у вигляді кількох томів документів. Перші підсумки такої роботи голова АК НТШ підбив у передмові до восьмого тому “Жерел”, що відкривав серію видань джерел козацької доби. Стисло переповівши головні думки свого археографічного задуму, М. Грушевський вкотре наголосив на науковій та громадській важливості проекту козацької археографії. В цьому ключі дослідник заслужено підніс заслуги очолованої ним АК НТШ: “Супроти того, що не заносилося на якусь корисну зміну в сім навіть в будучності, себто не було надій, щоб якась інша наукова інституція забралася до скільки-небудь систематичного збирання матеріалу до сеї доби української історії [козащини – авт.], Наукове товариство імені Шевченка, як єдина в тім часі наукова українська інституція, здавалася покликаною зайнятися сим ділом, не зважаючи на його трудності і на бідні свої засоби, обтяжені й без того стількома ріжними проектами, підприємствами, видавництвами,

розпочатими або планованими. Потреби української науки пильно цього вимагали від нього”⁴⁵. Попри численні клопоти, які часом, як твердив М. Грушевський, мали й анекдотичний характер (наприклад, складнощі з отриманням відношень для допуску в російські архіви від Міністерства віровизнань і освіти), протягом перших чотирьох років зусиллями багатьох членів АК, у першу чергу учнів ученого, “були переведені досить широкі розсліди в архівах Львова, Києва, Харкова, Варшави, Кракова, Петербурга, Москви, Відня й ін. і призбирано матеріали для ряду томів, не вважаючи на труднощі, з якими нерозлучно зв’язана була така трудна і зложена справа в тих незвичайно трудних обставинах, в яких і по нинішній день пробуває українська наукова робота”⁴⁶. Втім, із властивим собі оптимізмом, львівський професор, покликаючись на молоде покоління українських археографів, висловив сподівання, “що енергія нашої суспільності, її молодших поколінь особливо, переборе всі ті труднощі і праця, раз зрушена з своєї мертвої точки, буде йти невпинно”.

Розгорнута М. Грушевським в НТШ праця з публікації джерел дозволяє скласти враження про теоретичні та методичні засади його археографічної діяльності. Як твердить сучасний дослідник П. Кулаковський, методика видання, застосована видатним істориком, цілком відповідала археографічним вимогам кінця ХІХ ст. М. Грушевський розкривав скорочення за допомогою дужок, вперше застосував щодо документів Руської (Волинської) метрики поділ тексту згідно з його формуляром. Вчений вносив надрядкові літери в рядок, як правило, не зазначаючи це внесення, осучаснював ряд літер тощо. Інколи М. Грушевський давав публікованим документам власні назви⁴⁷. Відзначимо, що ці методичні засади, розроблені головою НТШ, стали властивими для всіх археографічних видань Товариства. Цей вироблений у тривалій дослідницькій практиці методологічний та методичний інструментар М. Грушевський вважав поважним теоретичним надбанням українських дослідників та радив звернути увагу на його значущість також і російських колег. В нарисі історії діяльності НТШ, опублікованому на сторінках російського “Журнала Міністерства народного просвещения” він зазначив: “Гадаю також, що і з методологічного боку праці Товариства можуть бути цікавими й корисними російським дослідникам: як на мене, наприклад, методи вивчення й опрацювання фольклорного, етнологічного й археологічного матеріалів, археографічні й історичні методи, вироблені й застосовані в наукових працях Товариства, у його, так би мовити, наукових лабораторіях (звісно, у переносному сенсі – оскільки лабораторій у буквальному сенсі Товариство не має), мають свої особливості, іноді не лише цікаві, але й повчальні”⁴⁸.

Підсумовуючи діяльність М. Грушевського на чолі АК НТШ, вкажемо, що саме за його ініціативою та при активній участі Товариство вперше опрацювало і успішно випробувало такі основні напрями археографічної діяльності: 1) джерельна евристика (виявлення, пошук, збирання історичних джерел); 2) вивчення і відбір джерел для публікації; 3) підготовка їх до видання на основі розробленої методики передання тексту, високої культури археографічного оформлення публікацій; 4) написання монографічних розвідок на основі віднайдених джерел у вигляді передмови до видання. Перебуваючи у фарватері цієї роботи, львівський професор визначав пріоритетні напрямки археографічного пошуку, пропонував найбільш важливі для видання джерела, виробляв теоретико-методологічні та методичні засади джерелознавчого аналізу та публікаторської праці. Але, що більш важливо, М. Грушевський, охоче ділячись знаннями та вміннями, власним прикладом надихав своїх учнів – молоде покоління галицьких істориків та археографів, спільні зусилля яких створили цілу епоху

в збагаченні джерельним матеріалом української історичної науки. Тому, осмислюючи багатогранність археографічної праці вченого у галицьке двадцятиліття, цілком поділяємо високу думку сучасних дослідників: “Під керівництвом М. Грушевського Археографічна комісія до 1914 р. видала 9 томів “Жерел” та 7 томів “Пам’яток”. Зважаючи на фінансову скруту НТШ, це був справді видатний науковий результат”⁴⁹.

¹ Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 50-57.

² Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894 – 1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк-Львів, 1995. – С. 166-173.

³ Гирич І. Деякі питання організації М. С. Грушевським археографічної роботи у Львівський період життя (1894 – 1914) // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 266-294.

⁴ З товариства. Діяльність секцій за першу третину р. 1896 (січень-цвітень) // Записки НТШ. – Т. XI. – Львів, 1896. – С. 1.

⁵ З Товариства // Записки НТШ. – Т. XIV. – Львів, 1896. – С. 1-4.

⁶ Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – Т. X. – Львів, 1896. – С. 9.

⁷ Там само. – С. 10.

⁸ З товариства. Діяльність секцій за першу третину р. 1896 (січень-цвітень) // Записки НТШ. – Т. XI. – Львів, 1896. – С. 1.

⁹ Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. // Записки НТШ. – Т. XXVII. – Львів, 1899. – С. 8.

¹⁰ З Товариства. Статут Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – Т. XXIII-XXIV. – Львів, 1898. – С. 6.

¹¹ Регулярні секцій і наукових комісій Наукового Товариства ім. Шевченка (ухвалений на спільним засіданню секцій 19 (31) січня і потверджений Виділом 7 лютого 1900 р.) // Хроніка НТШ. – Ч. 1. – Львів, 1900. – С. 46.

¹² Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського... – С. 171.

¹³ Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка НТШ. – Львів, 1909. – Ч. 38. – С. 16.

¹⁴ Там само. – Ч. 11. – Львів, 1902. – С. 14.

¹⁵ Там само. – Ч. 39. – Львів, 1909. – С. 23.

¹⁶ Грушевський М. [Передмова до т. VII “Жерел”] // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900 – 1906)”. – Львів, 2005. – С. 312.

¹⁷ Там само. – С. 309.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Щербина В. Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т. 1 // Киевская Старина. – Т. XLIV. – 1896. – С. 37-41; Ее же. Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т.2 // Там само. – Т. LX. – 1898. – С. 25-27.

²⁰ Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. С. Грушевського. – Т. III. – Львів, 1900. – С. 2.

²¹ Майборода Р. Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій королівщин XVI – XVIII ст. // Вісник Київського університету “Слов’янський університет”. – Вип. 7: Історія. – К., 2000. – С. 111.

²² Майборода Р. Передмова // Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Раїса Майборода. – К., 1999. – С. 22-23.

²³ Грушевський М. Передмова до тому 2-го “Жерел до історії України-Руси” // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 5: Серія “Історичні студії та розвідки (1888 – 1896)”. – Львів, 2003. – С. 44-45.

²⁴ Діяльність Виділу Товариства в 1901 р. // Хроніка НТШ. – Ч. 9. – Львів, 1902. – С. 5.

²⁵ Там само. – Ч. 13. – Львів, 1903. – С. 6.

²⁶ Там само. – Ч. 17. – Львів, 1904. – С. 2.

²⁷ Там само. – Ч. 21. – Львів, 1905. – С. 2.

²⁸ Наукова діяльність Товариства // Там само. – Ч. 45. – Львів, 1911. – С. 11.

²⁹ Засідання комісій. Археографічна комісія // Там само. – Ч. 48. – Львів, 1911. – С. 17.

³⁰ Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Там само. – Ч. 1. – Львів, 1900. – С. 28.

³¹ Засідання комісій // Там само. – Ч. 40. – Львів, 1909. – С. 15.

³² Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Там само. – Ч. 1. – Львів, 1900. – С. 28.

³³ Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Там само. – Ч. 29. – Львів, 1907. – С. 13.

³⁴ Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Там само. – Ч. 22. – Львів, 1905. – С. 6.

³⁵ Грушевський М. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Там само. – Ч. 24. – Львів, 1905. – С. 19.

³⁶ Там само. – С. 20.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 21.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Там само. – Ч. 29. – Львів, 1907. – С. 13.

⁴¹ Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Упорядники В. Налко, В. Старков // Старожитності Південної України. – Вип. 14. – Запоріжжя, 2005. – С. 57.

⁴² Цит. за: Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894 – 1914 рр.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 102.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Гирич І. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894 – 1914 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 1997. – С. 84.

⁴⁵ Грушевський М. Від Комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”] // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906 – 1916)”. – Львів, 2007. – С. 535.

⁴⁶ Там само. – С. 536.

⁴⁷ Див. докл.: Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики // Український історик. – Т. XXXV. – 1998. – С. 166-171.

⁴⁸ Грушевський М. Львівське Наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900 – 1906)”. – Львів, 2005. – С. 532.

⁴⁹ Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського... – С. 171.

Ольга Владига.

Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ.

Стаття присвячена праці М. Грушевського на чолі Археографічної комісії НТШ. Відтворено організаційні принципи, покладені видатним істориком в основу роботи комісії. Реконструйовано методологічні та методичні засади археографічної праці, розроблені вченим. Зроблено висновок про вагомість доробку Археографічної комісії НТШ на чолі з М. Грушевським для поступу української науки ХХ ст.

Olga Vladyga.

Mikhailo Hrushevsky – Chairman of Archeographic Commission of Shevchenko Scientific Society.

The article is devoted to M. Grushevsky's archeological activity at the head of Archeographic Commission of Shevchenko Scientific Society. The organizational principles that are based of the commission's activity and alaboreted be the prominent historian are resumed. The methodological and conceptual archeographic work developed by scientist is reconstructed. The conclusion about the significance of heritageof Archeographic Commission NTSh at the head of M. Hrushevsky for development of the Ukrainian science of the twentieth century is made.

ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “УКРАЇНА”

Періоди українського минулого, позначені становленням державотворчої традиції, завжди привертали підвищену увагу середовища дослідників. Ця увага, попри зрозумілу наукознавчу мотивацію, була позначена і значним суспільним резонансом, адже спрямовувалася на осмислення комплексу причин хронічної поразки намагання створити власний повноцінний політичний організм. Особливо рефлексивним таке звернення було в 20-ті роки, коли після надзвичайно болючої для національної інтелігенції невдачі Визвольних змагань історики вкотре звернулися до досвіду українського державотворення в добу Хмельниччини та Гетьманщини, шукаючи в подіях сивої давнини відповіді на питання, котрі непокоїли сучасників. Не стояли осторонь цих процесів і автори журналу “Україна”, котрий, відродившись у 1924 р., доволі швидко посів позиції лідера в тогочасному історіографічному процесі. І сам редактор видання Михайло Грушевський, котрий у 20-ті роки на сторінках “Історії України-Руси” студіював українське минуле другої половини XVII ст., і його найближчі співробітники, як учні, так і однодумці, багато писали про проблеми становлення та організації козацької держави. Ці історіографічні тенденції знайшли своє відбиття на сторінках “України” не лише в аналітичних розвідках, але й у джерелознавчих та рецензійних публікаціях. Такий, поза сумнівом, важливий аспект вітчизняної науки того часу досі не став об’єктом окремої уваги дослідників, що значно збіднює наші знання про цей яскравий період відродження української Клію. З огляду на сказане, метою статті є визначення вагомості публікацій часопису у висвітленні проблемних питань доби Гетьманщини.

Важливим аспектом дослідження історії Гетьманщини у баченні авторів “України” була проблема аналізу її суспільно-політичного устрою. У цьому ключі цікавою є стаття українського вченого Лева Окиншевича, опублікована на сторінках журналу. Автор поставив перед собою складне завдання з’ясувати роль та основні повноваження старшинської ради як однієї з важливих державних інституцій¹. Історик детально окреслив основний склад цього державного органу, акцентуючи увагу читача на його безпосередній участі у дипломатичних переговорах і при обранні гетьмана. Значимо, що знаний дослідник історії права висунув припущення, згідно з яким за участю ради вирішувалися також окремі судові справи², встановлювалися податкові побори, надавалися земельні маєтки за службу Війську Запорозькому³. Порівнюючи склад старшинської і Генеральної козацьких рад, вчений визначив між ними чіткі відмінності, які полягали в тому, що до складу останньої, окрім козацької старшини, полковників та гетьмана входили також прості козаки⁴. На основі архівних матеріалів та опублікованих джерел Л. Окиншевич довів важливу роль цієї інстанції у вирішенні суспільно-політичних питань.

Відзначимо, що подібний розв’язок вказана вище проблема отримала також у сучасній історичній науці, що, безумовно, свідчить про актуальність порушених авторами “України” питань. Вітчизняні дослідники козацької історії стверджують,

що старшинська рада на Гетьманщині являла собою продукт нового етапу розвитку політичної думки України і вважалася обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією⁵. Як, наприклад, доводить Віктор Горобець, повноваження ради охоплювали зовнішньополітичну сферу, процедуру гетьманської елекції, питання податкової сфери та земельної політики⁶.

Своєрідним продовженням згаданої теми стала студія професора Михайла Слабченка, яка вийшла у 1918 р. і, як зазначив Л. Окиншевич, не була належно оцінена дослідниками через революційні події в Україні. Праця вченого, за словами рецензента, присвячена аналізу державного устрою Гетьманщини і, як стверджував сам автор, була конспектом лекцій для вчителів⁷. Дослідивши розвідку М. Слабченка, оглядач підкреслив, що вона містить суперечливі факти, пов'язані із трактуванням повноважень генеральної старшини⁸. За словами Л. Окиншевича, вчений доводив, що кожен із її представників мав у своєму розпорядженні власну канцелярію та колегію підвладних осіб. Така гіпотеза, за словами критика, є помилковою, оскільки в Україні-Гетьманщині існувала тільки Генеральна військова та судова канцелярії. Незважаючи на окремі помічені неточності, рецензент підкреслив, що студія М. Слабченка є цінним внеском у дослідження державного устрою Гетьманщини, оскільки містить багато цікавого матеріалу до історії цієї доби.

Варто відзначити, що і ця проблема також отримала подібне трактування у сучасній історіографії. Вже згаданий дослідник В. Горобець зазначає, що генеральні старшини були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступаючи у ролі виконавців постанов гетьмана та ради⁹, що свідчить про спростування поширеної в XIX ст. тези, згідно з якою вони мали власні канцелярії та колегію підвладних осіб.

Ще одним важливим аспектом аналізу внутрішньої політики Гетьманщини було питання дослідження особливостей полкового устрою держави. Вирішенню цієї проблеми була присвячена студія ніжинського історика М. Петровського, що стала об'єктом критичного огляду на сторінках журналу. Рецензуючи названу працю, Костянтин Харлампович зауважив, що основну увагу автор звернув на висвітлення питання процедури обрання полковників у козацькій державі, а також детально описав порядок затвердження їх на посаді¹⁰. Розвідка історика, за словами оглядача, потребує наукового доопрацювання, оскільки дослідник розкрив лише один із аспектів вказаної проблеми.

Окрім проблем суспільно-політичного устрою України-Гетьманщини, важливе місце на шпальтах часопису відводилося малознаному питанню функціонування фінансової системи держави. У цьому контексті цікавими були праці В. Руднева, В. Барвінського, В. Романовського, які стали об'єктом критичного осмислення на сторінках видання. Рецензією на студії названих авторів відгукнувся дослідник історії України XVII – XVIII ст. Микола Петровський.

Розвідка В. Руднева, за словами критика, розкривала важливу проблему функціонування фінансової системи в Гетьманщині: становлення та розміру податків, зміни фінансового устрою України, грошових надходжень від гетьманських дворів та маєтків, що було пов'язане з утворенням Малоросійської колегії¹¹. У свою чергу, дослідження В. Романовського, продовжив оглядач, містило цікаві відомості з історії фінансової політики гетьмана Кирила Розумовського. Автор, як стверджував рецензент, дослідив питання протистояння гетьмана з імперською владою за встановлення державного контролю над фінансовою системою та грошовими надходженнями від митного торговельного податку в Гетьманщині¹². Цікаву проблему, пов'язану з організацією

прикордонної митної системи від часів Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського, порушив у своїх дослідженнях В. Барвінський¹³. Автор, за словами М. Петровського, простежив процес запровадження та зміни митного податку на ввіз та вивіз до Росії товарів (так звана індукта та евекта – авт.) з метою встановлення державного контролю на кордонах. Праці вчених, за словами критика, є важливим внеском у дослідження функціонування фінансової та митної систем у Гетьманщині.

Принагідно зауважимо, що проблема формування митного податку в Гетьманській державі активно обговорюється і сучасними дослідниками. Історик Олег Морозов, наприклад, вважає, що у першій третині XVIII ст. в Україні склалася самобутня митна система. Вчений також доводить факт існування двох видів зовнішніх митних зборів: мито від вивезення товарів – “евекта” і мито за ввезення товарів – “індукта”, які надходили до гетьманського скарбу¹⁴. Автор зазначає, що податкова прикордонна система, створена у 1654 р. Б. Хмельницьким, проіснувала до середини XVIII ст. і була ліквідована указом Єлизавети Петрівни та інтегрована у загальноросійський ринок.

Предметом наукових зацікавлень авторів часопису були проблеми економічного регулювання в Гетьманській Україні. У цьому ключі наукова дискусія розгорнулася навколо праці аспіранта Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН Прокопа Нечипоренка, присвяченої аналізу господарсько-економічних повноважень Генеральної військової канцелярії у Глухові в середині XVIII ст. Дослідник подав короткі відомості про заходи канцелярії, спрямовані на встановлення контролю за діяльністю місцевого торговельного ринку і врегулювання цін на хліб, м'ясо та рибу¹⁵. З цією метою, стверджував П. Нечипоренко, у 1752 р. Глухівське сотенне управління видало торговельну інструкцію, за умовами якої встановлювався єдиний грошовий ценз на продаж вказаних продуктів з метою запобігання самовільному підвищенню цін. Зазначимо, що студія історика розкриває малознаний торгово-економічний аспект розвитку Гетьманщини на прикладі заходів Глухівської адміністрації.

Вихід у 1925 р. праці Олександра Оглоблина, присвяченої аналізу розвитку мануфактурного виробництва в Україні, викликав жваві наукові дискусії, що знайшли розв'язання на шпальтах часопису. Рецензуючи згадану студію, Микола Ткаченко зазначав, що історик поставив перед собою завдання на основі архівних матеріалів відтворити послідовність розвитку української фабрично-заводської промисловості¹⁶. О. Оглоблин, за словами критика, охарактеризував умови розвитку промислового виробництва на Лівобережжі, зокрема Стародубщині, де виникла полотняна та сукняна галузі, подав окремі відомості про Охтирську тютюнову мануфактуру та інші¹⁷. Підбиваючи підсумки, М. Ткаченко зауважив, що студія професора, безумовно, є важливим вкладом у вивчення господарсько-економічної історії Гетьманщини, але через використання автором недостатньої кількості архівного матеріалу багато питань щодо організації і умов розвитку мануфактурного виробництва залишилися без відповіді¹⁸.

Цікаву проблему, пов'язану із дослідженням становища міст Української держави у XVII – XVIII ст., порушив співробітник Археографічної комісії ВУАН Пилип Клименко. Його студія потрапила в поле зору одного із постійних авторів журналу М. Петровського. В рецензії цей дослідник зазначив, що праця вченого написана на основі великої кількості архівного матеріалу, що безумовно підносить її наукову вартість¹⁹. Разом із тим, оглядач висунув декілька зауважень з приводу студії свого колеги. Одне з них, як вважав М. Петровський, полягало у недостатньому використанні історіографічного матеріалу, зокрема, статей академіка Дмитра Багалія про Магдебурзьке право на Лівобережжі та М. Слабченка “Малоросійський полк”, які до певної

міри розкривають досліджувану П. Клименком проблему²⁰. Рецензент також зазначив, що частина використаних автором архівних документів – універсалів, дарованих містам грамот (зокрема Києву та Чернігову) та договорів – уже опублікована, про що вчений, роблячи витяги з них, не вказав. За словами М. Петровського, студія П. Клименка містить багато дискусійних питань, які потребують серйознішого наукового обґрунтування та критичної переоцінки.

Важливе місце на сторінках “України” відводилося дослідженню постатей українських гетьманів та визначення їхньої ролі у розбудові Української держави. У цьому ключі цікавими є студії Семена Наріжного та Василя Герасимчука, присвячені аналізу політичних поглядів Івана Виговського, що стали предметом критичної уваги на шпальтах “України”. Праці вчених, як вважав М. Петровський, розкривали малодосліджені періоди життя та діяльності українського гетьмана. Критик зазначив, що С. Наріжний проаналізував один із етапів державотворчої діяльності І. Виговського, який включав його перебування на посаді генерального писаря за часів Б. Хмельницького та перші місяці гетьманування²¹.

Особливістю ж студії В. Герасимчука, за словами М. Петровського, було те, що вона написана здебільшого на основі архівних матеріалів, зібраних переважно з польських архівосховищ²². У розвідці автор, як стверджував критик, висвітлив питання державотворчої політики І. Виговського, а також проаналізував причини зречення ним гетьманської булави. У підсумку М. Петровський зазначив, що праці згаданих учених розкривають малодосліджені аспекти життя і політичної діяльності І. Виговського.

Ще одна студія С. Наріжного, що стала предметом критичного огляду на сторінках часопису, була зосереджена на проблемі аналізу особливостей юридичних підстав гетьманства І. Виговського²³. Оглядач праці М. Петровський стверджував, що вчений вважав гетьмана тимчасово призначеним регентом при Ю. Хмельницькому, який мав через кілька років очолити державу²⁴. Зазначимо, що рецензент не погодився з аргументами автора, акцентуючи увагу читача на тому, що І. Виговський мав усі гетьманські повноваження²⁵. Загалом, зауважив оглядач, С. Наріжний порушив важливе дискусійне питання в українській історіографії, пов’язане із трактуванням юридичної природи гетьманства І. Виговського.

Відзначимо, що вказана проблематика отримала подібне вирішення і в сучасній історичній науці. Дослідник Богдан Сушинський зазначає, що перед смертю Б. Хмельницький порекомендував козацькому товариству обрати гетьманом І. Виговського, що свідчить про те, що він не міг бути призначений регентом Ю. Хмельницького, а мав повноцінні владні повноваження²⁶.

Проблема аналізу державотворчої діяльності Ю. Хмельницького також не залишилася поза увагою авторів “України”. Студія польського дослідника козащини Францішка Равіта-Гавронського, присвячена аналізу життя і діяльності Ю. Хмельницького, стала предметом критичної уваги архівознавця П. Клименка. Скрупульозно дослідивши зміст книги зарубіжного колеги, український історик зауважив, що автор поверхово описав події гетьманування сина Б. Хмельницького, навіть не використавши вже опубліковані джерельні матеріали²⁷. Як наслідок, продовжив рецензент, Ф. Равіта-Гавронський не зміг цілісно дослідити його внутрішньополітичну діяльність та причини зречення Ю. Хмельницьким гетьманської булави. П. Клименко також зауважив, що автор коротко проаналізував боротьбу козацтва проти Москви та Речі Посполитої протягом 1655 – 1679 рр., свідомо замовчуючи свавілля польської влади на Правобережній Україні та нищення місцевої людності. Дослідивши зміст розвідки польського колеги, рецензент

дійшов висновку, що його праця написана на основі обмеженої кількості джерел, містить суб’єктивні твердження та потребує значної методологічної корекції.

Помітна увага на шпальтах часопису приділялася також дослідженню політичної діяльності гетьмана Івана Брюховецького. Розвідка Дмитра Кравцова, опублікована в “Україні”, давала відповідь на такі важливі питання, як причини обрання гетьмана на посаду та визначення його зовнішньополітичних орієнтирів²⁸. Історик стверджував, що в період гетьманування І. Брюховецького зростало політичне напруження, зумовлене перебуванням і тотальним контролем царських урядовців в українських містах. У зв’язку з такою ситуацією, продовжив дослідник, раптова хвороба гетьмана та його дружини була сприйнята як відьомське чаклування. Зауважимо, що вирішення саме цієї проблеми для автора стало першочерговим завданням. Д. Кравцов навів документ, який підтверджував факт спалення декількох жінок, звинувачених у відьомстві²⁹. Вчений дійшов висновку, що такий спосіб розправи був запозичений з Москви, де ця практика вважалася звичним явищем.

Проблема студіювання політичної діяльності гетьмана Дем’яна Многогрішного та реконструкції генеалогії його роду також стала об’єктом уваги на сторінках “Україні”. Її спробував розв’язати український історик Вадим Модзалевський. Вчений подав короткі відомості про сім’ю гетьмана, зокрема, його братів Сави, Василя та Зиновія, проаналізував причини заслання Д. Многогрішного з родиною у Сибір. Зауважимо, що характерною особливістю політики гетьмана історик називав її спрямованість на захист державних інтересів України-Гетьманщини³⁰.

Серед славетних особистостей України одне з провідних місць завжди посідала постать гетьмана Івана Мазепи. Ця непересічна історична особа традиційно перебувала в центрі наукових дискусій, в якій активну участь брали також автори часопису. Цікаву проблему, пов’язану з дослідженням зовнішньополітичних орієнтирів І. Мазепи, на сторінках “Україні” порушив Михайло Возняк. Його праця була присвячена освітленню військової баталії під Полтавою у польській літературі на прикладі віднайденого вірша Петра Болеста³¹. Український історик зазначав, що автор цього твору служив у канцелярії гетьмана Миколи Синавського і був очевидцем вказаних подій. Докладно проаналізувавши вірш П. Болеста, М. Возняк довів, що, попри на дещо суб’єктивне трактування подій 1709 р., дослідникам Мазепинської доби необхідно брати його до уваги при огляді джерел з указаної проблематики.

Ряд дискусійних питань, пов’язаних із вивченням життя Мазепи на еміграції порушив Іван Застирець. В його замітці було скрупульозно проаналізовано нововіднайдений архівний документ, написаний французькою мовою, який містив відомості про життя гетьмана і його прихильників у Бендерах³². Автор навів зміст записки, стверджуючи, що вона викликає сумніви щодо своєї автентичності і потребує детального наукового аналізу.

Об’єктом обговорення на сторінках журналу було також питання, пов’язане з дослідженням архітектурних особливостей будинку гетьмана у Чернігові. Аналізу цієї проблеми присвячена стаття Миколи Павленка. Дослідник зауважив, що тема “Мазепин будинок” потребує ґрунтового наукового дослідження, оскільки йдеться про визначну пам’ятку українського архітектурного мистецтва³³. Зазначимо, що автор подав короткий огляд історіографічних праць з указаної проблематики, написаних як вітчизняними, так і російськими вченими. Це, зокрема, студії Д. Антоновича, Ф. Ернста, Н. Султанова, в яких основний акцент зроблено на описі зовнішніх архітектурних особливостей будівлі³⁴.

Не менш важливе значення на шпальтах часопису відводилося дослідженню державотворчої політики Пилипа Орлика. У цьому контексті наукова дискусія розгорнулася навколо праці Ілька Борщака, присвяченої аналізу урядових заходів гетьманської адміністрації. Цінність студії автора, за словами Миколи Василенка, полягала в опрацюванні французьких архівів, де він зумів зібрати цікаві відомості про життя та політичну діяльність гетьмана. Критик також зауважив, що “Orlikiana” українського історика містить цікаві матеріали, присвячені дипломатичним відносинам з європейськими країнами, зокрема з Францією. Найбільш цінними серед них є щоденник П. Орлика, його листування і родинні документи³⁵. Оглядач зазначав, що серед усіх цих матеріалів центральне місце посідає щоденник гетьмана, який містить цікаві відомості про діяльність гетьманської адміністрації на еміграції. Підсумовуючи, рецензент зауважив, що при дослідженні вказаної проблеми, І. Борщак поставив перед собою чітке завдання, котре полягало у необхідності висвітлити державотворчі процеси в Україні у період гетьманування П. Орлика та з’ясувати особливості дипломатичних відносин з окремими європейськими країнами.

Відзначимо, що проблема аналізу зовнішньополітичних орієнтирів Пилипа Орлика і надалі залишається однією з провідних тем вітчизняної історичної науки. Олена Апанович, наприклад, доводила, що у своїй політичній концепції гетьман обрав проєвропейський курс, вважаючи, що Україна є жертвою великодержавницької експансіоністської політики Москви. Виходячи з цього, за словами дослідниці, П. Орлик підтримував найактивніші стосунки з Францією, Англією та іншими країнами³⁶.

У 1924 р. громадськість відзначала двохсоту річницю смерті гетьмана Павла Полуботка. Ця дата стала поштовхом для Миколи Василенка поділитися на сторінках “України” своїми роздумами щодо значущості внеску цього державного діяча в розбудову Гетьманщини. Учений виклав короткі відомості про гетьманування П. Полуботка, переслідування його царським урядом і, як наслідок, арешт³⁷. Академік здійснив також історіографічний огляд праць про П. Полуботка, написаних, зокрема, Дмитром Бантиш-Каменським, Миколою Маркевичем та Олександром Лазаревським, які, на відміну від російських колег, вважали гетьмана та прихильну до нього козацьку старшину поборниками Української держави³⁸. М. Василенко розкрив питання боротьби гетьмана та генеральної старшини проти створеної царським урядом Малоросійської колегії, яка встановлювала контроль над фінансовою системою Гетьманщини.

Наступне питання, яке отримало розв’язання на шпальтах українознавчого видання, пов’язане з дослідженням політико-адміністративної діяльності Данила Апостола. Ця проблема знайшла своє осмислення у праці М. Слабченка. Його студія стала предметом критичної уваги одного із авторів журналу М. Василенка. Цінність праці історика, за словами оглядача, полягала в тому, що він упорядкував і видав щоденник (діаріуш), який висвітлював адміністративну діяльність гетьманського уряду за 1727 р.³⁹. Скрупульозно вивчивши зміст книги, рецензент зауважив, що автор не взяв до уваги окремі нотатки та маргіналії, які вважав малозначущими. Це зменшує наукову вартість праці М. Слабченка і спрямовує дослідників вказаної проблеми безпосередньо до вивчення оригіналів адміністративних протоколів.

У підсумку необхідно зазначити, що порушені авторами “України” ключові дискусійні питання доби Гетьманщини у вигляді аналітичних, рецензійних та джерельних матеріалів є невід’ємною складовою української історичної науки першої третини ХХ ст. Незважаючи на заполітизованість радянського історіографічного дискурсу щодо питань українського державотворення, вітчизняна історична наука активно

розвивалася у напрямі студіювання проблем, пов’язаних зі становленням та розвитком Козацької держави другої половини XVII – XVIII ст. Скрупульозний аналіз тематики публікацій на шпальтах часопису дозволяє говорити про те, що підняті його авторами питання мали не лише наукознавче, але й важливе громадське звучання, адже піднімали проблему формування державницьких традицій на українських землях. Зауважимо, що найбільше уваги дописувачі журналу приділяли питанням розвитку Української держави, створенню органів державної влади, аналізу внутрішньої та зовнішньої політики гетьманів, що свідчить про підвищений науковий інтерес тодішньої історичної науки до цих проблем. Необхідно також зазначити, що редколегія часопису не залишала поза увагою праці польських українознавців, які не завжди об’єктивно висвітлювали політичні події козацької доби. Зрештою, публікації авторів ініціювали низку важливих дискусій навколо різнопланових проблем України-Гетьманщини, що дає підстави говорити про необхідність подальшого звернення до матеріалів часопису для критичного осмислення стрижневих питань вітчизняної минувшини.

¹ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. – Кн. 4. – 1924. – С. 12.

² Там само. – С. 19.

³ Там само. – С. 20.

⁴ Там само. – С. 13.

⁵ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII ст.: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000. – С. 17, 24.

⁶ Там само. – С. 19-21.

⁷ Окиншевич Л. [Рец.:] Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв. // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 166.

⁸ Там само. – С. 167.

⁹ Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С. 32.

¹⁰ Харлампович К. [Рец.:] Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 183-184.

¹¹ Петровський М. [Рец.:] Руднев В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I; Барвінський В. До питання про індукту та евекту в Гетьманщині; Романовський В. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 138.

¹² Там само. – С. 139.

¹³ Там само.

¹⁴ Морозов О. Митні відносини в Гетьманській Україні в першій половині XVIII ст. // Грані історії. – 2010. – № 3. – (травень – червень). – С. 8.

¹⁵ Нечипоренко П. Сторінка з діяльності Генеральної військової канцелярії середини XVIII ст. // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 131.

¹⁶ Ткаченко М. [Рец.:] Оглоблин О. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине; Предкапиталистическая фабрика // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 147.

¹⁷ Там само. – С. 149.

¹⁸ Там само. – С. 151.

¹⁹ Петровський М. [Рец.:] Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654 – 1767 рр.) // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 162.

²⁰ Там само. – С. 163.

- ²¹ Петровський М. [Рец.:] Наріжний С. “Московська служба” Івана Виговського; Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Україна. – 1929. – Кн. 33. – С. 140.
- ²² Там само. – С. 141.
- ²³ Петровський М. [Рец.:] Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського // Україна. – 1930. – Кн. 42. – С. 153.
- ²⁴ Там само. – С. 154.
- ²⁵ Там само. – С. 155.
- ²⁶ Сушинський Б. Гетьман Виговський: погляд з ХХІ ст. – Львів, 2002. – С. 136.
- ²⁷ Клименко П. [Рец.:] Rawita-Gawronski Fr. Ostatni Chmielniczko // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 168.
- ²⁸ Кравцов Д. Брюховецький і відьми // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 3.
- ²⁹ Там само. – С. 5.
- ³⁰ Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних // Україна. – 1917. – Кн. 3-4. – С. 78.
- ³¹ Возняк М. Польський вірш про битву під Полтавою // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 59.
- ³² Застирець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паши (Чайковського) // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 67.
- ³³ Павленко М. Нові спостереження над чернігівським “Мазепиним будинком” // Україна. – 1930. – Кн. 43. – С. 48.
- ³⁴ Там само. – С. 49-50.
- ³⁵ Василенко М. [Рец.:] Борщак І. “Orlikiana” (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину й оточення) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 150.
- ³⁶ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 221.
- ³⁷ Василенко М. Павло Полуботок // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 80.
- ³⁸ Там само. – С. 87.
- ³⁹ Василенко М. [Рец.:] Слабченко М. Протоколи опускних писем за гетьмана Д. Апостола // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 132.

Савчук Інна.

Доба Гетьманщини на сторінках часопису “Україна”.

У статті проаналізовано проблематику досліджень періоду Гетьманської держави, представлену на сторінках журналу “Україна”. Висвітлено основні дискусійні питання вивчення цієї епохи авторами часопису. З’ясовано актуальність порушених в “Україні” публікацій для сучасної історичної науки.

Savchuk Inna.

The epoch of hetman’s statehood on the pages of “Ukraine”.

The problems of investigation of the period of the hetman’s statehood are analysed on the pages of the magazine “Ukraine”. Basic problematic questions of this epoch were enlightened by the authors of this magazine. The topicality of the contemporary “Ukrainian” articles for modern historical science is shown.

ОБРАЗ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “ГАЛИЧАНИН”

Проблема рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського у середовищі його сучасників доволі повно висвітлена в історичній науці останніх десятиліть. Втім, і надалі залишається ряд актуальних питань, вирішення яких потребує значних пошукових зусиль. У першу чергу вкажемо на важливу потребу опрацювання грушевськіани на сторінках численних газетних видань – насамперед українських, російських і польських, де ім'я видатного вченого виникало щоразу при обговоренні широкого спектру культурно-освітніх, науково-видавничих і громадсько-політичних вимірів українського життя кінця XIX – першої третини XX ст. Важливість спеціальної уваги до виявлення грушевськіани на шпальтах тогочасних газет, крім відзначеної недостатньої вивченості цієї проблеми, зумовлюється також низкою суто історіографічних моментів. У вказаний період газетні видання зазвичай були виразниками чіткої ідейно-політичної течії, рупором для оперативного реагування на широке коло проблем поточного життя з погляду певних партійних цінностей. Також, на відміну від зорієнтованих на інтелегентне середовище “грубих” журналів, газети, з огляду на свою доступність, – змістову та фінансову, фокусувалися на найширші кола освіченої публіки, пропагуючи в її середовищі власне бачення актуальних проблем. Саме газети, внаслідок добре продуманої інформаційної політики, найбільше спричинилися до утвердження в масовій свідомості інтерпретацій важливих фактів, вироблення моделей реакції на суспільно-значущі події, врешті – конструювання образів знакових постатей тогочасного життя. З огляду на сказане, викликає значний дослідницький інтерес виявити особливості осмислення багатопланової праці М. Грушевського на шпальтах найбільш популярних тогочасних видань. Ініціюючи пошукову діяльність у цьому напрямку, нижче пропонуємо спробу аналізу грушевськіани на сторінках газети “Галичанин” – однієї з найбільш колоритних в ідейному плані львівських газет.

Спочатку коротко охарактеризуємо ідейно-політичне обличчя видання. “Галичанин” відображав москвофільську складову суспільно-політичного життя Галичини кінця XIX – початку XX століття. Необхідність якісного протиставлення газеті “Діло”, яка представляла інтереси народівців – ідейних противників москвофілів, вимагало високої фаховості журналістського колективу. Популяризація діяльності москвофільських інституцій, таких як “Русская Рада”, “Общество им. Качковского”, “Народный Дом”, “Общество русских Дам” тощо, і непримиренне ставлення до своїх політичних опонентів визначали основний напрямок редакційної політики. Для критики або заперечення тези про відмінність української та російської націй у 1907 р. була запроваджена окрема рубрика “Україніца”. Часто у ній друкувався критичний аналіз публікацій газети “Діло”. Незважаючи на чітку ідеологічну спрямованість редакційної політики, матеріали суспільно-громадського, соціально-економічного, науково-популярного, освітньо-виховного, церковно-релігійного характеру є одним з важливих джерел для дослідження українського минулого кінця XIX – початку XX століття¹. За спостереженням Олексія Сухого, газета “Галичанин” “за професійними

характеристиками була одною з кращих серед аналогічних українських, польських і єврейських видань”².

“Галичанин” друкувався на чотирьох сторінках. У випадках, коли цензура забороняла окремі матеріали і число не виходило, то наступне подвійне містило додаток обсягом 2 або 4 сторінки. Друк здійснювався друкарнею Ставропігійського інституту. Передплатити газету можна було не тільки в Галичині, а й у Росії, Німеччині, США та інших країнах. Перше число побачило світ у неділю 15 січня н. ст. 1893 р., останнє – 27 липня н. ст. 1913 р. Матеріали останнього випуску починалися повідомленням Видавничого комітету, який інформував читачів про тимчасове призупинення видання часопису із не залежних від нього причин. Хоча зміст наступної публікації недвозначно давав зрозуміти, що такою причиною став брак фінансування³. Редакторами щоденника у різний час були журналіст, публіцист, видавець і письменник Володимир Луцик (1858 – 1909), громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист, прозаїк та поет Осип Марков (1849 – 1909), журналіст і видавець Іван Пелех (1859 – 1914).

На нашу думку, всі виявлені на сторінках “Галичанина” публікації про М. Грушевського доцільно згрупувати в декілька тематичних блоків: 1) публікації інформаційного характеру; 2) аналітичні статті, що стосуються історіографії; 3) суспільно-політичні праці дослідника. Відзначимо, що згадки інформаційного характеру виразно домінували у перші роки існування газети, коли її редакція ще не визначилася зі своїм ставленням до молодого на той час київського науковця, хоча вже тоді було загально відомо, що він є симпатиком політики галицьких народовців.

Уперше на сторінках “Галичанина” М. Грушевський з’являється у зв’язку з обговоренням проекту відкриття внаслідок політики “нової ери” кафедри української історії у Львівському університеті. Потужний ідейно-виховний вплив, який мало викладання рідної історії з висоти університетської кафедри, прикував увагу більшості українських та польських галицьких видань різних політичних кольорів до проблеми її обсадження. В обговоренні кандидатури професора кафедри активну участь узяв і “Галичанин”. Як відомо, від самого початку обговорення проекту кафедри було зроблено пропозицію Володимирові Антоновичу. Гідною цю кандидатуру визнали як народовці, очільник котрих О. Барвінський, власне, й зробив пропозицію голові київської історичної школи, так і їхні опоненти москвофіли. На сторінках “Галичанина” вказувалося, що київський учений має солідні наукові здобутки; прихильно було сприйнято й спробу В. Антоновича опонувати польському погляду на історію Правобережної України⁴. Згодом газета повідомляла, що справа з відкриттям кафедри дещо відкладається, адже В. Антонович конкуруватиме за посаду зі своїм учнем М. Грушевським та львівським істориком В. Мільковичем. При цьому вказувалося, що польські кола Галичини неохоче дивляться на призначення В. Антоновича з огляду на факт його “національної зради” та переходу з католицизму на православ’я⁵.

У продовження цієї теми газета переповіла тези впливового “Przeglądu Polskiego”, де ці закиди на адресу В. Антоновича були викладені найбільш концентровано. Захищаючи київського професора від нападок польських опонентів, автор “Галичанина” висловив своє, доволі модерне бачення пізнавальних завдань історії: “...Суворая наука, як плід об’єктивних досліджень, не може і не повинна ніколи бути наймичкою того чи цього віровизнання, тієї чи іншої політичної доктрини, оскільки в такому випадку студіююча молодь була би тільки експериментальним матеріалом для проведення релігійних, національних і партійних задумів. В храмі науки повинна культивуватися виключно одна лише наука, котра, за суттю своєю, не може служити ані католицизму,

ані православ'ю, ані протестантизму, але одній лише правді та прогресу. Щоправда, й прогрес не є ексклюзивним надбанням одного лише народу чи одного віровизнання, а надбанням усього людства. Адже не живемо в добу середньовічного релігійного мракобісся, але наприкінці XIX століття, не живемо в Польщі Зигмунтів, а в ліберальній і конституційній Австрії...”⁶.

Після остаточного іменування на львівську кафедру М. Грушевського навесні 1894 р., “Галичанин” приєднався до решти львівських газет в обговоренні змісту майбутньої діяльності молодого професора. Особливо гостро газета відреагувала на захоплені голоси народовських видань про підтримку М. Грушевським їхньої політики в краї. Застерігаючи новоіменованого професора від політикування, кореспондент “Галичанина” наголосив на неприпустимості змішування в його діяльності науки та політики, що суттєво нашкодило б самій ідеї утворення кафедри. Цікаво, що дописувач газети далекоглядно передрік, що якщо М. Грушевський виходитиме в своїй праці виключно з інтересів науки і відмовиться сліпо проповідувати народовські цінності, його чекатиме неминучий конфлікт з лідерами “нової ери”⁷.

В очікуванні того, як же проявить себе новопризначений професор на галицькій землі, “Галичанин” і далі інформував своїх читачів про перебіг його життя у Києві. Так, на сторінках газети знаходимо інформацію про планований захист М. Грушевським магістерської дисертації в університеті Святого Володимира⁸. Познайомив “Галичанин” своїх читачів і з обставинами успішного захисту дисертації, коротко познайомивши львівську громаду з біографією майбутнього професора. Щоправда, джерела газети виявилися непевними, тож біографія містила деякі неточності: місцем народження М. Грушевського було названо Київщину⁹. Говорячи про дидактичні плани вченого, “Галичанин” повідомив, що професор запропонував викладання історії давньоруського періоду (3 години на тиждень) та української (в термінах газети – “русской”) історіографії (2 години тижнево)¹⁰.

Інформуючи читачів про перші кроки М. Грушевського в краї, “Галичанин” звертав увагу читачів на непорозуміння, котрі спіткали львівського професора. Так, оповідаючи про візит М. Грушевського до віце-президента Краєвої шкільної ради Міхала Бобжинського, газета відзначила, що український учений розмовляв рідною мовою, що викликало подив і зауваження з боку відомого польського історика¹¹. Зі сторінок “Галичанина” ми також дізнаємося про обрання М. Грушевського до складу Краківської Академії наук¹². Доносить до нас газета й звістку про одруження молодого професора з Марією Вояківською, котре відбулося в Скалі над Збручем у будинку священика Левицького¹³.

У перші місяці перебування М. Грушевського у Львові кореспонденти “Галичанина” неодноразово висловлювали побоювання, щоб учений не став інструментом пропаганди новоєрівської політики, що знівельовало би вартість важливого культурного здобутку українців. На сторінках газети зазначалося: “Ми, знаючи сьогоденні галицькі обставини, дуже боїмося, щоби п. Грушевський на новому своєму становищі не розчарувався, оскільки не думаємо, щоби він, як людина науки, дозволив поневолити її польській політиці”¹⁴. Цікаво, що подібні побоювання стосовно впливу специфічних галицьких обставин на душевну рівновагу М. Грушевського висловлювали також його ідейні однодумці на Наддніпрянщині. Ще в листопаді 1893 р. один із ініціаторів політики “нової ери” Олександр Кониський у листі до Олександра Барвінського ділився з цього приводу своїми роздумами: “Отже, чи не станеться так із Хлопцем [один із псевдонімів М. Грушевського – авт.]? Працювати прийдеться йому серед егоїстів,

в краю здеморалізованому, де інтрига і капость поза плечима річ звичайна і де не мине він великих прикростей. Отже чи не зроблять наші люди так, щоб він мусів тікати? На мою думку се може статися... Тяжко було б мені доживати і вмирати, коли б, крий Боже! Хлопець за свою жертву зазнав обпльовання!”¹⁵.

Прикметно, що, на відміну від багатьох інших часописів Галичини – не тільки українських, але й польських, що присвятили доволі значну увагу першій інавгураційній лекції М. Грушевського у Львівському університеті, “Галичанин” відбувся лише коротенької згадкою про неї в рубриці “Всячина”¹⁶. Така особливість констатувального стилю звернення до наукової діяльності українського вченого виявилася, як це покажемо далі, симптоматичною. Ми пояснюємо її відсутністю серед авторів “Галичанина” фахових учених, котрі могли б дати глибокий аналіз історіографічних пропозицій М. Грушевського.

Як далекоглядно передбачав кореспондент “Галичанина”, по приїзді до Львова М. Грушевський, відмовившись бути знаряддям народовської політики, доволі швидко зіпсував стосунки з О. Барвінським та всім новоерівським табором. З неприхованою зловтіхою редакція “Галичанина” відреагувала на конфлікт, що виник між О. Барвінським і М. Грушевським на сторінках “Діла” через критику останнім новоерівської політики в Галичині. О. Барвінський, як відомо, закинув львівському професорові невдячність, вказавши, що він особисто доклав значних (втім і матеріальних) зусиль для отримання М. Грушевським його посади. Останній у голосному листі під назвою “Як мене спроваджено до Львова” відзначив, що “жебраної посади” у Львові не шукав, радше сама львівська кафедра вимагала його приїзду, адже після відмови В. Антоновича їхати до Галичини і через відсутність власних кваліфікованих кадрів великого вибору у народовців не було. Також вихованець київської школи відзначив, що на свій переїзд дивився виключно як на патріотичний обов’язок – своєрідну “жертву”, не шкодуючи власного часу і зусиль для розбудови українського наукового та культурного життя у галицькому краї. Редакція “Галичанина” у цьому конфлікті, залишаючись на позір безсторонньою, все ж емоційно більше симпатизувала тогочасному голові НТШ, назвавши його газетний виступ “національно-політичною сповіддю”¹⁷. І тільки негативне порівняння М. Грушевським новоерівської політики та москвофільства обурило автора публікації, котрий резюмуючи конфлікт давніх союзників, дотепно підсумував: “Яке їхало – таке здибало”¹⁸.

Відзначимо, що редакція газети уважно стежила й за розгортанням інших конфліктів, котрими було обтяжене перебування М. Грушевського у Львові. При цьому особливою докладністю відзначалося висвітлення численних непорозумінь у Науковому товаристві імені Шевченка¹⁹. Цікаво, що в цих конфліктах автори “Галичанина” ставали на бік голови Товариства, слушно вказуючи, що саме він, попри можливі прорахунки у керівництві НТШ та надмірну амбітність, перетворив його на солідну наукову установу зі всіма академічними складовими. “Проф. Грушевський нам ні брат, ні сват, він навіть різко відрізняється від нас за національними поглядами, – читаємо на сторінках газети, – але своєю серйозною історичною освітою, отриманою в російській школі, він є велетнем порівняно з пігмеями, що вийшли з польських шкіл і отримали дипломи на “вченість” за улесливість польським політикам”²⁰.

Розгорнута М. Грушевським на галицькій землі надзвичайно бурхлива науково-організаційна та громадсько-культурна праця на зламі XIX – XX ст. почала давати свої плоди у вигляді численних академічних і науково-популярних видань, котрі українською мовою популяризували тезу про етнічну та історичну самобутність

українців. Ці ідеї, звісно, не могли залишитися поза критичною увагою “Галичанина”, ідеологи якого сповідували ідею єдності всіх гілок “руського народу”. Представники галицького москвофільського руху зі сторінок свого видання з великою настороженістю сприймали активізацію українського національного суспільно-політичного та культурного життя в краї, слушно пов’язуючи це з ім’ям М. Грушевського²¹. Вони звинувачували народовців і радикалів у спробі внести розкол у єдність “руського народу”, сприймаючи будь-які акції культурного чи громадсько-політичного життя саме під цим кутом зору.

Передусім дописувачі газети критикували участь М. Грушевського у розробці канону української літературної мови, вважаючи її штучним витвором із суміші латинізмів і полонізмів²². І навіть після появи відомої записки Петербурзької Академії наук у справі зняття заборон з уживання української мови у всіх сферах науки та культури, москвофіли намагалися довести надмірний оптимізм М. Грушевського та його однодумців у справі тлумачення висновків авторів документа²³.

Для більшої авторитетності своєї позиції вони повсякчас покликалися на праці відомого славіста, професора університету святого Володимира і водночас київського цензора Тимофія Флоринського, котрий зажив слави безкомпромісного борця з будь-якими проявами українського культурного життя. Популяризуючи українофобські погляди Т. Флоринського, “Галичанин” охоче надавав свої шпальти його працям²⁴. На їх сторінках київський професор на різні лади вправлявся у критиці культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності галицьких українців та особливо М. Грушевського. На його переконання, приїзд молодого вченого до Східної Галичини “мав значення визначної події в історії розвитку малоруського літературного сепаратизму. [...] Він [М. Грушевський] став справжнім енергійним вождем українофільського руху в Галичині та широко розсунув рамки діяльності Наукового товариства імені Шевченка”²⁵. Віддаючи належне енергійності та організаторському таланту новообраного голови НТШ, Т. Флоринський вказував на маловартісність його різнобічної діяльності, але водночас, заперечуючи собі, гіперболізував її небезпеку для традиційних ідеологічних засад російського самодержавства.

Справжнім викликом на свою адресу редакція “Галичанина” сприйняла критику М. Грушевським на сторінках бібліографічного відділу “Записок НТШ” історичних праць визначних представників русофільства, передусім Антона Петрушевича²⁶. Інтелектуальний виклик автора “Історії України-Руси” прийняв один із ідеологів москвофільства Федір Свистун. У полемічній пафосно озаглавленій статті “Кто больший: г. Михайло Грушевский или о. А. Петрушевич?” він, фактично, погодився з характеристиками свого опонента, виправдовуючи ерудитський зміст дослідницької праці патріарха галицьких учених відсутністю підставових опрацювань минулого Підкарпатської Русі. Замість полеміки з приводу висловлених М. Грушевським закидів, Ф. Свистун почав виправдовувати низький фаховий рівень праць А. Петрушевича, наголосивши, що останній є самоуком і священиком, отже ані необхідних професійних навиків, ані достатнього часу на обробку зібраного фактологічного матеріалу не має. Врешті, автор не знайшов нічого кращого, як банально присоромити голову НТШ за неповагу до представників старшого покоління українських учених²⁷.

Фахова безпорадність полемічного виступу Ф. Свистуна була промовистим свідченням вже зауваженої нестачі серед львівських москвофілів інтелектуалів, здатних на рівні тогочасної науки вести полеміку з україноцентричною схемою М. Грушевського. З огляду на це, вочевидь, подальші матеріали з критичним аналізом історіографічних

ідей автора “Історії України-Руси” належали перу не ближчих співробітників “Галичанина”, а їх однодумців з Буковини та підросійської України.

Так, коли в 1906 р. вийшло німецькомовне видання першого тому “Історії України-Руси” М. Грушевського, москвофіли почули себе загроженими фактом популяризації україноцентричної моделі минулого в тогочасному західноєвропейському культурному світі. Втім, критику викладених у праці М. Грушевського історіографічних гіпотез редакція “Галичанина” довірила своєму однодумцеві з Буковини – професору Чернівецького університету Володимирові Мільковичу. На сторінках газети було опубліковано переклад його розлогої німецькомовної рецензії, що вперше з’явилася друком в 1907 р. на сторінках авторитетного часопису “Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”²⁸. Нагадаємо, що доля зводила В. Мільковича з М. Грушевським ще в середині 90-х років XIX ст., коли вони обидва конкурували за львівську кафедру. Не в останню чергу і цією обставиною деякі сучасники схильні були пояснювати різкість висловів та негативізм чернівецького професора²⁹.

На відміну від решти європейських оглядачів праці М. Грушевського, що з об’єктивних причин не змогли ознайомитися з українським оригіналом його книги, В. Мількович, як це зазначено на початку рецензії, не робив цього зумисне, оскільки, читаючи уривками “Історію України-Руси”, зрозумів, що “не погоджується ані зі способом написання, ані з методом і результатами праці...”, тож “відклав її убік та далі не звертав на неї уваги”. Позаяк ареал розповсюдження книги через українську мову тексту був порівняно незначним, зазначає критик, він вирішив її ігнорувати. Але німецьке видання зробило книгу загальнодоступною та популярною в Європі, тож необхідно було відмежуватися і від хибної концепції М. Грушевського, і від його історичної реконструкції, що й спричинило написання огляду для австрійського часопису. Ще не висловивши жодних застережень щодо рецензованої праці, В. Мількович категорично заявляє, що вона – “пустеля” та “Потьомкінські образи”. Насамперед він емоційно критикує німецьку мову перекладу, зауваживши, що й мова українських текстів М. Грушевського далека від досконалості. Далі В. Мількович піддає сумніву “критику, суд і методу автора”, закидає його історичній реконструкції надмір гіпотетичності та непевності і навіть виявляє банальне незнання М. Грушевським подій та фактів всесвітньої історії. Особливо гострої критики зазнала історична схема львівського професора, найбільше ж дісталось в огляді його антинорманській теорії. Висновок рецензента звучить досить категорично: історія українського народу надалі залишається ненаписаною, а книга М. Грушевського так і не наблизила розв’язання цієї проблеми³⁰. Загалом при читанні тексту В. Мільковича у вічі впадає недоречна в академічній рецензії різкість висловів, відчувається значне роздратування автора, що заважає читачеві сприйняти його наукову аргументацію.

До критичного тексту В. Мільковича редакція “Галичанина” додала кілька власних вступних і прикінцевих заміток, у яких, солідаризуючись зі своїм автором, охарактеризувала також власне ставлення до наукової творчості М. Грушевського. Назвавши його “втіленням сепаратистського розумового життя” в Галичині, автор коментарів Савва Белка прямо визнав, що “через занепад науки в своєму середовищі” серед галицьких москвофілів нікому полемізувати з історіографічними гіпотезами українського вченого. Внаслідок такого стану речей, з сумом констатує він, праці автора “Історії України-Руси” набувають неабиякої популярності в Росії та Європі, у відповідному напрямку формуючи суспільну думку³¹. Прикметно, що, популяризуючи у середовищі своїх читачів критичний погляд В. Мільковича на історіографічні гіпотези М. Грушевського,

редакція “Галичанина” жодним словом не згадала його аргументовану відповідь, де український учений переконливо продемонстрував надуманість більшості зауважень чернівецького професора³².

Не менш стурбовано автори “Галичанина” сприйняли й діяльність М. Грушевського з популяризації своєї моделі в інтелектуальному середовищі Російської імперії. Особливим об’єктом їхньої критичної уваги стали російськомовні науково-популярні нариси українського вченого, адресовані найширшому колу читачів. Але і в цьому випадку редакція газети вирішила дискутувати зі своїм опонентом вустами запрошених із Росії публіцистів. Так, коли в 1904 р. у Росії вийшов друком “Очерк истории украинского народа” М. Грушевського, що здобув значну прихильність у фаховому середовищі та значне зацікавлення читацької аудиторії, “Галичанин” вирішив свої шпальта надати найбільш упередженому критику, не згадавши десятки виважених, а то й захоплених відгуків. Цим критиком виявився Микола Павлов – російський письменник та публіцист, помітний діяч чорносотенного руху. Уперше його рецензія на “Очерк истории украинского народа” з’явилася в 1905 р. у харківському журналі “Мирный труд” (редагованому головою місцевого відділу “Русского собрания” професором О. Вязгіним), а згодом була випущена окремою брошурою.

Про загальну тональність критичного огляду уявлення дає вже її назва – “Сепаратизм у науці”³³. Зосередившись у тексті рецензії на ранньоісторичній моделі українського вченого, М. Павлов узагальнив найбільш поширену в літературі аргументацію прихильників “звичайної схеми” російської історії в дусі її творців ХІХ ст. З цих позицій він категорично відкинув запропоновані у рецензованій книзі гіпотези й заявив, що “весь наведений набір учених фраз і наукових слів пана Грушевського виявляється нісенітницею”, та висловив переконання, що праця останнього “не отримає поширення у середовищі свідомих російських читачів просто через безглуздість змісту”³⁴. В передмові до другого видання “Очерков истории украинского народа” М. Грушевський назвав подібні критичні відзиви на його працю “голосами из оврага”.

Відзначимо, що “Галичанин” повсякчас вдавався до послуг російських націоналістів у полеміці з історіографічними поглядами М. Грушевського. Черговим приводом для занепокоєння редакції газети стала поява на російському читацькому ринку популярної праці львівського професора “Про старі часи на Україні”. На цей раз видання вирішило познайомити свого читача з поглядом на наведені у названій книзі історіографічні концепції М. Грушевського відомого діяча промонархічного руху, засновника київського Клубу російських націоналістів Анатолія Савенка. З позиції прихильників чорносотенної ідеології автор, замість очікуваної наукової полеміки, банально висміяв гіпотези свого опонента як позбавлені будь-якої наукової цінності. Традиційно для націоналістів закинувши українофілам на чолі з М. Грушевським зраду інтересів слов’янства, А. Савенко емоційно підкреслив, що аналізована праця – “це найбільш тенденційна брошура, яку мені доводилося читати”³⁵.

Практичною реалізацією пропагованих М. Грушевським історіографічних ідей, як слушно писали автори “Галичанина”, була його культурно-освітня та суспільно-політична діяльність на українських землях по обидва боки Збруча. При цьому, при характеристиці різнопланової активності львівського професора автори газети завжди експонували її політико-ідеологічну складову³⁶. У цьому контексті наголошувалося на непридатності української мови для наукових публікацій, згубність для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводив М. Грушевський в Австро-Угорщині. Символічно, що в своїй критиці суспільно-політичної та наукової діяльності М. Гру-

шевського галицькі москвофіли досить часто зі сторінок “Галичанина”, глузуючи, називали останнього “майбутнім президентом української республіки”³⁷.

Особливо стурбовано редакція “Галичанина” сприйняла культурно-освітню працю М. Грушевського, спрямовану на розбудову всіх рівнів освітньої системи – від народних навчальних закладів до вищої школи, де викладання повинне було вестися українською мовою. У Східній Галичині їхня увага була зосереджена на поборюванні ідеї заснування українського університету у Львові. Москвофіли остерігалися, що порозуміння між поляками та українцями в університетській справі призведе до цілковитої колонізації старого університету та виникнення українського університету, що остаточно легалізує освітню діяльність галицьких українофілів в очах всього цивілізованого світу. Разом із тим, автори “Галичанина” підтримували побоювання М. Грушевського, щоб поляки вкотре не обдурили очільників українського політикуму в краї і не відібрали Львівському університету формально утравквістичні права за пусті обіцянки³⁸.

Ще більш стурбовано автори “Галичанина” відреагували на заклик М. Грушевського перенести центр української культурної праці зі Львова на Наддніпрянщину, що уможливила лібералізація національної політики царату внаслідок революційних подій 1905 р. Першим кроком такого перенесення українським ученим акценту своєї діяльності на підросійську Україну галицькі москвофіли слушно вважали заснування ним у Києві редакції “Літературно-наукового вісника”³⁹. Разом із тим, на шпальтах “Галичанина” висловлювалося сподівання, що “при переведенні центру українофільського руху зі Львова до Києва цей рух втратить те сепаратистське політичне вістря, яке він набув під польським впливом в останні роки”⁴⁰.

Про серйозність намірів М. Грушевського облаштувати своє життя у Києві, зауважив дописувач “Галичанина”, свідчило також намагання українського вченого посісти кафедру російської історії у Київському університеті, яка звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. При цьому редакція львівського щоденника включилася в голосну кампанію за недопущення автора “Історії України-Руси” до викладання в його альма-матер, яку розгорнули консервативні видання Наддніпрянщини⁴¹. В тон їх публікацій, “Галичанин” закидав М. Грушевському крайню тенденційність у висвітленні низки наукових проблем. Особливо ж дошкуляли москвофілам тези вченого про історичні права українців на давньоруську цивілізаційну спадщину. З неприхованою зловтіхою автори газети поінформували своїх читачів, що рада факультету забалотувала кандидатуру М. Грушевського⁴².

Насамкінець відзначимо підкреслену уважність, з якою редакція “Галичанина” відстежувала громадську діяльність М. Грушевського. Про це свідчать рясні інформаційні повідомлення про його перебування на Наддніпрянщині. Так, автори газети схвально відгукнулися на інформацію про фундацію М. Грушевським народної школи в Києві згідно із батьковим заповітом⁴³. Не менш уважно “Галичанин” інформував про часті відвідини українським ученим російської столиці. Автор газети проникливо зазначив, що, хоча львівський професор формально перебував у Петербурзі з науковою метою, він у першу чергу зосереджувався на “вивченні українських національних справ”, що, “поза сумнівом вплине на укладання багатьох внутрішніх справ в українській “громаді”⁴⁴. Зі шпальт “Галичанина” ми дізнаємося, наприклад, що М. Грушевський часто читав лекції в петроградському українському клубі, відвідував студентські товариства, проводив консультації з українськими депутатами Державної думи.

Підсумовуючи грушевськіану на сторінках “Галичанина”, зауважимо, що постать автора “Історії України-Руси” виявилася знаковою для дописувачів газети, фокусуючи в собі цілість українського національного руху зламу століть. І тут можемо зазначити певну еволюцію у ставленні до вченого протягом майже двадцяти років, що відбиває не лише ідейні пошуки видання, а й ширше – еволюцію галицького русофільства і його поступову редукацію до москвофільських засад, їх дедалі більшу залежність від гасел російських консерваторів правомонархічного напрямку. Цим, вочевидь, пояснюється певний сентименталізм авторів “Галичанина” в оцінках постаті М. Грушевського в середині 90-х років, викликаний двома головними обставинами – домінуванням у цей час у його творчій особистості науковця над громадським діячем, а також його тісними – як інтелектуальними, так і особистісними – зв’язками з підросійською Україною. З огляду на це, ідеологам “Галичанина” український учений був ближчим, аніж їх земляки – галицькі народовці. Втім, виразна українська національна ідея, що не лише конструювалася та пропагувалася М. Грушевським, але й лягла в основу всієї його багатопланової праці, визначила критичність, а згодом і безкомпромісність в її оцінках на початку ХХ ст. Гостро відчуваючи загроженість власній ідентичності голосними успіхами українського національного руху і розуміючи неспроможність протиставити їм якісний інтелектуальний продукт, галицькі москвофіли дедалі більше підпадали під вплив російських монархістів у їх інтерпретаціях здобутків українського руху як явища штучного, створеного на ворожі Росії кошти, а його лідера – не інакше, як платного агента ворожих слов’янству сил. Численні публікації на сторінках газети авторства Т. Флоринського, А. Савенка, М. Павлова, А. Будиловича, передруковані з правомонархічних наддніпрянських видань, замість спроби осмислення діяльності М. Грушевського, були спрямовані на її профанацію, утвердження в масовій свідомості стереотипного образу вченого як злісного ворога територіальної цілісності Російської імперії та “голови мазепинської партії”. Після перенесення М. Грушевським акценту своєї праці на підросійські землі та розгортання боротьби з його ідеями з боку київських націоналістів, інтерес “Галичанина” до особи українського вченого помітно втрачається і на початку 1910-х років ім’я автора “Історії України-Руси” цілковито зникає зі шпальт газети, а невдовзі і сама вона припиняє своє існування. Отже, виявлена в “Галичанині” розлога грушевськіана стимулює продовження студій у напрямку осмислення рецепції постаті видатного українського діяча на сторінках інших газетних видань його доби.

¹ Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова 1848 – 1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 1. – Львів, 2001. – С. 567-575.

² Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). – Львів, 2003. – С. 10.

³ На прощані! // Галичанин. – Львовь, 1913. – Ч. 142. – 14 (27) юля. – С. 1.

⁴ Г. Влад. Боніфатієвичь Антновичь / Новинки // Галичанин. – Львовь, 1893. – Ч. 149. – 8 (20) липня. – С. 2.

⁵ Русская кафедра истории при львовскомъ университете / Новинки // Галичанин. – Львовь, 1893. – Ч. 184. – 19 (31) серпня. – С. 3.

⁶ Интересныи інформації и коментаріи / Новинки // Галичанин. – Львовь, 1893. – Ч. 190. – 26 серпня (7 вересня). – С. 3.

⁷ Именованіе г. Мих. Грушевского изъ Кіева / Новинки // Галичанин. – Львовь, 1894. – Ч. 87. – 17 (29) цветня). – С. 3.

⁸ Г. Мих. Грушевській / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1894. – Ч. 115. – 22 мая (3 червня). – С. 3.

⁹ М. С. Грушевській / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1894. – Ч. 118. – 26 мая (7 червня). – С. 3.

¹⁰ Изъ львовского университета / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1894. – Ч. 209. – 20 вересня (2 жолтня). – С. 3.

¹¹ Професоръ Мих. Грушевській / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1894. – Ч. 215. – 27 вересня (9 жолтня). – С. 3.

¹² Всячина / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1896. – Ч. 108. – 17 (29 мая). – С. 3.

¹³ Там само. – Львовъ, 1894. – Ч. 221. – 4 (16 жолтня). – С. 4.

¹⁴ Новинки / Професоръ Мих. Грушевській // Галичанинъ. – Львовъ, 1894. – Ч. 215. – 27 вересня (9 жолтня). – С. 3.

¹⁵ Цит. за: Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик. – 1984. – Ч. 1-4. – С. 55.

¹⁶ Проф. Мих. Грушеувській читаль на львовскомъ универистете первую лекцію изъ древней исторіи Руси... / Всячина // Галичанинъ. – Львовъ, 1894. – Ч. 221. – 4 (16 жолтня). – С. 4.

¹⁷ Якъ мене спроваджено до Львова / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1898. – Ч. 140. – 24 іюня (6 іюля). – С. 3.

¹⁸ Там само. Див. дальші коментарі “Галичанина” до конфлікту М. Грушевського та О. Барвінського: Паны Барвинській и Грушевській / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1898. – Ч. 143. – 28 іюня (10 іюля). – С. 2; Споръ проф. Грушевского съ п. Барвинскимъ / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1898. – Ч. 164. – 24 іюля (5 августа). – С. 3.

¹⁹ Проф. Грушевській / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1901. – Ч. 154. – 12 (25 іюля). – С. 3.

²⁰ Товариство им. Шевченка / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1901. – Ч. 223. – 5 (18 октября). – С. 3.

²¹ Див. напр.: Мончаловский О. Литературное и политическое украинофильство. (Отпечатка из “Галичанина”). – Львов, 1898. – 190 с.; Его же. Мазепинцы (Отпечатка из “Галичанина”) // Живые вопросы. – Львов, 1900. – С. 41-85.

²² Мончаловский О. Литературное и политическое украинофильство // Галичанинъ. – Львовъ, 1898. – Ч. 181-225; Якъ мене спроваджено до Львова / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1898. – Ч. 140. – 24 іюня (6 іюля). – С. 3.

²³ Проф. Грушевській и петроградская академія наукъ // Галичанинъ. – Львовъ, 1907. – Ч. 281. – 16 (29) декабря. – С. 2.

²⁴ Флоринский Т. О самостоятельности малорусской литературы // Галичанинъ. – Львовъ, 1899. – Ч. 19, 21, 24; Его же. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Там само. – Львовъ, 1900. – Ч. 15-19, 21-42, 51, 54; [Флоринский Т.] “Украинский” сепаратизм и народная школа // Там само. – Львовъ, 1907. – Ч. 167. – С. 2; Ч. 168. – С. 2.

²⁵ Флоринский Т. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Галичанинъ. – Львовъ, 1900. – Ч. 40. – 19 февраля (3 марта). – С. 1.

²⁶ Див. докл.: Тельвак В. Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського – рецензента (1894 – 1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157-166.

²⁷ С-ъ [Свистун Ф.] Кто больший: г. Михайло Грушевській или о. А. Петрушевич? // Галичанинъ. – Львовъ, 1900. – Ч. 216-218.

²⁸ Milkowicz: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Band XXVIII. – Innsbruck, 1907. – S. 527-535.

²⁹ Див. докл. про В. Мільковича: Никирса М. Мількович Володимир // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – К., 1999. – С. 225-226; Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. – К., 2006. – С. 284-288.

³⁰ Белка С. Две “Украинския головы” // Галичанинъ. – Львовъ, 1907. – Ч. 223-229.

³¹ Там само. – Ч. 229. – 12 (25) октября. – С. 1.

³² Hruschewskyj M. Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Band XXIX. – Innsbruck, 1908. – S. 201-215. Коментований переклад цієї відповіді, а також репліку на неї В. Мільковича опубліковано в: Тельвак В. Малознака німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. Х. – Дрогобич, 2006. – С. 681-701.

³³ Павловъ Н. Сепаратизмъ в науце // Галичанинъ. – Львовъ, 1905. – Ч. 48-55.

³⁴ Там само. – Ч. 55. – 9 (22) марта. – С. 1.

³⁵ Любопытная брошюра “Мих. Грушевского” // Галичанинъ. – Львовъ, 1907. – Ч. 173. – 3 (16) августа. – С. 2-3.

³⁶ Див. напр.: Проф. Т. Д. Флоринский. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Галичанинъ. – Львовъ, 1900. – Ч. 15-19, 21-42, 51, 54; О. А. М-ій [Мончаловський О.] Пестрыя письма. Мазепинцы // Галичанинъ. – Львовъ, 1900. – Ч. 163, 166-173.

³⁷ Печать об одноцельномъ рутенскомъ клубе // Галичанинъ. – Львовъ, 1907. – Ч. 130. – 13 (26) июня. – С. 1; Михайло Грушевський // Галичанинъ. – Львовъ, 1908. – Ч. 30. – 7 (20) февраля. – С. 3.

³⁸ Объ “украинскомъ” университете // Галичанинъ. – Львовъ, 1910. – Ч. 114. – 22 мая (4 июня). – С. 1-2.

³⁹ Проф. А. Будилевичъ. О единстве русскаго народа // Галичанинъ. – Львовъ, 1907. – Ч. 115-132.

⁴⁰ Переведение изъ Львова центра украинофильства // Галичанинъ. – Львовъ, 1906. – Ч. 280. – 23 декабря 1906 г. (5 января 1907 г.). – С. 1.

⁴¹ Михайло Грушевський // Галичанинъ. – Львовъ, 1908. – Ч. 30. – 7 (20) февраля. – С. 3.

⁴² Къ замещению кафедры русской истории въ кievскомъ университете // Галичанинъ. – Львовъ, 1908. – Ч. 99. – 3 (16) мая. – С. 4.

⁴³ Проф. львовского университетета М. С. Грушевскій / Новинки // Галичанинъ. – Львовъ, 1903. – Ч. 250. – 4 (17 ноября). – С. 2.

⁴⁴ Деятельность проф. Грушевскаго въ Петрограде // Галичанинъ. – Львовъ, 1909. – Н-рѣ. 42. – 22 февраля (7 марта). – С. 3.

Віталій Тельвак, Костянтин Курилишин.

Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису “Галичанин”.

У статті проаналізовано грушевськіану, представлену на сторінках газети “Галичанин”, редакція якого репрезентувала інтереси москвофілів, однієї з двох найпоширеніших ідейно-політичних течій другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Публікації про Михайла Грушевського охарактеризовані у кількох тематичних блоках: 1) публікації інформаційного характеру; 2) аналітичні статті, що стосуються історіографії; 3) суспільно-політичні праці дослідника.

Vitalii Telvak, Kostiantyn Kurylyshyn.

Mykhailo Hrushevsky on the pages of “Halychanyn.”

The grushevskiana is analyzed in the article, presented on the “Halychanyn” newspaper’s pages, the editorship of which defended the interests of Moscovophiles, one of the two most common ideological and political movements of the second part of XIX – the beginning of XX century. The publications about M. Hrushevsky are characterized in several thematic blocks: 1) the publication of information character; 2) the analytic articles related to the historiography; 3) socially-political work of the researcher.

ДО ПИТАННЯ ПРО КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ (1919 – 1939 РР.)

У свій час радянська історіографія грубо фальсифікувала діяльність кооперації, яка начебто мала буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відмінну від радянських науковців, історики української діаспори опублікували низку правдивих розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899 – 1944 рр.”¹, а також праця І. Витановича про розвиток української кооперації².

Наукове вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося в роки її незалежності. У колективних монографіях “Історія кооперативного руху”³, “Історія споживчої кооперації України”⁴, “Українські кооператори”⁵, а також в працях О. Вербової⁶, З. Струк⁷ та інших поруч з аналізом кооперативного руху на західноукраїнських землях побіжно характеризується розвиток кооперації в галицькому селі. Глибоке вивчення проблеми тільки розпочинається. На сьогодні немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого розвитку кооперації у галицькому селі. Саме цим визначається актуальність статті.

У 20 – 30-х рр. минулого століття Східна Галичина була в складі Польщі. Українці зазнавали соціального та національного гноблення, а їх край перетворили в аграрно-сировинний придаток. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. Земля сконцентрована була в руках поміщиків і церкви. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ’ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували в Канаду, США, Бразилію, Аргентину та інші країни. У 1919 – 1939 рр. із Західної України виїхало 175 тис. українців⁸.

Для захисту соціально-економічних і політичних інтересів українці прагнули відновити кооперативну систему, яка досить успішно захищала їх права за часів австрійського панування. Відомий кооператор Ю. Павликовський стверджував: “Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверствування нашого народу, – обороні самої нації. Близько дев’ять десятих нашого населення є тісно зв’язані з долею рільництва”⁹.

У 1921 р. було створено Крайовий комітет організації кооперативів. Його виконавчим органом став Крайовий союз ревізійний (з 1929 р. – Ревізійний союз українських кооперативів). Саме він ініціював відновлення української кооперації. Головою Крайового ревізійного союзу став Ю. Павликовський. За відновлення системи української кооперації активно виступала “Просвіта”, українська преса різних політичних напрямків.

У 1922 р. Повітові ревізійні союзи виникли в Заболотіві, Стрию, Дрогобичі, Рудках, Сокалі, Жовкві; в 1923 р. – Копичинцях, Чорткові, Коломиї; в 1924 р. – в Городенці, Рогатині, Калуші, Борщіві, Підгайцях, Тернополі, Зборові¹⁰. 1928 р. у Тернопільському

воєводстві уже діяло 13 повітових союзів-кооперативів. Вони були зосереджені в Бережанах, Борщові, Бучачі, Збаражі, Зборові, Золочеві, Копичинцях, Підгайцях, Радехові, Терехові, Тернополі, Товстому і Чорткові. На території Станіславського воєводства функціонувало 10 ПСК, Львівського – 7¹¹. Найшвидше виникали господарсько-споживчі кооперативні крамниці, в яких була нагальна потреба. До того ж, їх значно легше було організувати. Такі крамниці переважно обмінювали продукцію сільського господарства на промислові товари. Продаж за гроші утруднювався галопуючою інфляцією.

У 1924 р. у Польщі приборкали інфляцію. Це створило умови для відродження інших видів українських кооперативів. У тому ж році виник “Центросоюз” – головна організація сільських господарсько-закупівельних і збутових кооперативів, а також “Центробанк” – об’єднання сільських кредитних кооперативів та міських Українбанків. У Стрию 1925 р. відродився Крайовий молочарський союз (“Маслосоюз”).

Щоправда, економічна криза кінця 20 – початку 30-х років ХХ ст. різко знизила купівельну спроможність українського села. Ціни на промислові вироби значно зросли, а на сільськогосподарську продукцію – впали. Найбільше постраждали повітові спілки. Саме тоді вони створювали магазини, не маючи достатніх фондів та будучи переобтяженими боргами, необґрунтовано розданими товарними кредитами. Значних втрат зазнала українська кооперація й під час “пацифікації” восени 1930 року. Урядові чиновники закривали українські культурно-освітні товариства і кооперативи, арештовували діячів кооперації. Товари в кооперативах спалювали або поливали нафтою, робили їх непридатними для вжитку. 1930 р. під контору “Центросоюзу” у Львові підклали бомбу, внаслідок чого було знищено перший поверх будівлі¹².

У 1934 р. в Польщі був прийнятий новий кооперативний закон, який дав право міністрові фінансів впливати на нормування організації та обсягу діяльності ревізійних спілок, а також приналежності до них кооперативів. Виданий 1936 р. новий молочарський закон регламентував мережу молочарень, як приватних, так і кооперативних. Обидва закони разом з різноманітними підзаконними актами містили в собі приховану загрозу українській кооперації. Вони давали змогу державній адміністрації регулювати районізацію кооперативних об’єднань, розташування та густоту мережі молочарень, не враховуючи їх суспільного характеру. Закони підривали національний принцип побудови кооперації, замінюючи його територіальним. Замість національних кооперативних спілок у Польщі почали створювати регіональні й загальнодержавні об’єднання, в яких під спільним дахом забезпечувалося верховенство державної нації¹³. Ще одним ударом по українському кооперативному рухові стало розпорядження Польського банку своїм філіям та іншим пов’язаним з ним фінансовим установам не брати векселів від українських кооперативних підприємств.

Однак, незважаючи на економічну кризу, несприятливе законодавство та руйнівні дії “пацифікації”, галицька кооперація набирала сили, зміцнювала свої громадські, а відтак і економічні позиції. Наприкінці 20-х рр. минулого століття кооперативи мали свою розгалужену організацію. Кредитні спілки об’єднувались в асоціацію “Центробанк”, сільські споживчі і торгові спілки – в “Центросоюз”, молочарські кооперативи – в “Маслосоюз”. Усі вони разом з товариством “Сільський господар” утворили Ревізійний союз українських кооперативів.

Найбільш поширеною була споживча кооперація. Саме за її допомогою селяни намагалися знизити ціни на сільськогосподарські та промислові вироби. На початку 20-х років ХХ ст. “Центросоюз” займався, в основному, торгівельними операціями, він тісно співпрацював з “Народною торгівлею” – основною кооперативною установою

галицького міста. “Центросоюз” постачав повітовим союзам і окремим кооперативам споживчі та господарські товари, створював галантерейні відділи.

“Центросоюз” координував збут сільськогосподарської продукції: яєць, збіжжя, прядива тощо. При окружних союзах було збудовано 55 складів. У 30-х роках ХХ ст. особливо великих розмірів досягла закупівля українськими кооперативами яєць (60 – 90 млн. шт. щорічно). Більше третини їх союз експортував за кордон – у Німеччину, Австрію, Великобританію, Францію, Швейцарію та інші країни.

Сільська закупівельно-збутова кооперація в кінці двадцятих років ХХ ст. витратила щорічно 200 тис. злотих на розвиток агрономії. 1928 р. у 26 повітах Галичини працювало 29 агрономів. Вони були у Борщові, Товстому, Чорткові, Бучачі, Копичинцях, Тереховлі, Тернополі, Збаражі, Зборові, Перемишлянах, Радехові, Рогатині, Станіславі, Снятині, Заболотіві, Коломиї, Косові, Стрию, Ходорові, Сокалі, Бібрці, Яворові, Львові, Дрогобичі, Самборі, Перемишлі і робили значний внесок у підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, сприяли поступу та добробуту села.

У 1936 р. на території Волинського, Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств діяло 2,8 тис. споживчих кооперативів, у яких налічувалося понад 300 тис. членів. Споживча кооперація в Галичині, як правило, розвивалась у формі сільської кооперації із загальної закупівлі і збуту. Так, 1938 р. із 3 445 кооперативів, об'єднаних у РСУК, 69 відсотків (2 360) становили кооперативи для загальної закупівлі й збуту. При них діяли різноманітні відділи. У 1931 р. налічувалося: молочарських – 236, машинних – 945, цегельних – 22, черепичних – 12, олієнь – 10, пекарень – 5, м'ясарень – 4, млинів – 1 та ін.¹⁴

Ще напередодні Першої світової війни виникли кооперативи для плекання і збуту тварин. Першу таку кооперативу було засновано в Заболотіві, другу – в Коломиї, третю – в Дрогобичі. 1932 р. кооператив “М'ясозбут” у Дрогобичі щотижня в середньому переробляв на м'ясу продукцію 5-6 свиней. Його вироби мали значний попит: ковбасу і полядницю навіть поставляли до Варшави¹⁵.

Господарсько-споживчі та закупівельно-збутові кооперативи мали універсальний характер. Вони закуповували для села знаряддя праці, насіння, продукти споживання, товари хатнього вжитку (сірники, газ, сіль, цукор тощо). Водночас, такі спілки, як уже було сказано, здійснювали заготівлю продуктів сільськогосподарського виробництва, худоби і птиці.

На другому місці була кредитна кооперація (ощадно-позичкові каси-райффайзенки, українбанки), капітал яких складався з паїв членів та грошових вкладів населення. Головною фінансовою установою української кредитної кооперації був “Центробанк”. Його річний касовий обіг досягав 70 млн. злотих. У дирекції “Центробанку” працювали відомі політичні та громадські діячі Галичини: К. Левицький, С. Кузик та ін.

Українбанки були міськими кредитними установами. Вони надавали коротко- та середньотермінові кредити жителям міст, а також навколишніх сіл. Суми від позик становили близько 10 відсотків. Документальною підставою був вексель. Складними банківськими операціями кредитні установи майже не займалися. Райффайзенки створювалися у великих селах, обслуговували виключно селян і відрізнялися від Українбанків меншою територією діяльності, а також обмеженою відповідальністю їх членів.

Під контролем РСУК в 1938 р. перебували 113 українбанків, 543 райффайзенки та 11 допоміжних кооперативів. Після валютної реформи в 1925 р. паї і резервні фонди кредитних товариств РСУК становили 700 тис. злотих, ощадні вклади – 1,5 млн.

злотих, а 1937 р. їх показники зросли, відповідно, до 6,3 млн. і 10,5 млн. злотих. Досить відчутно збільшилося кредитування селян. Якщо 1933 р. кредитна кооперація видавала готівкових позичок на суму 10 млн. злотих, 1936 р. – 11,5 млн., 1937 р. – 15 млн., то 1938 р. – 28 млн. злотих¹⁶.

Їх одержали здебільшого багаті господарі, яким позички видавали під заставу нерухомого майна, а незаможні селяни, через відсутність достатнього гарантійного забезпечення, були змушені й надалі звертатися за дорогим кредитом до лихварів. Це пояснювалося ще й тим, що кооперація видавала кредит на виробничі цілі, а малоімущим він потрібний був, насамперед, для погашення боргів та на інші невиробничі потреби. Статистика виділених позик за 1929 р. свідчить, що 77 відсотків їх мали інвестиційний характер: купівлі – землі, інвентаря, будівництва¹⁷.

Кредитна кооперація допомагала селянам боротися з осадництвом. Взявши пільгові позики від українських кооперативних фінансових установ, українські селяни викупували в польських колоністів землю за цінами, вищими від ринкових. Із 2 000 осадників, які прибули до Бродівського повіту протягом 1920 – 1923 рр., 250 осіб за цей час продали свої земельні ділянки і повернулися на батьківщину¹⁸. На території Самбірського повіту до кінця 1930 р. зникли не тільки окремі господарства, але й цілі осади, зокрема: Поріччя, Задвірна, Дикий Гороб, Баранчинці. Протягом 1919 – 1934 рр. у Східній Галичині чверть господарств польських осадників була скуплена 3 372 українськими селянами, у власність яких перейшло понад 18,5 тис. га землі¹⁹.

Важливим засобом економічного зміцнення української кредитної кооперації було постійне співробітництво організацій, що входило до складу системи. Річ у тім, що між сільськими “райффайзенками” та міськими “українбанками” довго не існувало майже жодної організаційної та господарської співпраці. Всі сільські кооперативи, в тому числі і кредитні, підлягали окружним союзам кооперативів (ОСК), що об’єднувались навколо “Центросоюзу”. Керівники РСУК та “Центробанку” вирішили, що доцільніше передати “райффайзенку” під опіку міцніших “українбанків”.

У межах своєї округи чи повіту “українбанки” почали допомагати селянам у створенні нових “кас райффайзенки”, навчали ведення фінансової документації та справочинства, залучали до праці в своїх конторах персонал сільських кооперативів, підвищуючи таким чином його кваліфікацію, проводили культурно-освітню працю тощо. Ці зміни були спрямовані, в кінцевому підсумку, на те, щоб перетворити “українбанки” в спілки для селянських кас, укрупнити кредитні кооперативи та здолати конкуренцію, оскільки переважна більшість “українбанків” обслуговувала не лише міське населення, а й жителів навколишніх сіл. Однак через те, що міські кредитівки в переважній більшості були фінансово слабкими інституціями, а сільські каси не мали коштів, щоб оплачувати адміністративні видатки, реформа затягнулася до початку Другої світової війни.

У селах виникали молочарські відділи в споживчо-господарських кооперативах, молочарські спілки при читальнях “Просвіти”. У Станіславі було створено самостійну філію молочарської кооперації. Вона під керівництвом Андрія Палія, Олекси Лиса, Андрія Мудрика за короткий час налагодила торгівлю маслом, яке виготовляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Проте перші успіхи їх не задовольнили. Добре розуміючи необхідність сильної дієздатної молочарської централі, вони провели в Стрию загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського. 25 березня 1924 р. обрано нову дирекцію союзу з-поміж фахівців-молочарів, діяльних кооператорів.

До керівництва Крайового союзу господарсько-молочарського прийшли Андрій Мудрик, Олекса Лис, Андрій Палій, Михайло Хронов'ят. Нове керівництво відновило будинок Крайового союзу, відкрило крамницю й молочарню, організувало молочарські курси. 18 червня 1925 р. відбулися загальні збори Союзу, які внесли зміни до статуту. Відтепер він став іменуватися “Крайовий молочарський Союз “Маслосоюз”. За статутом, Союз розміщений у Стрию, але фактичним місцем його осідку став Львів. Союз заснував свої відділи, склади, крамниці й різноманітні агентства в інших містах краю і за кордоном.

На першому етапі реформування молочарської кооперації керівництво “Маслосоюзу” основну увагу приділяло організації нових та упорядкуванню існуючих установ. Ці заходи прискорили розвиток галицького молочарства. Саме 1925 рік став переломним у діяльності “Маслосоюзу”. Його торговий обіг перевищував 860 тис. злотих, проти 200 тис. злотих у 1924 р. З ініціативи А. Палія в 1925 р. “Маслосоюз” започаткував експорт масла. Централь в Стрию, філія в Станіславі, нові відділи у Львові й Перемишлі були забезпечені кваліфікованими спеціалістами. У названих містах відкрилося п'ять маслосоюзних крамниць²⁰. 1926 р. в Галичині діяло вже 132 молочарні. Однак це були, як правило, дрібні молочарні, які не мали фахівців, добротних приміщень, технічних засобів і холодильників. Відтак, це призводило до великих втрат, не давало змоги виробляти масло високої якості.

Керівництво Союзу розпочало другий етап розбудови кооперативного молочарства. Директор Централі А. Мудрик орієнтувався на великі промислові чеські і німецькі молочарні, і мріяв допровадити кооперативне молочарство до високопродуктивних молочарень з фаховим персоналом. Не змінюючи форми власності сільських молочарень як відділів споживчих товариств, керівництво “Маслосоюзу” прагнуло об'єднати їх в окремі районні молочарські спілки. Ця нова форма допомагала укрупнити виробництво, що позитивно впливало на зниження собівартості продукції і підвищення її якості. Перша самостійна районна молочарська спілка виникла 1926 р. у Войнилові Калуського повіту. Членами її стали навколишні сільські закупівельно-збутові кооперативи. Згодом районні молочарські спілки почали виникати в інших місцях. Для допомоги “Маслосоюзу” при Крайовому союзі ревізійному було створено Інспекторат кооперативного молочарства, який очолив Євген Олесницький.

На другому етапі розвитку торговельно-адміністративної діяльності А. Палій взявся впроваджувати найновіші методи праці, реклами, обслуговування клієнтів з метою охоплення не тільки внутрішнього українського ринку, а й повного витіснення конкурентів, які зосередили в своїх руках 70-80 відсотків усієї торгівлі, а також виходу на закордонні ринки. Для виконання цього завдання кооперативи не тільки підвищували якість, а й розширювали асортимент продукції. У 1927 р. було розроблено емблему “Маслосоюзу”, її товарний знак – чотирилистову конюшину і літери МС. Ці символи ідентифікували продукцію “Маслосоюзу” на внутрішньому та міжнародному ринках, вказуючи на її високу якість та конкурентоспроможність. Це було важливим знаряддям маркетингу і дозволяло споживачеві відрізнити цю продукцію серед товарів конкурентів.

Третій етап розбудови “Маслосоюзу” розпочався 1929 р. за рішенням VII кооперативного з'їзду. Районні молочарські спілки отримали назву “районна молочарня”. Нові спілки заснувалися на фізичному членстві та діловому капіталі тих самих же членів. З'їзд визначив шлях подальшого розвитку молочарської кооперації не тільки в Західній Україні, а й на польських теренах. Насамперед, передбачалося розгортання

діяльності української молочарської кооперації в містах Катовиці і Бельськ, розширення мережі крамниць у Львові та інших містах²¹.

За умов тяжкої економічної кризи відбулася майже повна реалізація українського кооперативного молочарства. Під кінець 1936 р. у Західній Україні діяло 437 молочарських кооперативів і 267 тис. членів. До “Маслосоюзу” входило близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготовили 80 млн. літрів молока і майже все переробили на масло²². У Дрогобичі та в п’яти селах – Летні, Добрівлянах, Волі Якубовій, Нижніх Гаях, Урожі – діяли районні молочарні, які збирали сировину з навколишніх населених пунктів, переробляючи її на масло, сир, сметану. 1937 р. при “Маслосоюзі” в Дрогобичі, Бориславі, Трускавці працювало 6 крамниць, які збували вироблену продукцію²³.

“Маслосоюз” експортував продукцію до Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Данії, Франції, Швейцарії і навіть до далекої Маньчжурії, конкуруючи з місцевими виробниками. Але експортна діяльність українських кооперативів не приносила значних доходів. Зовнішні ринки були для них запасними, на випадок посилення тиску з боку польської держави²⁴.

“Маслосоюз” постійно нарощував свою потугу. За десять років (1928 – 1938 рр.) збір молока зріс з 26,9 тис. до 73,5 тис. літрів. У 1928 р. молочарні виробили 1,1 тис., а у 1938 р. – 2,7 тис. кг масла. 1938 р. на власні фонди кожної районної молочарні в середньому припадало 23,3 тис. злотих, що перевищувало фонди всіх молочарень Західної України у 1923 р. Проблему власних приміщень позитивно розв’язали 45 із 121 районної молочарні. Наприкінці 1938 р. українське кооперативне молочарство Західної України мало 20 повністю викінчених великих будинків. П’ять районних молочарень були механізовані, мали спеціальні апарати для сепарації сметани, що було передумовою виробництва стандартного масла на експорт. Модернізували процес виробництва не тільки масла, а й сирів, бринзи²⁵.

Наперекір польській владі багато районних молочарень добре налагодили свою роботу. Це можна простежити на прикладі районної молочарні у Зборові, членами дирекції якої були Роман Голод, Осип Стайкович, Осип Маланчук. Під час її відкриття поліція арештувала і вислала до концентраційного табору в Березу Картузьку техніка Фелікса Кордобу. Треба було рятувати розпочате виробництво масла. Керівництво виявилось на висоті, відшукали нового техніка Осипа Мельника. Незабаром районна молочарня мала розгалужену мережу пунктів збору молока і продуктивно працювала²⁶. У селі Делієво Калуського повіту Станіславського воєводства о. А. Гарасевич заснував молочарню, яка стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі “Маслосоюзу”: мала 37 пунктів збору молока і щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. При молочарні було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком²⁷.

Споживчо-молочарські кооперативи в районах своєї діяльності сприяли піднесенню тваринництва в сільському господарстві. При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров’ям корів, ветеринарні аптеки, пункти контролю молочності корів та ін. Якщо селянин втрачав корову від нещасного випадку, то отримував компенсацію готівкою від її вартості 80 відсотків²⁸.

Районні молочарні чотири рази на рік проводили контроль приміщень, у яких утримували худобу. При цьому звертали увагу на чистоту корів, достатність вентиляції, сонячного освітлення тощо. Контроль проводили спільно господарські референти та ветеринарні помічники і висновки про стан приміщень записували в спеціальній книзі.

Найвище оцінені господарства одержували премії від районних молочарень. Звичайно, при нагоді давалися селянам й ґрунтовні господарські та ветеринарні поради²⁹.

У “Маслосоюзі” агрономічно-годівельна, санітарно-ветеринарна, селекційно-племінна робота були поставлені на високому рівні. Агрономи і господарські референти виготовляли плани сівозмін кормових та інших культур так, щоб господар від ранньої весни до пізньої осені мав досить зеленого корму для збільшення надою молока. “Маслосоюз” здійснював також послідовну селекційно-племінну роботу, організувавши розплідник симентальської породи худоби при сільськогосподарській школі у Коршові. У цьому напрямі працю було поділено на райони, де мала впроваджуватись певна порода корів. Наприклад, в горах – симентальська, на рівнинах – крайова червона, а в підміських селах – чорно-біла фрізійська.

У Стрию спочатку почали функціонувати три-, а згодом шестимісячні молочарські курси. 1933 р. вони були реорганізовані в однорічну школу, яку очолив агроном М. Хомишин. До школи вступали хлопці й дівчата віком 18-30 років із початковою освітою та річним стажем роботи у молочарні. Абітурієнти склали вступні іспити з математики, української мови та молочарської справи. Школа готувала таких фахівців: молочарських майстрів, машинних техніків, лаборантів. Згодом подібна школа була відкрита у Львові³⁰.

Авторитет і слава галицької молочарської кооперації постійно зростали. У 1939 р. вона стала однією зі провідних кооперацій в краю. Її продукція реалізовувалася в 57 крамницях, а сума від проданих товарів перевищувала 12 мільйонів 118 тисяч злотих. У підпорядкуванні “Маслосоюзу” перебувало дев'ять відділів, які були розміщені в Стрию, Львові, Станіславові, Перемишлі, Коломії, Тернополі, Галичі, Катовицях та Бельську. Лише на теренах Галичини було організовано три склади – у Самборі, Чорткові та Дрогобичі, які займалися збереженням та збутом продукції. “Маслосоюз” об'єднував 134 районних молочарень, які мали по селах майже дві тисячі збірень³¹.

У другій половині 30-х років ХХ ст. кооперація організувала власне виробництво. У с. Ременів біля Львова діяв кооператив “Єдність”. Його молочарський відділ став зразковим у краї. В одному з двох просторих будинків “Єдності” містилася кредитна кооперація, яка обслуговувала мешканців навколишніх сіл. Її річний товарообіг становив 11 тис. злотих. “Єдність” збудувала цегельню, яка 1936 р. виробила 120 тис. штук цегли. Вона ж виготовляла цементні труби для колодязів, містків, блоків, керамічну плитку, мінеральну і фруктову воду. “Єдність” проклала через село добротну дорогу³². У 1938 р. близько двох третин українців Галичини було охоплено кооперацією. 1936 р. серед кооператорів найбільше було власників селянських господарств – 89,1 відсотка, ремісників – 1,2, робітників – 2,2, чиновників – 3,2, дрібних промисловців – 0,2, купців – 0,3, представників інших соціальних прошарків – 2,3 відсотка³³.

Таким чином, маючи добре розвинену кооперацію, селянські господарства навіть за дуже несприятливих умов і недоброзичливого ставлення до них окупаційного режиму Польщі могли ефективно функціонувати. В умовах відсутнього земельного голоду, домінування грядкового господарства, базованого на ручній і кінній праці, кооперативи допомагали вижити українським селянам. Кооперація об'єднувала людей духовно на християнських етичних засадах, створюючи для досягнення спільної мети відповідні структури та інституції. У кооперативах концентрувалося національне виробництво. Воно давало засоби до існування для сотень тисяч селян, скорочуючи еміграцію, творило ринок для українських товарів. Зводячи міцний підмурок під політичне визволення народу, кооперативи впливали на культурно-освітнє і громадське

життя краю, поширювали національну ідею, захищали українське населення від денационалізації.

¹ Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899 – 1944 рр. – Нью-Йорк, 1970. – 600 с.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 621 с.

³ Історія кооперативного руху / Упор. С. Бабенко, В. Галюк, С. Гелей та ін. – Львів, 1995. – 410 с.

⁴ Історія споживчої кооперації України / Упор. М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей та ін. – Львів, 1996. – 384 с.

⁵ Українські кооператори. У 2-х т. / Під ред. С. Гелея. – Т. 1. – Львів, 1999. – 454 с.; Т. 2. – Львів, 2001. – 420 с.

⁶ Вербова О. Національно господарський рух на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами. Світоглядні засади // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Т. 2. – Львів, 2001. – С. 54-58.

⁷ Струк З. Організація кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.). – Львів, 2000. – 138 с.

⁸ Макарчук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20 – 30 рр. XX ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів, 1996. – С. 119.

⁹ Танчин І. Юліян Павликовський // Українські кооператори. – Т. 1. – Львів, 1999. – С. 342.

¹⁰ Історія кооперативного руху... – С. 299.

¹¹ Струк З. Організація кооперації... – С. 71.

¹² Танчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина. – Львів, 1998. – С. 303.

¹³ Історія кооперативного руху... – С. 306.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Дрогобич, 1993. – С. 545, 546.

¹⁶ Сеньків М. Колективізація західноукраїнського села 40 – поч. 50-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Донецьк, 2009. – С. 15.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Танчин І. Український кооперативний рух... – С. 300.

¹⁹ Там само.

²⁰ Сеньків М. Колективізація західноукраїнського села... – С. 17.

²¹ Там само. – С. 18.

²² Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С. 215.

²³ Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Дрогобич, 1993. – С. 544.

²⁴ Танчин І. Український кооперативний рух... – С. 301.

²⁵ Українські кооператори... – Т. 1. – С. 386, 387.

²⁶ Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто-Нью-Йорк-Сідней, 1985. – С. 252.

²⁷ Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920 – 1930-х рр. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Т. 2. – Львів, 2001. – С. 80.

²⁸ Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921 – 1939 рр.). – Львів, 2000. – С. 36.

²⁹ Там само.

³⁰ Сеньків М. Колективізація західноукраїнського села... – С. 20.

³¹ Історія кооперативного руху... – С. 309.

³² Витанович І. Історія українського кооперативного руху... – С. 371.

³³ Історія кооперативного руху... – С. 307.

Михайло Сеньків.

До питання про кооперативний рух у галицькому селі (1919 – 1939 рр.).

У статті проаналізовано кооперативний рух у галицькому селі в міжвоєнний період. Зокрема показано, що кооперація допомагала селянам захищатися від залежності лихварського капіталу, денаціоналізації, підвищувати їх національну свідомість та добробут, згуртовувала розпорошене українське населення, прищеплюючи йому державницькі навички, зводила міцний економічний підмурак політичного визволення.

Myhailo Sen'kiv.

On the co-operative Movement in the Galician village in 1919 – 1939 years.

Co-operative Movement in the West-Ukrainian Village during a Pre-war Period In the article it is analysed the co-operative movement in the Galychian village in a pre-war period. Especially, it has been shown that the co-operation helped peasants to defend their dependence from a usurer capital, denationalization, raise their national consciousness and welfare, unite the scattered Ukrainian population, inoculating them state skills, erecting strong economic foundation of political liberation.

УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ ПРАВОСЛАВНОГО СПРЯМУВАННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Актуальність теми дослідження пов'язана з особливістю розвитку унієзнавства та церковної історіографії на зламі ХХ – ХХІ ст., що характеризується підвищенням уваги до проблематики, в якій аналізується генеза церковно-історичних досліджень, процес збагачення історіографічних знань.

Метою нашої статті є аналіз внеску української історіографії православного спрямування першої половини ХІХ ст. у дослідження теми унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії. На прикладі праць М. Бантиш-Каменського та митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова) висвітлюємо особливості розвитку тогочасного унієзнавства, показуємо об'єктивні і суб'єктивні фактори, які зумовили основні напрями і тенденції у вивченні проблеми, визначаємо вплив суспільно-політичного життя, ідеології, політичної практики, теоретико-методологічних засад на трактування унійних процесів, виявляємо недоліки та позитивні аспекти напрацювань та проблеми, які по-іншому трактуються сучасною історіографією.

Суспільно-політичні умови розвитку церковно-історичних студій у Російській імперії в першій половині ХІХ ст. почасти проаналізовані у працях С. Морозової¹, А. Міроновича², Ю. Хитровської³. Однак спеціально в історіографічному ракурсі окреслена проблематика не розглядалася.

Наукове дослідження переходу Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій до унії, як і вивчення історії української церкви, розпочинається у ХІХ ст.⁴, збігається з активізацією українського національного відродження⁵ та відразу набуває суворо конфесійного характеру⁶. На Сході Європи церковна історіографія активно використовувалась у той час не лише в суто наукових, але й в ідеологічних цілях – як чинник формування суспільно-політичної та національної свідомості. На тогочасних істориків впливали не тільки загальний "дух часу", а й становище християнських конфесій наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. в Російській імперії. Рівень тогочасної науки в цілому, формування її методологічних концепцій та засад впливав, у свою чергу, на церковну історіографію. Саме тоді вона виокремилась в спеціальну галузь і виробила свій аналітичний метод дослідження⁷.

Наприкінці ХVІІІ ст. відбулися кардинальні територіальні трансформації, які змінили мапу Центрально-Східної Європи (маємо на увазі поділи Речі Посполитої). Україна в черговий раз була розшматована – Галичина опинилась під Австрійським пануванням, натомість Правобережна Україна та Волинь увійшли до складу Російської держави. В обидвох країнах закладались різні умови для розвитку церковно-історичної науки, безпосередньо пов'язані зі статусом православних, римо- й греко-католицьких конфесій і офіційним політико-державним курсом та інтересами імперій. Українські землі, що увійшли до складу Російської імперії, царський уряд прагнув не тільки територіально, але й ідеологічно злити з Великоросією. Новоприєднані території розглядались як споконвічні російські володіння. Якщо православна церква була

політичним союзником імперської влади, то католицька, навпаки, підтримувала патріотичні зусилля польської шляхти. Відтак, російські урядові кола вважали за доцільне послабити пропольські католицькі впливи на Правобережжі. Відповідно, і в уніатській церкві, що більш тяжіла до католицького Заходу, ніж до православної Росії, уряд вбачав загрозу для свого існування та вогнище соціальної, політичної і релігійної нестабільності⁸. Тому її ліквідація мала стати надійним засобом для забезпечення спокою в регіоні. Католицькі впливи послаблювались шляхом масового закриття латинських монастирів, секуляризації земельної власності та ліквідації унії. Розпочатий наприкінці XVIII ст. процес ліквідації греко-католицької церкви у Правобережній Україні завершився у 1839 р. остаточним приєднанням уніатів до православ'я. Таким чином, католицизм (латинського та грецького обрядів) втратив свій колишній вплив. Натомість православної церкві держава, навпаки, відвела привілейоване становище у суспільстві, але перетворила її при цьому у звичайну державну установу. Вхідження церковних інституцій в орбіту імперських впливів спричинилося до того, що українське православ'я швидко втрачало свої самобутні риси і стало придатком Російської церкви⁹.

Ідеологічним підґрунтям суспільно-релігійних перетворень у регіоні мали стати історичні дослідження. Офіційна російська історіографія, обстоюючи думку про споконвічність належності українських земель до Росії, значною мірою розглядала історію церкви в Україні у загальноімперському контексті, не визнаючи доцільності її вичленування, як і в цілому окремішності українського народу. Основним завданням церковної історіографії було доведення необхідності, справедливості і легітимності ліквідації унії на українських землях. У дослідженнях пропагувалася ідея, що на новоприєднаній території одвічно жив руський (читай – російський, оскільки авторами принципово не розділялось це поняття) народ, який терпів національно-релігійні утиски, відтак Росія отримала моральний обов'язок прийти йому на допомогу. Скасування унії трактувалось як можливість повернутись до віри батьків і відновити “зіпсовану” унією “руськість”¹⁰. Для виконання цього завдання розпочалась широка кампанія віднайдення та публікації архівних матеріалів для написання на їх основі “правдивої” історії руської (російської) православної церкви. Відтак генерувався ортодоксальний історіографічний напрямок, який визнав єдиною можливою і правдивою конфесією у краї православ'я і абсолютизував негативні наслідки поширення унії у XVII – XVIII ст. Паралельно розвивались концепції, які оскаржували історичну роль Польщі. В річищі офіційної російської історіографії розвивались церковно-історичні дослідження українських науковців.

Слід також зазначити, що розвиток української, російської і польської історичної науки у першій половині XIX ст. відбувався під впливом ідей романтизму¹¹, серед яких визначальними були ідеї народності та національної самобутності¹². Причому в церковній історіографії, на наш погляд, ірраціональний підхід до пояснення людських прагнень та ідей, котрі не можна досягнути розумом, а лише чуттям, інтуїцією, тісно поєднувався з цілісним провіденційним світоглядом. Перед істориком церкви стояли, вочевидь, інші методологічні завдання, не так пошук раціональних причиново-наслідкових закономірностей у сучасному розумінні, як пошук авторитетних свідчень і думок (звідси збирання різноманітних документальних матеріалів). Як і світській, церковній історіографії початку XIX ст. у Наддніпрянській Україні був притаманний антикварний характер досліджень, згідно з яким основним завданням істориків було збирання різноманітних матеріалів з політичної історії, переважно козацької доби. Нові

тенденції в українській історіографії розпочались, на думку М. Грушевського, щойно з 40-х рр. XIX ст., коли “ідея народу як властивого предмету історичного студіювання незмірно розширяла перспективи і завдання сього студіювання, виводячи за тісні межі малоросійської історіографії”¹³. Таким чином, на середину XIX ст. відбувся поступовий і рішучий перехід від антикварності до культу народності.

Історіографія першої половини XIX ст. активно використовувала здобутки церковної історіографії XVIII ст., зокрема зібраний фактологічний матеріал, введені у науковий обіг окремі документи, на жаль, без їх критичного аналізу.

Вивчення доробку історіографії першої половини XIX ст. доцільно розпочати з розгляду дослідження М. Бантиш-Каменського (1737 – 1814)¹⁴. Праця цікава у сенсі своєрідної ідейної та методологічної основи. Книга була написана у 1794 – 1795 рр. на замовлення російської цариці Катерини II на основі компроментуючих уніатську церкву документів Комісії закордонних справ Росії, взятих автором з Московського архіву давніх актів. Спочатку твір призначався лише для службового використання і був виданий щойно у 1805 р.¹⁵ Друге видання книги з’явилося у 1864 р., коли почалася нова хвиля апологізації царської політики в Білорусі і Україні.

Основною метою дослідження, як видно із назви праці, був демонстративний показ національно-релігійних утисків православних у Речі Посполитій з боку католиків та уніатів і, як наслідок, заперечення доцільності існування “меншовартисних”, окрім православ’я, конфесій. Вочевидь, не випадково тенденційна праця М. Бантиш-Каменського стала “науковим” підґрунтям офіційного курсу на ліквідацію уніатської церкви¹⁶, тому цілком закономірно автор отримав у винагороду діамантовий перстень¹⁷.

З легкої руки М. Бантиш-Каменського уніатська церква в наступні два століття набула в офіційній російській історіографії іміджу ворога українства. З огляду на те, що полеміка з даного питання не дозволялась (у 1828 р. було заборонено публічне обговорення церковно-релігійних питань), вплив М. Бантиш-Каменського на подальші уніезнавчі студії був визначальним. Таким чином, науковець започаткував офіційний православний історіографічний напрям, який невиправдано абсолютизував “зрадництво” уніатів і безпідставно недооцінював об’єктивну зумовленість їх діяльності.

М. Бантиш-Каменський намагався використати різноманітні джерельні матеріали, але без елементарної наукової критики, внаслідок чого його висновки суперечили змісту зібраних документів. На підставі дослідження сеймових постанов Речі Посполитої у другій половині XVII ст. історик констатує, що у 1677 – 1678 рр. там обговорювалось питання про скликання спільного з’їзду православних та уніатів з метою їх примирення. Однак спільні засідання не відбулись, натомість православним було дозволено звертатись при вирішенні конфліктних справ у реляційні суди. Документи засвідчували, як відзначає історик, що для примирення православних та уніатів Ян Собеський у 1680 р. скликав Люблінський колоквиум. Натомість справжньою причиною зібрання, на думку М. Бантиш-Каменського, було намагання короля спонукати руське духовенство і громадськість перейти до уніатського віровизнання. Таким чином, історик приписав королю не ідею примирення православних і уніатів, як того вимагали сеймові ухвали, а тотальне навернення до унії¹⁸.

Таким же суперечливим і водночас поверхневим є показ унійної діяльності львівського і луцького православних єпископів – Йосифа Шумлянського і Діонізія Жабокрицького (помилково вказаний Мелетій). До цього вчинку ієрархів, на думку автора, спричинилась неможливість отримання від “озлоблених до них уніатів” найкращих монастирів, церков і вотчин. Зате заходи російського уряду на захист православних

навітлено істориком детально. Так, він вказує, що російські послы у 1677, 1680 рр. звертались до польських сенаторів з вимогами припинити насильство над православними. Перешкодою до унійних процесів став факт підписання у 1686 р. “Вічного миру” між Росією і Польщею, згідно з яким заборонялось спонукання православних до переходу на католицизм. Однак відразу науковець констатує, що умови договору Польщею не виконувались і невдовзі Перемишльська, Львівська та Луцька єпархії перейшли до унії. Російським резидентам доводилось постійно повідомляти Московський уряд про те, що урядові кола Речі Посполитої й католицькі церковні кола примушують православних до унії, тим самим порушуючи умови миру.

Слід зазначити, що автор розглядає конфесійний аспект лише як релігійну проблему в московсько-польських відносинах. Обходячи політичний аспект питання, історик тим самим залишає Москві роль захисника православної віри. Натомість сучасні дослідники стверджують, що підписання “Вічного миру” 1686 р., зручність і популярність справи православних та характерну для Речі Посполитої віронетерпимість Росія використала передусім для свого політичного впливу на Польщу і втручання у її внутрішні справи¹⁹. Водночас, необхідно наголосити, що введений М. Бантиш-Каменським з архівних джерел величезний фактологічний матеріал з проблеми польсько-російських відносин стосовно обстоювання прав православного населення, й понині становить значний науковий інтерес.

У річищі своїх ідейних переконань (ортодоксальної східно-візантійської орієнтації) М. Бантиш-Каменський акцентував на насильницьких методах запровадження унії. Про це свідчили декілька фактів перетворення православних храмів на уніатські у Львівській, Луцькій і Перемишльській єпархіях. Так, історик вказував, що у Львівській єпархії Йосиф Шумлянський за допомогою коронного гетьмана Яблоновського багато православних храмів перетворив на уніатські костьоли. Чимало церковних інституцій стали унійними у Луцькій єпархії під впливом діяльності володимирського єпископа Лева Заленського. Подібних гонінь, за М. Бантиш-Каменським, православні зазнали і в Перемишльській єпархії. 8 серпня 1692 р. у них було відібрано 4 церкви у м. Стрию. Науковець гостро критикував рішення перемишльського ієрарха Іннокентія Винницького карати опір унії смертю. Водночас учений констатував, що польський уряд заперечував будь-які факти насильства у Перемишльській єпархії та мотивував перехід ієрархії до унії слабкими юрисдикційними зв'язками з далекими східними патріархами, які знаходились під владою Туреччини. Зауважимо, що зібрані істориком факти енергійно використовувала православна історіографія, не вдаючись до елементарної верифікації джерел чи їх порівняльно-історичного аналізу, наприклад, окремі нарративні джерела він подавав як актові. З огляду на сказане відзначимо, що книга М. Бантиш-Каменського є на сьогодні збіркою застарілих ідеологічних і методологічних догм, базованих на тенденційному доборі фактів. Для сучасного унієзнавства праця вартісна лише як історіографічний факт і витвір певної епохи, що мав вплив на подальший розвиток досліджень тематики.

У першій половині XIX ст. формується основний осередок церковно-історичних досліджень – Київська Духовна Академія. Ініціатором систематичних церковно-релігійних розвідок був київський митрополит Євгеній (Єфим Олексійович Болховітінов) (1767 – 1837). Призначений у 1822 р. на київську кафедру, він розпочав студіювання історії головних київських святинь – Києво-Софіївського собору і Києво-Печерської Лаври, а також історії Київської митрополії. За матеріальною допомогою канцлера російської імперії графа М. П. Румянцева Євгеній організує при Академії спеціальну премію

для заохочення здібних студентів закладу до досліджень церковної історії. Кілька таких досліджень було опубліковано у виданнях Академії та інших наукових інституцій²⁰.

Історіографія XIX – XX століть по-різному оцінює наукову спадщину митрополита²¹. До основних дослідницьких вад традиційно відносили брак наукових прийомів, слабкість критичних підходів, статистичність, відсутність оцінних суджень, перевагу фактології над аналітикою тощо²². На думку Т. Ананьєвої, більшість закидів митрополитові Євгенію не є аргументованими і грішать певною упередженістю. “Євгеністика”, на думку Т. Ананьєвої, недостатньо вивчена і потребує новітньої неупередженої оцінки²³. Слід також пам’ятати, що митрополит Євгеній в своїх історичних пошуках як ієрарх православної церкви керувався “апологетико-полемічними цілями”²⁴. В епоху митрополита Євгенія історична наука перебувала лише на стадії зібрання матеріалів, опису фактів чи простого групування зібраних даних.

До досліджуваної теми вчений звертався в праці “Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии” (1825)²⁵, яка базувалася на певному колі документальних, в тому числі й архівних, джерел та історіографічній спадщині XVIII ст.

Позитивним моментом дослідження є аналіз автором становища Київської митрополії в другій половині XVII ст. Автор констатує наслідки, викликані одночасним висуненням двох номінатів-митрополитів. Прагнення Йосифа Шумлянського стати київським митрополитом спонукало його у 1677 р. на Гродненському сеймі скласти письмове зобов’язання про перехід до унії. Проте конфесійний підхід спричинився до тенденційного і упередженого розгляду науковцем унійних процесів. Так, він спрощено тлумачить події. Наприклад, остаточне прийняття рішення львівського ієрарха про перехід до унії на Варшавському сеймі 1700 р., пояснюване дослідником незреалізованістю планів, невизнанням лівобережним козацтвом та уніатами, не може вважатись ні задовільним, ні вичерпним. Сучасна історіографія інакше висвітлює і обставини прийняття львівським владикою католицького віровизнання²⁶.

Історик явно гіперболізував і конфесійні мотиви конфліктів Йосифа Шумлянського з луцьким єпископом, згодом київським митрополитом Гедеоном Четвертинським та його наступником Варлаамом Ясинським. На думку митрополита Євгенія, саме переслідування католиків та уніатів, зокрема Шумлянського, спонукали Гедеона Четвертинського до втечі з Луцької єпархії на Лівобережжя у 1685 р. Науковець акцентував, що Йосиф Шумлянський постійно втручався у справи закордонних монастирів і церков Київської митрополії. Хоча згадані факти мали радше адміністративно-господарську мотивацію, оскільки з 1675 р. ієрарх офіційно вважався адміністратором Київської митрополії.

Деякі зауваги митрополита Євгенія виглядають досить сучасно. Так, він правильно помітив, що унійні тенденції у Перемишльській та Львівській єпархії спричинили значною мірою підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. У річищі постулатів офіційної російської історіографії дослідник стверджує, що унія впроваджувалась примусом, лестощами і спокусами. Історик констатує значні масштаби “збаламучення” населення католицькими та уніатськими проповідниками, навіть на Лівобережжі в Росії. Завершуючи огляд праці, зазначимо, що порушені у ній окремі аспекти теми “нової унії” у Перемишльській, Львівській та Луцькій єпархіях стали у першій половині XIX ст. чи не єдиним дослідженням у підросійській Україні з унійної проблематики у штучно створеному вакуумі після праці М. Бантиш-Каменського.

Отже, українська історіографія першої половини XIX ст., спираючись на здобутки попередніх дослідників, започаткувала наукові дослідження теми переходу

Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій до унії. Дослідження унійних процесів відразу набуває рис конфесійності та політичної й ідеологічної заангажованості.

У православній історіографічній традиції утвердився критично-дискредитаційний підхід до трактування генези і наслідків унії у західних єпархіях Київської митрополії. Утвердилась концепція, що основними причинами унієзації єпархій були прагнення ієрархії здобути матеріальні вигоди та шалений натиск на православних з боку польської держави, унійні процеси утверджувались виключно насильницькими і облудними методами. Дослідники не брали до уваги об'єктивну зумовленість становища західноукраїнських православних єпархій у католицькій Речі Посполитій, діяльність ієрархії та кліру, назагал історію душпастирства, а також комплекс інших чинників. Як правило, історики зауважували лише негативні наслідки унії. Науковці розглядали унію виключно як нещастя Русі, плід зради батьківської віри і народу, результат єзуїтських інтриг, акцентували на національно-релігійних утисках русинів у шляхетській Польщі, які почасти продовжувались і після переходу до унії. Детально розроблялась тема заходів московського уряду наприкінці XVII – на початку XVIII ст. з метою захисту православних у Речі Посполитій.

Доходимо висновку, що тема розглядалась поки що поверхнево, унійні процеси висвітлені у працях спорадично і фрагментарно. На якість досліджень безперечно, впливали рівень тогочасної науки і відносна бідність джерельної бази. Відтак, значення перших робіт визначається передусім не стільки інтерпретаторськими висновками, виявленням причиново-наслідкових зв'язків і тенденцій, як зібраним фактологічним документальним матеріалом. Саме доробок історіографії православного спрямування першої половини XIX ст. зумовив подальший поступ у вивченні теми.

¹ Марозава С. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596 – 1839 гады). – Гродна, 2001. – 352 с.; Ее же. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі. – Гродна, 2002. – 132 с.

² Mironowicz A. Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijańin w świecie. – Warszawa, 1988. – № 8-9. – S. 161-175.

³ Хитровська Ю. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 19 с.

⁴ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 1-4. – С. 15.

⁵ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 204.

⁶ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. – Кн.1. Середина XV – кінець XVI ст. – К., 1994. – С. 14.

⁷ Див. наприклад: Оглоблин О. Українська церковна історіографія... – С. 14.

⁸ Хитровська Ю. Громадянсько-політична позиція духовенства... – С. 10.

⁹ Там само. – С. 11.

¹⁰ Марозава С. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі... – С. 9.

¹¹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 122-123.

¹² Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)... – С. 250.

¹³ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять років його смерті // Літературно-Науковий Вістник. – 1910. – Т. I. – Кн. V. – С. 214, 217-218.

¹⁴ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонении. – М., 1805. – 454 с.

¹⁵ Марозова С. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіці Беларусі... – С. 8.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии... – С. 140.

¹⁹ Шеретюк В. Православна церква правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст. : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 19 с.

²⁰ Оглоблин О. Українська церковна історіографія... – С. 16.

²¹ Ананьева Т. Евгенистика sub specie historiographii // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 181.

²² Там само. – С. 181-183.

²³ Там само. – С. 198.

²⁴ Ананьева Т. “Записки разные” митрополита Евгения Болховитинова: попытка прочтения в общебиографическом контексте // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. I. – К., 1997. – С. 90.

²⁵ Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – 291+272+2+7 с.

²⁶ Біла С. Перехід Перемишльської і Львівської єпархій до унії (кін. XVII – поч. XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 100-101.

Світлана Біла.

Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії в історіографії православного спрямування (перша половина XIX ст.).

У статті проаналізовано науковий доробок української історіографії першої половини XIX ст. з проблеми унійних процесів у Львівській, Перемишльській та Луцькій єпархіях. Показано основні здобутки і тенденції теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми і виявлено малодосліджені питання. Стверджується, що праці дослідників хибують однобічністю, яскраво вираженим конфесійним підходом, однак ігнорувати їх не слід, бо вони містять певний фактологічний матеріал.

Svitlana Bila.

The Union processes in the western dioceses of Kiev metropolity in the historiography of the Orthodox direction (first half of the XIX century).

In the article scientific reserve of Ukrainian historiography school of the first half of XIX century on problems of union processes in Lviv, Peremishl' and Lutsk dioceses is analyzed. Basic achievements and tendencies in the analysis of theme are shown, the degree of studied of some aspects of problem is cleared up and scantily explored questions are exposed. It is affirmed that the works of researchers sin by one-sidedness, a vividly expressed confessional approach, but we shouldn't ignore them because they include significant, full of facts material.

GALICJA WSCHODNIA JAKO PIEMONT UKRAIŃSKIEGO ODRODZENIA NARODOWEGO

Wybuch pierwszej wojny światowej zburzył ustalony jeszcze w 1815 r. na Kongresie Wiedeńskim ład polityczny Europy. Wynik działań zbrojnych uwidocznił w pełni koniec pewnej epoki w dziejach świata. W efekcie tego konfliktu mapa polityczna starego kontynentu musiała się zmienić.

W ostatniej fazie wojny na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, rozciągającym się z północy na południe, od Bałtyku po Adriatyk, Morze Czarne oraz Egejskie, a ze wschodu na zachód, między Rosją Radziecką a Niemcami, wyłoniły się państwa dotąd nie istniejące. Stało się to możliwe dzięki upadkowi wielkich imperiów europejskich, które poniosły klęskę w tym konflikcie lub przeżyły zmianę ustroju.

Jednym z takich imperiów była monarchia Habsburgów, która w tym rejonie Europy odgrywała przed wojną bardzo znaczącą rolę. Była ona jednak złożona z wielu narodów, które egzystowały na jej terytorium. Takie wielonarodowe imperium nie miało szans przetrwania w sytuacji kiedy każdy odłam narodowy budził się do własnego życia.

Wśród tych nacji wymienić należy Czechów, Słowaków, Chorwatów, Rumunów i Polaków. Narody te nie posiadające na mapie politycznej Europy swoich państw przystąpiły teraz do ich organizowania. W monarchii austro-węgierskiej egzystowała jeszcze jedna narodowość, a raczej część wielkiego narodu, który wcześniej nie miał żadnych tradycji narodowych. Byli to Ukraińcy zamieszkujący terytorium Galicji Wschodniej i naddnieprzańską część imperium Romanowych.

Naród ten egzystujący przez długi okres w dwóch odrębnych systemach politycznych, zdołał wykształcić jednak silne poczucie odrębności narodowej, które pod koniec I wojny światowej było już tak wielkie, że też postanowił utworzyć własne państwo.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie drogi narodowego ruchu ukraińskiego do stworzenia własnego państwa.

Problem kształtowania poczucia narodowego Ukraińców należy rozciągać bardzo szeroko w procesie historycznym. Już XVII i XVIII w. przyniosły pewne symptomy odrębności tego narodu. Przełomowym momentem był jednak rok 1798, kiedy to J. Kotlarewski (1769 – 1838) dokonał przekładu „Eneidy” na język ukraiński¹. Większość autorów uważa ten przekład za podstawę rozwoju języka ukraińskiego w formie czysto literackiej. Ukazanie się „Eneidy” w języku małopolskim, jak wtedy określano język ukraiński, spowodowało szybki rozwój piśmiennictwa ukraińskiego, a także dało początek kształtowaniu się świadomości narodowej oraz pierwszym dążeniom do zaznaczenia odrębności Ukraińców w sferze politycznej. Rozwój ten przebiegał w bardzo specyficznych warunkach, był on związany z ogólną sytuacją polityczną ziem zamieszkałych przez ludność ukraińską.

W wyniku II i III rozbioru Polski, jej ukraińskie ziemie zostały podzielone na dwie części. Ten sztuczny podział spowodował także podział ludności ukraińskiej związanej z dwoma ośrodkami. Jako pierwszy ośrodek należy wymienić Ukrainę Naddnieprzańską z Kijowem, należącą do Rosji, jako drugi – Galicję Wschodnią i Bukowinę z Lwowem, należące do Austrii². Podział ten w bardzo dużym stopniu wpłynął na odrodzenie narodowe Ukraińców. Sytuacja tej

ludności w Rosji i Austrii była zupełnie inna, a wynikało to z roli jaką społeczeństwo ukraińskie odgrywało w obrębie tych dwóch państw, a także zupełnie odmiennej polityki, jaką rządy Rosji i Austrii prowadziły w stosunku do ludności ukraińskiej oraz rozbieżności celów i dążeń samych Ukraińców.

Historię ruchu ukraińskiego wiąże się w jego początkowym okresie z Ukrainą Naddnieprzańską. Po upadku Hetmańszczyzny dobę odrodzenia Ukrainy zapoczątkowały dwa ośrodki: Charków i Połtawa³. Właśnie w Charkowie działał wyżej wymieniony Kotlarewski. W Charkowie również rozpoczęła się ukraińska działalność wydawnicza i publicystyczna. Na łamach pism „Charkowski Demokrat”, „Ukraiński Żurnal”, „Ukraiński Wiestnik”, pojawiła się polemika w obronie praw języka ukraińskiego w literaturze oraz podnoszone było piękno poezji ukraińskiej⁴. Na rozwój literackiego i politycznego życia Ukrainy ogromny wpływ wywarła historia Ukrainy, napisana przez Grzegorza Połetykę. „Historia Rusów” w licznych odpisach docierała do dość szerokich rzesz odbiorców, malując ciężką sytuację ludności tego kraju pod panowaniem Moskwy⁵.

Uwieńczeniem pierwszego etapu kształtowania się nowoczesnego narodu ukraińskiego o uformowanym już w pełni poczuciu odrębności narodowej, było powołanie do życia w latach 1845 – 1846 „Bractwa św. Cyryla i Metodego”⁶. Była to pierwsza organizacja ukraińska na terenie Ukrainy Naddnieprzańskiej, o ukierunkowanej orientacji narodowej⁷. Do organizacji tej należeli głównie studenci i kilka osób z personelu nauczającego w Uniwersytecie Kijowskim i Charkowskim. Najaktywniejszymi działaczami i współzałożycielami byli: historyk M. Kostomarov, literat Pantelejmon Kulisz oraz Taras Szewczenko⁸. Podstawowym dokumentem, precyzującym idee założenia Bractwa, były „Księgi bytu narodu ukraińskiego”, których forma została zapożyczona z mickiewiczowskich „Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego”. Autorami tego dokumentu byli: M. Kostomarov i M. Hułak⁹. Program przewidywał:

- 1) utworzenie federacji ogólnosłowiańskiej, w której każdy naród stanowiłby odrębną, niepodległą republikę;
- 2) na czele każdej republiki miał stanąć prezydent obrany na określony czas;
- 3) sprawy wspólne federacji miał rozstrzygać sejm ogólnofederacyjny oraz prezydent;
- 4) zniesienie przywilejów i pańszczyzny oraz wprowadzenie równości wobec prawa;
- 5) wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego, nauczania w języku ojczystym, wolności słowa, sumienia i wyznania¹⁰.

Jednakże w 1847 r. doszło do aresztowań, w wyniku których Bractwo zostało zlikwidowane¹¹. Na działaczy spadły represje ze strony władz rosyjskich, w wyniku których ucierpiała także ludność ukraińska.

Wykrycie działalności Bractwa i jego likwidacja spowodowały wstrzymanie na kilka lat rozwoju świadomości narodowej na Ukrainie Naddnieprzańskiej oraz nasilenie się procesu rusyfikacji i walki z kościołem unickim przez przymusowe nawracanie na prawosławie¹². Działanie to ze strony Rosjan było podyktowane pewnymi interesami. Władze carskie starały się wszelkimi sposobami przeciwdziałać tworzeniu ukraińskiej odrębności narodowej, widząc w niej zagrożenie dla jedności państwa..

Likwidacja Bractwa oraz wzrost represji rosyjskich spowodowały przeniesienie „wątku narodowego” na teren Galicji Wschodniej. Na terytorium Galicji Wschodniej, jak w XIX wieku zaczęto nazywać Ruś Czerwoną, rozwój narodu ukraińskiego nie napotkał przeciwdziałania władz, przeciwnie – dla Austriaków był on korzystny, zarówno dlatego, że hamował panslawistyczną propagandę rosyjską, jak też polonizację wzmacniającą pozycję Polaków w Galicji.

W Galicji Wschodniej działała już od dłuższego czasu tzw.: „Ruska Trójca”, w skład której wchodził M. Szaszkiewicz, J. Hołowacki i J. Wahilewicz. Była to organizacja o charakterze kółka oświatowego, mającego na celu kultywowanie rodzimego języka i kultury ukraińskiej¹³.

Przełomowym okresem dla rozwoju świadomości narodowej Ukraińców galicyjskich były lata 1846 – 1848, które zupełnie zmieniły obraz ludności ukraińskiej. Wydarzenia 1846 r. zwane “rabacją galicyjską” uświadomiły Ukraińcom jedną zasadniczą rzecz, a mianowicie, że współpraca z Austrią przeciw Polakom może doprowadzić do uzyskania przez nich pewnych koncesji narodowych, kulturalnych i oświatowych¹⁴. W 1848 r. na fali “Wiosny Ludów” powstała we Lwowie “Hołowna Rada Ruska” (Naczelna Rada Ruska), która miała być reprezentantem narodu ukraińskiego w Austrii¹⁵. Naczelna Rada wysuwała postulat, by Galicję Wschodnią podzielić na dwie części: polską i ukraińską¹⁶. Jednak działalność Rady nie trwała długo, gdyż tylko do 1851 r.¹⁷.

Po zakończeniu “Wiosny Ludów” na terenie Galicji Wschodniej wykształciło się kilka orientacji politycznych:

– pierwsza propolska, na czele z “Ruskim Soborem”, który rywalizował z Radą. Składał się on z polskiej inteligencji o ruskim pochodzeniu. Ruski Sobór uznawał odrębność narodową Ukraińców, kładł również nacisk na współpracę z Ukraińcami. Chociaż były to poglądy bardzo ugodowe, to orientacja Ruskiego Soboru nie miała większego poparcia i znaczenia w środowisku politycznym Galicji;

– druga orientacja, jaką można wyróżnić na omawianym terenie, to orientacja promoskiewska, ogólnie zwana “Moskalofilami”. “Moskalofile” był to ruch związany z Rosją, który wysuwał postulat połączenia Galicji z Rosją. Największe wpływy osiągnął ten ruch w latach 70-ych XIX w.

– trzecia orientacja to “Świętojurcy”, ruch związany z kościołem św. Jura we Lwowie i inspirowany przez duchowieństwo unickie. Jego program miał charakter narodowy i antypolski¹⁸.

Duży wpływ na rozwój życia narodowego Ukraińców jak wyżej wspomniano miał rozwój kulturalny tych ziem, a przede wszystkim, życie i działalność T. Szewczenki (1818 – 1861). Urodził się on w rodzinie chłopskiej w kijowskim i dopiero w wieku 24 lat został wykupiony z poddaństwa. W 1860 r. opublikował swój pierwszy zbiór wierszy ukraińskich pt. “Kobzar” (ukr. Lutnik), nawiązujący zarówno w treści, jak i w formie do twórczości ludowej mieszkańców ziem naddnieprzańskich. Zbiór ten stał się bodaj najważniejszym czynnikiem kształtowania się świadomości nowoczesnego narodu ukraińskiego i po dzień dzisiejszy pozostaje najważniejszym dziełem literatury ukraińskiej¹⁹.

Szewczenko stał się dla Ukraińców symbolem ich dążeń wyzwoleniczych. Postulował on hasła jedności Lwowa z Kijowem, jego “dumki” były podstawą zainteresowania młodzieży ukraińskiej jej językiem narodowym²⁰.

Podobną rolę odegrał także Michał Gogol, a jego powieść “Taras Bulba” ukształtowała charakter ukraińskiego patriotyzmu i ruchu narodowego²¹.

Lata 60-te XIX w. to szybki rozwój ukraińskich organizacji w Galicji Wschodniej. Na aktywizację tutejszego ukraińskiego ruchu narodowego wpłynęły zmiany, jakie zaszły w Austrii po 1867 r.²². Jednakże “autonomia galicyjska” spowodowała wzmocnienie dominującej roli Polaków w życiu społeczno-politycznym Galicji Wschodniej.

Miało to odbicie w stosunkach polsko-ukraińskich, w których coraz bardziej uwidaczniał się i pogłębiał antagonizm między tymi dwoma narodami.

Jak już wcześniej wspomniano, likwidacja Bractwa św. Cyryla i Metodego na Ukrainie Naddnieprzańskiej przyczyniła się do ostrzejszych represji w stosunku do ludności ukraińskiej. W latach 60 – 70 XIX w. w Rosji nastąpiły silne naciski na ukraiński ruch narodowy. Wyrazem takiego stanu rzeczy był “ukaz carski”, który zakazywał używania języka ukraińskiego oraz sprowadzania z zagranicy druków ukraińskich, wydawania publikacji oraz wystawiania sztuk w języku ukraińskim. Dozwolony był tylko druk dokumentów historycznych w postaci oryginalnej, czyli rosyjskiej²³.

W okresie tym działali czynnie w Rosji działacze ruchu narodowego M. Drahomanow (1841 – 1895) i wspomniany już Kostomarov (1817 – 1885). Pierwszy z nich opublikował szereg prac o charakterze polityczno-historycznym. Korespondował z takimi postępowymi działaczami galicyjskimi jak J. Franko i M. Pawłyk²⁴. Sytuacja w Rosji spowodowała, że rolę “Piemontu sprawy narodowej” przejęła po raz kolejny Galicja. Sytuacja w Galicji była bardzo niejasna, jako kraj autonomiczny miała ona własną reprezentację w postaci sejmu krajowego, jednak udział w życiu politycznym zagwarantowany był przede wszystkim dla Polaków. Na tym tle dochodziło do coraz bardziej pogłębiającego się antagonizmu, o którym już wyżej była mowa.

Podjęmowane były próby załagodzenia sporów. Trzeba jednak stwierdzić, że w polsko-ukraińskim konflikcie nigdy nie było podłoża rasowego, w wielu przypadkach opcja narodowa była świadomym wyborem, jak choćby w przypadku wnuków Aleksandra Fredry, braci Szeptyckich, z których jeden został polskim generałem, drugi metropolitą kościoła greckokatolickiego²⁵. Różnic tych nie można rozpatrywać także wyłącznie przez pryzmat różnic językowych. Przez długi czas język nie był wyznacznikiem narodowej przynależności, jako że do połowy stulecia najbardziej nawet zaangażowani patriotycznie Ukraińcy posługiwali się polszczyzną, a dzięki niankom, służbie oraz wiejskim przyjaciom, wśród szlachty polskiej powszechna była znajomość języka ukraińskiego²⁶. W dużej mierze linia podziału przebiegała przez wyznanie: grekokatolicy to Ukraińcy, rzymskokatolicy – Polacy.

Właśnie według kryterium wyznaniowego sporządzano większość statystyk narodowościowych, które później zostały wykorzystane w trakcie konferencji pokojowych po I wojnie światowej.

Próby pojednania podejmowane bardzo często, były wynikiem oddziaływania sytuacji ogólnoswiatowej. Napięcie międzynarodowe, możliwość wybuchu zbrojnego konfliktu między Austrią a Rosją sprawiają, że polsko-ukraińskie porozumienie przestaje być sprawą kilku szerszej myślących polityków obu stron. Po raz pierwszy od połowy XVII w. sprawa Ukrainy stawać się zaczyna problemem międzynarodowym. Jest to już okres kiedy ożywiają się kontakty między Lwowem a Kijowem. W atmosferze grożącej wybuchem wojny ukraińscy patrioci nie chcą, jak ujął to W. Antonowicz, by “...Ukraina została użyta jako drzewce do rosyjskiej siekiery”²⁷. Wołą zbratać się z Polakami czy Austriakami.

W 1880 r. z inicjatywy W. Barwińskiego (1850 – 1883), odbył się we Lwowie narodowy wiec Rusinów. W jego rezolucjach głoszone hasła równouprawnienia języka ukraińskiego, szerszego dostępu do urzędów w życiu politycznym Galicji Wschodniej (Rada Państwa, Sejm, rady powiatowe)²⁸. Postulaty te nie pozostają bez echa. W wir tych działań włącza się Adam Sapiecha. Dzięki pieniądzom Sapiechy zostaje wznowiona działalność czasopisma pt. “Prawda” pod redakcją Barwińskiego. Początkowo udaje się wciągnąć młodych radykałów ukraińskich J. Frankę i M. Pawłyka, a nawet uzyskać z Genewy błogosławieństwo od “ojca” ukraińskiego radykalizmu, Drahomanowa. Jednak i ta próba pojednania kończy się niepowodzeniem²⁹.

W 1890 r. doszło do ponownych prób porozumienia polsko-ukraińskiego, którego orędownikiem był ówczesny namiestnik Galicji hrabia Włodzimierz Badeni (1846 – 1909). Był on konserwatywnym zwolennikiem rozładowywania narodowościowych napięć. Właśnie z inicjatywy Badeniego opracowano projekt ugody, której istota polegała na zagwarantowaniu, zgodnie zresztą z konstytucją, praw języka ukraińskiego w szkolnictwie, administracji, wprowadzeniu dwujęzycznych napisów na gmachach publicznych, w zamian za zerwanie stronnictw ukraińskich z moskalofilami, lojalność w stosunku do Austrii i kościoła katolickiego, wreszcie współpracę z Kołem Polskim w wiedeńskim parlamencie³⁰. Projekt ten natrafił jednak na ostrą krytykę konserwatywnych kół polskich, jak i radykalnych działaczy ukraińskich. Tarcia te spowodowały, że ugoda nie weszła w życie, a sam Badeni został wkrótce odwołany³¹.

Próba porozumienia z 1890 r. nie pozostała bez echa. Stworzyła ona tzw. "Nową Erę", która charakteryzowała się tym, że próbowano na wielu płaszczyznach znaleźć jakieś formy współpracy polsko-ukraińskiej³². W historiografii ukraińskiej pisze się często o Nowej Erze w tonie lekceważącym, jako o mało znaczącym epizodzie. M. Jaremko nazywa wprost całą inicjatywę kolejną polską intrygą. A jednak Nowa Era przyniosła widoczne rezultaty. Szczególnie istotne dla strony ukraińskiej stało się otwarcie katedry historii Ukrainy na Uniwersytecie Lwowskim. Jej kierownikiem został M. Hruszewski (1866 – 1934)³³. Przyjazd Hruszewskiego do Lwowa w 1894 r. i jego działalność, zarówno naukowa jak i społeczna, spowodowały "nowe przebudzenie" wśród Ukraińców³⁴. Nie mniejsze znaczenie miały i inne koncesje uzyskane przez Ukraińców: dwa nowe gimnazja, zgoda na otwarcie towarzystwa ubezpieczeniowego oraz szybszy rozwój czytelnictwa i oświaty narodowej³⁵.

Bardzo ważną sprawą dla Ukraińców była walka o Uniwersytet. Trwała ona nieprzerwanie od połowy XIX w. Uniwersytet był dla Ukraińców nie tylko ośrodkiem kształcenia kadr własnej inteligencji, ale przede wszystkim sprawą rozwoju tak potrzebnych badań nad własną historią i językiem literackim. Była to też sprawa prestiżu. Zgodnie z patentem cesarskim z 24 lipca 1871 r. na Uniwersytecie Lwowskim zniesiono niemiecki język wykładowy, wprowadzając krajowe – polski i ukraiński, a wybór tegoż pozostawiono wykładowcom. Powodowało to, że językiem głównym był polski. Wynikało to z tego, że prowadzącymi zajęcia byli w większości Polacy. Doprowadziło to z czasem do polonizacji Uniwersytetu, a co za tym szło w parze do konfliktów polsko-ukraińskich. Rozpoczynają się tarcia i spory, które czasami kończą się krwawo. Będą one trwały nieprzerwanie do 1914 r., kiedy to zostanie podpisana ugoda w sprawie utworzenia Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie³⁶.

Okres "Nowej Ery" to także ożywienie życia politycznego wśród ukraińskiej inteligencji i powstanie nowoczesnych partii politycznych.

W 1890 r. powstała ukraińska partia narodowa w Galicji pod nazwą "Nowa Era". Podobnie jak legalne partie polityczne w Austro-Węgrzech, mogła korzystać ze znacznych swobód politycznych, działać w parlamencie wiedeńskim i Sejmie Krakowskim. Z końcem 1911 r. partia ta uległa reorganizacji, zmieniono jej nazwę na "Chrześcijański Związek Społeczny". Przywódcą tej partii, jak i jej poprzedniczki był A. Barwiński, a organem prasowym codzienna gazeta "Ruslan"³⁷.

Następną partią, powstałą w 1890 r., był ukraiński ruch radykalno-socjalistyczny, zbliżony swym charakterem do prawicy eserowców rosyjskich, w postaci Rusko-Ukraińskiej Radykalnej Partii (RURP). Wśród założycieli i czołowych działaczy byli M. Pawłyk i J. Franko. Partia ta posiadała własny organ prasowy, początkowo była to gazeta "Narod", a od 1895 "Hromadskij Hołos"³⁸. Partia ta stała na stanowisku współpracy i szukania porozumienia z Polakami.

W 1899 r. na tle programowym nastąpił rozłam w partii, poprzez wydzielenie się dwóch grup. Jedna tworzyła Ukraińską Narodowo-Demokratyczną Partię (UNDP), skupiającą w swoich szeregach ukraińską inteligencję, w tym poważną część duchowieństwa greckokatolickiego. UNDP była najgorliwszym rzecznikiem teorii wschodnio-galicyskiego Piemontu. UNDP, a właściwie luźna federacja stojących na narodowym gruncie Ukraińców o różnych poglądach i orientacjach politycznych, dzięki autorytetowi jej przywódcy profesora Hruszewskiego, a także społecznemu programowi, który pozwalał na uczestnictwo w pracach partii zarówno osobom duchownym jak i antyklerykałom, stała się wkrótce główną siłą polityczną Ukraińców w Galicji³⁹. Program partii uchwalony został na zebraniu założycielskim 26 grudnia 1899 r., głosił on: *Ostatecznym celem naszych narodowych zmagania jest dążenie do tego, aby cały naród ukraińsko-ruski uzyskał kulturalną, ekonomiczną i polityczną niezależność, a z czasem zjednoczył się w jednolity narodowy organizm*⁴⁰. Jest to, jak widać, zapowiedź jasno postawionego celu, a mianowicie utworzenia

własnego państwa. Narodowi demokraci prowadzili na co dzień także walkę o reformę wyborczą w Galicji Wschodniej i o równouprawnienie w sferze oświaty i kultury.

Druga grupa wspomnianej wyżej partii powołała do życia Ukraińską Socjal-Demokratyczną Partię (USDP), opierającą się na programie austriackiej partii socjal-demokratycznej⁴¹.

Istniał również wpływowy ruch moskalofilski, na czele którego stała Rusko-Ludowa Partia (RLP). Ruch ten zwracał uwagę na Rosję i tam też szukał poparcia dla swych celów. Głównym jego celem było połączenie Galicji Wschodniej z Rosją⁴².

Tymczasem za Zbruczem mają miejsce doniosłe wydarzenia. Wojna rosyjsko-japońska i rewolucja 1905 r. przynoszą w całym imperium carskim liberalizację. Jednym z jej przejawów było uchylene edyktu z 1876 r. Dzięki temu powstały możliwości i warunki swobodnego organizowania się ukraińskich działaczy narodowych. Ruch narodowy na "Wielkiej Ukrainie" od razu przybrał radykalny charakter, najczęściej o socjalistycznych barwach. Taki charakter tego ruchu spowodowały wspomniane wyżej działania rządu carskiego, uniemożliwiające legalną działalność polityczną Ukraińców⁴³. Atmosfera rewolucji 1905 r. przyniosła jednak wielkie zmiany na polu kulturalnym i politycznym. W Kijowie powstało Ukraińskie Towarzystwo Naukowe im. T. Szewczenki, a także Towarzystwo Oświatowe "Proswita", jak grzyby po deszczu powstają ukraińskie pisma⁴⁴. Jednakże upadek rewolucji i fala porewolucyjnych represji położyły kres większości tych działań. Większość radykalnych działaczy ukraińskich przenosi się z Ukrainy Naddnieprzańskiej do Galicji.

Lata 1907 – 1908 przyniosły w Galicji ostry kryzys polityczny związany z reformą prawa wyborczego. Konflikt ten zarysował jeszcze bardziej odwieczny antagonizm polsko-ukraiński. W 1908 r. odbyły się wybory, w wyniku których doszło do zaburzeń. W czasie tych zamieszek zginął, zastrzelony przez policję, student M. Kaganiec⁴⁵. Śmierć ta spowodowała oburzenie w środowisku ukraińskim. W odwecie doszło do zabójstwa namiestnika A. Potockiego (1861 – 1908). 12 kwietnia 1908 r. ukraiński student M. Siczynski dokonał skutecznego zamachu na namiestnika, był to pierwszy akt terroru ze strony ukraińskiej⁴⁶.

Zabójstwo namiestnika spowodowało masowe protesty ze strony polskiej, a także przyniosło pewne symptomy zmiany stosunku do ludności ukraińskiej. Pozwolono na otwarcie kilku szkół średnich z językiem ukraińskim.

Po tych wydarzeniach ukraiński ruch polityczny, mimo podziałów i antagonizmów, wywierał coraz większy wpływ na ludność ukraińską Galicji Wschodniej. Jeszcze w 1900 r. zaczęto wydawać we Lwowie czasopismo pod tytułem "Młoda Ukraina", wokół tego wydawnictwa grupowała się ukraińska młodzież narodowa, zwolennicy programu M. Michowskiego wyrażonego w broszurze "Samostijna Ukraina" (Niepodległa Ukraina). Stała się ona elementarzem ukraińskiego nacjonalizmu. Podstawowe hasło tego programu sprowadzało się do pojęcia "Ukraina dla Ukraińców"⁴⁷. Działalność tego czasopisma oraz innych, a także partii politycznych, osiągnęła znaczący sukces przed wybuchem I wojny światowej, w postaci nowej ordynacji wyborczej do parlamentu w Wiedniu, uchwalonej w 1914 r.⁴⁸.

W czasie kryzysu bośniackiego 1908 – 1909 r., strona ukraińska zadeklarowała pełną lojalność wobec Austro-Węgier, a organ największej partii politycznej UNDP "Diło" stwierdził: *Ukraińcy w Austrii są jedynymi, których interes nie będzie kolidować z interesami austriackiej polityki na wypadek konfliktu zbrojnego, z tym, że naród ukraiński musiałby otrzymać w Austrii pewną gwarancję rozwoju*⁴⁹.

Początek XX w. przyniósł umocnienie się poczucia narodowego Ukraińców.

Towarzystwo Naukowe im. T. Szewczenki stało się prawdziwą "Akademią Nauk" narodu ukraińskiego. Prężnie działały ukraińskie Towarzystwa Pedagogiczne. Towarzystwo "Ridna Szkoła" prowadziła prywatne ukraińskie szkoły podstawowe, zawodowe i średnie⁵⁰. Poważny

wpływ na pogłębianie świadomości narodowej Ukraińców, a przede wszystkim chłopów ukraińskich, miała religia grecko-katolicka. Cerkiew była dla chłopów kościołem narodowym, wiązała wyznawców językiem i ceremoniałem liturgicznym. Działalność cerkwi grecko-katolickiej ożywiła się na przełomie XIX i XX w., gdy tron metropolity lwowskiego objął A. Szeptycki. Ukraińcy galicyjscy byli w większości grekokatolikami⁵¹. Potwierdził to spis ludności w 1910 r., który stwierdzał, że najwięcej w Galicji jest Ukraińców. Według kryterium wyznaniowego wyniki tego spisu były następujące⁵² :

Ukraińcy	74%	4.055.000 ludności
Polacy	12,1%	659.000 ludności
Żydzi	12.3%	670.000 ludności
Niemcy	1.2%	65.000 ludności
Inne	0.7%	34.397 ludności

Jak już wcześniej wspomniano Ukraińcy galicyjscy byli przede wszystkim chłopami. W dużych miastach istniały skupiska inteligencji miejskiej ukraińskiej, natomiast w zdominowanych przez Żydów miasteczkach Ukraińcy nie odgrywali decydującej roli⁵³.

Od 1910 r. sytuacja międzynarodowa w Europie coraz bardziej się zaostrzała.

Perspektywa wojny była bardzo widoczna. W takiej więc sytuacji zarówno Polacy jak i Ukraińcy rozpoczęli przygotowania do czynnego udziału w nadchodzącym konflikcie.

Oba te narody rozpoczęły tworzenie organizacji o charakterze paramilitarnym. Polacy "Strzelca", Ukraińcy "Towarzystw Strzeleckich"⁵⁴.

Organizacje te powstały jednak na bazie istniejących towarzystw gimnastycznych i przeciwpożarowych. Działały one pod nazwami Towarzystwo Gimnastyczne "Sokół" i Towarzystwo Gimnastyczne "Sicz". Działalność tych towarzystw miała duże znaczenie dla szerszego pozyskania młodzieży wiejskiej⁵⁵. Cały ten ruch polityczno-społeczny i oświatowy, spełnił poważną rolę w rozwoju poczucia narodowego młodzieży ukraińskiej.

Wyżej wymienione towarzystwa wprowadzały pewne elementy wykształcenia wojskowego, także i w terenie. Od 1910 r. z inicjatywy dra O. Tysowskiego organizują się tajne koła ukraińskiego skautingu, zwanego "Płast", w których występują także elementy szkolenia wojskowego⁵⁶. Do 1912 r. cała działalność paramilitarna sprowadzała się, oprócz szkolenia garstki młodzieży w wyżej wymienionych organizacjach, do uświadamiania ludności na różnego rodzaju wiecach i zlotach "Siczy" i "Sokoła".

9 października 1912 r. wybuchła wojna bałkańska, która w pośredni sposób wpłynęła na przygotowania ukraińskie, związane ze sprawami wyszkolenia wojskowego i narodowego. Chodziło tu o poparcie, jakie wyraziły ukraińskie partie polityczne rządowi cesarskiemu w grudniu 1912 r. Uchwała, którą podjęto wtedy zakładała poparcie, w zamian licząc na pewne zmiany w polityce wewnętrznej Austro-Węgier w stosunku do Ukraińców. Myślano już wtedy o utworzeniu Kraju Koronnego (ukraińskiego) jako trzeciego członu monarchii⁵⁷. Również w grudniu tegoż roku odbyło się posiedzenie Ukraińskich Towarzystw Strzeleckich (UTS), których przewodniczącym został J. Czmoła⁵⁸. Na posiedzeniu tym opracowano statut, którego wzorem był statut polskiego "Strzelca" oraz uchwalono plan działalności w najbliższym czasie.

Jednak w trakcie obrad doszło do poważnych sporów i rozbieżności na tle prowadzenia walki, wyszkolenia wojskowego i wykorzystania struktur organizacyjnych dla rozwijania świadomości narodowej. Konflikt ten spowodował, że część działaczy UTS utworzyło drugą organizację ze swoim własnym statutem i planem działania⁵⁹. Tą organizacją był Ukraiński Związek Siczowy

(USS I). W swoim programie Związek zakładał także szkolenie wojskowe i patriotyczne młodzieży ukraińskiej⁶⁰.

Statuty tych dwóch organizacji nie zostały jednak zatwierdzone przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, gdyż zakładały powstanie organizacji wieloszczeblowych i scentralizowanych⁶¹. Mimo tego organizacje te prowadziły swoją działalność nielegalnie w zakresie musztry, broni strzeleckiej oraz wychowania patriotycznego.

Jesienią 1913 r. po rozpoczęciu roku akademickiego Towarzystwo USS wznowiło swoją działalność nie uznając zwierzchnictwa Ukraińskiego Związku Siczowego. Zostaje wtedy powołane do życia Towarzystwo Ukraińskich Strzelców Siczowych II (USS II)⁶². W krótkim czasie liczyło ono ok. 200 członków. USS II grupował głównie młodzież robotniczą i rzemieślniczą, która miała stanowić szeregowe kadry wojskowe, natomiast USS I opierał się na studentach, którzy mieli w przyszłości tworzyć kadre oficerską⁶³.

28 czerwca 1914 r. doszło w Sarajewie do zamachu na następcę tronu austriackiego, arcyksięcia F. Ferdynanda. Wydarzenie to dało początek wybuchowi I wojny światowej. 27 lipca dochodzi do spotkania przedstawicieli najważniejszych ukraińskich partii oraz organizacji "Sokoła", "Sicz", a także "USS I" i "USS II"⁶⁴. Efektem tego spotkania było powołanie do życia "Hołownej Ukraińskiej Rady" HUR (Główna Ukraińska Rada), która miała być przedstawicielstwem ponadpartyjnym wszystkich Ukraińców w monarchii habsburskiej⁶⁵. Do zadań rady należało :

- 1) nadawanie kierunków polityki jako jedynej reprezentacji ruchu ukraińskiego;
- 2) obrona interesów ludności ukraińskiej;
- 3) sformowanie ukraińskich sił zbrojnych przy boku Austro-Węgier⁶⁶.

HUR dnia 3 sierpnia 1914 r., jeszcze przed wypowiedzeniem wojny wydaje wiernopoddańczy manifest. Deklaruje w nim lojalność wobec monarchii habsburskiej. Natomiast dnia 6 sierpnia udało się Radzie pogodzić kierownictwa ukraińskich organizacji paramilitarnych USS I i USS II, i powołać kierownictwo do spraw wojskowych pod nazwą Zarząd Wojskowy⁶⁷. Miał on za zadanie między innymi zająć się organizacją regularnej ukraińskiej armii.

Powstanie HUR-u poparł także kościół greckokatolicki z metropolitą Szeptyckim, przyjmując, że powstanie takiej organizacji doprowadzi do konsolidacji ludności ukraińskiej⁶⁸.

Aktywność w tym okresie rozwinęła również nieliczna grupa emigrantów ukraińskich z Nadnieprza, którzy przybyli do Galicji. Utworzyli oni 4 sierpnia 1914 r. organizację pod nazwą Sojuz Wyzwolenija Ukrainy (SWU), która stawiała sobie za cel utworzenie na terenie Ukrainy Naddnieprzańskiej niepodległego państwa ukraińskiego w oparciu o państwa centralne⁶⁹.

Ofensywa rosyjska w Galicji doprowadziła do zajęcia jej przez wojska rosyjskie. Fakt ten spowodował, że działalność HUR-u oraz innych organizacji została zahamowana. Również Zarząd Wojskowy przerwał organizację Legionu USS. Wkraczając do Galicji Wschodniej Rosjanie głosili hasła oswobodzenia narodu ukraińskiego zamieszkałego w Austro-Węgrzech i połączenie go z Ukrainą Naddnieprzańską pod berłem carów⁷⁰. W tej sytuacji HUR i SWU zmuszone były ewakuować się z Galicji do Wiednia, by reprezentować tam interesy ukraińsko-galicyjne.

Początkowo Rosjanie zajmowali w stosunku do Ukraińców galicyjskich przychylnie stanowisko. Gdy jednak nastąpiła zmiana na stanowisku generał-gubernatora, którym został zawzięty wróg Ukraińców Dymitr Trepow, stosunek ten uległ zmianie⁷¹. Rozpoczęła się akcja rusyfikacyjna przymusowego nawracania na prawosławie. Okupacja rosyjska pociągnęła za sobą także degradację gospodarczą Galicji, ponieważ wycofując się z niej w 1915 r. Rosjanie zniszczyli m.in. około 50% szybów naftowych znajdujących się w Zagłębiu Borysławskim⁷².

Okupacja rosyjska również negatywnie odbiła się na stosunku polityków austriackich do Ukraińców. Szukając wyjścia z tego impasu, posłowie ukraińscy do parlamentu wiedeńskiego. 15 grudnia 1914 roku zwrócili się do wszystkich partii politycznych, aby powołały do życia nowe

wspólne przedstawicielstwo. Wcześniej jednak, bo w sierpniu, doszło do spotkania delegatów ukraińskich z politykiem austriackim hrabią Egonem Sturghem. Celem tego spotkania było omówienie planów związanych z podziałem Galicji Wschodniej na dwie części: polską i ukraińską⁷³. Delegat uzyskał zapewnienie, że po wojnie zostanie dokonany podział i to, że politycy austriaccy dokonali wstępnych rozmów z Polakami. W rzeczywistości do takich rozmów nigdy nie doszło⁷⁴.

Po wkroczeniu wojsk austriackich Polacy oskarżyli Ukraińców o “ruską zradę”, czyli pomoc Rosjanom i mieli ku temu podstawy (kwestia obrony i upadku Przemyśla)⁷⁵. O tendencjach prorosyjskich wśród Ukraińców była już mowa. Teraz doprowadziły do represji wobec prorosyjskich Ukraińców. Ogółem aresztowano ok. 10 000 osób z tego 1 000 zabito⁷⁶.

Jak już wyżej wspomniano od grudnia 1914 r. toczyły się rozmowy dotyczące stworzenia wspólnej nowej reprezentacji. Efektem tych rozmów było powołanie w maju 1915 r. w Wiedniu Zahalnej (Ogólnej) Ukraińskiej Rady (ZUR)⁷⁷.

Rada stawiała sobie za cel budowę, przy pomocy państw centralnych, niepodległego państwa ukraińskiego nad Dnieprem oraz utworzenie ukraińskiego kraju koronnego w granicach Austro-Węgier⁷⁸.

Widoczną zmianą, której dokonano w stosunku do Ukraińców w Wiedniu, były wybory namiestników w Galicji. Posłowie polscy chcieli, by namiestnikiem był Polak, zaś posłowie związani z ZUR-em postulowali, aby stanowisko to powierzyć człowiekowi bezstronnemu, najczęściej był to Austriak w stopniu generała. Kolejnymi namiestnikami byli gen. R. Colland, gen. E. Diller i gen. K. Hun⁷⁹.

W drugiej połowie 1915 r. ZUR wysunęła postulat w sprawie administracji na terenach Ukrainy Naddnieprzańskiej, opanowanej przez państwa centralne. Domagano się również powołania Ukraińców do administracji terenowej na Chełmszczyźnie i Podlasiu⁸⁰. Działalność ZUR nie została też zahamowana ofensywą gen. A. Bursilowa w 1916 r., w toku której wojska rosyjskie ponownie zajęły Galicję Wschodnią i Bukowinę. Po wyparciu Rosjan w 1917 r. ZUR ponownie objął Galicję Wschodnią swą działalnością na polu politycznym i gospodarczym. Rozwinął też wszechstronną działalność w parlamencie w Wiedniu, na rzecz Ukraińców w Austro-Węgrzech⁸¹.

8 listopada 1916 r. rozwiązano Ukraiński Klub Poselski, powołując na jego miejsce Ogólnoparlamentarną Reprezentację Ukraińską. Prezesem Reprezentacji został J. Romańczuk, a jego zastępcą E. Petruszewicz⁸². W Galicji Ukraińcy otrzymali urząd zastępcy namiestnika, co było ich ogromnym sukcesem politycznym, gdyż był to ważny krok na drodze wprowadzania Ukraińców do aparatu państwowego i administracyjnego Austro-Węgier.

Jednak akt z 5 listopada 1916 r. spowodował, że część członków ZUR-u wystąpiła na znak protestu. Dlatego też ZUR straciła na poparciu i znaczeniu politycznym, a ruch polityczny objęła Reprezentacja Parlamentarna, wydając oświadczenie, że Ukraińcy nie godzą się na polską dominację w Galicji, nie wyrzekną się starań o ukraiński kraj koronny w Galicji⁸³. Śmierć cesarza Franciszka Józefa spowodowała wzrost nadziei wśród Ukraińców, ponieważ następcą tronu został arcyksiążę Karol, który popierał dążenia narodowe Ukraińców⁸⁴.

Wybuch rewolucji w Rosji i obalenie caratu spowodowało z kolei zmianę spojrzenia na kwestie narodowe. 15 listopada 1917 r. została ogłoszona Deklaracja Praw Narodów Rosji, która proklamowała prawo do samostanowienia się⁸⁵. Na Ukrainie wybuch rewolucji spowodował ożywienie działalności ukraińskich polityków. 20 marca 1918 r. powstała Ukraińska Centralna Rada (CUR) – przedstawicielstwo polityczne Ukrainy Naddnieprzańskiej. Na czele Rady stał Hruszewski⁸⁶. Wraz z powstaniem CUR liczono na powstanie niepodległego państwa ukraińskiego, ponieważ widziano już klęskę państw centralnych. Wybuch Rewolucji Październikowej oraz powstanie CUR odbiło się szerokim echem na terenie Galicji Wschodniej. Część wojsko-

wych z Legionu USS wystąpiła z projektem zjednoczenia wszystkich ziem ukraińskich w jedną „Wielką Ukrainę”⁸⁷.

UCR w 1918 r. proklamowała Ukraińską Republikę Ludową jako niezależne państwo. Głównym jego celem stało się połączenie wszystkich ziem ukraińskich w wielki i niepodległy kraj. Niepodległość miała być zagwarantowana przez państwa centralne.

Jednak URL nie spełniła roli zjednoczeniowej, gdyż w Galicji Wschodniej stworzono w 1918 roku drugie państwo ukraińskie, tzn. Zachodnio-Ukraińską Republikę Ludową⁸⁸.

Powstanie tych dwóch państw może świadczyć tylko o jednym, a mianowicie o w pełni wykształconym poczuciu narodowym, które dało asumpt do dążeń niepodległościowych. Dlatego też państwa te były maksymalnym wyznacznikiem wielowiekowych dążeń ukraińskich. Późniejsze okoliczności zniweczyły wszelkie próby niepodległościowe Ukraińców, ponieważ losy ziem Galicji oraz Ukrainy Naddnieprzańskiej zostały związane po I wojnie z innymi państwami (Polska, Rumunia, Czechosłowacja, ZSRR)⁸⁹.

¹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1993. – S. 19.

² Ibidem. – S. 17.

³ Docenko A. Ukraina w dobie nowoczesnej // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – R. IV. – № 16-17. – 1935. – S. 189.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1990. – S. 229.

⁷ Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej przed I wojną światową // Więź. – № 9. – 1987. – S. 119.

⁸ Docenko A. Ukraina w dobie nowoczesnej... – S. 190.

⁹ Serczyk W. Historia Ukrainy... – S. 228.

¹⁰ Docenko A. Ukraina w dobie nowoczesnej... – S. 190.

¹¹ Serczyk W. Historia Ukrainy... – S. 229.

¹² Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 120.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Wereszczycki H. Pod berłem Habsburgów. – Kraków, 1975. – S. 50.

¹⁵ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. ... – S. 22.

¹⁶ Wereszczycki H. Pod berłem Habsburgów... – S. 116.

¹⁷ Ibidem. – S. 117.

¹⁸ Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 121.

¹⁹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. ... – S. 19.

²⁰ Ibidem. – S. 20

²¹ Serczyk W. Historia Ukrainy... – S. 250.

²² W 1867 roku nastąpiła liberalizacja życia politycznego. Galicja jako kraj koronny otrzymała szeroką autonomię terytorialno-narodową, co oznaczało, że w kraju tym językiem urzędowym miał być właśnie język polski.; Olszański T. Historia Ukrainy XX w. ... – S. 19.

²³ Wereszczycki H. Pod berłem Habsburgów... – S. 115.

²⁴ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912 – 1923. – Warszawa, 1985. – S. 51-52.

²⁵ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919. – Kraków, 1990. – S. 53.

²⁶ Ibidem.

- ²⁷ Ibidem. – S. 55.
- ²⁸ Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 122.
- ²⁹ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem... – S. 55.
- ³⁰ Ibidem. – S. 56
- ³¹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. ... – S. 24.
- ³² Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 124-125.
- ³³ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem... – S. 56.
- ³⁴ Ibidem.
- ³⁵ Ibidem. – S. 57.
- ³⁶ Ibidem. – S. 62-63.
- ³⁷ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 33.
- ³⁸ Ibidem. – S. 34.
- ³⁹ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem... – S. 58.
- ⁴⁰ Łewyćkyj K. Istorija połytycznoji dumki hałyćkich Ukrajinciw 1846 – 1919. – Lwów, 1926. – S. 327.
- ⁴¹ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 34.
- ⁴² Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem... – S. 58-59.
- ⁴³ Ibidem. – S. 64.
- ⁴⁴ Ibidem. – S. 65.
- ⁴⁵ Ibidem. – S. 68.
- ⁴⁶ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 35.
- ⁴⁷ Ibidem. – S. 34
- ⁴⁸ Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 128.
- ⁴⁹ Ibidem. – S. 129.
- ⁵⁰ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 42.
- ⁵¹ Ibidem. – S. 43.
- ⁵² Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem... – S. 70
- ⁵³ Waldenberg M. Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa, 1992. – S. 56-66.
- ⁵⁴ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem... – S. 78-79.
- ⁵⁵ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 55.
- ⁵⁶ Ibidem. – S. 57.
- ⁵⁷ Maciak D. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 128.
- ⁵⁸ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 61.
- ⁵⁹ Ibidem.
- ⁶⁰ Ibidem. – S. 62.
- ⁶¹ Ibidem. – S. 61.
- ⁶² Ibidem. – S. 65.
- ⁶³ Ibidem.
- ⁶⁴ Skrzypek J. Ukraińcy w Austrii podczas I wojny, geneza zamachu na Lwów. – Warszawa, 1939. – S. 14.
- ⁶⁵ Ibidem. – S. 16.
- ⁶⁶ Ibidem. – S. 17.
- ⁶⁷ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 71.
- ⁶⁸ Prus E. Władysław Świątojurski. – Warszawa, 1985. – S. 45.
- ⁶⁹ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 72.

⁷⁰ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – S. 100-101.

⁷¹ Skrzypek J. Ukraińcy w Austrii podczas I wojny... – S. 29-32.

⁷² Łajdus W. Położenie klasy robotniczej w Galicji w latach 1914 – 1918 // Polska Klasa Robotnicza. – № 1. – 1970. – S. 288.

⁷³ Wasilewski L. Sprawa podziału Galicji na tle stosunków austriacko-ukraińskich // Przegląd Współczesny. – № 4. – 1925. – S. 459.

⁷⁴ Ibidem. – S. 460.

⁷⁵ Ibidem. – S. 471-473.

⁷⁶ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe... – S. 28-33.

⁷⁷ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 73.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Holzer J., Molenda J. Polska w czasie I wojny światowej. – Warszawa, 1963. – S. 58-59.

⁸⁰ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe... – S. 195-196.

⁸¹ Serczyk W. Historia Ukrainy... – S. 321-323.

⁸² Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej... – S. 79.

⁸³ Ibidem. – S. 80.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem. – S. 81.

⁸⁶ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe... – S. 133.

⁸⁷ Ibidem. – S. 134.

⁸⁸ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. ... – S. 89.

⁸⁹ Ibidem. – S. 90-96.

Ярослав Несцьорук.

Східна Галичина як П'ємонт українського національного відродження.

У статті оглядаються основні віхи українського національного відродження в ХІХ ст., процес зародження політичних партій в Галичині, а також розвиток громадських організацій українців у складі Австро-Угорщини. Кульмінаційним моментом національного руху галичан було утворення Західно-Української Народної Республіки.

Yaroslav Nestsyoruk.

Eastern Halychyna as Pyemont of the Ukrainian National Revival.

The article deals with the main periods of the Ukrainian national revival in the XIX-th century, the process of forming political parties in Halychyna as well as the development of Ukrainian public organisations in Austro-Hungary. The culmination of Halych national movement was the formation of Western Ukrainian People's Republic.

ЗОБРАЖЕННЯ БИТВ ПЕРІОДУ “ВОГНЕМ І МЕЧЕМ” У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Вагоме місце у відчутті поляками свого минулого займає період воєн XVII ст. Із ним пов'язуються одні з найдраматичніших подій історії Речі Посполитої, переповнені як великими досягненнями, так і глибоким падінням польського народу. Видатні перемоги чергувалися із розгромними поразками, держава балансувала на грані свого виживання, що, зрештою, започаткувало період поступового схилку існування “*calamitatis regnum*” Речі Посполитої. Прологом цієї півторалітньої історії стали події Хмельниччини, що увійшли в історичну свідомість польського народу як епоха “Вогнем та мечем”. Символічна їх назва була нав'язана романтичними візіями польсько-козацьких воєн, зображеними у трилогії Генрика Сенкевича. Емоційне навантаження їх рецепції спричинилося до формування численних історичних міфів, що відобразились і в історичних дослідженнях польських учених. Найбільш яскраво усі міфологеми знайшли втілення у зображеннях битв епохи “Вогнем та мечем”. Їх вивчення дозволить простежити формування та специфіку багатьох стереотипів у сприйнятті поляками українців. Це, у свою чергу, є необхідною умовою у переосмисленні багатьох неоднозначних сторінок спільної польсько-української історії, відображення яких у свідомості народів значною мірою тяжіє над відносинами між ними і до сьогодні.

Серед польських дослідників невеликі огляди історіографії Хмельниччини належать перу Мацея Франза у його працях, присвячених вивченню військового мистецтва козаків¹. В українській науці помітною є праця Оксани Рудої щодо інтерпретації історії козаччини у дослідженнях польських учених кінця XIX – початку ХХ ст. Втім, у своїй монографії історик спеціально не зосереджувалась на проблемах зображення битв у польській історіографії². Дослідження автора цих рядків аналізує дискусії у польській міжвоєнній історіографії довкола історичних стереотипів у зображенні подій, а зокрема і ряду битв, періоду “Вогнем та мечем”³.

Першою у шереду доленосних баталій була битва під Жовтими Водами. Специфічним було її зображення у польській історичній свідомості, як останнього змагання польської зброї за володіння Нижнім Подніпров'ям. Так М. Дубецький зазначав: “На жовтоводських степах лицарі своєю кров'ю викреслили рішуче зречення всіх прав і впливів до “дикого поля”, до цієї дороги до морських хвиль та кримських берегів”⁴. Для поляків битва була овіяна особливим ореолом і вважалась справжнім “полем слави” воїнства Речі Посполитої, що впало у нерівному бою за вітчизну. У художніх образах Г. Сенкевича бій був показаний як зразок протистояння світлоносного війська – легендарної польської гусарії, – що громить темні неорганізовані маси. І лише підступи та несприятливі зовнішні обставини дозволили примітивному, але численному, натовпу здолати організовану добірну силу. Стефан Потоцький та його соратники зображувались ідеальними героями “сарматського світу” – справжніми лицарями, борцями за державу, честь та славу, що у молодому віці стали жертвою варварської навали та підступної зради.

В. Томкевич віднаходив корені жовтоводської та корсунської поразок у використанні польською стороною досвіду кампанії проти Павлюка в 1637 р. Вчений, проаналізувавши

стратегію дій коронного гетьмана Потоцького, дійшов висновку, що він намагався повторити події кампанії з-під Кумейок. Це і призвело до поразки під Корсунем через радикальну відмінність між діями Хмельницького та Павлюка. Також, на думку історика, негативний вплив на М. Потоцького мала кампанія 1637 р. і тим, що сформувавала у гетьмана легковажне ставлення до козаків як бойової сили⁵.

Свій відбиток на оцінку жовтоводської кампанії у історіографії часів ПНР залишила комуністична ідеологія. Так, Лешек Подгородецький виступив із критикою просяхетського змалювання битви у творчості Г. Сенкевича. Дослідник зазначав: “Цей великий письменник [Г. Сенкевич – Т. Б.], хоча й добре розумів соціальні та народні корені повстання, не здобувся на об’єктивне, антишляхетське зображення подій, на їх справедливу оцінку”⁶. Основну вину у поразці польського війська дослідник покладав на гетьмана М. Потоцького. Його Л. Подгородецький, ідучи за оцінками мемуариста XVII ст. Йоахіма Єрліча, звинувачував у пияцтві та розпусті у часі кампанії, що прямо призвело до загибелі війська. Подібно і Я. Качмарчик відзначав, що причина поразок під Жовтими Водами та Корсунем була у неналежній особистій поведінці та “кардинальних помилках” коронного гетьмана⁷. П. Ясеніца теж звинувачував Потоцького, що, будучи п’яним, не вдався до належних заходів безпеки та не вислав розвідувальних загонів перед основним військом, а вже в часі битви не дозволив кавалерії прорватися через шерех ворога⁸. Натомість, В. Серчик одну із основних причин поразки під Жовтими Водами бачить у зраді українських драгунів, що перейшли на бік Хмельницького⁹.

Сучасний дослідник військового мистецтва козаків М. Франз схиляється до думки, що перші перемоги козацько-татарського війська були здобуті завдяки “набагато кращій орієнтації Хмельницького на місцевості, що, у свою чергу, формувало вміння використовувати фактор несподіванки та пастки як тактичного методу на полі бою”¹⁰.

У польській історичній свідомості поряд із прославленими битвами епохи “Вогнем та мечем” стояла і одна із найганебніших поразок – битва під Пилявцями. Л. Кубаля характеризував пилявецький розгром як породження тривалого миру, що позбавив шляхту її бойового духу, призвів до безпечності та марнославства. Основну вину за поразку історик покладав на командувачів, що першими втекли без бою та спричинили загальну паніку та хаос¹¹.

М. Бобжинський, як прихильник історичного “песимізму”, намагався відшукати причину пилявецької поразки в самій суті суспільної анархії, що панувала у “Речі Посполитій шляхетській”. Учений вважав, що вже саме скликання військового походу сеймом “внесло до нього парламентарну анархію, сеймикування” та відсутність дисципліни і керівництва¹². Цей безлад і був головною причиною ганебної втечі війська. З певною іронією висвітлював події пилявецької кампанії В. Конопчинський, яку він, перефразовуючи, називав “плюгавецькою ганьбою”. Дослідник наголосив, що у битві “майже без бою розбіглось 34 тис. найкращого лицарства, залишивши у здобич “хамам” гармати, припаси та безцінні скарби”¹³. Також для В. Собеського битва під Пилявцями була символом занепаду шляхетського устрою в Польщі, де військового стан втратив навички виконання своїх обов’язків з оборони краю та ганебно втік із поля бою. На противагу цьому вчений наводив оборону Львова міщанством, яке, на відміну від шляхти, рішучо стало на перешкоді ворожій навалі та захистило державу¹⁴. Натомість, Ф. Равіта-Гавронський намагався оминати дражливі трактування причин пилявецької поразки. Він звертав увагу на надмірні розміри польського табору при недостатності сил для його оборони та величезній чисельній перевазі повстанців. Також відзначив опір козацькому наступу з боку гвардії та піхоти, але оминув масштаби втечі коронного

війська. В. Томкевич бачив причину пилявецької поразки у повній неготовності армії до боротьби, оскільки із самого початку не планувалось її використання у бойових цілях. Також до катастрофи призвела відсутність єдиного належного командування, що у вирішальний момент не змогло організувати військо до бою¹⁵.

Уже в соціалістичній історіографії Л. Подгородецький із антишляхетських позицій звинувачував у поразці анархію шляхти та боягузтво командування. Першими серед втікачів він називає героя творів Сенкевича – князя Ярему Вишневецького¹⁶. Я. Качмарчик підсумував битву твердженням, що “під Пилявцями остаточно розвіявся міф про військову потугу Речі Посполитої”. Це в майбутньому мало величезне значення для формування у козацтва впевненості в перемозі над слабшим ворогом та захочувало їх до дальших воєн у наступні роки¹⁷. П. Ясеніца наголошував, що польське військо було приречене на поразку, бо “хворіло на параліч голови”, коли через безглузді накази, анархію та боягузтво “армія була бездоганно розгромлена власними командувачами”¹⁸.

Особливе емоційне навантаження несло зображення у польській історичній свідомості облоги Збаража. Формуючись під впливом художніх описів Г. Сенкевича та історичних нарисів Л. Кубалі, уявлення широкого загалу поляків першої половини ХХ ст. про Збаразьку битву були овіяні особливим неоромантичним ореолом. В значній мірі вони віддзеркалились і на її зображенні у історичних дослідженнях. Показ битви нерідко проходив через призму певних шаблонних уявлень. Зокрема, типовим був її образ як апокаліптичної битви сил добра та зла, світла та темряви, цивілізації та варварства. Для поляків Збараж був синонімом останньої твердині на шляху ворожого наступу на європейську цивілізацію та християнство. Він став конкретним образом цілої ідеології “Польща передмур’ям Європи та християнства”. Так, наприклад, В. Конопчинський зазначав, що “шість тижнів степова дич біла штурмами в героїчно оборонений шанець”¹⁹. А Ф. Равіта-Гавронський, щоб показати козацьке військо як сили зла та варварства, наголошував на присутності у таборі Хмельницького двох чаклунок, що своїми чарами намагались посприяти їх перемозі²⁰. Самі ж події зображались напівміфологізовано, дотримуючись епічних художніх форм. Бої під Збаражем у свідомості поляків стали власною національною облогою Трої, де в останній битві зійшлись справжні герої. Так, наприклад, не уникнув цього і такий видатний історик, як О. Галецький, що прямо використовував для неї образне означення “гомеричної”²¹. Л. Фронсь називав її битвою “Давида з Голіафом” та “польськими Фермопілами”²². Для В. Томкевича вона також була “однією із найкривавіших та zarazом найгарніших епопей в історії польського війська”²³. Варто зазначити, що польські науковці також і критично ставились до висвітлення подій 1649 р. у власній історіографії. Так, Л. Фронсь погоджувався із оцінками М. Грушевського щодо змалювання цих подій вітчизняними істориками “кошмарно-кривавими, з рисами гігантоманії”²⁴.

Для посилення ефекту дослідники намагались показати гігантність війська Хмельницького, якому протистояла жменька героїв. Так, Ф. Равіта-Гавронський, повністю йдучи за наведеними Л. Кубалею даними²⁵, зазначав про 300 тис. козацького війська та 100 тис. татар²⁶. Трішки стриманішим у своїх цифрах був В. Томкевич – дослідник вважав, що козацького війська було 200 тис., а татар – 100, причому, відзначаючи значну чисельність селянських загонів, які “ніколи до того, ані пізніше не брали такої активної участі, як у цьогорічній кампанії, що аж по селах залишились лише старі, жінки та діти”²⁷. Ф. Конечний зазначав про 260-тисячне військо Хмельницького, з якого лише п’яту частину становили козаки, решту ж складав “мотлох”²⁸. Л. Фронсь наводив

числа 100 тис. козаків, 100 тис. татар та 100 – 150 тис. черні²⁹, а В. Конопчинський вказував цифри 70 тис. козаків та 60 тис. татар³⁰. Такі дані піддав “ревізії” О. Гурка, який вважав їх значно завищеними і, дотримуючись новітніх методологій обрахунку чисельності військ, стверджував, що під Збаражем у Хмельницького було не більше 40 тис. козаків та 20 тис. татар³¹.

У період “будівництва соціалізму” глорифікація подвигів шляхетського війська не відповідала ідеологічним настановам у історіографії. Це призвело до більш критичного розрахунку чисельності повстанських військ. Таке дослідження провів Т. Василевський, який дійшов висновку, що козацько-татарське військо не могло перевищувати 150 тис. Певне повернення до завищення цифр спостерігається серед сучасних дослідників. Так, М. Франз наводить дані про гігантську армію 170 – 250 тис. козаків та 100 – 150 тис. татар³².

Попри численні образи козацького війська як гігантської безладної маси, яку, за словами В. Томкевича, Хмельницький захоплював до битви, лише напоївши горілкою, у польській історіографії з’являлись і протилежні оцінки. Так Л. Фронсь особливо високо оцінював рівень інженерних облогових робіт повстанців і відзначав захоплення сучасників Хмельницьким, що “все проти Збаража приготував, що лише може людський розум вигадати і вчинив це не будучи обізнаним з укріпленнями ні Остенди, ні Бреди”³³. Також дослідник підносили бойові якості козацьких полків як неперевершеної піхоти. Історик зазначав, що “козаків овіяв тоді революційний дух і надихнув їх енергією до боротьби за зміну соціального, релігійного та національного становища, а це справило, що козаки складали непересічну армію, з котрою потрібно було серйозно рахуватись”³⁴. Вчений відзначав і факти приязних розмов та взаємного частування між знайомими козаками та коронними солдатами у короткі хвилини між боями³⁵.

Значну роль у зображенні Збараської битви відіграє образ князя Єремії Вишневецького. Так, О. Галецький вважав князя Ярему справжнім героєм Збараської битви, що взагалі перевершував своїми військовими талантами усіх тогочасних польських військових. В. Томкевич у праці, присвяченій життю та діяльності Вишневецького, дотримуючись традиції Л. Кубалі, взагалі піддав особу князя та його участь у цій битві значній апологізації. Дослідник називав його “душею всієї оборони” та її наймушнішим воїном, що особистим прикладом та вольовими наказами зміцнював стійкість війська і повгамовував ідеї капітуляції чи відступу. Саме із цього часу, як зазначав учений, розпочалась “легенда” князя. “Оборона Збаража осяяла його в очах сучасників героїчним німбом, вона ж з часом оздобила королівською короною його сина Михайла. З цієї хвилини постать Єремії Вишневецького стала в очах шляхти символом “сарматської моралі”³⁶. Подібно й Л. Фронсь вважав, що саме прибуття до збараського табору князя Яреми врятувало Польщу від ще одних Пилявців, адже йому вдалось підняти бойовий дух війська, яке щохвилини було готове до втечі³⁷. Гострій критиці піддав такі погляди колег О. Гурка, який скептично оцінював усі здобутки князя та схильний був зараховувати його до “антигероїв” історії Польщі³⁸.

Ф. Конечний вважав, що повстанське військо зазнало поразки у кампанії 1649 р. через свою низьку бойову вартість. І лише опіка Османської імперії, що вислала на допомогу Хмельницькому 100 тис татар, відвернула катастрофу та призвела до підписання угоди³⁹. Високо оцінюючи психологічну вагу Збараської битви для піднесення духу польського народу, В. Томкевич все ж вважав її стратегічною помилкою, що полягала у розділенні війська та полишенні його без належної кількості припасів у віддаленому замку, що загрожувало повною катастрофою. Вину за поразку

кампанії 1649 р. історик покладав на Яна Казимира, що усував від командування найрішучішого воєначальника – князя Ярему, дотримувався угодової політики, не виробив операційного плану дій та не зібрав належного числа війська, що, зрештою, і призвело до Зборівської поразки. Врятувала ситуацію лише політика Іслам Гірея, що не бажав надмірного зміцнення козацтва та повного розгрому Польщі, та настоюване ставлення Хмельницького після звістки про перемоги Януша Радзівіла під Лоевим⁴⁰. Натомість Л. Фронсь вважав, що сам Хмельницький зробив стратегічну помилку ще на самому початку кампанії 1649 р., не розпочавши похід відразу із закінченням перемир'я, чим втратив можливість розгрому нечисленних та розділених по окремих містах коронних загонів⁴¹.

У сучасній польській історіографії кампанія 1649 р. має неоднозначні оцінки. Так, Я. Качмарчик зараховує її до поразок Польщі. Натомість М. Франз наголошує на перемозі польських військ, які відбили наступ козацького війська на Збараж. Причину такої поразки Б. Хмельницького історик вбачає у низькій бойовій якості гігантських військ, зібраних гетьманом, дії яких було важко скоординувати⁴². У свою чергу, П. Ясеніца зазначав, що під Зборовом фактично зазнали поразки як польська, так і козацька сторони. Адже у кривавій битві вони винищилися взаємно, не принісши користі своїй вітчизні. Справжнього ж тріумфу зазнав хан Іслам Гірей, що отримав здобич, ослабив своїх сусідів та диктував їм свої умови, чим піднісся на висоти міжнародної політики та впливів⁴³.

Ще однією подією, що мала ідеологічне значення для формування польської історичної свідомості, була битва під Берестечком, яка незмінно виступала як одна із найславетніших перемог “польської зброї”. Ще у ХІХ ст. окреме дослідження їй присвятив Константин Гурський⁴⁴. На початку ХХ ст. ґрунтовними були дослідження пера Л. Кубалі та Т. Корзона.

Берестецьку кампанію 1651 р. О. Галецький розглядав як порив цілого мусульманського світу на боротьбу з християнством. На думку дослідника, султан, взявши Хмельницького під свою зверхність, підштовхував його на остаточну битву, котра повинна була “зламати останнє передмур'я християнства” – Польщу. Для історика, прихильника цивілізаційних історіографічних моделей, Берестецька битва “була вирішальною для долі усієї Європи”⁴⁵. Інший представник цивілізаційної історіософії Ф. Конечний зазначав, що під Берестечком було “переможено авангард мусульманської повені, стриманої “передмур'ям християнства”⁴⁶. В. Конопчинський зазначав, що під Берестечком Польща знову стала “шанцем європейської цивілізації” і вкотре захистила її від ворожого наступу⁴⁷. А. Шельонговський вважав, що до нової військової кампанії 1651 р. Хмельницького підштовхнули перспективи союзу з Османською імперією та надання султаном для гетьмана титулу “охоронця Отоманської Порти”⁴⁸. Г. Мосціцький та М. Сокольницький, розглядаючи битву під Берестечком як наслідок турецько-козацького союзу, зазначали, що у ній брали участь турецькі війська⁴⁹. Натомість В. Томкевич вважав, що гетьман не отримав жодних титулів від султана, а сам союз із Туреччиною насправді не був реалізований як такий. Сама ж нова війна була невідворотним наслідком невідповідних для обох сторін умов Зборівського договору та бажання черні здобути нову воєнну здобич⁵⁰. В. Собеський, відзначаючи існування у 1651 р. козацько-турецької ліги, все ж робив наголос на спробах підняття загального селянського повстання на всіх землях Речі Посполитої, зокрема на виступі Костки Наперського⁵¹.

Як і при розгляді кампанії 1649 р., значу увагу польські дослідники звертали на проблему чисельності військ воюючих у битві під Берестечком сторін конфлікту.

Схильний до гіперболізації Ф. Равіта-Гавронський, оцінював чисельність військ Хмельницького, окрім татар, на “90 тис. піхоти, 12 тис. кінноти, 100 тис. черні абияк озброєної”. Подібні дані наводив і Л. Кубаля, що підсумовував загальну кількість козацько-татарського війська на 300 тис.⁵². За ними у таких оцінках пішли і ряд пізніших істориків. Я. Відацький нараховував козацького війська до 200 тис.⁵³. Лише у новіших дослідженнях простежується більш критичний підхід до свідчень джерел. Так, Я. Качмарчик схилився до цифри 30 тис. татар та 70 тис. козацького війська⁵⁴. Подібно і Р. Романський відзначив, що Україна через свої демографічні особливості просто не могла виставити 130 – 200, а то і більше тисяч війська, про що йдеться у джерелах⁵⁵. Сам дослідник обмежився твердженням, що козацького війська було понад 60 тис.

Ф. Равіта-Гавронський звинувачував у поразці під Берестечком Хмельницького, який увесь час лежав п'яний у своєму наметі через зраду Єлени та її вбивство Тимошем. Він зазначав, що хан захопив гетьмана, звинувативши його у зраді через намагання втекти з поля бою. Дослідник вважав, що більша частина козацького війська втекла з табору, тому “це і не була битва, лише сутичка без плану і, як треба зазначити, без наслідків”⁵⁶. В. Конопчинський вбачав причину поразки повстанців у тому, що “Іслам Гірей перед самою битвою образився на Хмельницького, а козацький гетьман, уражений недавною зрадою дружини, не виявляв попередньої активності”⁵⁷. В. Томкевич наголошував на перемозі коронного війська завдяки його чисельності, європейській тактиці бою та перевазі в артилерії, натиск якої зупинив козацьку спробу оточення та змусив взагалі покинути поле бою татар та Хмельницького з частиною його кавалерії. Цим учений вказував на самостійній ініціативі гетьмана щодо втечі. В іншій же своїй праці дослідник все ж вважав, що Хмельницький був захоплений та вивезений із битви ханом всупереч його волі⁵⁸. Справжнім героєм Берестечка Томкевич вважав князя Ярему, що героїчно прославився у вирішальному бою третього дня битви⁵⁹.

Із позицій розвитку військового мистецтва оцінив битву під Берестечком М. Кукель. Він зауважив, що основна заслуга у перемозі польських військ належала військовому таланту Яна Казимира. В останньому вирішальному дні битви король застосував на полі битви найновіший спосіб шиккування військ згідно із найновішою європейською тактикою, що передбачала активну координацію оборонних дій піхоти та артилерії із наступом кавалерії⁶⁰. Цих висновків притримується і сучасний дослідник берестецької битви Р. Романський. З іншого боку, дослідник висунув критичні оцінки дій польської кінноти та частини командування. Він зазначив, що попри значну ударну силу польської важкої кавалерії, її військові переваги були змарновані хаосом у командуванні, неспланованістю дій та відсутністю забезпечення підмоги, у чому він зокрема звинувачував Стефана Чарнецького⁶¹.

Цілу Берестецьку кампанію Ф. Равіта-Гавронський вважав “втраченою через двох старців: один [Потоцький – Т. Г.] не мав вже ні сил, ні бажання до боротьби, інший [Кисіль – Т. Г.] же хворів на подагру і миротворчу манію”⁶². Також уже не стало і керівника “партії війни” – князя Вишневецького, що міг би наполягти на остаточному розгромі козацтва. У часи ПНР Л. Подгородецький наголошував, що перемога над козаками була втрачена через лінивість та пиху шляхти, що після Берестечка покинула ряди війська⁶³. Подібно і П. Ясеніца зазначав, що здобутки були змарновані рядом достойників, які через власні амбіції та образи на короля підмовили загал шляхти відмовитися від подальшої участі у кампанії. Самі ж події битви та розгрому козаків історик вважав проявом занепаду людяності та моралі у польському суспільстві.

Поразки зазнали інтереси вітчизни коли, згідно зі словами гетьмана Станіслава Любомирського, “винищивши своїх, себе ослабили”. Дослідник підсумував війни періоду “Вогнем та мечем” заключними словами із твору Г. Сенкевича, що із часів Берестечка “ненависть вросла в серця та затрула кров побратимчу”⁶⁴.

Зображення битв у польській історіографії відіграло вагомий роль у формуванні національної самосвідомості поляків. На них відобразились усі концептуальні особливості політичних ідеологій та культурних течій, що диктували специфіку трактування тих чи інших фактів та явищ минулого. У свою ж чергу, самі образи подій, пов’язаних із битвами, мали нести значну прагматичну функцію у вихованні молодого покоління поляків – давати йому зразки поведінки, слугувати моделями у зображенні героїв та ворогів польського народу. Їх описи здійснювались через призму міфологем, що призводили у значній мірі до їх стереотипізації. Такі емоційні підходи до висвітлення подій сприяли появі численних історичних міфів, що тяжіють на взаємному сприйнятті одне-одного представниками польського та українського народів і до сьогодні. Втім протягом ХХ століття дедалі відчутніше проступають тенденції до переосмислення інтерпретацій минулого та надання йому реалістичного незаангажованого висвітлення.

¹ Franz M. Ludwik Kubala jako historyk wojskowości Kozaczyzny Zaporoskiej // Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej. – T. 3. – Poznań, 1999. – S. 31-47; Franz M. Stan badań nad dziejami wojskowości kozackiej – postulaty badawcze / Historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Pod. red. H. Stańczyka. – Toruń, 2002. – S. 232-239; Franz M. Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. Stan badań // Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej. – T. 2. – Poznań, 1998. – S. 29-47.

² Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. – Львів, 2010. – 418 с.

³ Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії // Архіви України. – 2009. – № 3-4. – С. 5-20.

⁴ Dubiecki M. Pole bitwy u Żółtych Wód stoczonej w maju 1648 r. // Rozprawy i sprawozdania wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – T. XII. – Kraków, 1880. – S. 3

⁵ Tomkiewicz W. Bitwa pod Kumejkami // Przegląd Historyczno-wojskowy. – T. 9. – 1936. – S. 261.

⁶ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1970. – S. 192.

⁷ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 48.

⁸ Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny Wiek. – Warszawa, 1985. – S. 336-337.

⁹ Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651. – S. 70.

¹⁰ Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter. – Toruń, 2007. – S. 217.

¹¹ Kubala L. Szkice Historyczne. – T. I. – Warszawa, 1901. – S. 84.

¹² Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – T. 2. – Warszawa-Kraków-Lublin, 1927. – S. 173.

¹³ Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. – T. 2. – 1648 – 1795. – Warszawa, 1936. – S. 5.

¹⁴ Sobieski W. Dzieje Polski. – T. 1. Do roku 1696. – Warszawa, 1938. – S. 227.

¹⁵ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. – Lwów, 1939. – S. 57.

¹⁶ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1970. – S. 200-201.

¹⁷ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – S. 67.

¹⁸ Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów... – S. 29.

¹⁹ Konopczyński W. Dzieje Polski... – S. 9.

- ²⁰ Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki B. Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk. – Lwów, 1914. – S. 54.
- ²¹ Halecki O. Historia Polski. – Lublin-Londyn, 1992. – S. 147.
- ²² Frańś L. Obrona Zbaraża w r. 1649. – Kraków, 1932. – S. 71.
- ²³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651). – Warszawa, 1933. – S. 317.
- ²⁴ Frańś L. Obrona Zbaraża... – S. VIII.
- ²⁵ Kubala L. Szkice historyczne. – T. I. – Warszawa, 1901. – S. 118.
- ²⁶ Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki... – S. 56.
- ²⁷ Tomkiewicz W. Jeremi Wiszniowiecki... – S. 316.
- ²⁸ Koneczny F. Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów. – Poznań, 1921. – S. 138.
- ²⁹ Frańś L. Obrona Zbaraża... – S. 28.
- ³⁰ Konopczyński W. Dzieje Polski... – S. 9.
- ³¹ Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczewistość historyczna. – Warszawa, 1934. – S. 117.
- ³² Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej... – S. 220.
- ³³ Frańś L. Obrona Zbaraża... – S. 41.
- ³⁴ Ibidem. – S. 28.
- ³⁵ Ibidem. – S. 46.
- ³⁶ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S. 331.
- ³⁷ Frańś L. Obrona Zbaraża... – S. 20.
- ³⁸ Górka O. “Ogniem i mieczem”... – S. 113.
- ³⁹ Koneczny F. Dzieje Rosji... – S. 138.
- ⁴⁰ Tomkiewicz W. Jaremi Wiśniowiecki... – S. 330.
- ⁴¹ Frańś L. Obrona Zbaraża... – S. 6.
- ⁴² Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej... – S. 221.
- ⁴³ Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum... – S. 54-56.
- ⁴⁴ Górski K. O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z Kozakami (okres od dnia 19 II do 10 VII 1651. Bitwa pod Beresteczkiem) // Biblioteka Warszawska. – T. 3. – Warszawa, 1887. – S. 215-235.
- ⁴⁵ Halecki O. Historia Polski... – S. 148.
- ⁴⁶ Koneczny F. Dzieje Rosji... – S. 141.
- ⁴⁷ Konopczyński W. Dzieje Polski... – S. 12.
- ⁴⁸ Szlągowski A. Historia Powszechna. – Warszawa, 1936. – S. 53.
- ⁴⁹ Sokolnicki M. Historia Powszechna. – Warszawa, 1936. – S. 900.
- ⁵⁰ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska... – S. 61.
- ⁵¹ Sobieski W. Dzieje Polski... – S. 228-229.
- ⁵² Kubala L. Szkice Historyczne... – T. I. – S. 275.
- ⁵³ Widacki J. Książ Jarema... – Katowice, 1984. – S. 188.
- ⁵⁴ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki... – S. 162.
- ⁵⁵ Romański R. Beresteczko 1651. – Warszawa, 1994. – S. 40.
- ⁵⁶ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. – Warszawa, 1923. – S. 99.
- ⁵⁷ Konopczyński W. Dzieje Polski... – S. 12.
- ⁵⁸ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... – S. 371.
- ⁵⁹ Ibid. – S. 372.
- ⁶⁰ Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929. – S. 108-110.
- ⁶¹ Romański R. Beresteczko 1651... – S. 204.
- ⁶² Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki... – S. 69-70.

⁶³ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska... – S. 217.

⁶⁴ Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum... – S. 66.

Тарас Гриневич.

Зображення битв періоду “вогнем і мечем” у польській історіографії ХХ століття.

У статті аналізується представлення битв у часи польсько-козацьких воєн 1648 – 1651 рр. у польській історіографії ХХ століття. Досліджено особливості використання міфологізованих образів та історичних стереотипів у змалюванні ключових подій, що мали вагомое значення у формуванні історичної свідомості польського народу.

Taras Hrynewych.

Image battles period “fire and sword” in Polish historiography of the twentieth century.

The article analyzes the representation of battles in the times of the Polish-Cossack wars 1648 – 1651's in Polish historiography of the twentieth century. The features of mythologized historical images and stereotypes in the depiction of the key events that had great importance in the formation of historical consciousness of the Polish people.

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА В БІЛОРУСЬКОМУ ЧАСОПИСІ “НАША НІВА” (1906 – 1914 РР.)

Однакові умови політичного і культурного буття націй породили типологічно схожі процеси національного Відродження. Адже, білорусько-українські культурні стосунки початку ХХ ст. розвивалися в рідніщі загальноросійських тенденцій, оскільки території цих народів входили до складу Російської імперії. Імперська політика перешкоджала зближенню культур двох народів і тим самим визначала характер контактів між білорусами і українцями.

Вагому роль у культурному єднанні білорусів з українським народом відіграла національна преса, а саме матеріали щоденного громадсько-політичного, науково-просвітницького літературно-художнього часопису “Наша ніва”, який почав виходити в 1906 р. В інформаційних розділах “Нашої ніви” часто з’являлись українознавчі матеріали, причому підбиралися вони, як правило, з прогресивних, демократичних позицій. Місцева цензура їх пропускала тільки тому, що вони безпосередньо не стосувалися Білорусі. Це свідчить, що білоруські інтелектуали були під впливом подій, які відбувалися в Україні.

Мета розвідки: на основі українознавчих матеріалів часопису “Наша ніва” простежити український вплив на процеси національно-культурного відродження Білорусі.

Численні заборони царським режимом українського друкованого слова автоматично стосувалося й білоруського друку, оскільки тодішні чиновники боялися, щоб із появою творів білоруською мовою не виникла тенденція “окрім “малоруської” утворити ще і “білоруську” літературу і таким чином розбити і послабити літературну та національну єдність, а внаслідок цього – й політичну могутність російського народу”¹.

Білоруський народ не зрусифікувався в царській Росії, хоча зазнав непомітних етнічних втрат, вижив в значній мірі дякуючи доброзичливому впливу на нього України. Це пояснюється тим, що український народ швидше став на шлях національного самовизначення і тому його культура була більш розвинутою на той час.

У цьому протистоянні з царизмом інтелектуальний потенціал України виявився потужнішим, ніж Білорусі. Білоруси, беручи приклад з українців, пройшли вслід за ними ті ж основні шляхи у створенні нової білоруської літератури й літературної мови на народній основі, у боротьбі за національне друковане слово, у формуванні національного професійного театру та ін. Вже восени 1907 р. на сторінках газети “Наша ніва” з’явилася стаття без імені автора “Українська мова в університетах”. У ній зазначалося: “28 вересня 1907 р. у Харківському університеті студенти вперше слухали лекцію українською мовою. Професор Сумцов доводив студентам на лекції, щоб “впорядкувати життя українського народу, треба встати на міцний ґрунт, а це – рідна мова і навчання на рідній мові”². Цей приклад українців зміцнював надії, пробуджував віру: “Зважаючи на те, до чого прийшли наші сусіди-українці, людина починає вірити, що і наші білоруси, наша рідна мова не загинуть даремно. Тепер можна мати надію, що пройде скрізь і по нашому краї світло науки, що і наш темний білорус проснеться від тяжкого сну і пізнає в собі людину”³. Нездійснена надія наштовхувала до активних

дій. Вже самі білоруси починають домагатись вивчення у Віленському університеті історії білоруського народу, його мови і літератури.

Білоруський тижневик повністю передрукував брошуру українського науковця Д. Дорошенка “Білоруси і їх національне відродження”, присвятивши цьому один із своїх номерів. Я. Журба у вступі до цієї публікації писав: “Книжка українця Дорошенка дає короткий нарис історії білорусів і прагне пояснити як почалося відродження нашого народу”⁴. Це свідчить, що зацікавлення в обміні інформацією було обоюстороннім.

“Наша ніва”, широко використовуючи українські матеріали, знайомила суспільство з громадським життям у країні взагалі. Із завзятою послідовністю, з номера в номер, малювала газета жахливу картину царських репресій, друкуючи повідомлення з Києва, Харкова, Одеси, Полтави і інших українських міст. Наприклад, в одному з номерів за 1910 р. була інформація, що в Одесі, за наказом міністра освіти Касо багатьох студентів, які організовували протести в університеті, вишлють в північні губернії, декількох студентів з Харкова виселять в Туруханський край⁵. Часто ці факти подавалися без коментарів. Часом газета шукала відповідну літературну форму, щоб потрібна інформація якнайшвидше доходила до розуміння селянина-білоруса. Такіх повідомлень з різних місць України публікувалося чимало. Вони примушували білорусів пильно приглянутись до власного життя, такого ж гіркого і безправного, закликали до змагання за кращу долю.

У 1909 – 1910 рр. українська тема звучала не тільки у коротких замітках, повідомленнях, статтях, але і в узагальнено систематизованому огляді під назвою “Листи з України”⁶. Ця рубрика (12 листів) належала білоруським культурним діячам Я. Журбі і С. Полуяну, які в цей час отримували на Україні вищу освіту. Вони постійно інформували білорусів про громадсько-політичне і культурне життя, зацікавлення українців білоруською літературою і намагалися впливати на формування громадської думки. Їхні листи насичені багатим фактичним матеріалом, зігріті духом теплої ставлення до України та її народу, наповнені почуттям вдячності за розуміння і допомогу. Перший з “Листів” – “Про єдність між білорусами і українцями” – був, по суті, коротким історичним оглядом українсько-білоруського єднання з XIV ст. і аж до початку XX ст. Поет Я. Журба писав: “Живучи на Україні, я переконався, що між нами, білорусами і українцями, є багато чого спільного – як в історичній долі, так і у теперішньому житті... Але найперше і найбільше цю спільність бачимо у національній справі двох народів. Відмінність тільки у тому, що українська національна справа значно випередила білоруську”⁷. Білоруська інтелігенція прагнула ліквідувати цю різницю. Прикладом для неї на деякий час була робота українців з розвитку своєї культури і літератури та національної справи, “від яких треба багато чого повчитися”. Я. Журба закінчив свій лист словами професора М. Грушевського: “У тісній дружбі, в спільності ідей свободи і поступу нехай зростає сила цих народів. Нехай відродиться, після різних лихоліть і втрат, їхня давня орлина молодість і крилами своїми покрие свій зневірений, злиднями придушений народ!”⁸.

Так, газета наголошувала, що “освіта повинна бути пов’язана нерозривно з душею білоруса, повинна розвивати і збагачувати її, а не калічити, а для цього треба опертися її на національному фундаменті”⁹. В одному з листів газети “Наша ніва” поет Я. Журба писав: “У справі про національну школу нам треба уважно повчитися у наших сусідів-українців, у яких вже давно проводиться широка робота за націоналізацію школи. Але найбільше зросла ця праця в останні роки. Учені різних училищ і навпаки простий

сільський український народ проханнями, петиціями, потребами вже давно домагаються своєї національної школи”¹⁰.

Живучи в Україні, письменник міг безпосередньо співпрацювати з українським літературним рухом. Все важливе, що він помічав у громадському житті українського народу, тут же популяризував серед білорусів. Значною мірою завдяки саме Я. Журбі білоруси були добре ознайомлені з тим, що відбувалося на Україні на початку ХХ ст.

Широко розуміючи проблеми національно-визвольного руху, С. Полуян ніколи не був прихильником вузьконаціональної боротьби, обмеження роботи тільки своїми, специфічно-білоруськими національними інтересами. Для нього національна справа була інтернаціональною, він був прихильником усіх пригнічених народностей, усі думки і прагнення його були спрямовані на них. У 1909 р. С. Полуян зазначив: “При теперішньому нашому становищі нам важко існувати без щирих прихильників між іншими народами. А для цього потрібно кожному народу знайомитися з життям і становищем національної справи інших”. У цьому ж листі дослідник повідомив про те, що часопис “Українська хата” заснував на своїх сторінках “білоруський розділ” для білоруських авторів¹¹. С. Полуян у своїх дописах з України звертався до білоруської і української молоді з закликом об’єднати сили, щоб допомогти своєму народові вибитись з темноти, здобути світло і щасливе майбутнє.

Разом з тим, живучи у Києві, С. Полуян не тільки уважно спостерігав за розвитком культурного життя України, але й активно втручався у цей процес. С. Полуян досліджував питання розвитку національної української літератури і преси, намагаючись впливати на формування громадської думки. В одному з листів він писав, що “Київ може і повинен стати (доки у нас на білоруській землі не буде вищих шкіл, у яких наша молодь, могла б навчатися, не виїжджаючи з рідного краю) одним з центрів білоруської національної роботи”¹².

В іншому “Листі з України” (VI) дається характеристика атмосфери взаємоповаги, розуміння і підтримки, що існувала між передовою українською і білоруською молоддю. Так, у 1909 р. професор Харківського університету О. Погодін організував для групи студентів подорож по Росії і Австро-Угорщині, щоб ознайомити їх з життям і культурою різних слов’янських народів. З можливості приїзду в Київ прогресивна українська громадськість організувала в Українському клубі вечір дружби білорусів і українців. Тут виступали Микола Лисенко, який підкреслив, що ці перші кроки до зближення народів і пізнання один одного мають величезне культурне значення. У виступах усіх доповідачів, в тому числі професора О. Погодіна, білоруського критика О. Бульби, червоною ниткою проходила думка про живу силу відродження народу, про те, що настав час, щоб народи, забувши свої кривди національного тиску, примирилися¹³.

Прогресивна українська інтелігенція зробила чимало, щоб донести друковане слово, книгу, часопис у найбільш малописьменні селянські і трудящі маси, які були позбавленні по суті освіти, світла і бачення. Посилаючись на праці українців, білоруські письменники, публіцисти закликали своїх земляків брати приклад з їх доброго починання. Так, білоруси дізнавалися, що у Полтавському земстві було відкрито 14 нових бібліотек, 20 окремих земських книгарень, що харківські робітники побудували за свій рахунок (114 тис. рублів) будинок, де розмістилися театр, бібліотека, реміснича і початкова школи. Інша інформація стосувалася української “Просвіти”, яка налічує 140 тис. членів, має у різних місцях 74 відділи, 2 468 народних читалень і ін.¹⁴.

У білоруських газетах доволі часто подавалися оголошення на різні українські видання: Київ має 7 українських часописів, з них 1 щоденна газета – “Рада”, 2 щотижневі –

“Слово” і “Рідний Край” і 2 місячні літературно-громадські журнали – “Літературно-науковий вісник” і менш доступний для всіх – “Українська Хата”¹⁵. Це робилося для того, щоб показати білорусам, що в сусідів, пригнічених не менше, все ж справи на етапі духовного відродження проходили значно краще.

В одному з номерів за 1909 р. “Наша ніва” вмістила на всю газетну сторінку фотографії. Це дозволило читачам побачити всі літературні українські часописи, що видавалися впродовж 1905 – 1909 рр. Фотографія, вміщена в газеті, була і своєрідним показником адрес, за якими можна було легко знайти кращі зразки українського письменства. Так, вона вказувала на окремі твори І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, А. Кримського, В. Стефаніка, що займали чільні місця в “Літературно-науковому віснику”. “Наша ніва” відсилала читача також до газети “Українська думка”, одним з найактивніших співробітників якої був Б. Грінченко. “Українська думка” збудила широке зацікавлення українським друкованим словом, була однією з перших щотижневих газет, що досить ґрунтовно відобразила революційне піднесення у Росії і Україні, боротьбу трудящих проти соціального і національного гноблення. “Наша ніва” звернула увагу на часопис “Україна”¹⁶, який упродовж 1907 р. піднімав важливі проблеми громадсько-культурного життя, різні наукові питання, вміщував ґрунтовні праці про розвиток української мови і літератури.

“Наша ніва” пропонує білоруським літературно-науковим силам використати заклики одного з київських часописів і почати співпрацювати в українських виданнях. С. Полуян з почуттям безмежної вдячності до українців за їхню підтримку стверджує, що такий крок повинен принести велику користь двом народам¹⁷. Зокрема, українці будуть мати можливість не лише отримувати новини з білоруського життя, але й знайомитися з прагненнями і потребами білоруського народу.

У “Нашій ніві” висвітлюються думки і сподівання білорусів на кращу долю. Про те, що Білорусь стане на цю сходинку розвитку, на якій стоять сусідні країни, до якої піднялися і українці, чехи, поляки і ін.¹⁸. Для того, щоб білоруси стали сильною нацією, щоб змогли завоювати собі загальнолюдські права, Я. Журба відзначив дві умови: “потрібно якнайбільше світла дати білорусам, бо темнота – головна причина нашого тяжкого становища; а ще – підняти національну свідомість білорусів, розбудити їхні сонні розуми, щоб не були такими затьмареними, як до цього часу, щоб важкі умови життя змінилися на краще. Тільки тоді мертва Білорусь знову почне життя, відродившись заново”¹⁹.

Відтоді зв’язки з кожним місяцем зміцнювалися і поширювалися, українці також почали виявляти цікавість до білоруського Відродження. 23 лютого 1909 р. бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові просила редакцію “Нашої ніви” прислати підшивку газет за 1908 – 1909 рр. Трохи пізніше, 3 квітня 1909 р. львівська газета національного напрямку “Діло” попросила редакцію “Нашої ніви” обмінятися передплатою на 1909 р. Книгар Одеської “Просвіти” В. Бураченко 25 квітня 1909 р. просив прислати йому газету і книги видавництва “Наша ніва”. А перед самим Різдом 1909 р. лист з аналогічним проханням надійшов до редакції “Нашої ніви” від Харківської громадської бібліотеки²⁰.

“Наша ніва” старалася пропагувати тільки краще, прогресивне, що було у діяльності української “Просвіти”. Адже, діяльність громадського культурно-освітнього товариства “Просвіта” в Галичині, заснованого кращими представниками української інтелігенції 1868 р., була одним із помітних явищ вітчизняної історії другої половини XIX – першої половини XX ст. Товариство сприяло поширенню кращих здобутків української та

світової культури; виступало ініціатором різноманітних заходів, святкувань, що мали загальнонаціональне значення. Це щорічне відзначення дня смерті Т. Шевченка, яке мало колосальне значення для формування національної свідомості галичан. Його ім'я набуло великої пошани серед борців за ці благородні, високі ідеї в багатьох національних літературах, в тому числі і в молодому білоруському письменстві.

Особливу вагу надавав українському Кобзареві білоруський письменник Янка Купала, який відчував близькість духу з Шевченком. Любов до великого Кобзаря Я. Купала висловив у ряді своїх творів. Ще в 1909 р., у зв'язку з 95-річчям від дня народження Т. Шевченка, Я. Купала присвятив йому два вірші: "Пам'яті Т. Шевченка", де виразно вказав про його вплив на ідеологію білоруського національного Відродження. Зокрема, в одному з них ("Пам'яті Тараса Шевченка") відзначалося, що для білорусів Шевченко дорогий, оскільки він уже понад півстоліття виражає ті думки, якими ми тепер живемо²¹. Газета називає Шевченка найславновіснішим з українських піснярів, який своїми творами заклав міцний фундамент для зросту українського письменства²².

"Наша ніва" також писала про заборону вшанування пам'яті поета в Києві. Незважаючи на заборону царизму святкувати 100-річчя Кобзаря, газета за декілька тижнів до ювілею вмістила цілу рубрику "Шевченківський розділ"²³.

Потрібно відзначити також велику кількість перекладів у "Нашій ниві" творів українських авторів І. Франка, Л. Українки, М. Кропивницького та ін.²⁴. М. Богданович стверджував, що "Наша ніва" безперервно нагадувала про необхідність шанувати права кожного народу, цінувати будь-яку культуру і, збагачуючи свої національні основи, широко користуватись здобутками української культури²⁵.

Таким чином, у читача через "Нашу ніву" формувався певний образ українців як народу, який поступово пробуджувався до національної самосвідомості, хоча раніше був таким же, як білоруси, і українська мова, яку раніше вважали селянською, вже звучала в університетських аудиторіях. Тому для "Нашої ниви" українська тема була однією з найбільш вирашних. Вона тим самим розкривала читачам красу і поезію рідної мови, стверджувала її рівноправність серед інших мов, сприяла одночасно і зміцненню дружби між українським і білоруським народами.

Перспективним напрямом дослідження теми є пошук і вивчення ряду невідомих, недостатньо вивчених аспектів національно-культурного відродження українців і білорусів.

¹ Беларускія пісьменнікі другой паловы XIX стагаддзя. – Мінск, 1956. – С. 317-318.

² Украинская мова у універсытэтах // Наша ніва (Вільно). – 1907. – № 33. – С. 4-5.

³ Журба Я. Аб еднасьці меж біларусамі і украінцамі // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 13-14. – С. 213.

⁴ Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 4.

⁵ Аб беларускім нацiанальным адрадзэннi // Наша ніва (Вільно). – 1910. – № 46. – С. 668.

⁶ Из истории школы Белорусии и Литвы / Под ред. Смирнова Н. – М., 1964. – С. 124.

⁷ Журба Я. Аб еднасьці меж біларусамі і украінцамі. – С. 200.

⁸ Там само. – С. 202.

⁹ З нашого жыцьця // Наша ніва (Вільно). – 1910. – № 36. – С. 547-548.

¹⁰ Журба Я. Лісты з Украйны П. Клапоты аб нацiанальнай школе // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 15. – С. 211-212.

- ¹¹ Палуян С. Лісты ў будучыню. – Мн., 1986. – С. 101-102.
- ¹² Подуян С. Лісты з Украіны IX // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 34. – С. 492-493.
- ¹³ Лісты з Украіны VII // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 16. – С. 229-230.
- ¹⁴ Наша ніва (Вільно). – 1907. – № 1. – С. 4; № 33. – С. 7-8.
- ¹⁵ Лісты з Украіны VII // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 16. – С. 229.
- ¹⁶ До чытачоў // Наша ніва (Вільно). – 1910. – № 27. – С. 401-403.
- ¹⁷ Лісты з Украіны VIII // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 33. – С. 480.
- ¹⁸ Гартны Ц. Думкі беларуса // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 33. – С. 479-481.
- ¹⁹ Журба Я. Беларуская нацыянальная хэура // Наша ніва (Вільно). – 1908. – № 7. – С. 3-4.
- ²⁰ Філякоў У. Беларуская-ўкраінскія сувязі ў кантэксте нацыянальнага адраджэння ў пачатаку XX ст. // Беларусь-Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін / Пад ред. Навіцкі У. І. – Мн., 2004. – С. 192-193.
- ²¹ Бульба А. Памяці Тараса Шевченка // Наша ніва (Вільно). – 1911. – № 8. – С. 115.
- ²² Душа Украіны // Наша ніва (Вільно). – 1911. – № 14. – С. 204.
- ²³ Тарас Шэвчэнко // Наша ніва (Вільно). – 1909. – № 4. – С. 153-154.
- ²⁴ Нацыянальная бібліятэка Украіны імя В. І. Вернадскага. Інстытут рукапісу. В. Півторадні. Украінская літаратура на сторінках “Нашої нівы” (1906 – 1914). – Ф. 274. – Сп. 203. – 2 арк.
- ²⁵ Пятрок з Вярхоўя. Да нашых беларускіх інтэлегентаў // Наша ніва (Вільно). – 1914. – № 1. – С. 3.

Гриценко Галина.

Українська тематика в білоруському часописі “Наша ніва” (1906 – 1914 рр.).

У статті проаналізовано українознавчі матеріали часопису “Наша ніва” і простежено український вплив на процеси національно-культурного відродження Білорусі. Звернена увага на питання історії і культури. Визначено перспективні напрямки подальших наукових досліджень теми.

Hrytsenko Halyna.

Ukrainian subjects in the Byelorussian journal “Our Niva” (1906 – 1914).

The article analyzes ukrainovedcheskie materials journal “Our Niva” and traced impact on Ukrainian national-cultural revival of Belarus. The attention is drawn on questions history and cultural. The influences and opinions the Ukrainian writers on his creation are traced.

ЛЬВІВСЬКИЙ ЧАСОПИС “RUŚ”: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

У другій половині XIX ст. доволі динамічно розвивалася польська наукова періодика в галузі історії. Особливе місце вона посідала у Львові як одному з головних осередків тогочасної польської історичної науки. Перші видання мали криптоісторичний характер – дослідження минулого займали лише частину таких часописів як “Biblioteka Ossolińskich” (1862 – 1869) чи “Przewodnik Naukowy i Literacki” (1873 – 1919). Згодом з’явилися вузькоспеціальні проекти – “Przegląd Archeologiczny” (1876 – 1890) та, уже у XX ст., “Miesięcznik Heraldyczny” (1908 – 1915). Найважливішим серед польських історичних часописів, що виходили у Львові, був заснований у 1887 р. як орган Історичного товариства перший фаховий часопис універсального характеру “Kwartalnik Historyczny”. І якщо різноманітні аспекти діяльності “Kwartalnika Historycznego” вивчаються уже давно¹, то інші крипто- і спеціально-історичні львівські видання ще чекають таких досліджень.

У цій розвідці хочемо зосередитись на одному з криптоісторичних видань під назвою “Ruś”. *Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej*”, що виходив протягом 1911 р. за редакцією Ф. Равіти-Гавронського і фокусувався на минулому “східних кресів” давньої польської держави. Перші спроби вивчення часопису зустрічаємо у пресознавчих оглядах львівських наукових видань Ю. Мислінського та Є. Яровецького²; більш предметним було дослідження А. Точком історичної преси Львова доби галицької автономії³. Схематичну характеристику цього видавничого проекту у монографії, присвяченій діяльності Ф. Равіти-Гавронського, подав Є. Коко⁴. На основі матеріалів часопису “Ruś” проблему формування польської історичної свідомості у питаннях південно-східних земель давньої Речі Посполитої опрацьовувала у своїй магістерській роботі К. Ковальська⁵. Проте, як бачимо, організація видання та специфіка його історіографічного наповнення досі не стали предметом спеціального дослідження.

Витоки ідеї створення такого видання, як часопис “Ruś”, сягають польської романтичної історіографії, представленої наприкінці XIX ст. іменами К. Шайнохи, А. Яблоновського, М. Дубецького, Ф. Равіти-Гавронського. Основою їхніх наукових інтересів була теорія східних польських етнічних меж (“кресів”). Ця концепція виникла на підставі одного з найпоширеніших історико-національних міфів романтичної доби, поява якого тісно пов’язана з розвитком польської національно-демократичної ідеології, що під впливом трагічних невдач XVIII століття прагнула в минулій величі (в тому числі й територіальній) знайти нову підпору для відродження Польщі⁶.

Ініціатор створення часопису “Ruś” Ф. Равіта-Гавронський був прихильником націонал-демократичної ідеології. Він акцентував ідейні засади польського націоналізму, головним завданням якого було відновлення державності шляхом об’єднання зусиль усіх верств населення, соціальні інтереси яких мали підпорядковуватись інтересам національним. Для “ендеків” консолідація польської нації як етнокультурної спільноти, що повинна повернути собі домінування на історичних територіях давньої Речі

Посполитої, визначалась найголовнішою метою. Сприяти цьому мало пробудження національних почуттів поляків, заради чого розгорталась активна освітньо-пропагандистська діяльність⁷.

Ф. Равіта-Гавронський не був фаховим істориком, але дослідження минулого, а саме історії України, становили значну частку його творчості. Характеризуючи доробок Ф. Равіти-Гавронського, сучасний польський дослідник Є. Коко відзначає надмірний критицизм у баченні дослідником як минулого українського народу, так і актуальних національних прагнень. Помітною була і його роль у поширенні негативного стереотипу українця в польському суспільстві, що загострювало польсько-українські протистояння не стільки у дослідницькій, скільки у політичній площині. Сприймаючи український народ крізь призму його історії, він трактував суспільство як спадкоємця козацької анархічної традиції. Ф. Равіта-Гавронський заперечував існування українців як народу та навіть як самостійної етнографічної групи. На думку Є. Коко, на таке його сприйняття вплинуло українське національне відродження, яке похитнуло основи польського панування на етнічних українських теренах і перешкоджало входженню цих земель до складу незалежної Польщі⁸.

Постульовані Ф. Равітою-Гавронським ідеї сприймалися неоднозначно. Ще його сучасники, польські дослідники старовини, неодноразово виступали з критикою його праць, підкреслюючи аматорство, нефаховість у висвітленні проблем минулого. Зокрема, викликало застереження змалювання козацтва як однозначно фатального, руйнівного, схильного до зради феномена, що підривав позиції Речі Посполитої на міжнародній арені та негативно впливав на її внутрішній розвиток⁹.

Що стосується української історіографії, то, як зазначає Л. Зашкільняк, вона боляче реагувала на такого типу праці польських колег, в яких козацтво розглядалось як деструктивна сила, що нищила створену поколіннями цивілізацію. Розвідки Ф. Равіти-Гавронського спровокували появу критичних відгуків І. Крип'якевича, С. Томашівського, В. Доманицького. Його звинувачували в необ'єктивному, тенденційному висвітленні козацтва, ідеалізації польської політики щодо козацтва, недооцінці соціального підґрунтя козацьких повстань, змалювання козаків як носіїв "варязьких і тюркських психологічних рис", котрі спонукали до грабунків, анархії, безвідповідальності, тощо¹⁰.

Так, не погоджуючись із тим, як Ф. Равіта-Гавронський показував характер козащини, І. Крип'якевич заперечував, зокрема, твердження польського історика про те, що варязька кров зробила козаків жорстокими і кровожерними, спонукала їх до анархії і грабунків, гноблення, заподіяння кривди. І. Крип'якевича підтримував С. Томашівський, який закидав Ф. Равіти-Гавронському надмірний суб'єктивізм та пропольське трактування минулого, наголошуючи на безпідставності його тез про тюркські риси у характері українського суспільства, зрештою, давно спростованої антропологами та соціологами¹¹. Це дозволяє сучасним дослідникам трактувати намагання Ф. Равіти-Гавронського висвітлювати українську історію як політично умотивовані та тенденційні¹².

У 1910 р. Ф. Равіта-Гавронський виступив з ініціативою видання щоквартального наукового історичного часопису під назвою "Ruś". Його тематика мала стосуватись історії краю, а також польсько-українських взаємин. Як згодом сам він згадував, спонукою до цього була "потреба оборони нашої історії від наклепів та фальші, якими її закидали розгнудані руські історики, наштамповані Михайлом Грушевським, професором Львівського університету"¹³, чії погляди на минуле України завзято критикував¹⁴.

У редакційному зверненні, окреслюючи мотиви створення часопису, Ф. Равіта-Гавронський наголошував: “Щораз більший розвиток національного життя, культурний та інтелектуальний поступ не лише повинні відкрити нові напрямки діяльності, але й змушують нас до концентрації духовних сил з метою утримання тих позицій, як оборонних пунктів найважливіших справ і національних інтересів. Кожна спільна праця в цьому напрямку не є роботою лише для сьогодення, хоч такою й може видаватись, а є працею для майбутнього”¹⁵.

У листі до Ф. Конечного від 1 березня 1911 р. у зв’язку з виданням “Ruśi” Ф. Равіта-Гавронський писав: “Ми дуже спантеличені і дуже ослабли духовно, а нашу нещасну Вітчизну готові радше плюгавити разом з нашими ворогами, аніж захищати. Я б хотів, щоб цей форпост зайняли молоді, сильні, кріпкі національним духом. Але досі вони до каси – зголошуються, а до знамена – ні”¹⁶.

У відозві Ф. Равіти-Гавронського, що передувала виходу часопису “Ruś”, так окреслювались цілі цього проекту: “Ми палко прагнемо узгодженої і спільної праці з нашими сусідами, але заради мрій чи ілюзій майбутнього не будемо викривлювати правду. Якщо нам випаде представити чорні явища і факти, ми не будемо їх вибілювати; якщо натрапимо на добрі справи і праці – не будемо накладати на них темних барв, вишукувати неіснуючі мотиви чи схилити їх до сучасних ідей і теорій. Назагал, не будемо і не хочемо бути тлумачами історії за допомогою сучасності... Мусимо звернутись за допомогою до усїєї польської спільноти. У багатьох приватних архівах, у випадкових зборах багатьох обивателів Русі знаходяться цінні документи, надання, привілеї, інвентарні переліки, спогади. Це матеріал особливої наукової вартості, а часом найкраще свідчення нашого значення і культурної сили. Просимо про надання нам цих документів у оригіналах чи копіях”¹⁷.

Часопис створювався у Львові, реалізовувався у мережі книгарень Альтенберга (Львів), Гебетнера і Скі (Краків) та Гебетнера і Вольфа (Варшава). Виходив щоквартально, у зошитах по 8 друкованих аркушів. Вартість передплати визначалась для різних теренів у поширеній на них валюті і становила: 12 крон (12 марок = 6 рублів = 15 франків), вартість одного числа визначалась у 5 крон. Адміністрування, видання і поширення часопису здійснювалось з “Drukarni Ludowej”, розташованій на Бернардинській площі у будинку № 7 (тепер Соборна площа). Туди ж надходили і рукописи матеріалів, листи, книги та інші видання. Видавцем і відповідальним редактором був Ф. Равіта-Гавронський. На перших порах основним помічником Ф. Равіти-Гавронського була Гелена Полячкувна¹⁸, котра на той час закінчила історичні студії при філологічному відділенні у Львівському університеті, де навчалась протягом 1905 – 1909 рр. Проте, за деякий час через хворобу змушена була покинути проект і уся організаційна і редакційна робота лягла на плечі Ф. Равіти-Гавронського. Тому перед виходом третього числа часопису змінюється адреса редакції – з Бернардинської площі вона переноситься на вул. 29 Листопада, у дім, де на той час жив редактор 65-ти літній Ф. Равіта-Гавронський (секретар, видавець і коректор в одній особі) намагався знайти допомогу серед людей молодшого покоління і навіть виступив з ініціативою створення Історичного товариства дослідження минулого Русі. Проте виявилось, що ідеї, які розвивались у часописі і служити яким він був покликаний, не знайшли особливого відгуку в суспільстві. Тому, навіть попри те, що в останні місяці до видавничої роботи долучився Стефан Соханевич¹⁹, проект у Львові було закрито. Щоправда вже наступного року ідея регіонального видання втілилась у кварталнику “Litwa i Ruś”, що протягом 1912 – 1913 рр. виходив у Вільні за редакцією історика та

журналіста Яна Обста²⁰. Активну участь у редагуванні матеріалів цього часопису брав і Ф. Равіта-Гавронський, виступаючи водночас і автором окремих публікацій з історії українського козацтва.

Що стосується архітекtonіки часопису, то його структура була типовою для тогочасних наукових історичних видань (наприклад, "Kwartalnika Historycznego") і мала такі рубрики: дослідження, оцінки і звіти та бібліографія.

У першому номері часопису було опубліковано дослідження М. Дубецького "Гуго Коллонтай на Волині. Біографічний фрагмент", Ф. Равіта-Гавронського "Назва України, її початок і характер", М. Балабана "Єврейські хроніки, описи і елегії з часів Хмельницького", А. Прусевича "Польський театр у Кам'янці-Подільському (Карта історії освіти і культури на кресах)" та К. Осташевського-Баранського "Перші суперечки про алфавіт на Русі Червоній".

У рубриці "Оцінки і звіти" бачимо огляди праць: Г. Ходиницького "Сеймики руських земель у XV ст." (рец. Норберт Міхалевич), Т. Флоринського "Слов'янське плем'я. Статистично-географічний огляд сучасного слов'янства" (рец. Ф. Равіта-Гавронський), огляд змісту журналу "Історія Східної Європи" (Г. Полячківна) та Б. Барвінського "З руської перспективи польського короля Сигізмунта Августа" (рец. С. Соханевич).

Окрім цього, було опубліковано бібліографію досліджень, що стосувались заявленої теми та вийшли друком у 1908 – 1910 рр. З часом, коли б з'явилась така потреба, – зазначалось у примітках, – бібліографія поділялась би на політичну, культурну, археологічну, історії мистецтва та ін.

У другому числі відбулись деякі структурні зміни: з'явилась рубрика "Miscellanea". У рубриці "Дослідження" було опубліковано розвідки А. Фішера "Ігнацій Любич Червінський", М. Надобняка "Присілки у Східній Галичині", продовження праці М. Балабана, присвяченої єврейським хронікам, описам та елегіям часів Хмельницького, а також нарис Ф. Равіта-Гавронського "З історії волинського села. Причинок до заселення".

У рубриці "Miscellanea" Ф. Равіта-Гавронський опублікував нарис "Коліївщина. Причинок до її характеристики", Леополітен – "Різноманітні методи та результати наукових досліджень" та Я. Камінський – "Карта з історії церкви святого Миколая в Золочеві".

У рубриці "Оцінки і звіти" зустрічаємо огляди робіт А. Чоловського "Високий замок" (рец. Н. Міхалевич), Г. Галанта "Чи орендували євреї православні церкви на Русі?" (рец. М. Балабан), І. Шпитковського "Матеріали до історії Коліївщини. Мемуари Домініка Завроцького про Коліївщину" (рец. К. Соханевич), А. Раціборського "Які вони, ці "русини"?" (рец. В. Влодко) та огляди 3-4 та 5-6 томів записок Українського наукового товариства у Києві С. Здзярським і другого числа журналу "Історія Східної Європи" Г. Полячківною. Традиційно, завершував число бібліографічний опис, що займав дві сторінки.

У третьому – в цілому повторювалась вироблена попередньо структура і додалась рубрика "Некрологи" (некролог на Міхала Грейма, знаного нумізмата та антиквара з Кам'янця-Подільського). Тут зустрічаємо й оголошення про проведення конкурсу на написання синтетичної праці та науково-популярного нарису з історії Січневого повстання, ініційоване Комітетом з відзначення 50-ти ліття останнього польського зриву.

У рубриці "Дослідження" було опубліковано розвідки А. Прусевича "Містечко Зіньків на Поділлі", К. Осташевського-Баранського "Біля колиски руської преси", Ф. Равіта-Гавронського "Кілька слів про вигаслий рід Слупіців" та продовження

дослідження М. Балабана “Єврейські хроніки, описи і елегії з часів Хмельницького”. У рубриці “Miscellanea” публікувались листи Брацлавського воєводи Адама Киселя, листи Б. Хмельницького та документ про участь міста Золочева у Північній війні, опрацьований Я. Камінським.

У рубриці “Оцінки та звіти” опубліковано огляди досліджень та видань: “Почаївсько-зарваницькі лірники” (рец. С. Здзярський), “Правда і казки” Адама Креховецького (рец. С. Здзярський), часопису “Вісник археології і історії” (рец. Z), “Доходи Руського староства на початку XVI ст.” Г. Гейтсмана (рец. С. Соханевич), “Історичний розвиток назви українського народу” Б. Барвінського (рец. R). Бібліографія була значно об’ємнішою, оскільки вміщувала реєстр усіх позицій з дотогочасного змісту самого часопису “Ruś”.

У четвертому числі часопису були опубліковані дослідження: М. Дубецького “Один з небагатьох”, Ф. Равіти-Гавронського “Природні умови життя у козацькій Україні”, завершення дослідження М. Балабана “Єврейські хроніки, описи і елегії”. У рубриці “Miscellanea” подано добірку листів польських шляхтичів 1647 – 1654 рр. (Я. Бельхацького, К. Ковальського, А. Фірлея, А. Киселя, Любовського, К. Радзівіла та ін.), котрі стосувались обставин польсько-українських протистоянь. В “Оцінках та звітах” були огляди праць А. Шеланговського “Руське питання у світлі історії” (рец. С. Здзярський) та М. Тершаковця “Галицько-руське літературне відродження” (рец. С. Здзярський). Узагальнений вигляд структури часопису див.: таблиця 1; діаграма 1.

Задекларована авторами мета видання якнайкраще розкрита у його змістовому наповненні, значну частину якого становили нариси та розвідки з історії освіти та науки на теренах Правобережної України. Так, перше число відкривала праця М. Дубецького “Гуго Коллонтай на Волині”. У ній автор відтворював обставини повернення додому після австрійського ув’язнення Г. Коллонтая – одного з організаторів та учасників повстання Т. Костюшка, видатного політика та громадського діяча, сферою зацікавлень якого були наука й освіта. Власне, основним мотивом розвідки М. Дубецького було нагадати про цю непересічну особистість. Революціонер і якобінець, як його сприймали очільники Російської та Пруської імперій, Г. Коллонтай був заарештований, позбавлений майна та перебував в австрійському полоні з 1794 до 1802 рр. М. Дубецький акцентує на факті утримання його саме в австрійському ув’язненні, що було свідченням декларативності лояльного ставлення до підданих зруйнованої Польщі з боку австрійської влади, котра насправді солідаризувалась з Росією та Пруссією.

У своїй статті М. Дубецький намагався показати як, попри те, що з ув’язненням Г. Коллонтая припинилась його публічна діяльність, після повернення на волю він активно ввійшов у громадське життя. Адже саме його зусиллями на Волині було створено Кременецьку школу, що на тривалий час стала форпостом збереження польських освітніх та культурних традицій у цьому краї. М. Дубецький намагався з’ясувати мотиви переорієнтації Г. Коллонтая з політичної діяльності на освітню. Припускав, що злам у його свідомості відбувся в часи нетривалого перебування у Варшаві, де його зустріли доволі прохолодно, даючи зрозуміти, що за вісім років багато чого змінилось і розпочалась зовсім інша епоха. Проте вдома, на Волині, реформатора Краківської академії вітали дуже шанобливо. Ймовірно, саме це й надихнуло Г. Коллонтая на ідею “тихої боротьби” – провадження освітньої діяльності на Волині, Поділлі і Київщині²¹.

У другому томі часопису “Ruś” опубліковане дослідження А. Фішера “Ігнацій Любич Червінський. До століття з появи першої польської етнографічної монографії”. Подаючи історію зародження етнографічних студій, автор зауважував, що “на поч.

XIX ст. робились її перші несміливі кроки не у публічному, а радше у приватному ключі. Прикметно, що перші друки народних пісень з'являлись у газетних публікаціях з приводу чужого руського, а лише згодом польського фольклору²². Тому не дивно, що й першою польською етнографічною монографією, вважає автор, була праця, присвячена руському народу, котру підготував Ігнацій Любич Червінський. Як публіцист і фаховий журналіст, він намагався бути популяризатором науки, прагнув боротися з примарами та суспільними недоліками, піднімаючи у пресі морально-етичні теми. Його монографія “Задністрянська околиця” містила короткий опис історії Червоної Русі, її заселення, особливостей життя простого люду: побуту, одягу, віровизнання та забобонів, звичаїв і традицій, обрядів тощо. А. Фішер подав життєпис та нарис письменницької біографії І. Червінського, показуючи його непересічною постаттю в історії культури Галичини, творцем неймовірно прогресивного, як на свій час, дослідження, у якому охопив усі прояви життя народу та навіть висловив особисті зауваги щодо його покращення. “Саме тому, – писав А. Фішер, – в століття появи першої польської етнографічної праці з життя русинів, вартує пригадати діяльність львівського “оборонця прав руського народу”, що у своєрідний спосіб піклувався про моральний та матеріальний добробут своїх підданих”²³. Покажемо у контексті проблематики часопису “Ruś” видається обґрунтування А. Фішером потреби обговорення діяльності таких особистостей, як Червінський зараз, “...коли в задністрянських околицях ворогують два братні народи, а на сторінках руської радикальної преси читаємо про муки і панцинзрянські кривди руському народу, які чинились під керівництвом польських панів”²⁴.

Тематично з попереднім сюжетом тісно пов'язане ще одне дослідження М. Дубецького “Один з небагатьох”, присвячене особі Августа Яблоновського, більше відомого в історії під прізвиськом “князь-козак”. У доволі розлогіму вступі до теми автор багато уваги приділив роздумам про причини втрати Польщею незалежності та значення несподіваних, але таких потужних за своїм впливом явищ, як прийняття конституції 3 Травня, Тарговицька конфедерація, боротьба під проводом Т. Костюшки тощо. Предметом вивчення автор зробив погляди ширших шляхетських верств на події в країні, що перебувала на межі краху. Їх зусилля на шляху провадження реформ залишались мало досліджуваними, писав М. Дубецький, адже традиційно під увагу потрапляли питання, що вирішувались представниками суспільної верхівки у високих кабінетах. А тим часом ближчий розгляд цих тем, зауважував автор, давав несподівані результати, котрі свідчили про інтуїтивне відчуття звичайними шляхтичами потреби виходу на нову для тодішньої доби дорогу, розраховуючи на допомогу народних мас у відстоюванні незалежності. Саме в їх середовищі зароджувались рефлексії про долю селян, а прийняття травневої Конституції було уже спробою якогось вирішення цих дразливих питань.

До таких осіб, котрі задовго до травневих рішень впроваджували у життя схожі до них постулати, належав новгородський воевода князь Август Яблоновський, що виявляв незмірну прихильність до селянського населення в Україні на Київщині, демонстративно ідентифікуючи себе з українською старовиною. Князь у 1788 р. під іменем Миколи прийняв унію, відростив оселедця і, звільнивши частину підданих від панщини, утворив з них надвірний козацький загін з 500 вершників. М. Дубецький представляв його як чоловіка, котрий ще до початку війни 1792 р., один з небагатьох, ведений радше інстинктами, аніж свідомістю постановив (нехай лише у власних селах) здійснити зміни в умови правового існування селянського стану, щоби у такий спосіб залучити їх до оборони вітчизни, котра втрачала незалежність²⁵.

Тему з історії освіти піднімав на сторінках часопису К. Осташевський-Баранський у розвідці про суперечки довкола руської абетки у Галичині на поч. XIX ст., а саме – використання кириличного чи латинського шрифтів на позначення русинської фонетики. Ця проблема постала після видання Вацлавом Олешком русинських народних пісень, надрукованих латинкою, а загострилась після того, як греко-католицький священник Й. Лозинський опублікував у 1834 р. статтю “Про впровадження польського алфавіту до руського письма”. Незабаром з’явилась відповідь Й. Левицького, який став на захист кирилиці, намагаючись з історичного, лінгвістичного та фонетичного поглядів спростувати аргументи Й. Лозинського²⁶. Прикметною особливістю цього дослідження було те, що автор змальовував не стільки проблему культури мови, а радше загальну ситуацію довкола мовного питання, політизуючи та ідеологізуючи її. Він, зокрема, акцентував на особливостях австрійської політики у питаннях освіти на новоприєднаних землях та тій користі, яка могла впливати для влади з руської окремішності. На доведення цього К. Осташевський-Баранський цитував куратора шкільної освіти у Львівській губернії Корандра, який ще у 1775 р. у доповіді про нормальні школи зазначав, що провінція не заселена виключно поляками і що на більшій колишній червононоруській території польська мова не є мовою спілкування простого населення. Це схияло К. Осташевського-Баранського до думки, що намагання Австрії утримати контакт з Галицькою Руссю і схияння її під свій вплив тяглося червоною ниткою протягом усього часу її панування. Ключовим моментом у цьому процесі створення системи протипага було відкриття у Відні духовної семінарії для русинів (1774 р.). Саме з цією подією був пов’язаний перший масовий наклад руських граматики (8 000 примірників) – коштом уряду, для забезпечення елементарного освітнього рівня русинського населення. Не менш важливе значення мало створення імператором Францом I руської митрополії у Львові (1807 р.), що, на думку автора, заклало “підвалини довготривалого еретичного руху”.

Не публіцистичною гостротою відзначалася й інша праця К. Осташевського-Баранського, – нарис “Біля колиски руської преси”, – що починався доволі патетично: “Її матір’ю був Старопіп’яльний інститут, батьком – ненависть до поляків і дух сепаратизму, акушеркою – фальшива, дволика лояльність”²⁷. А йшлося тут лише про спробу створення у 1848 р. “Pszczóło galicyjskoj”, першого тижневика, про який “русини мріяли ще в часи абсолютизму”²⁸. Текст дослідження складався з джерельних причинків: прохання про надання концесії, видавничої програми, обґрунтування поліцей-президента Королівства Галичини та Лодомерії Леопольда Захера і резолюції губернатора, котрі супроводжувались коментарями автора. Провідною ідеєю цієї праці, зрештою, як і попередньої, була демонстрація намагань австрійської влади створити за рахунок розгортання русинського руху систему протипага наростаючим польським впливам у Галичині. Свідченням цього, на думку К. Осташевського-Баранського, був надзвичайний поспіх, з яким відбувалася процедура отримання дозволу на провадження цього видання, що тривала з 1 до 16 березня 1848 р.

Як зазначалось, для кращої ілюстративності автор навів тексти усіх вищевказаних документів. Подання Стефана Керичинського для отримання дозволу містило обґрунтування потреби цього видавничого проекту: “Ставропіп’яльний інститут ставить перед собою завдання поширення серед руського населення краю найнеобхідніших відомостей, ознайомлення його з найновішими досягненнями у сфері рільництва і промислів, підняття інтелектуального та морального рівня, пробудження почуття обов’язку та укріплення населення у непохитній вірності і любові до найяснішого

монарха та його дому. Газета така, через брак книжок для народу руською мовою, є нагальною потребою, а переважна частина інтелігенції вважає її найнеобхіднішою, на яку з нетерпінням чекають, щоби шкільну науку втілити в життя і в такий спосіб приготувати населення до практичного життя".

У видавничій програмі окреслювалось призначення видання: тижневик дидактичного характеру мав висвітлювати господарчі питання, а також прислужитись моральному та освітньому зростанню руського населення і розвитку руської мови. У ньому передбачались такі розділи: національно-економічний, популярно-повчальний, навчальний (історія, географія, етнографія, питання охорони здоров'я і безпеки життя), культура (мистецтво і література, повідомлення про різноманітні заходи, дослідження мови, тексти народних пісень, тощо).

Коментуючи ситуацію довкола дозволу на видання тижневика, автор не міг оминати увагою зауважень "заногого приятеля русинів", очільника львівської поліції Леопольда Захера. Той писав у своїй резолюції: "В час, коли серед польського населення Галичини спостерігаються прагнення піднесення розбудженого почуття національності... коли часописи і газети польською мовою поширюють найрізноманітніші відомості, підносячи загальний рівень освіти, то для руського народу нічого в цьому напрямі не зроблено. А попри те, понад два мільйони людей займають цілу східну половину краю... Попри очевидну необхідність надання цього дозволу на видавництво, що є потрібне для руського населення, ця справа представляє надто для мене ще й значення з політичного погляду. Відомо, що поміж польським та руським населенням від віку панує взаємна нехоть, завдяки якій усі дотеперішні спроби порозуміння залишилися безрезультатними. Цей пункт має свої причини в історичних спогадах, котрі живуть у пам'яті, і переказах людей, і він становив досі сильну перешкоду для махінацій польської партії перевороту. Влада давно намагалась привернути на свій бік греко-католицьке духовенство, закидала свої неводи навіть у семінарії, але не знаходила податливого ґрунту, чи навіть зустрічала перешкоди у своїй роботі. Зважаючи на ширення у польській літературі думок про те, що руський і польський народи походять з одного кореня..., не можна допустити, щоб руська частина населення поєдналась з поляками у тенденційному дусі останніх. ...Руська газета, на мою думку, створить першу можливість розчинення того монолітного середовища, яким є сучасна польська література".

Зрештою, зауважував К. Осташевський-Баранський, перш ніж Ставропігійський інститут отримав відповідь, було скасовано концесії на видавництва, але й дотепер покутує у руській пресі дух її хрещеного батька Леопольда Захера, дух розділення та ненависті на користь третього²⁹.

На шпальтах часопису "Ruś" порушували і питання історії культури. Одне з досліджень стосувалось історії постановки провінційного польського театру XVII ст. Автор А. Прусевич трактував театр не лише як засіб відпочинку і задоволення естетичних та інтелектуальних потреб, але як школу і трибуну польської мови й культури. Це вичерпно пояснює, чому у підtitулі праці зазначалось "Карта з історії освіти і культури на кресах". А. Прусевич зосередився на висвітленні історії театру у Кам'янці від перших несміливих постановок у 1798 р. Попри те, що окремі автори у різноманітних контекстах писали про постановки і розвиток цього театру, про акторів, які тут грали, про репертуари та директорів, А. Прусевич першим замахнувся на створення цілісної історії діяльності цього закладу, що діяв зі змінним успіхом до 1862 р.³⁰

Звертались на сторінках часопису і до питань археографії. Так, протягом існування часопису з числа до числа публікувались єврейські хроніки, описи і елегії часів

Хмельницького, підготовані до друку і коментовані знаним дослідником старовини М. Балабаном. Попри те, що ця публікація мала причинковий характер, вона містилася у рубриці “Дослідження”. Можливо, це пояснюється суто технічним моментом – на час створення часопису і виходу його першого числа рубрики “Miscellanea” у ньому ще не було. У вступі М. Балабан зауважував, що польські євреї за увесь час існування Речі Посполитої не дали світові жодного поета, і лише 1648 р., спокійний для Європи та бурхливий для Польщі й України, “розплутав струни Давидових гусел і вклав перо до рук єврейських хронікерів”³¹. Причини цього М. Балабан пояснював тим, що “Хмельницький вогнем і мечем нищив цілий край, переслідував і вбивав шляхту та євреїв. Загрозливі вигуки котились цілою Європою, а єврейські втікачі, розбігшись по заходо Речі Посполитої, а звідти – за межі вітчизни, взяли там оповідати про страшне нещастя, котре накрило Польщу, а з нею і євреїв”³². У часописі було опубліковано текст головної єврейської хроніки тих часів – оповідь “Глибоке багно” (“Jawein Mecula”) Натана Ганновера. Відомими були численні її передруки та переклади різними європейськими мовами: у Венеції 1653 р., Бжегу Дольному (нім. Дихенфурті) у 1727 р., Амстердамі у 1686 р., Львові у 1851 та 1877 рр. та ін. Публікації самого тексту передували невеликий біографічний нарис (передрук з передмови до німецькомовного видання) про автора, що походив з Кракова, а одружившись, оселився на Волині. Коментуючи, М. Балабан зупинявся найперше на тлумаченні назви хроніки “Глибоке багно”, що, на перший погляд, була парафразом з 69 псалму “я тону в глибокому багні”. Проте він вбачав у ній інші смисли. Зазначаючи, що слово “Jawein” з єврейської означало також “ті, що сповідують грецьку віру”, М. Балабан перекладав назву цієї хроніки як “Козацьке болото”. Окрім того, М. Балабан коротко зупинявся й на характеристиці мовних та стилістичних особливостей твору, зауважуючи, що біблійна стилістика та запозичення багатьох фраз зі Святого письма надавало йому східних барв. Він писав: “Читаючи, забуваєш, що події відбувались у Польщі XVII ст., а подумки переносишся у Давній Єгипет, де переслідували синів Ізраїлевих”.

Попри те, що хроніка Ганновера була знаною і її широко використовували польські історики, на думку М. Балабана, нерозкритим залишався її потенціал у плані вивчення тогочасних звичаїв та традицій, єврейського шкільництва, адміністрування, тощо³³.

Окрему тематичну групу часопису “Ruś” складають розвідки, що піднімали краєзнавчі питання, зокрема історію окремих поселень. Так, минулому містечка Зіньків, одного з найстаріших поселень на Поділлі, розташованого у Летичівському повіті над рікою Ушиця, було присвячено розвідку А. Прусевича. Основу джерельної бази праці склали замкові інвентарі. Багато уваги автор приділяв також і географічним особливостям територій, які оточували цей населений пункт. Значний вплив на специфіку існування містечка мало його розташування на Чорній татарській дорозі: потреба залюднення неодноразово розгромлюваного татарами поселення призвела до впровадження тут 1458 р. магдебурзького права. Напади у XVI – XVII ст. чергували хвилі спустошень та відбудов, а середина XVIII ст. минула під знаком селянських заворушень під проводом Палія. Опис XIX ст. відзначався детальним аналізом національного складу населення, способу життя та особливості занять жителів містечка, що на той час став повітовим³⁴.

Доволі цікавим, проте, радше публіцистичним, був нарис Ф. Равіти-Гавронського про історію волинського села Більмаж під Острогом. Вона стала тлом для змалювання вікового протистояння кількох шляхетських родів, що тривало протягом XVII – XVIII ст. і призвело до їх вигасання. Розкриваючи мотивацію створення цієї розвідки,

автор писав: “Хотілось би сказати, що села, як і люди, переживають життя, повне драматичних подій, і лише випадок може нам про це розповісти і зв’язати з життям певної історичної доби”³⁵.

У цей контекст вписується й інша праця Ф. Равіти-Гавронського – нарис “Кілька слів про вигаслий рід Слупіців”. У ньому висвітлювались деталі життя і боротьби за своє благополуччя родини, що з’явилась на історичній арені ще в часи Вітовта, а згодом розчинилась у дрібніших шляхетських родах. Намагаючись з’ясувати причини цього, автор розмірковував про долю роду Слупіців, “котра розвивалась так само трагічно як і доля усієї Брацлавщини”. Багато уваги він присвятив особі Богдана Слупіци – намісника брацлавського староства, недбальство якого призвело до руйнування міста Брацлава татарами у 1551 р. Оголошення його зрадником Речі Посполитої і позбавлення майна стало крахом могутності цієї родини³⁶. Варто зазначити, що ця розвідка мала компілятивний характер, а відомості до неї автор почерпнув з досліджень про цей південноруський рід з “Київської старовини”, “Історичних джерел” А. Яблоновського та окремих томів “Архіву Південно-Західної Русі”, присвячених минулому Брацлавщини.

Водночас на сторінках “Ruši” зустрічаємо й більш фахові розробки теми, взірцеві з погляду залучення та опрацювання різнопланової інформації. Такою була праця М. Надобніка, присвячена особливостям територіального устрою Східної Галичини. Завдання цієї розвідки полягало у висвітленні генези присілків. Автор з’ясував етимологію назв галицьких присілків, їх кількість, розташування, розміри; вивчав актуальний тогочасний національний склад цих поселень (оперував даними перепису 1909 р.). Аналіз статистичних даних, серед яких пріоритетним було вивчення питання про національний склад населення, доводив автора до висновку про економічні причини їх утворення у Східній Галичині, а не внаслідок колонізації, як про це заявляли німецькі дослідники старовини³⁷.

В історико-географічному дослідженні “Природні умови життя козацької України” Ф. Равіта-Гавронський намагався, як декларував сам, більш повно пізнати генезу козащини та її розвиток на землях давньої Речі Посполитої. На його думку, неможливо було вивчати це явище виключно з політичного, національного чи суспільного становища – усі ці чинники необхідно з’ясувати у зв’язку з теренами, на яких постала козащина. Тобто потрібно вивчити край, стосунки з сусідніми народами, усі природні умови життя, включаючи гідроніми, топографію й клімат. Він вважав, що, знаючи, як ці чинники впливають на формування не лише особистості, а й суспільств, народів і держав, не можна ігнорувати їх при дослідженні генези козацького суспільства. Ф. Равіта-Гавронський намагався представити найзначніші географічні, топографічні і природничі риси України, щоб читач, приступаючи до ознайомлення з життям цього краю і його звичаями, міг розуміти не лише те, на якому тлі природи поставало фізичне та культурне життя місцевого суспільства, але й бачив, у якій залежності була людина, суспільство, цілий народ, а часто і його історична доля, від природи³⁸.

Ще одне дослідження Ф. Равіти-Гавронського, опубліковане на шпальтах часопису, стосувалось походження назви “Україна”, появу якого автор пов’язував з поняттям і характером козащини. На думку Ф. Равіти-Гавронського, слова, співзвучні зі словом “Україна”, зустрічались у багатьох слов’янських мовах. Вперше згадувана у 1187 р., уже у XV ст. ця назва була настільки поширеною, що про неї знали в Москві і Польщі, а у XVI ст. вона вже увійшла до побутового вжитку і використовувалась у дипломатичному листуванні. Автор стверджував, що поняття “українець” було

рівнозначним до поняття, котре вживали на означення жителів багатьох державних погранич, де жили московські, польські, татарські “україни”. Він вважав, що коли наприкінці XVI – на поч. XVII ст. назва Україна почала ототожнюватись з певною частиною краю чи провінції, саме тоді, та й то лише завдяки тому, що на тих “українах” стала зароджуватись сваволя, заходилися осідати грабіжники та відчайдухи, що шукали “солдатського хліба” і яких називали козаками. Так поволі, пише Ф. Равіта-Гавронський, ця загальна назва почала перетворюватись на власну назву³⁹. На його думку, прикметник “українець” передував поширенню іменника “Україна”, назви, що стала притаманною території Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Але у такому значенні це найменування в Речі Посполитій у XVI ст. ще не було поширене, його розуміли тільки як державне пограниччя, і лише наприкінці століття встановилось значення цього поняття як назви провінції, певної території⁴⁰. З цього автор робив висновок, що назва “Україна”, у первинному розумінні, означала лише граничну смугу землі, що лежала вздовж татарського і валаського кордонів, тобто, на пограниччі Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Це пояснювало наявність у номенклатурі Речі Посполитої не однієї, а кількох “україн”: литовської, польської, київської, подільської. На думку Ф. Равіти-Гавронського, назва “Україна” розширилась від поняття пограниччя до поняття цілої провінції лише з часом, та й то через постійне сплутування, їх важко було розмежувати. Як вважав дослідник, “Україна” не означала жодного етнографічного поняття. Попри поширене вживання назв “українці”, “українські люди”, “граничні піддані”, ці окреслення стосувались не поняття народності, а виключно території проживання⁴¹.

Діяльність часопису, попри нетривале його існування, не пройшла непоміченою у наукових колах. Зокрема, у “Kwartalniku Historycznym” у рубриці “Хроніка” Є. Барвінський повідомляв про створення Ф. Равітою-Гавронським часопису “Ruś”, окреслюючи мету його створення та основні завдання⁴². Окрім того, у бібліографії історії Польщі, що її регулярно друкували в “Kwartalniku Historycznym”, у тому ж річнику було повністю розписано зміст двох перших чисел “Ruśi”, що, з огляду на популярність та авторитетність друкованого органу Історичного товариства, безумовно, сприяло популяризації видання. Повідомлення з приводу появи “Ruśi” з’явилися і на шпальтах польського молодіжного часопису “Młodzież” та у низці публіцистичних видань⁴³.

Створене в 1911 р. у Львові видання “Ruś”. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej”, як і більшість тодішніх наукових часописів у галузі історії, мало криптоісторичний характер. Проте, як історіографічний феномен, цей часопис є вельми цікавим з огляду на свою оригінальність. Він був першим виданням, повністю присвяченим минулому “східних кресів” – неетнічних польських територій, що свого часу входили до Речі Посполитої. Часопис “Ruś” був покликаний, у річищі націоналістично-демократичної ідеології, пробуджувати патріотичні почуття поляків, пригадуючи та підносячи значення їх здобутків у культурно-цивілізаційному поступі на східних теренах.

Постання видання “Ruś” було результатом пошвавлення польського національного руху, у середовищі якого на початку XX ст. міцніли тенденції до протистояння українським незалежницьким прагненням. Фактично, створення часопису стало відповіддю на активізацію українського національного руху та історичних студій, пов’язаних з діяльністю М. Грушевського і його наукової школи.

Ініціатором створення часопису та його редактором був знаний польський публіцист і літератор, історик-аматор Ф. Равіта-Гавронський, який розділяв та активно розвивав

і популяризував націонал-демократичні ідеї. Шляхтич за походженням, він народився й виріс на Правобережжі України і, трактуючи ці землі як свою малу батьківщину, вважав за моральний обов'язок обороняти їх від всього “не-польського” будь-якими доступними способами, зокрема й через провадження освітньо-пропагандистської діяльності.

Основу змістового наповнення видання складала праця з історії та культури східних теренів колишньої Речі Посполитої, переважно львівських авторів, які або робили свої перші кроки у науці, або, як Ф. Равіта-Гавронський, не були професійними дослідниками старовини. Тому за рівнем друкованого часопис “Ruś”, не міг гідно конкурувати з фаховими науковими виданнями. Водночас пропонувані для обговорення на його сторінках теми не знайшли широкої підтримки у польському суспільстві. Тому проект, створений на приватні кошти та зусиллями Ф. Равіта-Гавронського, без додаткової фінансової й інтелектуальної підтримки, проіснувавши рік, згорнувся.

Таблиця 1. Структура часопису “Ruś”

Рубрики числа	Загальна кількість сторінок числа	Дослід- ження стор./%	Miscellanea стор./%	Оцінки і звіти стор./%	Бібліо- графія стор./%	Некро- логи стор./%
1	126	106/84 %	–	18/14 %	2/2 %	–
2	111	61/55 %	19/17 %	29/26 %	2/2 %	–
3	109	61/56 %	16/15 %	23/21 %	7/6 %	2/2 %
4	117	63/54 %	38/32 %	13/11%	3/3 %	–
1 – 4	463	291/62,6 %	73/16 %	83/18 %	14/3 %	2/0,4 %

Діаграма 1. Графічне подання структури часопису “Ruś”

¹ Papée F. Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900 “Kwartalnik Historyczny” (далі – КН). – 1937. – S. 3-18; Barwiński E. Towarzystwo Historyczne 1901 – 1914 // КН. – 1937. – S. 19-40; Modelski T. Towarzystwo Historyczne 1914 – 1924 // КН. – 1937. – S. 41-88; Tyszkowski K. Polskie Towarzystwo Historyczne 1925 – 1936 // КН. – 1937. – S. 89-135; Maternicki J. Miejsce i rola “Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S. 273; Руда О. Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny” (“Історичний кварталник”) в 1887 – 1914 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки:

Міжвід. зб. наук. праць, присв. пам'яті доктора іст. наук, проф. І. М. Кулинич. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 308-321; Тельвак В. Огляд української історіографії кін. XIX – поч. XX ст. на сторінках часопису “Kwartalnik Historyczny” // Вісн. Черкас. ун-ту. – Вип. 66. – Черкаси, 2005. – С. 3-11; Лазурко Л. Часопис “Kwartalnik Historyczny” і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. – Дрогобич, 2010. – 278 с.

² Myśliński J. Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. – R. VIII. – Z. 4. – S. 495; Jarowiecki J. Prasa Lwowska w latach 1864 – 1918. Bibliografija. – Kraków, 2002. – S. 15-111.

³ Toczek A. Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Т. 3. – Rzeszów, 2005. – S. 175-198.

⁴ Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846 – 1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk, 2006. – 276 s.

⁵ Kowalska K. Kwartalnik “Ruś” (1911 r.). Z problematyki kształtowania świadomości polskiej w kwestii ziem południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Gdańsk, 2002 (praca magisterska).

⁶ Антонюк-Кисіль П. Теорія східних “кресів” у висвітленні української історичної школи в польській романтичній історіографії другої половини XIX століття // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Вип. 29. – 2010. – С. 281-289.

⁷ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 396.

⁸ Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846 – 1930)... – S. 132.

⁹ Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12 – 13 жовтня 1995) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів-Люблін, 1996. – С. 218.

¹⁰ Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Т. 3. – Rzeszów, 2005. – S. 239.

¹¹ Криг'якевич І. [Рец. на]: Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza. – Т. 2. – Lwów, 1911. – 487 s. // Записки НТШ. – Т. 104. – Кн. 4. – 1911. – С. 210-215; Томашівський С. [Рец. на]: Rawita-Gawroński F. Historia ruchów hajdamackich (w. XVIII): w 2 t. – Lwów, 1899 – 1901 // Записки НТШ. – Т. 44. – Кн. 6. – 1901. – С. 25-29.

¹² Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. – Львів, 2010. – С. 21.

¹³ Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846 – 1930)... – S. 91.

¹⁴ Див докл.: Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / НАН України. Інститут історії України. – Київ-Дрогобич, 2008. – 494 с.

¹⁵ Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846 – 1930)... – S. 129.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Kronika // Kwartalnik Historyczny. – 1911. – S. 158.

¹⁸ Згодом відомий історик-геральдист, архівіст, з 1930 р. доцент допоміжних історичних наук у Познанському університеті, одна з організаторів таємного навчання у Львові в часи II Світової війни.

¹⁹ Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846 – 1930)... – S. 130.

²⁰ Ibid. – S. 92.

- ²¹ Dubiecki M. Hugo Kołłątaj na Wołyniu // “Ruś”. – 1911. – № 1. – S. 2-35.
- ²² Fiszer A. Ignacy Lubicz Czerwiński // “Ruś”. – 1911. – № 2. – S. 127.
- ²³ Ibid. – S. 133.
- ²⁴ Ibid. – S. 134.
- ²⁵ Dubiecki M. Jeden z niewiełu // “Ruś”. – 1911. – № 4. – S. 349-364.
- ²⁶ Ostaszewski-Barański K. Pierwsze spory o alphabet na Rusi czerwonej // “Ruś”. – 1911. – № 1. – S. 96-105.
- ²⁷ Ostaszewski-Barański K. U kolebki prasy ruskiej // “Ruś”. – 1911. – № 3. – S. 266-270.
- ²⁸ Ibid. – S. 266.
- ²⁹ Ibid. – S. 270.
- ³⁰ Prusiewicz A. Teatr polski w Kamieńcu Podolskim // “Ruś”. – 1911. – № 1. – S. 64-95.
- ³¹ Balaban M. Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego // “Ruś”. – 1911. – № 1. – S. 46.
- ³² Ibid. – S. 47.
- ³³ Ibid. – S. 46-63; № 2. – S. 152-176; № 3. – S. 285-300; № 4. – S. 397-412.
- ³⁴ Prusiewicz A. Miasteczko Zinków na Podolu // “Ruś”. – 1911. – № 3. – S. 239-265.
- ³⁵ Rawita-Gawroński F. Z dziejów wsi wołyńskiej. Przyczynek do osadnictwa // “Ruś”. – 1911. – № 2. – S. 177-187.
- ³⁶ Rawita-Gawroński F. O wygasłym rodzie Słupiców słow kilka // “Ruś”. – 1911. – № 3. – S. 271-283.
- ³⁷ Nadobnik M. Przysiółki w Galicyi wshodniej // “Ruś”. – 1911. – № 2. – S. 135-151.
- ³⁸ Rawita-Gawroński F. Przyrodzone warunki życia Ukrainy kozackiej // “Ruś”. – 1911. – № 4. – S. 365-396.
- ³⁹ Rawita-Gawroński F. Nazwa Ukrainy jej początek i charakter // “Ruś”. – 1911. – № 1. – S. 38.
- ⁴⁰ Ibid. – S. 39.
- ⁴¹ Ibid. – S. 44-45.
- ⁴² Kronika // Kwartalnik Historyczny. – 1911. – S. 158.
- ⁴³ Toczek A. Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie // Wielokulturowe środowisko historyczne. Lwowa w XIX i XX w. – T. 3. – Rzeszów, 2005. – S. 196.

Лідія Лазурко.

Львівський часопис “Ruś”: організаційні засади та основні напрями діяльності.

У статті висвітлено питання еволюції діяльності одного з львівських криптоісторичних часописів під назвою “Ruś”. *Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej*, що виходив впродовж 1911 р. Ініціатором створення часопису та його редактором був знаний польський публіцист і літератор, історик-аматор Ф. Равіта-Гавронський, який розділяв та активно розвивав і популяризував націонал-демократичні ідеї. Основу змістового наповнення видання склали праці з історії та культури східних теренів колишньої Речі Посполитої – так званих “кресів”. Авторами часопису були переважно львів’яни, що, або робили свої перші кроки у науці, або були не професійними дослідниками старовини. Не достатньо конкурентний науковий рівень матеріалів, друкованих на шпальтах часопису “Ruś” та брак суспільного інтересу, негативно вплинули на можливість існування проекту, що у 1912 р. був закритий.

Lidiya Lazaruko.

L'viv Journal "Ruś": The organizational principles of edition and the Main directions of activity.

The article presents/reflects the evolution of the "Ruś", crypto-historical journal published in the year 1911 in L'viv about history and culture of Ukraine, Podillia, Volyn' and Galicia. The journal was created and edited by F. Rawita-Gawronsky, a well-known Polish essayist, amateur historian, and writer, who shared, elaborated, and spread national-democratic ideas. The articles published in the "Ruś" concerned mainly the history and culture of Eastern lands of the former Rzecz Pospolita called "kresy". The authors were mostly residents of L'viv beginner historians or amateurs studying history, which made the level of publications not sufficient for competition with other journals in the field. Together with the lack of social interest to the journal, it led to its closure in 1912.

ФОРМУВАННЯ ЗАСАД МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ ПОЛЬЩІ 1921 РОКУ

Проблеми української національної меншини в міжвоєнній Польщі стали одними з найважливіших і найважчих у внутрішній політиці. Це стосувалося насамперед намагання українців реалізувати свої національні права через органи місцевого самоврядування, а сам правовий інститут місцевого самоврядування розглядався ними як засіб подолання міжнаціональних конфліктів.

Вітчизняна історіографія Східної Галичини міжвоєнних років, опублікована після 1991 року, включає багато наукових праць, суто історичних розробок, різноманітних за проблематикою, висвітленими аспектами та формою. Найбільш узагальнювальні праці пострадянського періоду характеризуються спробою розгляду окремих проблем вітчизняної історії вказаного періоду з абсолютно нових позицій. У дослідженнях залучено та проаналізовано невідомі раніше документальні матеріали. До цієї категорії праць можна віднести монографії та статті С. Кульчицького, М. Швагуляка, Л. Зашкільняка, З. Баран, О. Красівського, М. Кучерепи¹.

Варто відзначити вагомий внесок А. Альберта, М. Калласа, які основну увагу приділили західним і центральним польським воєводствам, поверхнево характеризуючи східні (Волинське, Львівське, Станіславське та Тернопільське)².

Безперечно, в польській історіографії мали місце також публікації з окремих питань історії держави і права Західної України. Водночас А. Хойновські, В. Серчик займалися дослідженням історії України загалом, торкаючись міжвоєнної історії³.

Особливу увагу серед польських досліджень привертають монографії Р. Шведа, який дає досить детальну політико-правову характеристику місцевого самоврядування на території всієї Другої Речі Посполитої.

Політична ситуація в Європі після Першої світової війни виявилася вкрай несприятливою для українського народу. Втрата українцями національної державності, поразка визвольних змагань дали змогу сусіднім державам анексувати значну частину українських земель. Цьому сприяли також суперечливі відносини між країнами, що виникли внаслідок розпаду багатонаціональних імперій. Українська національна держава, що так і не встигла сформуватися, опинилася під загрозою насильницької асиміляції, українські етнічні території потрапили під владу інших іноземних держав. Внутрішня роз'єднаність українського народу, відсутність самостійної цілісної держави стали причиною того, що долю українців вирішували інші⁴.

Відразу ж після здобуття незалежності в листопаді 1918 року в Польщі почалася інтенсивна підготовка до скликання Сейму, що в свідомості поляків сприймався як гарантія самостійності та суверенності держави. Вже 10 лютого 1919 року у Варшаві розпочалися засідання надзвичайного однопалатного Законодавчого Сейму, строк повноважень якого не обмежувався, а мав визначитись самим парламентом⁵.

Основним завданням, що постало перед Законодавчим Сеймом, було визначення основних засад устрою держави та прийняття першого Основного закону незалежної Польщі, тобто він став конститувантою. Маршалком Сейму обрано В. Трампчинського. Через десять днів після початку своєї роботи конститувант прийняла закон, що в історії та політиці отримав назву “Мала Конституція”⁶.

Найважливішою рисою цього документа був його тимчасовий характер (він діяв до прийняття Конституції) і неповнота, оскільки поза правовим регулюванням залишилося багато важливих питань суспільного життя. Чільне місце в системі державних органів займав Законодавчий Сейм: термін його повноважень не обмежувався, встановлювалася незалежність від органів виконавчої влади, Начальника держави та міністрів.

До часу прийняття Основного закону Ю. Пілсудському надавалось повноваження і надалі здійснювати функції Начальника держави, компетенція якого, однак, суттєво обмежилася. На нього покладалась повноваження з представництва держави в міжнародних відносинах, керівництва цивільною та військовою адміністрацією, виконання законів Сейму. Начальник держави за згодою законодавчого органу призначав уряд. Міністри, уряд загалом та Начальник держави за свою діяльність відповідали перед Сеймом. По суті, було реалізовано принцип поділу державної влади та закінчено перший етап побудови незалежної держави.

Унаслідок контрнаступу радянських військ у 1920 році роль Законодавчого Сейму обмежилась, коли він у липні створив Раду Оборони Держави з функціями законодавчого органу, яка проіснувала до листопада цього ж року.

Мала Конституція діяла до кінця 1922 року, тобто до скликання парламенту, вибраного на основі Конституції 1921 року.

У цей час політичні партії, уряд і Конституційна Комісія, створена в 1919 році Законодавчим Сеймом, подали свої проекти основного закону (всього 11 текстів). Лише один з них передбачав, що Польща буде спадковою монархією. Натомість, наявний у цьому проекті перелік громадянських прав і свобод, після певної модифікації, став підставою конституційних положень 1921 року. Серед трьох проектів, опрацьованих Конституційним Бюро Уряду в 1919 році, один, названий французьким, проголошував республіканську форму правління й унітарний (цілісний) характер держави⁷.

Принципова різниця між різними проектами полягала в пропонованій структурі парламенту, його дво- чи однопалатності, у тому числі початково не було однозначної відповіді на питання щодо способу виборів членів парламенту. Крім того, суперечки викликав спосіб вибору президента і його компетенція. Ще одним наріжним каменем стало питання статусу католицької церкви. Четверта спірна проблема стосувалася прав і свобод національних меншин.

Револьюційна обстановка в країні, війна, економічна криза змусили органи влади проголосити демократичні гасла. Так званий “Малий Версальський трактат” або “Договір про національні меншини”, підписаний між державами Антанти і Польщею 28 червня 1919 року, в цілій низці статей зобов’язував Польщу надати національним меншинам політичні й громадянські права, організувати на територіях, населених ними, широке територіальне, національне та господарське самоврядування. Така внутрішня і міжнародна обстановка відбилася на характері та змісті Березневої Конституції Польщі 1921 року.

Лише у переддень закінчення дебатів було досягнуто компромісу між різними політичними силами, що дозволило сейму 17 березня 1921 року прийняти більшістю

голосів Конституцію Речі Посполитої Польщі, звану надалі Березневою Конституцією. Вказаний документ складався з преамбули, семи розділів і 126 статей.

Преамбула починалась зі слів “В ім’я Всемогутнього Бога!” та згадувала про конституцію від 3 травня 1791 року, яка вважається першою польською конституцією та однією з найперших у світі.

Перший розділ Березневої Конституції містив загальні положення про державний лад Речі Посполитої. Верховна влада належала народу, який реалізовував її через такі органи: у сфері законодавства – Сейм та Сенат, у сфері виконавчої влади – Президент разом з відповідними міністрами, у сфері судочинства – незалежні суди. Наступні три розділи Конституції стосувалися, відповідно, законодавчої, виконавчої та судової влади.

Отже, законотворці обрали двопалатну структуру парламенту. Сейм складався з депутатів, обраних на п’ять років при загальному, таємному, безпосередньому рівному голосуванні, а сенат – із членів, обраних окремими воєводствами⁸.

Повноваження парламенту, за Березневою Конституцією, можна поділити на такі групи: законодавчі (прийняття загальнообов’язкових нормативних актів), контрольні (здійснення контролю за урядом, Президентом), конституційні (зміна і перегляд конституції) та виборні (Сейм і Сенат, об’єднані у Національні Збори, обирають Президента Речі Посполитої).

Президент обирався на сім років більшістю голосів обох палат парламенту. Разом з Президентом виконавчу владу здійснювали міністри, об’єднані в Раду Міністрів, очолювану Прем’єром. Призначав і звільняв міністрів Президент, враховуючи при цьому позицію більшості Сейму. Президент володів правом видавати виконавчі розпорядження і постанови, розпускати Сейм за згодою 3/5 членів Сенату. Державні акти Президента підлягали контрасигнації Прем’єр-міністром та відповідним міністром, які і відповідали перед Сеймом за їх зміст.

Рада Міністрів готувала проекти законів, щороку подавала парламенту звіт про виконання бюджету та вирішувала питання, віднесені до її компетенції законами, шляхом прийняття розпоряджень і постанов.

Судів, незалежних у своїй діяльності та підпорядкованих тільки законам, призначав Президент. Створювався Верховний Суд для здійснення правосуддя у цивільних та кримінальних справах⁹.

Діяльність військових судів та Компетенційного Трибуналу, що вирішував справи між органами адміністрації та судами, мала регламентуватись окремими законами.

Лише в п’ятому розділі окреслювалися загальні обов’язки та права громадян, у тому числі порядок набуття громадянства. Головна увага приділялась обов’язкам стосовно держави, таким, як вірність, шанування і дотримання Конституції, виховання дітей гідними громадянами. Також надавалося ряд політичних, громадянських, соціально-економічних прав, що піддавалися різноманітним обмеженням, мотивованим необхідністю забезпечити права інших громадян, передовсім інтереси держави.

Розділ VI “Загальні положення” регулював порядок внесення змін до Конституції, а розділ VII “Перехідні положення” – порядок її введення у дію. Право вносити зміни до чинної Конституції надавалося винятково Сейму більшістю у 2/3 голосів за присутності не менше половини послів. Кожні 25 років Конституція мала переглядатися Сеймом і Сенатом, об’єднаними у Національні Збори.

Березнева Конституція вводилася у дію в день оголошення, а всі правові положення, що суперечили їй, мали бути протягом року подані законодавчому органу для їх приведення у відповідність до Основного закону¹⁰.

Характерною рисою Конституції 1921 р. було домінування сейму над органами виконавчої влади. За Березневою конституцією, принципи політичного ладу були такі: успадкування традицій польської держави, республіканська форма політичного устрою, суверенітет народу, представницька демократія (лише стосовно законодавчих органів), поділ влад, система відповідального уряду (парламентаризм), однорідність держави (II Річ Посполита визнавалась єдиною державою з однаковим політичним ладом у різних районах країни).

Уже в березні 1921 року на конституційному рівні польська влада проголошувала єдиний політичний лад на всіх територіях, не вказуючи при цьому на те, що окремим теренам, у тому числі і Західній Україні, на окупацію якої не було згоди країн Антанти, мала бути надана територіальна автономія.

Апарат публічної адміністрації у II Речі Посполитій охоплював систему адміністративних органів, що базувалися на різних критеріях. Спираючись на територіальну засаду, публічна адміністрація Польщі поділена на центральну і територіальну (локальну). Територіальна адміністрація включала урядову адміністрацію і самоврядування.

У сфері урядової адміністрації виступали дві структури: загальна адміністрація (політична) і спеціальна адміністрація¹¹.

Характерною рисою урядової адміністрації було об'єднання з органами загальної адміністрації багатьох галузей спеціальної адміністрації, що дало підставу називати її об'єднаною. Вона мала окрему структуру територіальних органів, що не збігалися з адміністративним поділом держави.

Спільною рисою органів об'єднаної і необ'єднаної адміністрації була побудова їх структури на ієрархічно-інстанційній засаді. Це означало, що нижчі органи підлягали органам вищого рівня. Поступово зростало значення управлінського чинника в організації публічної адміністрації, заснованій на засаді бюрократичного централізму. Це призводило до зменшення участі громадянського чинника¹².

Творці Березневої Конституції хотіли, щоб політичний лад держави спирався на розширення самоврядування, яке подекуди неправомірно ототожнюється з автономією. Цій проблемі Конституція присвятила 12 статей (3, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 109, 113, 114, 115), більшість з яких містила посилання на певний вид нормативно-правових актів (бланкетні норми). Але декларація про запровадження широкого територіального самоврядування (ст. 3) не перешкоджала проголосити в тій же конституції підпорядкування органів самоврядування чиновницькому апаратові управління. Демократичні декларації Березневої Конституції були продиктовані революційним станом у Польщі і мали на меті розрядити ситуацію обіцянками різного роду формально-демократичних інститутів та свобод, у тому числі інституту самоврядування.

З метою здійснення управління, як вказувалось у ст. 65 Конституції, Польща поділялася на три адміністративно-територіальні рівні: воєводства, повіти і міські та сільські гміни (громади). Крім того, проголошувалося, що саме ці адміністративно-територіальні одиниці будуть одночасно одиницями територіального самоврядування, тобто вони зможуть самостійно вирішувати питання місцевого значення. Самоврядні одиниці могли об'єднуватись у союзи для здійснення завдань, віднесених до компетенції самоврядування.

У 1939 році в Польщі існувало 16 воєводств і одне виділене місто – Варшава, 264 повіти (в тому числі 23 міські), 611 міських гмін і 3 195 сільських¹³.

Самоврядування, відповідно до Березневої Конституції, опиралось на систему рад, утворюваних шляхом виборів. Саме ради мали виконувати нормотворчі функції

на рівні адміністративно-територіальних одиниць. Конституція безпосередньо не виокремлювала вимоги, які ставились до осіб, що могли обирати чи бути обраними до рад. За аналогією, використовувалися норми Основного закону, які стосувались реалізації виборчого права до Сейму.

Стаття 12 Березневої Конституції зазначала, що право обирати (активне виборче право) має кожен польський громадянин, незалежно від статі, який на день виборів досяг 21 року, має всі громадянські права і проживає у виборчому окрузі від передня оголошення виборів до Dzienniku Ustaw.

Право бути обраним (пасивне виборче право) отримував кожен громадянин, який мав право обирати членів Сейму, з моменту досягнення 25 років (ст. 13)¹⁴.

Натомість виконавчими органами воєводського і повітового самоврядування, як вказувала стаття 67, мали стати органи, утворювані з представників, обраних радами, і представників органів державної адміністрації (які мали керувати цими органами). Так, Конституція забезпечувала урядовим органам можливість керівництва діяльністю органів місцевого самоврядування і нагляду за ними. Варто зазначити, що положення Конституції випереджали тогочасний правовий стан, оскільки саме на східних територіях не було воєводського самоврядування.

Конституція Речі Посполитої Польщі від 17 березня 1921 року надавала територіальному самоврядуванню широку сферу дії і гарантувала йому перспективну самостійність. У ній знайшли відображення тогочасні погляди на суть і роль самоврядування. Наприклад, ст. 3 стверджувала, що устрій Речі Посполитої опиратиметься на засади територіального самоврядування. Воно мало бути “широким”, яке б здійснювало не тільки адміністративні функції, але й на основі окремих законів йому мала надаватись “відповідна компетенція нормотворення, зокрема в сфері управління, культури і господарства”. Одночасно, самоврядування було визнане окремою системою публічної влади в державі, проте Березнева Конституція не визначала меж цієї “широкої компетенції нормотворення”. Це питання мали розв’язати закони, прийняті Сеймом¹⁵.

Правові рамки, яких Березнева Конституція надавала самоврядуванню, були досить широкими, але надто туманними. Багато мало залежати від законів, прийнятих Сеймом; також Конституція залишала багато можливостей тлумачення її норм, що, як показало недалеке майбутнє, було використано для обмеження компетенції самоврядування.

Конституція санкціонувала існування в державі територіального і господарського самоврядування. До компетенції першого, яке передбачалося для громад, повітів і воєводств, належали господарські та культурні функції на відповідній території. Господарське самоврядування було представництвом ремесла, промисловості, торгівлі тощо. Існувало також самоврядування професійних груп лікарів, адвокатів і ін. Об’єднувались вони з метою представництва і захисту своїх інтересів. Утворились, наприклад, адвокатські палати та лікарські палати.

Підставою фінансової самостійності мали стати джерела прибутків, визначені законами. Нагляд за самоврядуванням покладался на державу через органи самоврядування вищого ступеня. Шляхом прийняття окремих законів нагляд міг частково передаватись органам адміністративного судочинства. Також окремі закони мали визначити справи, що вимагали згоди наглядових органів. Для встановлення легальності адміністративних актів – як виданих урядовою адміністрацією, так і самоврядною, передбачалося створити адміністративне судочинство, що “ґрунтується

у своїй організації на взаємодії громадянського і суддівського чинників з Найвищим Адміністративним Трибуналом на чолі”¹⁶.

Основними задекларованими принципами, на яких ґрунтувалась організація і діяльність місцевих органів державного управління та самоврядування за Березневою Конституцією Польщі 1921 року, були такі:

– Принцип широкого територіального самоврядування, правові межі якого сама Конституція не визначала, така функція покладалась на прийняті Сеймом закони. Безперечно, саме формулювання підлягало широкому тлумаченню з метою обмеження компетенції органів територіального самоврядування.

– Принцип децентралізації державної адміністрації, проголошений у статті 66. Органи державної адміністрації в певних територіальних одиницях мали бути об’єднані в одне управління на чолі з одним керівником.

– Принцип поділу органів територіального самоврядування на нормотворчі (виборні ради) та виконавчі (керівництво ними покладалось на представників органів урядової адміністрації), закріплений у статті 67.

– Принцип підконтрольності територіального самоврядування державі – стаття 70 вказувала, що держава контролюватиме діяльність самоврядування через самоврядні органи вищого рівня. Окремий закон мав визначити випадки, в яких рішення органів самоврядування потребуватимуть затвердження самоврядними органами вищого рівня або міністерствами.

Березнева Конституція проголошувала право кожного громадянина зберегти свою національність, плекати мову і національні особливості (ст. 109). Але це була досить нечітка декларація, тому що тут же містилась бланкетна норма, яка вказувала, що окремі закони забезпечать національним меншинам в Польській державі вільний розвиток національних рис за посередництвом автономістських спілок в межах загального самоврядування, право контролю за якими надається державі. Ці наміри лише частково були застосовані на практиці, оскільки не реалізувалися положення, проголошені в законі від 26 вересня 1922 року “Про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств”, що стосувались заборони колонізації на вказаних територіях, створення українського (руського) університету, створення механізму реалізації зазначених норм¹⁷.

Ще однією рисою організації самоврядування Польщі було те, що після здобуття незалежності, на її території діяло кілька відокремлених систем адміністрації. Уже на момент прийняття Конституції Сейм затвердив низку законів, в основному тимчасового характеру, що мали на меті уніфікувати польську територію в цілісну державу, хоча міжнародної згоди на входження окремих територій до складу Речі Посполитої не було.

Закон про тимчасову організацію управління на колишній Пруській території від 1 серпня 1919 року утворив два воєводства: Поморське та Познанське. В силу тимчасового закону про організацію адміністративних органів II інстанції від 2 серпня 1919 року, територію колишнього Польського Королівства поділено на п’ять воєводств: Варшавське, Білостоцьке, Келецьке, Люблінське та Лодзьке.

Утворене на підставі закону від 15 липня 1920 року Сілезьке воєводство, об’єднало землі, що входили до складу Пруссії та Австрії. За законом від 3 грудня 1920 року про тимчасову організацію колишніх австрійських територій утворились чотири воєводства: Краківське, Львівське, Станіславське та Тернопільське.

На Східних Кресах, відповідно до закону від 4 лютого 1921 року, як вказувалося раніше, утворено три воєводства: Новоградське, Поліське та Волинське. На цих територіях, відповідно, діяли різні системи місцевого самоврядування: пруська, австрійська та російська.

Конституція від 17 березня 1921 року не усунула розмежування організації і сфери діяльності самоврядування на різних територіях польської держави.

Після проголошення незалежності Польща розпочала процес державотворення з побудови державних органів. Для належного правового оформлення існуючого державного та політичного устрою була прийнята Конституція 1921 року, що закріпила в Польщі парламентську республіку, причому чільне місце займала одна палата законодавчого органу – Сейм.

Закріплення в Основному законі широкого обсягу місцевого самоврядування стало політичним кроком для прискорення процесу формування кордонів та можливості здійснення тиску на країни Антанти з метою отримати дозвіл на захоплення Східної Галичини, оскільки вже наступного дня після прийняття Березневої Конституції був підписаний Ризький договір, за яким Західна Волинь відійшла до Польщі¹⁸.

Конституція Польщі 1921 року підпорядкувала місцеве самоврядування місцевим органам урядової адміністрації, а закони, передбачені самою Конституцією, що мали більш детально врегулювати питання компетенції та діяльності місцевого самоврядування, так і не були прийняті. Винятком став закон “Про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств”, який так і залишився нереалізованим.

Отже, розрізненість територій, що ввійшли до складу Польщі, та відсутність належної правової бази перешкождали нормальному функціонуванню місцевого самоврядування і можливості національних меншин реалізовувати за його допомогою свої інтереси.

¹ Присташ Л. Центральні органи влади та управління за конституцією Польщі 1921 року. – Львів, 1998. – С. 16.

² Albert A. Najnowsza historia Polski 1914 – 1993. – Т. 1. – Londyn, 1994. – S. 600.

³ Kallas M. Historia ustroju Polski X – XX w. – Warszawa, 1997. – S. 308.

⁴ Szwed R. Samorzadowa Rzeczypospolita 1918 – 1939. – Czestochow, 2000. – S. 15-16.

⁵ Ajnenkiel A. Sejmy i konstytucje w Polsce 1918 – 1939. – Warszawa, 1968. – S. 50.

⁶ Так само. – С. 51.

⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. / wpr. L. Falandes. – Warszawa, 1997. – S. 200.

⁸ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф. Р-46. – Оп. 1. – Спр. 702. – Арк. 3.

⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО) – Ф. Р-1. (Львівське воєводське управління). – Оп. 3. – Спр. 354. – Арк. 7.

¹⁰ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 156-159.

¹¹ Кульчицький В., Присташ Л., Тищик Б. Органи самоврядування на західноукраїнських землях (1921 – 1939 рр.) // Вісник Львівського державного університету. Серія юридична. – Вип. 36. – Львів, 2001. – С. 120.

¹² Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). – К., 1999. – С. 336.

¹³ Ajnenkiel A. Sejmy i konstytucje w Polsce... – S. 132.

¹⁴ Szwed R. Samorzadowa Rzeczypospolita... – S. 16.

¹⁵ ДАЛО. – Ф. Р-1. – Оп. 6. – Спр. 27. – Арк. 9.

¹⁶ Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ століття: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – С. 110.

¹⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej... – S. 261

¹⁸ Kallas M. Historia ustroju Polski... – S. 308.

Іванна Лучаківська.

Формування засад місцевого самоврядування в Західній Україні за Конституцією Польщі 1921 року.

У статті проаналізовано становище західноукраїнських територій в складі Польщі після Першої світової війни, досліджено особливості конституційно-правового статусу органів місцевого самоврядування в Західній Україні за Конституцією Польщі 1921 р., визначено місце інституту місцевого самоврядування в загальній структурі польської держави та уточнено можливості реалізації прав національних меншин через органи місцевого самоврядування.

Ivanna Luchakivska.

The formation of the local government principles in West Ukraine according to the Constitution of Poland in 1921.

In this article it has been analysed the situation of the Western Ukrainian territories under the rule of Poland after World War I, it has been researched the peculiarities of the constitutional and the legal status of the local self-governments in West Ukraine according to the Constitution of Poland in 1921, it has been identified the role of the institute of the local government in the general structure of the Polish state and it has been also identified more precisely the realization of the national minority rights by the local self-governments.

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНИХ РАД СРСР (1946 Р., 1950 Р.) І УРСР (1947 Р., 1951 Р.) ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ РАДЯНИЗАЦІЇ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН

Після звільнення Західної України від німецьких окупантів у другій половині 1944 р. боротьба на цих теренах не припинилася, а розгорілася зі ще більшою силою. Післявоєнне становище західноукраїнського населення було особливо важким. Не завершивши так звану “радянізацію” у 1939 – 1941 рр., влада прагнула провести її у найкоротші терміни, відновлюючи свої тоталітарно-репресивні структури, окупаційний режим починає широко проводити відповідну політику, супроводжуючи її масовим терором проти населення. Новоприбула адміністрація намагалася перевести не лише господарство, але й суспільно-політичне життя населення у відповідні рамки, ігноруючи при цьому місцеві звичаї, культуру, побут тощо. Прийшли чиновники поводитися як відверті загарбники. Вагомим засобом політики радянізації у післявоєнний період були урядові виборчі кампанії до ВР СРСР (1946 р., 1950 р.) і ВР УРСР (1947 р., 1951 р.). Поряд із виборами до ВР організовувалися і проводилися відповідні кампанії до місцевих партійних органів.

Питання проведення виборів до Верховних Рад СРСР (10 лютого 1946 р., 1950 р.) та УРСР (9 лютого 1947 р., 18 березня 1951 р.) висвітлювалися як в радянській¹, так і в діаспорній² історіографії. Зі здобуттям Україною незалежності з’явився ряд узагальнюючих праць з історії ОУН і УПА Ю. Киричука, А. Кентія, А. Русначенка та С. Ткаченка³, а також підсумковий висновок робочої групи з дослідження діяльності ОУН і УПА⁴. Питанню виборів до ВР СРСР присвячені роботи В. Деревінського⁵ та Г. Стародубець⁶. Пропагандистський аспект діяльності ОУН та УПА під час виборів висвітлив О. Дмитерко⁷. Із відкриттям архівів почали також з’являтися збірники документів, присвячені діяльності українського визвольного руху. В окремих з них містяться документи про спротив ОУН і УПА урядовим виборчим кампаніям⁸. Проте, незважаючи на низку наукових праць і значну джерельну базу, питання проведення виборчих кампаній потребує нового трактування з огляду на появу невідомих документів. Отже, актуальність теми зумовлюється ступенем її наукового дослідження, визначається необхідністю розв’язати важливу наукову проблему, що має загально-теоретичне і практичне значення.

Мета статті – на основі широкої документальної бази показати форми й методи проведення виборчих кампаній як один із засобів радянізації краю та боротьби українського національно-визвольного руху проти цього.

Вибори до ВР СРСР та ВР УРСР розглядалися радянською владою як стратегічні⁹. Важливість виборчого процесу радянське керівництво чудово розуміло проводячи вибори ще 1940 р., які повинні були легітимізувати і частково “узаконити” напад Радянського союзу на Польщу. До речі у після воєнному впорядкуванні кордонів (Тегеранська, Кримська, Потсдамська конференції) цей т.зв. “всенародний” плебісцит був серйозним аргументом у “захисті” СРСР західного кордону.

Оскільки українське питання набрало міжнародного розголосу, радянська влада, як колись польська у 1922 р., прагнула показати перед світовою громадськістю законність свого перебування на окупованих територіях, а також відсутність політичної опозиції, тому позитивне проведення виборів дало б таку можливість. Водночас радянська адміністрація розуміла: якщо не придушити визвольний рух, який зберігав величезні масштаби в західних областях УРСР та мав підтримку місцевого населення, провести вибори буде неможливо. Зокрема, у постанові Пленуму ЦК КП(б)У “Про політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв’язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР” від 14 грудня 1945 р. сказано: “... Пленум ЦК КП(б)У зобов’язує партійні організації, особливо західних областей, мобілізувати широкі маси трудящих на активну боротьбу проти залишків українсько-німецьких націоналістів, польських націоналістів та інших ворожих елементів, які будуть вести антирадянську агітацію і намагаються знизити участь виборців у виборах, запламити кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР”¹⁰.

Розглядаючи вибори до ВР СРСР (1946 р., 1950 р.) та ВР УРСР (1947 р., 1951 р.) ми не даремно їх об’єднали, адже це була одна урядова кампанія, спрямована на радянізацію краю, обов’язковою складовою якої була боротьба проти повстанського руху. Протягом 1946 – 1947 рр. Політбюро, Оргбюро і Секретаріат ЦК КП(б)У спільно з урядом УРСР прийняли понад 40 постанов, спрямованих на остаточне придушення спротиву ОУН і УПА та ліквідацію масової бази визвольного руху¹¹. Тобто, радянська влада без ліквідації ОУН і УПА не змогла б провести вибори.

Виборам до ВР СРСР та УРСР радянська влада приділяла особливе значення, постійно наголошуючи на необхідності боротьби проти повстанців. Так, у листі М. Хрущова, надісланому секретарям обкомів, підкреслювалося: “ЦК КП(б)У володіє даними про те, що за останній час в окремих районах Станіславської (Івано-Франківської), Дрогобицької і інших областей послабили боротьбу з залишками банд українських націоналістів; незадовільно використовуються військові гарнізони, розміщені в селах для боротьби з бандитами; секретарі райкомів КП(б)У, начальники райвідділів НКВД і НКГБ рідко бувають в гарнізонах і не організують їх роботу на проведення бойових операцій. ЦК КП(б)У зобов’язує вас в дні, які залишилися до 1 квітня 1946 року, посилити повсюдне проведення чекістсько-військових операцій, негайно скерувати в усі райони обласний партійно-радянський актив, в села – райпартактив, поставивши перед ними конкретну задачу: до 1-го квітня ліквідувати всі банди українських націоналістів в кожному районі і в кожному селі”¹².

У ході наради начальників УМВС, яка відбулася 8 січня 1947 р. і була присвячена питанням організації боротьби із підпіллям у західних областях УРСР, наголошувалося на необхідності мобілізувати всі сили для повного розгрому визвольного руху і створення напруженої бойової атмосфери. Для цього рекомендували проводити безперервні операції у місцях, де можуть перебувати підпільники. Навіть більше: якщо не було достатньо агентурних даних про місцезнаходження націоналістів, наказувалося робити прочісування, обшуки, блокувати на 3 – 4 дні населені пункти, при чому не випускати із них жодної людини. Рекомендувалося зосередити усю увагу на недопущення рейдів повстанців із одної області в іншу, організувати переслідування тих, хто вийшов із криївок до повної їхньої ліквідації. Наголошувалося, що розміщені гарнізони ВВ МВС потрібно використовувати для проведення “активних” операцій, а безпосередньо у день виборів закріплювати за виборчими ділянками¹³.

Радянська адміністрація розуміла, що питання виборів до Верховної Ради – це найважливіше політичне завдання, оскільки воно контролювалося на міжнародній арені, водночас спецорганам потрібно було використати можливості (концентрація військових сил) і забезпечити швидку радянізацію краю¹⁴. Для організації і проведення виборів були кинуті не лише військові сили, але й пропагандистський апарат: преса (центральна, обласна, районна), радіо, кіно, театри¹⁵. Підготовка до виборів у ВР СРСР розпочалася ще з літа 1945 р.

Зрозуміло, що піком боротьби між українським визвольним рухом і радянською владою стали вибори 1946 – 1947 рр. під час яких підпілля зазнало найсильнішого удару. Натомість вибори 1950 – 1951 рр. стали радше технічними, оскільки ослаблене, знекровлене підпілля здійснити реальні перепони радянізації і проведенню виборів вже не могло. Це досить добре простежується за характером і кількістю збережених у архівах різних рівнів документів. Діаспорний дослідник історії ОУН та УПА Л. Шанковський виділяє три періоди в проведенні виборів 1946 р.: перший – від початку розквартирування гарнізонів до виборів, другий – від виборів до кінця квітня, третій – з травня до кінця червня¹⁶. Тобто із закінченням перших виборів (1946 р.) репресивно-каральна кампанія не припинилася, а продовжувалася і була підготовкою до наступних виборів (1947 р.).

Вибори спеціально призначалися на зимовий час, коли активність підпілля була низька в силу об'єктивних причин, а ведення будь-яких акцій утруднювалося (на снігу залишалися сліди, за якими можна було викрити сховки повстанців). У середовищі українського підпілля вибори 10 лютого 1946 р. були названі “великою блокадою”¹⁷.

Під час усіх виборчих кампаній першочерговим питанням стало створення розгалуженої агентурної мережі. Одним із засобів вербування і підтримання зв'язку із агентурою були масові виклики населення на допит¹⁸. Особливо це практикувалося у ході виборів 1946 – 1947 рр. Про ефективність цього засобу на нараді в Івано-Франківську говорив заступник міністра НКВС Строчак: “У відповідності з рішенням ЦК партії ми зобов'язані були організувати масові виклики населення для бесід з оперативним складом. Я повинен зараз доповісти, що там, де по-більшовицьки керівництво району звернуло увагу на ці вказівки, там, де по-справжньому взяли за цю роботу, є достатньо хороші результати, і навіть значно більші від приманок, операцій, в тому числі і військових. Але на жаль, є райони, що ні одного села не охопили викликами”¹⁹. На практиці це виглядало так: у Дрогобицькій області протягом виборчого процесу 1946 р. було викликано із 2 480 населених пунктів 43 805 осіб. В результаті викликів завербували 891 особу, заарештували 71, з повинною з'явилось 617 осіб²⁰. У цей час аналогічна ситуація відбувалася у колишніх Кіцманському і Глибоцькому районах Чернівецької області, де викликами було охоплено 12 населених пунктів і допитано 283 особи (завербовано 6, взято на облік за підозрою у зв'язках із підпіллям 7, виявлено 2 зрадників)²¹.

Постійні допити проходили з жорстокими тортурами. Здається, не було людини, яка у час виборів не була б допитана. Допитів не уникали навіть діти. В багатьох селах до них навіть застосовували тортури. Наприклад, у с. Спас Коломийського р-ну і у колишньому Галицькому р-ні Івано-Франківської області заарештовували і допитували із застосуванням тортур дітей віком 8 – 12 років²². Вороже ставлення радянської влади до місцевого населення добре ілюструє позиція командувача 38 армії генерал-полковника К. Москаленка: “... каральні органи, відносяться так, що молодих дівчат і хлопчиків 27 – 28-го року народження, ще неповнолітніх нічого арештовувати.

А якщо ці маленькі люди вбивають наших офіцерів і бійців?”. Надалі подальшому він наказував арештовувати навіть неповнолітніх. З приводу репресій К. Москаленко заявляв: “Я схильний до того, що деякі наші каральні органи дуже м’яко відносяться. Потрібно люто розправлятися, а щоб були причини для розправи, потрібно попрацювати і покопатися і ці причини знайдуться”²³.

Вже наприкінці 1945 р. починаються широкомасштабні бойові та репресивно-каральні акції. Для цього залучили значні військові сили²⁴. Зокрема, на територію Західної України, за підрахунками підпілля, було кинуте 585 000 солдатів прикордонних військ і дивізій ВВ НКВД. Радянські документи свідчать, що на території західних областей у січні-квітні 1946 р. було розміщено понад 3 500 гарнізонів регулярних військ, не рахуючи завжди присутніх військ НКВС, а також 3 593 винищувальні батальйони²⁵. Такими потужними з’єднаннями практично вдалося заблокувати всі населені пункти та закрити доступ до них підпіллям. Інформація Станіславського обкому партії ЦК КП(б)У про здійснені заходи стосовно посилення боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН та підготовки виборів до Верховної Ради СРСР на території області від 15 січня 1946 р. подає: “...З метою посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами і забезпечення підготовки виборів до Верховної Ради СРСР до 10/1-1946 року командуванням 38-ї Армії і внутрішніх військ НКВС були поставлені в 564 селах і райцентрах області військові гарнізони в 20 – 30 осіб. ... Відмобілізовані і командировані в райони і села області 420 осіб обласного партійно-радянського і комсомольського активу для проведення масової політичної роботи на виборчих ділянках”²⁶.

Інформація політуправління Прикарпатського військового округу про розміщення гарнізонів військ у населених пунктах Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей, хід і результати боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН від 27 січня 1946 р. дає детальний огляд мети, озброєння, діяльності гарнізонів: “...З 10 січня ц. р. на виконання директиви ГШЧА командуванням округу в селах Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей від з’єднань і частин виставлено військові гарнізони. Основні задачі розміщених гарнізонів: ліквідація банд українських націоналістів, ...забезпечення порядку в сільських місцевостях в період підготовки і проведення виборів у Верховну Раду СРСР. В селах розміщено 894 військові гарнізони. Из них в Станіславській області – 342 гарнізони, в Тернопільській – 464 і в Чернівецькій – 88. Кожний гарнізон має середню чисельність – 20 бійців і офіцерів. На озброєнні гарнізонів – станкові і ручні кулемети, автомати, гвинтівки і гранати. Зі штабами з’єднань і між собою гарнізони зв’язані телефонними лініями, а найбільш віддалені мають радіозв’язок. Крім цих постійних гарнізонів по округу створено 70 рухливих відділів чисельністю від 20 до 100 осіб. Ці відділи сформовані для оперативної боротьби з бандами і знаходяться у розпорядженні штабів полків-бригад-дивізій-корпусів. На озброєнні рухливих відділів є бронетранспортери, бронемашини, 82-мм міномети, автомати, гвинтівки і гранати”²⁷. Отже у кожному населеному пункті розміщувалися частини ЧА, гарнізони, закріплювалися оперативні працівники НКВС чи НКДБ. Перед ними ставилося завдання не тільки охороняти виборчу дільницю, створювати винищувальні батальйони, а передусім і головне – боролися із націоналізмом. Водночас для цього створювалися резервні групи, відділи, завданням яких було проводити масові операції”²⁸.

Відповідно до вказівок командування військ Прикарпатського військового округу політвідділу 38-ї армії щодо роз’яснення особовому складу військ особливості завдань, пов’язаних із проведенням виборів до Верховної Ради СРСР на території

західних областей УРСР та ліквідацією формувань УПА у Івано-Франківській, Тернопільській та Чернівецькій областях від 9 січня 1946 р., гарнізони повинні були розміщуватися компактно в окремих від місцевого населення приміщеннях, причому приміщення повинні були відводитися за вказівками райвиконкомів і за згодою із райвідділами НКВС²⁹. Хоча на ділі ситуація виглядала зовсім інакше. Розквартиривуючись у населених пунктах, гарнізони вибирали найкращі будинки, з яких виганяли мешканців. Ще однією проблемою новоприбулих гарнізонів було те, що матеріально-побутове забезпечення у них було слабким і їхнє утримання лягало на плечі місцевого населення, у той час як збіднілі мешканці західноукраїнських областей ледь зводили кінці з кінцями. Прислані гарнізонники поводитися як загарбники, відверто грабуючи населення. У інформації секретаря Львівського обкому КП(б)У з пропаганди Мазепи секретарю обкому КП(б)У І. Грушецькому про стан агітаційно-масової роботи у зв'язку із підготовкою виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР у колишньому Олеському районі від 12 січня 1946 р. зазначалося: "... В районі ще й на сьогодні мають місце факти мародерства. Наприклад, 9.1. з 6 год ранку до 13 год. одна з військових частин (не встановлено до цього часу яка саме частина) будучи в с. Підгірцях, в гр. Скрипи Софії, чоловік якої по її заяві і заявах сусідів в 1941 р. пішов до Червоної Армії, зруйнували стодолу, шукаючи зброї і забрали особисті речі: чоботи, білизну, 220 крб. грошей, шкільні зошити та інші речі"³⁰. Обов'язковим елементом у проведенні виборів були обшуки, пограбування і руйнування. Зокрема, на нараді у Івано-Франківську говорилося, що під час операцій із виселення військовики "...мило, пачку сірників тянуть, на самогон кидаються..."³¹. У підпільному звіті провідника Долинського окружного проводу ОУН про підготовку та хід виборів до Верховної Ради СРСР говорилося, що "...Гарнізони прохарчувалися в дуже мінімальній кількості з військових магазинів. Харчі переважно добирали з сіл. Харчі здобували дорогою збірок, при допомозі сільради, але що населення не давало, забирали большевики харчі дорогою грабунків"³².

З приходом у Західну Україну військових частин для забезпечення виборчого процесу, розпочалися масові пограбування церков, монастирів, музеїв, архівів. Свавільля військових на західноукраїнських землях набрало таких масштабів, що навіть бюро Дрогобицького обкому партії у лютому 1946 р. звітувало: "... при виїзді на операції проти банд націоналістів бійці винищувального батальйону, а також окремі бійці і офіцери органів НКВД та НКГБ, часто за присутності партійних і радянських керівників районів, начальників райвідділів НКВД і НКГБ, не розібравшись, підпалюють будинки, конфіскують майно, убивають без суду окремих громадян, які зовсім не належать до бандитів"³³.

Протягом усього періоду існування радянської влади на західноукраїнських землях вона утримувалася завдяки потужній діяльності репресивно-карального апарату та залякуванню населення. Винятком не стали і виборчі кампанії. Сама радянська адміністрація визнавала, що в районах, у яких були розміщені військові частини, "добре" працювали дільничні виборчі комісії, серед виборців проводиться масово-політична робота, читання газет, вивчення "Положення про вибори", вивчення Конституції СРСР і УРСР і т.ін., тобто вибори напряму залежали від присутності військових.

Однак місцевій владі цього здавалося замало і Військова рада Прикарпатського ВО 15 січня 1946 р. направила до Раднаркому України проект постанови про введення на території згаданих областей воєнного стану. Хоч цей проект був підтриманий Наркоматом оборони СРСР, але генерал С. Штеменко вимагав його погодження з М. Хрущовим. Однак секретар ЦК КП(б)У і голова уряду УРСР не наважився на такий крок³⁴.

Реально ж у всіх західноукраїнських областях на час виборів був встановлений “надзвичайний стан”, за яким мешканцям заборонялося вільно переходити без письмового дозволу начальника гарнізону з села до села в межах району, заборонялося будь-яке пересування вночі. Порушників цієї заборони відразу арештовували або розстрілювали. Практично всюди людям заборонялося ночувати не в себе вдома, вночі від хати до хати ходили спеціальні підрозділи, які це контролювали. Вдень і вночі відбувалися масові перевірки документів.

Гарнізони, які повинні були забезпечувати проведення виборів, здійснювали злочини і проти жінок. Зокрема, в статті “Терор енкаведівських гарнізонників на українських землях” згадується: “Кожну стрічну жінку п’яний і часто венерично хворий енкаведист вважає за свою здобич. На гвалтування гарнізонники арештували десятки й сотні молодих дівчат, ночами вдиралися у хати, ловили жінок на полях і вулицях. Часто гвалтували малолітніх, а також зовсім старих жінок, на очах матерів гвалтували дочок, на очах дочок – матерів, гвалтуванням замучували свої жертви”³⁵. У всіх західних областях України гарнізони ставали розсадниками венеричних недуг, яких тут до цього часу не було. Так, в колишньому Нижньо-Устрицькому районі Дрогобицької області внаслідок квартирування частин НКВД в кожному селі з’явилося 10 – 20 венерично хворих жінок. В с. Держів Миколаївського району 22 травня 1946 р. повстанці ввіймали венерично хворого енкаведиста-розвідника, який признався, що мав постійне завдання по тюрмах мм. Рудки, Комарно, Меденичі, Пустомити, Щирець і Миколаїв заражати арештованих дівчат³⁶.

З метою залякати місцеве населення і позбавити український визвольний рух підтримки і співчуття, репресивна система широко застосовувала виселення. Під час проведення виборів органи МДБ і МВС використовували найрізноманітніші спецзасоби: біологічні, хімічні, технічні і бактеріологічні³⁷. Окрім цього у боротьбі проти ОУН та УПА радянська карально-репресивна машина як метод широко застосували спалення лісів та бактеріологічну зброю³⁸.

У передвиборчий і післявиборчий процес здійснюючи масштабні перевлаштування західноукраїнського суспільства на радянський зразок, прибула адміністрація для залякування місцевого населення і самих підпільників використовувала відкриті судові процеси та прилюдне виконання смертних вироків. На сторінках преси також активно висвітлювався судовий процес над вбивцями Я. Галана³⁹. З пропагандистською метою на сторінках “Радянського слова”, “Прикарпатської правди” висвітлювався судовий процес у справі учасників підпілля Піхоцького і Ванівського⁴⁰. Голови військових трибуналів постійно доповідали, давали рекомендації, скільки і як проводити відкриті страти, причому як негатив говорили про великий в часі розрив між винесенням смертного вироку і безпосереднім його виконанням⁴¹.

Під час урядових виборчих кампаній до ВР СРСР та УРСР для ведення передвиборчої агітації радянська влада активно використовувала мітинги. Наприклад, у період з 15 листопада 1945 до 15 січня 1946 рр. в Дрогобицькій області проведено 3 014 семінарів агітаторів, присвячених питанням виборчої кампанії⁴². За два місяці у області райкоми КП(б)У провели 1 276 загальних зборів селян з питань виборчої кампанії, у яких взяло участь 275 000 виборців⁴³. Окрім цього, в області проведено 1 020 зборів із висунення і підтримання кандидатів у депутати ВР СРСР, на яких були присутні 182 350 виборців, виступило більше 4 000 осіб⁴⁴. Щоб зрозуміти масштаби агітаційно-пропагандистської роботи потрібно навести приклад із тієї ж Дрогобицької області. Так, станом на 7 січня 1946 р. було створено 812 агітколлективів, із них

654 сільських, а всього нараховувалося 10 860 агітаторів⁴⁵. У кожному підприємстві, установі, будинку були створені агітбригади, які повинні були постійно вести пропаганду, організовувалися також і десятихатники. Практично у кожному селі було організовано від 10 – 20 гуртків з вивчення Конституції та “Положення про вибори до Верховної ради СРСР”⁴⁶.

Голова Станіславської обласної ради Рященко говорив, щодо передвиборчої агітації задіяли 10 тис. агітаторів, які охоплювали 260 000 населення (хоча реально було 500 тис. виборців)⁴⁷. Далі він наголошував, що органи НКВС і НКДБ повинні допомогти провести вибори до ВР СРСР на високому рівні – 100 % явки і ніяких розмов про те, що це неможливо. Списки він вважав “суто політичною справою”, оскільки у виборчі списки повинні ввійти особи, які реально будуть голосувати⁴⁸.

Водночас, потрібно сказати, що населення у загальній масі противилося урядовій пропаганді та намагалося бойкотувати виборчі мітинги. Так, громадянин с. Банилів Вижицького р-ну Чернівецької області Гашне Сельвестр заявляв: “Погано, що прийдеться голосувати тільки за росіян – якщо би голосували за румун чи англічан, тоді би голосувало більше людей, тому, що росіяни як прийшли на Буковину, так нічого не стало в магазинах”⁴⁹. 6 лютого 1946 р. на калійному комбінаті у м. Долина повинен був відбутися мітинг за участю усіх 300 робітників, коли ж прийшли агітатори – у залі застали лише 8 осіб. Аналогічна ситуація була і на Болехівському шкірзаводі. Для проведення мітингів радянська влада також застосовувала військові сили⁵⁰. Так, 19 січня 1946 р. у с. Перекуси Войнилівського (тепер – Калуського) р-ну Івано-Франківської області більшовики обступили церкву, вигнали всіх людей, оточили і під страхом зброї погнали на мітинг⁵¹. Люди масово навіть під страхом репресій відмовлялися голосувати. В окремих випадках доходило до вбивства тих, хто відмовився голосувати⁵².

Усі виборчі заходи забезпечувалися величезною кількістю друкованої продукції. Так, протягом листопада 1945 р. – січня 1946 р. у Дрогобицьку область надійшло 243 800 примірників різної масово-політичної літератури. Окрім цього, друкарні Дрогобицької області віддрукували 370 000 примірників іншої пропагандистської літератури.

Для ведення передвиборчої агітації використовували художні ансамблі. Фактично, під час усіх виборчих кампаній залучали групи артистів, наприклад, Ворошиловградської, Дрогобицької філармоній, Дрогобицького і Стрийського драматичних театрів, Гуцульський ансамбль⁵³.

Вибори супроводжувала не лише боротьба з визвольним рухом, але й відповідне ідеологічне виховання західноукраїнського населення. Протягом усіх урядових кампаній тоталітарна система не знижувала темпи роботи щодо дискредитації національно-визвольного руху. Навіть у 1951 р., коли сили українського підпілля були майже вичерпані, у західні області УРСР мали бути вислані 215 лекторів і 170 пропагандистів (прибуло 210 лекторів і 176 пропагандистів)⁵⁴.

Оскільки для забезпечення виборів потрібно було вести боротьбу із підпіллям, партійні керівники особливого значення надали цифровим звітам по вбитих націоналістах. Очевидно, саме для цього місцеві чиновники у звітах до центру викривляли реальні цифри. Дивує інше: як або чому цього не бачили? Так, генерал-майор Л. Брежнев у інформації вищому керівництву про розміщення гарнізонів у населених пунктах Івано-Франківської (Перекуси Войнилівського), Тернопільської та Чернівецької областей, хід і результати боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН від 27 січня 1946 р. писав, що з 10 по 15 січня 1946 р. було захоплено і вбито – 170 осіб не рахуючи

тих, які з'явилися із повинною, а вилучили тільки 47 одиниць зброї, з 10 по 21 січня – відповідно 690/171. Тобто, або вбивали і захоплювали під час операцій беззбройних, або відверто завищували чисельні показники для отримання відповідних нагород⁵⁵.

Вибори йшли під моральним і фізичним примусом. Порушення відбувалися, починаючи із виключення членів виборчих комісій, без їхньої згоди. Були випадки ув'язнення членів комісій у переддень виборів. Однак відсутність членів виборчих комісій у день виборів не була проблемою – партійні керівники самі “рахували” бюлетені⁵⁶. У день самих виборів масовими були випадки по всіх західноукраїнських селах, коли не дочекавшись добровільної явки населення, енкаведисти і військові гарнізони почали силою, під багнетами та кулеметами, зганяти людей до виборчих приміщень. При цьому села ще з ночі були обложені кулеметними заставами, навіть гарматами і танками. Особи, які не хотіли голосувати зазнавали репресій. Часто виборці перекреслювали бюлетені чи писали на них революційні гасла. Проте, як виявилось, такий хід подій був передбачений, і у всіх виборчих приміщеннях або не було кабін, олівців, або вони (кабіни) були відкриті, чи зроблені з марлі. Неможливість терором зігнати населення до урн змусила енкаведистів “проводити” голосування по місцях проживання. У помешканнях людей усе відбувалося так само, як і на виборчих дільницях. Часто оселі були пустими, бо люди в день “виборів” масово втікали у ліси або ховалися, тоді, як правило, за них бюлетені кидали самі енкаведисти⁵⁷.

Щоб вислужитися перед вищим керівництвом і для забезпечення 100 % голосування місцеві чиновники проводили пробні вибори. Зрозуміло, що самі радянські документи про це не пишуть, але підпілля ретельно фіксувало такі порушення. Провід ОУН(б) видав спеціальний наказ, у якому наказувалося ретельно нотувати підготовку та хід виборів у кожному населеному пункті, форми і засоби терору проти населення, із обов'язковим зазначенням імені, прізвища, віку⁵⁸.

Структури ОУН і УПА зі свого боку надавали величезного значення виборам, усвідомлюючи всю важливість їх зриву і потребу показати, що населення вороже ставиться до радянської влади та підтримує Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) – тимчасовий Український підпільно-революційний парламент та Генеральний Секретаріат – його уряд. У витягу з інформації начальника політичного управління Прикарпатського військового округу Л. Брежнева секретарю ЦК КП(б)У Хрущову М. про акції ОУН-УПА напередодні виборів до Верховної Ради СРСР та заходи щодо ліквідації націоналістичного підпілля від 28 грудня 1945 р. зазначалося, що на основі донесень, які надходили із політорганів військових з'єднань, від обласних і районних військових комісаріатів, впливало, що в ряді сіл Станіславської і Тернопільської областей націоналісти посилили свою діяльність, спрямовану на зрив виборів у Верховну Раду СРСР⁵⁹. Тобто, проти такої форми проведення виборів за радянським сценарієм виступило і повело антивиборчу кампанію українське революційне підпілля. Під час виборів ОУН та УПА також здійснювали контрпропаганду, спростовуючи наклепи більшовицької пропагандистської машини, показували антидемократизм виборів, спираючись на досвід виборчих кампаній 1939 – 1940 рр. та викриваючи суть радянської влади.

Повстанці проводили противиборчу боротьбу як шляхом пропагандистсько-агітаційної роботи, так і здійсненням конкретних бойових і диверсійних акцій. Практично по всій території Західної України у селах, містах, містечках постійно поширювалися революційні антивиборчі листівки, гасла тощо. Основними завданнями, які перед собою ставило підпілля, були: розкрити фарс сталінської “демократії”, показати народу

всю реакційність “виборів” до Верховних Рад⁶⁰. Для цього потрібно було здійснювати широку пропагандистську роботу, щоб: “а) викрити недемократичність і забріханість сталінської конституції; б) розкрити недемократичність виборчої системи; в) виявити справжнє обличчя кандидатів в депутати до Верховної Ради ССР, виготовити за допомогою Окружних Референтів Пропаганди матеріали про всіх кандидатів, що вибираються на даному терені, та подбати, щоб їх одержали всі низові клітини; г) продемонструвати світові ставлення українського народу до виборів”⁶¹.

Крайовий осередок пропаганди Карпатського краю ОУН (“Погар”) 24 грудня 1945 р. видав інструкцію з бойкоту виборів до Верховної Ради СРСР, у якій чітко зазначалося ставлення визвольного руху до урядової кампанії. Зокрема, націоналісти негативно ставилися до виборів у Верховну Раду СРСР і УРСР, тому що, по-перше, вона вважалася органом окупантської влади щодо України; по-друге, виступала знаряддям “імперіалістичної” політики; по-третє, вибори не були ні вільними, ні демократичними; по-четверте, світова громадськість прискіпливо спостерігала за виборами⁶².

Підпілля розділило антивиборчу діяльність 1945 – 1946 рр. на дві фази. У першій головним завданням було пояснити населенню, через збори, мітинги, друковану пропаганду, усю недемократичність сталінських виборів та підготувати його до реалізації другої фази – повного бойкоту. У другій фазі потрібно було так провести роботу, щоб народ повністю зрозумів все, та сам продемонстрував національну і політичну зрілість. Від підготовчої та послідовної широко роз’яснювальної кампанії залежав успіх другої фази. Важливе місце займало поширення друкованої продукції. Зокрема, у підпільних документах відзначалося, що у всіх округах Карпатського краю ОУН повинно бути опубліковано не менше 3 000 листівок і не менше 30 000 закликів⁶³. Кожен член в окрузі повинен був вивчити всі інструкції, листівки, гасла, розуміти і виконувати поради та рекомендації Проводу, знати, чому Організація виступала проти виборів. Крім того, потрібно було вивчати усю радянську пропаганду з метою відповідного реагування на неї. Важливою вимогою ставало проведення занять з членами низових пропагандистських ланок та організацій. Ці завдання були актуальними у першій фазі. У другій фазі, починаючи від 1 і до 10 лютого 1946 року, головним було розгортання гаслової та пропагандистської кампанії⁶⁴. Заарештований редактор газети Станіславівського окружного проводу ОУН говорив, що основний акцент підпілля робило на розклеювання антирадянських листівок, написання гасел та активізацію роботи пропагандистів-масовиків⁶⁵.

Безпосередньому спілкуванню із людьми підпілля надавало особливого значення. Та й сама форма від “дверей до дверей” була особливо ефективною. Не забували у підпіллі про масову агітацію. Наприклад, на території Долинського надрайонного проводу з грудня 1945 р. до 10 лютого 1946 р. було проведено 63 мітинги, 1 450 політичних гутірок, розклеєно 17 400 гасел⁶⁶. Пропагандист Станіславівського надрайонного проводу ОУН провів три мітинги у с. Підлужжя Тисьменецького р-ну на якому були 70 присутніх, Підпечери Тисьменецького р-ну – відповідно 300 осіб, Глибівка Богородчанського р-ну 450 осіб⁶⁷.

Згідно із наказом Проводу ОУН(б) потрібно було розгорнути широку пропагандистську роботу, зокрема заклики і гасла писати, розкидати і розклеювати по всіх населених пунктах на видних місцях (школах, кооперативах, сільрадах, парканах, стовпах, поручнях, дороговказах). Водночас листівки слід було обов’язково давати читати селянам з рук у руки⁶⁸. Керуючись цими вказівками, підпілля здійснювало конкретні гаслові та листівкові акції. Так, у ніч з 7 на 8 лютого 1946 р. у с. Модричі

Дрогобицького району на стріхах сільських хат було написано 23 заклики і розклеєно 30⁶⁹. У с. Трускавець (тепер – м. Трускавець Львівської обл.) на одному із будинків був вивішений замінований націоналістичний заклик⁷⁰. У донесенні секретаря Закарпатського обкому КП(б)У Пінчука про політичні настрої виборців області у зв'язку із виборами до Верховної Ради СРСР станом на 10 лютого 1946 року говорилося, що в області на 15.00 проголосувало 348.271 осіб, чи 80,3%, а як негативний фактор відзначали, що у с. Велика Добронь Ужгородського району Закарпатської області була знайдена листівка, написана від руки українською мовою, яка висіла на телеграфному стовпі, такого змісту: “Брати-мадяри, рвіть бюлетені і не голосуйте, бо недалеко той час, що для вас засяє сонце”⁷¹. Роботу із поширення націоналістичної літератури проводили не лише члени ОУН, бійці УПА, але й прості симпатисти. Так, 21 січня 1946 р. у мешканця с. Топорівці Городенківського р-ну Івана Лінчука було вилучено 1 000 листівок антирадянського змісту із закликами до населення не брати участі у виборах. Крім цього, у нього знайшли 6 націоналістичних прапорів, 8 прокламацій антирадянського змісту із закликом до молоді та винищувальних батальйонів тощо⁷².

Досить поширеною практикою було розклеювання революційних листівок на будинках, в яких проживали енкаведисти. Масово поширювалися гасла, листівки до червоноармійців, демобілізованих та інвалідів Червоної Армії⁷³. Наприклад, в листівках, які поширювалися серед червоноармійців, підпілля зверталось із закликом: “Ви билися з фашистськими наїзниками за мир і демократію! Сталінська кліка готує нову війну і топче всі демократичні свободи! Не голосуйте за ката Сталіна і його ставлеників. Геть сталінські реакційні вибори! Смерть сталінським імперіялістам! Хай живе воля народам і людині!”⁷⁴. Варто зазначити, що робота серед червоноармійців давала результати.

Підпільні гасла та ідеї знаходили своїх прихильників і серед членів виборчих комісій. Так, 28 січня 1946 р. у с. Манява Богородчанського р-ну депутат сільської ради демонстративно відмовився проводити будь-яку роботу із населенням з виборів народних засідателів⁷⁵. В с. Сусідовичі Старосамбірського р-ну голова сільради на засіданні дільничної виборчої комісії відкрито закликав членів комісії відмовлятися від голосування, тракуючи його у антирадянському дусі⁷⁶.

До противиборчих акцій добровільно залучалися усі верстви населення, які не були членами ОУН. Противиборчі акції здійснювали навіть діти, які зриваючи радянську агітацію, вішали націоналістичну⁷⁷. Наприклад, під час виборів 21 лютого 1946 р. учитель Іван Федорів взяв учнів, які, ідучи повз гарнізон, почали співати пісню: “Україно, як Тобі здається, сидить ворог в Твоїй хаті, тай з Тебе сміється...”, після того вийшов начальник гарнізону і заарештував учителя⁷⁸.

Оскільки у західних областях УРСР діяльність репресивно-каральних органів у 1946 – 1947 рр. відзначалася особливою активністю, підпілля масово поширювало “Пересторги!”, у яких зазначалися найбільш характерні форми та методи роботи НКВС, спецгруп та інше⁷⁹. Окрім таких звернень, поширення набули також заклики, які остерігали від вступу до різного роду провокативних організацій (лжеорганізацій), створених репресивними органами для боротьби проти підпілля. Найбільшого поширення цей спосіб боротьби набув у містах, в середніх і вищих школах⁸⁰.

Потрібно сказати, що протягом усіх виборчих кампаній ефективною формою поширення націоналістичної пропаганди, зокрема у містах, була т.зв. шептана пропаганда. Зокрема, про це йшла мова у листі провідника Карпатського крайового проводу ОУН Я. Мельника-“Роберта” до керівника Станіславівського окружного проводу Михайла Хмеля-“Всеволода” від 26 грудня 1945 р.: “Нещодавно я вислав Вам ряд

інструкцій, листівок і пропагандивних матеріалів у справі виборів, вважаю, що вже необхідно вести шептану (усну) пропаганду, так як в останні дні вже буде пізно і не організований народ піде на вибори”⁸¹. На виконання цих вказівок у всьому Карпатському краї ОУН поширювалася шептана пропаганда. Цим напрямком займалося саме населення. Особливого поширення вона набрала у містах, тим самим підтримуючи дух міського населення. Самі підпільники визнавали, що цей вид пропаганди був навіть ефективнішим за збори і мітинги⁸².

Отже, противиборча підпільна кампанія повинна була засвідчити перед цілим світом прагнення українського народу звільнитися від більшовицьких окупантів і створити незалежну державу⁸³.

Водночас підпілля проводило конкретні бойові акції, спрямовані на зрив виборів до ВР СРСР (10 лютого 1946 р.) та ВР УРСР (9 лютого 1947 р.): знищення списків виборців, приміщень, клубів, кінопересувок, виборчих урн, виведення з ладу телефонного і телеграфного зв'язку, залізничних шляхів, мостів, засідки на підрозділи, які зганяли людей до виборчих дільниць, обстріли з метою створення паніки та показу сили визвольного руху, мінування виборчих дільниць, залізниць, напади на райцентри⁸⁴. Наприклад, 10 лютого 1946 р. підпільники обстріляли виборчу дільницю у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської області⁸⁵. У Дрогобицькій області масовим явищем також був обстріл виборчих дільниць і сіл⁸⁶. У інших областях Карпатського краю ОУН були аналогічні акції⁸⁷. Проводилися інші акції, спрямовані на зрив виборчого процесу. Так, у 10 лютого 1946 р. між станціями Верхні Гаї і Болехівці Дрогобицького р-ну Львівської області на залізничній лінії були підірвані дві шпали⁸⁸.

Бойові акції підпілля супроводжували усі виборчі кампанії. Зокрема, 8 січня 1947 р. у с. Борщів Снятинського р-ну Івано-Франківської області відділ УПА здійснив напад на виборчу дільницю. В результаті цього був розбитий телефонний апарат, спалені списки виборців, забрана документація із сільради⁸⁹.

Значну увагу підпільники приділяли зриву виборів до місцевих органів влади, які відбулися наприкінці 1947 р. У передвиборчий період з 1 листопада по 21 грудня 1947 р. у Івано-Франківській області зареєстровано 12 випадків підпільних акцій. У ніч на 25 листопада 1947 р. у сс. Цінева і Князівське Рожнятівського р-ну Івано-Франківської області боївка напала на приміщення сільради і знищила списки виборців⁹⁰.

Після таких акцій націоналістів населення почало чинити опір урядовим виборчим кампаніям. На конференції з підсумків виборів підкреслювалося, що за 1946 рік у Дрогобицькій області було організовано лише один колгосп, а із 420 колгоспів, які були перед війною, відновили лише 11⁹¹.

Водночас потрібно зазначити, що націоналісти мали чіткі вказівки не здійснювати терористичні акції проти кандидатів у депутати різних рівнів. Так, у листі референта СБ Калуського окружного проводу Богдана Яцкова-“Дениса” до керівника Долинського надрайонного проводу ОУН “Олея” (жовтень 1947 р.) давалися вказівки стосовно дій під час виборів до місцевих Рад: “Як Вам уже відомо, у грудні місяці ц.р. повинні відбутися так звані “вибори” в обласні, районні і сільські ради. Наше відношення до цього заходу таке ж як і в минулі роки. Депутатів у ради не ліквідуємо, якщо тільки дуже активних”⁹².

Підпілля, окрім пропагандистської та бойової діяльності, вводило своїх симпатиків у виборчі комісії. По-перше, це був один із шляхів отримання інформації; по-друге, як варіант зриву виборів. Радянське партійне керівництво маючи величезну агентурну

мережу володіло даними про наявність симпатиків ОУН у комісіях. Зокрема, у вказівках секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У Олексенка секретарям міських та районних комітетів КП(б)У Дрогобицької області стосовно принципу формування виборчих комісій у січні 1946 р. зазначалося: "...Обком КП(б)У вимагає... ще раз перевірити виборчі комісії і агітаторів, очистити виборчі комісії і агітаторів від ОУНівців і взагалі від антирадянського елемента. Треба знати хто сидить у виборчих апаратах, треба знати і бути впевненому хто агітує за радянську владу, за більшовицьку партію, за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. Від цього залежить успіх у виборчій кампанії"⁹³.

Які ж результати виборів? Для підпілля вибори закінчилися великими втратами. Так, протягом січня-квітня 1946 р. органи НКВД-НКДБ разом з військами Червоної Армії у Дрогобицькій області провели проти повстанців 4 394 операції, в ході яких було розбито 41 бойову одиницю УПА і ліквідовано 112 низових осередків ОУН, знищено 1 489 бійців⁹⁴. Як пише дослідник Л. Шанковський, за півроку "великої блокади" підпілля втратило вп'ятеро більше, ніж за наступні три роки⁹⁵. Блокада 1946 р. призвела у збройних силах ТВ-24 "Маківка" до ще більших втрат. Із п'яти сотень уціліло лише три, і то з поріділими рядами. У структурах Самооборонних кушових відділів (СКВ) втрати були ще відчутнішими⁹⁶. У Івано-Франківській області чекісти за період з 1 по 10 січня 1946 р. провели 244 операції і 68 засад. В результаті вбили 455 осіб і заарештували 297⁹⁷. За підрахунками Л. Шанковського відділи ВО "Говерля" втратили вбитими 155 і 28 пораненими. Хоча А. Кентій пише, що втрати були набагато відчутнішими: за підсумками зимово-весняних операцій 1946 р. тільки у Івано-Франківській області було розгромлено 68 формувань УПА і ліквідовано 145 підпільних організацій, знищено 1 836, захоплено і заарештовано 3 030 підпільників та симпатиків⁹⁸. Про важкий стан, у якому опинилося підпілля, свідчать їхні документи. Так, в інформаційному повідомленні "Становище ОУН в Карпатському краї" говорилося: "Найсильнішого удару було завдано ОУН і УПА в період з 11 січня 1946 р. по 10 квітня 1946 р., коли загони МВС заблокували усі села західних областей України. В цей період УПА понесла основні втрати і з цього моменту перестала бути як бойова одиниця"⁹⁹. Із закінченням виборів у 1946 р. наступ не припинився, а розпочався із новою силою. У квітні-серпні 1946 р. на території західних областей органами МВС-МДБ, внутрішніми і прикордонними військами проведено 42 175 операцій і засідок, внаслідок яких вбито 3 277, заарештовано й захоплено 3 364 особи, вилучено 7 225 одиниць зброї¹⁰⁰.

Цікавою особливістю було також те, що у період виборів партійні керівники і репресивно-каральні органи свідомо применшували чисельність підпілля, ставили нереальні завдання – знищити його до 1 лютого 1946 р. Водночас радянська влада визнавала і заявляла, що такої величезної військової сили для знищення націоналістів не було і не буде вже ніколи. Начальник 38 армії генерал-майор К. Москаленко наголошував про потребу негайно знищувати підпілля, використовувати момент, оскільки гарнізони постійно стояти не будуть. Проте, незважаючи на значні втрати, збройний опір УПА утвердженню радянської влади не припинявся ні на хвилину. Начальник Дрогобицького обласного управління Міністерства внутрішніх справ О. Сабуров відверто заявляв: "В окремих селах ми п'ять разів ліквідували підпілля, а воно знову піднімається. Ми не повністю використали вибори для закріплення в селах"¹⁰¹ і така ситуація була у всьому Карпатському краї ОУН.

За даними підпілля, у виборах взяли участь тільки 10 % населення краю. Наслідками проведених "найдемократичніших" виборів була тотальна фальсифікація волевиявлення населення. Практичний їхній бойкот не завадив офіційній радянській пропаганді під

час оголошення підсумків заявити, що вони були одностайними, і за блок комуністів і безпартійних віддали свої голоси більше 99,8 % усіх виборців, а “трудящі” Західної України “йдуть за Комуністичною партією, великим Сталіним”¹⁰². Із 3 949 265 виборців, зареєстрованих в західних областях, взяло участь в виборах – 3 936 484 виборців, чи 99,6 %, за кандидатів блоку комуністів і безпартійних проголосували 99,08 %¹⁰³. В окремих областях, де партійне керівництво прагнуло більше “вислужитися” голосування було ще “одностайнішим”. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про текст звернення до населення західних областей Радянської України” від 26 лютого 1946 р., зазначалося, що у Волинській області взяло участь в голосуванні 99,97 %, віддали свої голоси кандидатам блоку комуністів і безпартійних – 99,38%, Дрогобицькій – відповідно 99,65 %/99,41 %, Львівській – 99,51 %/98,80 %, Рівненській – 99,86 %/98,40 %, Станіславській – 99,30 %/98,40 %, Тернопільській – 99,43 %/99,14 %, у Чернівецькій – 99,99 %/99,87 %, Ізмаїльській – 99,99 %/99,41 %¹⁰⁴. Окремі області рапортували про завершення виборів, значно швидше відведеного часу. Так, у Чернівецькій області голосування 10 лютого 1946 р. було закінчено о 18.00. Причому по цілій області не проголосувало лише дві особи (з 390 548 виборців проголосувало 390 546, що склало 99,99 %)¹⁰⁵.

Окремі партійні керівники настільки фанатично підходили до питання явки, що часто робили явні перегини. У стенограмі зборів партійного активу Дрогобицької парторганізації від 16 лютого 1946 р. секретар Турківського РК КП(б)У зазначав, що у районі нараховувалося 19 507 осіб з правом голосу, а в день виборів на виборчі дільниці з’явилося 19 594 особи¹⁰⁶. Секретар Миколаївського РК КП(б)У Гуцалюк звітував, що з 14 560 виборців на виборчі дільниці з’явилися всі. Із них тільки один проголосував проти¹⁰⁷. Далі він прямо говорив, що вибори були б провалені, якби не присутність військових¹⁰⁸. Все ж таки, радянська влада змушена була визнати, що підпілля має велику підтримку не лише серед селян, але й серед інших соціальних груп¹⁰⁹. Аналізуючи стенограми зборів партійного активу із підведення підсумків виборчих кампаній до ВР СРСР та УРСР, обласних партійних організацій впливає, що це звіти не про результати виборів, а, швидше, про боротьбу із підпіллям.

До речі під час оприлюднення результатів голосування відбувалися курйози. Так, після виборів 1946 р. редактор Дрогобицької обласної газети написав у статті, що у голосуванні взяло участь не 99,5 %, а 95,5 %. Про це перший секретар говорив, що це величезна політична помилка¹¹⁰. Ось яскравий приклад того, наскільки вибори були заідеологізовані та заполітизовані.

Деякі партійці поспішили заявити, що український визвольний рух зазнав остаточної поразки. Так, виступаючи 14 лютого 1946 р. на нараді секретарів обкомів, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов оголосив, що УПА, яка була масовою повстанською організацією, “впала безнадійно і не підніметься”¹¹¹ (проте, як показали даліші події, це було не так). Ті, хто виступав на нараді, одноголосно визнали, що без допомоги Червоної Армії вибори до Верховної Ради СРСР провести було б неможливо. На цій нараді секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Олексенко, заявив: “Що показали вибори? Вони показали, що оунівці без бою не здадуться... Я просив би, Микита Сергійович, дати нам ешелони, щоб ми могли вивезти родини бандитів, це має велике значення, а у нас їх досить (сімей бандерівців – В. І.)”¹¹².

Потрібно також сказати про виборчі кампанії до місцевих органів влади. Зрозуміло, що після масштабних фальсифікацій, безальтернативності, виборів до ВР СРСР та УРСР, за якими стежила світова громадськість, говорити про демократизм місцевих виборів не слід. Тому вони мали швидше, формальний характер оскільки місцеві

партійці обирали тих, на кого “показало” обласне керівництво. При цьому “виборі” увага в першу чергу зверталася на відданість партії, а пізніше на особисті якості претендента.

Вибори до місцевих органів влади були ще більшим фарсом, ніж до ВР. Водночас, радянські органи приділяли не меншу “увагу” їхньому успішному проведенню. Для цього на початку грудня 1947 р. оперативним складом МДБ Івано-Франківської області безпосередньо контролювалося 506 сільських виборчих дільниць, куди відряджалися для підготовки і проведення виборів 506 оперативних працівників (із особового складу УМДБ – 354 особи, апарату УМДБ – 77 осіб, відряджених зі східних областей – 100 осіб). Крім того, було створено 7 оперативних секторів, начальниками яких призначили керівний склад УМДБ¹¹³. І цього разу при проведенні виборів акцент робився на силу. Невід’ємною складовою залишалися репресії. Наприклад, у період проведення виборів до місцевих органів влади з 1 листопада до 21 грудня 1947 р. у Івано-Франківській області було завербовано 256 осіб (21 агент, 231 освідомлювачів, 2 резиденти, 2 утримувачі конспіративних квартир). За цей же період було заведено 20 агентурних справ на 77 осіб, 135 справ-формулярів, 53 агентурно-розшукових справи, 2 обліково-наглядові справи¹¹⁴.

Для зриву виборів до місцевих органів влади за радянським сценарієм, визвольний рух, хоча у значно менших масштабах, чинив спротив. Так, у період з 1 листопада до 21 грудня 1947 р. на Івано-Франківщині чекісти зафіксували поширення антивиборчих листівок у 32 населених пунктах і, як результат, вилучили більше 300 листівок. Крім цього, до 5 000 примірників листівок було вилучено у криївках¹¹⁵.

У витягу зі звіту секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про підсумки боротьби з націоналістичним підпіллям на території області в період підготовки і проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих 31 грудня 1947 року давалися підсумки явки і голосування. У них повинно було брати участь 606 531 особа, взяло участь 605 746 осіб, або 99,87 %. За кандидатів подали голоси 604 904 осіб – 99,86% (вибрано 75 депутатів, з них 21 жінка, членів і кандидатів ВКП(б) – 54); відповідно у сільські ради – 99,99 % і 99,84 %. Чекісти також писали про незначну кількість бюлетенів із викресленими кандидатами – в обласну раду із 605 831 виборців, викреслили 816 кандидатів, із загальної кількості 463 309 виборців в сільські ради – голосувало проти 698 виборців, тоді як при виборах у Верховну Раду СРСР в 1946 році голосувало проти 7 651 виборців, і у виборах до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р. голосувало проти 4 056 виборців¹¹⁶. Тобто, простежується, як, на папері, відбувалася зміна ставлення населення до радянської влади.

Об’єктивно активність підпілля щодо зриву виборів до місцевих органів влади була у кілька разів меншою. Переважно масштабних бойових акцій не здійснювалося, а обмежувалися лише пропагандою. Зокрема, витяг зі звіту секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня про виконану роботу з підготовки та проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих від 27 січня 1948 року свідчить, що під час цих виборів підпілля намагалося посилити свої дії шляхом поширення антирадянських противиборчих листівок¹¹⁷.

Ще 4 січня 1946 р. у Львові на нараді секретарів обкомів партії М. Хрущов заявляв: “Якщо у східних областях питання підготовки до виборів є організаційно-технічним питанням, то для західних областей воно є організаційно-політичним”¹¹⁸. Проведення

наступних виборів 1950 р. і 1951 р., після придушення організованого руху опору стало справді організаційно-технічним питанням.

Вибори 1950 р. і 1951 р. проводилися паралельно із іншими заходами спрямованими на остаточну радянізацію краю, – дальше зміцнення колгоспів і завершення колективізації сільського господарства, організацію роботи партійних та комсомольських організацій, повсюдне поширення комуністичної ідеології серед населення, здійснення остаточного розгрому підпільних організацій,¹¹⁹. За твердженням М. Сеньківа, саме у 1949 – 1952 рр. завершилася суцільна колективізація, був утверджений колгоспний лад, селянина перетворено в новітнього кріпака, а найголовніше – підірвано соціально-економічну базу національно-визвольного руху¹²⁰. Ці завдання добре розуміло партійне керівництво УРСР. Зокрема, у витягу із вказівок ЦК КП(б)У працівникам партапарату, скерованим у західні області України з метою надання допомоги місцевим партійним та радянським органам у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради СРСР, зазначалося: “Зміцнення органів радянської влади, розвиток колгоспного руху супроводжується в умовах гострої класової боротьби з куркульством і залишками банд українсько-німецьких націоналістів. Партійні і радянські організації західних областей при великій допомозі ЦК ВКП (б) і ЦК КП(б)У провели велику роботу по розгрому банд українсько-німецьких націоналістів. В даний час залишилися дрібні залишки цих банд, які шляхом терору, залякування населення намагаються зірвати заходи, які проводить партія і радянська влада в справі колгоспного і культурного будівництва”¹²¹.

Прагнення використати вибори для радянізації західноукраїнського суспільства із важливою її складовою колективізацією добре розуміло місцеве населення. З цього приводу мешканець с. Кошуляни Новоселицького р-ну Чернівецької області Семен Колища у бесіді із односельчанином заявляє: “Голосувати за радянських кандидатів у Верховну Раду не треба. Якщо ми будемо голосувати, то нас всіх загонять у колгоспи і заберуть господарство”¹²².

Станом на 10 березня 1950 р. у Станіславській області було створено 657 колгоспів, у яких об’єднані 155 990 або 94,2 % селянських господарств. За період підготовки до виборів ВР зорганізували 172 нові колгоспи. Число селянських господарств, об’єднаних в колгоспи, виросло за цей час на 65 390, що складало 33 %, тих які підлягали колективізації, тобто, за 2 місяці підготовчого періоду колективізовано більше, ніж за весь 1949 р. (за 1949 р. колективізовано 64 700 господарств). У документах відзначалося, що поряд із збільшенням охоплення селянських господарств, керівництво області домоглося і зміцнення колгоспів. Якщо в 1949 р. на один колгосп припадало в середньому по 110 дворів і по 270 га орної землі, то в даний час на 1 колгосп, відповідно, – 237 дворів і 510 га орної землі¹²³.

Радянська влада незважаючи на постійні гучні заяви про остаточний розгром українських націоналістів побоювалася підпілля. Про це яскраво свідчить, те, що офіційна адміністрація проводила масштабні заходи у 1950 р і 1951 р. для забезпечення виборчого процесу. Продовжувалося відрядження у західні області України працівників із Запорізької, Полтавської, Херсонської, Дніпропетровської, Чернігівської, Київської, Вінницької, Ворошиловградської, Сталінської Кіровоградської, Харківської, Сумської, Одеської, Київської, Миколаївської областей, загалом прибуло 466 осіб для надання допомоги у підготовці і проведенні виборів до ВР СРСР¹²⁴. Цікаво також відзначити і те, що у 1951 р. підпілля провело більше акцій, ніж у 1950 р.

Особливо актуальним залишалося питання боротьби проти підпілля. Зокрема, у Станіславській області за січень, лютий і 11 днів березня 1950 р. органами і військами МДБ ліквідовано 402 націоналісти і симпатики (вбито 83, заарештовано 319). Якщо за 1948 – 1949 рр. в порядку звільнення області від націоналістів за межі області було виселено 1 689 сімей, то в період підготовки до виборів тільки за січень, лютий і 5 днів березня 1950 р. виселено 1 350 сімей і 600 сімей підготовлено до виселення. Крім цього, було виявлено 803 господарства, які підлягали виселенню¹²⁵. В результаті доведення до широких мас населення наказу Міністра держбезпеки УРСР № 312, за два місяці і 11 днів 1950 р. у Івано-Франківській області з'явилося з повинною 2 047 осіб, в тому числі підпільників – 153 особи та інших нелегалів – 1 904 особи¹²⁶. Незважаючи на оптимістичні прогнози, які подавала радянська адміністрація про знищення підпілля, ситуація на західноукраїнських землях залишалася напруженою. Так, постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про завершення організаційно-технічної підготовки і посилення агітаційно-пропагандистської роботи в західних областях УРСР у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР” від 27 лютого 1950 р. зазначалося: “...Зовсім недостатньо в агітаційно-пропагандистській роботі розвінчуються ворожі дії українських буржуазних націоналістів... Мали місце випадки нападу бандитів на виборчі дільниці, знищення списків виборців, погрози членам виборчих комісій і виборцям, були спроби розкидати листівки, направлені проти виборів... 2. ЦК КП(б)У звертає увагу партійних і радянських організацій західних областей на те, що вибори в цих областях будуть проходити в умовах гострої класової боротьби”¹²⁷.

Під час виборів 1950 р. і 1951 р. були порушення, які мали місце у попередні періоди, хіба що із меншим застосуванням репресій до мирних мешканців. Поширеним порушенням було те, що голосування розпочиналося ще вночі о 1.00 – 2.00¹²⁸. Очевидно місцеве керівництво квапилося відрепортувати про “успішне”, “достроково” завершене голосування. До речі, під час цих виборів радянська сторона використовувала адміністративний ресурс, і до виборчої агітації у масовому порядку почала примусово залучали вчителів¹²⁹.

Підпілля у цих виборчих кампаніях робило акцент на пропаганду і пояснення людям усієї антидемократичності і фарсу виборів. Так, 23 грудня 1949 р. у вбитого референта пропаганди Станіславівського окружного проводу ОУН Богдана Драча-“Дуная” був вилучений лист у якому провідник Карпатського крайового проводу ОУН Степан Слободян-“Єфрем” давав вказівки на зрив виборів до ВР СРСР 1950 р. Зокрема, потрібно було розмножити надіслані листівки: “До українців”, “До українських селян, робітників, інтелігенції”, “Люди у Радянському союзу”, “Противиборчі заклики”. Поширювати їх слід було одразу ж після початку виборів і в першу чергу на територіях, де були слабші позиції підпілля. Зазначені вище листівки були розроблені на основі попереднього виборчого досвіду¹³⁰.

Підпілля також поширювало листівки від Української Головної Визвольної Ради із закликом бойкотувати вибори до Верховної Ради СРСР 12 березня 1950 року “... Використайте свій досвід з 1946 і 1947 рр. і в цих виборах. Тоді ви станули на висоті своїх завдань, показали свою велику свідомість, стійкість і політичну зрілість. Наша противиборча боротьба стала відома широким масам працюючих ССРСР, запалюючи їх на боротьбу проти большевицьких гнобителів і експлуататорів. І не тільки стала вона відомою для мас ССРСР”¹³¹.

Для забезпечення виборчого процесу залучалися значні сили. В одній лише Станіславській області до агітаційно-масової роботи із проведення виборів 1950 р.

до ВР СРСР було залучено 22 930 агітаторів (в тому числі 6 930 комсомольців і 7 125 представників інтелігенції). При виборчих дільницях було створено 891 агітпункт. У села Станіславської області було скеровано 475 000 примірників агітаційної літератури (90 000 Конституція СРСР, 49 000 прим. доповіді Й. Сталіна 9 лютого 1946 р., 130 000 положення про вибори, 57 000 звернення ЦК ВКП(б) до виборців). До агітпунктів надіслано 78 000 плакатів і 85 000 гасел, крім цього вони щоденно отримували центральні, республіканські і обласні газети – 7 240 примірників. Під час виборів було прочитано 2 792 лекції (охоплено 298 670 осіб), 5 274 доповіді (охоплено 466 480 осіб), 188 960 бесід (охоплено 2 380 400 осіб)¹³².

У витягу зі звіту секретаря Київського обкому КП (б)У Г. Кожанова про роботу групи партійних працівників, скерованих з Київської у Львівську область для надання допомоги у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради СРСР за березень 1950 року говорилося про серйозні недопрацювання: “...В районах, колгоспах і селах викриті серйозні недоліки в роботі керівних партійних і радянських працівників. Львівська область провела велику роботу по колективізації селянських господарств. Тільки за січень місяць 1950 року було колективізовано більше 50% селянських господарств. Разом із цим, внаслідок політичної короткозорості окремих партійних і радянських керівників районів до керівництва в окремих сільрадах і колгоспах пробрались класово-чужі елементи – кулаки, бандити і бандпосібники, які ведуть свою підривну роботу”¹³³.

Незважаючи на потужний ідеологічний прес з боку радянської адміністрації, населення чинило опір і бойкот виборів до ВР УРСР. На підтвердження цього у статті “Черговий масовий спротив українського народу під час большевицьких “виборів” за квітень 1951 року наводилися результати виборів, за підрахунками підпілля, в Перегінському р-ні Івано-Франківської області. Так, із загального числа 18 660 виборців, добровільно проголосувало 310, під репресіями – 3 210, взагалі не голосувало (за них кинули бюлетені члени виборчих комісій) – 12 227¹³⁴.

Вибори 1950 – 1951 рр. відрізнялися від 1946 – 1947 рр. також тим, що для агітації набагато більше почали використовували технічні засоби: кіно, платівки грамзапису тощо. У 1946 – 1947 рр. велика кількість кінопересувок перебувала у районних центрах, оскільки керівники району боялися відправляти їх у села знаючи про активну діяльність підпілля зі знищення кіноустаткування¹³⁵. У 1950 – 1951 рр. використання кінопересувок значно зросло з огляду на те, що ОУН акцентувала свою діяльність на пропагандистській роботі. В ході виборів у західних областях УРСР широко популяризувалася постанова Ради Міністрів СРСР і Центрального Комітету ВКП(б) про нове зниження цін на продовольство і промислові товари.

Інформації про масштабні бойові дії ОУН під час виборів 1950 і 1951 рр. між радянською владою і націоналістичним підпіллям не було. Така ситуація відповідала політиці ОУН, яка спрямовувалася на перспективу і полягала в збереженні кадрів.

Радянські документи підкреслювали, що вибори 1950 р. і 1951 р. відрізнялися від минулих навіть в тих селах, де ще донедавна населення було пасивним. Наприклад, партійці Івано-Франківської області, порівнюючи голосування 1950 р., зазначали, що за результатами 1946 р. із 569 437 осіб виборців у 1946 р., на 10.00 ранку проголосувало 155 537 осіб, чи 28,5 %, а 1950 р. із 641 946 осіб – відповідно 428 131 осіб/68,6 %. На 14.00 в 1946 р. проголосувало 65 % виборців, у 1950 р. – 98,7 %. До 15.00 12 березня 1950 р. голосування було закінчене по всіх виборчих дільницях, тоді як у 1946 р. на цей час проголосувало тільки 68 % загальної кількості виборців¹³⁶. При чому

різниця полягала не лише у активності самого голосування, але й у якісному характері висловленої думки. Так, у 1946 р. за кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 98,62 %, проти – 7 651 особа, в 1950 р. відповідно 99,87 %, а проти тільки 1 112 осіб¹³⁷.

Отже, вибори до ВР СРСР, УРСР та місцевих органів влади по своїй суті не були демократичними, вільними і рівними. Активне виборче право отримували лише кандидати блоку комуністів та безпартійних, яких висували відповідні органи КП(б)У, а також керовані нею громадські організації (профспілки, кооперативи). Більшість людей, якщо говорити про 1946 р. і 1947 р., під небаченим морально-психологічним, економічним і репресивним терором були змушені голосувати. Відбувалася відверта фальсифікація¹³⁸.

Відмовляючись брати участь у голосуванні, мешканці Карпатського краю ОУН показали своє вороже ставлення до радянської влади, а “обрані” депутати не могли виступати виразниками їхніх інтересів. Такі наслідки виборчих кампаній стали маніфестом перед цілим світом підтримки УГВР, тобто голосуванням за Українську Самостійну Соборну Державу. Звичайно, що для підпілля це “коштувало дуже дорого”, оскільки воно зазнало колосальних втрат. Одразу після цього розпочинається широкомасштабна радянська західноукраїнського населення.

¹ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк та ін. Відп. ред. Ю. Ю. Сливка; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – К., 1989; Під зорею Радянською (Авт.: Г. В. Атаманчук, М. В. Брик, Г. І. Ковальчук та інші; упоряд. В. П. Чуйганов). – Львів, 1979.

² Мірчук П. Українська повстанська армія 1942 – 1952. – Мюнхен, 1953. – 319 с.; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 634-793.

³ Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – 464 с.; Його ж. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с.; Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946 – 1956 рр.). – К., 1999. – 111 с.; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – 519 с.; Ткаченко С. Повстанческая армия (Тактика борьбы) / Под общ. ред. А. Е. Тараса. – Минск-Москва, 2000. – 512 с.

⁴ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., 2005. – 496 с.

⁵ Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році // Визвольний шлях. – 2001. – № 12. – С. 64-71.

⁶ Стародубець Г. Повстанське запілля в умовах “великої блокади” // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк, 2009. – С. 217-223.

⁷ Дмитерко О. ОУН-УПА і вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 року // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентіві України. – Вип. 3. – Львів, 2003. – С. 105-112.

⁸ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1. [підготували Ярослав Лялька, Петро Максимчук, Іван Патер та ін.; авт. передмови Ярослав Лялька, Роман Бачинський]. – Львів, 1993. – 800 с.; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спо-

гади. – Книга 2. [підготували Ярослав Лялька, Роман Коритко, Мирон Онишкевич та ін.; авт. передмови Ярослав Лялька]. – Львів, 1997. – 664 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943 – 1959 [упоряд. Олександр Вовк, Іван Павленко, Юрій Черченко]. – Київ-Торонто, 2001. – 650 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943 – 1959) [упоряд. Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Ірина Павленко]. Книга перша: 1943 – 1945. – Київ-Торонто, 2002. – 596 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943 – 1959) [упоряд. Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Ірина Павленко]. – Кн. 2: 1946 – 1947. – Київ-Торонто, 2002. – 572 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943 – 1959) [упоряд. Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Ірина Павленко, Катерина Абрамова]. – Кн. 3: 1948. – Київ-Торонто, 2003. – 523 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943 – 1959) [упоряд. Михайло Деркач, Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Ірина Павленко]. – Кн. 4: 1949 – 1959. – Київ-Торонто, 2003. – 716 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955 рр. – К., 2005. – 840 с.; Його ж. Український здвиг: Закерзоння. 1939 – 1947 рр. – К., 2004. – 836 с.; Його ж. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955 рр. – К., 2005. – 836 с.; Його ж. Український здвиг: Поділля. 1939 – 1955 рр. – К., 2005. – 840 с.; Його ж. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955 рр. – К., 2005. – 840 с.; Український національно-визвольний рух на Прикарпаття в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відп. ред. проф. Микола Кугутяк. – Т. 2. – Кн. 1 (1939 – 1945). – Івано-Франківськ, 2009. – 600 с.; Український національно-визвольний рух на Прикарпаття в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відп. ред. проф. Микола Кугутяк. – Т. 2. – Кн. 2 (1945 – 1946). – Івано-Франківськ, 2010. – 696 с.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК/Ред. кол. В. І. Юрчук, Ю. Н. Єльченко, Г. К. Крючков, В. М. Мазур, П. К. Мусієнко, Ф. М. Рудич. – Т. 2. (1941 – 1976). – К., 1977. – С. 103-111.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 20, 25.

¹¹ Кентій А. Боротьба без компромісів // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ: 1943 – 1959. – Кн. 2. 1946 – 1947. – Київ-Торонто, 2002. – С. 12.

¹² Цит. за: Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. (Підготували Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін.). Авт. Передмови Я. Лялька. – Львів, 1997. – С. 33-34.

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 36 (1960). – Спр. 3. – Арк. 50-52.

¹⁴ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 52.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 82.

¹⁶ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія... – С. 763.

¹⁷ Там само. – С. 761-762.

¹⁸ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 218. – Арк. 13; ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 31.

¹⁹ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 56.

²⁰ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 105. – Арк. 26-31.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 89 (1951). – Спр. 47. – Арк. 14.

- ²² УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944 – 1951 рр. – Б.м., 1956. – С. 198.
- ²³ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 70-71.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3880. – Арк. 1-2.
- ²⁵ Там само. – Спр. 2966. – Арк. 514.
- ²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 79; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2960. – Арк. 29-32.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 21-30.
- ²⁸ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 218. – Арк. 12-13; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 3. – Арк. 32; Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 115-120.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2960. – Арк. 70-72.
- ³⁰ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 7-9.
- ³¹ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 65.
- ³² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 138-145.
- ³³ Літопис нескореної України... – Кн. 2. – С. 35.
- ³⁴ Кентій А. Боротьба без компромісів // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 5. – С. 13-14.
- ³⁵ УГВР в світлі постанов... – С. 198.
- ³⁶ Там само. – С. 198-199.
- ³⁷ Літопис УПА. – Т. 9. – С. 163.
- ³⁸ УГВР в світлі постанов... – С. 132, 199.
- ³⁹ Судовий процес в справі учасника оунівської банди Стахура – вбивці письменника Ярослава Галана // Радянське слово. – № 205 (2036) вівторок 16 жовтня 1951 р. – С. 3-4.
- ⁴⁰ Судовий процес у справі учасників оунівської банди Піхоцького і Ванівського // Радянське слово. – № 210 (2041) вівторок 23 жовтня 1951 р. – С. 2-3; Радянське слово. – № 209 (2040) неділя 21 жовтня 1951 р. – С. 3.
- ⁴¹ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 50-51.
- ⁴² ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 31.
- ⁴³ Там само. – Арк. 33.
- ⁴⁴ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 48.
- ⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 167; Спр. 109. – Арк. 1.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 66-66зв.
- ⁴⁷ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 53.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 55.
- ⁴⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 89 (1951). – Спр. 47. – Арк. 3.
- ⁵⁰ Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 135.
- ⁵¹ Там само. – Т. 38. – Арк. 44.
- ⁵² ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 480. – Арк. 4-12; УГВР в світлі постанов... – С. 227-228; У боротьбі за волю – під бойовими прапорами УПА. – Авгсбург, 1949. – С. 128.
- ⁵³ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 102; ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 23.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 5835. – Арк. 12.
- ⁵⁵ Там само. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 21-30.
- ⁵⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 6. – Арк. 28; Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 145.
- ⁵⁷ УГВР в світлі постанов... – С. 227; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 247; Спр. 376. – Т. 31. – Арк. 279; Т. 38. – Арк. 129, 137-145, 146-148, 149-155, 156-165, 166-173, 201-203, 206, 256, 264, 278; Т. 39. – Арк. 29, 179; Спр. 398. – Т. 4. – Арк. 142, 144-145.
- ⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 15-16, 109-130; Т. 39. – Арк. 109-130.

- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 7-8.
- ⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 3. – Арк. 33.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 12-13; Т. 88. – Арк. 87-88.
- ⁶² Там само. – Арк. 13.
- ⁶³ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 220. – Арк. 6, 148; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 75 (1953). – Спр. 6. – Арк. 373; Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 13; Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 28-29.
- ⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 75 (1953). – Спр. 6. – Арк. 374; Ф. 2-Н. – Оп. 56 (1946). – Спр. 4. – Т. 3. – Арк. 2-3.
- ⁶⁵ Там само. – Оп. 55 (1953). – Спр. 5. – Т. 4. – Арк. 424.
- ⁶⁶ Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 259.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 134.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 14-16зв.; УСБУ ЛО. – П-27676. – Арк. 16.
- ⁶⁹ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 218. – Арк. 92.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 66. – Арк. 79; ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 170зв.
- ⁷¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 347. – Арк. 1-3.
- ⁷² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 59 (1953). – Спр. 12. – Арк. 296.
- ⁷³ Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 107, 134; УСБУ ЛО. – П-38704. – Арк. 27зв.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. – Ч. 1. – Б.м., 1957. – С. 153-159.
- ⁷⁴ УПА в світлі документів ... – С. 157; ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60. – Спр. 16. – Арк. 239-241.
- ⁷⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 59 (1953). – Спр. 12. – Арк. 296.
- ⁷⁶ Там само. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 54. – Арк. 36.
- ⁷⁷ УГВР в світлі постанов... – С. 218.
- ⁷⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 212.
- ⁷⁹ Там само. – Т. 59. – Арк. 359.
- ⁸⁰ Там само. – Спр. 376. – Т. 59. – Арк. 360.
- ⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2968. – Арк. 6-8.
- ⁸² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 174.
- ⁸³ Там само. – Арк. 14-14зв.
- ⁸⁴ Там само. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 33; ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 79; Спр. 218. – Арк. 110; Сергійчук В. Український здви́г: Прикарпаття. 1939 – 1955 рр. – К., 2005. – С. 409; Витяг з протоколу допиту Д. Вітовського // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 727.
- ⁸⁵ Там само. – Т. 56. – Арк. 148.
- ⁸⁶ Там само. – Ф. 2. – Оп. 35 (1960). – Спр. 2. – Арк. 33; Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 173-174; Спр. 54. – Арк. 36.
- ⁸⁷ Там само. – Оп. 89 (1951). – Спр. 40. – Арк. 103, 107.
- ⁸⁸ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 79.
- ⁸⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953). – Спр. 6. – Т. 2. – Арк. 188.
- ⁹⁰ Там само. – Оп. 57 (1953). – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 332.
- ⁹¹ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 18.
- ⁹² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 103-105.
- ⁹³ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 58. – Арк. 205.
- ⁹⁴ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946 – 1956 рр.). – К., 1999 – С. 15.
- ⁹⁵ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія... – С. 812.
- ⁹⁶ Кентій А. Боротьба без компромісів... – С. 15.
- ⁹⁷ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2.

- ⁹⁸ Кентій А. Боротьба без компромісів... – С. 15.
- ⁹⁹ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., 2005. – С. 400.
- ¹⁰⁰ Кентій А. Боротьба без компромісів... – С. 18-19.
- ¹⁰¹ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / [ред. Володимир Литвин]. – Т. 2. – К., 2006. – С. 398.
- ¹⁰² Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 450.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 31. – Арк. 78-89; Сергійчук В. Десять буремних літ. – К., 1998. – С. 449-456.
- ¹⁰⁴ Там само. – Оп. 6. – Спр. 910. – Арк. 20, 69-77; ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 170; Спр. 54. – Арк. 39; Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 155; Спр. 372. – Т. 56. – Арк. 149; Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 223-230.
- ¹⁰⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 34 (1960). – Спр. 6. – Арк. 28.
- ¹⁰⁶ ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 3.
- ¹⁰⁷ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк. 5.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 15.
- ¹¹⁰ Там само. – Арк. 21.
- ¹¹¹ Кентій А. Боротьба без компромісів... – С. 16.
- ¹¹² Літопис нескореної України... – Кн. 2. – С. 35.
- ¹¹³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 57 (1953). – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 320.
- ¹¹⁴ Там само. – Арк. 321.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 335.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5040. – Арк. 1, 4-6; Ф. 2. – Оп. 57 (1953). – Спр. 1. – Т. 3. – Арк. 336-337.
- ¹¹⁷ Там само. – Спр. 5458. – Арк. 94-96.
- ¹¹⁸ Там само. – Оп. 215. – Спр. 393. – Арк. 9.
- ¹¹⁹ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 1.
- ¹²⁰ Сеньків М. Форми і методи відчуження селянства від власності у західному регіоні України (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 465.
- ¹²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 5267. – Арк. 21-22, 25.
- ¹²² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 34 (1960). – Спр. 6. – Арк. 28.
- ¹²³ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 35.
- ¹²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 5267. – Арк. 183.
- ¹²⁵ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 37.
- ¹²⁶ Там само. – Арк. 37.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 69. – Арк. 2-6; Сергійчук В. Десять буремних літ. – К., 1998. – С. 767-770.
- ¹²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 266; Т. 58. – Арк. 290-291.
- ¹²⁹ Там само. – Спр. 372. – Т. 23. – Арк. 418 – 419; Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 1.
- ¹³⁰ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 357-358, 360-379.
- ¹³¹ УГВР в світлі постанов... – С. 318.
- ¹³² ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 32.
- ¹³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 5267. – Арк. 151-152, 154, 157-158, 160-162.

¹³⁴ Бюро інформації УГВР. – 1951. Квітень // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 5. – Арк. 186-187.

¹³⁵ ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 21.

¹³⁶ ДАІФО. – Ф. 1-П. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 38.

¹³⁷ Там само. – Арк. 39.

¹³⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 485, 487.

Василь Ільницький.

Вибори до Верховних рад СРСР (1946 р., 1950 р.) і УРСР (1947 р., 1951 р.) як одна із форм радянзації у Карпатському краю ОУН.

У статті висвітлюються форми та методи проведення виборів до Верховних Рад СРСР (1946 р., 1950 р.) і УРСР (1947 р., 1951 р.). Автор показує заходи ОУН і УПА, спрямовані на зрив урядових виборчих кампаній. Доведено, що без застосування колосальних військових сил та репресивно-каральних заходів вибори не вдалося б провести.

Vasyl' Ilyntsyi.

Electionis to the Supreme Soviets of the USSR (1946, 1950) and USSR (1947, 1951) as a form of Sovietization in the Carpathian region OUN.

The article highlights the forms and methods of conducting elections to the Supreme Soviets of the USSR (1946, 1950) and USSR (1947, 1951). The author shows the OUN and UPA activities aimed at undermining the government of election campaigns. We prove that without application of colossal militari and repressive and punitive measures elections failed to hold.

ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЛЬВОВА 1944 – 1953 РР.

Сьогодні поглиблюється процес переосмислення уявлень про суспільство та механізми його функціонування, про місце людини в ньому. Відповідно, різні сторони й аспекти соціальної історії підлягають глибшому науковому дослідженню і набувають дедалі більшої актуальності. Проникнення у повсякденне життя інтелігенції дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння певної епохи, більш точного відчуття часу, як у загальноукраїнському так і в регіональному вимірах.

В українській історичній науці відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо висвітлювали повсякденні реалії, зокрема рівень і якість життя інтелігенції. Радянські вчені лише епізодично торкалися матеріально-побутових характеристик різних професійних груп інтелігенції, найчастіше з однією метою – щоб наголосити на турботі партії, уряду у цьому питанні. В сучасних дослідженнях В. Барана, В. Даниленка, О. Рубльова, Ю. Черченка, С. Сворака, Т. Марусик умови життя та праці інтелігенції Львова у перші повоєнні роки розглядаються побіжно, в контексті загальної політики влади до інтелігенції¹. Більш детально становище мистецької інтелігенції Львова охарактеризував В. Бадяк². Життєві колізії майстрів слова міста описує М. Льницький³.

Ставимо за мету на основі джерельного матеріалу розкрити основні напрямки соціальної політики радянської влади в західних областях України у перші повоєнні роки, з'ясувати розміри заробітної плати, стан пенсійного забезпечення, житлові умови інтелігенції Львова у зазначений період.

Перші мирні роки мало чим відрізнялися від важких буднів воєнного часу. У містах і селах України, у тому числі й у Львові, не вистачало буквально усього. Люди погано харчувалися і одягалися. Значними були перебої у постачанні електроенергії, виникало чимало проблем з опаленням квартир. Учителі, викладачі вищих навчальних закладів і технікумів скаржилися на те, що часто змушені готуватися до занять при свічках, працювати взимку в холодних приміщеннях⁴. Ось як пише у спогадах про повоєнні роки у Львові Лариса Іванівна Крушельницька, яка працювала тоді у відділі археології Інституту суспільних наук: “Не хочу нарікати на важкі часи, на голодні роки, коли півночі ми стояли в чергах. У 1949 р., після смерті Бабці і мами ми залишилися самі з донечкою; мені – двадцять, їй – два роки і, згадуючи ті часи, здається, що тоді я взагалі не спала. По ночах або рисувала нескінченні таблиці (по три карбованці за кожну) для “Советской археологии”, або перешивала для нас речі зі старого бабуниного куфра...”⁵.

Після завершення війни КП(б)У взяла курс на як найшвидшу інтеграцію західних областей України у загальносоюзний комплекс, знищення визвольного руху, створення у краї соціально однорідного й політично монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем забезпечення населення. Важливим показником життєвого рівня інтелігенції перш за все є матеріальна винагорода за працю. Рівень заробітної плати робітників і службовців у повоєнні роки був низьким, а реальна зарплата була нижчою за довоєнну приблизно вдвічі. Розміри її залежали не тільки від

професійно-кваліфікаційного рівня працівника, але й від галузево-відомчої належності підприємства, установи та організації працівника. У вересні 1945 р. середня заробітна плата у сфері культури Львова, в науково-дослідних установах становила 581 крб., а в апараті облвиконкому – 657 крб. Місячна зарплата інженерно-технічних працівників складала 770 – 960 крб.⁶. На таку платню прожити було непросто. У серпні 1945 р., наприклад, середні ціни на продукти харчування на ринках Львова були такими: хліб чорний – 7 крб., білий – 25, борошно пшеничне – 40, крупа гречана – 35, рис – 70, м'ясо волоче – 60, свинне – 110, сало – 160, масло – 130, молоко (1 л.) – 10, 1 яйце – 3, цукор – 2 000, ковбаса – 2 000, горілка – 150, яблука – 115, картопля – 4 крб.⁷.

У зв'язку з такою ситуацією ще в 1944 р. у Львові введено карткову систему. Існувало кілька видів карток: робітничі картки I і II категорій, спеціальні картки для службовців, а також талони на дітей і утриманців. Інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії. Норми відпускання продуктів за цими картками різнилися, наприклад, тим, що денна порція хліба на картку I категорії становила 800 грамів, а II-ї – 600. Ціни на продукти за картками були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, крім хліба, то на картку викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса 180 грамів, жиру й цукру – по 400 грамів, круп і макаронних виробів – 1 кг 200 грамів⁸. Водночас, у місті розгорталася відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами, процвітала спекуляція.

Нестачу продовольства частково задовольняли підсобні господарства, які організовувалися при навчальних закладах, установах та підприємствах міста. У підсобному господарстві університету, що знаходилося за 40 км від Львова, вирощували зернові і городні культури. В 1948 р. підсобне господарство заготувало для їдальні і працівників університету 71 тону картоплі, на 28 тис. крб. м'яса, на 36 тис. крб. молока⁹. Такі ж господарства мали педагогічний, політехнічний, ветеринарний інститути. В підсобному господарстві медінституту був сад площею 3 га, коні і корови¹⁰. Інтелігенція займалася і індивідуальним городництвом, вирощувала картоплю, квасолю, овочі, оскільки продуктове забезпечення, не давало змоги нормально прохарчуватися.

Після завершення окупації інтелігенції видавалися також талони і на промислові товари. У 1944 р. викладачі Львівського університету отримали тисячу талонів на 240 м вовняної тканини на суму 20 тис. крб., взуття на 10 тис., шовку на 5 тис. крб., трикотажу на 400 тис. крб. Однак видавання товарів на талони відбувалася вкрай нерегулярно, не кажучи вже про якість продукції та її асортимент. Учителі міста на початку 1945 р. отримали талони на ситець, плаття, спідниці, але впродовж року вибрати ці речі не змогли¹¹.

У червні 1945 р. львівське відділення Спілки художників надіслало до виконкому обласної ради листа, у якому просило невідкладної допомоги для своїх членів. В листі, зокрема, вказувалося, що заступник голови правління спілки, художник П. Курилас має гостру потребу у взутті, художник З. Кшижановський не має верхнього одягу, скульптори В. Форостецький і З. Кучинський потребують костюмів і взуття¹². Окреме прохання було надіслане завідувачу облторгом, у якому йшлося про надання талону на придбання черевиків для голови спілки Р. Турина, щоб він поїхав до Москви на виклик правління Спілки художників СРСР¹³.

Не в кращому матеріальному становищі перебувала маса рядових спеціалістів, що прибули до Львова зі східних областей України. У довідці в ЦК КП(б)У Львівський обком партії зазначав: "Більша частина тих, що прибули зі східних областей України, дуже погано вдягнені і взуті, через це мають непривабливий вигляд"¹⁴. В іншій довідці

наводилися факти про умови життя і праці викладачів, які приїхали на роботу до Львова: “Доцент політехнічного інституту Ф. Анисименко не має одягу. Зав. кафедрою цього ж вищого навчального закладу Г. Погодін-Алексєєв отримав квартиру, непридатну для життя. У ній відсутні електрика і опалення. У помешканні доцента кафедри технології неорганічних речовин А. Животковського теж не має елементарних умов”. Подібна картина матеріально-побутового забезпечення зазначена у довідці стосовно ще 12 викладачів вищих навчальних закладів міста¹⁵.

Низький матеріальний рівень життя викликав невдоволення населення, у тому числі й інтелігенції, підживлював у її середовищі опозиційні настрої. Однак, як правило, більшість обирала позицію терпіння, сподіваючись, що ситуація з часом зміниться на краще. Крім того, висловлювати невдоволення було небезпечно. Так сталося у випадку із заявою професора І. Свенціцького 15 жовтня 1945 р. на нараді художників Львова. У своєму виступі професор Свенціцький сказав: “Нехай мене запроторять до в’язниці, проте я кажу правду. Працівники музею роздягнені, голодні, вони стоять в черзі й отримують сирий хліб, порізаний на декілька шматків. На картки, що їх видають на продовольче харчування, майже нічого не можна отримати. Наукові працівники повинні мати умови для своєї праці, а не жебракувати”¹⁶. З побутової проблеми львівські партійні функціонери зробили “політичну справу”. Виступ відомого львівського інтелігента був потрактований як “політично шкідливий і провокаційний, що відбивав настрої політично відсталі і реакційної частини інтелігенції, зв’язаної з рештками українсько-німецьких націоналістів”.

І. Свенціцького врятувало те, що матеріали, які надходили до РНК УРСР, переконливо свідчили на користь правильності оцінки ситуації у Львові, поданої ученим. Тому обком партії таки змушений був зайнятися налагодженням постачання населення міста, й зокрема львівської інтелігенції, необхідними промисловими товарами й продовольством¹⁷. Згідно з рішенням Львівського міськвиконкому, створювалися спеціальні магазини для вчителів, у яких отоварювалися продуктові картки. Освітняни у 1945 р. отримали додатково по 60 кг картоплі¹⁸. Допомога також була надана медичним працівникам, які в 1945 р. отримали 12 тис. крб. одноразової грошової допомоги, 56 тонн картоплі, понад 3 тонни борошна¹⁹. Ці та деякі інші заходи влади дещо пом’якшували ситуацію, але не розв’язували проблеми постачання. У серпні 1946 р. обласне правління Спілки художників зверталося до завідувача облторгвідділом зі скаргою, в якій зазначалося: “Магазин № 55, до якого прикріплені члени нашої спілки, дуже погано отоварює продовольчі картки. Бувають випадки, що картки зовсім не отоварюють. Хліб буває нерегулярно, а коли й буває, то на один день. Дефіцитні продукти – м’ясо, цукор – завозяться до крамниці у дуже малій кількості, яка забезпечує 10-15 осіб, а решта повинна вистоювати у черзі, поки знову не завезуть незначну кількість продуктів. Все це дуже ускладнює, а часом і зовсім не дає можливості художникам працювати, бо замість творчої роботи вони змушені простоювати в чергах”²⁰.

Такий стан речей викликав реакцію навіть з боку найближчих до влади представників інтелігенції, зокрема П. Козланюка, Я. Галана. В одній із розмов Я. Галан, обурюючись з приводу завдань, які ставила влада перед письменниками, заявив: “Як ви можете вимагати від письменників, коли Львів, порівнюючи з 1939 роком, занепає, немає води, перебоїв в освітленні, погано працює трамвай, місто забруднене”. І хоча ці зауваження письменника були справедливими, вони були повернуті проти нього. Партійне керівництво області дійшло висновку, що “такий письменник буде орієнтуватися на відсталіх людей, ніколи не знайде головного, не розбереться в подіях, що відбуваються”²¹.

27 лютого 1947 р., виступаючи на міському активі, Я. Галан різко критикував керівництво за бездіяльність у справі постачання мешканців Львова продовольством і вигукнув на адресу “батьків міста”: “Ганьба вам!” Важко сказати, які б це мало наслідки для письменника, якби не та обставина, що його підтримали інші²².

Для того, щоб населення Львова “правильно” реагувало на ці державні заходи, в установах, на підприємствах міста проводилися збори, на яких обговорювалися державні рішення. Під час обговорення “Повідомлення Ради Міністрів СРСР про зміни цін на продовольчі товари” у політехнічному інституті, за вказівкою парторга нікого не випускали за двері навчального закладу. “Більшість промовців”, – як зазначалося в офіційному звіті, – “висловили згоду з заходами партії та уряду”, визнавали, що “турбота про зміцнення держави є справою самих трудящих і державні інтереси повинні бути першочерговими, навіть якщо при цьому ущемляються й особисті інтереси”²³. У приватних розмовах львів’яни висловлювали справжнє ставлення до матеріальних негараздів. У секретному донесенні про реагування населення Львова на заходи уряду і партії говориться: “Домогосподарка Велика (з вищою освітою), реагуючи на підвищення цін, обурювалася, що за Польщі цього не було, – то позики, то податки. Все для держави, а народ живи на що хочеш”. А лікар клініки медінституту Ф. Польц зауважував: “Нам ніколи не дадуть дихати вільно, чекаємо кращого, а справа йде до гіршого, не знають, що з нас здерти”²⁴.

І все ж, мирні умови сприяли тому, що населення, хоча і повільно, налагоджувало життя і побут. У червні 1945 року указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано обов’язкові позаурочні роботи, відновлено восьмигодинний робочий день, щорічні відпустки для робітників і службовців. У грудні 1947 р., після того, як було досягнуто довоєнного рівня виробництва ряду продуктів харчування, стало можливим, нарешті, скасування карткової системи. Тоді ж було проведено і грошову реформу, надзвичайно здириницьку для населення, яке, по суті, втратило свої заощадження. Конфіскаційна грошова реформа 14 грудня 1947 р. ударила не лише по пересічних трудящих, які мали заощадження. “Конфіскація” залишків торкнулася заможних верств: керівників, партфункціонерів вищої ланки, очільників силових структур і прокуратури. Значно більше занепокоєння і тривоги обмін грошей викликав саме в останніх, адже їм було що втрачати: вони мали державне забезпечення, соціальний статус, проте були механічно зрівняні з трудящими категоріями суспільства. Прагнення зберегти свої накопичення і соціальний статус спонукало багатьох чиновників вищого середнього рівня шукати незаконні способи обміну грошей²⁵. Але суттєвого покарання за зловживання службовим становищем номенклатура не зазнала.

Після проведення грошової реформи 1947 р. ціни на продовольчі товари зросли втриє. В місті різко скоротилася величина роздрібного товарообігу. Як зазначалося у довідці Львівського міськвиконкому, після проведення грошової реформи серед населення почалася “паніка, зростають ціни на ринках”²⁶. У наступні роки (1948, 1949) на окремі товари ціни державою знижувалися, що подавалося пропагандою як піклування про людей з боку “батька народів Сталіна”. У 1950 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли нову постанову про зниження роздрібних цін на продукти і промислові товари. З березня 1950 р. ціни у державних магазинах Львова на продукти харчування були такими: хліб чорний – 5 крб., білий – 8 крб., борошно пшеничне – 10 крб. за 1 кг., крупа гречана – 9 крб., ячмінна – 6 крб., яловичина – 13 крб., свинина – 23 крб., молоко – 3 крб. 50 коп. за літр, сметана – 16 крб., цукор – 16 крб., картопля – 90 коп. за 1 кг.²⁷. Однак споживчий ринок насичувався вкрай незадовільно.

Більшість представників інтелігенції були змушені витратити велику кількість часу задля того, щоб “дістати” необхідне, що позначалось на їх фізичному та моральному здоров’ї. Найкраще міг влаштувати своє життя, кар’єру і побут той, хто був здатний завести потрібні знайомства, “домовитися” з важливими особами²⁸.

У кінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. у місті розширювалася мережа підприємств громадського харчування. Лише при медінституті діяло 3 їдальні, які обслуговували 700 – 750 осіб. Середня ціна страви становила 1 крб. 50 коп.²⁹. На початку 1953 р. у Львові функціонувало вже 100 їдалень, 34 було організовано на підприємствах міста, 39 – при середніх і вищих навчальних закладах³⁰. Проте пропускна спроможність більшості їдалень залишалась малою, що призводило до їх перевантаження; вони були погано забезпечені посудом, обладнанням.

Однією з найбільш забезпечених і привілейованих груп населення регіону було місцеве партійне і радянське керівництво. Воно отримувало не тільки високу заробітну плату, але й мало прямий доступ до матеріальних ресурсів, користувалося різними пільгами. У 1948 р. заробітна плата першого секретаря Львівського обкому партії становила 2 000 крб., другого секретаря – 1 800 крб. Завідувачі відділів отримували по 1 600 крб.; зав. сектором – 1 250, інструктори – по 1 150 крб. Перший секретар Львівського міськкому партії отримував 1 900 крб., зав. відділом – 1 400, інструктори – 850 крб.³¹.

Порівняно високою була зарплата науковців та викладачів вищих навчальних закладів, особливо тих, які мали науковий ступінь доктора наук і вчене звання професора. У 1948 р., наприклад, посадовий оклад старшого наукового співробітника інституту АН УРСР у Львові становив 2 500 крб., а молодшого – 980 крб.³².

Дехто з представників творчої інтелігенції працював за сумісництвом і таким чином поповнював сімейний бюджет. У вищих навчальних закладах Львова постійно викладали художники місцевого відділення Спілки художників УРСР. І. Бойченко очолював кафедру малювання політехнічного інституту, а В. Бунов викладав у поліграфічному. Інші художники працювали в інституті ужиткового і декоративного мистецтва, в художньо-промисловому училищі, в дитячій художній школі, в театрах, музеях Львова³³. Викладали і композитори Львова. Серед них – В. Барвінський (до арешту), М. Колесса, Т. Маєрський, Р. Сімович³⁴. У 1949 р. з 46 дійсних членів Спілки архітекторів Львова 8 були викладачами вищих навчальних закладів³⁵. Підробляли також окремі лікарі, ведучи потайки приватну практику. Така діяльність засуджувалася владою, вважалася “одним з найбільших пережитків капіталізму”³⁶.

Щоб забезпечити стабільний достаток творчої інтелігенції, особливо тієї частини, яка намагалась виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а відповідно – й одержання надвисоких гонорарів. Право на виконання “найдорожчих” (у прямому і переносному розумінні) робіт митець мусив доводити особливою відданістю. В такому випадку він досягав фінансового становища, яке виділялося на загальному посередньому тлі. Гонорари художників Львова за тематичні роботи за творчими договорами в кінці 40-х років досягали навіть вісімнадцяти тисяч карбованців³⁷. Додаткові кошти інтелігенція отримувала і за ідеологічну пропаганду. Позаштатні лектори, які мали вищу освіту, одержували до 120 крб. за кожен прочитану лекцію³⁸.

Певним додатком до зарплати інтелігенції були суспільні фонди споживання, що йшли на фінансування соціально-культурних заходів. За рахунок цих коштів здійснювалися виплати на час хвороби, профспілкові відпустки, пенсії, на медичну допомогу, стипендії.

Фонди суспільного споживання певною мірою сприяли підтриманню матеріального рівня життя інтелігенції. В західних областях УРСР було поновлено довоєнне пенсійне законодавство СРСР. Зокрема, для працівників науки і вищих навчальних закладів пенсії призначалися по старості, чоловікам – при досягненні 60 років за наявності стажу науково-дослідної і педагогічної роботи не менше 25 років, жінкам – 55 років за стажу не менше 20 років, у розмірі 40% посадового окладу³⁹. Пенсійне законодавство СРСР 40-х років не враховувало дорадянський стаж науково-педагогічної роботи львівської інтелігенції. І тому перехід на пенсію для багатьох з них означав справжнє животіння. Це повною мірою відчув на собі, наприклад, О. Терлецький, відісланий після звільнення з посади доцента в університеті на пенсію. Розмір її становив 150 крб., тоді як прибиральниця одержувала 220⁴⁰.

Деякі місцеві художники похилого віку взагалі не отримували пенсії, у зв'язку з тим, що міністерство фінансів зарахувало їх до категорії представників вільних професій. До таких потрапили відомі в регіоні митці О. Кротохвиля-Відимська, А. Манастирський, Л. Труш, М. Воздїцька, С. Альбіновська, О. Курилас та ін.⁴¹. Для того, щоб покращити становище митців, які не отримували пенсії, їм постійно видавали різні грошові дотації, але це була мала і непостійна допомога. Серед західноукраїнських митців, які мали персональні пенсії, були Д. Лук'янович та М. Яцків⁴².

Дослідити певні аспекти рівня життя інтелігенції на початку 50-х років допомагають матеріали бюджетних обстежень родин, які зберігалися в радянських архівах під грифом “секретно”. Дохід на сім'ю у 1952 р. у родині лікарів становив 5 862 крб., вчителів – 4 533 крб., середнього медперсоналу – 3 859 крб.⁴³. Аналізуючи вибіркоче дослідження домогосподарств, видно, що у 1952 р. більшість коштів з бюджету учителів, службовців, науково-технічних працівників йшла на продукти харчування. Так, лікарі витрачали на них 1 711 крб., тоді як на одяг, білизну, тканини, взуття, галантерейні вироби – 425 крб. На оплату житла і комунальних послуг йшло 214 крб. Учителі за згаданими пунктами витрачали такі суми: 2 989, 1 061, 345 крб.⁴⁴.

У повоєнні роки для багатьох інтелігентських родин гострою залишалася житлова проблема. Коштів на індивідуальну забудову не було, до того ж, дефіцитними були будівельні матеріали. Тому надії були лише на отримання квартир у будинках, які націоналізувала держава. У 1944 – 1946 рр. у місті вивільнився значний житловий фонд у зв'язку з переселенням польського населення, виїздом багатьох українських сімей на Захід. Як правило, після арештів і депортацій житло конфісковувалося. У звільнені квартири масово поселялися прислані зі східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу вчителі, лікарі, науковці, інженерно-технічні працівники. Дуже швидко виявилось, що мігрантів прибуло стільки, що на всіх не вистачає житла. У 1945 р. чимало вчителів, які прибули на роботу до Львова, змушені були ночувати на вокзалі, у знайомих, у класних кімнатах⁴⁵. В університеті не мали житла 4 професори, 4 доценти, 4 старші викладачі, 4 асистенти. В політехнічному інституті 16 викладачів потребували помешкання, в педінституті – 40, у медінституті – 36, у ветеринарному – 25, в інституті радянської торгівлі – 9⁴⁶.

Подібна ситуація була і серед інших груп інтелігенції. У доповідній записці завідувача сектором образотворчого мистецтва начальникові Львівського обласного відділу мистецтв при облвиконкомі про умови праці й побуту художників міста зазначалося: “Демобілізовані офіцери, орденоносці, художники Леонов, Сіпер, Любчик, Ліщенер, Левицький, Борейко без квартир художник Курилас і художник Ліщинський проживають в тісних напіврозвалених приміщеннях. Художники Манастирські

(батько і син) з родиною мешкають в одній кімнаті, в якій працювати художникам зовсім неможливо”⁴⁷. У зв’язку з таким становищем міська влада намагалася розв’язати проблему шляхом перерозподілу наявного житлового фонду. Почали практикувати ущільнення житла, суть якого полягала в тому, що до власників окремих впорядкованих квартир підселяли співмешканців. Було прийнято рішення заселяти навіть підвальні і напівпідвальні приміщення. Житлова проблема спричинила на початку 50-х ХХ ст. років зменшення міжреспубліканської міграції до Львова⁴⁸. Заступник голови Комітету у справах мистецтв України О. Пащенко, наприклад, у своєму листі до заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. Бажана у червні 1946 р. просив не скеровувати до Львова чергового художника, аргументуючи це тим, що з 10 родин художників, надісланих до міста, жодна не дістала житла у Львові. “Якщо ж новоприбулому художнику, – зауважував він, – якимось чином пощастить одержати квартиру позачергово, то це тільки викличе додаткове роздратування і ще більш ускладнить і без того розхитаний моральний стан цієї організації”⁴⁹.

У міському і районних житлових управліннях Львова у ці роки панував безлад, свавілля і беззаконня. Так, вчителям СШ № 8 Гуменюку і Буднику райвиконком виписав ордери на квартири, але ордер на це помешкання також отримав і вселився в нього начальник районного управління КДБ⁵⁰. Демобілізований з армії художник Є. Левханян отримав ордер на квартиру, але її зайняла інша сім’я, що теж мала відповідний документ. Незважаючи на рішення районного і міського виконкомів, Є. Левханян залишився без помешкання. У квартиру художниці А. Слоневської (дочки І. Труша) вночі вселено сім’ю, а її речі без жодних на це підстав викинуто. Художник Свідерський на законних підставах мешкав у квартирі на вулиці Дверницького, 49, але його разом із сім’єю за розпорядженням обласного прокурора міліція з помешкання виселила⁵¹. Подібних прикладів можна навести багато.

У своєму виступі на ІХ сесії Львівської міської ради депутатів трудящих в 1952 р. Г. Устименко зазначав, що ще понад 35 вчителів Львова не мали на той час помешкань. Учителька Чабанова змушена була жити в кімнаті СШ № 30, а директор семирічної школи № 3 займав дві класні кімнати⁵².

Вільне житло з’являлося у Львові внаслідок масових депортацій місцевого населення у віддалені райони Союзу. Крім мотивів ідеологічного характеру, ці виселення мали і практичну мету – новій владі потрібно було поселяти ті тисячі людей, що мали здійснювати “соціалістичні перетворення” в економіці, науці і культурі. Захопити добрі квартири насамперед вдавалося тим, хто мав реальну владу. Вони комфортно облаштовувалися у чужих помешканнях. Про це колоритно розповідає у своїх спогадах письменник Анатолій Дімаров, який за “відступне” поселився у квартирі відставного полковника, який перебрався у власний будинок. “На професорській колонії, – зауважував письменник, – тепер професурою і не пахло. Всі особняки захопили відставники від майорів аж до генералів, які щільно обсіли міста України. Вихідці із Смоленщини, Московщини та інших регіонів неосяжної Росії, вони навіть не думали повертатися додому – осідали на Україні. Їх охоче приймало начальство, надаючи поза чергою квартири, будинки, щедро нарізаючи землі під забудову – команда на це, либонь, надійшла з самої Москви, без команди з Москви ніхто в той час не смів і дихнути”⁵³.

І все ж, значна частина вчителів, лікарів, викладачів вищих навчальних закладів і технікумів, працівників творчих спілок поліпшили свої житлові умови. Вживалися заходи щодо забезпечення житлом і спеціалістів промисловості, транспорту й зв’язку. Надавалася навіть додаткова площа для кабінетів, творчих приміщень. Учені от-

римали право на додаткову житлову площу не менш як 20 кв.м. У кінці 40-х років у Спілці художників Львова більшість мали майстерні, площа яких становила від 30 до 40 кв. м. Дехто з художників мав більші майстерні, аніж помешкання⁵⁴. Хоча і тут були не малі складнощі Будинок по вул. Ватутіна, де розташовувалися майстерня і помешкання скульптора І. Севери, зайняли військові – тут мав розміститися штаб Прикарпатського військового округу. Скульпторові наказали звільнити приміщення, але не надали іншої майстерні, де б він міг перенести свої розпочаті твори. Солдати розбили двері приміщення і викинули на вулицю все, що там було, більшість робіт скульптора були тоді втрачені. Протягом кількох років львівською владою всіх рівнів приймалося багато рішень про надання майстерні скульптору, професорові І. Севері. У кінцевому результаті йому надали майстерню, яку перед війною займав Олекса Новаківський (була вона живописна, а не скульптурна), крім того дуже зруйнована⁵⁵. Хатня обстановка тих представників інтелігенції, кому пощастило отримати житло, була досить скромною, не вистачало домашнього начиння, меблів.

Поступово у повоєнному Львові покращувалися умови праці і відпочинку інтелігенції. У 1948 р. при вищих навчальних закладах міста почали діяти швейні, взуттєві майстерні, що обслуговували виключно викладачів і студентів⁵⁶. Деякі групи інтелігенції мали свої професійні клуби, у яких проводилися творчі зустрічі, вечори відпочинку. У місті функціонували Будинок архітектора, Будинок учених⁵⁷. Творчі Спілки через профспілкові організації сприяли медичному і санаторно-курортному обслуговуванню своїх членів і їх сімей, видавалися безкоштовні путівки або дотації до них. Частина митців змогла відпочити на курортах Моршина, Трускавця, у Криму, на Кавказі. Деяким представникам інтелігенції навіть виділялися кошти на ремонт квартир⁵⁸.

Щоб привернути інтелігенцію на свій бік, влада використовувала до окремих її представників заходи морального і матеріального заохочення. У січні 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденом Леніна директора Львівського історичного музею Б. Дудикевича і слухача Львівської обласної партійної школи М. Кіх⁵⁹. Заходом, який широко пропагувався через засоби масової інформації, було щорічне присудження Сталінських премій. Кандидатури ретельно добиралися, вивчалися їх анкетні дані, ступінь лояльності до влади. Премію було присуджено, зокрема, завідувачу кафедри історичної геології і палеонтології львівського університету О. В'ялову⁶⁰. Лауреатом Сталінської премії став у 1952 р. львівський композитор А. Кос-Анатольський⁶¹. У 1950 р. сталінську премію III ступеня присуджено групі акторів театру імені М. Заньковецької за виставу А. Хижняка “На велику землю”⁶². На початку 1950-х років серед акторів львівських театрів було 7 лауреатів Сталінських премій. Серед письменників Львова таку премію отримали Я. Галан і В. Беляєв⁶³. Отримання премії мало не тільки значний суспільний резонанс, а й було суттєвою матеріальною винагородою.

У повоєнний період у Львові утвердився своєрідний поділ населення на “східняків і західняків”. Це було помітно і в середовищі інтелігенції, як на побутовому рівні, так і в трудових колективах. У доповідній записці відділу ЦК КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу “Про ідейно-виховну роботу серед інтелігенції Львівської області” зазначалося, що в багатьох колективах є факти неправильних взаємовідносин між місцевими працівниками і тими, хто прибув зі Східних областей, зверхнє ставлення і недовіра до місцевих кадрів. У політехнічному інституті завідувач кафедри архітектурних конструкцій член партбюро Бедило вимагав розігнати кафедру нарисної геометрії, звинувачуючи місцевих викладачів у націоналізмі. Професор сільськогосподарського інституту Беркман заявив на адресу місцевих викладачів,

що всі вони “бандерівці”⁶⁴. У повоєнні роки часто траплялися випадки відвертого нехтування норм і традицій побутової поведінки галичан. Зокрема, загальноприйнятою нормою у західному регіоні було звертання один до одного лише на ім’я. Після війни остаточно утверджувалося усталене на більшості територій Радянського Союзу звертання на ім’я й по батькові⁶⁵.

У повоєнний період повсякдення населення Львова, в тому числі й інтелігенції, було складними. Тоді не вистачало найнеобхіднішого. Причинами низької якості життя інтелігенції УРСР були наслідки війни, пріоритетний розвиток важкої промисловості та військових програм, нехтування соціальною сферою з боку держави. Карткова система, яка діяла в УРСР з 1944 р. до 1947 р., забезпечувала мінімальні потреби у продуктах харчування та промислових товарах. Дефіцит якісних товарів народного споживання й недоліки в організації торгівлі і сфери послуг, громадського харчування відбивалися на добробуті, комфорті інтелігенції Львова, їхній трудовій активності. Поступово заробітна плата різних професійних груп інтелігенції підвищувалася, але, поряд із цим, зростали ціни на продукти харчування і промислові товари. Досить гострою у повоєнні роки у Львові була житлова проблема. Помешканнями забезпечувалися в першу чергу не рядові інтелігенти, а партійно-державне керівництво, працівники силових структур. Усі матеріально-побутові негаразди інтелігенція мала сприймати, як вимушені труднощі, невдоволення трактувалося режимом як “ідеологічні виступи”, що мало відповідні наслідки.

Соціальне становище інтелігенції Львова, як і більшості населення СРСР, не було стабільним і захищеним. Притаманні радянському суспільству суперечливі тенденції – вирізнення привілейованої верхівки номенклатури та зрівняльності розподільчих відносин щодо основної маси громадян – залишалися незмінними.

¹ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) // Україна на кризі віки. – Т. 13. – К., 1999. – 304 с.; Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20 – 50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – 350 с.; Сворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.). – К., 1998. – 235 с.; Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя і діяльності (40 – 50-ті рр.). – Чернівці, 2002. – 461 с.

² Бадяк В. У лещатах сталінщини. Нарис історії Львівської організації Спілки художників України 1939 – 1953. – Львів, 2003. – 204 с.

³ Ільницький М. Драма без катарсису: сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. – Львів, 1999. – 212 с.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО) – Ф. П-3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 5.

⁵ Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 202-203.

⁶ ДАЛО – Ф. Р-283 (Статистичне управління Львівської області). – Оп. 3. – Спр. 2199 (б). – Арк. 2-3, 8-9.

⁷ Там само. – Ф. П-4 (Львівський міський комітет Комуністичної партії України) – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 156.

⁸ Там само. – Ф. Р-2018 (Дрогобицький учительський інститут) – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 26.

⁹ Там само. – Ф. П-3 – Оп. 3. – Спр. 226. – Арк. 90.

¹⁰ Там само. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 117.

¹¹ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 117-119.

¹² Там само. – Ф. Р-1694 (Спілка радянських художників України у Львові). – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 21.

¹³ Там само. – Арк. 17.

¹⁴ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 57.

¹⁵ Там само. – Спр. 112. – Арк. 145-148.

¹⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / Ред. кол. Ю. Ю. Сливка. (відп. ред.) та ін. – Т. I. – К., 1995. – С. 292-293.

¹⁷ ДАЛО. – Ф. Р-1694. – Оп. 7. – Спр. 1767. – Арк. 3-5.

¹⁸ Там само. – Ф. Р-402 (Відділ народної освіти Львівської міської Ради депутатів трудящих). – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 100.

¹⁹ Там само. – Арк. 70.

²⁰ Там само. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 62.

²¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали... – Т. I. – С. 293.

²² Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції... – С. 228.

²³ ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 42-43.

²⁴ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 458. – Арк. 124.

²⁵ Крупина. В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України / Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1. – Ч. 1-2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2010. – С. 193.

²⁶ ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 47.

²⁷ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 453. – Арк. 28.

²⁸ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945 – 1955 рр. / Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1. – Ч. 1-2. – С. 163.

²⁹ ДАЛО. – Ф. Р-283. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 92.

³⁰ Там само. – Арк. 93.

³¹ Там само. – Ф. П-3. – Оп. 3. – Спр. 696. – Арк. 66.

³² Галайчак Т., Луцький О. Інститут суспільних наук: Сторінки історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану проф. Ю. Ю. Сливки / Упорядники: М. Литвин, О. Аркуша; ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів, 2000. – С. 32.

³³ ДАЛО. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 8, 9.

³⁴ Там само. – Ф. Р-1864 (Львівська організація Спілки композиторів України). – Оп. 1. – Спр. 3-5. – Арк. 7.

³⁵ Там само. – Ф. Р-1657 (Львівське відділення Спілки радянських архітекторів УРСР). – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 9.

³⁶ Там само. – Ф. Р-402. – Оп. 3. – Спр. 79. – Арк. 178.

³⁷ Там само. – Ф. Р-1694. – Оп.1. – Спр. 90. – Арк. 9.

³⁸ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція... – С. 184.

³⁹ Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939 – 1941). – Дрогобич, 2001. – С. 120.

⁴⁰ Галайчак Т., Луцький О. Інститут суспільних наук: Сторінки історії... – С. 32.

⁴¹ ДАЛО. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 46.

⁴² Бадяк В. У лещатах сталінщини... – С. 59.

⁴³ Там само. – Ф. Р-283. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 27-28.

⁴⁴ Там само. – Арк. 24, 29.

⁴⁵ Там само. – Ф. Р-402. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 100.

⁴⁶ Там само. – Ф. П-3 – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 117-119.

- ⁴⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали... – Т. I. – С. 366-367.
- ⁴⁸ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944 – 1996 рр.). (Етносоціальне дослідження). – Львів, 1997. – С. 54.
- ⁴⁹ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції... – С. 238.
- ⁵⁰ ДАЛО. – Ф. Р-402. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 100.
- ⁵¹ Там само. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 4.
- ⁵² Там само. – Ф. Р-402. – Оп. 3. – Спр. 79. – Арк. 178.
- ⁵³ Дімаров А. Прожити і розповісти // Березіль. – 1998. – № 3-4. – С. 34-35.
- ⁵⁴ ДАЛО. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 8-9.
- ⁵⁵ Горинь Б. У пошуках берега: Життя і творчість скульптора Івана Севери. – Львів, 1995. – С. 196-197.
- ⁵⁶ ДАЛО. – Ф. П-3 – Оп. 3. – Спр. 265. – Арк. 85.
- ⁵⁷ Там само – Ф. Р-1657. – Оп. 1. – Спр. 721. – Арк. 4.
- ⁵⁸ Там само – Спр. 17. – Арк. 30; Ф. Р-1657 – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4; Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 30; Ф. Р-1864. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7.
- ⁵⁹ Радянська Україна. – К., 1948. – 23 січня.
- ⁶⁰ Знатні люди Львова. – Львів, 1952. – С. 17.
- ⁶¹ Там само. – С. 39.
- ⁶² Там само. – С. 26.
- ⁶³ ДАЛО. – Ф. П-3 – Оп. 3. – Спр. 672. – Арк. 24.
- ⁶⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. I. – С. 512.
- ⁶⁵ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції... – С. 236.

Руслана Попп.

Повсякдення інтелігенції Львова в 1944 – 1953 рр.

У статті на основі архівних джерел розкриваються напрямки сталінської соціальної політики щодо інтелігенції в західному регіоні. Аналізуються основні джерела матеріальних надходжень та видатки різних професійних груп інтелігенції Львова. Висвітлюються проблеми житлового забезпечення інтелігенції міста, особливості взаємин на побутовому рівні.

Ruslana Popp.

Daily life of Lviv intelligentsia from 1944 to 1953.

This article reveals orientations of Stalin's social policy towards intelligentsia in the western region on the basis of the archived sources. It analyzes the main sources of financial support and expenses of various professional groups of intelligentsia in Lviv, elucidates the state of housing problem of the city's intelligentsia and the peculiarities of communication on the domestic level.

БОГОСЛОВСЬКІ ШКОЛИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І СЛОВАЧЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Однією з важливих умов для отримання в Православній Церкві автокефалії є її здатність самостійно готувати богословські кадри, вести освітню та професійну підготовку священнослужителів. Історичний аналіз літургійного і соціального служіння Церкви дає можливість зрозуміти важливість духовної та інтелектуальної підготовки священників. У тоталітарний час Церква була відсунута на периферію суспільно-політичного життя і не мала можливості повноцінно розвивати богословську освіту. Сьогодні відбувається переосмислення її ролі в суспільному житті. Створені добрі умови для функціонування богословських шкіл.

У науковій літературі це питання спеціально не вивчалось. Деякі сюжети, зокрема інформація про керівний склад, кафедри, наукові дослідження, були оглянуті в ювілейному збірнику¹, присвяченому Православному богословському факультету в Пряшеві, а також у роботах П. Кернашевича², П. Алеша³, Я. Зозуляка⁴.

У цій статті зроблена спроба на підставі історіографічних висновків та публікацій документів проаналізувати особливості становлення та функціонування богословських шкіл Православної Церкви Чеських земель і Словаччини в умовах існування Чехословаччини та в перше десятиліття після її розпаду.

Спроби самостійно навчати своїх майбутніх пастирів Православна Церква у Чехословаччині зробила ще в 20-х роках ХХ ст. Тоді діяли пастирсько-богословські курси з підготовки священнослужителів в Оломоуці⁵ та в селі Буштино на Закарпатті⁶. Ці курси під час німецької окупації функціонували в Риміціях у Літовлі⁷, а потім знову в Оломоуці. Проте вони не змогли забезпечити потрібного рівня навчання та необхідної кількості священників. Плани створити Семінарію у Східній Словаччині, а саме у Свиднику чи Ладомировій, не мали успіху через початок Другої світової війни⁸.

До середини 40-х років ХХ ст. основну підготовку православних священнослужителів у Чехословаччині проводили у богословських школах Югославії (Бітоль, Сремські Карловец, Сараєво, Белград, Презрен, Устина)⁹. Інші православні навчальні заклади, зокрема Свято-Сергієвий богословський інститут в Парижі, були недоступними для студентів в основному через фінансові причини.

Створення в травні 1946 р. Чехословацького Екзархату Руської Православної Церкви актуалізувало питання організації духовних шкіл для всебічної підготовки священнослужителів у Чехословаччині. Це стало для Екзархату першочерговим завданням. Перша богословська школа в Чехословаччині мала статус семінарії і була відкрита в Карлових Варах 14 листопада 1948 р. Її ректором став протоієрей Алексій Витвицький, настоятель карловарського храму свв. апп. Петра і Павла¹⁰. У 1949 р. семінарію перевели до Праги і розмістили в приміщенні Митрополії¹¹. Наступного року, згідно з урядовою постановою від 26 липня 1950 р., семінарію реорганізували в Православний богословський факультет (далі – ПБФ) з чотирирічним курсом навчання¹². За законом Чехословацької республіки “Про вищі школи” від 1950 р.

на цьому факультеті мала зосередитись духовно-освітня підготовка кадрів для всієї Православної Церкви в Чехословацькій Республіці¹³.

У тому ж 1950 р. факультет перевели до Пряшева і передали для його потреб матеріальну базу ліквідованої греко-католицької семінарії. Для проживання студентів збудували двоповерховий гуртожиток¹⁴. Керівництво факультетом здійснював декан спільно з Академічним сенатом факультету (у складі 7 членів) і Колегією декана (15 членів). Декан також очолив Вчену раду факультету. Три продекани допомагали йому в керівництві факультетом. З жовтня 1950 р. до Праги прибули всі професори і доценти факультету разом із деканом, професором, доктором богослов'я протоієреєм Йозефом Граділем. Вони в приміщенні президії Уряду склали присягу перед заступником Голови уряду і міністром у церковних справах Зденеком Фірлінгером. Від імені Православного богословського факультету вітальне слово виголосив Й. Граділ. Зі словом про значення вищої богословської школи до професорсько-викладацького складу звернувся Високопреосвященніший екзарх митрополит Єлевферій. Він, зокрема, зазначив:

“Що Православна Церква і віруючі очікують від Вас? Православна Церква і віруючі очікують, що Ви виховаєте достойних пастирів і достойних громадян своєї Вітчизни. Для цього необхідно, щоб навчання було не схоластичним, а правдивою і живою освітою розуму і серця майбутніх пастирів. Освічених пастирів народ поважає, пастирів же з особливим духовним настроєм він поважає і любить. Православна Церква і віруючі бажають, щоб із стін факультету виходили люди освічені і сповнені християнського духу. Підчас навчання не преклоняйтесь перед авторитетом інославних вчень, а будьте вірні Святому Письму і вченню отців і вчителів Церкви¹⁵”.

Після виступу митрополит мав розмову з професорським складом про діяльність факультету в майбутньому. Він наголосив, що зі стін факультету повинні виходити люди високоосвічені та глибокодуховні.

15 жовтня 1950 р. абітурієнти вперше зібралися в приміщенні факультету для співбесіди і вступних іспитів. Тоді на перший курс було прийнято 54 студенти¹⁶ із 140 охочих¹⁷. Навчання розпочалося 17 жовтня. Від самого початку факультет зіткнувся з великими проблемами: відсутність традиції богословської освіти, навчальних програм та посібників, брак кваліфікованих педагогічних кадрів, неналежна матеріальна база.

Декан факультету прот. Йозеф Кулгайм у промові, виголошеній на початку 1953 – 1954 навчального року, цю ситуацію прокоментував, що “до всього потрібно було виступувати шляхи, перевіряти все на досвіді, викладачі вчилися викладати, а студенти вчилися вчитися. Так створювався колектив факультету”¹⁸.

Спочатку на факультеті функціонувало шість кафедр: біблійних наук, систематичного богослов'я, філософії і апологетики, практичного богослов'я, історичних наук, суспільних наук¹⁹. Кафедру біблійних наук очолив о. проф. С. Балог. Там вивчали Святе Письмо Старого і Нового Завітів, біблійну археологію, біблійне богослов'я, дві біблійні (гебрейську і грецьку) та латинську мови. Першим завідувачем кафедри систематичного богослов'я було призначено проф. Л. А. Березовського. Навчальними курсами кафедри були догматичне богослов'я, яке включає в себе тріадологію (вчення про Святу Трійцю), христологію (вчення про Ісуса Христа), сотеріологію (вчення про спасіння), еклезіологію (вчення про Церкву), есхатологію (вчення про кінець світу) та порівняльне богослов'я, моральне богослов'я і сектознавство. Згодом стали вивчати вступ до православної духовності, православну духовність, християнську соціологію.

Кафедрою практичного богослов'я, де вивчали літургіку, гомілетіку, пастирське богослов'я, типікон, педагогіку, катехитіку, церковне право керував о. Іоан Кухтін (з 1956 р. – митрополит Празький і всієї Чехословаччини). Першим завідувачем кафедри історичних наук був призначений о. Петро Дудинський. Предметами кафедри були загальна церковна історія, історія Церкви в ЧССР, історія релігій, церковна археологія, патрологія. Кафедру філософії та апологетики очолив о. проф. Й. Кізак. Там вивчали апологетику (основне богослов'я), вступ до філософії, історію філософії, логіку, гомілетіку, місіологію, церковний хоровий спів. На кафедрі суспільних наук, якою керував проф. Б. Черкес, займались вивченням економіки, практичної політики, розвитку форм суспільства.

Система навчальних курсів, запроваджена для вивчення на Богословському факультеті, була апробована в духовних школах Руської, Грецької, Болгарської, Сербської та Румунської Православних Церков. На факультеті також вивчали церковнослов'янську, російську, українську, а згодом німецьку і англійську мови.

Навчання та літургійне життя були тісно пов'язані між собою. Студенти та викладачі факультету брали активну участь у духовному житті Православної Церкви, а також у різних гуртках і організаціях. Велике зацікавлення було до богословського гуртка, в якому брала участь уся спільнота факультету. Доповіді, реферати, статті та інші матеріали товариства публікували в студентському часописі “Православний богослов”.

На початку 50-х рр. Церква відчувала гостру потребу у священничих кадрах. Тому вже в 1951 р. було вирішено організувати при факультеті короткочасні пастирсько-богословські курси, на котрих студенти за короткий термін набували теоретичних і практичних знань, необхідних священнослужителю. Такі курси за три роки (1951 – 1953) підготували 80 священників²⁰. Після їх закінчення вони могли продовжувати свою освіту на заочному відділенні ПБФ.

Попри це, Церква й надалі потребувала священнослужителів, що змусило скоротити термін навчання на факультеті до 3,5 років. Перший випуск відбувся 27 лютого 1954 р.²¹. Дипломи отримали 34 студенти, 10 із них стали священниками під час навчання, решта готувалась до прийняття сану. Впродовж перших шести років факультет підготував 92 священники для православних храмів Чехословаччини, а до 1960 р. – понад 130 священників²².

Час успішного розвитку факультету тривав недовго. З його діяльністю почали активно боротися чиновники різних рівнів комуністичного режиму. Було зроблено шість спроб позбавити факультет його приміщень. Однак жодна з них не була реалізована²³. Спроби вплинути на діяльність факультету робились також через військових та районне управління Міністерства народного здоров'я в Пряшеві, яке хотіло розмістити в будівлі факультету дитячу лікарню. Не вдалася й спроба перетворити факультет на екуменічний з тим, щоб згодом усунути з нього православних викладачів і студентів. Коли ж усі ці намагання не дали результату, були використані інші методи. Зокрема, запроваджено певне обмеження щодо кількості викладачів (п'ять викладачів і секретар, як державний наглядач) та студентів (не більше 5-6 осіб на курсі). Були випадки, що на курсі навчався лише один студент, а усіх їх разом було дев'ять²⁴, або не було жодного студента (1972 – 1973, 1976 – 1977, 1980 – 1981, 1982 – 1983, 1990 – 1991)²⁵. Дозвіл на навчання видавав окружний церковний секретар, який мав зробити все, щоб майбутніх студентів-богословів було якнайменше. Православним дозволялось видавати на рік конспект лише з одного предмету, в той час як римо-католикам – 4, евангелістам – 2²⁶.

Незважаючи на те, що Міністерство культури і освіти декларувало рівність оплати праці у всіх університетах держави, в тому числі й богословських, зарплата викладачів Православного богословського факультету була на 50% менша, ніж на інших факультетах. Один із співробітників Міністерства культури після виходу на пенсію під час приватної розмови сказав: “Ми отримали завдання знищити вас розумово, послабити, але ви це пережили. Сьогодні ми розуміємо, що помилялись”²⁷.

Незважаючи на усі труднощі та випробування, школа виховала освічених і відданих своїй справі людей, яким вдалося виїхати за кордон і отримати там ґрунтовніші знання. Після повернення ці знання і набутий досвід були використані на факультеті.

Богословський факультет підтримував дружні стосунки із закордонними богословськими школами, де регулярно навчалися і підвищували кваліфікацію викладачі, студенти і випускники. У 1952 – 1990 рр. факультет надав 27 докторських ступенів *honoris causa*²⁸, переважно відомим зарубіжним богословам. Серед них були Николай (Ярушевич), митрополит Крутицький і Коломенський (1954); Філарет (Денисенко), митрополит Київський і Галицький, Екзарх України (1980); Дамаскін (Папаандреу), митрополит Швейцарський Константинопольського патріархату (1987); Димитрій І (Пападопулос), архієпископ Константинополя – Нового Риму, Вселенський патріарх (1988) та ін.

Вони були удостоєні цього звання за активну пастирську та плідну науково-богословську діяльність. Всі удостоєні *honoris causa* при врученні їм диплома виголошували відповідну промову. Зокрема, Екзарх України митрополит Філарет відзначив:

“У православному розумінні ступінь доктора богослов'я – це і висока честь, і великі обов'язки перед Церквою. Тому на зворотньому боці руського православного докторського хреста викарбувані слова Ісуса Христа із Євангелія від Матфея: “Хто виконає і навчить, той великим назветься в Царстві Небесному” (Мф 5-19)²⁹.

Впродовж досліджуваного періоду успішно розвивалась наукова та видавнича діяльність факультету. Богослови факультету друкували свої наукові статті в “Православному богословському збірнику”, який видавала Православна Церква в Чехословаччині. Це наукове видання виходило неперіодично в 1967 – 1989 рр. обсягом 100-200 сторінок формату А 4. Згодом була перерва, але вже в 1992 р. видання відновилося під грифом Університету П. Шафарика в Кошицях в обсязі приблизно 150 сторінок формату А 5. Починаючи з 1996 р. воно виходило під егідою Православного богословського факультету Пряшівського університету таким же форматом.

У 80-90-х роках минулого століття богослови факультету розробили та видали навчальні посібники та лекційні курси, монографії та наукові дослідження. Так, ряд навчально-методичних праць з біблійної історії та патрології написали проф. Ш. Пружинський (*Patrológia I. Bratislava, 1969. 206 s.; Patrológia II. Bratislava, 1980. 262 s.; Úvod do Svätého Písma Nového Zákona. Bratislava, 1977. 267 s.; Patrológia I. Bratislava, 1990. 462 s.*). Автором робіт з догматичного богослов'я був проф. І. Белейканич (*Pohľad do dejín pravoslávnej dogmatickej teológie. Prešov, 1999. 210 s.; Katolícky katechizmus z pohľadu pravoslávnej teológie. Prešov, 1998; Pravoslávne dogmatické bohoslovie I. Prešov, 1995; Pravoslávne dogmatické bohoslovie II. Prešov, 1996*). Праці з літургії написав доц. П. Комарнік (*Pravoslávna liturgia I. Prešov, 1999. 266 s.; Úvod do dejín svätej liturgie. Bratislava, 1980. 89 s.; Svätá liturgia – liturgia katechumenov I. Bratislava, 1987. 147 s.; Svätá liturgia – liturgia verných II. Bratislava, 1988. 153 s.*). У сфері церковної історії працював проф. П. Алеш (*Cirkevné dejiny. Bratislava, 1978. 327 s.; Cirkevná archeológia I. Bratislava, 1985. 126 s.*) С. Горкай упродовж 1957 – 2000 рр. опублікував в науково-

богословських та спеціальних періодичних виданнях 360 статей та наукових розвідок, а Я. Шафін за 1994 – 2000 рр. – близько 80 наукових статей. Питаннями візантології займався проф. О. Авенаріус (*Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v 6.-12. storočí: K problému recepcie a transformácie*. Bratislava, 1992; *Byzantský ikonoklazmus 726-848: Storočie zápasu o ikonu*. Bratislava, 1998.; *Dejiny Byzance*. Praha 1992).

З 1996 р. факультет взявся за реалізацію ряду наукових проектів. Один з них, біблійний, зорієнтований на повний переклад св. Письма Нового Завіту словацькою мовою, наукові коментарі до певних книг. Всього планувалось видати 28 томів. Кафедра практичного богослов'я взялась за реалізацію двох літургійних проектів³⁰. Перший був спрямований на вивчення таїнств Православної Церкви (7 томів); його керівником був викладач кафедри о. Ш. Шак. Другий проект досліджував літургії Сходу і Заходу від апостольських часів до сучасності (5 томів). Керівником цього проекту було призначено о. проф. П. Комарніка.

Патристичний проект ставив за мету переклади святоотцівської літератури словацькою, а також вивчення тих творів Святих Отців, які були маловідомими в Чехії та Словаччині (планувалось видати 45 томів)³¹.

Провідні викладачі факультету брали участь у відомому грантовому науковому проекті “З релігійної і церковної історії Східної Словаччини в XVII – XX ст.”, який розроблявся у 1997 – 2000 рр.³². Керівником проекту був о. проф. П. Комарнік.

В 1999 р. розпочато історичний проект³³. Він включав дослідження історії Православної Церкви Чеських земель і Словаччини від часу святих Кирила і Мефодія до сучасності. Планувалось видати 18 томів.

Наприкінці 1990-х років кафедра систематичного богослов'я розпочала виконання проекту “Православ'я у стосунку до інших християнських конфесій і релігійних об'єднань”³⁴. Його керівником було призначено о. проф. І. Белейканича. Наукова спрямованість проекту в тому, що православні богослови і священнослужителі отримали можливість дослідити і вивчити богослов'я інших християнських конфесій і релігійних спільнот. Викладачі факультету були також залучені до розроблення проекту, який передбачав підготовку підручників з релігії для середніх шкіл. Актуальні теми з богослов'я розробляли докторанти факультету. Серед них Б. Сеніч, П. Новак, М. Петранін, Б. Вопршалеk, А. Брасова та ін.

Усі проекти потребували великої кількості спеціалістів – богословів і мовознавців. З тієї причини багато студентів-випускників факультету навчались у богословських та інших навчальних закладах Афін, Салонік, Нью-Йорка, Оксфорда, Сиднея³⁵.

У 1990 р. Богословський факультет, який до цього був самостійним навчальним закладом, за урядовою постановою, увійшов до складу Університету ім. П. Шафарика в Кошицях. Вхідження факультету до вищого світського навчального закладу мало ряд важливих переваг. По-перше, воно вимагало від викладачів постійного вдосконалення професійного та наукового рівнів. По-друге, хоча навчання студентів проводилося в класичному освітньому полі (перевага у вивченні богословських предметів), усе таки постійно оновлювався і поглиблювався зміст курсів та навчальних програм, методів дослідження. Вдосконалювалися плани та навчальні програми з урахуванням потреб Церкви та суспільства. По-третє, факультет отримав можливість готувати не тільки священнослужителів, а також православних викладачів релігієзнавства та етики, які могли працювати в школах і в соціально-благодійних інституціях.

Керував факультетом декан о. проф. М. Герка з двома про деканами: о. проф. П. Комарнік – з навчально-освітньої роботи, а о. О. Цап – з наукової роботи та

контактів із зарубіжними країнами. Навчання на факультеті стало п'ятирічним³⁶. Воно завершувалось захистом магістерської роботи.

Позитивно була оцінена і його співпраця з іншими факультетами університету. Відбувся швидкий професійний ріст викладачів. В 1990 – 1991 рр. успішно захистили докторські дисертації викладачі факультету прот. Ш. Горкай, прот. П. Комарнік, прот. І. Белейканич³⁷. Декан Богословського факультету о. проф. М. Герка, продекан о. О. Цап стали членами академічного сенату Університету ім. П. Шафарика.

В 1990 р. була створена кафедра педагогіки та психології. В цьому ж році кафедра основного богослов'я і філософії була розділена на кафедру основного богослов'я і соціології, а проблемами філософії почала відати новостворена кафедра філософії. Всі кафедри факультету були зареєстровані в каталозі наукових інституцій Словацької республіки.

Стало можливим видавати лекційні курси та навчально-методичні матеріали без кількісного обмеження. Тільки за 1994 – 1995 рр. факультетом було видано 19 підручників з богослов'я та церковної історії³⁸.

Станом на 1996 р. на факультеті навчалось 75 студентів денної та 92 – заочної форм навчання³⁹. Викладацький штат склали 3 професори, 2 доценти, 6 викладачів та асистентів, 8 викладачів для світських предметів. За час перебування факультету в структурі Університету ім. П. Шафарика почесним докторським ступенем *honoris causa* було нагороджено сімох відомих православних богословів. Серед них проф. Віталій Боровий (Росія), проф. Олександр Князев (Франція), проф. Іон Бріа (Румунія), проф. Власіос Фейдас (Греція), проф. Іоан Мейєндорф (США), прот. Мирослав Музік (ЧСР), проф. Константин Сабев (Болгарія)⁴⁰.

1 січня 1993 р. Чехословаччина мирним шляхом розпалася на Чеську і Словацьку Республіки. Поділ на дві незалежні держави хоч і дещо видозмінив церковні структури, але зберіг єдину Церкву. Переміни відбулися як у державній, так і церковній сферах. Виникли нові умови для розвитку вищої освіти.

Рішенням Національної Ради Словацької Республіки 1 січня 1997 р. був створений Пряшівський університет. На основі закону Національної Ради Словацької республіки “Про вищі навчальні заклади” № 361/1996 Православний богословський факультет був приєднаний до Пряшівського університету як один з його факультетів. Керівництвом ним в 1994 – 2000 рр. здійснював декан о. проф. Ш. Пружинський та три продекани. В структурі Богословського факультету діяли Наукова рада (голова, секретар та 12 членів), Академічний сенат (голова та 6 членів) та Редакційна комісія (голова та 3 члени).

В 1998/99 навчальному році, за розпорядженням декана, розпочала працювати кафедра візантології. Обґрунтуванням послужило те, що у всіх відомих університетах світу (Росії, Німеччини, Франції, США, Великої Британії, Греції та ін.) такі кафедри працювали⁴¹. Так, станом на 2000 р. на Православному богословському факультеті Пряшівського університету функціонувало 9 кафедр: біблійних наук, систематичного богослов'я, практичного богослов'я, церковної історії, основного богослов'я і соціальної праці, візантології, філософії, церковного права, педагогіки та психології⁴².

Були впроваджені стаціонарне і заочне навчання та екстернат. Навчання завершувалось захистом дипломної роботи. З 1952 – 1992 рр. диплом факультету отримало 264 студенти, а за період з 1993 – 2000 рр. – 155 студентів⁴³. На факультеті була відрита докторантура за фахом “православне богослов'я” з трирічною денною та п'ятирічною заочною й екстерною формами навчання. Випускник докторантури отримував ступінь “доктора філософії” (PhD.).

Студенти, які успішно закінчили докторантуру, допускалися до написання дисертації на здобуття академічного ступеня “доктор богослов'я” (ThD). З 1954 – 1991 рр. такий ступінь здобули 6 науковців з Чехії, 10 – з Словаччини, по 2 – з СРСР та Угорщини, по одному – з Польщі, Болгарії, Румунії та США⁴⁴. Факультет має також право надавати вчені звання доцента і професора.

Крім Богословського факультету в Пряшеві, на території Чехії і Словаччини функціонували й інші православні богословські школи. Зокрема, з 1973 р., згідно з рішенням Священного синоду Православної Церкви, була запроваджена післядипломна програма для священників⁴⁵, яка була однією з форм безперервної освіти після здобуття вищої. Обсяг і зміст освіти визначався реальними потребами Церкви. Спочатку це були місячні лекції і дискусійні бесіди духовенства Пряшівської та Михайлівської єпархій (Словаччина). В Оломоуцько-Брненській єпархії в цей період запрацювала програма “пастирсько-мирянських курсів”, до якої було з часом залучено і духовенство Празької єпархії (Чехія).

Події “оксамитової революції” 1989 р. стали дійовим поштовхом до відкриття філіалу Богословського факультету Пряшівського університету в Оломоуці під назвою “Дистанційний заклад для навчання поза роботою”⁴⁶. Для читання лекцій до Оломоуца були запрошені професори та викладачі факультету. З приєднанням в червні 1990 р. Православного богословського факультету до Університету ім. П. Шафарика, “Дистанційний заклад” теж став його складовою частиною.

З 17 жовтня 1990 р. в приміщенні Єпархіальної Ради Оломоуцько-Брненської єпархії розпочалось регулярне навчання. На перший курс 1990 – 1991 навчального року прийняли 16 студентів. Керівником закладу призначено проф. прот. П. Алеша. До навчального-педагогічного процесу були залучені декан ПБФ доктор богослов'я прот. Мілан Герка, викладачі факультету прот. Імрїх Белейканич, прот. Олександр Цап, прот. Штефан Пружінські⁴⁷. Для читання лекцій запросили Оломоуцько-Брненського єпископа Христофора. Навчальні програми були узгоджені з програмами для студентів заочного відділення Богословського факультету в Пряшеві. Проте студенти цього навчального закладу могли здобути тільки одну спеціальність – “православне богослов'я – священник”. Тут навчалися студенти з Чехії і Словаччини⁴⁸. В Оломоуцько-Брненській єпархії був створений спеціальний церковний благодійний фонд для того, щоб 7 вересня 1991 р. відбулось урочисте відкриття відновленого приміщення цього навчального закладу.

Значної матеріальної шкоди Оломоуцький навчальний заклад зазнав унаслідок катастрофічної повені 9 липня 1997 р., коли всі приміщення були затоплені. Зусиллями державних і церковних інституцій, у тому числі й пожертвами ПБФ, впродовж 1997 – 1998 рр. були відбудовані та відремонтовані приміщення філіалу, так що 1998 – 1999 навчальний рік розпочався вчасно. За період 1993 – 2000 рр. філіал факультету в Оломоуці випустив 20 студентів⁴⁹.

У 1989 р. була заснована Духовна семінарія, як структурна частина ПБФ зі своїм власним Статутом. Першим її ректором призначений о. Ян Зозуляк. В приміщеннях семінарії розмістилися семінарські аудиторії, а також бібліотека, кабінет іконописців, їдальня, гуртожиток спільні для студентів факультету та семінарії. Літургійна та молитовна практика студентів ПБФ та семінарії зосереджена в храмі св. Іоана Богослова, який розташований в приміщенні семінарії.

Бібліотека Православного богословського факультету з 1997 р. є частиною університетської бібліотеки Пряшівського університету. Вона має уже досить великий фонд богословської та соціологічної літератури. Окрім студентів факультету, фондами

бібліотеки цікавляться студенти інших факультетів та установ. Тут представлені не тільки православні періодичні видання, але й широкий спектр друкованих видань інших Церков, церковних громад, організацій.

Станом на 2000 р. бібліотечний фонд складав 21 088 томів⁵⁰. Річний приріст книг не сталий, більшість з них – це подарунки. Фінансовані витрати на закупівлю книг у 1999 р. становили 23 000 крон⁵¹. В 1999 р. розпочалася комп'ютеризація бібліотечного каталога. Це мало б полегшити читачам пошук потрібної літератури і пришвидшити видачу книг. Доступною була й база університетської бібліотеки.

З 1990 по 1996 рр. при єпархіальній раді Празької єпархії функціонувала Православна Кирило-Мефодіївська богословська школа. Вона мала також спеціальні богословські курси в Маріанських Лазнях⁵².

У 1990 р. зі згоди ректора Карлового університету у Празі проф. Радіма Палоуша та з благословення митрополита Дорофея, на той час Предстоятеля Церкви, сенат прийняв рішення про створення відділу Православного богослов'я в Карловому університеті. 11 грудня 1990 р. відбулося зарахування студентів для вивчення православного богослов'я. З 15 грудня 1990 р. розпочалися лекції з православного богослов'я для студентів заочного навчання на Гуситському богословському факультеті. Але тільки в 1997/98 навчальному році цей проект запрацював повноцінно.

Як видно, після Другої світової війни, коли православні різних національностей були об'єднані в одному Екзархаті, а пізніше в Автокефальній Православній Церкві, виникла можливість створити власну духовну школу. Два роки діяльності Духовної Семінарії в Карлових Варах, а пізніше – у Празі стали підготовкою до виникнення самостійного навчального закладу – Православного богословського факультету.

Метою усіх православних богословських шкіл, які діяли в досліджуваній період, була підготовка майбутніх священнослужителів, викладачів релігійних і етичних дисциплін, працівників у сфері православного богослов'я і соціального служіння, а згодом також співробітників церковних установ. Свою роботу вони організовували відповідно до законів Чехословаччини, а з 1993 р. – Чеської і Словацької республік та вчення Православної Церкви.

¹ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. – Prešov, 2000.

² Кернашевич П., прот. Десятилетний юбилей ПБФ в Пряшеве // Ежегодник Православной Церкви в Чехословакии. – Прага, 1960.

³ Алеш П., прот. Из жизни православного богословского факультета в Пряшеве // Журнал Московской Патриархии. – 1974. – № 7.

⁴ Zozuňák J. Orthodox theological faculty university of Prešov. – Prešov, 2001.

⁵ Ivan R. Obnova pravoslavia na území Slovenska v 20. storočí. – Prešov, 2007. – S. 100.

⁶ Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. – Ужгород: Карпати, 2009. – С. 119.

⁷ Aleš P., прот. Pravoslavna cirkev u nas. – Brno, 1993. – S. 38.

⁸ Ivan R. Obnova pravoslavia na území Slovenska v 20. storočí... – S. 100.

⁹ Aleš P., прот. Pravoslavna cirkev u nas. – S. 38; Гавриил (Кризина), ігумен. Православная Церковь в Закарпатье (век ХХ). – К., 1999. – С. 72.

¹⁰ Владимир (Иким), еп. Подворье Русской Православной Церкви в Карловых Варах, ЧССР. – Прага, 1987. – С. 18.

¹¹ Кирил (Поспишилл), игум. История Православия в Чехословакии // Православная мысль. – Прага, 1959. – № 3-4. – С. 229.

¹² Православный Богословский факультет начал свою деятельность // Свет Православия. – 1950. – № 9. – С. 140.

¹³ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 8.

¹⁴ Кернашевич П., прот. Десятилетний юбилей ПБФ в Пряшеве... – С. 29.

¹⁵ Православный Богословский факультет начал свою деятельность... – С. 140.

¹⁶ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 8.

¹⁷ Кернашевич П., прот. Десятилетний юбилей ПБФ в Пряшеве... – С. 29.

¹⁸ Алеш П., прот. Из жизни Православного богословского факультета в Пряшеве. – С. 3; Ефимов. И., свящ. Высшая духовная школа Православной Церкви в Чехословакии // Журнал Московской Патриархии. – М., 1954. – № 7. – С. 65.

¹⁹ Православный Богословский факультет начал свою деятельность... – С. 141.

²⁰ Ефимов. И., свящ. Высшая духовная школа Православной Церкви в Чехословакии... – С. 66.

²¹ Там же.

²² Кернашевич П., прот. Десятилетний юбилей ПБФ в Пряшеве... – С. 32.

²³ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 10.

²⁴ Tamtéž. – S. 11.

²⁵ Tamtéž. – S. 168-169.

²⁶ Tamtéž. – S. 11.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 173-175.

²⁹ Речь митрополита Киевского и Галицкого Филарета, Патриаршего Экзарха Украины, при вручении ему диплома доктора богословия Прешовского богословского факультета 20 мая 1980 г. // Журнал Московской Патриархии. – 1980. – № 10. – С. 41.

³⁰ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 59.

³¹ Zozuľak J. Orthodox theological faculty university of Prešov... – P. 8.

³² Noví profesori pravoslávnej bohoslovechej fakulty PU v Prešove // Pravoslávny kalendár. – 2003. – Prešov, 2002. – С. 65

³³ Pružinsky Š., прот. Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove // Pravoslávny kalendár. – 2000. – Prešov, 1999. – С. 89.

³⁴ Zozuľak J. Orthodox theological faculty university of Prešov... – P. 8.

³⁵ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 17.

³⁶ Pravoslávna bohoslovecká fakulta v Prešove UPJŠ v Košiciach // Mimoriadna príloha časopisu Odkaz sv. Cyrila a Metoda. – Prešov, 1996. – S. 21.

³⁷ Noví profesori pravoslávnej bohoslovechej fakulty PU v Prešove... – С. 65-66.

³⁸ Pravoslávna bohoslovecká fakulta v Prešove UPJŠ v Košiciach... – S. 21.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 175.

⁴¹ Tamtéž. – S. 82.

⁴² Zozuľak J. Orthodox theological faculty university of Prešov... – P. 10-18.

⁴³ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 165-172.

⁴⁴ Tamtéž. – S. 175-178.

⁴⁵ Studijný program 1999 – 2000. Pravoslávna bohoslovecká fakulta v Prešove. – Prešove, 1999. – S. 46.

⁴⁶ Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove... – S. 90.

⁴⁷ Тамtéž. – S. 90.

⁴⁸ Тамtéž.

⁴⁹ Тамtéž. – S. 92

⁵⁰ Тамtéž. – S. 88.

⁵¹ Тамtéž. – S. 88.

⁵² Konečný S. Pravoslávna církev na Slovensku po druhej svetovej vojne // Felekezetek, egyházpolitika, identitás. – Budapest, 2007. – S. 338.

Андрій Цебенко.

Богословські школи Православної Церкви Чеських земель і Словаччини в др. пол. XX ст.

У статті проаналізовано організаційне становлення та функціонування богословських шкіл Православної Церкви Чеських земель і Словаччини в 1945 – 2000 рр. Розглянуті питання підготовки педагогічних кадрів, навчального процесу. Досліджений процес унормування правових основ життєдіяльності цих шкіл у державі.

Andriy Tsebenko.

Theological Schools of the Orthodox church of Czech Republic and Slovakia in the second half of the 20th century.

Organizational development and functioning of the Theological Schools of the Orthodox church are analysed in the conditions of the existence of communist Czechoslovakia and in the first years after its disintegration. Attention is paid on political and religious factors which influenced on development of church educational institutions. The problems of training the pedagogical staff and studying process are examined. The difficult way of the legal fundamentals regulation of the activity of these schools in the state is researched.

СТРИЙСЬКА ШЛЯХТА XV – ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ

Стрийський повіт Перемишльської землі Руського воєводства Польського королівства займав територію нинішніх Стрийського і Сколівського районів Львівської області України. Більшість стрийських королівських і шляхетських сіл, що існували на початок XVI ст., знаходилися в радіусі 10 – 15 км від повітового центру. У річкових долинах залісненої гірської Сколівщини було всього 6 шляхетських сіл: Корчин, Крушельниця, Підгородці і Кропивник – в середній течії Стрия; Сколе і Тухля – на березі його найбільшого допливу Опір. На початку XVI ст. в Скольному та Тухлі було всього 8 ланів орної землі, проте площа басейну Опора сягала 1 000 кв. км, тобто складала майже половину всього повіту.

Перша звітка про стрийські королівські села датується червнем 1431 р.: Ягайло записав тоді 40 гривень на Стинаві якомусь Миколаю Раховському. За Варненчика стрийським старостою став сандомирський і львівський магнат Заклика Тарло. Після його смерті в 1466 р. стрийськими старостами виступають великий львівський землевласник руського походження Юрій Ходоровський (1469 – 1472), який поріднився з Тарлами, Ян Оссолінський (1482 р.) і після 1487 р. – вихідець з Малої Польщі львівський каштелян Фелікс Паневський, який в 1474 р. за 3 603 злоті викупив у Яна Пілецького сусіднє Жидачівське староство. Спадок каштеляна Паневського, який помер перед 1495 р., перейшов до його синів¹. Їхня сестра Барбара з 1 700 злотими приданого одружилася з сяноцьким шляхтичем Рафаїлом Гумницьким (1494 р.): брати володіли селами і в Сяноцькій землі. Старший з них – Аукт Паневський – в 1508 р. заплатив з фортеці, передмістя і двох десятків сіл Стрийського староства 18,5 гривень податку. Значна сума пояснюється не так кількістю населених пунктів, – до того ж, частина їх була спустошена недавніми татарськими набігами, як розмірами 6 найбільших сіл. Реєстр 1515 р. фіксує наявність в них 15 – 20 і навіть 25 – 26 ланів землі. Колись єдина Стинава розділилася на Нижню і Верхню відповідно з 11 і 7 ланами². За часів Владислава Ягайла розміри Стинави, як і інших стрийських сіл, були набагато меншими.

Нагваздани

Родове гніздо найбільших стрийських землевласників – поляків Нагвазданів – знаходилося на правобережжі Стрия, межуючи з володіннями жидачівців Даниловичів і Дідушицьких. Відомий з 1446 р. Юхно Нагваздан зі Станкова в 1469 р. показав люстраторам грамоти із записом 30 гривень на Станкові і 100 – на Лотатниках і повинен був доставити до Кракова купчу на села Жулин, Нянів і Стрілків. Заставні документи, мабуть, слід пов'язати з іменами Ягайла або Варненчика. У 70-ті роки пан Юхно придбав Нежухів на лівобережжі Стрия і тримав у заставі деякі львівські і перемишльські села Тарлів. У 1482 р. він мав намір продати всі 10 стрийських сіл за 4 000 злотих Рафаїлові Ярославському, проте операція чомусь зірвалася. Помер не раніше травня 1487 р.³

Юхно мав трьох синів і три дочки: Анна (дружина Бартоломея Губицького), Дорота – дружина Клеофаса, і Збігнева – дружина якогось війта Станіслава (1497 р.). Двоє братів – Ян (1471 – 1475) і Павло (1492 – 1496) – згадуються по 1 разу

в перемишльських і по 2 – у львівських записах⁴. Швидше за все, вони проживали в жидачівських селах Нагвазданів.

Третій син, Юрій Юхно, в 1491 р. отримав 200 гривен приданого за дружиною Катериною – дочкою львівського земського судді Гюнтера Сенявського, на початку XVI ст. придбав село Голобутів, яке межувало з Нежуховом, не пізніше як у квітні 1504 р. обійняв уряд львівського хорунжого. У 1508 р. з 7 сіл ним було сплачено 5 гривен 35 грошів податку⁵. Фалишем, Довгим та іншими селами, мабуть, володіли його брати.

Верчанські-Бранецькі

Відомий з 1446 р. Михайло Верчанський довгий час був, мабуть, єдиним – окрім старост і Юхна Нагваздана – стрийським шляхтичем польського походження. У 1469 р. він показав люстраторам привілей про пожалування Верчанам німецького права і купчу на Розгірці. Останнє село ще восени 1460 р. належало якомусь Яцькові з Розгірців. У березні 1475 р. Михайло за 80 гривен придбав село Татарське, що межувало з Верчанами. Шляхтянці Катерині (з сином Андрієм), які продавали село, воно дісталось від матері Олени, а та, у свою чергу, отримала його як 80-гривневе віно від кузенів Романа і Сенька⁶.

Михайло Верчанський помер на межі 80 – 90-х років. Його єдина дочка і спадкоємиця Марухна вийшла заміж за сина львівського судді Петра Бранецького Михайла. Старший син Марухни і Михайла Бранецьких, Ян “Верчанський”, сплачуючи борги матері, в квітні 1494 р. заклав половину Розгірців Іванові Братковському. Пізніше він осів на Львівщині, поступившись стрийськими володіннями молодшому братові. Розподіл володінь Яна і Станіслава Бранецьких стався на межі XV – XVI ст. Останній зі своїх часток Верчан, Підгірців, Татарського та Розгірців в 1508 р. заплатив 46 грошів (майже 1 гривну) податку. Підгірці, які межували з Верчанами, – очевидно, також придбання Михайла Верчанського. Із записів 1467 – 1468 рр. відомі Петро та Івашко з Підгірців. Слід додати, що в 30-ті роки XVI ст. Станіслав Бранецький був одружений із вдовою (дочкою?) Юрія Нагваздана Катериною, а їхній син Станіслав Бранецький в 40-і роки володів селами обидвох родів⁷.

Тешаровські

Власник найпівнічнішого стрийського шляхетського села Тешарів Стефан Лацка за Варненчика став державцею королівського села Угерсько, а помер в 1447 – 1449 рр. У Стефана було двоє синів: Івашко, Юхно, та дочка Маргарита – дружина львівського шляхтича Станка Мороховського (1450 р.). Івашко помер бездітним в 1472 – 1476 рр. Одружений з галицькою шляхтянкою Маланкою Золочевською (1471 р.), Юхно Тешаровський влітку 1480 р. заставив Угерсько Любенецьким, а помер на початку 90-х років. Запис від 13 березня 1498 р. згадує його синів – дідичів Тешарова Стаса, Івана та покійного Олехна. Їхня подальша доля невідома⁸.

Те ж саме можна сказати ще про 5 стрийських шляхетських родів. Власники Дубровлян брати Климак (Климент) і Мацей одну половину села перед груднем 1470 р. заклали за 150 гривен львівським шляхтичам Пшибенським, а другу продали в лютому 1471 р. також за 150 гривен Івашкові Братковському. Климент, позбувшись землі на Стрийщині, останній раз згадується в записі гродського суду від 15 липня 1473 р.⁹

Власник Розгірців Яцько розстався зі своїм дідичним селом в 60-ті роки. Важко сказати що-небудь певне і про долю колишніх власників Підгірців (1467 – 1468)

і Татарського (1475 р.)¹⁰. Дідичами Заплатаина, що межував з Нежуховом, були Гнат (1460 р.), Петро (1463 р.), Миць (1472 р.), Онацько (1472 – 1480) та Микита (1496 р.). Як і Тешаровські, Заплатинські відомі в 20-ті роки XVI ст.¹¹.

Державцею ще одного села, яке сусідило з Нежуховом, – Голобутова, – в 60 – 70-ті роки XV ст. був жидачівський шляхтич Миколай Чернейовський. Його син Ян у січні 1495 р. за 100 гривен заклав село Сенькові Братковському, а той після 1503 р. відступив Голобутів Юрієві Нагваздану¹².

Пукеницькі

Пукеницькі ведуть своє походження від Драгина Волоха, який на рубежі XIV – XV ст. отримав від Ягайла на умовах “perpetue donacionis” і служби 2 списами і 9 лучниками Чолгани та ряд інших жидачівських сіл по сусідству з Дідушичами і Задеревцем¹³. У списку свідків латинського варіанту медичкої судної грамоти 1404 р. він згадується між Михайлом Процевичем і Ходьком Чемеричем, а в руському перекладі – між Процевичем і Костьком Солнечковичем (“Драгун Волошин”)¹⁴. У червоноруських записях XV – початку XVI ст. його нащадки виступають як Чолганські, Чолганські з Пукеничів або Пукеницькі. Відомий з 1439 р. син Драгина Федько володів як Пукеничами, так і пожалуваннями Ягайла. Як жидачівський шляхтич, він підписав конфедерацію 1464 р. проти Одровонжів. У 60-ті роки інтереси Федька на Стрийщині енергійно захищав його син Івашко: у лютому 1469 р. перемишльський староста Яків Конецпольський у присутності короля звинувачував Івана в тому, що той, незаконно вступивши до дрогобицьких держань старости, повернув проти нього “зброю і образливі слова”¹⁵.

У померлого в 80-ті роки Федька, окрім сина, були чотири дочки: Маргарита – дружина галицького шляхтича Іванка Угерницького (1470 р.), Ганка – дружина Васька Рогожинського (1479 р.), одружена з Васьком Михайловським Уляна (1483 р.), і Олена – дружина Грицька Креховецького з Галицької землі (1487 р.). Відомі записам рубежа XV – XVI ст. Ілля, Васько та Андрій Чолганські, напевно, є синами Івашка. Ілля Пукеницький в 1508 р. заплатив з Пукеничів і тимчасово заставленого йому сусіднього королівського села Угерсько 44 гроші (0,92 гривен) податку. Реєстр 1515 р. свідчить про наявність в Пукеничах 7 ланів орної землі¹⁶.

Братковські

Власник Братківців, Березниці, Лукавиці та частини Нянова Івашко Братківський у земських записях 1446 і 1466 р. згадується як позивач або відповідач в тяжбах з найближчим сусідом Юхном Нагвазданом. Православне віровизнання не перешкодило йому обіймати в 1465 – 1482 рр. уряд стрийського гродського судді. Розширюючи свої володіння, він придбав в 1471 – 1477 рр. за 300 гривен Добрівляни (біля Нежухова), а в 1494 р. отримав в заставу від Яна Верчанського-Бранецького половину Розгірців. Остання згадка “Братківського-старшого” датується 7 листопада 1497 р. і пов'язана з конфіскацією Братківців за неучасть в посполитому рушенні¹⁷.

В Івашка було четверо синів і дочка Анастасія – дружина Іванка Криницького (1480 р.). Василь Братківський згадується лише в січні 1480 р. у момент здобуття 60 гривен віна за дочкою покійного галицького шляхтича Івашка Ском(о)рохського Анастасією. Богдан, який записав в березні 1492 р. 100 гривен віна дружині Марії Любенецькій, помер перед 1500 р., залишивши безіменних синів і дочку Ганну – дружину жидачівського шляхтича Дмитра Рожнятовського (1504 р.). Молодші сини судді, Сенько і Петро, до початку XVI ст. зуміли повернути конфісковані дідичні

села і в 1501 – 1503 рр. тримали в заставі Голобутів і дрогобицьке Уличне. Федько і Михайло Братковські, які заплатили в 1508 р. по 0,5 гривен податку зі своїх часток (половин?) Братківців, Лукавиці, Нянова, Березниці, Розгірців і Добрівлян, мабуть, були синами Богдана. Реєстр 1515 р. свідчить про наявність у Братківцях 11 ланів землі. В інших селах було по 3-6 лана¹⁸.

Колодницькі

Родоначальник К(о)лодницьких Лацько (“Філіп, інакше Лацько”) Тустановський незабаром після розподілу з братами 1447 р. став власником пожалуваних його предкам ще в 70-ті роки XIV ст.. Колодниці і Довголуки, а помер, мабуть, в 1462 р., залишивши трьох синів: Юрія, Леонарда і Андрія. На відміну від родичів Тустановських (з Дрогобицького повіту), брати до 60-х років устигли перейти на католицизм. Юрій 1469 р. отримав 50 гривен посагу за дружиною Катериною Мишлятицькою, 1491 р. брав участь у набігу на Меденичі і викраденні з цього дрогобицького села 200 овець, помер бездітним після квітня 1498 р. Здається, не залишив потомства і Леонард, який записав 1485 р. 138 злотих віна на половинах своїх часток Колодниці, Довголуці, Моностиря і Волі дружині Єлизаветі (дочці покійного Яцька Корналовського)¹⁹.

Молодший з братів, Андрій, в липні 1469 р. отримав 75 гривен віна за дружиною Софією, а 10 років опісля був убитий сусідами Любенецькими. У грудні 1479 р. 60-гривневе головництво – замість неповнолітніх сиріт Станіслава, Яна, Ганни, Марусі і Єлизавети – отримали їхні дядьки Юрій і Леонард. За записами початку XVI ст. відомий лише одружений з Софією Дуниковською Ян Колодницький, проте підкоморські записи 20 – 30-х років XVI ст. фіксують про п'ятьох братів: Станіслава, Яна, іншого Яна, Юрія та Андрія. Влітку 1532 р., під час процесу з Любенецькими, вони показали привілей Ягайла 1395 р. Запис 1524 р. називає Яна Колодницького жидачівським та стрийським суддею²⁰: напевно, брати володіли селами і в Жидачівському повіті. Інакше важко пояснити відсутність їхніх імен в реєстрі 1508 р.

Семигинівські

Відомий з 1460 р. сусід Нагвазданів Іван Голубець із Семигинова, проживши довге життя, помер у травні або червні 1496 р. Запис від липня того ж року навіть назвав його “старим Голубцем”. У родоначальника Семигинівських було четверо синів і незаміжня дочка Олюхна. Миклаш згадується лише один раз – влітку 1491 р. – у зв'язку із записом 100 злотих віна дружині Федьці – дочці самбірського шляхтича Миклаша Ільницького. Васько помер наприкінці XV – на початку XVI ст. Його син Ілля 29 квітня 1505 р. отримав 30 злотих за дружиною Олюшею Височанською і того ж дня передав їх Петрові Ільницькому як віно за своєю сестрою Софією. Молодший син Голубця Микита наприкінці XV ст. разом з Братковськими втратив свої володіння, в 1508 р. заплатив зі своєї частки поверненого 4-ланового Семигинова 8 грошів. Частки його братів були заставлені Гнатові Тустановському та Івашкові Гошовському-Корчинському²¹.

Любенецькі

Родоначальник Любенецьких Юрій згадується в записі від 2 листопада 1439 р. Запис 1442 р. свідчить про синів Юрія: Станіслава (Станка) та “його братів”. Їхні імена прозвучали лише в 1461 р. Це були Андрій та Ілько, “дідичі Любенеця”. Добре відомі з судових записів 70-х років Андрій та рідні брати Михно і Петро – швидше за все, син і внуки родоначальника Любенецьких. Андрій разом з Гнатом Тустановським

1471 р. викупив у Яна Коритка Трускавець. Помер в 1479 або 1480 р., залишивши синів Костька та Юрія і двох дочок: Меланю – дружину Олександра Татомира (1489 р.), і Марусю (Машу) – дружину спочатку Богдана Братковського (1492 р.), а потім Михайла Радилівського (1500 р.). Костько в серпні 1480 р. отримав у заставу від Юрія Тешаровського село Угерсько, а помер на початку XVI ст. Юрій, одружений з дочкою покійного Станіслава Радилівського Єлизаветою, в 1508 р. заплатив з часток Любенців, Трускавця, (третини?) Радилівичів та всього Угерська 3,5 гривни податку²².

Одружений зі львівською шляхтянкою Олюхною Балицькою Михно помер бездітним не раніше квітня 1494 р. Його молодший брат Петро пережив свою дружину Ганну (дочка жидачівського шляхтича Івашка Дулебського) і в 1508 р. заплатив з часток 6-ланових Любенців, Трускавця та заставленої Братковськими частини Розгірців 42,5 гроша (0,88 гривен) податку²³.

Крушельницькі

Згідно з підтвердженням 1556 р. короля Сигізмунда II Августа, Ягайло в 1395 р. подарував “село в Тустанській волості Крушельницю на річці Стрий” якимсь Іванові та Дем’яну²⁴. Назва волості примушує згадати не лише про дрогобицьке село Тустановичі, але і про староруську фортецю Тустань, яку, якщо вірити польському хроністові другої половини XIV ст. Янові Чарнковському, в 1349 р. захопили війська Казимира Великого. Люстрація 1564 – 1666 рр. повідомляла про городище Тустань – пункт збору мита з купців, що прямували до Дрогобича²⁵. Городище знаходилося між селами Урич і Підгородці, за 7 км від Крушельниці. Ще нижче за течією Стрия лежали Корчин і – у місці впадання до Стрия Опора – королівське село Верхнє Синьовидне. У XIII ст. там існував добре укріплений монастир Святої Богородиці, в якому зупинявся Данило Галицький, повертаючись в 1241 р. з Угорщини²⁶. У контексті вищевикладеного, здається, не буде надто сміливим припущення, що за часів незалежності Галицько-Волинського князівства ланцюжок пограничних службових сіл розкинувся не лише у верхів’ях Дністра (на території майбутнього Самбірського повіту), але і в середній течії Стрия.

Інформація про Крушельницьких у записах XV ст. вкрай скупа. Мілько в 1445 – 1446 рр. судився з Тетяною Криницькою. Грицько в 1462 р. заплатив 30 гривен з віна вдові бездітного Прокопа Крушельницького Тетяні і поступився своячці Федьці її частиною “maternalium bonorum” – третини гірських сіл Сколе і Тухля, зберігши за собою таку ж частку дружини. У 1471 р. за 70 гривен він придбав у Корчинських другу третину Скольного. 10 років опісля родич з боку дружини Федько Криницький за 60 злотих заставив йому свої частки Криниці і Кавського. Рідні брати Федько та Іван Крушельницькі, що держали їх в 1491 – 1494 рр., швидше за все, були синами Грицька. Восени 1497 р. частина Крушельниці, яка належала Іванові, була конфіскована Яном Ольбрахтом і передана Ауктові Паневському. Петро Крушельницький, який заплатив в 1508 р. зі своїх частин Крушельниці, Скольного та Тухлі 0,25 гривен²⁷, мабуть, був онуком Грицька.

Інші гілки роду в записах початку XVI ст. представлені двома Крушельницькими. Відомий з 1480 р. Лука був дідичем частини Крушельниці і тримав у заставі від Криницьких частини Криниці та Кавського. У червні 1501 р. він за 10 гривен поступився частиною Кавського Івашкові Тустановському. Дідич частини Крушельниці Стецько згадується у записі від 9 грудня 1505 р.²⁸

Корчинські

Безіменний сусід і сучасник родоначальників Крушельницьких залишив трьох синів: Івашка, Грицька і Каленика. Бездітний Каленик не згадується серед живих після квітня 1489 р., коли він за борг в 100 кіп грошів заставив свою частину Корчина племінникам Петрові і Меленю – синам Грицька. У лютому 1494 р. Мелень разом з племінниками – синами покійних братів Петра, Федька і Германа – судився з кузиною Марусею через дідичні володіння. Процес затягнувся до грудня 1505 р. Позивачами виступали дідичі частин Корчина: все той же Мелень, Герман, а також рідні брати Андрій і Олехно (Олександр) – сини покійного Федька. Олехно в 1508 р. заплатив зі своєї частини Корчина 6 грошів. Івашко Корчинський, який сплатив з частини Тухлі 0,25 гривен, мабуть, був сином Петра²⁹.

Старший син родоначальника Корчинських Івашко був одружений з Тетяною – співвласницею Сколього та Тухлі, а помер раніше березня 1446 р. Ця Тетяна (Таца) з початку 40-х років судилася з рідною сестрою Федею (Ходею) за права на дідичні села. Федя намагалася закріпити села за своїм сином Заньком, але той, здається, незабаром помер бездітним. Та ж доля спіткала якихось Петра та Давида зі Сколього. Невідома на ім'я сестра Тетяни і Феді була заміжньою за Грицьком Крушельницьким. На початок 60-х років Сколе і Тухля були остаточно розділені на 3 частини. Втім, Федя незабаром померла, і 2/3 обидвох сіл перейшли в розпорядження дітей Івашка та Тетяни. Остання в лютому 1445 р. була вже заміжньою за Симком Криницьким, але до цього, здається, встигла побути дружиною Прокопа Крушельницького³⁰.

У Івашка Корчинського та Тетяни були сини Федько і Івашко, і три дочки: Ганна – дружина Лукаша Мельновського (1467 р.), Федька – дружина Проця з Рудників, і Маруся – дружина жидачівського шляхтича волоського походження Юрека Гошовського (1471 р.). У 40 – 60-ті роки сестри двічі збиралися продати свою частину Корчина дядькам Грицькові та Каленику, проте ці плани, мабуть, так і не були реалізовані. Переділ власності, проте, стався: у 1469 – 1481 рр. Федько, Івашко, Ганна та Федька поступилися своїми частками Корчина і Тухлі Юрекові і Марусі Гошовським, а Сколього – Грицькові Крушельницькому. У 1474 р. володіння Гошовського були конфісковані за неучасть в поході проти угорців до Силезії, проте вже наступного року він викупив їх за 300 гривен у Яна Рицаря з Молодовичів³¹.

Юрек, який помер перед липнем 1492 р., мав сина Івашка і дочку Ганну – дружину Івашка Білінського. Івашко, який називався то Корчинським, то Гошовським, в червні 1501 р. отримав 80 гривен приданого за дружиною Марусею – дочкою покійного Гната Тустановського, а в 1508 р. заплатив зі своїх частин Семигинова, Тухлі і Сколього 0,75 гривен податку³².

Підгородецькі

Перші звістки про Підгородецьких датуються 7 березня 1475 р., коли Андрій Кудевич та Онисим Гарбачевич виклали по 100 гривен Янові Рицарю за конфісковані у них частини Підгородців. Того ж дня Онисим, Андрій, Іван Єшкович та дочка їхнього покійного (не обов'язково рідного) брата Лавра Уляна здійснили розподіл дідичного села, а саме чотирьох дворич і садиби. Численні записи 1478 р. свідчать про те, що згадана четвірка, м'яко кажучи, видавала бажане за дійсне. Список співвласників Підгородців виявився досить довгим. Це Борис і Машко Чиковичі, Яцько Кудевич, Нестор, Юрек та інші. Більшість записів з'явилися на сторінках гродських книг у зв'язку з тим, що шестеро Підгородецьких, а також сусіди, що “прилучилися” до них, Петро

Корчинський і Грицько Крушельницький, здійснили нічний набіг на садибу Марциша Рапчицького і вивезли звідти все коштовне майно³³.

Неважко здогадатися, що при такій кількості співвласників майже всі судові справи 80-х років XV – початку XVI ст. присвячені майновим суперечкам між представниками різних гілок Підгородецьких. Записи 80-х років повідомляють про те, що брати Кудевичі незаконно володіли дворищами рано осиротілих Юстини та Юрека. На рубежі XV – XVI ст. брати Стецько, Грицько та Дорош 5 років судилися з рідною сестрою Тетяною – дружиною тустанівського кметя Дороша, не бажаючи віддавати оцінену в 28 гривень її частину батьківського і материнського майна. При цьому половина дворища, що належала Стецькові, не один рік знаходилася в заставі у Петра Корчинського. Із записів 1505 р., окрім Стецька, Грицька та Дороша, відомі брати Федько і Андрій зі своїми племінниками Гаврилом та Миклашем; брати Грицько і Павло; Занько і ще один Грицько. Котрийсь із трьох Грицьків у 1508 р. заплатив 6 грошів – податок з 0,5 дворища-лану³⁴. Власниками інших 3,5 підгородецьких ланів укладачі податкового реєстру знехтували.

Кропивницькі

Кропивники (Кропивник), що знаходилися на кордоні Стрийського повіту, – між самбірською Ясеницею і дрогобицькими Тустановичами – в 30 – 40-і рр. XV ст. належали Тустановським. У результаті розподілу від 3 січня 1447 р. село дісталось Іванові Тустановському. Проте вже в березні того ж року співвласниками Кропивників виступають єдиноутробні брати Сидір і Кузьма Кропивницькі. Іван і Кузьма померли бездітними на рубежі 40 – 50-х років. Сидір, який став родоначальником Кропивницьких, мав синів Рашка та Йошка (Йосифа) і двох дочок: Настку – дружину Грицька Берендича з Турйого (1476 р.) і Оришку – дружину Івашка з Юрців (1478 р.). Вдова Сидора Ганна дожила до 1491 р., проте ще в листопаді 1468 р. поступилася синам своєю частиною Кропивників. Померлий в 90-ті роки Рашко залишив сина Івана, який на грудень 1505 р. ще був живим, і дочку Ганну – дружину Івашка Гостиславського (1502 р.). Йошко помер в 1504 або 1505 р. У 1508 р. 21 гріш з Кропивників заплатив Юрій Кропивницький. 6 років опісля він разом з Миколаєм та Фільком судився зі стрийським старостою Ауктом Паневським. Брати могли бути синами як Йосифа, так і Івана. До 1515 р. в Кропивниках було 4 осаджених лани, проте “*pop per Ungaros desertus*”³⁵.

Стрийська шляхта XV ст. багато в чому нагадує своїх сусідів з Дрогобицького повіту³⁶. Напередодні введення польського права стрийськими селами володіли 20 – 30 шляхтичів, що належали до 13 – 18 родів. Ними були католики Юхно Нагваздан і Михайло Верчанський і православні: Стефан Лацка Тешаровський, Федько Чолганський-Пукеницький, Лацько Тустановський-Колодницький, Іван Семигинівський, Юрій Любенецький, троє братів Корчинських, двоє Кропивницьких, декілька Заплатинських, Крушельницьких та Підгородецьких, можливо, хтось зі згаслого роду власників Скольного і Тухлі. Продавці Добрівлян, Підгірців, Розгірців і Татарського могли бути жителями і Стрийського, і сусіднього Жидачівського повітів. Більш-менш вірогідні дані про походження шляхетських володінь стосуються лише Колодницьких, Крушельницьких і Пукеницьких, проте немає жодних сумнівів, що більшість місцевих родів своїм становим піднесенням зобов'язана Владиславу Ягайлу.

На початку XVI ст. стрийська шляхта – це більше 40 повнолітніх землевласників чоловічої статі з 13 родів: Юрій Нагваздан, Станіслав Бранецький-Верчанський,

Стас і Іван Тешаровські, троє Пукеницьких, бездітні Сенько і Петро Братковські, їхні племінники Федько і Михайло, п'ятеро братів Колодницьких, Микита Семигинівський з племінниками, кузени Петро і Юрій Любенецькі, троє Крушельницьких, шестеро Корчинських, дюжина Підгородецьких, троє Кропивницьких, декілька Заплатинських.

У матеріальному плані стрийські роди доречно розділити на 3 групи. Перша представлена власниками десяти сіл Нагвазданами. Юрія Нагваздана, який заплатив в 1508 р. з 6,5 сіл майже 6 гривен податку, можна поставити в ряд можновладців. Бранецьких, Братковських і Любенецьких ми б віднесли до середніх землевласників. Помірні розміри податків з 4,5 сіл Братковських і 3,5 сіл Станіслава Бранецького обумовлені тимчасовими господарськими труднощами, подоланими до 1515 р. Не настільки оптимістично виглядало майбутнє інших родів. Вони володіли одним-двома невеликими селами, встигли подрібнитися в результаті родинних розподілів і в цьому плані нічим не відрізнялися від дрібних землевласників Самбірського і Дрогобицького повітів.

¹ Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku / Wyd. A. Prohaska. – Lwów, 1890. – № 74. – S. 6; Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego (далі – AGZ). – Т. 5. – Lwów, 1875. – № 90, 115. – S. 115, 148; Т. 6. – Lwów, 1876. – № 77. – S. 110; Т. 7. – Lwów, 1878. – № 88. – S. 161-162; Т. 9. – Lwów, 1883. – № 80, 89. – S. 110-111, 122; Т. 13. – Lwów, 1888. – № 881, 5986, 6067, 6333, 6380. – S. 65, 489, 498, 521, 524; Т. 14. – Lwów, 1889. – № 630, 646. – S. 79-80; Т. 15. – Lwów, 1891. – № CCXC, 1951, 3126. – S. 102, 256, 421; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 1690, 2447, 2473. – S. 243, 358-359, 363; Т. 19. – Lwów, 1906. – № 2865, 2971. – S. 515, 542.

² Ibidem. – Т. 16. – Lwów, 1894. – № 2200. – S. 253-254; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. VII. – Cz. 2 (Źródła dziejowe. – Т. XVIII. – Cz. 2). – Т. 18. – Cz. 1. – Warszawa, 1902. – S. 114, 117, 143-145.

³ AGZ. – Т. 7. – Lwów, 1878. – № 88. – S. 161-162; Т. 13. – Lwów, 1888. – № 2791. – S. 202; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 169, 275, 431, 714, 724, 1577, 1784. – S. 25, 39, 65, 109, 111, 230, 256; Т. 19. – Lwów, 1906. – № 2889. – S. 519; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 6, 20.

⁴ AGZ. – Т. 15. – Lwów, 1891. – № 4449. – S. 550; Т. 17. – Lwów, 1901. – № 786, 982, 2235-2236, 2491. – S. 110, 134, 298, 331; Т. 18. – Lwów, 1903. – № LXIII, 2474, 2476, 2503-2505, 3668. – S. 110, 364, 370, 511.

⁵ Ibid. – Т. 17. – Lwów, 1901. – № MCCCLXIII. – S. 504; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 2107, 2734, 4097. – S. 310, 404, 558; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 114, 144.

⁶ AGZ. – Т. 13. – Lwów, 1888. – № 4556-4558. – S. 345; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 633. – S. 97; Т. 19. – Lwów, 1906. – № 2702, 2747, 2789. – S. 486, 493, 396; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 11.

⁷ AGZ. – Т. 7. – Lwów, 1878. – № 88. – S. 161; Т. 13. – Lwów, 1888. – № 6721, 6860. – S. 555, 558; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 2354. – S. 344; Т. 19. – Lwów, 1906. – № 3034, 3064-3069, 3074-3076, 3085-3086. – S. 571, 595-601, 605-609, 620-621; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 115.

⁸ AGZ. – T. 12. – Lwów, 1887. – № 3541, 3676, 3876. – S. 344, 360, 377; T. 13. – Lwów, 1888. – № 3155, 4009, 4063, 4142, 4180-4181. – S. 227, 293, 297, 303, 305-306; T. 17. – Lwów, 1901. – № 706. – S. 68; T. 18. – Lwów, 1903. – № 945, 1430, 1928, 2560, 3869. – S. 20, 137, 143, 210, 284, 378, 532; T. 19. – Lwów, 1906. – № 860. – S. 173; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 2.

⁹ AGZ. – T. 17. – Lwów, 1901. – № 572, 633. – S. 53, 60; T. 18. – Lwów, 1903. – № 117, 157. – S. 18, 24.

¹⁰ Ibid. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 4556-4558, 6721, 6860. – S. 345, 555, 558; T. 18. – Lwów, 1903. – № 633. – S. 97; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 11.

¹¹ AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 4550, 4556-4558, 5194, 6721, 6860. – S. 344-145, 413, 555, 558; T. 17. – Lwów, 1901. – № 706. – S. 68; T. 18. – Lwów, 1903. – № 633, 1431, 2563. – S. 97, 210, 379; T. 19. – Lwów, 1906. – № 3036, 3038. – S. 574-576; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 11.

¹² AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 4770, 4826, 6117, 6855. – S. 3369, 374, 502, 558; T. 18. – Lwów, 1903. – № 1344, 1385, 2464, 4097. – S. 200, 205, 361-362, 558; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 21; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1. – Warszawa, 1900. – T. 3. – S. 369-370; T. 7. – Warszawa, 1904. – S. 308.

¹³ Ibidem. – T. 4. – Warszawa, 1901. – S. 16-17; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 8, 17, 29.

¹⁴ Kodeks dyplomatyczny małopolski. – T. 4. – Kraków, 1905. – № 1084. – S. 93; Розов В. Южнорусские грамоты. – Т. 1. – К., 1917. – № 38. – С. 70.

¹⁵ AGZ. – T. 7. – Lwów, 1878. – № 55. – S. 106; Lwów, 1901. – T. 17. – № 30. – S. 3. Див. також: T. 13. – Lwów, 1888. – № 5896. – S. 481.

¹⁶ Ibid. – T. 12. – Lwów, 1887. – № 3460. – S. 333; T. 17. – Lwów, 1901. – № 3056, 3941. – S. 357, 486; T. 18. – Lwów, 1903. – № 1258-1259, 1796, 3723, 3730. – S. 187, 258, 518-519; T. 19. – Lwów, 1906. – № 1091, 3037. – S. 207, 574; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 116, 145.

¹⁷ AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 2791, 5924, 6123-6124, 6135-6137. – S. 202, 484, 502-503; T. 18. – Lwów, 1903. – № 157-158, 924, 1690, 2353-2354. – S. 24, 141, 243, 344; Kutrzeba S. Materiały do dziejów pospolitego ruszenia z lat 1497 i 1509 // Archiwum komisji historycznej. – T. 9. – Kraków, 1902. – № 247. – S. 295; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1. – Warszawa, 1900. – T. 2. – S. 112.

¹⁸ AGZ. – T. 18. – Lwów, 1903. – № 1313, 1318-1319, 2224, 2464, 2787, 2935, 3357, 4097. – S. 195, 327, 361-362, 412, 428, 472, 558; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 115-116, 144.

¹⁹ AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 3116, 4770, 4826, CCCIV. – S. 224, 369, 374-375; T. 18. – Lwów, 1903. – № 71, 1848, 2637, 3643, 3868. – S. 12, 268-269, 390, 508, 532; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 29.

²⁰ AGZ. – T. 18. – Lwów, 1906. – № 93, 1303, CCXIX. – S. 14, 193-194, 471; T. 19. – Lwów, 1906. – № 3034, 3036, 3056-3057. – S. 571-572, 574, 589-590; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1. – Warszawa, 1907. – T. 10. – S. 166.

²¹ AGZ. – T. 13. – Lwów, 1888. – № 4556. – S. 345; T. 18. – Lwów, 1903. – № 2083, 2446, 2549, 2560, 3406, 3412-3413, 3668, 3827, 3877. – S. 306-307, 358, 377-378, 477-478, 528, 533; Kutrzeba S. Materiały do dziejów pospolitego ruszenia... – S. 295; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 114-116, 144.

²² AGZ. – Т. 13. – Lwów, 1888. – № 1182, 1729, 4699. S. 84, 121, 360; Т. 17. – Lwów, 1901. – № 1641. – S. 170; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 132, 1430, 1902, 2224, 2787, 3195, 3994, 4112. – S. 21, 210, 280, 327, 412, 455-456, 544, 559.

²³ Ibid. – № 612, 2782, 3780-3781. – S. 92, 411, 523-524; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 114, 145.

²⁴ Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К., 1977. – С. 25, 518; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1. – Т. 12. – Warszawa, 1908. – S. 351.

²⁵ Monumenta Poloniae historica. – Т. 2. – Lwów, 1872. – P. 627; Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Т. 1. – Львів, 1895. – С. 204.

²⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 787; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 33.

²⁷ AGZ. – Т. 13. – Lwów, 1888. – № 2549, 2668, 4715-4716. – S. 181, 191, 363; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 147, 1449, 2085-2086, 2385. – S. 22, 213, 307, 348; Kutrzeba S. Materiały do dziejów polspolitego ruszenia... – № 247. – S. 295; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 116.

²⁸ AGZ. – Т. 18. – Lwów, 1903. – № 1401, 1837, 2953, 4403. – S. 207, 266, 430, 591.

²⁹ Ibid. – № 1886, 3470-3473, 3765. – S. 277, 486-487, 522; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 116.

³⁰ AGZ. – Т. 13. – Lwów, 1888. – № 2480, 2545, 2653, 2736-2737, 3166, 3594, 4715-4716. – S. 177, 181, 190, 197, 228, 258, 363.

³¹ Ibid. – № 2778, 5603-5604, 6551. – S. 201, 453, 538; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 57-58, 146-147, 683, 1448. – S. 9-10, 22, 104, 213.

³² Ibid. – Т. 15. – Lwów, 1891. – № 2235. – S. 298; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 2465, 2948-2951. – S. 362, 430; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 115; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1. – Т. 11. – Warszawa, 1907. – S. 139.

³³ AGZ. – Т. 17. – Lwów, 1901. – № 1420-1424, 1530-1537, 1545-1552, 1602-1608, 1627-1634, 1643-1650. – S. 145, 159-162, 166-167, 169-171; Т. 18. – Lwów, 1903. – № 624-625, 627. – S. 95.

³⁴ Ibid. – № 1080, 1488-1491, 1627, 2086, 2990, 3892, 3912, 3945, 3966, 4400-4405. – S. 164, 218, 237, 307, 435, 534, 536, 539, 542, 591-592; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 116, 144.

³⁵ Ibidem. – S. 115, 144; AGZ. – Т. 10. – Lwów, 1884. – № 251. – S. 16; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1. – Warszawa, 1908. – Т. 12. – S. 306.

³⁶ Пашин С. Дрогобычская шляхта XV – начала XVI века // Европа. Международный альманах. – Вып. II. – Тюмень, 2002. – С. 68-78.

Сергій Пашин.

Стрийська шляхта XV – початку XVI століття.

У статті зібрано джерельну інформацію, яка відклалася в перемишльських земських актових книгах, про численні роди Стрийської шляхти: Нагвазданів, Верчанських-Бранецьких, Тешаровських, Пукеницьких, Братковських, Колодницьких, Семигинівських, Любенецьких, Крушельницьких, Корчинських, Підгородецьких, Кропивницьких. З'ясовується їх походження, родинні звязки та маєтності на території Стрийського повіту.

Sergiy Pashyn.

The gentry of Stryi the XV – beginning of the XVI-th centuries.

The article contains the source information, which was gathered in the Peremyshl county assembly books, about a lot of families of the local nobility: Nahvazdaniv, Verchanskyh-Branetskyh, Tesharovsky, Pukenytsky, Bratkovskaya, Kolodnytsky, Semyhynivsky, Lyubetsky Krushelnytska, Korchinsky, Pidhorodetsky, Kropivnitsky. Their origin and estates in Drohobych County are determined.

РАЄЦЬКА КНИГА КАНЦЕЛЯРІЇ ДРОГОБИЧА (1543 – 1563 РР): ВІД ПУБЛІКАЦІЇ ДО ПАЛЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ

У 2009 році зусиллями науковців Дрогобицького педагогічного університету була видана перша синтезована історія міста Дрогобича від найдавніших часів до початку ХХІ ст.¹, що стало однією із найбільш вагомих подій у науковому житті міста². Праця вже отримала рефлексії³ та рецензії⁴ у науковому середовищі. Історіографія Дрогобича починає свій відлік у ХІХ ст., коли з'явилися популярні описи історії міста (Ф. Сярчинський, Б. Розвадовський, Б. Площанський). Згодом цю традицію продовжили М. Мсцівуєвський, М. Шалата, М. Мариняк та ін. Завдяки цим працям з'явилися відомості про першу згадку міста (під назвою “Другабець” у переліку руських міст Воскресенського літопису 1377 – 1382 рр.)⁵, роль і статус міста (1422 р. Дрогобичу надано, а у 1460 р. – затверджено магдебурзьке право на самоврядування зі статусом королівського міста Руського воєводства)⁶.

Систематичні наукові дослідження історії Дрогобича почалися на початку – у першій третині ХХ ст. (Ф. Гонткевич). У повоєнні часи дослідження ранньомодерної історії міста проводив Я. Ісаєвич⁷. Він же описав життя і діяльність одного із найвідоміших вихідців з Дрогобича – Юрія Котермака⁸. На початку ХХІ ст. вийшли тематичні дослідження міської сфрагістики, геральдики (А. Гречило, П. Сов'як, Є. Пілецький, Л. Тимошенко), сакральну архітектуру, вагомні історичні події (повстання 1648 р., “весну народів” 1848 – 1849 рр.), розпочалися стаціонарні археологічні розкопки (В. Петрик, А. Петрик). З'явилась також “Бібліографія Дрогобича” (2001), де подано перелік спеціальних публікацій з історії міста⁹.

Проте, як зазначають автори “Нарисів...”, цілий ряд аспектів історії Дрогобича залишається поза увагою дослідників. Це, зокрема, соціотопографія міста, картографія, життя національних громад, їх ментальність та ін. Відтак, достатньої уваги не приділяється джерельним комплексам, серед яких є локаційні грамоти, люстрації, акти ревізій. Особливе місце серед них займає найдавніша збережена книга магістрату за 1543 – 1563 рр.¹⁰. Вона була опрацьована та опублікована істориком-архівістом Геленою Полячківною в 1936 році¹¹ і є одним із небагатьох видань документів судово-адміністративних органів влади на території України нового часу. Близькими тематично, та не настільки інформаційно наповненими є описи книг гродських судів ХVІ ст.¹².

Кілька слів про особу історика. Гелена Полячківна (1881 – 1942 рр.) народилась у Львові, навчалась на філософському факультеті Львівського університету¹³. Згодом стала доцентом допоміжних історичних дисциплін кафедри середніх віків та допоміжних історичних дисциплін, яку в той час очолював Ян Птасьнік¹⁴. Викладав у неї директор крайового архіву актів гродських і земських, історик права Освальд Бальцер, і Гелена була одним із найздібніших його учнів¹⁵. Згодом почала виконувати обов'язки кустоша архіву. В 1901 р. Бальцер заснував Наукове товариство (Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej), і Полячківна стала одним із членів його історико-філософського відділу¹⁶. Проте основними її зацікавленнями були дослідження сфрагістики¹⁷ та геральдики¹⁸. Тут варто зазначити, що серед істориків

Львова міжвоєнного періоду спеціальні історичні дисципліни майже не мали попиту в ролі тем наукових досліджень¹⁹.

“Księga radziecka miasta Drohobycza” є опрацюванням книги вписів міської канцелярії, які робились в рамках справочинної діяльності ради як адміністративного органу управління. Практика записів рішень ради, лави і вїйта у актові та фінансові книги була типовою для міст з магдебурзьким правом²⁰. Ці записи робили тоді, коли відбувались певні події, у певній хронологічній послідовності та наводили як доказ у судовому процесі²¹. Актові книги, в силу своєї джерельної специфіки, мають вагоме значення для ряду спеціальних історичних дисциплін – палеографії, дипломатики, історичної географії, топоніміки, метрології, хронології, сфрагістики²². Г. Полячківна дослідила книгу в кодикологічному, археографічному, дипломатичному (документознавчому) аспектах, залучивши таким чином різні методи для аналізу інформаційної репрезентативності джерела. Саме такий інтердисциплінарний підхід сприяє найбільш кваліфікованому дослідженню²³.

Г. Полячківна зробила поверхневий палеографічний аналіз, очевидно, мало володіючи теоретичними і практичними досягненнями науки на той час, і не ставлячи це в генеральну мету свого дослідження. Разом з тим, в період її життя (1881 – 1942 рр.) тільки розроблялись концепції класифікації типів та видів латинського письма, теорії щодо специфіки його еволюції²⁴. І лише в другій половині ХХ століття була усталена методика палеографічних студій, що дозволило робити більш емпіричні висновки. Так, у кінці 40-х – на початку 50-х рр. група французьких учених на чолі із Жаном Маллоном розробила техніко-математичну методика дослідження письма, з обрахунками кута нахилу, “ваги”, модуля письма і т.п.²⁵. Ця методика була вдосконалена в 1972 р., коли бельгійський палеограф Л. Жіліссен запропонував виокремити порівняння взірців письма в окрему методичну систему палеографічних студій, використовуючи методи математичної статистики²⁶. В 1954 р. угорський історик Іштван Хайнал опублікував дослідження про навчання письма в середньовічних університетах. І переконливо довів значну роль освітянських осередків у еволюції письма, визначенні норм для застосування письма у канцеляріях, вплив педагогіки на ступені його каліграфічності²⁷. В 1962 р. бельгійський лікар Генріх Калаверт опублікував працю “Графологія і фізіологія письма”, ввівши у палеографію метод дослідження психологічних і фізіологічних обставин процесу письма, залежності графіки літер від специфіки положення руки при письмі, тримання пера²⁸. Дослідження графіки письма, особливостей почерків та їх морфології зараз є логічним та важливим компонентом при джерелознавчому аналізі писемних комплексів²⁹. Саме на цьому, після розкриття особливостей публікації книги, і буде акцентуватись увага.

В основу видання, як вказувала автор, лягли попередні дослідження її співробітника, теж учня Освальда Бальцера Стефана Соханевича³⁰ який помер, не встигнувши опублікувати свої розвідки, у 1917 р.³¹. Книга була передана у травні 1909 року повітовим судом Дрогобича на зберігання до Архіву актів гродських і земських у Львові в складі 157 томів давніх актів та документів та одного фасцикула. Із них 150 томів хронологічно обіймали період після 1772 р. (першого поділу Речі Посполитої)³².

У вступі “Księgi radzieckiej...” розкривається стан історіографічних досліджень Дрогобича на момент виходу видання, описується історія його підготовки та виходу у світ³³.

Передмова у публікації книги, написана Г. Полячківною³⁴, стосується різноманітних питань історії Дрогобича: заснування, топографії міста і передмість, оборонних і сакральних споруд, солеварної промисловості, населення, культурних установ.

Наступний після передмови розділ присвячений стану збереження книги, титульної обкладинки, характеру письма, паперу та водяним знакам³⁵.

Після нього проводиться реконструкція писарського складу, наводиться список писарів, які вели книгу, у хронологічному та номерному порядку, подаються короткі біографічні відомості про них, гіпотетично визначається соціальний статус невідомих на ім'я і проводиться аналіз формуляра здійснених записів³⁶.

Окремим розділом представлений нарис археографічних підходів до видання джерел в Польщі та Німеччині і наведені особливості публікації та передачі тексту даної актові книги з урахування її специфічних рис – мовних, палеографічних та ін.³⁷.

Далі, один за одним, ідуть список використаних джерел (12 фондів Державного архіву у Львові) та літератури (125 позицій)³⁸, список найчастіше вживаних скорочень³⁹, ілюстративні додатки – дві фотографії аркушів № 5 і 193 книги (у 2011 р. була зроблена цифрова фотографія аркушів для порівняння стану збереженості; він залишився таким же, як у 1930-х рр.) та карта дрогобицького староства (масштаб 1:300000).

Другу половину видання займає власне текст раецької книги, переданий дипломатичним методом⁴⁰.

За ним ідуть: мовний покажчик вживаних латинських і польських слів за номерами вписів, укладений Г. Полячківною⁴¹, іменний та географічний покажчик⁴² та перелік вживаних інципітів – словесних формул, якими починаються вписи⁴³. Покажчики (індекси) розроблялись С. Соханевичем, і були довершені його колегою⁴⁴. Також авторами укладений реєстр актів, облятованих у книгу на місці “вакуумів” – незаповнених писарями нижніх частин аркушів⁴⁵. На момент публікації книга зберігалась у депозиті Державного архіву у Львові під сигнатурою В 341. В той момент вона була однією із найдавніших збережених книг формату “in quarto”, розміром 21 на 15 см, 212 сторінок, 280 вписів (пропущені 280 і 281 номери). Полячківна розташовує вписи у хронологічному і тематичному порядку, подекуди розділяючи і таким чином доводить кількість документів до 300. Пагінація і подокументна нумерація була проведена у кінці XVIII ст. Оправа теж зроблена у кінці XVIII ст. і є достатньо пошкодженою. На титульній стороні обкладинки міститься напис: *Liber antiquus ex anno 1542*⁴⁶.

Розглядаючи письмо вписів, Г. Полячківна зазначає, що воно “на загал читабельне, вийшло з рук різних писарів XVI ст., його характерною рисою є перехід від готичного мінускулу до курсиву”⁴⁷. Вона також вказує, що в університетських матрикулах (списках) Краківської академії та інших освітніх установ Польщі у XV – XVIII ст. було багато студентів із Дрогобича⁴⁸. І частими були випадки обіймання ними високих державних чи церковних посад по завершенні навчання. Писарі дрогобицької канцелярії 1543 – 1563 рр. теж були випускниками Краківського університету⁴⁹. Всього Полячківна нараховує 18 почерків, 6 писарів відомі на ім'я.

Перші записи у книзі зроблені неідентифікованими писарями. Умовно Г. Полячківна іменує їх за послідовністю літер латинського алфавіту як писарів А, В, С, D. Писар А вів записи на аркушах 1-2, 5-6 (записи під номерами 1-3, 5-6). Писар В – на 3-4 аркуші (запис 4). Писар С – на 7-23 аркуші (записи 7-26). І писар D на аркушах 24-31 (записи 27-45). Могли бути різні причини для того, щоб писарі себе не авторизували, одна із них – вони були загальновідомими урядовцями⁵⁰, або, для забезпечення своїх прав, копіювали текст виданих їм привілеїв⁵¹.

Записи 46-108 вів писар Станіслав⁵². Записи 109-118 зробив писар під ініціалами S. K. На думку Г. Полячківни, апріорі за цим криптонімом міг ховатись попередній писар Станіслав, автор пізніших вписів Станіслав Конашевський або інша особа.

Та візуальне спостереження графіки почерків призвело історика до думки, що вони виконані різними писарськими руками – у Станіслава похиле і витягнуте письмо, у Станіслава Конашевського – грубе, “важке”, у писаря S. K. – дрібне та стисле⁵³.

Записи 119-132, 134-147 зроблені рукою Бенедикта Гербеста⁵⁴, особі якого Полячківна присвятила окремих розділ книги. Бенедикт служив писарем в міській канцелярії з 21 вересня 1550 р. до 3 січня 1551 р., після отримання бакалаврського ступеня, а згодом переїхав до Львова, де обійняв посаду ректора катедральної школи⁵⁵. Історик церкви Леонід Тимошенко називає його “одним із перших обсерваторів ситуації в православній церкві у середині – другій половині XVI ст.”, добре обізнаним в релігійних питаннях Руського воєводства⁵⁶.

Записи 148-166 зроблені рукою Стефана, сина Якова із Тумбарки⁵⁷.

Наступні записи (167-174) зроблені знову неідентифікованим писарем Е, вписи якого помітні непослідовно і надалі (192, 204-219, 221 (заголовок), 222-227, 245-255). На думку Полячківни, ця особа могла бути місцевим священиком, або замковим писарем, що урядував на цій посаді в часи вакансії або заміняв писаря Павла, рукою якого зроблені записи 175-184, 186-191, 194-198 (заголовки), 199-203⁵⁸. Також у цих проміжках одиничні вписи зроблені невідомими писарями: 193 – F, 185 – G, 198 – H, 221 – I, 231 – J.

З 223 до 230 вписів книгу вів Микола Барнуз. Далі – невідомі на ім'я писарі K, автор записів 232-244, і L, автор вписів 226-261.

З 262 по 293 записи веде Станіслав Конашевський, бакалавр мистецтв Краківської академії. Естафету у нього переймає писар M, який 300-м вписом завершує книгу⁵⁹.

Хронологія писарських записів виглядає таким чином⁶⁰:

Хронологія записів	Умовна назва / ім'я писаря
1543 рік (18 листопада – 16 грудня)	A
1544 (20 січня)	B
1544 (19-23 березня)	A
1544 (18 травня) – 1545 (19 квітня)	C
1545 (19 липня) – 1546 (5 червня)	D
1546 (1 серпня) – 1550 (15 червня)	Станіслав
1550 (25 липня – 30 вересня)	S. K.
1550 (15 листопада) – 1551 (30 січня)	Бенедикт Гербест
1551 (30 січня – 15 лютого)	Стефан Якуба
1551 (12 лютого – 20 червня)	Бенедикт Гербест
1551 (25 липня) – 1552 (7 лютого)	Стефан Якуба
1552 (30 квітня – 13 вересня)	E
1552 (30 грудня) – 1553 (31 жовтня)	Павло
1553	F
1553 (14 вересня – 31 жовтня)	Павло
1550	E
1550	G
1553 (грудень) – 1554 (24 квітня)	Павло

1554 (24 квітня)	Н
1554 (3 травня – 28 червня)	Павло
1554 (25 липня) – 1556 (28 лютого)	Е
1556 (28 лютого – 21 червня)	Миколай Барнуз
1556 (1 травня)	Е
1556 (1 травня)	І
1556 (21 червня – 17 вересня)	Е
1556 (11 листопада – 9 грудня)	Миколай Барнуз
1557 (11 квітня – 8 серпня)	К
1557 (21 листопада) – 1558 (24 липня)	Е
1558 (17 листопада) – 1559 (2 квітня)	Л
1559 (18 травня) – 1562 (26 квітня)	Станіслав Конашевський
1562 (25 липня) – 1563 (23 квітня)	М

Оскільки писарі Дрогобицької канцелярії навчалися у Кракові, доцільним буде залучити для порівняльного аналізу книги краківської канцелярії того ж часу і дещо ранішого – періоду їх навчання. Це дає можливість наочно перевірити, чи писарі витворювали свою каліграфію (у випадку відмінності взірців письма), чи залишалися послідовниками академічної науки письма (у випадку їх схожості). Тож для порівняння використано дві групи актових книг із Державного архіву у Кракові:

- книги тестаментів (1427 – 1623⁶¹, 1508 – 1556, 1624 – 1697⁶²),
- книги прийнять до міського права міста Кракова (1493 – 1555⁶³, 1555 – 1611⁶⁴).

Письмо як типовий прояв діяльності людини є продуктом її соціокультурного розвитку. З одного боку це інструмент поширення і розвитку суспільно-політичних, культурних досягнень⁶⁵. а з іншого – їх же відображення. Становлення особливостей письма, його еволюція відбувається в рамках розвитку:

- мовної системи,
- освітньо-навчального процесу,
- суспільно-культурних запитів і їх трансформацій,
- застосування і зміни знарядь письма (М. Коен⁶⁶);
- мистецько-естетичного світогляду суспільства (В. Істрін⁶⁷).

Тож перед безпосереднім аналізом письма Дрогобицької канцелярії 40 – 60-х рр. XVI ст. варто охарактеризувати за цими критеріями соціокультурну ситуацію в Європі та Польській короні відповідного періоду. Це дасть можливість простежити теоретичні закономірності писарської практики досліджуваного регіону.

У XV – XVI ст. в Європі на зміну готичному письму приходять створене в Італії наприкінці XIV – на початку XV ст. гуманістичне письмо⁶⁸.

Як писала Л. Романова, гуманісти, схилиючи голову перед каролінгським мінускулом та відроджуючи його традиції, сприйняли і зберегли те краще, що було придбано латинським письмом у час панування готичного письма – поділ на слова, мистецьке оформлення літер, деякі форми букв⁶⁹. У другій половині XVI ст. відбулась зміна заточки пера – із широкого готичного скісного зрізу на гострий тонкий центральний. Змінилась і позиція тримання пера таким чином, щоб між вказівним і середнім пальцем була мінімальна відстань⁷⁰. Головною метою цієї трансформації було бажання досягти максимально простого дукту при написанні літер⁷¹. У 1560 р. Джанфранческо

Креші видає підручник письма, в якому постулює заміну кутастого канцелярського гуманістичного курсиву більш плавним і округлим⁷², фактично закріплюючи технічні зміни в особливостях знарядь письма. Та на початку XVI ст. поширюється книгодрукування, і вже в 1501 році зусиллями венеційського типографа Альда Мануція виходить друком перша книга, шрифт якої відтворював каліграфічний гуманістичний курсив⁷³. Письмо і далі використовується у канцеляріях і для власних записів⁷⁴. Та “друкована” мова почала закладати підґрунтя національного самовизначення⁷⁵ у всіх регіонах Європи. Зокрема, у Польщі, куди входило Руське воєводство з Дрогобичем, у 1513 р. з’явилась перша друкована книга польською мовою⁷⁶, а згідно із сеймовим рішенням 1543 р., польська мова у Речі Посполитій отримала рівноправний статус з латиною у сфері справочинства. Історичними передумовами такого рішення було зростання писемності серед малоосвіченої шляхти, міщан та до певної міри селян⁷⁷. В 1561 році з’явився перший повний переклад Біблії польською мовою⁷⁸. У справочинних записах канцелярій польська мова щораз більше витісняє латину. А краківський університетський скрипторій справляє значний вплив на морфологію письма різних польських канцелярій, в тому числі Львівської⁷⁹. За дослідженнями Яна Словінського, на переломі XV – XVI ст. панівним залишається готико-гуманістичне мішене письмо, XVI ст. відзначається поширенням польського пізньоготичного курсиву та італіки⁸⁰. Розгляд окремих актових корпусів дозволяє емпірично наповнити цю хронологію: до прикладу, у канцелярії краківського земського суду пізньоготичний курсив починає вживатись у 1496 році⁸¹, італіка (ранній різновид гуманістичного письма) – у 1527 р.⁸².

Письмо перших трьох писарів Дрогобицької канцелярії від 1543 – 1544 рр. являє собою готико-гуманістичний курсив (писарі А, С) та напівкурсив (писар В). Я. Словінський ділить готико-гуманістичне письмо на курсивні і напівкурсивні взірці, враховуючи основні палеографічні критерії: у півкурсивному варіанті більший модуль та вага, у курсивному – довші верхні та нижні виносні, більші міжрядковий відступ і кут нахилу⁸³. Але деякі графеми та їх елементи (зокрема, довгі виносні) тяжіють до пізньоготичного курсивного написання. Відповідно, можна твердити про певний стилевий еkleктизм письма, споріднений різновид.

У курсиві, зазвичай, тонкі нижні і верхні виносні – *p*, *l*, *b*, *t*, факельне *s*. Всі мінускульні літери без виносних потовщені. Графіка *t* у лігатурі *st* доволі схожа на графіку у лігатурі *ct*, яку Словінський встановлює типовою для готико-гуманістичного письма у Польщі. Різниця лиш у тому, що взірець із дрогибицьких вписів більш біглий і похилій. Кутасті *m*, *n* за графічною природою близькі до німецького нотаріального курсиву XIV ст., взірець якого наводить А. Люблінська⁸⁴. Близько 2 корпусів міжрядкова відстань, 1-2 – відстань між словами, кілька міліметрів – міжбуквенна. Оригінальна графіка у літери *p* – похила, майже діагональна волосна нижня виносна, і верхня частина у формі товстої лежачої незамкнутої або злегка редукованої у лівій частині “вісімки” (форма, близька до пізньоготичного курсиву). Така графіка майже не зустрічається серед ілюстрацій взірців письма у Словінського, Семковича, Гейштора та інших палеографів. Схожу графему, тільки із двочастинним дуктом, помітно в документах красноставської канцелярії від 1600 року⁸⁵. Трапляється широкий косий зріз у *a* та *q*, особливо коли пишуться ближче до полів, або між словами, де залишається простір. Овали о ледь помітно відкриті. Петлиста похила бігла *d* теж має виразно успадковану форму готичного письма⁸⁶, та вже близька до форми пізньоготичного польського курсиву⁸⁷. Літера *i*, зазвичай, у формі прямої короткої потовщеної вертикалі із крапкою над корпусом.

У писаря С довжина факельної S становить, у середньому, 4-5 корпусів літер для порівняння, Н. Яковенко називає величезними міжрядкові відстані у 7 корпусів, що виникають за рахунок довжини нижніх виносних⁸⁸.

В напівкурсиві вельми специфічна схожа графіка *v* та *u* – півдуга, що спадає вниз, із волосної стає товстою і завершується півовалом. Віддалено нагадує каліграфічний варіант, який подає В. Малов у своєму короткому термінологічному словнику форм букв⁸⁹. Узагалі, стиль письма близький до стилю впису краківської книги тестаментів від 1528 року німецькою мовою⁹⁰.

Міжрядковий інтервал сягає 2-3 корпусів літер, відстань між словами близько 1-1,5 см, міжлітерна відстань в середньому 0,5 см. Мала а трапляється з відкритим овалом. Літера *i*, на відміну від курсивного взірця, – у формі лежачої потовщеної півдуги із крапкою над корпусом.

Схожі в курсиві та півкурсиві форми написання нефакельної *s* – у звивистій та 6-й видній формах, *r* і *c* – форми біглої італіки (чи не єдині графеми, які застосовують у ногу з часом⁹¹), еліпсоподібна, витягнута вправо *o* та пізньоготична *q*.

Письмо писаря D – виразний представник польського пізньоготичного курсиву. Характерні в цьому плані графеми: *p* – видовжена волосна нижня вертикаль, яка зліва угорі переходить у напівовал, а справа вгорі – у витягнутий півеліпс; *g* – з відкритою голівкою. *r* і *c* зберігають форми біглої італіки; *t* – зі злегка вгнутою опорною вертикаллю та правобічною видовженою перетинкою, *e* – у формі короткої, розгалуженої у два боки вертикалі, на подоби *r* у італіці. Типовими є також міжлітерна і міжрядкова відстані.

Письмо писаря Станіслава – теж взірець пізньоготичного курсиву, характерна тут графіка літер *t*⁹², *d*⁹³, *q*, *c* та ін. Як і в попередніх почерках, зберігаються великі міжрядкові відстані та відстані між словами. Стиль письма сумісний із морфологією вживання пізньоготичного курсиву для індивідуального використання (наприклад, взірець поквітування Мартина Бялобжеського від 1570 р.)⁹⁴. Це вказує на певну універсальність даного типу письма та можливість його застосування без суттєвих змін у канцелярській, дотичній до канцелярської та індивідуальній сферах.

Письмо неідентифікованого писаря S. K. – постготичний курсив, близький до того, який вживає писар D.

Цікавий і той факт, що доволі сумісні між собою з точки зору специфіки графіки взірці письма наступного писаря – Бенедикта Гербеста від 1550 року і взірець раннього пізньоготичного курсиву від 1472 р. Я. Словінський зробив висновок про тяглість вживання цього типу письма (з початку XVI до середини XVII ст.) для центральних і західних земель Польщі, особливо у малих містах і селах. Вживання ж Гербестом пізньоготичного курсиву робить логічним цей висновок і для східних польських земель, зокрема Руського воєводства. Писар із освітою Краківського університету фактично переніс сюди навички письма, яким там навчався. Як і попередні писарі, Бенедикт вживає петлясту форму *d*, *p* із верхньою частиною у вигляді редукованої лежачої “вісімки”. Нижня половина *g* розвинута із плавної, округлої вправо вертикалі у повноцінний розтягнутий овал. Форма нагадує 3-подібне написання “z” у краківській книзі тестаментів від 1581 р⁹⁵.

Письмо Стефана Якуби теж являє собою пізньоготичний курсив, дещо недбалого виконання. Немає суттєвої відмінності у графіці від попередніх почерків. Індивідуальність писарської руки проявляється в формі написання позначення скорочень. Для попередніх взірців – це правобічна дуга у вертикальному положенні або тильда, у Стефана це

дуга математично неправильної форми, із витягнутою, не зігнутою правою частиною () або підковоподібної форми (). Схожі скорочення знаходимо у документах краківського земського суду від 1553 р.⁹⁶

Письмо писаря Е являє собою біглу італіку з елементами пізньоготичного курсиву. Для італіки найбільш характерні форми *etprb*, для постготичного курсиву – *dics*. Традиційно довгі верхні та нижні виносні, великі міжрядкові інтервали, літери майже не поєднані між собою, на мінімальній відстані – результат впливів пізньоготичного письма.

Почерк писаря Павла доволі схожий із першими трьома почерками книги, особливо із еkleктичним злиттям готико-гуманістичного і постготичного типів у напівкурсиві писаря В. Найбільш характерні в цьому плані заголовки текстів. Разом із тим, літера *d* починає вживатись і у варіанті італіки: – ліва нижня частина-овал, права – плавна вертикаль із незначним округленням унизу та потовщенням угорі. Почерк доволі розтягнутий і похилий, деякі елементи літер виведені у формі скісної потовщеної лінії (перо із широким правобічним зрізом).

Теж пізньоготичним курсивом вів свої записи писар Миколай Барнуз: типова графема *e* у формі короткої, заокругленої вправо згори вертикалі, петлиста *d*, розтягнута *n*. Проте є елементи італіки з постготичними впливами: так, для неї типова форма *p*, із округлою згори вліво вертикаллю.

Письмо неідентифікованих писарів F і H являє собою еkleктичний взірець регуляризованої італіки з постготичними впливами, що тяжіє до каліграфічного виконання. Спостерігається схожість із письмом вписів книги прийнять до міського права краківської міської канцелярії від 1529 і 1540 рр.⁹⁷

Написання *h* доволі близьке до взірця бастарди. А постготичний вплив найбільше відобразився на морфології графема *p*: скісний штрих згори завершує опорну вертикаль, а півовал перетинає її посередині.

Письмо писаря G, як і F, теж є регуляризованою італікою з тяжінням до каліграфії, але фактично позбавлене пізньоготичних впливів, із ширшим модулем і більшим кутом. В манері писання відчувається чіткий правобічний нахил.

Писар I писав типовим канцелярським постготичним курсивом. Аналогічно і писар J, та в останньому варіанті корпуси і лінії букв більш потовщені, а стиль виконання більш каліграфічний.

Письмо писаря K з точки зору морфології дуже близьке до записів Миколая Барнуза. Тож можна припустити, що вони виконані однією і тією ж рукою.

Типовим, близьким до виконання писарем I постготичним курсивом, вів записи писар L.

Письмо Станіслава Конашевського Г. Полячківна називає “специфічним і жорстко академічним”⁹⁸. Попри такий емоційний вислів, це регуляризована італіка, близька до каліграфічної, із цікавою особливістю: рядки тексту виписані наче по дузі, хвилеподібно, із підняттям корпусів літер на початку рядка і поступовим, плавним опусканням їх донизу в міру завершення. Поза тим, писар не відходить повністю від пізньоготичного стилю: графема *d* і *t* вживаються як у пізньоготичному варіанті, так і у формах італіки. Помітно лігатуру *ct*, у каліграфічному виконанні ()⁹⁹.

Останні записи в книзі вів невідомий писар М. Його письмо – взірець регуляризованої італіки із постготичними впливами. Найбільш типовою для італіки є морфологія написання *a*, *n*, *u*. Як і в усіх попередніх почерків, найбільше графічних варіацій зазнають літери із нижніми та верхніми виносними. Так, графема *p* вживається у двох варіантах:

зі скісним продовженням вертикалі знизу (постготичний варіант) та з прямою вертикаллю без додаткових графічних нашарувань (італіка). Таку ж графічну природу має і графема *b*; інший її варіант – із відкритим овалом, що примикає внизу до вертикалі. За типовою належністю близький до бастарди.

Отож, писарі Дрогобицької канцелярії протягом 1543 – 1563 рр., з огляду на схожість їх письма із письмом краківської канцелярії, залишались послідовниками академічної науки письма. Це й відображає міцність навичок письма, які, будучи сформованими, стають, за словами І. Павлова, “кістяними”, важко змінюваними, закріплюються у вищій нервовій системі у вигляді своєрідного динамічного стереотипу. І людина не може вільно змінити їх на перше ж бажання¹⁰⁰. Аналогічно звучить і теза італійського палеографа А. Петруччі про виняткову, принципову роль початкової освіти у формуванні почерку¹⁰¹.

Хронологія вжитих типів письма в раецьких записях Дрогобича виглядає таким чином:

- 1543 – 1544 рр. – готико-гуманістичний курсив і напівкурсив;
- 1545 – 1551, 1553 – 1558 рр. – польський постготичний курсив;
- 1552, 1554, 1559, 1562 рр. – італіка (бігла з постготичними впливами, регуляризована).

¹ Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.). – Дрогобич, 2009. – 320 с.

² Макаренко Т. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – 320 с. // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. ХІІІ. – Дрогобич, 2009. – С. 403.

³ Войтович Л., Сов'як П. Дві рефлексії про “Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – 320 с. // ДКЗ. – Вип. ХІІІ. – Дрогобич, 2009. – С. 403-406.

⁴ Фелонюк А. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – 320 с. // Вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 2009. – Ч. 43. – С. 71-72.

⁵ Нариси з історії Дрогобича... – С. 23.

⁶ Там само. – С. 26-27.

⁷ Ісаєвич Я. З історії Дрогобича XVI – XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук АН Української РСР. – К., 1961. – С. 3-35.

⁸ Див.: Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. – К., 1972. – 137 с.

⁹ Нариси з історії Дрогобича... – С. 5.

¹⁰ Там само. – С. 6.

¹¹ Доліновський В. Бернардинський архів у Львові (1784 – 1933): Формування архівних збірок та діяльність // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 5. – 2010. – С. 269.

¹² Володимирський Гродський суд. Подокументні описи актових книг / Наукова редакція: Г. Боряк, Л. Демченко. Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Вип. 1: Справи 1-5. 1566 – 1570 рр. – К., 2002. – 228 с.

¹³ Kiełbicka A. Polaczkówna Helena // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXVII. – Kraków, 1982 – 1983. – S. 267-269.

¹⁴ Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. Ювілейна книга (1940 – 2000). – Львів, 2000. – С. XII.

¹⁵ Nowacki R. Dzieje Archiwum Krajowego Akt Grodzkich i Ziemskich we Lwowie w latach 1879 – 1933 // Rocznik Lwowski. – 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lwow.com.pl/rocznik/2003/archiwa1.html>

¹⁶ Ateneum. Almanach Lwowski. Rocznik pierwszy. – Lwów, 1928. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lwow.com.pl/almanach/towarzystwa.html>

¹⁷ Polaczkówna H. Geneza orła Piastowskiego. – Poznań, 1930. – 11 s.

¹⁸ Polaczkówna H. Najstarsze źródła heraldyki polskiej. – Lwów, 1924. – 43 s.

¹⁹ Toczek A. Środowisko historyków lwowskich i jego związki z krakowskim ośrodkiem historycznym (1860 – 1918) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого. – Т. 6: Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – Львів, 2007. – (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – С. 305.

²⁰ Швидько Г. Магістратські архіви // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 81.

²¹ Дашкевич Я. Адміністративні, судові і фінансові книги на Україні в 13 – 18 ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 4. – 1969. – С. 130.

²² Петрович В. Актові книги XVI – XVIII ст. як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – № 11. – 2008. – С. 15-19

²³ Шумейко М. О роли и месте археографии в ряду специальных исторических дисциплин источниковедческого цикла // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 1. – Минск, 2002. – С. 94.

²⁴ Киселева Л. Готический курсив XIII – XV вв. – Ленинград, 1974. – С. 7.

²⁵ Люблинская А. Латинская палеография. – М., 1969. – С. 12.

²⁶ Мажуга В. Отождествление руки писца в палеографии и кодикологии // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вип. 7. – Ленинград, 1976. – С. 274.

²⁷ Там же. – С. 18-21.

²⁸ Там же. – С. 11-13.

²⁹ Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Ч. 1. – К., 2004. – С. 41.

³⁰ Polaczkówna H. Księga radziecka miasta Drohobycza (1542 – 1563). – Lwów, 1936. – S. V.

³¹ Там же. – S. IX.

³² Там же. – S. VIII.

³³ Там же. – S. V-X.

³⁴ Там же. – S. XI-LXXXI.

³⁵ Там же. – S. LXXXI-LXXXIII.

³⁶ Там же. – S. LXXXIII-LXXXVIII.

³⁷ Там же. – S. LXXXVIII-XCIII.

³⁸ Там же. – S. XCIV-XCIX.

³⁹ Там же. – S. C.

⁴⁰ Детальніше про дипломатичний та популярний методи передачі тексту див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів в XVI – XVIII ст. дипломатичним

і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. – К., 1992. – С. 6.

⁴¹ Polaczkówna H. Księga radziecka... – S. 135-145.

⁴² Там же. – S. 118-134.

⁴³ Там же. – S. 146-150.

⁴⁴ Там же. – S. X.

⁴⁵ Там же. – S. 153-154.

⁴⁶ Там же. – S. LXXXI.

⁴⁷ Там же. – S. LXXXII.

⁴⁸ Там же. – S. LXXXV.

⁴⁹ Там же. – S. LXXXVI.

⁵⁰ Там же. – S. LXXXVI.

⁵¹ Там же. – S. LXXXIII.

⁵² Там же.

⁵³ Там же. – S. LXXXVII.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же. – S. LXXXVII.

⁵⁶ Тимошенко Л. Криза церковного життя Київської православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 99.

⁵⁷ Polaczkówna H. Księga radziecka... – S. LXXXIV.

⁵⁸ Там же. – S. LXXXVIII.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. – S. LXXXIV.

⁶¹ Archiwum Państwowe w Krakowie. – F. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Rkps. 772 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1427 – 1623). – 746 s.

⁶² Там же. – Rkps. 773 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1508 – 1556, 1624 – 1697). – 558 s.

⁶³ Там же. – Rkps. 1422 (Liber iuris civilis civitatis Cracoviae, 1493 – 1555). – 508 s.

⁶⁴ Там же. – Rkps. 1423 (Liber iuris civilis civitatis Cracoviae, 1555 – 1611). – 750 s.

⁶⁵ Ільків-Свидницький М. Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06. – Львів, 2009. – С. 3.

⁶⁶ Истрин В. Развитие письма. – М., 1961. – С. 342.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на правобережній Україні (2 половина 16 – 1 половина 17 ст.) // Архіви України. – К., 1978. – № 6. – С. 10-11.

⁶⁹ Романова В. Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII – XIV вв. – М., 1975. – С. 34.

⁷⁰ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego w Polsce 16 – 18 wieku. – Lublin, 1992. – S. 47.

⁷¹ Там же. – S. 48.

⁷² Люблинская А. Латинская палеография. – М., 1969. – С. 150.

⁷³ Там само. – С. 145.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX століть. – Львів, 2011. – С. 62.

⁷⁶ Вандич. П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004. – С. 68.

⁷⁷ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 20.

⁷⁸ Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна... – С. 62.

⁷⁹ Ільків-Свидницький М. Готичне письмо у канцелярії львівського магістрату кінця XIV – XV ст. (на матеріалах ЦДІА України у Львові) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Вип. 9. – Рівне, 2006. – С. 291.

⁸⁰ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 55, 94.

⁸¹ Там же. – S. 84.

⁸² Там же.

⁸³ Там же. – S. 89.

⁸⁴ Люблинская А. Латинская палеография. – М., 1969. – Таб. 51.

⁸⁵ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 190

⁸⁶ Див., наприклад: Киселева Л. Готический курсив 13 – 15 вв. – Ленинград, 1974. – Таб. 114.

⁸⁷ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 55.

⁸⁸ Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на правобережній Україні (2 половина 16 – 1 половина 17 ст.) // Архіви України. – К., 1978. – № 6. – С. 16.

⁸⁹ Малов В. Происхождение современного письма: Палеография французских документов конца XV – XVIII в. – М., 1975. – С. 138.

⁹⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie. – F. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Rkps. 773 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1508 – 1556, 1624 – 1697 rr.). – S. 34.

⁹¹ Я. Словінський вказує, що в краківських канцеляріях, де вперше було апробовано гуманістичне письмо на польських землях, італіка почала вживатись в 1520 – 1530-х рр.: Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 84; див. схожі взірці графем у: Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacinskiego. – Warszawa, 1973. – S. 176.

⁹² Схожа графема є в листі Яна Ольбрахта до вірменського єпископа Лукаша від 1499 р., див. Siemkowicz W. Paleografia łacinska. – Krakow, 2000. – S. 390.

⁹³ Схожа графема трапляється у книзі прийнять до міського права Краківської канцелярії за 1519 р. (Archiwum Państwowe w Krakowie. – F. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Rkps. 1422 (Liber iuris civilis civitatis Cracoviae, 1493 – 1555). – S. 187) та документах краківської земської канцелярії за 1553 р. (Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 188).

⁹⁴ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 192

⁹⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie. – F. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Rkps. 772 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1427 – 1623). – S. 588.

⁹⁶ Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 188.

⁹⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie. – F. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Rkps. 1422 (Liber iuris civilis civitatis Cracoviae, 1493 – 1555). – S. 270, 341.

⁹⁸ Polackówna H. Księga radziecka... – S. LXXXVII.

⁹⁹ Див. аналогічний зразок: Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 87.

¹⁰⁰ Біленчук П. та ін. Криміналістика: Підручник. – К., 2001. – С. 227.

¹⁰¹ Petrucci A. La scrittura descritta // Scrittura e civiltà. – Torino, 1991. – Vol. 15. – PP. 5-20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dida.let.unicas.it/links/didattica/palma/testi/petrucci8.htm>

Тарас Барабаш.

Раецька книга міської канцелярії Дрогобича (1543 – 1563 рр.): від публікації до палеографічного аналізу.

У статті розкрито особливості публікації книги вписів уряду ради міста Дрогобича в 1543 – 1563 роках архівістом Геленою Полячківною у 1936 році. Здійснено аналіз письма писарів, визначено його типи та стилі, розкрито морфологію. Простежено індивідуальні писарські особливості. У підсумку встановлено, що писарі Дрогобицького магістрату зазначеного періоду в цілому залишались послідовниками краківської писарської школи. У вписах фіксується вживання готико-гуманістичного письма та ранніх різновидів гуманістичного.

Taras Barabash.

Drohobytch City Chancellery Law Book (1543 – 1563) from publication till the paleographic analysis.

The publishing peculiarities made by archivist Helena Polaczkiwna in 1936 of scriwener book entries of Drohobytch City Council government dated 1543 – 1563 have been disclosed in the article. The analysis of clerks' handwriting have been made, its types and styles have been determinated, its morphology has been disclosed. The individual writing clerks' peculiarities have been viewed. As a result it was determinated in that period the clerks from Drohobytch council generally were the followers of Krakiw clerk school. Gothic-humanistic and early types of Humanistic writing were used in the entries.

СТАРИЙ САМБІР ЗА ІНВЕНТАРЕМ САМБІРСЬКОГО СТАРОСТВА 1585 Р.

Перша спроба огляду історії пізньосередньовічного Старого Самбора була зроблена Л. Дзедушицьким в “Словнику географічному” наприкінці XIX ст.¹. Важливі свідчення про початки міста знаходимо в працях М. Грушевського², а також у першій спеціальній праці з історії Старосамбірщини З. Стшетельської-Грінбергової³.

До вивчення історії давнього Старого Самбора пізніше долучилися українські і польські дослідники, які працювали у різний час. Передовсім варто відзначити праці В. Інкіна, особливо його статтю про архів Самбірської економії, в якій значну увагу присвячено пізньосередньовічному Старому Місту із замком та його інститутам влади⁴. Досить незаангажовані матеріали до історії Старого Самбора опубліковані в чотири томовому альманасі “Старосамбірщина” (автори І. Мицько⁵, О. Мазур⁶, О. Заяць⁷, Л. Пархуць⁸, С. Горбовий⁹ та ін.). С. Ленартович висвітлив найдавніший період в історії місцевого костьола Св. Миколая¹⁰. Доклав зусиль до з'ясування тих чи інших сторін міської історії Є. Мотилевич¹¹. Оглядово найдавніший період історії міста згадує в синтетичній праці з історії Старосамбірщини М. Кріль¹².

Незважаючи на накопичені знання, давній період в історії міста покритий мороком невідомості, переважно з причини втрати міського архіву, що, наприклад, зводить нанівець спроби реконструкції історії магістрату та відповідних гілок влади. Так само й суспільний устрій Старого Самбора та його мешканці в часи пізнього середньовіччя та раннього нового часу залишаються поза увагою дослідників.

Перші писемні згадки про Старий Самбір належать до кінця XIV ст. Нещодавні спроби місцевої влади пов'язати найдавніші свідчення з датами середини XIII століття (наприклад, 1241-м р.), є науково некоректними¹³. Першою вірогідною письмовою згадкою Старого Самбора вважається документ під 1375 р. зі згадкою Самбірської волості. Йдеться про грамоту, опубліковану М. Грушевським, якою Володислав Опольський 25 серпня 1375 р. надав шляхетному п. Вроцлаву с. Угорці, Радилівці й Корнелівці. Села знаходилися в Самбірському повіті/волості, “in districtu Samboriensi sitas” (грамота опублікована за актовою земською книгою Перемишльської землі)¹⁴.

Уявлення про Самбірську волость та її межі тієї доби досить фрагментарні, хоча зрозуміло, що давній Самбір спочатку був вотчиною галицьких князів. Наступна (найбільш відома і поширена) згадка про місто походить з 1377 р., вона повторює відоме (з попереднього документа) свідчення про Самбірську волость¹⁵. Надалі Самбірщину отримав Спитко Мельштинський, який переніс столицю волості у Погонич, де, на місці старої князівської резиденції, 1390 р. засновано друге місто Самбір (Новий Самбір)¹⁶. Перший Самбір відтоді розпочали називати Старим Містом (Старим Самбором). Зрозуміло, що стрімкий розвиток Нового Самбора відсунув Старий Самбір на другорядне місце (наприклад, 1626 р. було перенесено торговельний осередок з п'ятьма ярмарками і двома тижневими торгами)¹⁷.

Подальші більш докладні письмові згадки вже стосуються міста Старого Самбора як судово-адміністративного центру. Найбільш докладні серед них датуються початком

XV ст. В. Інкін з'ясував, що Старий Самбір та волость у час угорського панування (Володислав Опольський) зберігав риси волоського права, свідченням чого був місцевий воєвода волох Джурджі (1377 р.). Отже, на Самбірщині, на відміну від інших сусідніх давньоруських волостей, поширювалося волоське право, заселялися землі на цьому праві. У перші роки польської адміністрації самбірськими воєводами були Юрій (“воєвода волоських сіл”) (1390 р.) та Яраг (1406 р.). Самбірська волость завдяки волоському праву мала особливий статус, позаяк саме тут влада воєводи довго зберігала риси староруського типу. Через волость проходили важливі торгові шляхи. Водночас, волоське право зобов'язувало до військової служби і осадників, і рядових поселенців. Пізніше (1422 р.) владу презентував староста Сташко з Давидова. Поступово уряд воєводи зникає, скасовуються волосні судові установи. В. Інкін виокремлює уряд місцевого вїйта (1531 р., вїйт Андрій), наводить збережені фрагментарні свідчення про існування у період до 1530 р. Самбірського гродського суду, живучість традиції воєводської адміністрації. Так, остання трансформувалась в уряд буркграбія (кінець XIV ст., згадується і в 1585 р.). Самбірський воєвода поступився місцем начальникові замку, якого називали то каштеляном (1531 р. – Микола Стилоровський), то буркграбієм (1553 р. – Станіслав Ковалевський)¹⁸.

Локалізація найдавнішого міста (града) Самбора становить складну наукову проблему. З. Стшетельська-Грінбергова¹⁹, а вслід за нею й І. Крип'якевич²⁰ вказували на гору “Сторожня” в Спасі як на можливе місце розташування первісного замку. Сучасні дослідники вказують загально на Замкову гору в Спасі²¹.

Коли саме з'явилося поселення на території теперішнього міста, невідомо (в основному через брак спеціальних, у тому числі й археологічних досліджень). В. Інкін вповні справедливо стверджував, що часом у джерелах важко відрізнити Старий Самбір від Нового. У ревізії 1568 р. Новий Самбір названо Великим, Німецьким Самбором або Погоничем. Однак, все ж таки, “старий Самбірський замок” і історично, і географічно тяжів до Старого міста”; ще й наприкінці XVI – на початку XVII ст. вживалася назва “Старосамбірський замок”²².

Напевно, в місті віддавна був старостинський замок (у народній пам'яті – замок королеви Бони). Вважається, що середньовічне місто мало складну систему оборони: укріплення замку, система валів та ровів, стрімкі урвища, вежі. Оборонне значення мали костюл і церква. Одна з двох брамних веж була мурованою. Разом з іншими містами-укріпленнями, Старий Самбір виконував функцію охорони “руського путі”, що вів в Угорщину. Згадану інформацію узагальнив В. Пшик, згадавши, з-посеред іншого, опис старосамбірського замку за інвентарем Самбірського староства 1568 р.²³ В. Інкін за інвентарями другої половини XVI ст. локалізував старий замок на стрімкій горі Холодник над Дністром, між гирлами потоків Лїнінка і Яблонка, при вїзді в міжгїр'я (1 мала миля на південь та “дещо на захід” від Старого Самбора)²⁴.

Як і більшість тогочасних міст та містечок, Старий Самбір мав магдебурзьке право. Існують припущення про його функціонування вже у княжі часи. Так, краєзнавець С. Горбовий навіть розглядає версію про первісну (княжу) фундацію німецького права²⁵. Однак вірогідні свідчення про локацію міста на німецькому праві відносять все ж до часів польського панування в краю. Наприклад, І. Крип'якевич пов'язував початки локації міста на німецькому праві зі згадками вїйтівства: у 1386 р. в актах фігурує самбірський вїйт Петро, в 1436 р. – вїйт Юрій²⁶. При цьому дослідники акцентують на тому, що найдавніші локаційні надання Старому Самбору втрачено, відтак згадувалися підтверджувальні грамоти XV і навіть XVI ст.²⁷

У питанні про початки локації Старого Самбора варто передовсім врахувати свідчення автентичних джерел і відповідну думку фахівців. Сучасні дослідники не мають сумніву, що локація міських прав відбулася до 1425 р., що підтверджується наявністю у місті діничного вїта: “Johannus advocate filius antique civitatis Samboriensis”²⁸. Вважається, що найбільш інтенсивно процес локації на німецькому праві проходив у період з кінця XIV ст. по 1434 р., коли магдебурзьке право отримало в Перемишльській землі 104 населених пункти, 16 міст²⁹. Дехто з польських дослідників категорично відносить локацію міста на магдебурзькому праві до 1390 р.³⁰. Надалі, на початку XV ст. у так званих розмежувальних декретах локуються окремі міські права. Так, це чітко видно з грамоти старости Влодка, якою розмежовувались землі між монастирем Різдва Богородиці поблизу Тершова та власне землями Старого Самбора³¹. 1538 р. місту було остаточно визначено міські привілеї, проте окреслення (розмежування) території продовжувалось³². Відоме також підтвердження міських привілеїв, надане королевою Боною у 1553 р.³³

Тлумачення назви *Старий Самбір* також є невирішеною науковою проблемою. У різний час топонім *Самбір* виводили по-різному (“сам бір” – “самі ліси” – А. Добрянський, В. Будзиновський; від племені сабірів – І. Ступницький; від слова “собр” – А. Петрушевич, С. Стшетельська-Грінбергова; “самбір” як похідне від “сам беру” – А. Петрушевич; від слів “сам” і “бор” у значенні бойовик, вояк – М. Хмельовець; від “samborz” у значенні надбрамна вежа – А. Брікнер, Й. Костржевський, О. Мацюк, М. Рожко; від “самбірки” – роду верби з червоним пруттям – М. Скорик, О. Стрижак; від особової назви “Самбор” – С. Стшетельська-Грінбергова, В. Подолінський, А. Кучера, І. Милькович, К. Галас, П. Чучка, М. Худаш, М. Демчук; від назви кам’янисто-піщаних осипищ – “самборів”; з дослов’янських sam-bar – “злиття, стікання” – О. Трубачов; від “сьборь” – зібрання, віче – В. Інкін)³⁴. До наведеного переліку слід додати, що видатний польський ономаст В. Макарський вважає назву давньоруською, яка походить від антропоніма (імені) *Самбор*. При цьому дослідник не вдався до з’ясування етимології імені³⁵. І. Мицько вважає, що давній град “Самборь” означає “ворота з охороною”, маючи на увазі ворота в Карпати³⁶. О. Мазур, який провів найновіше спеціальне дослідження, зробив спробу “примирити” різні гіпотези. По-перше, немає сумніву, що йдеться про старослов’янську відантропонімну назву, яка зустрічається часто і на території України, і в інших слов’янських народів. Отже, місто отримало назву від імені особи, популярної в усій Слов’янщині. Дослідник припускає, що в Прикарпатті його міг носити хтось із карпато-хорватських зверхників, на його честь і було назване місто. Зрештою, О. Мазур підтримав гіпотезу тих дослідників, які вважають, що етимологічно назва походить від давньослов’янського “столпъ” – оборонна вежа. Першу частину слова на початку імені, корінь “сам”, який є займенником, дослідник не витлумачує. Відтак, усе залежить від тлумачення “бор”, що і слід розуміти, як “вежа”³⁷.

Цікавою і важливою є символіка давнього міста. Збереглися найдавніші міські печатки з документів XVI – XVII ст., на яких фігурує трираменний хрест на півмісяці (печатки архівного походження). Дослідники міської геральдики вважають, що, ймовірно, йдеться про міщанський знак або герб когось із вїттів чи бургомістрів Старого Самбора³⁸. Одну із таких печаток з датою в легенді “1657” опублікував І. Мицько³⁹. Проте, як це часто трапляється в творенні гербів давніх прикарпатських міст, вживання давнього герба (водночас, і його затвердження) не зафіксовано⁴⁰. І. Мицько вважає, що в основі давньої геральдики Старого Самбора знаходиться герб князя Лева Даниловича, який мав назву “Зуб” і зображувався як чотириконечний хрест над півмісяцем

ріжками догори (варіант клейноду “Вовчі коси” мав шестиконечний хрест). Згаданий тип хреста обумовила не тільки наявність у державі єрусалимської реліквії, але і факт заснування князем Левом єпископії в Старому Самборі. У XVII ст. міщани зазнали впливу польського герботворення і змінили форму хреста на п’ятиконечну⁴¹.

У межах Перемишльської землі була також величезна Самбірська економія – один із найбільших столових маєтків Речі Посполитої, до яких входив (разом із Самбором і Старою Сіллю) Старий Самбір. У 1537 р. королева Бона Сфорца д’Арагона, друга дружина польського короля Сигізмунда I Старого, викупила економію від кредиторів за 25 025 флоренів. З 1590 р. Самбірська економія безпосередньо обслуговувала короля і його двір.

Економічно Старий Самбір мав рільничо-ремісничий характер. У 1507 р. в місті було 45 міщан з польовими наділами, а у 1568 р. з 62 власників хат 14 взагалі не мали присадибної землі (ріллі). З 70 господарств на передмісті 10 не мали зовсім землі, а 20 володіли лише городами. У 1571 р., крім господарів, які мали свої хати, в місті було 64 родини комірників, перекупників, люзних людей, підмайстрів та ремісників, які не мали своїх майстерень. У 1553 р. в місті були цехи різників, пекарів, ковалів, ткачів, шевців, кравців та кушнірів, які об’єднували 30 – 35 майстрів. Таким чином, можна ствердити, що в XVI ст. у Старому Самборі ремісництво поступово відокремлювалося від землеробства⁴². 22 травня 1603 р. Сигізмунд III підтвердив статут цеху хутровиків у Старому Самборі (документ був виявлений під час урядової комісії з ревізії Самбірської економії 1683 р.). На пергаментній грамоті є підписи і печатки, серед яких варто виокремити Самюеля Миколая Ковальського, комісара Самбірської економії⁴³.

Чимало церков і монастирів Старосамбірщини існувало ще в період XII – XIII ст. Якщо довіряти непрямим свідченням про існування в середньовіччі Самбірської православної єпархії, а також напису в сучасній церкві, то найдавніший міський храм існував ще в XII ст.⁴⁴. Водночас, більш вірогідною є інформація про те, що в Старому Самборі церква існувала з 1303 р., про що свідчив кириличний напис на дерев’яній стіні давнішої святині⁴⁵. Під 1507 р. старосамбірська парафія фіксується в скарбових актах⁴⁶. Віддавна, міська церква була дерев’яною і мала посвяту Св. Миколаю. Щодо місцевого костюлу, то дата його заснування невідома, хоча зрозуміло, що він спочатку також був дерев’яним. Найдавніша задокументована згадка римо-католицького храму відноситься до 1501 р.⁴⁷. Прикметно, що Старосамбірський костюл також мав посвяту Св. Миколаю, що зустрічається надзвичайно рідко. Тотожність посвят української і польської святинь, може витлумачуватись як спорідненість давньої місцевої релігійної традиції.

Найбільш докладні описи Старого Самбора з’явилися в описово-статистичних джерелах XVI ст. Так, один із найдавніших більш-менш розлогих описів міста уміщено в люстрації 1564 – 1565 рр. Незважаючи на малоінформативність опису (у ньому не вказано навіть кількість міських і передміських будинків), все ж маємо досить конкретну інформацію. Так, міщани платили чинш тільки з ролей в сумі 14 фл. 27 грошів (передміщани, відповідно, – 13 фл. 25 гр.). Шоста частина йшла дідичному війтові (4 фл. 23 гр.). Подимного міщани сплачували 4 фл. 26 гр. Рільники сплачували стацію, за овес, за курей, за бочки пива, списне та ін. Великі доходи приносило шинкування горілки і оренда (16 фл. податку), торгове і ярмаркове та відповідні оренди. Ремісники та млинарі належали війтові. Сума міських виплат становила 65 фл.⁴⁸ Крім того, в місті діяв війтівський млин на 1 пилку і фолуш, але в часі люстрації чинш не сплачувано через паводок на Дністрі. У міському господарстві виокремлювався фільварок

з 200 кіп вівса на гумні (того року ячмінь побив град). Цікавою є приписка: іншого “не сіють”. На оборі фільварку було 13 дійних корів, 37 голів посполитого бидла, 7 кокошів, 16 геньші. Сіножаті в фільварку становили 8,5 бродів⁴⁹.

Замкові укріплення та залога Старого Самбора знайшли відображення в інвентарі 1568 р., який був учинений після смерті дрогобицько-самбірського старости В. Стажеховського⁵⁰. Львівський історик О. Заяць переказав згаданий опис, а також опублікував більш інформативний докладний інвентар замку з архіву Замоїських з того ж таки 1568 р.⁵¹. Отже, “За (потоком) Дубном, над Дністром, є самбірський замок на горі, навпроти якої зі сторони Лінини є Свинна гора, а від Лужка – Лиса. А замок посередині, на третій горі, Холоднику...”. З цінних завваг привертає увагу вказівка на те, що замкова гора дуже сипка, сам замок обведений валами, роботи виконав якийсь Витвицький. Дуже цінна інформація стосується персоналу замку (міста): буркграбій, пушкар, драби, сторожі або клики, воротний (вказана їх платня). Перша брама перед замком у долині, з воротами, що закриваються. Довкола від брами частокіл, місцями попусутий. Друга в'їзна брама з воротами, що закриваються, зі входом.

Наведемо авторитетну думку Є. Мотилевича, який вважав, що Старий Самбір – перший укріплений пункт на Підбескидському шляху – мав важливе військове значення. Місто було центром оборонної системи, яку творили насипані з півночі вали і прірва над річками з інших боків. Вали зміцнювали високий дерев'яний паркан і три вежі. Укріплення доповнювали костельні мури. В місто можна було потрапити через дві брами, з яких одна – мурована⁵².

Як уже згадувалося, дослідникам було відомо і про інвентар Самбірського староства 1585 р. Зокрема, Л. Смуток опублікувала його частину з описом Нового Самбора⁵³. Дослідниця коротко схарактеризувала цінність даного виду джерел для вивчення історії прикарпатських міст, а також визначила причину проведення інвентаризації староства у 1585 р.: інвентар був складений у зв'язку зі смертю місцевого старости Станіслава Гербурта з Фельштина, львівського каштеляна і руського жупника (він утримував Самбірське і Дрогобицьке староства з 1568 р.). Відомо, що староста помер перед 29 березня 1584 р.⁵⁴. На підставі повідомлення в заголовку джерела про те, що на початок 1585 р. інвентар було передано до рук економа Самбірського староства Петра Слостовського, Л. Смуток визначила час проведення інвентаризації: приблизно квітень – кінець 1584 р. Згаданий заголовок уміщує інформацію про ревізорів, які провели інвентаризацію: писарі коронного скарбу Миколай Лодзинський і Станіслав Маковецький. Прикметно, що весь інвентар також писаний двома почерками. Описи Старого і Нового міст належать одному писареві, однак невідомо, кому саме⁵⁵.

Публікуючи опис Старого Самбора, зупинимось коротко на його інформативному потенціалі. У початковій частині чітко вказано на географічні координати міста, про які згадував В. Інкін. Далі основна увага документа зосереджена на фіксації міських доходів (податків): з виробництва горілки (як правило, цим видом ремесла займалося все міщанство), пекарів, вїйта, фільварку, загальних міських чиншів (останні збиралися згідно з привілеями на магдебурзьке право та іншими локаційними грамотами). Найбільша частина джерела вміщує перелік міщан у “ринку” і “вулицях”, які сплачували подимне зі своїх “роль” і зі “стації”. Тут ідеться про типове середмістя, яке складалося з площі Ринок і прилеглих кварталів. Окремо перераховано міщан, так званих “зарічан”, які мешкали за Дністром. Їх податки не відрізнялися від міщан з середмістя, однак частина “зарічан” сплачувала лише “списне”. Частина мешканців – підлеглі підсадки,

які не мали наділів, – сплачували 1/6 гроша. Важливо те, що в даному випадку, маємо перший (з відомих) перелік мешканців міста з іменами.

Інвентар вказує на об'єкти господарювання та умови життя міської громади. Так, щодо варіння горілки свідчення давали “рада і міщани” (типове тогочасне уявлення про громаду магдебурзького міста). Промисел постійно здавався в оренду і “здавна” належав до юрисдикції вйта. Через незгоди староста Йордан підпорядкував виробництво старостинській адміністрації. “Торгове” збиралося на свято Св. Івана, коли проходив загальноміський ярмарок. З об'єктів згадуються “млин торчиновський” (в с. Торчиновичі?), а також млин, що належав вйтові, лазня, дві солодовні. Окремо описано “будиночок при руській церкві”, який згадувався також у попередній ревізії. Місцевий священик представив ревізорам документ пана Борятинського, засвідчений у Самборі 1558 р. Очевидно, ідеться про фундуш (або заповіт) того будинку церкви. Будиночок міг використовуватися як парафіальна резиденція, школа чи з якоюсь комерційною метою. Важливими є згадки в джерелі міських привілеїв, магдебургії, розпоряджень щодо євреїв.

Джерело публікується мовою оригіналу, відповідно до вимог, які сформувалися в українській археографії.

¹ Lu. Dz. Staremiasto // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XI. – Warszawa, 1890. – S. 287-241. Найдавнішою датою давнього гроду автор вважає 1425 р., маючи на увазі перший розмежувальний декрет територій довкола Старого Міста. Водночас, він називає перші писемні згадки місцевих церкви і костьола.

² Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (1361 – 1530) // Грушевський М. Твори у 50-ти т. – Т. 7: Серія Історичні студії та розвідки (1900 – 1906). – Львів, 2005. – С. 145-146; Його ж. Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.) // Там само. – С. 42-43.

³ Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejske: ziemia i ludność. – Lwów, 1899. – S. 11-13, 68-69, 105, 121, 125, 137, 673 та ін. Дослідниця опублікувала цікавий зріз топографії сучасного їй міста, старі печатки міської школи з елементами історичної символіки, кілька свідчень про привілеї міста пізньосередньовічного періоду.

⁴ Інкін В. Архів Самбірської економії // Записки НТШ. – Т. ССXXXI. – Львів, 1996. – С. 109-146. Історії Самбірської волості велика увага приділена автором в його монографії, див.: Його ж. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII століттях: Історичні нариси. – Львів, 2004 (див., напр., розділ “Самбірська волость та стародавня Бойківщина”).

⁵ Мицько І. Старосамбірщина. Історичні етюди // Старосамбірщина II: альманах. – Старий Самбір, 2002. – С. 7-195.

⁶ Мазур О. Про назву “Самбор” // Старосамбірщина II: альманах. – С. 196-202.

⁷ Заяць О. Старосамбірський замок за інвентарем 1585 року // Старосамбірщина III: альманах. – Львів, 2004. – С. 85-90.

⁸ Пархуць Л. Розвиток території Старого Самбора (середина XIII – кінець XX ст.) // Старосамбірщина III: альманах. – С. 26-43.

⁹ Горбовий С. Про перший привілей на Магдебурзьке право Старому Самборові // Старосамбірщина III: альманах. – С. 56-60.

¹⁰ Lenartowicz S. Kościół parafialny p. w. Sw. Mikołaja w Starym Samborze // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Т. 5. – Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Kraków, 1997. – S. 267-278.

¹¹ Див., напр.: Motylewicz J. Zarys historii Mościsk, Sambora, Starego Sambora // Inscriptioes funebres in confinio Poloniae et Ucrainae repertae. – Vol. II: Województwo Lwowskie, Powiat Mościska, Sambor, Stary Sambor / Pod red. L. Morawieckiego. – Rzeszów, 2004. – S. 9-27.

¹² Криль М. Старосамбірщина: історія і культура. – Львів, 2009. – С. 9-10, 14, 19-20, 22, 26, 34, 36-37, 42, 52, 57, 59-60, 65-66 та ін. На жаль, автор не розглядає питання про дату заснування міста, яке дало назву регіону.

¹³ Всупереч історіографічній традиції та без будь-якого спеціального наукового обґрунтування, у травні 2011 р. Старий Самбір відсвяткував 940-річний “ювілей” міста. Водночас, міфічна дата заснування міста у 1199 р. потрапила на сторінки Вікіпедії: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Старий Самбір](http://uk.wikipedia.org/wiki/Старий_Самбір).

¹⁴ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (1361 – 1530)... – С. 145.

¹⁵ Див.: Інкін В. Архів Самбірської економії... – С. 110.

¹⁶ Див.: Мицько І. Старосамбірщина. Історичні етюди: Самборь // Старосамбірщина II: альманах... – С. 30-31.

¹⁷ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII століттях: Історичні нариси... – С. 98.

¹⁸ Інкін В. Архів Самбірської економії... – С. 109-114.

¹⁹ Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejske: ziemia i ludność... – S. 14, 75.

²⁰ Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – 1938. – Ч. 10. – С. 28-29.

²¹ Див.: Пархуць Л. Розвиток території Старого Самбора (середина XIII – кінець XX ст.) // Старосамбірщина III: альманах... – С. 27.

²² Інкін В. Архів Самбірської економії... – С. 114, 118.

²³ Див. узагальнення свідчень: Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII – XVIII ст. (Каталог – інформатор). – Львів, 2008. – С. 192.

²⁴ Інкін В. Архів Самбірської економії... – С. 115.

²⁵ Горбовий С. Про перший привілей на Магдебурзьке право Старому Самборю // Старосамбірщина III: альманах... – С. 56-59.

²⁶ Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость... – С. 30.

²⁷ Див.: Lu. Dz. Staremiasto // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 238; Горбовий С. Про перший привілей на Магдебурзьке право Старому Самборю... – С. 57.

²⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – T. VI. – № 14. – S. 21.

²⁹ Dybek E. Lokacje na prawie niemieckim w Ziemi Przemyskiej w latach 1345 – 1434. – Lublin, 2004. – S. 50, 64, 140.

³⁰ Під цим роком датована грамота, див про у: AGZ. – T. VI. – S. 2-4. Див. також: Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564 – 1565. – Cz. II / Wyd. K. Chłapowski i H. Zytkowicz. – Warszawa, 2001. – S. 75; прим. 84.

³¹ AGZ. – T. VI. – № XIV.

³² Пархуць Л. Розвиток території Старого Самбора (середина XIII – кінець XX ст.)... – С. 29.

³³ Lu. Dz. Staremiasto // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 238; Пархуць Л. Розвиток території Старого Самбора (середина XIII – кінець XX ст.)... – С. 29.

³⁴ Наведений огляд подав О. Мазур: Мазур О. Про назву “Самбор” // Старосамбірщина II: альманах... – С. 196.

- ³⁵ Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej. – Lublin, 1999. – S. 256.
- ³⁶ Мицько І. Старосамбірщина. Історичні етюди: Самборь... – С. 21.
- ³⁷ Мазур О. Про назву “Самбор”... – С. 198-202.
- ³⁸ Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). Науково-популярне видання. – К., 2001. – С. 323.
- ³⁹ Мицько І. Герб первісного Самбора // Старосамбірщина III: альманах... – С. 44.
- ⁴⁰ Лише 24.05.1794 р. в першому австрійському привілеї Старому Самбору описано міський герб: у синьому полі на півмісяці золотий трираменний хрест. На цій підставі реконструйовано старий герб і затверджено його як сучасний герб міста. Див.: Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). Науково-популярне видання. – С. 323-324.
- ⁴¹ Мицько І. Герб первісного Самбора... – С. 45-55.
- ⁴² Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. – Філадельфія, 1980. – С. 132.
- ⁴³ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233 – 1799. – К., 1972. – № 767. – С. 386-387.
- ⁴⁴ Див.: Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С. 601.
- ⁴⁵ Lu. Dz. Staremiasto // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 238.
- ⁴⁶ Budziński Z. Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przelomie XV i XVI wieku Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 1. – Przemysl, 1990. – S. 149.
- ⁴⁷ Lenartowicz S. Kościół parafialny p. w. Sw. Mikołaja w Starym Samborze. – S. 267. Лише в 1890 р. споруджено мурований храм.
- ⁴⁸ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564 – 1565. – Cz. II. – S. 75.
- ⁴⁹ Ibid. – S. 113, 116, 118.
- ⁵⁰ Інвентар віднайшов В. Інкін: Інкін В. Архів Самбірської економії... – С. 115. Обставини ревізії двох суміжних староств, а також публікація її частини з описом Дрогобицького староства здійснені в: Смукот І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. // ДКЗ. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 519-570.
- ⁵¹ Заяць О. Старосамбірський замок за інвентарем 1585 року // Старосамбірщина III: альманах... – С. 85-90.
- ⁵² Motylewicz J. Туру funkcjonalne miast ziemi Przemyskiej // ДКЗ. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – S. 170-171.
- ⁵³ Смукот Л. Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р. // ДКЗ. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 484-503.
- ⁵⁴ Про Ст. Гербурта див. докл: Herburt St. // Polski Słownik Biograficzny. – Т. IX. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960-1961. – S. 450-453.
- ⁵⁵ Ibid. – С. 484.

ДОКУМЕНТ

1585 р., Старий Самбір. – Інвентар Старого Самбора

/32/

MĚASTHO SZTARŸ SZAMBOR

Miastho tho liezy nad Niestrem miedzy Lininą a Jablonka pothokamy prawie na poczathku wchodząc miedzy gory. Liezy od Szambora dwie male mile od Zamku milie. Choczią iesth stare przedsie iesth niedobrze, niema any Zawarczja, ani budowania dobrego.

DOCHODY Z MIASTHA
Z GORZAŁKA

O dochodzie u arendy zgorzalczanŷ dawali theŷp rada ŷ mieszczanie Starego Szambora ze zdawnych liath na urzãd woynthowsky naliezała. Potym za niezgodã tego arendarza z woynthem pan Yordan starosta ych rozwadził ŷ wziãł go na siã. Od thego czasu then dochod do starostwa przyłanczon. Oczim commissiã wŷwodzono y pod przysiegiã thosz zeznalŷ. Kthorŷ provent gorzalczanŷ z mithem y z targowe, w jarmark w Starim Mieszczie o S. Janie arendowano przed tim fl. 21?. Therasz przłãczywszy mŷn torczynowsky placzã fl. 120, a gorzalka z targowem 30

Czŷnsz od Piekarczow

Z dawnŷch czasow na woŷtha ŷdzie

/33/

woyth Starego Szambora

Ma prawo dostateczne y dochod swoŷ opissany y Mŷn

Domek przy czerkwie Ruskieŷ

Ktory pan Falieczkŷ y JE[g]oM[s]cz pan Zamoŷskŷ wspominajã. Pop ukazał decreth pana Boratinskiego de data in Sambor Dominica Oc[c]uli in quadrages[s]ima 1558 w ktorym go przysãdzil popowŷ ku czerkwy.

Tluka

W ŷnventarzu JE[g]oM[s]czy pana Zamoŷskiego napissano ze dwa dni przymuszem byŷł y na tłuķ do folwarku waniewicz na zniwa na czo wolnoszcz otrhymaŷ od KJM de dath[a] Leopoli d[ie] 5 Julŷ anno D[ni] MDLXXVIII

Czynsz

Mieszczanie ukazaŷ przywileŷ Kroloweŷ Bony de data Varschoviae d[ie] 20 april[is] 1553 z confirmatiã Cro[la] Augusta de dath[a] Cracoviae d[ie] 18 Augusti 1558. W ktorym z jurisditieŷstaroscizny ssã wŷiãczŷ. A wiedlie prawa Maydeburskiego ssã posstanowienŷ.

It(idem) Ukazaŷ przywileŷ Kro[la] JE[g]oM[s]czy Zygmunta Augusta de Data Kubliny d[ie] 1 maŷ 1569 do Lassow [...] krolewskich na Budowanie.

Wyny radzieczkie wedlug prawa maydeburskiego

/34/

Czynsz z laznie. Na dwie Słodownie. W timue przywileiyu abŷ tham zydowie niemieskaŷ anŷ siã budowaŷ. Ktorego niebosczik pan Lwowskŷ starostã bẽdãcz nad prawo dał Moszka zŷda do gorzalkŷ. Thenze zŷd Mosko zapissał siã ŷakoby dŷugo mieskał w mieszczie ze miał dawacz na poprawã miastha f. 2 czego od dziewiãczy liath neoddał.

Czisz mieszczanie ukazaŷ przywileŷ kro[la] JE[g]oM[s]czy de Data Warssoviae d[ie] 15 Decembry 1579 na Jarmark na S. Matheusz. Y w themze przywileiyu ze z Garczmy w gorŷ niema nikth yezdnicz iedne ie w Mieszczie przedawac pod utraczeniem thowaru.

/35/

Osada Mieszczan Starego Szambora thak w Rinku yako y w ulyczach

Placzicz powinny z rol ŷako kto wiele pod szobã trzyma obyczaiem nizey kazdego specificowanŷm

	fl.	gr.	d.
Licz	0	17	
Podŷmneho y stacieŷ	0	4	15
Klaskon	0	20	
Jurko Czidŷł	0	6	
Podymnego y stacieŷ	0	4	15

Karczmarsskie		0	19	
Podymnego y staciy		0	4	15
Lukacz		0	13	9
Podymnego y staciy		0	4	15
Fliak		0	5	
Podymnego y staciy		0	4	15
Drahusz		0	12	
Podymnego y staciy		0	4	15
Lysz Czȳdȳlow		0	0	10
Podymnego y staciy		0	4	15
Janowicz		0	10	12
Podymnego y staciy		0	4	15
	S.L.	5	1	15
/36/				
Paweł		0	15	6
Podymnego y staciy		0	4	15
Boszeruszetha		0	5	
Podymnego y staciy		0	4	15
Chudzik		0	2	
Podymnego y staciy		0	4	15
Sienko				
	Czinszu	0	20	
Luczka				
Czysz podymne[g]o y staciy		0	5	12
Steczko		0	6	
Podymnego y staciy		0	4	15
Steczkietha		0	5	
Podymnego y staciy		0	4	15
Alwith		0	15	
Podymnego y staciy		0	4	15
Wieczek		0	9	
Podymnego y staciy		0	4	15
Dmitr		0	12	
Podymnego y staciy		0	4	15
Stasko		0	13	
Podymnego y staciy		0	4	15
Ziethkowicz		0	4	
	S.L.	5	15	9
/37/				
Podymnego y staciy		0	4	15
Holodowietha		0	10	
Podymnego y staciy		0	4	15
Kutrzuska		0	5	
Podymnego y staciy		0	4	15
Od ogrodu		0	3	
Się od Pudkowskij		0	1	9

Liesz Wacorkowicz				
	Czinszu	0	19	
Maczyak				
Czisz podymnego y stacyey		0	4	15
Woytek piekarz		0	4	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Odwieszowskiey		0	4	
Zanyowietha		0	24	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Motylka		0	5	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Jan Klossicz		0	4	3
Podymnego y stacyey		0	4	15
Boluszka		0	17	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Burÿ		0	17	
	S.L.	5	2	6
/38/				
Podymne[go] y stacyey		0	4	15
Choma		0	5	
Podymne[go] y stacyey		0	4	15
Gula		0	4	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Ihnath popadyn przy czerkwy czinsz placzy		0	0	0
Podymnego		0	4	15
Hrycz masiow		0	0	0
Podymnego y stacyey		0	4	15
Makarczetha		0	4	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Owanko		0	10	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Hrycz Wastÿlczaſh		0	13	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Peruma		0	13	2
Podymnego y stacyey		0	4	15
Hrÿniowa		0	18	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Hÿbko		0	20	
Podymne[g]o y stacyey		0	4	15
Matwiey		0	10	
	S.L.	4	21	3
/39/				
Podymnego y stacyey		0	4	15
Hryniowicz		0	9	
Podymnego y stacyey		0	4	15
Ambrozÿ		0	24	
Podymnego y stacyey		0	4	15

Steczowa	0	12	
Podymnego y staciy	0	4	15
Masiowietha	0	15	
Podymnego y staciy	0	4	15
Czaba	0	11	2
Podymnego y staciy	0	4	15
Pieczowka	0	12	
Podymnego y staciy	0	4	15
Lukÿan	0	12	
Podymnego y staciy	0	4	15
Kundrath	0	11	
Podÿmnego y staciy	0	4	15
Hryczowa	0	6	
Podymnego y stacieÿ	0	4	15
Klokoczka	0	5	
Podymnego y staciy	0	4	15
	S.L.	5	20
		20	12

/40/

Zarzeczenie post fluvium Dniestr

Lechavicz			
Iwanko	0	15	
Czisz podemnie[go] y Staciy	0	5	17
KLÿm	0	4	
Podÿmnego y Staciy	0	4	15
Jaczo	0	4	
Pod[ymniego] y staciy	0	4	15
Hrÿcz Makarow			
	0	11	
Kecz Makarow			
Czisz pod[mniego] y stacieÿ	0	4	12
Kundrath	0	11	
Podÿmnie[go] y staciy	0	4	15
Stebiszeta	0	11	
Podÿmnego y Staciy	0	4	15
Ivanko Waszilczath	0	6	
Podÿmnego y staciy	0	4	15
Lazor	0	6	
Podymego y staciy	0	4	15
Klischeta	0	15	
POdymne[g]o y staciy	0	4	15
	S.L.	4	8
		8	3

/41/

Pawel Stankow	0	4	
Podym[ego] y stacieÿ	0	4	15
Studennik	0	10	
Podym[ego] y statieÿ	0	4	15
Hrycz	0	5	

Podym[ego] y statiey		0	4	15
Iwan		0	5	
POdym[ego] y staciey		0	4	15
Stecz		0	10	
Jaremka		0	12	
Czyczetha		0	4	15
Podeÿ[mnego] y statiey		0	6	
Zyła		0	4	15
Podeymego y statiey		0	6	
Iwan Gemerdÿkow		0	4	15
POdeÿme[g]o y statie		0	9	
Malyszeta		0	4	15
Podeymego y statiey		0	9	
Makiszczetha		4	11	9
	S.L.			
/42/				
Podymnego y staciey		0	4	15
Jaczko Zyblík		0	6	
Iwanko Kowalczałh		0	5	
Podymnego y staciey		0	4	15
Waskowa		0	4	
POdym[ego] y staciey		0	4	15
Jaczko Strzilbycz		0	8	
Podym[nego] y staciey		0	4	15
Andreÿ		0	4	
Podimnego y Staciey		0	4	15
Iwassowa		0	8	
POdÿm[nego] y Statiey		0	4	15
Bednarz		0	4	
Podym[nego] ÿ statiey		0	4	15
Wawrzek		0	4	
	S.L.	3	15	15
/43/				
Podymnego y statieÿ		0	4	15
Lecz Czayczin		0	4	
POdym[nego] y staciey		0	4	15
Hrycz		0	8	
Podym[nego]y stacieÿ		0	4	15
Kassellanowskie		0	5	
Podim[nego] y statiey		0	4	15
Jurko		0	5	
Podym[nego] y statiey		0	4	15
Lewko		0	2	9
Podym[nego] y statiey		0	4	15
Stan		0	5	9
Podym[nego] y stacieÿ		0	4	15

Cziczekowskiego			0	2	9	
Podym[nego y statiey]			0	0	0	
Czymbrza			0	2	9	
POdym[nego] y staciey			0	4	15	
Kawina	gr	3 stacziynego	0/15			
Fedkowa		7 podymnego	5	0	10	
Podymne[g]o y statiey				0	4	15
Krol				0	9	
Podeyme[g]o y staciey				0	4	15
		S.L.		3	12	6
/44/						
Steczko				0	14	6
Spissnego				0	0	6
Krymowa				0	9	
Spissnego				0	0	6
Kunassowietha				0	6	
Spissnego				0	0	6
Łan od Mielkowiskie[g]o				0	2	
Drahusz				0	6	
Spissne[g]o				0	0	6
Hlipko				0	6	
Spissnego				0	0	6
Krymowicz				0	6	
Spissne[g]o				0	0	6
Gulia				0	6	
Spissnego				0	0	6
Kuczurka				0	6	
Spissne[g]o				0	0	6
Janek Dubek				0	6	
Spissnego				0	0	6
Stecz Kowal				0	6	
Spissne[g]o				0	0	6
		L.S.		2	16	6
/45/						
Steczковиetha				0	6	
Spissnego				0	0	6
Hrycz Justow				0	3	
Spissnego				0	0	6
Biernath				0	4	
Spissnego				0	0	6
Closzeruscheta				12		
Spissnego				0	0	6
Ihnath				0	6	
Spissnego				0	0	6
Baty				0	6	
Spissne[g]o				0	0	6
Klaszkon				0	6	

Spissnego		0	0	6
Hrycz Waselczath		0	2	
Spissne[g]o				
Jssaŷka		0	2	
	S.L.	1	19	6
/46/				
Podszadkowie ktorzy rol niemaŷa czo po gr 1/6 daŷa				
Hrycz Mielnik		0	1	6
Steczowa		0	1	6
Macziek Tkacz		0	1	6
Nastka		0	1	6
Jan Dudek		0	1	6
BIernath		0	1	6
Janek		0	1	6
Stanislaw		0	1	6
Czurylo		0	1	6
Tereszko		0	1	6
Krolyowicz		0	1	6
Marczin Urbanow		0	1	6
Urban		0	1	6
Drahuszowicz		0	1	6
Błozek		0	1	6
Grzesz juzkow		0	1	6
Gaweł		0	1	6
Ihnath		0	1	6
	S.L.	0	24	
/47/				
Wawko		0	1	6
Macziek		0	1	6
Kristoph		0	1	6
Jurek		0	1	6
Motylowicz		0	1	6
Choma Sseczkow		0	1	6
Siodlarz		0	1	6
Jakub		0	1	6
Iliasz		0	1	6
Marsal		0	1	6
Korblowa		0	1	6
Misko		0	1	6
Jakubowa		0	1	6
Paula		0	1	6
Zwiorek		0	1	6
Ihnath Kował		0	1	6
Wassil		0	1	6
Czech		0	1	6
Zŷd		0	1	6
Macziek Derlienier		0	1	6

Kormanczetha		0	3	9
	S.L.	1	28	15
/48/				
Ihnatko		0	3	9
Iwan Kussnierz		0	3	9
Byczikowa		0	3	9
Ttrafor		0	3	9
Ihnath Steczkow		0	1	6
Jaczko Zyblik		0	1	6
Stecz Drahusow		0	4	9
popadeya		1	1	
	S.L.	1	22	3
Summa z rol ogrodow				
ÿ z dimow Mieszczkich				
Czinÿ	fl. 49 / 6			
S ktore[g]o czinszu woÿtowi dziedziczne[mu]				
Przychodzi ssosty grosz	fl. 8 / 6			
Zostawa na Crolia JE[g]oMczi	fl. 41			
/49/				
Summa dochodow ze wsithkiemy pozitkami Miasteczka Stare[g]o Szambora				
Fac[it]	fl. 71			

Джерело: AGAD. – Archiwum Zamojskiego. – Sygn. 2978 “Inwentarz albo spisanie wszystkich i wszelakich dochodow pozytkow starostwa samborskiego... 1585”. – К. 32-49.

Ігор Смуток, Леонід Тимошенко.

Старий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р.

Стаття вміщує фрагмент маловідомого документу з історії міста Старого Самбора другої половини XVI ст. Він проливає світло на топографію і просторовий розвиток міста, стан оборонних споруд замку, об'єкти міського господарювання, іменний склад і соціальну структуру населення. Публікація документа супроводжується відповідною передмовою, в якій оглянуто історію найдавнішого Старого Самбора, проаналізовано джерелознавчу цінність описів міста XVI ст.

Igor Smutok, Leonid Tymochenko.

Old Sambor for inventory Sambir starostvo in 1585.

The article contains a fragment of the little-known document from the history of the town of Stariy Sambir in the second half of the XVI-th century. It helps to clarify the town's topography and its development, the state of the castle's defensive buildings, the objects of industrial managing, the composition and the social structure of the population. The publication of the document is accompanied by an appropriate foreword, in which the history of ancient Stariy Sambir is examined, the source study value of the XVI-th century town is analysed.

“ДІЯЛОСЯ У КАМ’ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ РОКУ БОЖОГО
1664 НА СУДІ ДУХОВНОМУ КОНСИСТОРСЬКОМУ”:
КОНФЛІКТ КАМ’ЯНЕЦЬКОГО НАМІСНИКА МИХАЙЛА
ГУНАШЕВСЬКОГО З ДУХОВЕНСТВОМ, РУСЬКИМ
МАГІСТРАТОМ І ПАРАФІЯЛЬНОЮ ГРОМАДОЮ ЦЕРКВИ
ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ

Переднє слово

Добре відомо, що в евристичній роботі дослідника інколи трапляються випадки, коли, вивчаючи конкретну проблему і шукаючи джерела для вирішення цієї проблеми, він почасти натрапляє на документи, які не стосуються запланованого тематичного поля дослідження, а тим більше знаходяться, так би мовити, “не на своєму місці”. Скажімо, в актах Львівського духовного єпископського суду¹ подекуди можна натрапити на документи судово-процесуального характеру щодо крилошан чи мирян з інших єпархій, наприклад, Луцько-Острозької² чи Перемишльської. Щоб не бути голослівним, варто назвати кілька документів, які випадково вдалося віднайти у фондах відділу рукописів Національного музею у Львові імені Митрополита Андрея Шептицького (далі – НМЛ): пастирські розпорядження перемишльського єпископа Георгія Винницького (1708, 1710 рр.)³, судові справи, пов’язані з мешканцем Ольшанки Іваном Буликом (1757)⁴, парохом з Мальчич о. Михайлом Яновським (1759 р.)⁵, парохом з Бачини (1768 р.)⁶, мешканцем Струневич (біля Мостиськ) Іваном Шкуркою (1759 р.)⁷, дружиною угринівського пароха Софією, яка була родом з Дрогобича (1762 р.)⁸, кліриком перемишльської єпархії Якубом Снігурським (1770 р.)⁹, підгаєцьким парохом о. Якубом Костецьким (1777 р.)¹⁰, прокуратором перемишльської єпархії о. Стефаном Завалкевичем (1778 р.)¹¹ тощо.

Дана розвідка зумовлена подібним випадком. Так, під час вивчення актів до історії Перемишльщини, у фонді Перемишльського гродського суду (№ 13) Центрального державного історичного архіву України у місті Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові) серед численних судових актів вдалося віднайти копію невідомої судової справи 1664 р. між кам’янецьким намісником о. Михайлом Гунашевським та мешканцями Кам’янця-Подільського.

Віднайдення згаданого джерела досить важливе, позаяк в історії Львівсько-Галицько-Кам’янецької єпархії діяльність кам’янецької консисторії є суцільною “білою плямою”, адже, як відомо, архів цієї консисторії майже повністю втрачений¹². Вкажемо також на загальне інформативне тло судової справи: вона містить нові свідчення за 1662 – 1664 рр. про життя та діяльність автора “Львівського літопису”, зятя гетьмана Івана Виговського, знаного релігійного та політичного діяча періоду Хмельниччини о. Михайла Ігнатовича Гунашевського. Водночас, документ проливає світло на історію релігійного та світського життя в Кам’янці-Подільському: діяльність парафіяльного духовенства, братського шпиталю при церкві Івана Хрестителя, руського магістрату

та ін. Врешті, справа дозволяє розширити наші уявлення про діяльність духовного консисторського суду в часі владництва Атанасія (Желиборського), що на сьогодні, зі зрозумілих причин, трапляється не так вже й часто.

Перш ніж перейти до аналізу даної судової справи, необхідно обговорити проблемні питання, які закономірно виникають при появі нового джерела, а також з огляду на відомості про осіб, які в ньому фігурують.

Загальні відомості про Михайла Ігнатовича з Гунашевських

В основному, джерельні свідчення про його особу доволі скупі і суперечливі. Серед його сучасників одні величали його ревним оборонцем православної віри, добрим богословом, серйозним дипломатом, а інші – попросту зрадником Вітчизни, вірогідно, через те, що він був учасником Переяславських переговорів з Москвою у 1650-х рр. Ті, хто про нього писав пізніше, так само позиціонували його по-різному: одні вважали його автором “Львівського літопису”, інші, уникаючи цієї проблеми, переводили увагу виключно на його релігійну чи політичну діяльність. Відтак, цілком не випадково, що в сучасній енциклопедичній базі¹³, присвяченій неординарній постаті о. М. Гунашевського існує чимало розбіжностей у фактах та подіях, пов’язаних з його життям та діяльністю. Поза цим контекстом найбільш ґрунтовними на сьогодні залишаються розвідки, здійснені О. Бевзом¹⁴ та о. Ю. Мициком¹⁵.

Точна дата народження Михайла Гунашевського невідома. Прийнято вважати, що він народився перед 1610 р. у родині дрібного українського шляхтича Гната Гунашевського, рід якого здавна осідав на Поділлі. Львівський дослідник А. Козицький припускає, що родина Гунашевських на той час проживала поблизу м. Брацлава. Натомість польський дослідник Г. Гмітерек у всіх своїх публікаціях вказує, що Гунашевський був родом із Львівського повіту¹⁶.

Також в одному із реєстрів коронної метрики вдалося несподівано натрапити на витяг про підтвердження привілею київського воеводи князя В.-К. Острозького на протопопівство для отця Гунашевського, київського протопopa, від 5 травня 1659 р.¹⁷. Коли, власне, відбулося надання протопопії князем, а також, про якого Гунашевського в ньому ідеться, залишається загадкою. До слова, о. Ю. Мицик вважає, що Гунашевський став київським протопopом не пізніше 1657 р.¹⁸. Водночас, згадані версії про час народження М. Гунашевського потребують більш спеціального дослідження.

1621 р., під час навчання в парафіяльній школі в Меджибожі, в якій науку викладав дяк Дмитро Щирецький¹⁹, від тяжкої недуги помирає батько Гнат. Незабаром М. Гунашевський у своєму літописі покладає на себе провину за цю смерть: *“Того ж року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хворобу горянку і всі хорили в дому”*²⁰. Вірогідно, в той час хворіла уся його сім’я.

На думку о. Ю. Мицика, під час повстання 1630 – 1631 рр. під проводом Тараса Трясила М. Гунашевський міг перебувати на Наддніпрянщині²¹, щоправда, дане твердження залишається неповним. Так само, як і твердження М. Марченка, що М. Гунашевський приблизно тоді ж міг бути ігуменом Межигірського монастиря²².

На нашу думку, помилковим є твердження А. Козицького, що о. М. Гунашевський урядовав у монастирі в 1660-х рр.²³. Перевіривши відомі джерела, ми виявили, що серед ігуменів Межигір’я другої половини XVII ст. М. Гунашевський не числиться²⁴. Зрештою, про згадані версії не мовиться у тексті Межигірського літопису (1608 – 1700 рр.)²⁵, а публікована нами судова справа 1664 р. не вказує на факт ігуменства М. Гунашевського впродовж 1662 – 1664 рр. Хоча беззаперечним є той факт, що

у Львівському літописі, він явно переймався долею Межигірського монастиря, зокрема під час нападів у період козацьких повстань 1630-х рр.²⁶

Достеменно відомо, що в 1634 р. М. Гунашевський навчався у Замойській академії, а його ім'я числиться в студентському реєстрі²⁷. Цілком можливо, що він навчався поряд із майбутнім професором цієї ж академії українцем Василем Рудомичем (в різний час, починаючи з 1649 р., викладав логіку, поезію, історію, математику тощо)²⁸. На думку Г. Гмітерека, який виводить плебейське походження роду Гунашевських, ще під час навчання в академії М. Гунашевський проявляв себе серед молоді групи оборонців “чистоти православної віри”, які не раз сперечалися з уніатами Замостя²⁹. Вірогідно, саме події місцевих конфесійних змагань і вплинули на те, що молодий Гунашевський обрав собі православну духовну кар'єру. За даними А. Петрушевича, в цей час у Замойській академії навчалося чимало українців. Невипадково, посвячуючи Тріодь, надруковану в Києво-Печерській Лаврі 1631 р., митрополит Петро Могила перед даруванням її віце-канцлеру Фомі Замойському, в перемові написав: *“Не можу замовчувати про ту благодійну справу, яку започаткували члени вашої знаменитої родини, (справу) про Замойську академію, яка так багато принесла користі нашому народові, передовсім тим, що з неї вийшло немало людей – учених і поважних діячів, дуже потрібних для нашої православної церкви”*³⁰ (переклад наш).

У першій половині 1640-х рр. М. Гунашевський одружився з Мар'яною Виговською, дочкою майбутнього гетьмана України Івана Виговського, від першого шлюбу³¹. Щоправда, окрім якихось майнових документів подружжя, про їх сім'ю інформації поки що віднайти не вдалося.

Десь між 1646 та 1647 рр. о. М. Гунашевський отримав духовне звання піддиякона від львівського православного єпископа Арсенія (Желіборського)³², а згодом – диякона і священника³³. Приблизно тоді ж у М. Гунашевського зародилися дружні стосунки із єпископським двором.

Більш насиченими є джерельні свідчення про участь о. М. Гунашевського у національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. На початку війни генеральний писар І. Виговський бере о. М. Гунашевського до себе на службу у новостворену Генеральну канцелярію³⁴. На жаль, немає точних даних, як Гунашевський сюди потрапив, але деякі рефлексії з цього приводу свого часу висловив О. Бевзо. На думку дослідника, М. Гунашевський, перебуваючи у тісній співпраці з Арсенієм Желіборським, цілком правомірно міг у 1650 р. їздити у складі єпископської делегації владики в Іркліїв для зустрічі з гетьманом Б. Хмельницьким після якої він і загорівся ідеями розбудови козацької державності³⁵.

Оскільки Генеральна канцелярія відігравала роль міністерства закордонних справ³⁶, то о. М. Гунашевський часто залучався до організації різноманітних посольств. У 1652 р. він був активним учасником посольства гетьмана Б. Хмельницького до Москви разом з С. Савичем, Л. Мозирою, І. Ничипоренком та 14 козаками³⁷. Тоді Гунашевському за службу було виплачено *“...камку добру, сукно лундиш добрий, сорок соболів на суму 25 рублів, грошей 10 рублів”*³⁸ (переклад наш).

Наступного, 1653 р. о. М. Гунашевський дослужився до звання канцеляриста-підписка³⁹, і залишався довіреною особою І. Виговського, будучи навіть його радником під час таємних нарад при гетьмані Б. Хмельницькому. Наприклад, о. М. Гунашевський брав активну участь у переговорах з московським послом в Україні піддияконом Іваном Фоміним⁴⁰. Також безпосередньо відповідав за листування з ним та турецькими візирами і молдавськими воєводами стосовно військових планів гетьмана. У статей-

ному списку І. Фоміна від 2 – 19 серпня 1653 р. вказано: “А что в сем листу к ивану Фомину писал писарь Иван Выговский с подьячим с Михайлом Гунашевским, чтоб Ивану ему, Михайлу, сказать все по ряду, о которых не совершенных [делех] с ним...”⁴¹. У кінці своїх записів о. І. Фомін записав: “И Иван у Михайла Гу[нашевского] турецкие листы взял, а [государева жало] вавья сорок соболей да [2 пары] к писарю Ивану Выговскому [с] Михайлом послал”⁴².

Згодом, під час Переяславської ради, 11 січня 1654 року “Михайло Ігнатъев син Кунашевський” фігурував серед 24 осіб української шляхти, яких особисто привів І. Виговський для публічної присяги на вірність російському царю Олексієві Михайловичу⁴³. Вірогідно, саме через ці публічні дії Гунашевський нажив собі майбутніх ворогів на Поділлі. Серед шляхти, з якою він складав присягу, були Остап Виговський, батько Івана, з сином Данилом, український дипломат Силуян Мужилівський з трьома свояками, білоцерківський дідич Степан Михайлович Мазепа (батько Івана Мазепа). Зрештою, видатні українські історики не надавали цій акції особливого значення⁴⁴, вважаючи її “родинним винаходом Виговських”⁴⁵. Натомість, О. Оглоблин наголошує на тому, що це була покозачена шляхта, яка сама по собі хоч і не була впливовою, проте мала неабиякий вплив на політику українського уряду, а тому так чи інакше була пов’язана з вищими колами козацької старшини⁴⁶.

Незважаючи на війни та політичну нестабільність, о. М. Гунашевський намагався викроювати час і для вирішення сімейних питань. Наприклад, у червні 1657 р. він, прибув до Чигирин, аби вирішити питання власності на землю і Олізарівський будинок у Києві, який він із сім’єю придбав у київського полковника Павла Яновича Хмельницького⁴⁷. Як писав о. Ю. Мицик, ці маєтки о. М. Гунашевський купував для своєї дружини, дітей та внуків⁴⁸. У підтверджувальному універсалі гетьмана Богдана Хмельницького від 24 червня 1657 р.⁴⁹ йдеться про те, що київський протопіп о. М. Гунашевський, поряд із документом про купівлю, подав до гетьманської канцелярії запис від циркуляра київського полку Івана стосовно дозволу на прибудову нового помешкання до старої будівлі. Таким чином, в останній третині 70-х рр. XVII ст. о. М. Гунашевський мешкав у Києві. Цікаво, що у своєму універсалі Б. Хмельницький вказує на давню щирі прихильність о. М. Гунашевського до гетьманської влади, вказуючи на його: “...звичливість здавна ку нам и всему Воиску Запорозкому”⁵⁰. Невипадково, гетьман під страхом штрафу у розмірі 500 злотих заборонив будь-кому посягати на власність Гунашевських⁵¹.

Інший епізод біографії о. М. Гунашевського відомий через його участь в укладанні пунктів, представлених козацькими посольством на Варшавському сеймі в квітні 1659 р.⁵², скликаному для ратифікації Гадяцького договору 1658 р.,⁵³ організованого тоді вже гетьманом І. Виговським. Поряд із гетьманом як ідеологом, за версією Домета Оляничина, в укладанні пунктів брав також участь Юрій Немирич, а І-ший пункт стосовно церковних справ “...щоб унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна” (переклад Д. Оляничина) (пункт містив XII вимог) безпосередньо уклали архімандрит, а згодом київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський і київський протопіп М. Гунашевський⁵⁴. Як відомо, окрім загальнонаціональних вимог, існував шостий пункт так зв. “приватних претензій”, у якому гетьман просив короля задовольнити потреби його родини, а особливо зятя о. М. Гунашевського: “Окремо його милість пан гетьман подає своє прохання про всіх своїх родичів, особливо про його милість отця Гунашевського, а також про всіх про кого писав листи до його королівської милості, щоб їх королівська милість задовольнила їхні приватні претензії...” (переклад Д. Оляничина)⁵⁵.

Попри те, що Сейм відхилив основні вимоги пунктів, приватні вимоги майже всі були виконані. Пройшовши попередньо – 30 травня 1659 р. –нобілітацію власного шляхетства⁵⁶, М. Гунашевський цього ж дня отримав королівський привілей⁵⁷ на володіння кількома селами із млинами на Подесенні: Крехаєвом, Євминкою, Слобідкою Крехаївською (можливо, присілок Крехаєва) та ін. (Остерська сотня, Київський полк⁵⁸; суч. Козелецький район Чернігівської обл.)⁵⁹. Наприклад, серед документів коронної канцелярії збереглось кілька цінних джерел, які засвідчують право о. М. Гунашевського на володіння цими селами⁶⁰. Як виявилось, того ж 30 травня (через місяць після ратифікації пунктів) о. М. Гунашевський отримав ленне право на села Крехаїв, Боденьку (інколи Баденка, біля Жукина Києво-Святошинського району⁶¹) та Слобідку Крехаївську, а також водяний млин у с. Борках, який стояв на річці Остер, і яким управляв Мисько Мельник⁶². 9 червня 1659 р. якийсь Себастьянович облятував цесію на ім'я київського протопопа М. Гунашевського і його дружини Мар'яни (з Вигова Виговської), стосовно лише двох сіл – Крехаєва і Слобідки Крехаївської⁶³, а 11 червня записав іншу цесію стосовно вже трьох сіл – Крехаєва, Боденьки і Слобідки Крехаївської “*w wojewodztwie kijowskim nad rzeka, Desnia, lezqcych*”⁶⁴. Варто зауважити, що у 1712 р. власником сіл Крехаїв та Баденка були у власності гетьмана І. Скоропадського⁶⁵.

За іншими документами відомо, що 5 травня 1659 р. о. М. Гунашевський отримав також “*Libertatio na dom i prawa...*”, можливо, стосовно будинку в Києві⁶⁶.

6 серпня 1659 р. о. М. Гунашевський додатково отримав церковне володіння, вірогідно, на Поділлі, як писалося, “*Dobra cerkiewne Rohosterskie albo Wasilowczyzna ojcu Gunaszewskiemu*”⁶⁷. У цей же день вкотре було підтверджено володіння Гунашевських на Чернігівщині⁶⁸.

Після отримання необхідної документації на нові володіння у о. М. Гунашевського за окремі з них розпочалась боротьба з ігуменом Трахтемирівського монастиря Йосафатом Креховським, який так само претендував на ці села, а тому зі свого боку звернувся по допомогу до російського царя Олексія Михайловича. У тексті однієї з чолобитних грамот, яку він особисто вручив цареві у травні 1660 року в Москві, ігумен пояснював свої претензії прагненням забезпечити життєдіяльність військового шпиталю, який монахи утримувався за рахунок згаданих сіл, зокрема через вирубування місцевих лісів та податок, який збирали з млинів⁶⁹. Відтак ігумен наголосив на тому, що о. М. Гунашевський, “...радник ближні Івана Виговського, на так званому Варшавському річному сеймі випрохав для себе кілька сіл з млинами...” (переклад наш) абсолютно неправомірно, оскільки вони здавна належали до юрисдикції монастиря⁷⁰. На жаль нам не відомо, чим завершилась дана суперечка, проте добре відомо, що, будучи гетьманом, І. Виговський всіляко допомагав родичам у їхніх маєткових справах. Скажімо, у їхніх володіннях в Києві він заверджував спеціальні охоронні грамоти, згідно з якими міщани звільнялись від окремих видів податків та повинностей⁷¹. За даними о. Ю. Мицика, згадувані маєтності згодом були передані у власність Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря⁷².

Слід зазначити, що після відставки гетьмана І. Виговського о. М. Гунашевський з родиною якийсь час мешкав у Києві⁷³. Щоправда, публікована нижче судова справа 1664 р. дає підстави вважати, що на початку 1660-х рр. львівсько-галицько-кам'янецький єпископ Арсеній (Желиборський) призначає його на уряд кам'янецького намісника, а згодом і скальського⁷⁴. У цілому, після закінчення національно-визвольних змагань 1648 – 1659 рр. о. М. Гунашевський назавжди повернувся до релігійної діяльності,

отримавши репутацію представника поміркованої течії в козацькому таборі, схильної до компромісних угод з урядом Речі Посполитої⁷⁵.

Іншою важливою складовою біографії о. Михайла Гунашевського є, звичайно, його тривала робота над написанням так званого “Львівського літопису” (1498 – 1649 рр.).

В історіографії українського літописання, на відміну від А. Петрушевича⁷⁶ та В. Ваврика⁷⁷, які були схильні говорити про анонімність “Львівського літопису”, завдяки Д. Зубрицькому, який віднайшов і дав умовну назву рукописному тексту⁷⁸, витворилася аргументована версія, що саме о. М. Гунашевський був автором цього твору. Серед дослідників, які її підтримують, слід назвати К. Заклінського⁷⁹, М. Грушевського (довго вагався стосовно авторства)⁸⁰, Л. Харевічової⁸¹, О. Бевзо⁸², М. Хомишина⁸³, М. Кравця⁸⁴, о. Ю. Мицика⁸⁵, Ф. Сисина⁸⁶, Ю. Шустової⁸⁷ та ін. Водночас в контексті розвитку української історіографії цей твір, в основному, зараховують до групи локальних “українських літописів”⁸⁸.

На думку С. Плохія⁸⁹, у літописі відчувається, що о. М. Гунашевський був ревним православним, а відтак заперечував будь-які програми уніатів, сприймаючи польсько-козацький конфлікт 1630 р. виключно в категоріях “священної війни” чи етнорелігійного конфлікту⁹⁰. Дослідник вважає, що М. Гунашевський, інтерпретував козацтво як невіддільну частину Русі, а саму Русь часто ототожнював з православ’ям⁹¹. На нашу думку, це явно вказує на одностороннє сприйняття розвитку Київської митрополії, виключно в контексті православної традиції та із виразним ігноруванням ролі унійної церкви, процесу конфесіалізації суспільства та ін.

У своєму літописі автор яскраво виразив захоплення видатними постатями тієї доби: Богдана Хмельницького, Петра Коншевича-Сагайдачного, Йова Борецького, Петра Могили та ін.⁹².

На думу Н. Яковенко, текст літопису свідчить і про надмірну забобонність о. М. Гунашевського, що закономірно було властиве ментальності його епохи. Дослідниця вважає, що, як православній людині, о. М. Гунашевському особливо імпонували чуда з антикатолицьким підтекстом, особливо це стосується 1637 р., коли автор наводить сюжет про “новину” з Рима: *“В тім же року новина була принесена от Риму, же там дощ падал крвавий і град так великий, як полтора фунта олива, і перун ударил на каплицу, где есть у схованню папезькая корона; мніх, літаючий над містом волап : “Біда тобі, біда Риме!”*⁹³.

Львівський літопис є складовою частиною відомого збірника XVII ст., який о. М. Гунашевський уклав наприкінці 1630 – 1640 рр.⁹⁴, а за іншими даними – лише впродовж 40-х рр. XVII ст.⁹⁵ Центральну частину збірника складає одна із двох збережених на сьогодні копій анонімної “Перестороги зело потребной на потмные часы православным христіаном...” (1605 – 1606 рр.)⁹⁶. Сюди також увійшли й інші частини, які особисто укладав о. М. Гунашевський: зібрання цитат та афоризмів латинською мовою; статті і документи антиуніатського характеру (що свідчить про антиунійні позиції автора збірника); власне текст історичного літопису; духовно-літературні твори (легенди, оповідання, кантати); короткий лікарський poradnik; акти процесу М. Гунашевського з Замоїським братством Св. Миколая Мирлікійського за 1647 р.; оповідання про знаки зодіаки, зоряний календар та ін.⁹⁷.

Зрештою, роботу над укладанням збірника о. М. Гунашевський завершив десь у серпні 1649 р.⁹⁸ описуючи Зборівський договір. Можливо, після подій під Збаражем і Зборовом автор переїхав на Наддніпрянщину і вступив на службу до канцелярії

Війська Запорозького⁹⁹. Висновки, зроблені О. Бевзом у процесі палеографічного аналізу тексту збірника, дозволяють констатувати, що о. М. Гунашевський не завжди мав достатньо часу для написання літопису, особливо це стосується 1646 – 1647 рр., коли його почав відволікати затяжний конфлікт із Замойським братством¹⁰⁰.

У грамоті луцького православного єпископа Афанасія (Пузини) від 12 жовтня 1647 р. (Люблін) про відлучення від церкви братчиків Замойського Миколаївського братства знаходимо більш докладні відомості про о. М. Гунашевського з тієї доби. Як виявилось, на той час він практикував викладання богослов'я, проте де і коли – невідомо (можливо, в Замойській академії для українських учнів¹⁰¹), у документі записано так: “...*рачитель науки богословскои благочестивый*...”¹⁰².

У тексті грамоти наведено причини, через які о. М. Гунашевський вимушений був подати луцькому єпископові скаргу на Замойське братство¹⁰³. Виявляється, що о. М. Гунашевський у 1647 р. скаржився на братство через те, що старший братства Марко Янисевич разом із Миколою Куриликом, Іваном Верещаком, Миколою Култуном, Стефаном Пешикевичем, Григорієм Китовичом, Теодором Самойликом та іншими братчиками безчинно порушували канонічні правила, зокрема під час процедури освячення колива¹⁰⁴ вони виносили святий принос (*Ofertorium*), а також виганяли з церкви мирян та представників духовенства, в тому числі і М. Гунашевського¹⁰⁵, який у 1647 р. прибув на святкування свята Св. Апостолів Петра і Павла¹⁰⁶. Згодом ситуація повторилася 30 липня того ж року під час святкування дня Всіх Соборних 12 Апостолів. Під час служби о. М. Гунашевський публічно протестував проти братчиків, які зі свого боку ганебно ображали його в присутності мирян та пароха Святомиколаївської церкви¹⁰⁷. Відтак, це питання розглядалося на братському суді безпосередньо у Замості. Щоправда, братчики не зважали на думку парафіяльного духовенства, з яким о. М. Гунашевський мав дружні стосунки¹⁰⁸. Після цього клірик звернувся до луцького єпископського суду, де єпископ ствердив власний декрет про відлучення згаданих братчиків від церкви, аж до моменту єпископської абсолюції та особистого пробачення о. М. Гунашевського¹⁰⁹. Після цього конфлікту клірик більше ніколи не прийжджав до Замостя¹¹⁰.

На думку М. Грушевського та Г. Турської, Замойське братство намагалося знищити добру репутацію та зашкодити церковній кар'єрі клірика Гунашевського, відтак дослідники розглядають частину його рукописного збірника, присвячену конфлікту з Замойським братством, як вияв самооборони¹¹¹. Таким чином, упродовж 1648 – 1649 рр., поряд із буремними подіями Хмельниччини, справи, які точилися довкола “Замойського конфлікту” серйозно вплинули на роботу о. М. Гунашевського над літописом. Невипадково, 29 вересня 1649 р. він подарував свою збірку Львівському Ставропігійному братству¹¹², з яким у нього в той час зародилися особливо теплі стосунки і якому він прагнув показати свою правоту¹¹³. Натомість Ю. Шустова, нещодавно висловила сумніви стосовно наявності цієї рукописної збірки у бібліотеці Ставропігійного братства, оскільки в інвентарному описі 1688 р. вказано лише наявність п'яти “Сборников писаних”¹¹⁴. На її думку, серед них дійсно міг бути збірник Гунашевського, щоправда, він також міг бути придбаний після пожежі 1779 р., яка знищила братську бібліотеку, тобто, в момент її відновлення силами вже Ставропігійного інституту¹¹⁵.

Більшість джерел засвідчує тривалість зв'язків о. М. Гунашевського з Львівським Успенським братством, навіть після того, як він став київським протопопом. Наприклад, у протоколах братства між 1659 – 1663 рр. зазначено, що братчики подарували йому Октоїх, Псалтир та Місяцеслов, щоправда, в книзі прибутків та витрат братства

зазначалося, що за Октоїх о. М. Гунашевський усе ж вніс символічну плату – 1 злотий¹¹⁶. Водночас ґрунтовні знання автора топографії Львова та його передмість¹¹⁷ вказують на те, що він за своє життя провів тут чимало часу. Не дивно, що Н. Яковенко називає його “освіченим львів’янином”¹¹⁸.

о. Михайло Гунашевський “перед Нами і судом Нашим, духовним, консисторським, єпископським ... року Божого 1664”

Із тексту публікованого судового акту дізнаємося, що о. Михайло Гунашевський, станом на 1664 р. й надалі обіймав уряд київського протопопа та уряд кам’янецького і скальського намісника¹¹⁹, що, з одного боку, є важливим уточненням до біографії постаті, а з іншого – вкотре для періоду 50-х – 60-х рр. XVII ст. підтверджує одночасне побутування в Львівській єпархії термінів “протопіп” та “намісник”¹²⁰. Зауважимо, що о. М. Гунашевський був призначеним на Кам’янецьке і Скальське намісництва явно після 1641 р., і саме після затвердження львівським єпископом Арсенієм (Желиборським). Про це свідчать збережені записи елекційного собору, який проходив у Львові 1641 р., в яких, серед інших, підписалися кам’янецький намісник Федір та скальський намісник Григорій¹²¹, які разом із подільськими братствами та шляхтою прибули на елекцію¹²².

Судова справа слухалася 4 лютого 1664 р. на засіданні єпископського консисторського духовного суду в кафедральному храмі Пресвятої Трійці у Кам’янці-Подільському. Під час судового засідання особисто головував львівсько-галицько-кам’янецький єпископ Атанасій (Желиборський), який на той час виконував обов’язки адміністратора¹²³ Київської православної митрополії. Судовими радниками були ієромонах Зосима Сегнікевич, який виконував функцію скарбника, бучацький намісник о. Михайло Ловицький, о. Леонтій архидиякон і пан Микола Тернавський, консисторський писар.

Михайло Гунашевський разом зі своєю дружиною, дочкою гетьмана І. Виговського Мар’яною (з Вигова¹²⁴), за підтримки римо-католицького єпископа Людвіка Стемпковського (також виконував обов’язки гебдовського опата та коад’ютора і кам’янецького номіната¹²⁵), скаржилися проти руської (української) громади Кам’янця-Подільського – духовенства, українського магістрату і парафіян церкви Івана Хрестителя. Зауважимо, що в Кам’янці-Подільському міське самоврядування мало особливу структуру, позаяк, принаймні з останньої третини XVI ст., кожна із трьох найчисельніших національних громад – польська, українська і вірменська – мали свій окремий магістрат¹²⁶, що, на відміну від Львова, забезпечувало міському середовищу доволі сталу рівноправність. Руський магістрат разом із Святотроїцьким братством (діяло при кафедральній церкві і було головним православним братством міста) мали право патронату над церквою і братством Воскресіння Христового (на Руських фільварках), причому в другій половині XVII ст. за землі, які належали цьому братству, між намісниками і магістратом часто виникали конфлікти¹²⁷. У XVII ст. будівля українського магістрату Кам’янця-Подільського розташовувалася відокремлено, у так званому Кориячинському дворі, біля церкви Івана Хрестителя¹²⁸, де, в основному, й культивувалося життя української громади міста (церковне братство Івана Хрестителя вперше згадується під 1606 р. і, на думку Ю. Сіцінського гіпотетично могло володіти правом Ставропігії, отриманої від Константинопольського патріарха Ієремії під час його перебування в Кам’янці-Подільському у 1589 р.¹²⁹). Відтак не дивно, що М. Гунашевський протестував проти всіх, хто мав зв’язок із середовищем Іванопредтеченського братства¹³⁰, до складу якого входили представники магістрату.

На судовому процесі о. М. Гунашевський в числі обвинувачених назвав кам'янецьких священників “двоєженців” о. Олександра Віршовського та о. Івана Коровайчика; о. Максима Пречиського, о. Корнила Троїцького, о. Василя Михаловського, о. Василя Івановського, о. Івана Должецького (Довжецького), а також ротмістра Миколу Суньовського, вїйта Василя Красносельського, кушнірів Герасима Калинку, Дмитра Кравця та Івана Шийку, які були присяжними магістрату, писаря магістрату Теодора Сланнича (Славнича)¹³¹ та усіх парафіян кам'янецької церкви Івана Хрестителя¹³².

У своїй протестації М. Гунашевський викривав перелічених осіб, які наважилися щоденно ганьбити його гідність, поширюючи численні наклепи в середовищі міщан. Крім того, попри те, що свого часу владика Арсеній (Желиборський), давнім звичаєм ординував його на уряд кам'янецького і скальського намісника, ствердивши для цього необхідні пастирські розпорядження, громада усіма силами намагалася скинути його з уряду кам'янецького намісника¹³³. На думку М. Гунашевського, в такий спосіб громада Кам'янця-Подільського намагалася приховати факт привласнення для приватних потреб численного церковного майна, яке повинне було знаходитися на балансі братського шпиталю при церкві Івана Хрестителя (хрести, лампи та ін.)¹³⁴. Щоб не бути голослівним, намісник покликався на висновки королівської комісії, яка ретельно вивіривши фінансову документацію церкви та братства Івана Хрестителя, виявила серйозні махінації. Було з'ясовано, що свого часу вельможна пані Бучацька, “профінансувавши будівництво мурованого шпиталю при церкві Івана Хрестителя і 12 убогих у ньому поселивши і орденувавши” (переклад наш), легувала 1 000 злотих на провізію, з яких кожного року 100 злотих витрачалося на різні потреби шпиталю¹³⁵. За умовами легації уряд української національної громади Кам'янця-Подільського зобов'язувався ретельно опікуватися цими коштами на користь шпиталю, щоправда, за словами М. Гунашевського, “...*tysiąc złotych zginęła między niemi y interes przepadł y zaginął*”¹³⁶. Тобто, кошти були розподілені на особисті потреби урядників. У зв'язку із цим дружина намісника Мар'яна Гунашевська з Виговських, для якої пані Бучацька¹³⁷ була кровною тіткою¹³⁸, почала особисто клопотатися згаданими правопорушеннями, через які “...*krywdą Bożą cerkiewną y szpitalną wzruszona będąc...*”¹³⁹. По завершенні розслідування королівська комісія свої звітні протоколи і документацію, одразу передала на розгляд кам'янецькому намісникові М. Гунашевському, який, у свою чергу, розпорядився, аби винуватці фінансових операцій повернули церкві та братству леговані 1 000 злотих, а також 2 000 злотих у формі провізії (вірогідно, втрачених відсотків з моменту дії легації), при цьому окремо по 140 гривень слід було заплатити за судові процедури та безпосередньо за роботу королівської комісії¹⁴⁰. Після цього представники українського уряду Кам'янця-Подільського “...*gniewem y jadem ciężko napelniony...*”, залучившись підтримкою кам'янецьких священників, вирішили особисто поквитатися з намісником за його жорстке рішення¹⁴¹. Знехтувавши традицією духовного суду, обвинувачені подалися з оскарженням до римо-католицького духовного суду, на якому в той час головував згаданий геліопольський римо-католицький єпископ Л. Стемповський¹⁴². Прибувши на суд, священники з громадою заявили, що буцімто православний намісник Кам'янця-Подільського агітував проти корони та католицької віри¹⁴³. Відтак Л. Стемповський, зобов'язав ув'язнити о. М. Гунашевського на 6 тижнів¹⁴⁴. Згодом на суді 1664 р. православний намісник нарікав на особливо важкі умови цього ув'язнення, під час якого було завдано тяжкої шкоди його здоров'ю, а безперервне знущання над його шляхетським та духовним станами не мало жодних меж¹⁴⁵. Однак, за словами о. М. Гунашевського, єпископ Л. Семповський, зваживши

всі “за” і “проти”, все ж таки дійшов правильних висновків і відпустив намісника, після чого потерпілий одразу звернувся до свого владика Арсенія (Желиборського), аби його духовний суд розпочав у Львові власне розслідування.

Вірогідно, намісник сподівався на швидку і справедливу підтримку з боку владика, який у своїй пастирській діяльності звертав виняткову увагу на становлення інституту духовного суду (зокрема, ведення судових книг)¹⁴⁶ та дисциплінування кліру, ініціювавши для цього у 1642 р. публікацію “Повчання нововисвяченому єреєві”¹⁴⁷ та “Повчання” в Номоканоні в 1646 р.¹⁴⁸.

З іншого боку, владика і кам’янецький намісник здавна були добрими друзями, як у справі ревної оборони православної традиції, так і в справах політичної ситуації, яка складалася у зв’язку з легітимізацією правового становища духовенства в межах Львівсько-Галицько-Кам’янецької єпархії в процесі Гадяцьких переговорів 1658 р.¹⁴⁹ Брати Желиборські (Арсеній та Адам/Атанасій) і М. Гунашевський, були однаково заангажовані ідеєю легітимізації Руської церкви та стабілізації матеріального становища єпархії, а також однаково брали активну участь у підготовці й укладенні Гадяцьких статей¹⁵⁰, тим самим вповні підтримуючи політику І. Виговського стосовно ліквідації унії¹⁵¹. Щоправда, як слушно зауважив І. Скочиляс, на відміну від владика чи духовенства середнього рангу (крилошан і намісників), рядові православні священики на спустошеному військовими подіями Поділлі (особливо в Кам’янці-Подільському) не були аж настільки заангажованими перспективами Гадяцької угоди, в основному через ослаблення зв’язків зі Святоюрським престолом¹⁵². Відтак стосунки між кам’янецьким духовенством і намісником у той час були особливо прохолодними, що частково пояснює конфлікт, який виник у 1662 р.

Приїхавши в середині вересня 1662 р. до Львова, о. М. Гунашевський зіткнувся з іншою неочікуваною проблемою: на той час православний владика був важко хворий, а 18 вересня 1662 р. він помер¹⁵³. Відтак діяльність львівської консисторії у зв’язку із його смертю була частково паралізована, тим більше, що папський нунцій у Речі Посполитій Антоній Піньятеллі за завданням Римської курії тоді проводив термінову “ревізію” православної Львівсько-Галицько-Кам’янецької єпархії¹⁵⁴. Оскільки спроба домогтися справедливості у єпископському суді не вдалася, о. М. Гунашевський змушений був повернутися зі Львова до Кам’янця-Подільського, де, за його словами, на нього чекала нова хвиля зневаги з боку місцевого духовенства¹⁵⁵, які, замість привітання з довгої дороги і пошанування свого намісника, наважились на ще дошкульніший крок. Як зазначив позивач, 14 грудня 1662 р., священики (двоєженці) о. Олександр Віршовський та о. Іван Коровайчик, і одноженці – о. Максим Пречиський та о. Василь Михаловський, увірвавшись до будинку родини Гунашевських¹⁵⁶, взялися ганьбити намісника та його дружину, обзиваючи його “зрадником вітчизни”, “козаком, опришком” тощо¹⁵⁷. Водночас нападники почали вимагати від о. М. Гунашевського передання їм внутрішньої документації з архіву намісництва, зокрема книг протоколів, речей, які належали духовному суду, а також безпосередньо печатки намісника, виголошуючи при цьому серйозні погрози: “вже владика помер, і намісництво твоє померло, віддай же нам печатку, протоколи намісництва та судові книги по добрій волі, бо і по неволі мусиш, проте для тебе краще було б віддати добровільно...” (переклад наш)¹⁵⁸.

Під час судового слухання 1664 р. намісник запевняв присяжних, що боронився, доки мав сили, але потім побоювся, аби серед ночі нападники бодай не вчинили чогось гіршого з його дружиною та дітьми, відтак, піддавшись тиску, усі речі і намісницьку печатку віддав до рук о. О. Віршовського, як зазначалося в справі: “...*ktory się tego*

у тукас nei miał, у nie powinien według Kanonow cerkiewnych...”¹⁵⁹. Не випадково, після номінації новим владикою Атанасія (Желиборського) 20 травня 1663 р.¹⁶⁰, дочекавшись, коли його участь у духовному суді набула юридичної сили, М. Гунашевський, недовго вагаючись, одразу подав протестацію. На думку о. М. Гунашевського, порушення канонічної традиції з боку згаданих священників автоматично накладало на них найвищу міру покарання для досягнення справедливості¹⁶¹.

Присутні ж обвинувачені жодних заперечень на свій захист не виголосили, лише від себе клопотали перед духовним судом зобов’язати позивача покинути м. Кам’янець-Подільський, а відтак і позбавити його уряду намісника¹⁶². Подружжя Гунашевських різко вимагало покарання правопорушників згідно з церковними і світськими правовими нормами¹⁶³.

Проаналізувавши усі отримані факти, владика Атанасій (Желиборський) разом із усіма присяжними та судовими виконавцями, одногосно визнали обвинувачених винними¹⁶⁴. Відтак у своєму розлозі декреті духовний суд насамперед нормативно обґрунтував жорсткість покарань, на які заслуговували винуватці. Було зазначено, що провина священників є особливо тяжкою, оскільки вони порушили одразу чимало канонічних і світських норм права. Як зазначалося, священники, замість того, щоб навчати посполитий народ слова Божого, почали поміж нього ширити фальшиві свідчення про намісника. З цього приводу владика кілька разів покликався на текст Святого Писання, наприклад: *“Ваш батько диявол, і пожадливісті батька свого ви виконувати хочете. Він був душолюб споконвіку, і в правді не встояв, бо правди нема в нім. Як говорить неправду, то говорить зо свого, бо він неправдомовець і батько неправді”*¹⁶⁵ (переклад наш).

Враховуючи, що йдеться про порушення як духовних, так і світських законів, владика нагадав порушникам 9 правило четвертого вселенського собору в Халкедоні (451 р.): *“Якщо якийсь клірик з іншим кліриком має судову справу, нехай не залишає свого єпископа і не звертається до світських судів. Але спершу нехай подасть свою справу до свого єпископа, або, за згодою того ж єпископа, обрані обома сторонами нехай складуть суд. А хто вчинить усупереч цьому, нехай підлягає покаранням за правилами. Якщо ж клірик зі своїм або з іншим єпископом має судову справу, нехай судиться в обласному Соборі (під час єпархіального собору)”*¹⁶⁶.

Також Атанасій (Желиборський) наголосив на 55 Апостольському Правилі, яке в даному випадку було цілком закономірною підставою для позбавлення священників сану: *“Якщо хтось із кліру образить єпископа, нехай буде позбавлений сану. Бо, як написано: на начальника народу твого не лихослов”*¹⁶⁷. На думку владика, було порушено також і 18 правило¹⁶⁸ Халкедонського собору про змову серед кліру: *“...Змови, або організацію збіговиськ, як злочин, повністю заборонено і зовнішніми законами; тим більше необхідно забороняти у Церкві Божій, аби цього не було. Якщо ж дехто із кліру, або ченці, що виявляться пов’язаними клятвою один з одним, або чинитимуть підступи проти єпископів, чи своїх співпричетників, нехай повністю будуть позбавлені свого ступеня”*¹⁶⁹.

Відповідно до порушених патристичних канонів, своїм декретом владика назавжди відлучив обвинувачених священників від Церкви і позбавив їх сану, а на їх місця у парафіях Кам’янець-Подільського зобов’язав призначити нових парохів¹⁷⁰. Священникам, які опосередковано підтримували дії зловмисників, єпископ заборонив відправляти літургію впродовж 1 року *“...od petrahiła u od Cerkwie odłączył”*¹⁷¹.

Стосовно світських осіб, які були причетні до конфлікту з М. Гунашевським, влади́ка ухвалив окреме рішення, покликаючись виключно на 121 правило Номоканону, яке стосувалося мирян: *“Яко не достоить просту [человеку], оукорити священника, или бити, или поношати, или клеветати, или обличати въ лице, аще оубо и истинна суть. Аще же постигнетъ sie сотворити [простолюдин], да проклянется мѣрскій, да отместетъ из церкви, разлученъ бо есть от Святыхъ Троицы, и посланъ будетъ во Иудино место. Писано бо есть: князю людей твоих не речеши зла. Такожде, и настоятеля безчестуяй”*¹⁷².

Відтак, зважаючи на канонічні вимоги, обвинувачуваних ротмістра Михайла Суньовського та вї́йта Васи́ля Красносельського було відлучено від церкви на 1 рік. Також вони повинні були придбати до кафедральної церкви Пресвятої Трійці 2 срібні лампи вартістю по 10 гривень кожна¹⁷³. Крім того, вони мали перепросити кам'янецького намісника М. Гунашевського та виплатити йому за завдану моральну шкоду 100 гривень, при цьому дану суму слід було скріпити відповідним скриптом під страхом анафеми¹⁷⁴.

Клопотання намісника повернути 3 000 злотих, які були втрачені через махінації обвинувачених, влади́ка Атанасій (Желиборський) змушений був відхилити, оскільки, як пояснювалося на суді, у махінаціях брали участь як духовні, так і світські особи, тим більше, що представники руського магістрату Кам'янця-Подільського не належали до юрисдикції єпископського суду¹⁷⁵. Відтак суд зобов'язав продовжити розгляд даного питання у двох вищих судових інстанціях: митрополичому суді стосовно священників, і окремо – в коронному трибуналі або королівському суді стосовно кам'янецьких урядників¹⁷⁶. Судовий декрет був підписаний Атанасієм (Желиборським) та писарем консисторського духовного суду Миколою Тернавським (Тарнавським?), а також скріплений печаткою. Згодом цей акт вичитував і редагував єпископський писар Василій Малинковський.

Як бачимо, судова справа не була завершеною, оскільки декрет передбачав можливість подальших апеляцій. На нашу думку, судова справа за участю єпископа Атанасія (Желиборського) демонструє чітко налагоджену діяльність єпископських судів на початку 60-х рр. XVII ст. (віїзні засідання єпископа, наявність присяжних, ведення книг судових протоколів), а також свідчить про подальше застосування в судовій практиці тих дисциплінарних норм канонічного права, які застосовувались Арсенієм (Желиборським), тобто, на рівні судового процесу спостерігається тяглість правової традиції. Також варто підкреслити, що згодом польськомовна копія цієї справи була переписана із кириличного оригіналу, що свідчить про домінування в нотаріальній практиці духовного суду кириличного письма, а в процесуальній практиці – руської мови¹⁷⁷.

Судова справа 1664 р. до певної міри пояснює причини того, що кам'янецький намісник не зміг прижитися в Кам'янці-Подільському і переїхав до Перемишля, де до кінця свого життя обіймав чин протопресвітера (протоіерея) кафедрального собору Св. Івана Хрестителя. Існує версія, що Гунашевський переселився до Перемишля у 1667 р., і прожив там, принаймні до 1672 р.¹⁷⁸. Врешті, на переїзд до Перемишля могла вплинути і складна політична ситуація, пов'язана із загрозою нападу з боку турків перед 1672 р. (нагадаємо, що впродовж 1672 – 1699 рр. Кам'янець-Подільський був під владою турків, внаслідок чого кафедральна церква Пресвятої Трійці була перетворена на мечеть).

Удалося встановити, що тест судової справи був унесений до актів перемишльського гродського суду на прохання самого о. М. Гунашевського, який таким чином мав на меті оприлюднити маловідомі факти з його попередньої діяльності, можливо, за обставин якоїсь нової конфліктної справи. У поясненні до справи 1664 р. зазначалося: “До уряду і актів теперішніх замкових перемишльських особисто ставши, шляхетний Ян Смеречанський, пред’явив і для запису подав від імені превелебного Михайла Гунашевського, протопопа кийвського, на сьогодні перемишльської катедральної церкви Св. Івана Хрестителя протоієрея (praesedentis?), декрет нище поданий, з мови руської (graeco) на польську переписаний між згаданим превелебним Гунашевським і Маріанною з Вигова подружжям з одного боку та особами нижче виписаними з іншого боку в консисторії віри грецької списаний і руками превелебного Атанасія Желіборського, єпископа львівського, руського, і інших нижчевказаних осіб підписаний, і печатками скріплений. І просив (Смеречанський від імені Гунашевського), щоб цей декрет від себе поданий до нинішнього уряду був прийнятий і в акти записаний. Це прохання теперішній уряд наказав прийняти (документ) у вигляді обляти, і до своїх актів вписати...”¹⁷⁹. Для з’ясування більш докладних відомостей слід перш за все перевірити протоколи перемишльського духовного суду за 1661 – 1668 рр., які сьогодні зберігаються у фонді архіву перемишльського греко-католицького єпископства (Перемишль, Республіка Польща).

У цілому, про життя та діяльність о. М. Гунашевського у Перемишлі поки що не вдалося віднайти більш докладних відомостей, однак в історіографії прийнято вважати, що він помер після 1672 р.¹⁸⁰.

Археографічні засади публікації джерела

Документ уперше вводиться до наукового обігу, а його рукописний польськомовний текст публікується згідно з прийнятими археографічними правилами, зі збереженням мовних особливостей тексту оригіналу. Пунктуація та вживання великої літери дається відповідно до норм сучасного правопису. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Датування публікуємо згідно з оригіналом джерела (тобто, за юліанським календарем).

¹ Акти львівського духовного суду останнім часом спеціально вивчали: Сковчиляс І. Акти духовних судів українських церковних установ XVII – XVIII ст. (За матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700 – 1725 років) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 425-438; Павлишин Я. Книги духовного суду як джерело вивчення історії монастирів Львівської єпархії в часи владцтва Йосифа Шумлянського (1668 – 1708) // Rocznik Europejskiego kolegium Polskich i Ukraińskich uniwersytetów. – Т. 3. – Lublin, 2004. – S. 103-108; Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668 – 1674 років (зі збірки національного музею у Львові) // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). – Вип. 13-14. – К., 2009. – С. 284-302; Лазорак Б. Львівське церковне братство Св. Спаса “на суді духовному, єпископському, консисторському...” (XVIII ст.) // Апологет. Матеріали III Міжнародної наукової конференції м. Львів, 26 травня 2011 р. – Львів, 2011. – С. 49-55.

² НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 85. – Арк. 49-49зв.; Спр. 94. – Арк. 284.

³ Там само. – Спр. 210. – Арк. 27-29.

⁴ Там само. – Спр. 87. – Арк. 36-37, 38зв.-41.

⁵ Там само. – Арк. 212-212зв.

- ⁶ Там само. – Арк. 815зв.-816.
- ⁷ Там само. – Арк. 843.
- ⁸ Там само. – Спр. 59. – Арк. 55зв.-56.
- ⁹ Там само. – Спр. 68. – Арк. 643зв.-644зв.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 94. – Арк. 134зв.-135.
- ¹¹ Там само. – Арк. 240зв., 242, 244зв.
- ¹² Скочиляс І. Архіви унійної церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції // УАЩ. – Вип. 8-9. – Т. 11-12. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 105-111.
- ¹³ Козицький А. Гунашевський Михайло // Енциклопедія Львова. в 3 т. – Т. 1. / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Львів, 2007. – С. 601; Див. також: Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, 2007.
- ¹⁴ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 12-18, 21, 23, 141, 144.
- ¹⁵ Мицик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., 2002. – С. 120.
- ¹⁶ Gmiterek H. Ze studiów nad strukturą wyznaniową młodzieży Akademii zamojskiej // Res Historica. Z dziejów stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI – XVII wieku. – Z. 10. – Lublin, 2000. – S. 228.
- ¹⁷ “S 1, k. 282, 1659.05.10, Warszawa: Konfirmacja przywileju danego na protopopstwo od wielmożnego niegdy Konstantego księcia Ostrogskiego, wojewody kijowskiego, wielebnemu ojcu Gunaszewskiemu, protopopu kijowskiemu. (pol.)”. Див. у: Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569 – 1673 wniesione do ksiąg Metryki Koronnej. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml>
- ¹⁸ о. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 10.
- ¹⁹ о. Мицик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович... – С. 120.
- ²⁰ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 105.
- ²¹ о. Мицик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович... – С. 120.
- ²² Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 22.
- ²³ Козицький А. Гунашевський Михайло // Енциклопедія Львова. – Т. 1. / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Львів, 2007. – С. 601.
- ²⁴ Див.: Кузьмук О. “Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст. – Київ, 2006; Його ж: Ставропігійний статус Межигірського монастиря у XVII – XVIII ст. // Болховітінівський щорічник 2009. – К., 2010. – С. 9-37; Його ж. Некрополь межигірського монастиря. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://muzviz.io.ua/s192457/nekropol_mejigirskogo_monastirya
- ²⁵ Сборникъ летописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный комиссією для раз бора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. – К., 1888. – С. 95-99.
- ²⁶ Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – К., 2007. – С. 76.
- ²⁷ Gmiterek H. Akademia Zamojska jako uczelnia Pogranicza Polsko-Ruskiego // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. XIV-XV. – Дрогобич, 2011. – С. 98.
- ²⁸ Klementowski M.-L. Udział profesorów Akademii Zamojskiej w sądownictwie miasta i ordynacji w XVI – XVIII wieku // W kręgu akademickiego Zamościa / Red. naukowa i przedm. Henryk Gmiterek. – Lublin, 1996. – S. 152. Див. також: Kochanowski J. Dzieje Akademii Zamojskiej

(1594 – 1784) // Materiały i opracowania, dotyczące historii wyższych zakładów naukowych w polsce. – Т. VII. – Kraków, 1899-1900. – 345 s.+XCVIII.

²⁹ Gmiterek H. Akademia Zamojska jako uczelnia Pogranicza Polsko-Ruskiego... – С. 98.

³⁰ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись: в 6 т. – Т. 1. – Львовъ, 1874. – С. 308.

³¹ о. Мицик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович... – С. 120.

³² Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 14.

³³ о. Мицик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович... – С. 120.

³⁴ Там само.

³⁵ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 15.

³⁶ о. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 15.

³⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. III. – М., 1954. – С. 278-279.

³⁸ Там само. – С. 279.

³⁹ Вірогідно о. М. Гунашевський був безпосереднім укладачем більшості дипломатичних документів І. Виговського. Див., наприклад: Бульвінський А. Матеріали до українського дипломатарію XVII століття: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657 – 1659 років // УАЩ. – Вип. 7. – Київ-Нью-Йорк, 2002. – С. 84-96.

⁴⁰ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 15.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией... – Т. III. – М., 1954. – С. 363.

⁴² Там само.

⁴³ Чернецький Є. До проблеми родоводу гетьмана Івана Мазепи // ДКЗ. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 174.

⁴⁴ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Ред. колегія П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич, Я. Федорук та ін. – К., 2003. – С. 180.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. XI. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 743.

⁴⁶ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654... – С. 180-181.

⁴⁷ Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998. – С. 230.

⁴⁸ о. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 9.

⁴⁹ Одна із ранніх публікацій джерела була здійснена силами подільських істориків-краєзнавців на сторінках “Подольських єпархиальних відомостей. Часть неофициальная” (далі – ПЕВ): Універсал і підтвердительна грамота Богдана Хмельницького // ПЕВ. – 1887. – № 47-48. Див. також сучасніше перевидання: Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657... – С. 230.

⁵⁰ Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657... – С. 230.

⁵¹ Там само.

⁵² Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 327-350.

⁵³ Див. наприклад: Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658 – 1660. – Warszawa, 2008. – 452 s.

⁵⁴ Див. більш докладну копію у: Оляничин Д. Пункти Івана Виговського... – С. 327-328, 341-344.

⁵⁵ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського... – С. 350.

⁵⁶ Перед наданням документів про право власності слід було показати підтвердження свого шляхетського походження.

⁵⁷ Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569 – 1673 wniesione do ksiąg Metryki Koronnej. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml>

⁵⁸ о. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 60.

⁵⁹ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673 / Перемова П. Кеннеді Грімстед; упорядники Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002. – С. 766.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ о. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 60.

⁶² Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії... – С. 766.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ о. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 60.

⁶⁶ Wpisy dotyczące czterech województw... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml>

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 431.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ АЗР. – Т. 5. – Спб., 1853. – С. 105.

⁷² о. Мицик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович... – С. 120.

⁷³ Там само.

⁷⁴ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2222.

⁷⁵ Герасименко Н. Гунашевський Михайло // Енциклопедія історії України в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., – Т. 2. – К., 2004. – С. 254.

⁷⁶ Петрушевич А. Львовская летопись // Научный сборник Галицко-Русской матицы. – 1868. – № 3-4. – С. 255-294.

⁷⁷ Ваврик В. Краткий очерк галицко-русской письменности. – Лувен, 1973. – С. 22.

⁷⁸ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 12.

⁷⁹ Про одну із ранніх публікацій літопису див. у: Заклінський К. Руські літописи і літописці 17 ст. // Зоря. – Львів, 1880. – № 6. – С. 86-87; № 7. – С. 96-98; № 8. – С. 107-108; № 9. – С. 120-121; № 10. – С. 134-134; № 14. – С. 204-206; № 16. – С. 222-224; № 17. – С. 234-235; № 18. – С. 246-247; № 19. – С. 256-257; № 21. – С. 281-282; № 23. – С. 304-310.

⁸⁰ Грушевський М. О так называемой Львовской летописи (1498 – 1648) и ее предполагаемом авторе // Изв. АН СССР. Серия VII. Отдел общ. наук. – М., 1931. – № 5. – С. 569-588; Див. також рецензію на цю статтю: Turska H. Gruśewskij M. S.: O tak nazywajemoj “L'vovskoj letopisi” (1498 – 1648) i ee predlagajemom avtore. (izv. Ak. N. 1931, № 5, 569-587) // Balticoslavica. Biletum instytutu naukowo-badawczego Europy wschodniej w Wilnie / Red. Erwin Koschmieder. – Т. I. – Wilno, 1933. – С. 188-189.

⁸¹ Charewiczowa Ł. Historiografia i miłośnictwo Lwowa / Charewiczowa Ł. – Lwów, 1938. – С. 6, 35.

⁸² Праці дослідника вважаються спеціальними в контексті дослідження “Львівського літопису”. Див., наприклад: Бевзо О. “Львівський літопис” і “Острозький літописець” як джерело для вивчення історії України в 2 п. 16 – 1 п. 17 ст. // Наукові зошити Інституту історії

АН УРСР. – Т. 13. – 1960. – С. 39-62; Його ж. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – 200 с.

⁸³ Хомишин М. Міські хроніки як джерело з історії древнього Львова // Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – 1980. – С. 153-156.

⁸⁴ Кравець М. Львівський літопис й Острозький літописець – джерела з історії Поділля епохи феодалізму // Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція (5-та). – 1987. – С. 80-81.

⁸⁵ о. Мицик Ю. Про публікацію пам'яток українського літописання // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – 1988. – С. 53-56.

⁸⁶ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 – 1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т. 1. – 1992. – С. 49-79.

⁸⁷ Шустова Ю. Документи Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586 – 1788): Источниковедческое исследование. – М., 2009. – С. 522.

⁸⁸ Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.). У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2008. – С. 149-150.

⁸⁹ Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 182.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. – С. 183.

⁹² Історія української культури: у 5 т. / [відп. ред. Б. Є. Патон]. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / [ред кол. тому Я. Д. Ісаєвич, Ю. П. Ясіновський, Л. В. Войтович та ін]. – К., 2001. – С. 596.

⁹³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 309; Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 116.

⁹⁴ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 13.

⁹⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 309.

⁹⁶ Тривалий час збірник зберігався у бібліотеці Львівського Ставропигійного інституту і лише в 1901 р. потрапив до бібліотеки Київського університету. Див.: Історія української культури: у 5 т... – Т. 2. – С. 597-598.

⁹⁷ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 13.

⁹⁸ Там само. – С. 14.

⁹⁹ Там само. – С. 21.

¹⁰⁰ Там само. – С. 14.

¹⁰¹ Гмітерек Г. Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI – XVII ст. // Соціум. – № 2. – К., 2003. – С. 11-22.

¹⁰² АЗР. – Т. 5. – Спб., 1853. – С. 77.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Коливо – церковно-обрядова страва зі зварених зерен пшениці, насичених цукром чи медом, інколи з порізаними фруктами, яку освячують під час панахиди чи за упокій литії (Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С. 65).

¹⁰⁵ АЗР. – Т. 5. – Спб., 1853. – С. 77.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Turska H. Gruśewskij M. S.: O tak nazywajemoj “L'vovskoj letopisi”... – S. 188.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 14.

- ¹¹³ Turska H. Grusiewskij M. S.: O tak nazyvajemoj "L'vovskoj letopisi" ... – S. 189.
- ¹¹⁴ Шустова Ю. Документи Львовського Успенського Ставропигийського братства... – С. 522.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, височайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генераль-губернаторе: [в 8 част.] (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 1. – Т. 11: Акты относящиеся къ истории Львовскаго Ставропигиальнаго братства / [Голов. редкол. Крыловский А. С.]. – К., 1904. – С. 227-228, 568-569.
- ¹¹⁷ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 12.
- ¹¹⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 309.
- ¹¹⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2221, 2227.
- ¹²⁰ Див. докладніше найновіші спостереження з цього приводу у книзі: Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 474.
- ¹²¹ Собори Львівської єпархії XVI – XVIII століть / Упор. І. Я. Сковчиляс. – Львів, 2006. – С. 79, 83.
- ¹²² Батюшков П. Подолія. Историческое описание. – Спб., 1891. – С. 97.
- ¹²³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2221; Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – К., 1904. – С. 628-630.
- ¹²⁴ Так само, як і батько Мар'яна Гунашевська народилася у с. Вигів, Овруцького повіту на Київщині. Докладніше про рід Виговських див. у найновішій публікації: Іржицький В., Тітаренко Н. Родина Виговських в історії української козацької держави // Наукові записки. – Вип. 39. – К., 2009. – С. 51-58.
- ¹²⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2221.
- ¹²⁶ Król-Mazur R. Miasto Trzech Nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – Kraków, 2008. – S. 206+208.
- ¹²⁷ Синицький Д. Каменецький Свято-Троїцький першокласний монастир // ПЕВ. – 1868. – № 20. – С. 641.
- ¹²⁸ Сецинский Е. Историческія сведения о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Каменецький уездъ // Труды Подольскаго Епархіального историко-статистическаго комитета (далі – ТПЕИСК). – Вып. 7. – Каменець-Подольський, 1895. – С. 39. У XVIII ст. ратуша була перенесена в будівлю з протилежного боку церкви, і на той час, за своїми функціями, належала до об'єднаної польсько-української юрисдикції, проте українці і надалі обиралися незалежно від поляків, виключно за рахунок української громади (Там само; Król-Mazur R. Miasto Trzech Nacji... – S. 207).
- ¹²⁹ Сецинский Е. Историческія сведения о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи... – С. 6.
- ¹³⁰ Історія братства Івана Хрестителя є майже не дослідженою, в основному, через втрачені матеріали, які загинули в період турецького панування у 1672 – 1699 рр. Основні дані про діяльність братства збереглися переважно з періоду XVIII ст. Див. найновішу розвідку з історії цього братства у: Лазорак Б. Інституційне оформлення та діяльність церковного братства Івана Хрестителя в Кам'янці-Подільському (XVIII ст.) // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Т. 12. – Чернівці, 2009. – С. 233-243.
- ¹³¹ У 1664 р. Теодор Сланнич (Славнич) разом із Іваном Хурсциком та його дружиною Параскою подарували парохіві кам'янецької церкви Вознесення Христового Василю Стефановичу і його дружині Тетяні двір, який знаходився між двором Анни Клеменсової і цвинтарем церкви Св. Апостолів Петра і Павла (Сецинский Е. Историческія сведения о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи... – С. 20-21).
- ¹³² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2222.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само. – Арк. 2222-2223.

¹³⁵ Там само. – Арк. 2223.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Про родинні осілості та гілки Буцацьких на Поділлі див. у: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, domoodow urzędowych. – Т. II. – Lipsk, 1839. – S. 345-348; Див. також: Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской Епархии. – Біла Церква, 2008. – С. 944.

Стосовно згаданої в тексті джерела особи пані Буцацької, то, на жаль, не вдалось віднайти вірогідних свідчень. Можливо, вона була родичкою кам'янецького старости Теодора Буцацького, який в 1452 р. фундував землю для церкви Воскресіння Христового на Руських фільварках (Сецинский Е. Историческія сведения о приходахъ и церквахъ Подольской епархиі... – С. 96-97).

В останній третині XVI – першій половині XVII ст. якась пані Буцацька була теж відомою меценаткою на Кам'яниччині. Скажімо, у віршованому діаріуші під 70-ми рр. XVI ст. згадується пані Буцацька, яка, наголошуючи на своїх кровних зв'язках з Налечами, навіть викуповувала з ясиру людей: “...Między paniami, co były w gościnie, Pani Buczacka była tegoż domu, Więc rzekła wszystkim : „I we mnie krew płynie. Także z Naczów – i nie dam nikomu. Już tego dziecka, lecz z sobą je biorę, Kiedym się tutaj tak znalazła w porę, I sama kości wykupię z jassyru. I w ziemi ojców położę do myru! ...”. В цій же частині драми згадано, що пані Буцацька навідувала кам'янецького біскупа: “Gdy się po ziemi rozbiegły te wieści, O dziwnych losach onego młodzieńca, Pani Buczacka w czułości niewieściej, Widzieć Nałęczów zjeżdża do Kamieńca. I na biskupa panu Nałęczowi, Wobec biskupa bardzo się użali, Że chociaż wierna swojemu domowi, Przecież młodziana w dom jej nie oddali...”. Див. Про це у: Pachole Hetmańskie. Diariusz Walentego Rożanki dworzanika niekiedy Jegomości Pana Jana z Tarnowa Hetmana Wielkiego Koronnego ad perpetuum rei memoriam spisany. – Ks. 4. – // Dzieła poetyckie Wincentego pola / Opracowali i w objaśnienia zaopatrzyli Józef Sroczyński i Maksymilian Wiśniowiecki nauczycieli gimnazium w Stanisławowie. – Т. 4. – Stanisławów, 1904. – S. 458, 465, 467.

З інших джерел дізнаємося, що в березні 1690 р. з турецької неволі за суму 360 злотих, було викуплено, десятилітню Марію Анну Буцацьку, яка пробула в неволі 1 рік і 6 місяців (Zalewski Z.-S. Lwowskiego Zakonu Przenajświętszej Trójcy dzieło redempcji Polaków z niewoli tureckiej w końcu XVII wieku // Echa przeszłości. – Т. 11. – Olsztyn, 2010. – С. 119.

Відомо також, що у Влодаві (на Берестейщині, Литва) патронкою костюлу у 1676 р. була Теофілія Дрогойовська (Буцацька, з дому Лещинських). Див. про це у: Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce hr. Walerijana Krasińskiego. Y mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim / Wyd. Ks. Jul. Bursche. – Т. II. – Cz. II. – Warszawa, 1905. – С. 204.

У 90-х рр. XVIII ст. представники роду Буцацьких, після входження частини Поділля до складу Російської держави, переселилися на терени Білосточчини. Окремі представниці роду одружилися в цей час із татарами і тримали володіння в Білостоку. Скажімо, під 1797 р. згадуються Маріанна з Барановських Буцацька і її син Мустафа. Див. про це у: Sumariusz dokumentów kamery wojny i domen w Białymstoku 1796 – 1807 / Opracował Arkadiusz Gawroński. – Białystok, 2006. – XXV. Prośby, supliki. – № 1059, 1064, 1090, 1091, 1142.

¹³⁸ Поки що, не вдалось простежити більш конкретні дані про кровні зв'язки Буцацьких з Виговськими. Хоча за даними о. Ю. Мицика, класичний герб “Абданк”, який мала друга з гілок роду Буцацьких, серед інших родів, був і гербом роду Виговських (о. Мицик Ю. Халецькі – провідний шляхетський рід Речичького краю у XVII – XVIII ст. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 1051).

Також відомо, що 13 листопада 1658 р. Ян Казимир, враховуючи прихильність гетьмана І. Виговського до польської корони додав нові емблеми до його герба “Абданк” (з лінії Євстахія). Про це див. у: Каталог колекції документів київської археографічної комісії 1369 – 1899 / Упорядники Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомутецька. – К., 1971. – № 166. – С. 58.

З іншого боку, цілком можливо, що в судовій справі мова йде про представницю роду Бучацьких гербу “Пилява”, які, на відміну від гербу “Абданк”, в XVII ст., мали тісніші зв'язки з руською шляхтою, наприклад, воєводою та коронним гетьманом Миколою Синявським (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, domooodow urzędowych. – Т. II. – Lipsk, 1839. – S. 347-348).

¹³⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2223.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 2223-2224.

¹⁴² Там само. – Арк. 2224.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії... – С. 287.

¹⁴⁷ Голубевъ С. Київській митрополиті Петръ Могила і его сподвижники (опыт церковно-историческаго иследованія). – Т. 2. – К., 1898. – С. 206-226.

¹⁴⁸ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть... – С. 437.

¹⁴⁹ Там само. – С. 244, 349-350; Див. також: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – 86 с.

¹⁵⁰ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть... – С. 350.

¹⁵¹ Плохій С. Наливайкова віра... – С. 91.

¹⁵² Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть... – С. 353.

¹⁵³ Кметъ В. Арсеній Желиборський (1641– 1662) єпископ Львівський, Галицький і Кам'янецький // Православ'я в Галичині. Офіційний інтернет-портал Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lviv-orthodox.net.ua/articles/186-arseniy-jeluborskiy>; Його ж. Желиборські // Енциклопедія Львова. – Т. 2. – Львів, 2008. – С. 312-314.

¹⁵⁴ Дана “ревізія”, була скоріше описом, і не являла всобою пряме дисциплінування діяльності православного уряду. Папська нунціатура намагалася з'ясувати конкретні дані про масштаби православної єпархії у зв'язку із смертю владики. Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть... – С. 418.

¹⁵⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2224.

¹⁵⁶ Імовірно мешкали поблизу кафедрального храму Пресвятої Трійці, оскільки, за традицією у XVI – XVII ст., намісники православного єпископа львівської єпархії проживали саме тут. Див. Сецинский Е. Историческія сведения о приходахъ и церквахъ Подольской єпархії... – С. 28.

¹⁵⁷ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2225.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Архивъ ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – К., 1904. – С. 199-201; Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861 – 1996). – Львів, 1996. – С. 232.

¹⁶¹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2226.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2227; Від Івана 8:44 (Біблія / Пер. проф. І. Огієнко. – К., – 2004).

¹⁶⁶ Там само; Див. також. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців // Наша парафія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.paraafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenських-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-otstv/#toc--630>

¹⁶⁷ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2227; Див. також. Книга правил святих апостолів... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.paraafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenських-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-otstv/#toc--630>

¹⁶⁸ У тексті судової справи 18 правило помилково пронумеровано, як 17.

¹⁶⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2227-2228; Див. також. Книга правил святих апостолів... – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.paraafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenських-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-otstv/#toc--630>

¹⁷⁰ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2228.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само. Див. також грецькомовну та кириличну публікацію 121-го правила Номоканону у: Павловъ А. Номоканонъ при большемъ Требнике. Его історія и тексты, греческій и славянскій, съ объяснительными и критическими примечаниями. – М., 1897. – С. 268-269. Вочевидь, під час судового засідання 1664 р. Атанасій (Желиборський) покликався на список Сербської Кормчої книги (згадуваний вище львівський друк 1646 р.), яка часто використовувалася на теренах Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії навіть у XVIII ст., як це, скажімо, було в одній із парафій на Поділлі (Скочилас І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть... – С. 371, 375). Див. також: Поспішил В.-Д. Східне Католицьке Право згідно з Кодексом Канонів Східних Церков. – Львів, 2006. – С. 36.

¹⁷³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2228.

¹⁷⁴ Там само. – Арк. 2228-2229.

¹⁷⁵ Там само. – Арк. 2229.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Див. наприклад: Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії... – С. 284-302; Її ж. Книга Львівського духовного суду (1681 – 1686 рр.) зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – № 7(12). – Львів, 2010. – С. 170-176.

¹⁷⁸ о. Мищик Ю. Гетьман Іван Виговоский... – С. 10.

¹⁷⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2222.

¹⁸⁰ о. Мищик Ю. Гунашевський Михайло Гнатович... – С. 120. Варто зауважити, що серед відомих на сьогодні тестаментів перемишльських міщан, жодних джерельних вісток про існування заповіту о. М. Гунашевського немає. Див. наприклад: Hrynkiwycz j. Przemyskie testamenty i inwentarze pośmiertnie (XVI – XVIII) // Rocznik Przemyski. – T. XLIV. – Z. 4. – Przemysł, 2008. – S. 19-26.

ДОКУМЕНТ

1664 р., лютий 4. Кам'янець-Подільський. – Судова справа кам'янецького намісника Михайла Гунашевського з духовенством, руським магістратом і братством церкви Івана Хрестителя

Athanazy Zeliborski z Łaski Bozey prawosławny episcop Łwowski, Halicki y Kamienna Podolskiego, administrator Metropoliey Kiiowskiej Halickiey y wszytkiey Rossiey.

Przed Nami y sądem naszym duchownem konsistorskim episcopskim, na ktorem coassessorowie wielebni oycowie jeremonach Zosima Segnikiewicz kaznodzieja, Michael Łowicki namiesnik buczacki, Leonti archidiacon y urodzony pan Mikołay Ternawski, pisarz konsistorski, zasiadali.

Stanowszy oblicznie wielebny ociec Michael Gunaszewski, prothopopa kiiowski, namiesnik kamieniecki y skalski z przytomnością Maryannae z Wyhowa Gunaszewskiej małżonki swojej aktor, z remiss[ii] Jasnie Przewielebnego w Bogu Jm Xiedza Ludwika Stepkowskiego, biskupa Heliopolskiego, opata Hebdowskiego, coadiutora y nominata Kamienieckiego, referuiąc się do protestatney, tak w consistorium kiiowskim metropolitanskim, iako y w grodzie uczynionych, uroczyscie z zalem swoim wielkim uskarżał // się na pobożnych oycow Alexandra Wirzchowskiego y Joanna Korowayczyka, dwozencow, tudziesz na Maxima Przeczyskiego, Kornila Troieckiego, Wasila Michałowskiego, Wasila Iwanowskiego Joanna Dołzeckiego, w Kamiencu Podolskim zostaiących swiaszczenikow, takze y przeciwko urodzonemu Mikołaiowi Suniowskiemu, rotmistrzowi y sławetnym Wasilowi Krasnosielskiemu woytowi, Harasimowi Kalince, Dmitrowi Krawcowi, Iwanowi Szytce kusnirzowi, przysiężnym, Theodorowi Słanniczowi pisarzowi y wszytkiem magistratowi Ruskiemu Kamienieckiemu, y wszytkim parochianom cerkwie Swietego Jana Chrzciciela Obywatelom Kamienieckum załosną w propositiey swey wnosil skargę o to, iz oni zapomniawszy Boga y boiazni Bozey, ponizaiąc zwierchnosc pasterską, wiedząc dobre, ze Jasnie Przewielebny w Bogu swietey Pamięci Im Ociec Arseny Zeliborski episcop Łwowski Halicki y Kamienna Podolskiego, achimandrita Uniowski, słusznem zwyczaiem ordinował Actora, pomienionego Protopopa na namiesnistwo Kamienieckie y Skalskie, y uniwersaly pasterskie y błogosławienstwa na to dane przeczytawszy y dobrze temu uwiadomieni będąc, smieli y wazyli się nie tylko despektami codziennymi y kontumekami potwarzami y opacznymi udianiami fałszywemi mowami tak przez siebie samych, jako y przez rozne osoby subordinowane, infestuiąc nie tylko z dobrej sławy, ale z zywota, wyzuc chcieli, gdy wine kalumne delusie y wszelakie wymyslne sposoby wynayduiąc, jakobykolwiek mogli zywota pozbawic onego usilowali. A osobliwie, gdy, tak diakownych samych w porządkach przystoynnych chciął y starał się postanowic, iako y swieckich ludzi, mianowice urząd Ruski Kamieniecki, excessa ich wykorzeniaiąc, tak w srebre cierkiewnem, iako w dobrach szpitalnych y w samych swiecach postawnikach wielkich, cerkwie pozabieranych // y na prywatne swoje potrzeby obroconych, takze w krzyzach, łampach y inszych obrzędach cierkiewnych poczynione dedicta chciął pohamowac. Jako z samey comnissiey J[ego] Krolewskiej Mci iawno iest ze niegdy Jasnie Wielmożna Jeymc Pani Buczacka, zmurowawszy szpital przy cerkwi Swietego Jana Chrzciciela w Kamiencu, y dwunastu ubogich w nim osadziwszy y ordinowawszy, dała tysiąc złotych, na prowisie aby na kazdy rok sto złotych z tego tysiąca dochodziło na szpital. A urząd Ruski Kamieniecki wziął w dispositie y opiekę swoją wiecznemi czasy, iako o tym zapis swiadczy, miał wystarczac tę prowisią y niewystarzał. Y owszem summa ordinalna tysiąc złotych zginęła miedzy niemi y interes przepadł y zaginął. Zaczym Jasnie Wielmożna Jm Pani Hetmanowa Koronna successorka po ciotce swojej, tego się upomniawszy y nic z tey summy nienalazszy, załoscią

ciężko uwiedziona y krywdą Bożą cerkiewną y szpitalną wzruszona będąc, commissią u Krola Jemci wyprawiwszy y plenipotentią tego dochodzenia wielebnemu oycu Michałowi Guniaszewskiemu actorowi wruczyła y podała. Jakoż nie zasypiając w tey sprawie y krzywdzie ciezkiej, przez Jchmc Panow Commissarzow dobrze tę sprawę exequował; decret otrzymał, ze zostali winni oddac summę originalną tysiąc złotych polskich, y dwa tysiaca złotych monety poskiey prowisiey, y grzywien sto czterdziesci win na sąd y na actora tylez, oczym proces commissarski szerzey opiewa. Z tego pomieniony urząd Ruski Kamieniecki, gniewem y jadem ciężko napelniony będąc, gdy w grodzie Kamienieckim executia nastepowała o oddanie przysądzoney summy, nie mając inszey okazyey czem by się zemscili na actoru Protopopie kiiowkim namiesniku swoim kamienieckim, udali się do złych spraw, y z temiz // wyzey pomienionemi swieszczenicami dwozencami y odnozencami zniozszy się, uczynili takową potwarz. Iakoby wielebny ociec namiesnik teraznieyszy Actor zakazował Boga prosic za Krola JEMci y sluby, y chrzty polskie ganic miał y, udawszy się do pomienionego Jm Xiedza biskupa, opacznie go oskarzyli, własny sąd swoy Pasterski pominawszy, poprzysięgli, iako o tem tegoz pomienionego JM Xiedza Biskupa inquisitia swiadczy. Ktory to Jm Xiądz biskup dawszy im miarę, nie respectuiąc na żadną sprawiedliwosc y prawo y nalezną jurisdicτιά, actora przez gwalt cale szesc niedziel w wiezieniu rozne trzymał z wielkim utrapieniem y szkodami ciężkimi y z nieznosną zelzywoscią na stanie szlacheckim y duchownem niewinne. Az z opatnosci Boskiey, za wywodem y pokazaną słusznoscią od tegoz pomienionego Jm Xiedza biskupa do naleznego pasterza y prawa duchownego remissa stanęła, iako o tem autentyk biskup swiadczy. Uwolniony tedy zostawszy, zaraz udał się do swego własnego pasterza Jm Oyca Arseniego Zeliborskiego, episcopa Lwowskiego, aby mógł swoich tak ciężkich disgusow, y zniewag, y szkod sprawiedliwoscią swiętą powe[...].jac. Ale z Bozego dopuszczenia pomieniony siwetey pamięci episcop Lwowski insperate z swiatem się pozegnał. Zaczym Actor rebus infectis muisiał ieszcze z dalszem zalem swoim zamieszony w tey sprawie zostawac, jczem druga remissa kapituły Lwowskiey authentice swiadczy. Jednak Actor, pamieni Nieboszczyka Jm Oyca władyki poczuwaiąc się w swoiey powinności Namiesniczey, gdy dla dozoru mieysca swego y urzędu do Kamieca powrocił, ciz swieszczeniczy dwozency y iednozency kamienieccy, od tegoz urzędu Ruskiego Kamienieckiego poduszczeni y złem iadem napoieni, miasto przywitania z drogi y poszanowania ieszcze gorszą zniewagą Actora namiesnika swego nakarmili. Gdyz ani na godnosc iego, ani na powagę duchowienstwa swego, na ostatek ani na uczciwe swoje nie oglądaiąc się, nie przez subordinowane iuz osoby, ale sami osobami swoimi przeciwko vocutiey swoiey duchowney tłumem // zebrawszy się, dnia czternastego miesiaca decembra przeszlego rolu tysiąc szescset szescdziesiąt drugiego z wrzaskiem, hukiem zadem nie trzezwy na dom własny Actora naszli, słowy urazliwemi łzyli y sromocili. Zwłaszcza przy Wierzchowskiem Korowayczyk dwozency y Przeczyski, y Michałowski, wyuzdawszy ięzylki swoje, na zdrowie Actora następując y odkazywaiąc zdraycą Oyczyzny, opryszkciem, kozakiem y inszemi podobnemi y nieuczciwemi słowy iego samego y małzonkę iego, czego się dla powagi sądu wymowic nie godzi, nazywaiąc, potwarzali. A potym insignia urzędu namiesniczego, ksiąg, pieczęci, prothocołow y inszych act y rzeczy do sądu należących gwałtem wyciągaiąc, aby im do rąk oddane były, dopomagali się, mowiąc y często powtarzaiąc te famalia: Juz władyka umarł y namiesnictwo twoie umarło, odday ze nam pieczec, prothokoły, księgi sądowe po dobrej woli, gdyz y po niewoli musisz, ale z lepszem twoiem będzie, iesli dobrowolnie oddasz. A gdy Actor zbraniał się iako mógł, przy władzy y godności władyczey y zleconey urzędu sobie powierzzonego powinności swoiey opponował się y co mu zadawali z nieuszanowaniem, pusciwszy zniewagi swoje na strone o powagę tylko samego urzędu namiestniczego firmiter stoiąc wszytkimi siłami zbraniał się. Oni zas disgustami, sromoceniem czci, uwłoczeniem, strawiwszy dziem prawie cały, do zmierchu przedłuzyli czas, nie wiedzec co knuiąc myslili. A tak Actor, postrzegaiąc

całości swojej o siebie, żonę, dzieci, bojąc się aby pod czas nocy czego nie zrobili gorszego, rad nie rad, nic nie derogując powadze urzędu swego, pieczęć, ktorey się gwałtem dopomagali y inszych rzeczy ktorych wymagali, do rąk im oddał. Ktore oni odebrawszy, nie komu z sposobnych presbiterow, ale Wierzchowskiemu Bigamowi to iest dwozencowi (ktory się tego y tykac nie miał, y nie powinien według Kanonow cerkiewnych) oddali. Czem nie tylko przeciwko prawu popolitemu o takowe wystepki kalumne, zniewagi y gwałty, ale przeciwko prawu duchownemu o ponizenie powagi [...] chney y podanie urzędu tego niezwykle y niesposobnemu to iest dwozencowi (ktory przestąpiwszy prawo kanonow swiętych // y stan presbiterki post ponowawszy barziesy swieckiemu stanowi aplikował się, anizeli obrzedom cerkiewnym) wykroczyli. Przez co w winy y kary, w prawe duchownem y swieckim opisane, popadli. Poniewaz mimo insze mianowane y popełnione excessa y urząd namiestnicy swowolne y gwałtownie odbierac y nenależniey osobie podawac bez woli pasterskiej własney pod czas interregnum rozboj uczynic wazyli się, swoiemu własnemu od Boga y pasterza nadanemu starszemu odiawszy. Co wszytko Actor, przez sądem przełożywszy, prosił o skuteczną y nieodwłoczną sprawiedliwosc. Na ktorą tak załobną y ciezka wielebnego Actora oycy protopopy skargę strony zapozwane wszytkie osoby wyzey mianowane duchowne y swieckie przed sądem oczywiscie staiąc. Aby na to wszytko o co na nich skarga przełożona y do sądu wniesiona prawnie odpowiadali nakazano Tedy nic wiecey na obronę swoje niewnosili y nie podali, tylko aby Actor wiecey w Kamiencu Podolskim u nich nie znaydował się prosili. A ze dla wstydu samego inszych obron nei maiąc, tylko milczenie y prosbą nieważną. Tedy My y sąd niniejszy Konsistorski Episcopski ze wszytkiemi consessorami swoiemi wyzey mianowanemi stronom nakazał postępować, a w postępowaniu Actor z przytomności Marianny z Wyhowa Gunaszewskiej małzonki swojej prosili na pozwanym o decisią y ferowanie dekretu na takowych potwarcow y krzywoprzysięzcow według prawa y statutow duchownych y swieckich opisanego.

Sąd tedy Nasz episcopski konsistorski, przysłuchawszy się obudwu stron controwersiom y dobrze trutinowawszy y one uwazywszy, wynayduie winnemi bydz pozwanym, na ktorych takowy dekret feruie. Poniewaz prawo swieckie potwarcow y wszytkich honor poczciwosc y sławę dobrą zacnych osob osobliwie duchownych szypaiących y z cnoty nad zdrowie milszey obnazaiących nie tylko siedzeniem wiezieniu winami ciezkiemi, ale y naznaczeniem na tważ surowo lucrze y infamisami takowych chce miec, iako w magdeburgskich sądach straszna z pod ławy na kazana bywa takowym // revocata kanony takze y reguły swiętych oycow o przysięgniących swieszczennikow, a osobliwie falszywie swiadczonych, upiiających się y nieposzczających, narodu popolitego nieuczających zyciem ludzi zgorszaiących, według psalmisty perdes omnes qui loquuntur mendacium y evangelisty vos ex parte diabolo estis qui loquuntur mendacium quia mendax est et pater eius degradationi podległych owszeki chce, o czem y inszych wielu Pisma Swiętego miejscach de detractoribus sam Duch Swięty acerrima ferawat, decreta y sententia mowiąc: Detrahentem secreto p[ro]ximo suo hunc p[er]sequeremur y Przypowiesciach qui despicit paupem exp[ro]bat factori eius multo magis spiritualem praesbiterum et praelatum suum despiciens. Tedy, iz wszytko to na pozwanym iawnie się pokazało y samem skutkiem kalumnii osobie niewczem nie podeyzaney z urodzenia y postępokw cnotliwey przed sądem nienależnem przez onych iest zadana y niesłusznie poprzysiężona, przeto sąd Actora przy całej sławie, cnotie y reputatyei dobrej iako niwczem nie podeyzanego wielebnego oycy Michała Gunaszewskiego, prothopopa Kiiowskiego, namiestnika na ten czas Kam[ie]neckiego y Skalskiego, zachował y tem dekretem zachowuie. A stosując się tak do duchownego, iako y swieckiego prawa, osobliwie kanonu dzewiętego quarti generalis concilii chalcedonensis: Si clericus contra alium causam habeat ante episcopum suum examinatur. Si Clericus adversus clericum habet negotium non relinquat suum episcopum et ad saecularia iudici[a] non concurrat, sed prius negotium agitur apud proprium episcopum. Et infra: se quis vero contra hoc fecerit canonum correctoribus subiaceat.

Także y Kanonu Świętych Apostołów Piecdziesiąt Piątemu: Si quis clericus contumelia affecerit Praesbyterum aut diaconum a communione segregatur. Także do kanonu siedmnastego eiusd[em] conciliis quatri g[ener]alis de hic qui coniurationem aut calumniā contra episcopum faciunt. Coniurationum et consperationum ... (quod apud graecos dicitur phatria) publicis etiam legibus certum est penitus in hiberi hoc multo magis in Sancta Dei [...] // ne fiat convenit abdicari. Si qui vero clerici vel monachi inuenti fuerint coniuratores aut conspiratores aut phatrias vel factiones componentes aliquas suis episcopis aut aliis omnino cadant de p[ro]prio gradu. Według których kanonow Oycow Świętych wszytkich swieszczennikow, dzisiey pozwanych, wyzey mianowanych, od cerkwie Bozey oddalic y iuz więcey sakramentow świętych sprawowac y ceremoniy swietych odprowowac zakazuie, ale na ich mieysce o inszych swieszczennikow starac się nakazał y tem dekretem nakazuie. Tych zas, którzy przy nich byli, iednak nie przysięgali, na cały rok od petrahiła y od Cerkwie odłączył y tem dekretem odłącza. A o swieckich quia non licet laico opprobrium inferre praesbitero vel interdicere vel exp[ro]bare vel contumelia aut detractioe aut despectione correptione[ue] eum palam afficere, quamvis aliquando oe verum esset. Si vero aliquis laicorum hoc facere ausus fuerit anathema sit eii ci[t]aturq[ue] ex Ecclesia, quia relegatus est a Sanctissima Trinitate missusq[ue] erit in locum iudic[ium] scriptum enim est, principem populi nec non maledices sic etiam et praelatum suum dehonostans centesima vigesima prima Regula nono canonum. Na przeciwko których kanonow y postanowienia Swietych y Boga noszących Oycow, iz pozwani wyzey mianowani szlacheckiey y mieskiey conditiei osoby: urodzony Mikołay Suniowski Rotmistrz y sławetny Wasil Krasnosielski wojt ze wszytkiem urzedem prawa ruskiego Kamienieckim, wykroczyli y do tey transactiei powodami byli, iako się pokazuie z inquisitiei, gdzie y niesłusznie przysięgało, na cały rok odłączył y lampę srebną do cerkwie Cathedralney Świętey Troycy o dziesięciu grzywien sprawic nakazał y tem dekretem nakazuie. Wielebny zas Actor ociec Gunaszewski, iz wiezieniem był trapiony, y do kosztu wielkiego przywieziony, y szkodami na honorze y na urzedzie nakarmiony, y zgwałczony, y uczciwego ogołocony swieszczennicy y swieccy mają go przeprosic, tak tez koszty y nakłady iemu nagrodzic, to iest // sto grzywien zapłacić, ktore mają wyrazic przez pewny script y duchownie stwiedzic pod niebłogosławienstwem naszym archiereyskiem nakazał, y tem dekretem nakazuie. Ktorem dekretem actor Wielebny Ociec Gunaszewski nie kontentował się z tych miar, iz oprócz honoru szlacheckiego, y duchownego urzedu naruszenia, y sławy dobrzey ucięcia, szkod y kosztow y wykładow więcey niz na trzy tysiąca złotych mieni sobie bydż; do tego, iz swieckie osoby, to iest urodzony Mikołay Suniowski rotmistrz, takze sławetni Wasil Krasnosielski ze wszytkiem urzędem Ruskiem Kamienieckim, do prawa Duchownego y sądu nie należy. Nadto iz revocatiy zadanych kalumniy y niesłusznie w sądzie nienależnych poprzysięzonych stronom pozwanym tak duchownym, iako y swieckim ninieyszem dekretem nie nakazano. Dla tegoz od niego do wyzszezo y należnego sądu, prawne postęпки w cale sobie zachowawszy, zabierał się y appellował. My tedy, niechcąc strony powodowey aggrawowac, appellatiei dopuscilismy, termin stronom, to iest duchownym do sądu Mitropolitanskiego exarszezo, a swieckim, to iest z urodzonym Mikołaiem Suniowskim y z sławetnem Wasilem Krasnosielskim y wszytkiem urzędem Ruskiem Kamienieckim do sądu lubo koronnego Trybunalskiego, lubo do Dworu Je[go] Krolewskiej Mci cum pars partem adcitaverit naznaczywszy.

Działo się w Kamieniu Podolskim Roku Tysiąc szescset szescdziesiątego czwartego miesiąca februa[ry] czwartego dnia, przy cerkwie Cathedralney Swietey Troyc[y]. Który dekret stronie potrzebującej z akt konsistorych episkopskich pod pieczęcią episkopską z podpisem ręki iest wydany extractem. Athanazy Zeliborski Ręką własną, Mikołay Ternawski na ten czas Pisarz sądow konsistorych duchownych. Mieysce Pieczęci. Czytał y Corrigował actami Basili Malinkowski, pisarz episkopski.

ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 2221-2229. Копія. Руконіс.

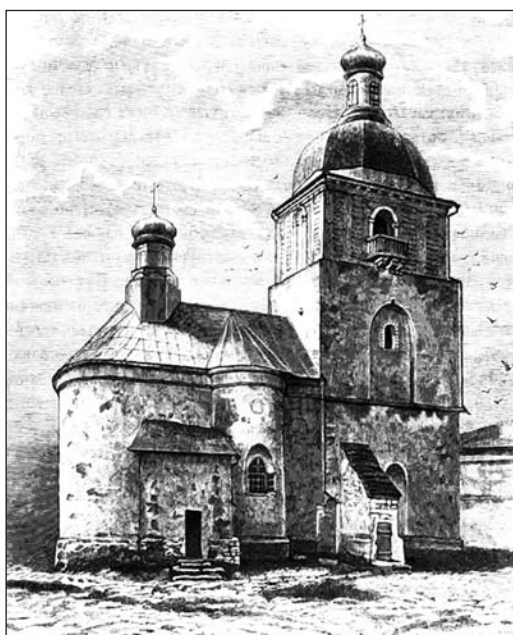
ДОДАТКИ

Ілюстрація 1.

Мурована кафедральна церква Пресвятої Трійці в Кам'янці-Подільському, частково розібрана у 1930-х рр. XX ст. (фото. поч. XX ст.)

Ілюстрація 2.

Мурована братська церква Св. Івана Хрестителя в Кам'янці-Подільському, остаточно розібрана у 1932 р. (мал. за П. Батюшковим¹)

¹ Батюшков П. Подолія. Історическое описаніе... – С. 63; Браичевський М. Кам’янець-Подільський – місто-музей // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 108.

Богдан Лазорак, Леся Смуток.

“Діялося у Кам’янці-Подільському року Божого 1664 на суді духовному консисторському”: конфлікт кам’янецького намісника Михайла Гунашевського з духовенством, руським магістратом і парафіяльною громадою церкви Івана Хрестителя.

У статті публікується копія судової справи від 4 лютого 1664 р. із втрачених, на сьогодні, книг протоколів кам’янецького духовного суду, який стосується конфлікту між кам’янецьким намісником та місцевими крилошанами, при головуванні православному єпископу Атанасію (Желиборському). Документ містить цінну інформацію до історії незнаного в літературі періоду життєдіяльності відомого діяча національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а згодом і учасника Гадяцьких переговорів, зятя Івана Виговського, київського протопопа, який згодом обійняв уряд кам’янецького та скальського намісника – о. Михайла Гунашевського. У передмові здійснено огляд історіографії дослідження цієї постаті, визначено спірні питання його біографії та визначено перспективне поле для майбутніх джерелознавчих пошуків.

Bohdan Lazorak, Lesya Smutok.

“The events at the spiritual Consistory Court in Kamyanets-Podilsk in 1664”: the conflict between the Kamyanets governor Mykhaylo Hunashevskyy and the clergy, Rus magistrate and parish community of St. John the Baptist Church.

The paper published a copy of the lawsuit on February 4, 1664 from lost at present books of protocols of the Kamyanets spiritual court, which concerns the conflict between the Kamyanets governor and the local religious people, presided by the Orthodox bishop Athanasii (Zhelyborskyy). The document contains valuable information to the history of the unknown in the literature period of life of the famous leader of national liberation war led by Bohdan Khmelnytsky, the participant of Hadiach conversations, the son in law of Iwan Vyhovskyy, the Kyiv archpriest, who later took over the government of the Kamyanets and Skalsk governor – Fr. Myckhaylo Hunashevskyy. In the preface the review of the historiography of the study of this figure is made, the controversial questions of his biography and perspective field for future research are determined.

ДЖЕРЕЛА ПРАЦІ А. ПЕТРУШЕВИЧА “ДОПОЛНЕНІЯ КО СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛИТОПИСИ СЪ 1600 ПО 1700 ГОДЪ, ИЗДАННОЙ ВЪ ЛЬВОВИ 1874 ГОДА”

А. Петрушевич – відома постать в історіографії Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Не будучи професійним ученим, він зробив значний внесок в розвиток не лише історії, а й етнографії, археології, лінгвістики та ряду інших суміжних дисциплін¹. Більшість науковців вважають головною історичною працею А. Петрушевича “Сводную Галицко-Русскую летопись” – опубліковані за його життя томи охоплюють історичний проміжок 1600 – 1800 рр. Зважаючи на хронологічний принцип викладу подій та ряд інших стильових особливостей, цю працю доцільно розглядати як “збірку літописних записок”. У різні роки кінця ХІХ – ХХ ст. її вивчали І. Лінниченко, В. Антонович, М. Грушевський, С. Томашівський, І. Франко, І. Крип’якевич. Їх рецензії на сьогодні є добре відомими і стали практично хрестоматійними: вони критикували А. Петрушевича за складний стиль письма, довільну впорядкованість викладу матеріалу, використання застарілої чи випадкової літератури. В останні десятиліття так і не з’явилося окремого ґрунтовного дослідження, присвяченого аналізу власне “Сводной Галицко-Русской летописи”, якщо не враховувати досить загального та поверхневого її огляду, зробленого А. Корольком².

Перший том “Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ” був опублікований А. Петрушевичем у 1874 р.³ Після цього вийшли друком ще два: вони були присвячені ХVІІІ ст. та охоплювали хронологічні проміжки 1700 – 1772 рр. та 1772 – 1800 рр. відповідно⁴. Далі А. Петрушевич розпочав роботу над “дополненнями” до них, які складаються із “ще ненадрукованих історичних записок і доповнюється виписками з уже відомих публікацій із відповідними посиланнями”⁵. Першою такою працею стали “Дополненія ко Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ, изданной въ Львови 1874 года”⁶, які були надруковані у Львівському Ставропігійному інституті в 1891 р. і присвячені митрополитові Петру Могилі⁷. Після розгляду нами першого тому праці⁸, доцільно вивчити саме доповнення до неї, яке продовжує тему джерельних згадок, зібраних автором для періоду ХVІІ ст.

Якщо загально порівнювати із першим томом “Летописи”, доповнення до якого надрукував А. Петрушевич, одразу впадає у вічі ряд відмінностей. Передовсім, зміни засвідчують вдосконалення його професійних навичок, адже протягом років, які пройшли між публікаціями цих праць, дослідник займався активною науковою діяльністю. Хоча автор і зберіг виклад подій у вигляді літописних записок, змінилося співвідношення різних типів використовуваних ним джерел, стиль письма і методика джерелознавчого, археографічного, а інколи й лінгвістичного опрацювання і подання документального матеріалу.

Аналіз стилю викладу історичного матеріалу у “Дополненнях” А. Петрушевича, дозволяє простежити певну закономірність. Структурно, тут виокремлюються дві частини: “Основна” (с. 1-773) та “Додатки і примітки” (с. 774-937)⁹. Порічні події, як правило, розпочинаються з короткої характеристики доби, на основі витягів з праць

інших науковців (С. Соловйова, Д. Зубрицького, С. Голубева). Досить часто дослідник доповнює їх уривками уже відомих та опублікованих джерел (“щоденників”, “спогадів” тощо). Далі А. Петрушевич вміщує тексти самостійно віднайдених, або запозичених з інших праць документів актового та епістолярного типу, маргінальні чи надгробні написи, уривки рукописних та стародрукованих книг XVII ст., які так чи інакше пов’язані з описуваним роком. Все це супроводжується коментарями автора, а з приводу деяких дискусійних питань – його власними висновками чи припущеннями. Завершує виклад подій А. Петрушевич, як правило, довідкою про стан книговидання у вигляді переліку надрукованих у цей рік книг.

При згадках про певну місцевість, населений пункт або історичну постать А. Петрушевич часто вміщує уточнювальні відомості. Як правило, ці короткі довідки стосуються походження назви, часу заснування, розвитку населеного пункту, містять біографічні дані про життя та діяльність особи. Здебільшого ця інформація не має безпосереднього хронологічного зв’язку з описуваним роком. Такий стиль викладу був предметом критики з боку академічних істориків (М. Грушевського, С. Томашівського), адже через це “Летопись” набувала заплутаного і складного характеру і важко сприймалася пересічним читачем. Крім цього, згадані додаткові відомості часто мали характер досить суб’єктивних міркувань автора. А. Петрушевич, попри весь свій досвід, не був професійним ученим. Здебільшого це стосується авторських рефлексій топоніміки та етимології прізвищ (які А. Петрушевич висловлював на основі власних міркувань лінгвістичного плану), а також припущень щодо атрибуції тієї чи іншої праці або рукопису.

Традиційно поважне місце у пошуковій діяльності А. Петрушевича займають маргіналії¹⁰, хоча в даному випадку їхня частка в масиві опублікованих джерел є меншою, ніж у попередній праці автора. Серед них найбільше вкладних записів¹¹, в яких їх автори вказували своє ім’я та прізвище (інколи і соціальний стан), назву церкви чи монастиря куди дарували книгу, досить часто зустрічаємо згадки про вартість дарунку, а також мотиви вкладу (відпущення гріхів, поминання душі померлого). Інколи, маргіналії містять дані про особу, яка переписала¹², надрукувала¹³ або купила книгу¹⁴. В цьому аспекті цікавою є згадка під 1693 р.¹⁵ про отця Григорія Петрушевича – пароха храму Св. Пророка Іоанна на Жовківському передмісті Львова. На перший погляд, ця інформація є нелогічною, адже дослідник атрибує йому переписування у 1775 р. Молитвослова, маргіналії на якому уже вдруге надрукував А. Петрушевич¹⁶. Хоча хронологічно постать о. Г. Петрушевича не відноситься до описуваного XVII ст., автор згадує про нього подаючи додаткові відомості про досліджуване джерело.

У випадку, коли відсутні дані про час створення книги, а написи містять згадку про певний рік, вони дозволяли зробити припущення щодо його датування¹⁷. Особливо докладно А. Петрушевич описує маргіналії на Євангелії Тетр, переписаному у 1604 р. в містечку Дубецько Перемишльської єпархії¹⁸. Так, автор вказує кількість сторінок, стиль письма (півустав), мову написання – суміш болгарської і руської, дослівно публікує зроблені там маргінальні записи (вказуючи відповідні сторінки), які говорять про особу автора та час написання (с. 19), ім’я вкладника, час і місце вкладу (с. 19-20), а також робить власний лінгвістичний аналіз особливостей написання окремих слів та літер, порівнюючи їх з іншими працями¹⁹.

Як і в попередній праці, у тексті опублікованих А. Петрушевичем маргінальних написів знаходимо описи важливих подій та явищ, згадки про відомих тогочасних діячів²⁰. Для прикладу, вартими уваги є такі сюжети:

- причини скликання та рішення Варшавського сейму 1608 р., присутність на ньому російського посла (с. 42);
- відновлення коштом П. Могили Видубецького монастиря Св. Архистратига Михаїла (с. 196);
- пожежа 1637 р. у м. Белз (с. 202, 227);
- облога Львова Б. Хмельницьким у 1648 р. (с. 265);
- згадки про козацьких полковників Демка Якимовича (с. 281) та Михайла Пелюченка²¹ (с. 282);
- втеча козаків після поразки під Берестечком (с. 321)²²;
- перебування сербського митрополита Михайла в Москві при дворі російського царя Олексія Михайловича у 1653 р. (с. 340);
- паломництво церковних ієрархів до Єрусалима (с. 384-385);
- смерть у 1684 р. Київського воєводи Стефана Немирича (с. 398);
- згадка про К. Корнякта – благодійника церкви Трьох Святителів у Львові²³ (с. 481);
- зруйнування у 1676 р. Галича татарами та відбудова місцевої церкви Св. Миколая (с. 540);
- поховання, а згодом перенесення мощей Св. Іоанна Сучавського (с. 727);
- згадка про написання Іваном Солонським синодика у 1696 р. (с. 749) та ціни на зернові культури у 1699 р.²⁴ (с. 773);
- відомості про населений пункт Деревяни (між Кам'янкою Струмиловою і Бузьком) та місцевий монастир (с. 758-759);
- запис на Галицькому Євангелії 1143 р., зроблений Молдавським митрополитом Досифеєм у 1679 р. – наказ повернути книгу до монастиря у місті Крилос (с. 649, 887);
- смерть митрополита П. Могили та обрання на його місце С. Косова (с. 918).

Серед книг, на яких містилися віднайдені та опубліковані А. Петрушевичем маргіналії, найбільше Євангелій²⁵, Євангелій Тетр²⁶, Тріудей²⁷, Соборників²⁸ та Требників (Молитвенників)²⁹, що свідчить про їх значне поширення та популярність. Дещо менше записів з Ірмологіонів (Ірмолоїв)³⁰ (с. 156³¹, 467-468³²) та Службеників (с. 196, 282). Крім цього, А. Петрушевич надрукував маргіналії зроблені на Мінеї (с. 42), Літургіконі (с. 156), Пролозі (с. 589-590), Акафісті (с. 758-759), Катехизисі (с. 865), а також Статуті ВКЛ (вид. у 1588 р.) (с. 426). Абсолютна більшість перелічених книг були написані або надруковані протягом XVI – XVII ст., і лише Галицьке Євангеліє датується 1143 р. (с. 649, 887).

Як і в попередній публікації “Летописи”, важливими джерелами історії XVII ст., які використовує А. Петрушевич, є настінні (с. 20, 150³³, 231, 446, 700, 713, 750) та надгробні (с. 43, 283, 385, 681) написи (автографи) на портретах, іконах, дзвонах і інших предметах церковного вжитку та світського побуту (с. 20, 35³⁴, 325³⁵, 332, 442, 518³⁶, 650-651, 884-885³⁷). Здебільшого вони розповідають про час заснування певної споруди, благодійників храмів (с. 55³⁸, 339-340³⁹, 442⁴⁰, 511⁴¹, 589⁴²) та особи померлих (їх соціальний стан, походження) (с. 759⁴³), імена майстрів, які виготовили певну річ (чашу, напрестольний хрест) (с. 223⁴⁴) або виконали зображення (ікону, портрет) (с. 35, 419⁴⁵). Зокрема, маємо імена членів Львівського братства (с. 385, 759), відтворені автором з написів, зроблених на надгробному камені та портреті відповідно. Цікавими є кириличні написи зі стіни над західними дверима церкви в селі Зубриця (Перемишльська єпархія) (с. 20), що розповідає про час її побудови, і на предметах церковного побуту – ківоті (цимборії) та іконі Спасителя, які містять імена благодійників

храму (с. 20). Однією з них є Олена Солтиська-Зубрицька, нащадком якої є відомий історик Денис Зубрицький.

Традиційно, А. Петрушевич багато уваги приділяє розвитку книговидання. Як уже зазначалось, опис практично кожного року завершується переліком надрукованих тоді книг. При цьому дослідник, крім назви, автора, року та місця видання (якщо їх вдавалося встановити), подає інформацію про наступні переклади⁴⁶, перевидання⁴⁷ і місцезнаходження⁴⁸. Показовим у цьому випадку є опис латинського словника (с. 865): автор пише про його різні редакції, відмінності між примірниками, що знаходились в різних сховищах, та гіпотези дослідників щодо авторства та перекладів. При цьому А. Петрушевич використовує результати досліджень інших науковців⁴⁹, вміщує свої власні припущення (с. 8, 228, 229, 269, 371-372 610) або порівнює різні точки зору з приводу дискусійних питань (с. 103-104, 153, 311, 777). Нерідко, поряд з іншими джерелами, для кращого розуміння історичних явищ та процесів XVII ст. А. Петрушевич виокремлює головну ідею чи подає короткий зміст праці або наводить окремі її уривки⁵⁰. Таким чином, він намагається з'ясувати ставлення авторів до подій, сучасниками або очевидцями яких вони були.

Серед найбільших українських центрів книгодрукування традиційно згадуються Київ⁵¹, Львів⁵², Чернігів⁵³ та Новгород-Сіверський⁵⁴. Меншими за розмірами були друкарські осередки у Добромилі (с. 53, 64), Замості (с. 121, 414), Острозі (с. 56) та Крем'янци (с. 209). Крім вітчизняних центрів, А. Петрушевич згадує і про книги, надруковані у Москві⁵⁵, Вільні⁵⁶, Кракові⁵⁷ та Яссах⁵⁸, а також Римі (с. 167, 269-270, 325), Венеції (с. 157, 209-210, 482, 709, 836), Відні (с. 590), Болоньї (с. 662), Стокгольмі (с. 229, 836), Бухаресті (с. 705, 706), Амстердамі (с. 800), Базелі (с. 810) і Парижі (с. 867).

Значний вплив на розвиток української культури XVII ст. мали братства та монастирі, які нерідко ставали потужними осередками освіти та книговидання. Серед братств, про які згадує А. Петрушевич, найактивнішу діяльність у цьому напрямку вели Львівське (с. 46, 66, 187) та Віленське (с. 82, 95, 96, 228)⁵⁹. Найбільші українські друкарні існували при монастирях у Києві (Печерська Лавра)⁶⁰, Уневі⁶¹, Почаєві (с. 82)⁶², Луцьку (Спаський) (с. 153), Чернігові (Єлецький) (с. 232) та Новгороді (Варлаам-Хутинський⁶³) (с. 311). Автор згадує і про аналогічні осередки при білоруських⁶⁴ (с. 156, 161, 197, 204, 209, 212, 224, 325, 332, 340, 355), та молдавських (с. 227, 235) монастирях. Нарешті, доповнюють картину стану книговидання згадки про найвідоміших тогочасних друкарів: Спиридона Соболя⁶⁵ (Київ, Білорусь) (с. 161⁶⁶, 192, 197, 209), Михайла Сльозку⁶⁷ (Львів) (с. 209, 223-224, 229), Стефана Беринду (Київ) (с. 114, 122), Лукаша Мамонича (Вільно) (с. 8), Тимофія Вербицького⁶⁸ (Київ) (с. 127) та ін. (с. 121, 212, 227, 773, 833, 836, 864). Копію підпису Памви Беринди на останній сторінці київської Тріоди 1631 р., А. Петрушевич надрукував у своїй праці “Disertatio de palaeoslovenica microrussicis versionibus Sacrae Scripturae. Leopoli, 1888” (с. 127).

Традиційно багато уваги А. Петрушевич приділяє опису життя та діяльності відомих тогочасних постатей. Але на відміну від попередньої публікації, на сторінках досліджуваної нами праці значно частіше зустрічаємо згадки про З. Копистенського (с. 96, 100-101, 103-104, 114, 119-120, 121, 122, 127, 133-134), Л. Барановича (с. 443, 519, 536, 549, 580, 590, 623), П. Могилу (с. 131-132, 150-151, 197, 214-215, 231-232), К. Транквіліона-Ставровецького (с. 232, 580, 722, 744, 752, 755), І. Галятовського (с. 400, 468 549, 558, 662, 671), московського патріарха Йоакима⁶⁹ (с. 535-536, 558, 580, 623, 634), С. Полоцького (с. 458, 590, 602, 623), П. Беринду (с. 114, 131, 340), Л. Зизанія-

Тустановського (с. 113-114, 777), М. Смотрицького (с. 120-121, 153, 268), К. Саковича (с. 110, 214, 864), С. Коссова (с. 191), Ф. Софоновича (с. 505), І. Гізеля (с. 518), Г. де Боплана (с. 873), Й. Рутського (с. 74), П. Скаргу (с. 905). Крім цього, маємо відомості про життя та діяльність більш чи менш відомих релігійних та світських діячів того часу: Іоанна (Іова) Княгиницького⁷⁰ (с. 100-101, 104), Епифанія Славинецького⁷¹ (с. 372), Петра Аркудія⁷² (с. 778-779, 905), Симеона Старовольського⁷³ (с. 817, 833, 863-864), Якова Наймановича⁷⁴ (с. 830), Василя Тарасовича⁷⁵ (с. 853), Михайла Лосицького⁷⁶ (с. 882-883), Паісія Іполітовича (Черкавського)⁷⁷ (с. 910) та ін. (с. 110, 721, 737, 761-762, 867, 869, 873, 874-875, 895-896, 908).

Ще однією особливістю “Дополнених” є те, що, на відміну від попередньої публікації, тут значно більшою є частка актових джерел. Найчастіше, А. Петрушевич вміщує лише заголовок актового документа, вказує час і місце його видання (якщо це вдавалося встановити), короткий зміст та місцезнаходження. Інколи – уривки автентичного тексту джерела та опис його зовнішнього вигляду (гербів, печаток). Найпоширенішими серед них є грамоти (привілеї, установчі, підтверджувальні), судові та магістратські акти, монастирські інвентарі, люстрації та ін. Досить різні вони і за своїм змістом. Особливо цікавими для нас є документи, які були введені до наукового вжитку власне А. Петрушевичем, тому вважаємо за доцільне більш докладному зупинитися на їх аналізі.

Як відомо, значна частина наукових праць А. Петрушевича була присвячена історії церкви, а саме стосункам між православним та католицьким населенням українських земель, запровадженню Берестейської унії та діяльності братств. Тому маємо досить багато актових документів, які розкривають діяльність відомих релігійних постатей (патріархів, митрополитів, єпископів), братств, монастирів та становище церкви взагалі:

- опис та уривки установчої грамоти Львівського єпископа Гедеона Балабана від 17 березня 1602 (1603) р. (точне датування автору тоді встановити не вдалося), про затвердження братства в м. Голोगори при церквах Різдва Пресвятої Богородиці, Св. Миколая та Св. Великомученика Георгія (с. 11);

- уривки грамоти митрополита Й. Борецького від 21 липня 1622 р.⁷⁸ про передання на користь Львівського Успенського братства пожертви П. Сагайдачного у розмірі 250 талерів (с. 105).

- згадка під 1644 р. про затвердження статуту братства в Новому Самборі Ефеським митрополитом Мелетієм⁷⁹, за дорученням Константинопольського патріарха Парфенія (с. 227);

- уривок універсалу Яна Казимира від 28 серпня 1657 р. (с. 376-377), в якому описуються утиски православної Церкви з боку католицького духовенства і польської шляхти;

- згадка під 1661 р. (11 листопада) про підтверджувальну грамоту Перемишльського єпископа Антонія Винницького щодо молодшого братства у Старому Самборі (с. 413);

- грамота Яна Казимира від 19 березня 1668 р. (с. 454-456), яка затверджувала новообраного архімандрита Унівського монастиря В. Шептицького. А. Петрушевич надрукував її повністю, зі збереженням мови оригіналу (польська), а також вказав місцезнаходження (с. 456);

- грамота (без закінчення) короля Михайла від 13 лютого 1672 р. (с. 502-503) про підтвердження ерекції для Церкви Різдва Богородиці в с. Вроцкові (Львівське староство)⁸⁰;

– грамота Яна III від 28 вересня 1691 р. (с. 714), про переведення Івана Малаховського в Холмську єпархію, внаслідок чого уніатським Перемишльським єпископом залишився Інокентій Винницький⁸¹;

– уривок грамоти Владислава IV 1638 р. (с. 859), яка передавала монастир Св. Миколая в Домашові (Жовківський округ) під православну юрисдикцію і надавала дозвіл на будівництво двох нових церков при ньому⁸²; його ж від 27 березня 1645 р. (с. 868), про гарантії прав київського міщанства;

– присяга (“*juramentum*”) послів Волинського воєводства перед Любецьким з’їздом 1680 р.⁸³ та сеймом у Варшаві 1681 р., в якій вони задекларували непорушність догм православної церкви (с. 577-578);

– декларація 18 березня 1681 р., складена польськими комісарами за рішеннями Варшавського сейму (с. 591-593), якою гарантувалося збереження прав для православного населення українських земель, за умови їхнього переходу до унії⁸⁴;

– зміст грамоти Й. Шумлянського від 27 квітня 1689 р. (с. 694), для молодшого братства церкви Св. Миколая в Кам’янці Струмиловій⁸⁵;

– уривки актів обрання Йосифа Тризни архімандритом Києво-Печерської Лаври 25 січня 1647 р. (с. 870) та Сильвестра Косова митрополитом Київським 25 лютого 1647 р. (с. 870-871)⁸⁶;

– витяги з грамоти перемишльського єпископа Антонія Винницького, від 11 листопада 1661 р. (с. 877), з дозволом заснування молодшого братства при церкві Св. Миколая у Старому Самборі, “згідно з уставами і артикулами, затвердженими для нього”;

– уривки грамоти Й. Шумлянського, від 10 липня 1691 р. (с. 892), яка містила дозвіл на реставрацію монастиря Св. Онуфрія;

– копія акту консисторського суду (с. 720), підписаного єпископом Й. Шумлянським, під 1692 р. Документ є рішенням щодо суперечки між Рогатинськими братствами при церквах Св. Духа і Різдва Пресвятої Богородиці з місцевим євреєм-лихварем за землі.

Релігійній історії присвячений також переказ відозви львівських братчиків, засуджених за виступи проти запровадження нового податку для православного населення у 1600 р. (с. 6). Цікавою є також справа про суперечку Львівського єпископа Гедона Балабана з Успенським братством за право власності на дві церкви і скарбницю у 1601 р.⁸⁷ (с. 9). Витяг з книги “*Liber Electionum*”⁸⁸ розповідає про заснування у 1633 р. згаданого молодшого братського осередку при церкві Св. Онуфрія у Львові (с. 173). Інформаційно насиченим є уривок родоводу Шептицьких (с. 203), складеного на основі грамоти Казимира 1469 р. та інших документів (“*Drzewo rodowe Szeptyckich z Szeptyc i Uherzec herbu własnego*”)⁸⁹. Окремі аспекти релігійної історії А. Петрушевич розкриває на підставі добре відомої пам’ятки – “Метрики” Й. Шумлянського: під 1687 роком маємо згадку про її написання та зміст передмови (с. 667-668), а також уривки вміщеного там послання до українського духовенства (с. 669-671)⁹⁰.

До джерел статистичного типу відносяться монастирські інвентарі. Уривки одного з них, а саме монастиря Св. Івана у Львові, А. Петрушевич опублікував під 1672 р. (с. 499-501, 502)⁹¹. В ньому знаходимо відомості про земельні володіння та історію заснування монастиря, імена благодійників (с. 499-500, 502); перелік книг у місцевій бібліотеці (с. 500-501); існування двох братств – молодшого Св. Іллі та старшого Св. Івана Богослова (с. 501). В інвентарі Києво-Печерського монастиря (с. 656, 657, 694, 881, 882) – інформацію про заснування нового храму (с. 656), імена та пожертви його благодійників: Катерини Скаришевської (с. 656) – землі та 3 000 зл., Георгія

Устрицького (с. 657) – 1 000 злотих, Анни Гуляницької (с. 694) – 1 000 зл. Аналогічний зміст мають уривки інвентаря Львівського монастиря Св. Георгія (с. 897-898)⁹², а також бачимо перелік давніх актів та рукописних книг, що знаходились в місцевій бібліотеці (с. 888-891)⁹³.

Неодноразово А. Петрушевич публікує уривки актів, які зберігалися в архіві Перемишльської кафедри (с. 11, 49, 60, 63, 65, 69, 151, 156, 165, 208, 225-226, 231, 331, 376, 407, 411, 415, 454, 503, 511, 598, 668, 693-694, 727-728, 732)⁹⁴. Їх аналіз дає змогу дослідити процес поступового переходу галицького духовенства до унії. Цей факт автор засвідчує згадкою про підписання Перемишльським єпископом І. Винницьким 6 березня 1687 р. у Варшаві “Исповедания на Унию съ Римскимъ престолом” (с. 668). Під 1693 р. А. Петрушевич дає коротку довідку про церковні собори в Перемишльській єпархії (с. 727). Маємо також згадку про публікацію рішень Самбірського собору 1694 р. (с. 732), скликаного І. Винницьким⁹⁵.

Значно меншою є частка актових документів, пов'язаних зі світською тематикою. Здебільшого, вони містять відомості про господарський розвиток українських земель. Сюди належить уривок грамоти Яна Казимира, виданої у Варшаві 17 червня 1659 р. (с. 399), про заборону шляхті збільшувати панщину⁹⁶. Акт (консенс) вїйта м. Стрия Р. Попеля від 18 травня 1697 р. (с. 753-754), затверджений грамотою короля Августа III у 1750 р. Документ був даний Миколі Куцаку, родині якого давався дозвіл користуватися міським млином за умови сплати певного податку⁹⁷.

Як відомо, А. Петрушевич активно займався дослідженням і публікацією рукописних матеріалів. В основному томі, присвяченому XVII ст., археограф оприлюднив досить багато уривків з уже відомих, або віднайдених самостійно джерел цього типу. Найбільше уваги він приділив праці митрополита Лева Кишки⁹⁸. В досліджуваній нами праці автор продовжує демонструвати його знання⁹⁹ та аналіз, розпочинаючи з уривку, присвяченого російському патріарху Ігнатію (с. 28-30)¹⁰⁰. Далі А. Петрушевич повідомляє про знаходження джерела у бібліотеці монастиря Св. Онуфрія у Львові, його попередні редакції¹⁰¹. Як і в попередній публікації, при акцентуванні діяльності М. Смотрицького та Й.-В. Рутського, А. Петрушевич використовує уривки праць Холмського єпископа Якова Суші¹⁰², але цього разу їх дещо менше (с. 173-174, 189, 828-829).

Поряд з іншими маємо згадку про рукопис, який потрапив до А. Петрушевича в м. Ясси (с. 734). Автор обмежується лише коротким описом (написаний північноруським скорописом, є неповним і розповідає про вихідців із Соловецького монастиря в Росії).

Важливим напрямком археографічної діяльності А. Петрушевича було дослідження монастирських літописів. Зокрема, одним з перших він працював над вивченням та публікацією окремих частин рукописного збірника Іллі Кошачовського¹⁰³. Ця пам'ятка є компіляцією з польських хронік та українських літописів створених у період між 1700 та 1707 рр. в Київському Межигірському монастирі¹⁰⁴. Свою назву джерело отримало через те, що його власником, а також автором деяких статей був згаданий І. Кошачовський¹⁰⁵. При описі пам'ятки (с. 896), яка на той час зберігалася в бібліотеці ім. Осолінських у Львові, автор подає лише його загальну характеристику¹⁰⁶. Більш докладно А. Петрушевич аналізує два щоденники, що входили до складу рукописного збірника: “О Москві и о Дмитрію, царіку Московскомъ ложномъ. Сіе списальъ мещанинъ Кіевскій, именовъ Боцко Балаика, которій самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ” (с. 896)¹⁰⁷ та “Война Волоска отъ цесара Турецкого Османа противъ корони польской поднесена” (с. 896, 910-911)¹⁰⁸. Не зважаючи на те, що обидві пам'ятки уже були до

цього опубліковані¹⁰⁹, спогади київського міщанина Ботка (Богдана) Балики автор опублікував повністю (с. 898-903), використавши його як джерело для опису подій, пов'язаних із перебуванням на російському престолі Лжедмитрія І.

Найбільше уваги серед матеріалів згаданого рукописного збірника А. Петрушевич присвятив Межигірському літопису – пам'ятці української історіографії, яка описує події 1608 – 1700 рр., що відбувалися на території Київщини та Переяславщини¹¹⁰. А. Петрушевич публікує докладний археографічний опис джерела (с. 896-897): авторство приписується Межигірському ігумену Іллі Кошаковському¹¹¹; написи на рукописі свідчать про пізніше перебування його у Підгородиському¹¹² та Львівських (Св. Георгія та Св. Онуфрія) монастирях¹¹³, а також приватній бібліотеці польського історика А. Бельовського¹¹⁴. Літопис описує досить різні тогочасні події¹¹⁵: природні явища – нашествия саранчі (с. 869, 892), землетрус (с. 909) та затемнення сонця (с. 874, 911-912); обрання Київськими митрополитами І. Борецького (с. 909), П. Могили (с. 916-917), С. Косова (с. 871), Й. Нелюбовича-Тукальського (с. 877-878), Г. Четвертинського (с. 891) та В. Ясинського (с. 891-892); антипольські козацькі повстання (с. 872, 912-913) та інші події воєнної історії (с. 873, 876-877, 895, 898, 905).

Поряд з іншими джерелами цього типу, слід згадати також про “літописні записки Бучацького монастиря” (с. 44-45): А. Петрушевич використовує їх, подаючи відомості про Соколецький Покровський монастир¹¹⁶.

На окрему увагу заслуговує дослідження А. Петрушевичем літопису львівського каноніка Яна Юзефовича¹¹⁷. Вперше джерело в перекладі з латинської на польську мову було опубліковане у 1854 р.¹¹⁸. Повна назва хронографу є досить об'ємною¹¹⁹, тому автор подає лише її заголовок: “Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans” (с. 567). Набагато більше уривків літопису Яна Юзефовича А. Петрушевич опублікував у першому томі “Летописи”¹²⁰, тому у досліджуваній нами праці покликів на це джерело порівняно небагато¹²¹.

Традиційно, важливе місце в археографічних пошуках А. Петрушевича займають поминальні джерела. Найбільш докладним є опис пом'яника Луцького братства Воздвиження Чесного Хреста¹²² (с. 75-76, 78-80), у якому автор публікує відомості про різні його редакції та уривки самого тексту із згадками відомих православних родів. Крім цього, А. Петрушевич наводить ще два важливі джерела до історії не лише Луцького братства, а й церкви взагалі: “Сборникъ” (1620 р.)¹²³ та “Каталогъ”¹²⁴ (с. 76-78). На основі цих документів, автор уміщує невелику довідку про діяльність та учасників старшого (Воздвиження Чесного Хреста) та молодшого (Св. Георгія) братств у Луцьку. Цікаві матеріали до історії львівського Успенського братства містить його пом'яник, виписками з якого А. Петрушевич доповнює уже надруковані уривки у попередньому виданні “Летописи” (с. 759-760)¹²⁵.

Під 1661 р. маємо згадку про пом'яник монастиря Св. Онуфрія у Львові (с. 413), написаний тогочасним ігуменом о. Йосафатом за короля Яна Казимира і єпископа Перемишльського та Самбірського Антонія Винницького¹²⁶. Згодом автор доповнює дані (с. 877) інформацією про те, коли і ким він був переписаний; загальну кількість зроблених записів (17 560), серед них 915 різних родин; уривки зауважень з опису джерела, зробленого монахом Л. Осміловським¹²⁷. Опубліковані під 1672 р. уривки пом'яника церкви Св. Івана Золотоустого (с. 499), яка знаходилась на Краківському передмісті Львова, розповідають про те, що цей храм був побудований у 1649 р. коштом Симеона Содоми та його дружини Тетяни, освячений львівським єпископом А. Желиборським і у тому ж році зруйнований козаками. Ці відомості А. Петрушевич

використав для уточнення висновків, зроблених іншими дослідниками¹²⁸. Далі знаходимо перелік відомих осіб, вписаних до цього пом'яника (с. 501-502), серед яких шляхтич Федір Папер (благодійник храму) (с. 501), львівський друкар Михайло Сльозка (с. 501), єпископ Антоній Радиловський (с. 502). Аналогічну інформацію несуть виписки із синодика Успенського монастиря з м. Городище біля Кристинополя (с. 836): крім імен засновників храму, А. Петрушевич надрукував перелік найвідоміших, вписаних туди, діячів – представників шляхти (Тустановські, Собеські, Лагодовські, Суходольські) та духовенства (Й. Шумлянський)¹²⁹. Схожий підхід використовує автор при публікації уривків пом'яників Супрасльського (с. 160-161), Угорницького (с. 547), Пациківського (с. 716-717) та Гошівського (с. 925) монастирів, церкви Св. Параскевії у м. Бузьк (с. 661). Таким чином, А. Петрушевич використовує пом'яники як джерела до вивчення не лише генеалогії та церковної історії, а й соціальної структури населення, його етнічного складу, віровизнання тощо. Слід також зазначити, що частка цього типу джерел, у порівнянні з попереднім виданням “Летописи”, дещо зростає.

Досить невеликою є епістолярна група документів. При їх публікації А. Петрушевич вказує адресатів, час написання, основний зміст та місцезнаходження. Цікавими в цьому аспекті є листування папи Климента VIII та князя Костянтина Острозького¹³⁰ (с. 6), Михайла Корибута-Вишневецького та Львівського Успенського братства (с. 18). Маємо також згадки про листи львівського єпископа Арсенія (Желиборського) та його брата Адама від 6 і 7 вересня 1658 р. (с. 395), в якому вони сприяли втіленню Гадяцького договору¹³¹.

У “Дополненнях” А. Петрушевич продовжує практикувати публікацію коротких історичних довідок про різні населені пункти регіону (с. 193, 231, 338, 448, 502, 767-768, 834, 919, 921). В цьому плані, досить цікавою є довідка про Кам'янку Струмилову на Львівщині (с. 446-447): на основі люстрацій 1662 і 1666 р., автор вміщує відомості про місцевий монастир та саме місто, отримання ним Магдебурзького права. Знаходимо також припущення автора з приводу походження назв та початків Калуша (с. 496), Болюхова (с. 265, 773, 925), Сколе (с. 447, 926), Станіславава (с. 354, 925). Досить часто, А. Петрушевич подає короткі довідки про церкви та монастирі, які існували протягом XVII ст. в описуваних ним населених пунктах (с. 738, 863, 895).

Проаналізувавши вказані А. Петрушевичем відомості про знаходження опублікованих у “Дополненнях” джерел, можна зробити висновок про місця його евристичних та камеральних досліджень, а також географію археографічних мандрівок. Про це свідчить той факт, що значна частина джерел, опублікованих автором на сторінках досліджуваної нами праці, були віднайдені, описані та опубліковані ним особисто, адже значну частину свого життя дослідник присвятив пошуку та колекціонуванню архівних документів, рукописів та стародруків. Абсолютна більшість використаних А. Петрушевичем джерел знаходилась у Львові: бібліотеки ім. Оссолінських (с. 17, 25, 114, 426, 896-897, 898-903, 923), Ставропігійного Інституту (с. 18, 173) та Народного Дому (с. 230, 265-266), архіви Успенського братства (с. 6, 105, 240, 395, 430, 591-593, 758-759) та місцевої церкви (с. 150), монастиря Св. Онуфрія (с. 28-30, 339-340, 413, 499), Львівської митрополичої консисторії (с. 11, 694).

Решта матеріалів були віднайдені та описані А. Петрушевичем упродовж його дослідницьких мандрівок по різних населених пунктах Галичини, Буковини, Карпатської України та прилеглих територій. Тут він працював і вводив до наукового обігу джерела, що знаходились у церковних (с. 35, 36, 43, 51, 102, 283, 325, 331, 400, 419, 442, 446, 511, 518, 545, 589, 681, 727, 749, 884-885)¹³², монастирських (с. 55, 131-132, 196, 281,

928-929)¹³³, братських (м. Рогатин) (с. 720) сховищах, архіві єпископського собору (с. 11, 49, 60, 63, 65, 69, 151, 156, 165, 208, 225-226, 231, 331, 376, 407, 411, 415, 454, 503, 511, 598, 668, 693-694, 727-728, 732), греко-католицької (с. 376-377) та католицької (с. 714) капітул у Перемишлі, міських бібліотеках Вільна (с. 160-161), Володимира-Волинського (с. 57-578) та ін.¹³⁴. Частина джерел знаходилась у приватних (с. 215, 753-754) та власній колекції автора (с. 73, 81, 212, 217, 265, 398, 589-590, 716-717, 727, 734, 749)¹³⁵. Певним недоліком є те, що інколи А. Петрушевич друкує тексти джерел, не вказуючи при цьому їх місцезнаходження на час опрацювання (с. 202, 203, 227-228, 265, 354, 399, 413, 433, 467-468, 877)¹³⁶.

Крім результатів власної евристичної та камеральної діяльності, А. Петрушевич широко використовує джерела, які уже були надруковані і введені до наукового вжитку іншими дослідниками. Якщо порівнювати із попередньою працею автора – їх частка навіть зростає. Найчастіше використовуються джерела, які публікувалися протягом ХІХ ст. у вітчизняних і зарубіжних наукових збірниках та періодичних виданнях.

Як уже зазначалося, у досліджуваній праці часто знаходимо матеріали рукописної спадщини очевидців та учасників подій ХVІІ ст., які вже були опубліковані на час написання “Дополнений”. Серед них – “пам’ятники” Якова Пшонки¹³⁷ (с. 774-775, 777-778, 783, 783-785, 786, 787-788, 790-791, 800, 803-804, 804-806, 808, 811-812, 812-814, 817-818, 820-825), щоденники Казимира Обуховича (с. 211, 241, 242, 353) і Яна Кедровського (с. 360, 368-369, 376, 608)¹³⁸.

У “Дополнениях” А. Петрушевич значно частіше, ніж у попередній своїй роботі, публікує джерела, уже надруковані в “Актах Западной России”¹³⁹. Дуже багато знаходимо покликів на джерелознавчі збірники “Архивъ Юго-Западной России”¹⁴⁰, “Akty grodzkie i ziemskie”¹⁴¹ та “Volumina Legum”¹⁴². Автор використав також результати археографічних рефлексій дослідників, опубліковані в наукових періодичних виданнях. Серед них – “Временникъ Института Ставропигийского”¹⁴³, “Археографический Сборникъ документовъ къ истории Сиверо-Западной Руси”¹⁴⁴, “Чтения въ Императорскомъ обществе Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ университете”¹⁴⁵, “Чтения въ историческомъ обществѣ Нестора Литописца”¹⁴⁶, “Киевлянинъ”¹⁴⁷.

Традиційно часто знаходимо уривки фундаментальної праці “История России” С. Соловйова¹⁴⁸, Другими за частотою покликів є рефлексії галицького історика Д. Зубрицького, а саме “Хроніка ставропигійського братства”¹⁴⁹ та “Kronika miasta Lwowa”¹⁵⁰. Крім вищезгаданих, А. Петрушевич досить часто використовує монографії інших дослідників. Серед них – праці С. Голубєва¹⁵¹, К. Войціцького¹⁵², К. Несецького¹⁵³, С. Баронча¹⁵⁴, І. Каратаєва¹⁵⁵, М. Гарасевича¹⁵⁶, А. Грабовського¹⁵⁷, В. Лозинського¹⁵⁸, М. Вишневецького¹⁵⁹, І. Кульчинського¹⁶⁰.

Зважаючи на те, що сфера наукових зацікавлень А. Петрушевича була досить широкою, а їх тематика – різноманітною (крім історичних, збереглися його археологічні, філологічні та етнографічні праці), він продовжує використовувати на сторінках “Дополнений” результати інших своїх рефлексій¹⁶¹.

Підсумовуючи вищесказане, слід відзначити такі особливості досліджуваної нами праці. У порівнянні з першим томом, у “Дополнениях” значно більше власних висновків та узагальнень А. Петрушевича, що свідчить про зростання його фахових навичок. Вказуючи на помилкові висновки попередників, автор аргументовано обґрунтовує свою позицію, спираючись на критичний аналіз використаних джерел. При зростанні частоти публікації уже відомих науці матеріалів А. Петрушевич більш фахово підходить до їх характеристики: крім датування, авторства, локалізації місця видання чи написання,

дослідник часто подає відомості про попередні публікації, знаходження, а інколи і важливість джерела для опису конкретних подій.

У порівнянні з попереднім виданням “Летописи” присвяченої XVII ст., змінюється співвідношення різних типів використаних автором джерел. Зокрема, у попередній публікації найбільшою за обсягом була група різноманітних написів – маргінальних, настінних, надгробних та ін. На цей раз їх відсоток є меншим за рахунок збільшення кількості актових документів: грамот, привілеїв, інвентарів, люстрацій. При цьому слід зазначити зростання частки джерел, які були віднайдені та досліджені власне А. Петрушевичем. Традиційно часто знаходимо уривки відомого рукописного кодексу митрополита Лева Кишки, що особливо характерно для другої частини праці (с. 774-937). Група літописних пам’яток на цей раз представлена головним чином Межигірським хронографом: аналіз особливостей надрукованих автором виписок з нього дає можливість припустити, що А. Петрушевич користувався оригіналом літопису, адже деякі зміщені у “Дополненнях” відомості про сам документ відсутні у попередньому його виданні. Дещо зростає частка літургійних джерел – монастирських, церковних та братських пом’яників. Незначною залишається кількість уривків епістолярної спадщини XVII ст., які віднайшов та опублікував власне А. Петрушевич.

¹ Докладніше про постать А. Петрушевича та огляд літератури про його наукову діяльність див.: Кісіль В. Джерела I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи” Антона Петрушевича // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. XIV-XV – Дрогобич. 2011. – С. 446-448.

² Королько А. “Сводная Галицко-русская летопись” А. Петрушевича – джерело для вивчення історичних пам’яток Галичини // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. 26 жовтня 2000 р., м. Львів. – Львів, 2001. – С. 21-25.

³ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись съ 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1874. – 700 с.

⁴ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись съ 1700 до конца Августа 1772 года. – Ч. I. – Львовъ, 1887. – XV+329 с.; Його ж: Сводная Галицко-Русская летопись съ 1772 по 1800 годъ. – Ч. II. – Львовъ, 1889. – VII+434 с.

⁵ Петрушевич А. Дополнения ко Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ, изданной въ Львови 1874 года (далі – Дополнения). – Львовъ, 1891. – С. II, 942 с.

⁶ Там же.

⁷ Перша публікація, як відомо, була присвячена блаженній пам’яті князя К. Острозького.

⁸ Кісіль В. Джерела I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи”... – С. 446-466.

⁹ Схожий підхід використовував А. Петрушевич і у I-му томі “Сводной Галицко-Русской летописи”, яку він поділив на три частини: основна (С. 8-271), доповнення (С. 271-394), додатки та примітки (С. 394-691).

¹⁰ Докладніше огляд літератури про даний тип джерел див.: Кісіль В. Джерела I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи”... – С. 449.

¹¹ Дополнения. – С. 19-20, 36, 51, 54-55, 73, 102, 103, 156, 215, 227-228, 230, 240, 265-266, 331, 400, 545, 589-590, 749, 865, 903, 928-929.

¹² Там же. – С. 81, 102, 111, 467-468, 727.

¹³ Там же. – С. 209.

¹⁴ Там же. – С. 36, 426.

¹⁵ Там же. – С. 727.

¹⁶ Мається на увазі маргінальний напис, що розповідає про особу Іоана Сучавського: його походження, обставини смерті, поховання та чудотворні властивості його мощей. У попередньому томі “Летописи” А. Петрушевич також згадує вказаний Молитвослов та його переписувача: під 1695 роком (с. 246) автор публікує маргінальний напис, який розповідає про перенесення мощей Св. Іоана Сучавського зі Стрия до Жовкви. Сам рукопис, на час написання автором I-го тому “Летписи” (1874 р.) знаходиться у приватній колекції А. Петрушевича. Більш докладно діяльність о. Григорія Пертрушевича автор розглядає у праці: Петрушевич А. О собствено-ручнихъ рукописяхъ священника Григорія Петрушевича // Вестникъ Народного Дома въ Львови (далі – ВНД). – № 63. – Львовъ, 1888. – С. 557-559.

¹⁷ Дополненія. – С. 17, 156.

¹⁸ Там же. – С. 19-20.

¹⁹ Особливості правопису даної книги А. Петрушевич порівнює з Галицьким Євангелієм, написаним у 1143 р., маргінальний напис з якого він публікує на 887 сторінці.

²⁰ Для зручності, інколи посилання на відповідну сторінку тексту “Дополненій” робитимуться в дужках наступним чином (С. ...).

²¹ До цього, ці написи уже були віднайдені і опубліковані М. Максимовичем, але А. Петрушевич не вказує де саме. Маємо лише назви книг, на сторінках яких були зроблені маргіналії, час і місце їх друку.

²² Напис на метричній книзі з с. Товстенке Гусятинського деканату.

²³ Згаданий храм знаходився під вежею Успенської церкви у Львові, був споруджений бл. 1580 – 1585 р., реставрований у 1671 р. на кошти К. Корнякта. Ці дані доповнюють і уточнюють відомості про описувану споруду, уже опубліковані автором у “Сводной Галицко-Русской летописи” 1874 р. (С. 168).

²⁴ Даний напис міститься на рукописній книзі Колоденського пресвітера Павла Свидницького, яка знаходилась у власності А. Петрушевича. Згаданий у ньому синодик був написаний для Василя, Івана та Петра Банковських, які були синами священника з м. Крем’янець.

²⁵ Дополненія. – С. 238, 240, 265, 265-266, 281, 331, 400, 649, 749, 887.

²⁶ Там же. – С. 19-20, 36, 51, 102, 202, 215, 227, 227-228, 384-385.

²⁷ Там же. – С. 230, 545, 903, 918, 928-929.

²⁸ Там же. – С. 17, 63-64, 81, 340.

²⁹ Там же. – С. 54-55, 111, 398, 727, 749, 773.

³⁰ Докладніше про даний вид історичних джерел див.: Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16 – 18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Серія: Історія української музики. – Вип. 2. – Львів, 1996. – С. 33-94. У досліджуваній нами праці А. Петрушевич опублікував два написи з Ірмолоїв 17 ст. (с. 156, 467-468). Вони, очевидно, були віднайдені та опрацьовані автором вже після 1874 р.: в попередньому виданні “Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ” вміщено маргінальні записи з інших Ірмогеліонів (с. 152, 166), описи яких також знаходимо у вказаній праці Ю. Ясиновського (С. 178, 181). Крім цього, маємо також відомості про дослідження А. Петрушевичем ще, як мінімум, 2-ох джерел цього типу, датованих XVII ст., які на той час знаходилися в бібліотеці греко-католицької капітули в Перемишлі. Про це, зокрема, свідчать зроблені ним анотації на їх сторінках. На сьогодні, вони зберігаються у фондах Бібліотеки Народової у Варшаві (Там же. – С. 205). Загальновідомим є той факт, що А. Петрушевич був одним з найбільших колекціонерів рукописів та стародруків у Галичині. Були у його приватній бібліотеці й Ірмолої, датовані XVII – першою половиною XIX ст. (Там же. – С. 157-158, 160, 164, 186, 188, 228, 248-249, 274, 303, 343-344, 408, 421, 438, 469-470, 487). У вказаній праці Ю. Ясиновського описана частина приватної бібліотеки А. Петрушевича, яка знаходиться у ЛНБ ім. Стефаника НАН України (зб. А. Петрушевича – Ф. 77).

³¹ Маргінальний напис з цього Ірмологіона дослівно опублікований у вищезгаданій праці Ю. Ясиновським (Там же. – С. 121). Він уточнює місцезнаходження даної книги в місті Житомирі, в управителя місцевої книгарні Кириченка. А. Петрушевич цього прізвища не згадує, називаючи лише населений пункт, але робить короткий опис тексту джерела (яка фарба використана при написанні заголовків та власне нот – кіновар і туш відповідно). Ці дані у Ю. Ясиновського відсутні.

³² Даний маргінальний запис також надрукований у вказаній праці Ю. Ясиновського (Там же. – С. 179). Але він є неповним (пропущені деякі слова), зате докладно описаний сам Ірмолой – структура, кількість сторінок, інші присутні там написи. Крім цього, А. Петрушевич опублікував оригінальне датування з маргіналії (кирилиця) – Ю. Ясиновський для зручності використовує арабські цифри. На сьогодні Ірмологіон знаходиться у сховищах Львівського Національного музею (далі – НМЛ) (туди він надійшов з бібліотеки греко-католицької капітули у Львові). Див.: НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 1175. – О 25. – № 99.

³³ Автор вдруге публікує напис з бані Успенської церкви у Львові, але уже без неточностей, які були ним допущені у першому томі “Летописи” (С. 67-68, 168).

³⁴ Зроблений на іконі з церкви Воскресіння Христового в м. Жидачів у 1605 р. монахом Веніаміном, який був її автором. Далі А. Петрушевич вміщує легенду про походження цієї ікони та саме місто.

³⁵ Дарчий напис зроблений на подарунку Б. Хмельницького до Перемишльської церкви.

³⁶ Напис на золотій чаші про дарування її у 1674 р. Станіславським братством (імена братчиків та тогочасного маршалка) до місцевого храму Введення Св. Богородиці.

³⁷ Віршований напис на хоругві з Лаврської монастирської церкви, в якому згадується відомий козацький рід Гуляницьких.

³⁸ Йдеться про латиномовний напис, зроблений у 1612 р. на портреті, який знаходився у Краснобродському монастирі. Тут читаються імена греко-католицького єпископа Афанасія Крупецького та місцевого шляхтича Георгія Другета, які, очевидно, були благодійниками місцевого храму. Крім напису та опису зображення на портреті, А. Петрушевича подає власну довідку про місцезнаходження монастиря та населеного пункту, особу та походження згаданого шляхтича.

³⁹ Напис на срібній чаші про дарування її за упокій душі померлого Олександра Лобози до храму Св. Онуфрія на Краківському передмісті Львова у 1653 р.

⁴⁰ В даному випадку йдеться про два написи на іконах з місцевої церкви у с. Стариська (Яворівське староство). На першій – Успіння Пресвятої Богородиці читається ім'я благодійника Василя Старицького, другій, – із зображення Христа Спасителя, – “раба божого Лаврентія”. Обидва були ктиторами місцевого храму і своїм коштом подарували ікони “за добре здоров'я і душевне спасіння”. Інформація про ці написи була надана А. Петрушевичу священиком цієї церкви о. Петром Леонтовичем.

⁴¹ Напис на напрестольному хресті імені Лукаша Яромоського – благодійника місцевої церкви в м. Сокаль.

⁴² Напис на плащаниці про дарування її Йосифом Криницьким до церкви Св. Дмитрія в м. Куликів.

⁴³ Напис на портреті члена Львівського братства Миколи Красовського про його смерть у 1698 р.

⁴⁴ Напис на напрестольному хресті з Львівської Успенської церкви – ким, коли і для кого він був виготовлений.

⁴⁵ Автографи маляра Івана Рутковича на іконах з церкви в с. Воля Деревлянська.

⁴⁶ Дополнення. – С. 21, 121, 610, 705, 798-799, 873, 905, 923.

⁴⁷ Там же. – С. 56, 120-121, 126-127, 214-215, 311, 326, 505, 590, 721-722, 755, 840, 873, 895-896, 905.

⁴⁸ Там же. – С. 20, 25, 100-101, 114, 132, 210, 229, 270, 339, 341, 413, 457, 505, 536, 611, 705, 706, 707, 799, 923.

⁴⁹ Там же. – С. 21, 66, 73-74, 82, 100-101, 127-128, 131, 157, 229, 232, 235, 325, 332, 339, 408, 413, 473, 535-536, 610, 705, 706, 707, 729, 744, 798-799, 864.

⁵⁰ Там же. – С. 2, 67, 69-70, 74, 96, 100-101, 103-104, 119-120, 126-127, 131, 133-134, 150-151, 214-215, 227, 264, 362-363, 371, 609-610, 620, 625, 637, 641-642, 707-709, 717, 721-722, 750-752, 755, 785-786, 796-797, 830, 864, 908.

⁵¹ В цей період найпотужнішим українським центром книговидання був саме Київ. Тому згадок про цей осередок друкарства маємо найбільше (Дополнення. – С. 110, 113, 119-120, 121, 122, 126-128, 131-132, 153, 157, 168, 187, 204, 229, 231-232, 268-269, 301, 332, 372, 385, 394, 400, 408, 413, 420, 432, 443, 457, 458, 468, 473, 482, 518, 519, 549, 572, 580, 590, 602, 662, 681, 695, 722, 730, 734, 744, 763, 836). Докладніше про розвиток книгодрукування в Києві див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 165-179, 234-240.

⁵² Завдяки сприянню місцевого Успенського братства та фінансуванню його благодійників, книговидання у Львові досить успішно розвивалося. Тому на сторінках “Дополнень”, як і в попередній своїй праці, А. Петрушевич часто згадує про випущені тут книги: С. 9-10, 66, 157, 168, 187, 209, 223-224, 229, 337, 436, 443, 457, 468, 473, 482, 611, 681, 695, 709, 722, 744. Докладніше про розвиток друкарства Львова у XVII ст. див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 139-147, 211-221.

⁵³ Третім потужним культурно-освітнім осередком українських земель у цей період був Чернігів. Тому часто маємо відомості про саме тут надруковані праці відомих світських та релігійних діячів: С. 232, 549, 558, 572, 590, 602, 623, 644, 662, 671, 681, 695, 717, 744, 752.

⁵⁴ Дополнення. – С. 536, 549, 550, 572. Великий внесок у розвиток книгодрукування у Чернігові та Новгороді-Сіверському зробив єпископ Л. Баранович. Докладніше див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 240-249.

⁵⁵ Проаналізувавши частоту згадок книг московського видання (С. 187, 204, 209, 232, 268, 269, 301, 311, 339, 355, 363, 372, 385, 384, 401, 408, 420, 436, 448, 458, 468, 536, 558-559, 580, 590, 602, 610, 623, 634, 662, 681, 695, 730, 744, 752, 755, 763), логічним є висновок про їх значне поширення і вплив на українську освіту, культуру і церкву.

⁵⁶ Тривалі культурні зв'язки, православне віровизнання більшості вірних та перебування у складі однієї держави, сприяли тісним контактам мешканців українських, білоруських та литовських земель. Тому закономірними є згадки А. Петрушевича про книги, надруковані у м. Вільно (С. 8, 21, 82, 95, 96, 104, 113, 153, 221, 244, 325, 326, 332, 340-341, 432, 721, 729, 744) та Полоцьк (С. 755).

⁵⁷ Один з найбільших польських культурних центрів. Через географічну близькість, видані тут книги були досить поширені на території особливо західноукраїнських земель: Дополнення. – С. 10, 21, 46, 157, 214, 729, 755, 786, 810, 814, 864, 869, 873, 905.

⁵⁸ Крім друкарні в м. Ясси (С. 227, 590, 610-611), маємо згадки і про інші видавничі центри в Молдавії (С. 235, 301). Більше відомостей про цей регіон А. Петрушевич планував надрукувати у своїй “Сводной Молдавско-Русской летописи”.

⁵⁹ Про діяльність братств в галузі книговидання див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 204-211.

⁶⁰ Дополнення. – С. 113, 119-120, 121, 122, 131, 157, 168, 187, 204, 232, 332, 518. Особливо активною діяльністю Лаврської друкарні була протягом 30 – 40 р.р. XVII ст. Докладніше див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 186-197.

⁶¹Дополнення. – С. 408, 457, 519, 549, 572, 602, 623, 662, 695, 722, 734, 744, 752, 755, 763, 773. Цими згадками автор доповнює відомості, які уже були раніше опубліковані в I-му томі “Летописи” 1874 р. (С. 608, 673-674, 675, 682). Докладніше про діяльність друкарні в Унівському монастирі дивитися також: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С. 66-75; Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 276-278.

⁶²Більш докладно діяльність Почаївської друкарні А. Петрушевич розглядає у: Петрушевичь А. Историческое известіе о древней Почаевской Обители Чину св. Василя Великого й типографіи ея съ росписью въ той печатаннымъ книгамъ // Галичанинъ. – Львовъ, 1863. – № I/3-4. – С. 158-181.

⁶³Спасо-Преображенський чоловічий монастир в урочищі Хутинь неподалік від Новгороду. Заснований в кінці XII ст. Варлаамом Хутинським. Місцева друкарня була заснована близько 1650 р. патріархом Никоном, який на той час перебував на посаді Новгородського митрополита.

⁶⁴Найчастіше маємо згадки про книги, видані в друкарнях при Супрасльському, Кутейнському та Буйницькому монастирях.

⁶⁵Видавничу справу розпочав у Києві, де протягом 1627 – 1631 рр. володів приватною друкарнею, але через конкуренцію Лаври змушений був переїхати спочатку до Кутейни (Східна Білорусь), а згодом Буйнич (поблизу м. Могильов), де працював у монастирських видавничих центрах. Докладніше див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 183-186.

⁶⁶Він у 1631 в друкарні Кутейнського монастиря в Східній Білорусії видав Буквар, який згодом потрапив до приватної бібліотеки А. Петрушевича. Його опис був опублікований автором у розділі “Вопросы и Ответы”. Букварь, напечатанный Спиридономъ Соболею въ Кутейне 1631 года. Письмо III // ВНД. – Львовъ, 1890. – С. 5-6.

⁶⁷Ісаєвич Я. Українське книговидання... – С. 263-275.

⁶⁸Приватна друкарня Т. Вербицького у Києві була одним із конкурентів Лаврського осередку книговидання. Знаходилася на Подолі і діяла протягом 1624 – 1628 рр. за підтримки тогочасного митрополита Й. Борецького. Докладніше див.: Там же – С. 179-183.

⁶⁹“Милостию Божиею Патриарх царствующаго великаго града Москвы и всея Росии” (26 липня 1674 – 17 березня 1690), за правління якого відбулося підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату.

⁷⁰Монах, що довгий час проживав на горі Афон, помер 29 грудня 1621 р. Його біографія уже була опублікована автором (Петрушевичь А. Жизнеописание Юва // Зоря Галицкая jako альбумъ (далі – ЗГ). – Львовъ, 1860).

⁷¹Випускник Київської академії, у 1649 р. переїхав до Москви, де займався перекладами грецьких книг, писав передмови до них (перелік їх вміщує А. Петрушевич). Помер у 1675 р.

⁷²Один з представників уніатської полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. Дослідник пише про походження та діяльність Петра Аркудія, зокрема атрибує його авторство праці “Антиризис” (С. 779), написаної як відповідь на “Апокризис” Христофора Філалета (Мартина Броневського). Це припущення А. Петрушевича виявилось не зовсім правильним. Подальше і більш глибоке вивчення пам’ятки довело, що справжнім автором “Аниризиса”, найімовірніше, є Іпатій Потій, а Петро Аркудій, будучи його помічником, брав участь у літературному оформленні тексту та збиранні богословського матеріалу. Одним з перших це твердження обґрунтував професор К. Студинський: Студинський К. Хто був автором “Антирезиса” з р. 1599 // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Вип. 35. – Львів, 1900. – С. 1-20.

⁷³Польський письменник першої половини XVII ст. А. Петрушевич вважає його автором праці “Rozmowa plebana z ziemianinem albo dyskurs o sposobie zawierania sejmow” (С. 863-864).

⁷⁴ Професор права та ректор Краківської академії (1621 – 1636). А. Петрушевич подає головну думку і тематику його праць, посилаючись при цьому на рефлексію А. Ждановича (Zdanowicz A. Rys dziejow literatury polskiej. – Wilno, 1874).

⁷⁵ Мукачівський єпископ у 1634 – 1648 рр. А. Петрушевич подає відомості про його походження та діяльність.

⁷⁶ Монах Густинського монастиря. Йому приписують авторство “Літопису Південно-Західної Русі” та “Густинського літопису”, зміст та опис яких подає А. Петрушевич.

⁷⁷ Ігумен Яблочинського монастиря над р. Буг. У 1620 був висвячений патріархом Феофаном на Холмського єпископа. А. Петрушевич пише про віднайдені ним дві згадки про цього діяча: в установчій грамоті Белзького воєводи Рафаїла Лещинського (від 9 травня 1624 р.) на ігуменство у Яблочинському монастирі та у рукописі Лева Кишки під 1629 і 1633 рр.

⁷⁸ Даний акт уже був опублікований М. Максимовичем з копії, переданої йому у 1840 р. Д. Зубрицьким, в журналі “Киевлянинъ” (М., 1850. – С. 174-175). Оригінал грамоти зберігається в архіві Львівського Ставропігійного братства. Судячи з того, що А. Петрушевич підтримував тісні стосунки з Д. Зубрицьким, а також довгий час опрацьовував і мав вільний доступ до матеріалів Ставропігійного архіву, можна припустити, що при публікації даного акту, автор користувався оригіналом грамоти.

⁷⁹ Згаданий акт у повному вигляді уже був опублікований автором: Акты, относящиеся къ истории южно-западной Руси. – Львовъ, 1868. – С. 19.

⁸⁰ Цей акт підтверджував минулі привілеї Яна Казимира та Сигізмунда Августа, а також звільняв описані землі від податків та зборів.

⁸¹ Була дана з приводу суперечки їх за посаду Перемишльського єпископа, яка розпочалася ще у 1681 р. Однією з умов переходу Галицької ієрархії до унії була вимога передання згаданої єпархії І. Винницькому, що і спровокувало суперечку з її уніатським єпископом І. Малаховським. Докладніше див.: Біла С. Унійна програма Галицької ієрархії (кінець XVII ст.) // ДКЗ. – Вип. III. – Дрогобич, 1998. – С. 212. Оригінал акту зберігався в архіві Перемишльської католицької капітули.

⁸² Точного місцезнаходження акту автор не вказує. Грамота була підтверджена привілеєм Яна III у 1690 р.

⁸³ З’їзд став черговою невдалою спробою порозуміння між уніатами та православними у справі з’єднання церков. Його рішення були опубліковані уніатським митрополитом К. Жоховським під назвою *Colloquium Lubelskie* (Львів, 1680). В нашому випадку А. Петрушевич опублікував перелік імен представників волинської шляхти, які підписали згаданий документ, скориставшись виписками з AGZ.

⁸⁴ У XIX ст. артикули 1681 р. уже були до цього надруковані у працях М. Малиновського, М. Кояловича та М. Гарасевича. Докладніше про перехід Галицької ієрархії до унії, див.: Біла С. Унійна програма Галицької ієрархії... – С. 210-221. Поданий автором варіант декларації відтворений із записки, що знаходилась в архіві Львівського Ставропігійного братства. Більш повну копію артикулів з рукописів С. Величка та Л. Кишки А. Петрушевич опублікував у першому томі “Летописи” (С. 199-200, 349, 352, 642-646).

⁸⁵ Була видана на прохання жителів міста, а саме членів братства: Івана Майбородича, Іллі Божикевича та Михайла Несторовича. Пергаментний оригінал грамоти зберігається у Львівській митрополичій консисторії.

⁸⁶ Автор публікує перелік імен осіб, що підписали відповідні акти, які не були опубліковані нам в попередньому виданні “Летописи” у 1874 р.

⁸⁷ Ці події описує також Д. Зубрицький у своїй “Хроніці Львівського Ставропігійного братства” під 1600 р.

⁸⁸ Сюди вписувались імена старійшин двох Львівських Ставропігійних братств, які обиралися в певний хронологічний період: Святооунфрїївського (молодшого) протягом 1665 – 1719 р. та Успенського (старшого) – у 1785 – 1863 рр.

⁸⁹ А. Петрушевич виводить походження Шептицьких від давнього галицького роду Болоховицьких князів з румунським корінням. Крім згаданої грамоти, при складанні родоводу були використані акти гродські і земські, станові метрики при Виділі крайовому у Львові, та коронна метрика у Варшаві – довідка автора. Точного місцезнаходження цього документа не вказано.

⁹⁰ У першому томі “Летописи” А. Петрушевич уже публікував характеристику (авторство, місцезнаходження, хронологічні рамки) та уривки цього джерела – С. 153, 161, 165, 167, 174, 180, 194-195, 197-198, 211, 212, 226, 235, 248, 261.

⁹¹ Мається на увазі інвентар монастиря Св. Івана, який існував при однойменній церкві на Краківському передмісті Львова. Документ створений у 1769 р. і містить перелік земельних володінь та іншого майна, яке належало згаданій обителі.

⁹² Серед благодійників згаданого храму – Ілля Кошачковський (ігумен Межигірського монастиря, автор однойменного літопису). А. Петрушевич використав копію з інвентаря 1770 р. віднайдену і переписану А. Бельовським.

⁹³ Серед інших, масмо згадку про давній інвентар Й. Шумлянського, який згодом знаходився в бібліотеці Оссолінських у Львові.

⁹⁴ Як відомо, І. Винницький, поряд з іншими православними ієрархами – Й. Шумлянським, С. Тваровським, В. Шептицьким, був прихильником запровадження унії в Галицькій ієрархії. Самому переходу, який відбувся на сеймі 1681 р. у Варшаві, передувала тривала підготовча робота. – Біла С. Унійна програма Галицької ієрархії... – С. 211. Цей факт підтверджують опубліковані автором уривки листів львівського єпископа Й. Шумлянського до митрополита К. Жоховського (С. 587-588), в яких він висловлює свою згоду прийняти унію на сеймі у Варшаві 1681 р. (Архивъ Юго-Западной России. – Ч. I. – Т. IV. – К., 1871. – № XX, XXI.). Використавши літопис С. Величка, А. Петрушевич вміщує перекладені на українську мову пункти уніатських єпископів (с. 505-509), складені для папського нунція у березні 1681 р. Там містився перелік умов переходу до унії на Варшавському сеймі 1681 р. Але, як виявилось, не все духовенство погодилось з цим рішенням. Через опір з боку місцевого населення і братств, проблема запровадження унії в цьому регіоні надалі залишалася актуальною.

⁹⁵ Собор був скликаний з метою запровадження унії в Перемишльській єпархії. Устави цього Синоду були надруковані під назвою “Ustawy Rządu Duchownego in Rito Graeco Unito Diocesisi Przemyskiej na Congregacyi Soborney uchwalone” (Cracowiae, 1694).

⁹⁶ Грамота була видана на прохання єпископа Львівського, Галицького і Кам'янець-Подільського Арсенія Желиборського. Місцезнаходження грамоти А. Петрушевич не вказує.

⁹⁷ Текст дозволу автор опублікував повністю, доповнивши його уривком грамоти Августа III, що стосувався умов користування млином: родина Кущаків зобов'язувалась сплачувати 2 мірки обмолоченого зерна на користь міста, а 1 брати собі. Обидва документи зберігалися у Федора Кущака, який проживав в с. Сихов поблизу м. Болехів.

⁹⁸ Докладніше див.: Кісіль В. Джерела I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи”... – С. 452.

⁹⁹ Дополнення. – С. 7-8, 8, 28-30, 40, 45, 48-49, 59-60, 63, 66, 80, 121, 126, 151, 186, 311, 411, 415, 546, 557, 571, 587, 608, 620-621, 630-631, 636, 680, 702, 728, 742, 748-749, 753, 759, 768-769, 786-787, 788-790, 792, 792-794, 799-800, 800-801, 801-802, 806-807, 807-808, 808-809, 809-810, 811, 814, 818-819, 825-826, 826-828, 830, 830-831, 831-832, 832-833, 833-834, 834, 834-836, 837, 837-838, 838-839, 840, 840-844, 845-848, 851-852, 852, 853-855, 956-857, 857-858, 858-859, 860-861, 861, 862-863, 864, 866-867, 868, 869-870, 872, 876, 882, 888, 892, 893, 895.

¹⁰⁰ Про патріарха Ігнатія див.: Ульяновський В. Московський патріарх Ігнатій – у лоні Уніатської Церкви // Записки ЧСВВ. – Т. XV (XXI). – Вип. 1-4. – Рим, 1996. – С. 301-338; Тимошенко Л. Два листи Іпатія Потія до Лева Сапєги // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 105, 109, 111-112.

¹⁰¹ Одна з них була переписана Львом Кишкою з ранішого рукопису, автором якого дослідник вважає Смоленського архієпископа Йосафата Гутеровича.

¹⁰² Докладніше див.: Кісіль В. Джерела I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи”... – С. 452.

¹⁰³ Ігумен Межигірського (1705 – 1717 рр.) та Підгородиського (1717 – 1720 рр.) монастирів.

¹⁰⁴ Мыцк А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие. – Днепропетровск, 1978. – С. 35.

¹⁰⁵ Збірка складалася з 12-ти статей. Особливо цікавою серед них є 7-ма по рахунку, яку вперше дослідив та опублікував під назвою “Київський літопис” В. Антонович: Сборникъ летописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси (далі – СЛЮЗР). – К., 1888. – С. 74-93.

¹⁰⁶ Рукописний збірник обсягом 168 сторінок писаних скорописом містив короткі хронологічні виписки з литовсько-руських літописів – довідка А. Петрушевича (С. 896).

¹⁰⁷ У копії містився на 91-99 сторінках. Документ уже був відомим і введений до наукового вжитку В. Антоновичем, який є першим ґрунтовним дослідником рукописного збірника І. Коцаковського.

¹⁰⁸ Займав 143-168 сторінки. Автор подає лише короткий опис цієї пам’ятки, оскільки раніше вона уже була опублікована в польському перекладі А. Грабовським.

¹⁰⁹ Антонович В. Записки киевского мещанина Божка Балики о московской осаде 1612 г. // Киевская Старина, 1882. – Т. III, июль-сентябрь. – С. 97-105; Grabowski A. Starozytnosci historyczne polskie. – Krakow, 1840. – Т. I. – S. 131-146.

¹¹⁰ Як уже згадувалося, А. Петрушевич не є першим дослідником цього джерела, адже літопис уже був до цього опублікований Київською археографічною комісією у: СЛЮЗР. – К., 1888. – С. 96-100. У цій публікації, крім тексту самого рукопису, міститься короткий його опис, але він не є таким докладним, як у А. Петрушевича. Крім цього, у досліджуваній нами праці, знаходимо результати джерелознавчого та археографічного аналізу автора, які стали новим етапом у дослідженні літопису і пізніше були опубліковані ним у праці: Кроника русская Межигорская // Временникъ Института Ставропигійского съ месяцесловомъ (далі – ВИС). – Львовь, 1892. – С. 178.

¹¹¹ А. Петрушевич вважає, що він переписав і доповнив згаданий хронограф. Свій висновок автор виводить на основі аналізу марґіналій, зроблених на сторінках 3-47 цього рукопису. На сьогодні це припущення є загальноприйнятим.

¹¹² Монастир знаходився в с. Підгородище Перемишлянського району на Львівщині. Згідно з записом на літописі, після смерті Іллі Коцаковського у 1720 р. рукопис потрапив до рук настоятеля Підгородиського монастиря о. Ісаї Дунаєвського.

¹¹³ Поряд з іншими марґіналіями, А. Петрушевич наводить запис, зроблений монахом львівських монастирів Св. Георгія та Св. Онуфрія, професором богослов’я Модестом Гринецьким.

¹¹⁴ Після його смерті рукопис зберігався в бібліотеці ім. Оссолінських у Львові під № 2168.

¹¹⁵ Дополнения. – С. 857, 858, 862, 869, 871-872, 873, 874, 876-877, 877-878, 880, 882, 885, 888, 891-892, 895, 898, 903-904, 905, 906-907, 908, 909, 911, 912, 913, 915, 916, 917, 936.

¹¹⁶ Заснований у 1608 р. монахами Красногорського монастиря з-під Києва. Знаходився над р. Стрипою неподалік Бучача (Брацлавщина), на землях, виділених місцевим воєводою

Стефаном Потоцьким і затверджених його ж грамотою від 14 лютого 1609 р. У 1816 р. приєднаний до Бучацького монастиря. – довідка А. Петрушевича (С. 44-45).

¹¹⁷ Виклад подій у праці Я. Юзефовича розпочинається з 1614 р., коли католицьким архієпископом у Львові став Я. Прухницький і продовжується до 1700 р., коли на цю ж посаду було призначено К. Зелінського. Літопис поділений на частини, названі іменами тогочасних львівських архієпископів. Саме їхній діяльності, а також становищу католицької церкви автор приділяє найбільше уваги. Для відтворення подій Я. Юзефович використав не лише власні спостереження та свідчення очевидців, а й матеріали магістратських, капітульних, консисторських та монастирських архівів. Наприкінці XIX ст. літопис зберігався у відділі рукописів бібліотеки ім. Оссолінських у Львові під № 124 і містився на 1219 пронумерованих сторінках (СЛЮЗР. – К., 1888. – С. XXXI-XXXVI).

¹¹⁸ Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej, a zwłaszcza historia arcybiskupstwa Lwowskiego w tejże epoce, napisana przez X. J. Tomasza Józefowicza, przełożona przez M. Piwockiego. – Lwow, 1854. – 504 s. Публікація є неповною, адже в оригіналі Я. Юзефовича літопис охоплює період 1614 – 1700 рр. У 1888 р. хронограф був вдруге надрукований, але уже в повному вигляді та мовою оригіналу (СЛЮЗР. – К., 1888. – С. 116-212). У передмові до збірника міститься докладний його опис, зміст, а також аналіз використаних при написанні джерел (Там же. – С. XXXI-XLVII).

¹¹⁹ “Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans, juris publici et privati, revolutiones in regno et contingentia, praesertim in provinciis Russiae, ecclesiastica et civilia, bona et mala, prospera et adversa, casus et eventus varios variorum in variis rebus, personis et materiis enuntians, orbita temporum et fortunae rotatos, periodo autem satis rotunda antea perillustris admodum reverendi domini Joannis-Thomae Josephowicz, canonici cathedralis Leopoliensis, evolutos, nunc cura et labore admodum reverendi patris, sanctae theologiae magistri et domini, Veleriani Gruszczynski, definitoris provinciae, prioris conventus junioris Leopoliensis carmelitarum, in novum exemplar reproductos et ordinatos, cum additione indicis copiosi contentorum, ad calamum amanuensis religiosi ejusdem ordinis novitii porrectus, pro usu carmelitarum, ad eruditionem, notitiam et memoriam posterorum datus anno salutis nostrae 1769 in eodem conventu generali Leopoliensi carmelitarum A. R. O.” (СЛЮЗР. – К., 1888. – С. XXXI).

¹²⁰ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись съ 1600 по 1700 годъ... – С. 292, 320, 360, 364, 369, 375, 387, 388, 493-495, 497, 518, 606, 618, 624, 650-651, 662, 665, 679, 681-682, 689.

¹²¹ Дополненія. – С. 567, 874, 888.

¹²² Виписки з нього уже були надруковані М. Максимовичем у журналі “Киевлянинъ” на 1841 рік (С. 304-324) А. Петрушевич не вперше звертається до опису цього джерела: у першому томі “Летописи” (С. 186-190, 249-252) він уже публікував відомості про нього та уривки зроблених там записів.

¹²³ Містить засади діяльності братства на правах наданої йому у 1620 р. патріархом Кирилом Ставропігії.

¹²⁴ Фактично, джерело є реєстром учасників братства, куди вони власноручно вписували свої імена. А. Петрушевич зазначає, що сам “Каталог” погано зберігся і є неповним, але існує його пізніша редакція, переписана у 1722 р. Одним із перших дослідників цього джерела теж є М. Максимович, який надрукував його разом з вищезгаданим пом’яником Луцького братства.

¹²⁵ А. Петрушевич уже друкував виписки з цього джерела у попередньому виданні “Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ” (С. 57, 59, 70, 85, 141, 202, 228, 230, 237, 249). На цей раз, автор опублікував імена та дати смерті учасників братства – Степана (29 липня 1686р.) та Софії (18 жовтня 1696 р.) Красовських. Відомості доповнюють згадку про іншого представника родини – Миколу, напис з портрету якого дослідник опублікував перед цим (С. 759).

¹²⁶ При датуванні тогочасних джерел різного типу, в тому числі і поминальних, існувала традиція вказувати тогочасних правителів (королів, воевод, старост) та релігійних ієрархів (патріархів, митрополитів, єпископів). Згаданий пом’яник у доброму стані зберігається в архіві монастиря Св. Онуфрія у Львові.

¹²⁷ Вони стосуються того, що в пом’янику неможливо з’ясувати, до якої конфесії належав вписаний померлий.

¹²⁸ Для прикладу, автор вміщує припущення, що у 1672 р. був наданий дозвіл заснувати храм Св. Івана і монастир чину Св. Василя Великого на Краківському передмісті Львова (Зубрицькьк Д. *Kronika miasta Lwowa* – S. 430). На думку А. Петрушевича ця інформація є не зовсім точною, оскільки суперечить записам із згаданого пом’яника. Тому, автор робить висновок, що в 1672 р. було надано дозвіл на відновлення, а не заснування зруйнованої козаками церкви Св. Івана.

¹²⁹ Джерело знаходилось у сховищі Василіанського монастиря в м. Кристинополь. Маємо також згадку про неповне Євангеліє XIII ст. із цієї ж Успенської обителі, яке потрапило до монастирської бібліотеки у м. Бучач.

¹³⁰ Документи до цього уже були введені до наукового вжитку та опубліковані: *Narasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862. – S. 166-170; Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithvaniae. – V. 3. – Roma, 1864. – P. 286-287.* Згодом ці джерела були ще раз надруковані, але уже із коротким коментарем та висновком щодо їх автентичності (ВИС на 1865 годъ. – Львовъ, 1864. – С. 83-87). Можна припустити, що саме тому А. Петрушевич передає лише короткий зміст листування та його знаходження – Ставропігійний архів у Львові.

¹³¹ Джерело зберігалось в архіві Львівського Ставропігійного братства. Там же знаходився інший лист А. Желиборського до Успенського братства, уривки з якого А. Петрушевич опублікував на сторінці 430.

¹³² Зокрема, на сторінках 700 і 713 автор публікує віднайдені ним написи на стінах митрополічій церкви Св. Георгія в м. Сучава, які були зроблені польськими солдатами під час молдавського походу у 1690 – 1691 р. У попередньому виданні “Летописи” (С. 227) А. Петрушевич уже друкував написи з цієї ж церкви, тому в досліджуваній нами праці він їх доповнив та уточнив.

¹³³ Для прикладу, А. Петрушевич подає опис праці П. Могили, яка зберігалась на той час у бібліотеці Підгорецької обителі, де вона була підшита разом з працею Івана Вишенського (С. 131-132). Маємо також описи джерел, які знаходилися в сховищах Бучацького (С. 44-45) та Василіанського монастиря поблизу м. Кристинополь (Сокальщина) (С. 836).

¹³⁴ Крім вищезгаданих, можна також з упевненістю сказати про візит А. Петрушевича до м. Ясси, де його приватна колекція поповнилась рукописом монахів Данилівського монастиря (назви, часу створення та автора дослідник не вказав). Відомості про місцезнаходження опублікованих автором джерел свідчать і про його перебування в таких населених пунктах: Станіслав (С. 518), Жидачів (С. 35), Сокаль (С. 511), Єзупіль (Тисменецький р-н Івано-Франківської обл.) (С. 36), Буськ (С. 43, 681), Корсунь (С. 283), Галич (С. 545), Стрий (С. 215), Куликів (С. 589), Кам’янка-Струмилова (С. 446).

¹³⁵ Одна з книг, а саме – Бесіди Йоана Златоустого на Євангеліє від Матвія (ост. чверть XVII ст.), маргінальний напис з якої А. Петрушевич надрукував на с. 73 (дарування її до монастиря Успіння Пресвятої Богородиці в Уневі) сьогодні знаходиться у ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України (Ф. 77. – Оп. 1. – АСП-3). Див. також: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: Каталог. – Т. 1: XI – XVI ст. / Уклад.: Кольбух М. (голов. ред.), Гуцаленко Т., Дзьобан О., Патер І., Сус І., Чуба Г. – Львів, 2007. – С. 95-96. В цій же праці вміщені факсиміле 5-го аркуша рукопису (іл. 13), а також перелік матеріалів, що входять в Колекцію кириличних рукописних книг Бібліотеки А. С. Петрушевича (ЛНБУ. – АСП. – Ф. 77. – Оп. 1).

¹³⁶ Для прикладу, А. Петрушевич опублікував сеймові конституції 1643 (С. 867) та 1598, 1659, 1670 р. (С. 473). Автор не залишив поклику на їх місцезнаходження або попередню публікацію, але, імовірно, вони були взяті із збірника актів “*Volumina Legum*”, посилання на який ми знаходимо в інших випадках використання джерел цього типу.

¹³⁷ Були опубліковані у праці: *Sprawozdanie z czynnoscni zakladu narodnego imienia Ossolinskich za rok 1873*. – Lwow, 1874.

¹³⁸ Обидві пам'ятки були надруковані: Balinski M. *Pamietniki historyczne w dziennikah domowuh Obuchowiczow i Cedrowskich*. – Wilno, 1859.

¹³⁹ При публікації, А. Петрушевич використав джерела, які були надруковані в IV і V томах цього наукового періодичного видання, яке виходило протягом 1846 – 1853 рр. Найбільшу групу тут становлять документи актового типу (С. 16, 23, 24, 38, 41, 44, 46-47, 62, 66, 84, 92, 93-94, 101, 112-113, 130, 570, 575-576, 654-655, 655, 753, 776, 778, 780, 781, 782, 849). Досить широко також представлені джерела епістолярного типу (С. 7, 349, 575, 588, 653, 654, 655-656, 666-667, 676, 713, 718-719, 747).

¹⁴⁰ АЮЗР. – Ч. I. – Т. IV. – К., 1871; Ч. I. – Т. V. – К., 1873. Абсолютна більшість опублікованих звіди документів відносяться до актового (С. 92, 577, 607, 621-623, 639, 643, 656, 658-659, 679, 680, 715, 726, 733, 749, 759, 772-773, 780-781, 798, 893, 894) та епістолярного (С. 196, 383, 504, 577, 578, 601, 607, 631, 632-633, 637-639, 640, 651-652, 657-658, 679, 668, 679, 680, 684-688, 690-691, 688-689, 689-690, 690, 701, 701-702, 714, 726, 714-715, 733, 741, 715, 726, 733, 740-741, 741, 886) типів.

¹⁴¹ Див. у: AGZ. – Т. X. – Lwów, 1884; Дополнення. – С. 41, 51, 72, 131, 133, 149, 162, 172, 181, 189, 195, 202, 212, 220, 238, 321, 415, 424, 472, 510, 517-518, 588, 694, 700, 741, 747, 758, 919, 922, 928, 930. Найбільшу групу тут складають різноманітні королівські привілеї та грамоти (С. 4, 21, 34, 36, 38, 296-297, 399, 503, 556, 570-571, 598, 630, 701, 753, 918, 921). Дещо меншою є частка актів, що видавалися представниками шляхти (С. 4-5, 339, 367, 392, 411, 442, 503, 620, 677, 926).

¹⁴² *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarow w Warszawie, od roku 1732 do 1782, wydane*. – Petersburg, nakladem i drukiem Jozafata Ohryzki. 1859 – 1860 (Дополнення. – С. 239, 360, 396, 380, 550, 649-650). Збірник складається з 8-ми томів, поділених за хронологічним принципом. У “Дополненнях” А. Петрушевич опублікував акти сеймів XVII ст., які були надруковані у IV (1641 – 1668 р.р.) та V (1669 – 1697 рр.) томах.

¹⁴³ Фотографические снимки предметовъ Львовской Ставропигийской археологической выставки с 1888 – 1889 года // ВИС за 1890 годъ. – Львовъ, 1889 (Дополнення. – С. 42, 223, 238, 325, 332, 339-340, 385, 448, 466, 511, 518, 702, 759). А. Петрушевич і сам був серед дослідників предметів цієї виставки, а саме – вивчав представлені там церковно-слов'янські рукописи. Результати його досліджень були опубліковані ним у спеціальній статті (Петрушевичъ А. Каталогъ церковно-словенскихъ рукописей й старопечатныхъ книгъ кирилловского письма, находящихся на археологическо-библиографической выставце въ Ставропигийскомъ Заведеніи. Видання Ставропигийского Института. – Львовъ, 1888).

¹⁴⁴ Археографический Сборникъ документовъ къ истории Сиверо-Западной Руси. – Т. XI. – Вильно, 1890 (Дополнення. – С. 302, 361-362, 819-820, 849-850).

¹⁴⁵ Чтения въ Императорскомъ обществе Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ университете. – Кн. II. – М., 1884 (Дополнення. – С. 19-20, 63-64, 85, 382, 704-705).

¹⁴⁶ Чтения въ историческомъ обществіи Нестора Литописца. – К., 1890 (Дополнення. – С. 221-222, 311, 368, 377, 456).

¹⁴⁷ Дополнення. – С. 99, 105-108, 202, 265, 880. При цьому, найчастіше зустрічаємо поклики на надруковану там у 1841 р. рефлексію М. Максимовича, присвячену Луцькому Хрестовоздви-

женському братству (С. 75-80, 181-182, 442, 852-853), у якій він опублікував виписки з синодика та “Каталога” місцевого братства, а також описав деякі події з його історії.

¹⁴⁸ Дополнення. – С. 2-3, 22-23, 66, 124, 171, 179, 186-187, 235, 262, 298, 333, 341-346, 347, 375, 392, 404, 415-417, 427, 431, 434, 440, 441-442, 460, 470-471, 477-478, 481, 498-499, 504-505, 508-509, 511, 514, 515-516, 521-522, 524-525, 542-543, 548, 552-556, 561-567, 573-575, 580, 581-584, 599-600, 604-606, 642-643, 663, 673-675, 678, 681-682, 692, 696-697, 703-704, 724, 729, 743, 745-747, 757, 760-761, 769-770.

¹⁴⁹ Зубрицкий Д. Летопись львовского Ставропигиального братства // Журнал министерства народного просвещения. – Львовъ, 1849; Львовъ, 1850 (Дополнения. – С. 17, 24, 38, 43-44, 44, 56, 60, 69, 72, 85, 90, 112, 148, 154-155, 171, 172-173, 194, 217, 217-218, 220, 231, 330, 330-331, 336, 399-400, 438-440, 465, 482, 556-557, 620, 630-631, 668-669, 676-677, 717, 720, 771, 838, 880).

¹⁵⁰ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwow, 1844 (Дополнения. – С. 33, 64-65, 148-149, 155, 165, 179, 204, 217, 218, 230, 259, 407, 409, 431, 442, 454, 476, 486, 499, 515, 528, 547-548, 556, 557-558, 629, 702, 716, 719, 751, 761, 771, 775-776, 808, 814).

¹⁵¹ Голубевъ С. Киевский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. – К., 1883 (Дополнения. – С. 49, 51, 84, 101, 112, 118-119, 122-123, 129-130, 132, 132-133, 148, 149, 158, 159, 161-162, 166-168, 172, 179, 185-186, 196, 236-237, 418-419).

¹⁵² А. Петрушевич використав дві праці цього польського історика. Перша (Wojcicki K. Pamiętniki do ranowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. – Warszawa, 1846) – містить матеріали, що розкривають події здебільшого воєнної історії (Дополнения. – С. 57-58, 61, 65, 67-69, 71-71, 74-75, 83, 88, 93-94, 97-98, 111, 114-115, 123-124, 128, 154, 160, 165-166, 170, 180-181, 193, 207, 213-214, 229, 230, 233, 241, 244-247, 247-259, 260-261, 261-262, 262, 270-276, 284-290, 291, 305-308, 314-317, 319-320, 324-325, 328-330, 336-337). Із другої праці К. Войціцького (Wojcicki K. Latorpisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza – z rekopsmu. – Warszawa, 1853. – Т. 2), А. Петрушевич друкує уривки з рукопису київського шляхтича Якіма Єрлича (Дополнения. – С. 94, 237-238, 380).

¹⁵³ Niesiecki K. Herbarz Polski. Powiekszony dodatkami z pozniejszych autoruw, rekopismow, dowodow urzedowych I wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsk, 1839-1846. – Т. I-X. По суті, ця праця є першим гербівником польської шляхти. Тому логічним є те, що А. Петрушевич користувався нею при публікації біографічних довідок відомих польських тогочасних діячів – Я. Вишневецького (С. 169), С. Конєцпольського (С. 232-233), С. Корецького (С. 325), С. Яблонівського (С. 731) та інших (С. 396, 546, 813).

¹⁵⁴ Barącz S. Pamiętnik do dziejów polskich. – Lwow, 1855 (Дополнения. – С. 297, 324, 430, 487-489, 528-533, 745, 544, 752-753, 875-876, 881).

¹⁵⁵ Каратаевъ И. Хронологическая роспись славянскихъ книгъ напечатаныхъ кирилловскими буквами. – СП., 1861 (Дополнения. – С. 66, 73-74, 82, 127-128, 131, 157, 212, 217, 227, 232, 235, 240, 301-302, 31-312, 325, 332).

¹⁵⁶ Narasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862 (Дополнения. – С. 148, 191-192, 742).

¹⁵⁷ Grabowski A. Starozytnosci historyczne polskie. – Krakow, 1840. – Т. I. (Дополнения. – С. 898, 903, 909, 919, 920-921).

¹⁵⁸ Lozinskiy W. Patryciat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. – Lwow, 1890 (Дополнения. – С. 126, 151-152, 367-368, 398-399, 829-830).

¹⁵⁹ Wiszniewski M. Historia literatury polskiej: w 10 t. – Kraków, 1851. – Т. 8 (Дополнения. – С. 34-35, 53, 175-176).

¹⁶⁰ У “Дополнениях” (с. 130) А. Петрушевич надрукував підтвердження папою Урбаном VIII рішення уніатського собору в Кобрині, взяте з праці І. Кульчинського “Додаток до ідеалу Руської Церкви” – Kulczynski J. Appendix ad Specimen ecclesiae Ruthenicae. – Romae, 1734.

¹⁶¹ Зокрема, зустрічаємо поклики на такі публікації дослідника: Львовская Летопись съ 1498 по 1649 годъ // Науковий Сборникъ. – Львовъ, 1868. – № 17. – С. 255-291 (С. 22); Холмская епархія и святители ея по 1866 годъ. – Львовъ, 1867. – С. 1+249 (С. 325, 829); Акты ЮЗР // Науковий Сборникъ. – Львовъ, 1868. – С. 365-378 (С. 16, 598, 830); Историческое извѣстие о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костеле св. Станислава оо. Францишкановъ, яко древнейшемъ памятнике романскаго зодчества съ первой половины XII столетія. – Львовъ, 1881. – С. 118+1+2 (С. 545); Критично-историческія разсужденія о надднестрянскомъ городе Галиче и его достопамятностяхъ. – Львовъ, 1888. – С. 1+1+2+619+1+48 (С. 649, 887, 937); Лингвистично-историческія разсужденія // Литературный Сборникъ издаваемый Галицко-Русской Матицею (далы – ЛСГРМ). – Львовъ, 1887. – С. 1-121 (С. 923-924); О начаткахъ города Львова. Археологическо-историческое разсужденіе // ВНД. – Додатокъ до Ч. 74-85. – Львовъ, 1889 (С. 332); Жизнь преподобнаго отца Юва, основателя Ставропигиальной Скитской обители чину Св. Василя. Списана современнткомъ іеромонахомъ Игнатіемъ изъ Любарова // ЗГ. – Львовъ, 1860. – С. 225-251 (С. 101); Путникъ о граде Иерусалиме. Составленъ неизвеснимъ галицко-русскимъ паломникомъ между 1597 – 1607 г. // ЛСГРМ. – Львовъ, 1872. – С. 99-124 (С. 8); О воспитаніи чадъ въ Львове въ друкарни Братской 1609 г. // Слово. Вопросы и Отвиты. – Ч. 8-9. – Львовъ, 1873. – (С. 46); Букварь, напечатанный Спиридономъ Соболею въ Кутейне 1631 года. Вопросы и Отвиты // ВНД. Додатокъ. – Львовъ, 1890. – С. 5-6 (С. 161); Кимъ, для чего и якимъ способомъ созванъ былъ Берестейскій церковный Соборъ въ 1596 году въ польской Речи Посполитой, за короля Сигизмунда III? Вопросы и Отвиты // ВНД. Додатокъ. – Львовъ, 1890. – С. 7-44 (С. 18-19, 296); Историческая песнь Карпаторусов изъ 1683 г. // ЛСГРМ. – Львовъ, 1886. – № 2. – С. 190-198 (С. 619-620).

Володимир Кісіль.

Джерела праці А. Петрушевича “Дополненія ко Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ, изданной въ Львови 1874 года”.

У статті розглядаються різні види джерел, використаних А. Петрушевичем при написанні “Дополненій ко Сводной Галицко-Русской летописи съ 1600 по 1700 годъ, изданной въ Львови 1874 года”. Проаналізовано структуру праці та її особливості у порівнянні з першим томом, доповненнями до якого вона є. Показано інформативний потенціал та почасти місцезнаходження використаних для написання матеріалів.

Volodymyr Kisil.

The sources of the work of A. Petrushevych “Dopolneniya co Svodnoy Halycko-Russkoy letopysi from 1600 to 1700, published in Lviv in 1874.”.

The article discusses the various types of sources used by A. Petrushevych for the writing of “Dopolneniya co Svodnoy Halycko-Russkoy letopysi from 1600 to 1700, published in Lviv in 1874.” The structure of the work and its features in comparison with the first volume, addition to which it is, are analyzed. The informing potential and partly location of the materials are demonstrated.

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВСЬКОГО РОДУ САНГУШКІВ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП “ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ ВІЙНИ”

Історія західноукраїнських земель пов’язана з княжим родом Сангушків. З кінця XIV ст. князі Сангушки мали володіння на Волині (карта володінь укладена Б. Горчаком)¹, згодом – на Поділлі та Брацлавщині. Сангушки належали до числа княжат головних², а також входили до складу великокнязівської ради у Великому князівстві Литовському та обіймали різні уряди. Це свідчить про високий статус роду, який визначався походженням. Однак генеалогія роду і досі викликає дискусії. Тому у цьому дослідженні ми зосередимо увагу на розгляді ходу цих дискусій в контексті такого явища, як “генеалогічна війна”, результатах дискусій та їх значенні.

“Генеалогічна війна” є одним з яскравих етапів дослідження історії княжої доби. Вперше термін “генеалогічна війна” (*bellum genealogicum*) використав професор Львівського і Ягеллонського університетів Владислав Семкович³. Цим терміном він окреслив гостру дискусію, що спалахнула на сторінках періодичних видань Геральдичного товариства, яке діяло спершу у Львові (1906 – 1931), а згодом – у Варшаві (1932 – 1939). Предметом дискусії було походження князівських родів з династії Гдиминовичів, зокрема гілки Корибутовичів. Дискусія точилася на сторінках “*Miesięcznika Heraldycznego*” і “*Rocznika Towarzystwa Heraldycznego*”, найгостріше – у 1911 – 1914 рр., а згодом латентно продовжувалась у міжвоєнний період. Хід дискусії був обірваний початком Другої світової війни, тому підняті у ній питання залишилися не розв’язаними остаточно.

Вважаємо, що поняття “генеалогічна війна” варто розглядати ширше, оскільки суперечка про приналежність княжих родів до Гдиминовичів (зокрема гілки Ольгердовичів) розпочалася ще наприкінці XIX ст. і саме вони привертала увагу науковців до цього питання у майбутньому. Початковим етапом “генеалогічної війни” були дискусії навколо походження князів Сангушків – від Федора Любартовича чи Федора Ольгердовича. Дискусія гостро велася з 1893р. (доповідь А. Лонгінова) до 1910 р. (2-й том “*Monografia xx. Sanguszków*”), а гострі дебати про Федька Несвіцького починаються з першої статті Ю. Пузини у 1911р. і тривають перманентно до 1939 р. Однак основа дискусій була закладена ще першодослідниками цього питання К. Стадніцьким і Ю. Вольфом.

Наше завдання – показати здобутки учасників “генеалогічної війни” у розв’язанні цього спірного питання та порівняти їх з сучасним станом розробки цієї проблеми.

Усередині XIX ст. в наукових історичних колах здобули популярність принципи німецького позитивістичного підходу до висвітлення історії, які базувалися на скрупульозному аналізі джерел та прагненні віднайти об’єктивну версію історичних подій. Саме за таких обставин з’явилися праці К. Стадніцького та Ю. Вольфа, а також згодом розвивалися історичні дослідження аж до 1939 р.

Також актуальності досліджуваному питанню додала та обставина, що були живими представники княжого роду Сангушків. Зокрема, на початок XX ст. князь Роман Даміан Сангушко (17.10.1832 – 1.11.1917) був заможною і впливовою особою

в Галичині та на Волині (зем'янин, ординат заславський і відомий колекціонер)⁴. Він і виступив ініціатором упорядкування родинного архіву в Славути, а також видання архівних документів та спонсорував дослідження історії роду.

За таких обставин питання походження князів Сангушків стало одним із найобговорюваніших у наукових історичних колах у період 90-х рр. XIX ст. – 10-тих рр. XX ст. Розглянемо детальніше хід цих дискусій, склад їх учасників та їх результати. Однак спершу охарактеризуємо джерельну базу, бо суперечлива інформація джерел, власне, і була однією з причин тривалих дискусій істориків.

Князі Сангушки, за родовою традицією, вважали себе нащадками волинського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, хоча титулувати себе “Любартовичами” почали лише з XVII ст. (від Семена-Самуеля Андрійовича, представника ковельської лінії (помер 1638р))⁵. Нез'ясованим залишається питання, чому до цього часу Сангушки не використовували цього патроніма.

Родова традиція князів Сангушків зафіксована у ряді джерел, зокрема, у гербовому збірнику Бартоша Папроцького⁶, у літописі за Воскресенським списком⁷, генеалогічній розвідці смоленського католицького єпископа Єроніма Сангушка (близько 1640 р.)⁸, гербовому збірнику Войцеха Кояловича-Віюка⁹, у Супральському пом'янику¹⁰.

Водночас, маємо ряд джерел, у яких рід Сангушків виводять від Любарта-Федора Ольгердовича. А саме: гербовий збірник Шимона Окольського¹¹, хроніка Яна Длугоша¹², Києво-Печерський пом'яник¹³, документ Федора Ольгердовича про приналежність до Топольського монастиря територій Чорного лісу і Берложчини, який, однак, викликає сумніви стосовно автентичності¹⁴.

Маємо джерела, які містять суперечливу інформацію про походження княжого роду Сангушків. Так, у виписках із Холмського пом'яника, які зробив Яків Суша (2-а пол. XVII ст.), у блоці роду Сангушків він не згадує ні про Федора, ні про Любарта, лише називає Сангушків Ольгердовичами¹⁵. Цікаво, що у виписках княжих родин з Холмського пом'яника, які зробив Лев Кишка (поч. XVIII ст.), немає згадок ні про Федора, ні про Любарта¹⁶. Ґрунтовний порівняльний аналіз інформації, наведеної Я. Сушею та Л. Кишкою, зробив Олександр Баран і наголосив, що виписки Л. Кишки не повторюють книгу Я. Суші¹⁷. Також суперечливу інформацію про родоначальника князів Сангушків бачимо у “Хроніці” Мартіна Бельського¹⁸.

А у гербовому збірнику Адама Бонецького натрапляємо на кардинально протилежну думку про походження цього роду. Він зазначає, що не тільки бояри, а й справжні руські князі намагалися видати себе за нащадків Гедиміна, і називає серед них князів Чарторийських, Сангушків, Ружинських, Вишневецьких, Збараських, Порицьких, Воронєцьких¹⁹. Однак у розділі, присвяченому Сангушкам, він не розвиває цієї теми²⁰. Щоправда, згодом А. Бонецький приймає позицію Ю. Вольфа про походження Сангушків від Федора Ольгердовича²¹. А. Гваґнін також називає Сангушків руськими князями, які разом з князями Чарторийськими мали спільного предка, однак не наводить вагомих аргументів на користь цього припущення²². Юзеф Шуйський також наголошував на руському походженні, Збараських, Вишневецьких, Острозьких і Сангушків, однак і він не наводить переконливих доказів такої версії²³. Тому версія руського походження князів Сангушків є найслабшою і, на нашу думку, невірогідною.

Геральдичні і сфрагістичні джерела, як і писемні, також містять неоднозначну інформацію, на що звернули увагу Олег Однороженко²⁴ і Василь Вихованець²⁵. Нез'ясованим залишається питання, чому князі Сангушки більше ста років використовували як герб зображення воїна, який однією рукою тримає меч, а іншою – спис,

яким вражає звіра, і зображення дерева (печатка Дмитра-Сангушки Федоровича, 1433 р.)²⁶. Хоча на печатці Федора Любартовича (1393 р.) і Романа Федоровича князя Кобринського (сина Федора Ольгердовича) (1387 р.) бачимо герб Погоня²⁷. Аж з 40-вих років XVI ст. фіксується у Сангушків герб Погоня – Андрій Михайлович князь Кошерський використовував у 1517 – 1535 рр. герб із зображенням воїна, який вражає звіра, але з 1540 р. і надалі його нащадки мали герб Погоня²⁸.

Що ж до відомих зображальних джерел, то вони свідчать на користь версії про походження Сангушків від Ольгерда. Зокрема це портрети алфреско (під відкритим небом) представників трьох поколінь Сангушків зі стіни Києво-Печерської лаври – Олександра Федоровича (бл. 1508 – 1565), Андрія Олександровича (†1534/5) і Федора Андрійовича († 1547/8). Їх копії вміщено у першому томі “Монографії князів Сангушків”. Кожен із них чітко підписаний як “Олькгирдовичь”, однак немає остаточних доказів, що ці портрети і їх підписи походять з XVI ст. і є автентичними²⁹.

Непослідовність та різноманітність джерельної інформації про походження княжого роду Сангушків стала причиною тривалих дискусій навколо цього питання. Однозначно усі учасники дискусії сходяться на думці, що Сангушки були Гедиміновичами, однак спірним є питання, чи були вони нащадками Ольгерда, чи його брата Любарта.

На межі XIX – XX ст. походження княжого роду Сангушків досліджували Казимир Стадніцький, Юзеф Вольф, Зигмунд Люба Радзимінський, Аркадій Лонгінов, Павло Іванов, Броніслав Горчак, Дунін Козицький, Іван Крип'якевич, Антін Петрушевич. У період 40 – 90-тих рр. XX ст. дискусія не велася, радше усталювалися досягнуті в її результаті погляди (Володимир Дворжачек). Однак від 90-тих років і дотепер це питання піднімається знову як польськими (Зигмунд Вдовишевський, К. Банбурський і ін.), так і українськими дослідниками (Леонтій Войтович, Ігор Мицько, Наталя Яковенко, Василь Вихованець, Олег Однороженко).

Одним із перших звернувся до проблеми походження князів Сангушків К. Стадніцький. Він твердив, що *“походження дому Сангушків від Любарта Гедиміновича не вдається довести історично. Щодо походження їх від Ольгерда, то версія ця є не до кінця з'ясованою... Єдине, що не викликає сумніву – те, що в 1-й пол. XV ст. князі Сангушки мали володіння на Волині”*³⁰.

Впливовий польський історик Ю. Вольф, який був учнем К. Стадніцького, поділяв погляди М. Бельського, Я. Суші однак дещо видозмінив її. Він вважав протопластою роду Сангушка Федьковича (вперше згадується 1454р.)³¹, сина Федора Ольгердовича³². Його аргументи: Сангушко, староста Ратненський, і той, кому забрано Кошер, – одна і та ж особа – син князя Федора Ратненського; Князь Федір Ратненський – 5-й і наймолодший син Ольгерда Гедиміновича і його 1-ї дружини – княжни Марії Вітебської; тому Сангушки – нащадки Ольгерда Гедиміновича.

Наприкінці XIX ст. походженням і історією роду Сангушків зацікавилися З. Л. Радзимінський, Б. Горчак та П. Скобельський. На прохання князя Романа Сангушка вони працювали над виданням архіву князів Любартовичів Сангушків у Славуті. З 1887 р. по 1910 р. було видано 7 томів документів, які охоплювали період з кінця XIII ст. до 70-тих рр. XVI ст.³³. У рецензії на 5-й том видання “Архіву...” Йосип Чайковський відзначав одну його хибу, але, радше, не зауваження до упорядників, а рефлексію про зміст: “в архіві князів Сангушків для нас інтересного дуже мало. Актів, які б більше або менше дотикали ся нашої історії так мало...”³⁴. Цю думку поділяє Олександр Сушко: “...ніде правди діти, головню українських учених по сім і по тім боці кордону, сі грамоти не вдоволити”³⁵. Однак варто відзначити, що, все ж, видання документів

з архіву Сангушків є цінним для нас, бо частина їх є втрачена, а самі документи, якщо і не цілком стосуються нашої історії, то опосередковано можуть пояснити її контекст. Б. Горчак значну частину свого життя присвятив упорядкуванню цього архіву і уклав каталог рукописів, які в ньому знаходилися³⁶. На цю книгу пише рецензію О. Сушко, в якій відзначає: "...каталог злагоджений д. Б. Горчаком розвіяв й останки надій інтересованих: до історії України знайдеш в славуцькім архіві небо[а]гато". Однак він наголошує, що різноманітні судові, адміністративні і фінансові документи дозволяють відтворити картину минулого як публічну, так і приватну³⁷. Робота з джерелами сприяла зростанню зацікавлення дослідників походженням та історією цього роду.

Наприкінці ХІХ ст. російський дослідник Аркадій Лонгінов звертається до питання походження княжого роду Сангушків. Свої думки з цього приводу він висловив на ІХ Археологічному з'їзді, який відбувся у м. Вільно у 1893 р.³⁸. Ця доповідь поклала початок дискусії між дослідниками про походження князів Сангушків. А. Лонгінов вважав Ольгердовичами, проте водночас аргументував їх право називати себе і Любартовичами (наголошував на другому імені Федора Ольгердовича – Любарт) і простежив їх генеалогію до сер. ХVІІ ст. Його аргументи були такими: існування Федора Ратненського (Ольгердовича) і Федора Володимирського (Любартовича)³⁹; згадка про Федора Ольгердовича у Києво-Печерському пом'янику; виписки Я. Суші з Холмського пом'яника. З. Л. Радзимінський, який був присутній на ІХ Археологічному з'їзді, ще у Вільно піддав критиці погляди А. Лонгінова.

У відповідь на твердження А. Лонгінова з'явилося ряд праць. Зокрема, дослідник П. Іванов вважав князів Сангушків Ольгердовичами, однак не погоджувався з думкою А. Лонгінова про друге ім'я Федора Ольгердовича – Любарт⁴⁰. Також він критикував надмірну увагу А. Лонгінова до інформації, наведеної Я. Сушею з Холмського пом'яника, і інформації з Києво-Печерського пом'яника (відтвореного у ХVІ ст. з пам'яті ченців)⁴¹.

У 1899 р. з'явилася праця Б. Горчака "Родовід князів Сангушків", у якій він розвиває думку про походження князів Сангушків від Федора Ольгердовича⁴².

У 1901 р. у Львові побачила світ праця З. Радзимінського, З. Дуніна Козіцького та Б. Горчака під назвою "Справа походження князів Сангушків". Тут З. Радзимінський опублікував "Вступне слово до Монографії князя Федора Ольгердовича Ратненського і його нащадків"⁴³. Тут він відкидає думку А. Лонгінова про можливість існування у Федора Ольгердовича другого імені Любарт і наголошує, що автор помилково базує свої припущення на документах, як насправді належали Федорові Любартовичу⁴⁴ (документи 1386 р.)⁴⁵. У цьому "Вступному слові" З. Радзимінський продовжує і розвиває міркування Ю. Вольфа і виводить княжий рід Сангушків від Федора Ольгердовича та коротко перелічує і характеризує свої аргументи на користь цього твердження⁴⁶: напис на гробі кн. Дмитра Сангушка в Яромиржі, 1554 р.⁴⁷; згадка Федора Ольгердовича у Києво-Печерському пом'янику; портрети Олександра, Андрія і Федора Сангушків на стінах Києво-Печерської лаври; корпусні документи: тестамент кн. Григорія Ольгердовича Сангушка Львовича Коширського (20.09.1601) і документів його сина Адама-Олександра Ольгердовича Сангушка Кошерського, каштеляна київського, воеводи подільського і волинського (за матеріалами люстрації Володимирського староства)⁴⁸.

У цій же книзі опублікував своєю розвідку "В справі родоводу князів Сангушків" З. Дунін Козіцький⁴⁹. Вона вирізняється структурованістю, спирається на значний корпус джерел та містить цікаві міркування стосовно його автентичності. Велику

увагу дослідник приділив спірним питанням, які виникли при дослідженні родоводу князю роду Сангушків (етимологія прізвища “Сангушко”; питання особливостей володіння Кобриним і Ратном; особливості ранніх печаток князів Сангушків – Сангушка Федьковича (1433), Олександра і Михайла Сангушків (1475); наголошує, що варто перевірити існування і вік пам’ятника в Яромиржі, пошукати підтвердження певних земельних і церковних надань; вважає, що варто враховувати деталі, наприклад, чому Свидригайло у 1438 р. звертається до князя Сангушка Федьковича як до “вірного собі князя”, що є формулою, яка відображає стосунки пана і васала і т.д.)⁵⁰. Він скрупульозно проаналізував наявний корпус джерел та показав вартість і спірність деяких матеріалів (портрети князів Сангушків на стінах Києво-Печерської лаври були реставровані у XVII ст., тому не можна бути цілком впевненими, що написи “Ольгирдович” є автентичними; володіння князя Сангушка Федьковича м. Любомль і т.д.)⁵¹. Д. Козіцький підсумовував свої думки на користь версії Ю. Вольфа про Сангушка Федьковича як протопласту князю роду Сангушків.

Тут же опублікував своєю розвідку “Початки роду князів Сангушків” і Б. Горчак⁵². Він також обстоював думку про те, що вони за походженням були Ольгердовичами. Ось його аргументи: князь Сангушко Федькович і кн. Роман Федорович, родоначальник кн. Кобринських – рідні брати, про що свідчать записи про рід Кобринських у Києво-Печерському пом’янику (“кн. Федір, Роман, Семен, Андрій”)⁵³; князі Сангушки-Ковельські лише з XVII ст. (від Симеона-Самуеля Сангушка) почали називати себе Любартовичами; у грамоті від 1 жовтня 1454 р. князь Семен Романович Кобринський називає кн. Сангушка Федьковича дядьком, а його сина Олександра – братом⁵⁴; матеріали спору за спадщину князів Кобринських серед Сангушків у 1528 р., після вигаснення їх роду у 1519 р.⁵⁵; згадка у “Хроніці Биховця”, що шостим сином Ольгерда і княжни Анни Вітебської був “Федір Сангушко, уділ якого Любомль”⁵⁶.

Після появи цієї спільної книги у тому ж році з’являється публікація З. Радзимінського як відповідь на міркування Д. Козіцького. Він дещо критично оцінює його роботу, однак погоджується зі слушністю висновків автора⁵⁷. З. Дунін Козіцький відповідає на зауваження З. Радзимінського новою публікацією, в якій обстоює свої погляди⁵⁸. На що З. Радзимінський віповідає невеликою публікацією⁵⁹.

На цьому етапі до дискусії долучається О. Вільчинський⁶⁰. З. Радзимінський також відповів на неї невеликою публікацією⁶¹. У 1903 р. в дискусію включається і Йосип Застирець. У своїй рецензії на праці про походження князів Сангушків він робить аналіз наявних на той час аргументів, однак так і не дає певної версії: “...переглянули ми літературу питан[н]я про походжене князів Сангушків. Виводів певних, отже і дефінітивного рішення... вони не принесли, хоч найбільше правдоподібним являється та гадка, яку заступають ті учені, що виказують походжене від Ольгердовичів”⁶². Починаючи від публікації О. Вільчинського, предметом дискусії стала справа клопотання князів Сангушків про спадок княжни Анни Кобринської Костевічової. Цю справу детально висвітлив З. Радзимінський у “Монографії князів Сангушків”, та наголосив на спорідненості по 4-му коліну між представниками роду Сангушків – Андрієм Несухойжським, Михайлом Коширським, Василем Ковельським та Анною Кобринською, що, на його думку, було підтвердженням виведення роду Сангушків і роду Кобринських від князя Федора Ольгердовича⁶³. Ці аргументи поділяв і З. Дунін Козіцький⁶⁴.

Наступним етапом дослідження походження і генеалогії князю роду Сангушків стає поява тритомного видання “Монографії князів Сангушків” під редакцією

З. Радзимінського (Т. 1-2) та Б. Горчака (Т. 3)⁶⁵. Варто відзначити, що це дослідження спирається на багату джерельну базу, зокрема матеріали Литовської метрики, архівні матеріали (архіви Вільна, Києва, родинні архіви), що підтверджують робочі матеріали З. Радзимінського, які зберігаються у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ⁶⁶. В першому томі З. Радзимінський звертає увагу на питання витоків княжого роду⁶⁷. Він розвиває свої міркування, висловлені у “Вступному слові до монографії князів Сангушків”, про походження роду Сангушків від Ольгерда. Він виокремлює аргументи, які свідчать на користь його припущення: 1) розмежування трьох різних князів Федорів, які жили і діяли в той самий час, і тому їх часто сплутували: а) Любарт-Федько-Федюшко Ольгердович на Ратні і Жидачеві; б) Федюшко Любартовича-Гедимінович на Володимирі, Луцьку, Сіверщині і Коропці; в) Федюшко Федькович Ольгердович на Володимирі, його помилково вважали сином Любарта Гедиміновича; 2) виявлення двох невідомих до того часу синів Федора Любартовича Гедиміновича: Андрушка на Острозі і Коропці, якого вважали сином князя Федора Даниловича Острозького і Митька на Куроші, Пукові і Коропці; 3) доведення ідентичності постатей, а саме що “Dux Fethko, germanus” Владислава Ягайла є братом короля, а князь Роман, обдарований Кобрином у 1404 р., є братанцем (filio fratris) (племінником по братові, небожем) великого князя Вітовта, а князь Сангушко Федькович – стриєм і син його Александер – братом князя Семена, сина того ж Романа Кобринського на 1454 р., де при тому вище виявили, що князь Федір Любартович мав тільки двох синів – Андрушка і Митька, а князь Федюшко Володимирський є бездітним братанцем короля, то в такому разі батьком Сангушки Федьковича є Федір Ольгердович – “Dux Fethko, germanus” Владислава Ягайла, який гіпотетично до прийняття християнства міг носити ім’я свого стрія – Любарт⁶⁸. Тому З. Радзимінський продовжує і розвиває у своєму дослідженні думку Ю. Вольфа про походження княжого роду Сангушків від князя Федора Ольгердовича Ратненського⁶⁹. Мусимо зазначити, що після появи “Монографії князів Сагушків” дискусії навколо походження княжого роду дещо вщухають, а ця робота здобуває собі статус базової у дослідженнях про княжий рід Сангушків. Ця книга вже не викликала гострої дискусії у наукових колах, однак і не була залишена поза увагою. Зокрема, Михайло Грушевський написав рецензію на 1-й том “Монографії князів Сангушків”. В ній він зазначає: “Магнатське видання справді! Письмо – хоч збйрай, папір – як лубок, важить книжка як і чотири на дешевшій папері не заважили б... Наукова вартість публікації не вповні дорівнює її коштовності й має характер роботи ділетантської, не вважаючи на всі благі заміри її автора”⁷⁰.

Зауважимо, що до появи “Монографії” долучився представник роду Сангушків – князь Роман Сангушко, який фінансував цей проект, а також активно стежив за його реалізацією та долучався до неї. Про це свідчать листи до З. Люби-Радзимінського (Додатки 1, 2). Варто зазначити, що неопублікованим залишився проект 4-го тому “Монографії” (1914 р.), який передбачав висвітлення історії роду (Ковельської лінії) до першого десятиліття ХХ ст., через наближення Першої світової війни та скорочення фінансування наукових досліджень⁷¹.

У 1926 р. до цієї теми звернувся Іван Крип’якевич. Він також вважав Сангушків Ольгердовичами. Ось його аргументи⁷²: засновник Унівського монастиря Любарт-Федір Ольгердович; грамота Ягайла від 31.10.1431 р. з Сянока про те, що опікуном і провізором Унівського монастиря – був “блаженної пам’яті князь Федько, брат наш найдорожчий”⁷³; в Унівському пом’янику записаний “рід князя Федора-Любарта” – його батько Дмитро (Ольгерд), сестра Агрипіна і тітка Анастасія⁷⁴.

Більшість польських істориків прийняла версію Ю. Вольфа. Варто зазначити, що відносна злагожденість у поглядах між істориками першої третини ХХ ст. не поклала край суперечкам навколо походження князів Сангушків.

Дискусія отримала новий виток наприкінці ХХ ст. і причиною цього були такі джерела, як грамота Ягайла від 24.04.1426 р., а також знайдені А. Петрушевичем фрагменти з монастирського синодика, у якому містилися поминання князя Федора Любартовича⁷⁵. Сам А. Петрушевич вважав засновником Унівського монастиря Федора Любартовича, і хоч він не досліджував спеціально в 40-х рр. ХІХ ст. родовід Сангушків, однак це його твердження стало стимулом для пізніших дослідників у виведенні роду князів Сангушків від Любарта Гедиміновича⁷⁶. У грамоті від 24.04.1426 р. Ягайло згадує Федора Любартовича як “брата нашого любого”: *“illustribus principibus, videlicet Feduskone Lubartowicz, fratre nostro dilecto”*⁷⁷. У фрагментах монастирських синодиків у палітурках рукописів і стародруків, знайдених А. Петрушевичем у ХІХ ст., зустрічаємо поминання кн. Федора Любартовича одним з його синів (незнаваним): *“А се^и оупи^с. Кня^з фе^душ^аака лобо^нтови^{ча}. Омени ги дша раб свои^х, кня^з / Фе^до^ра лубо^нтовича книги/ню е^с. Настасія”*⁷⁸. На це звернув увагу І. Мицько і дійшов до висновку про правильність родовідної традиції Сангушків, за якою вони виводили своє походження від Федора Любартовича, сина Любарта Гедиміновича⁷⁹. Цю думку поділяє Леонтій Войтович та відзначає важливість інформації з Супрального пом’яника, згаданої грамоти Ягайла та фрагментів Унівського монастирського синодика і наголошує на відсутності ґрунтовних аргументів існування Любарта-Федора Ольгердовича, що ставить під сумнів версію походження Сангушків від ратненського князя Федора Ольгердовича⁸⁰.

Зауважимо, що більшість сучасних польських дослідників дотримується версії Ю. Вольфа і З. Радзимінського та розробляє її (В. Дворжачек, З. Вдовішевський, К. Банбурський)⁸¹. Про це свідчить і стаття про Сангушків у Польському словнику біографічному⁸². В українській історіографії щодо цього немає одностайного погляду. Ще М. Грушевський лише наголосив на дискусійності питання та непевності аргументів З. Радзимінського⁸³, а серед сучасних українських науковців є прихильники і версії Ю. Вольфа (Н. Яковенко)⁸⁴, і версії про походження Сангушків від Любарта Гедиміновича (Л. Войтович, І. Мицько)⁸⁵.

Уважаємо за потрібне виокремити головні проблеми, з якими стикалися і стикаються дослідники походження княжого роду Сангушків.

Зокрема, це брак і суперечливий характер джерельної інформації, про який детально йдеться вище.

Також це проблема існування “кількох князів Федорів”, яких хроністи і укладачі гербових збірників могли сплутати між собою – Федора Любартовича, Федора (Любарта) Ольгердовича, Федора Федьковича Ольгердовича (за З. Радзимінським).

Ще одна проблема – відсутність джерел, у яких чітко було б зафіксоване ім’я батька князя Сангушка Федьковича, в якому усі учасники дискусій вбачали протопласту княжого роду Сангушків. Дискусії, власне, точилися навколо того, чи був князь Сангушко Федькович сином Федора Любартовича, чи Федора Ольгердовича. Варто відзначити, що вперше князь Сангушко виступає з додатком Федькович у документі, який датується 1 жовтня 1454 р. і є заповітом князя Семена Романовича Кобринського своїй дружині княжні Уляні Семенівні Гольшанській⁸⁶. В цьому документі зафіксовано, що при його підписанні були присутні дядько Семена Романовича Кобринського – кн. Сангушко Федькович і брат – кн. Олександр Сангушкович. З цього З. Радзимінський і робить припущення, що батько Семена Романовича – Роман Федорович і Сангушко Федькович

були рідними братами і синами Федора Ольгердовича⁸⁷. Однак остаточної відповіді на це питання за браком джерел не маємо.

Інша проблема – це відсутність єдиного погляду на етимологію прізвища “Сангушко”. До цієї проблеми апелюють дослідники, які намагаються протрактувати його не як литовське, а руське і, відповідно, знайти місцеве коріння князів Сангушків. Є ряд різних гіпотез. Д. Козіцький вважав це прізвище литовським, зважаючи на помилки у руських документах, де трапляються спотворені варіанти прізвища, – “Сендюшко” і т. ін.⁸⁸. А на думку Ю. Вольфа, прізвище “Сангушко” з’явилося як результат спотворення руського імені Семен, різні форми якого зафіксовані в документах⁸⁹. На думку Осипа Застирця, лексема “Сангушко” походить від зменшення імені Олександрюшко (Олександр Олександрович – те саме, що й Олександр Сангушкович), однак джерельного підтвердження цієї версії він не наводить⁹⁰. Розуміємо складність аналізу етимології прізвища “Сангушко”, однак пошуки можуть допомогти з’ясувати причини його появи, а отже, і наблизити нас до розв’язання загадки походження.

Проблемою є також геральдично-сфрагістичні загадки перших поколінь князів Сангушків, про які йшлося вище.

Ще однією проблемою є питання, чому князі Сангушки почали вживати патронім “Любартовичі” лише з XVII ст., чому в деяких джерелах вони виступають як Ольгердовичі і чому згодом під час процесу доведення шляхетства (легітимації) (1785 р.) князі Сангушки (за поданням князів Чарторийських і разом з ними) апелювали до походження від “пануючого Великого князя Литви Гедиміна” і не уточнювали, від кого саме з його синів, власне, себе виводили⁹¹.

Варто також виокремити сильні і слабкі сторони версії походження князів Сангушків, які усталилися в процесі дискусій. Перша версія – протопласта роду князь Федір Ольгердович. Сильні сторони: наявність свідчень гербових збірників Ш. Окозького, хроніки М. Бельського, інформація з виписок з Холмського пом’яника, зроблених Я. Сушею (яка, однак, не збігається з виписками Л. Кишки), “реєстр Ольгердовичів” Я. Длугоша, поминання князів Сангушків як Ольгердовичів у Києво-печерському пом’янику, портрети *alfresco* (під відкритим небом) трьох поколінь Сангушків зі стіни Києво-Печерської лаври, напис на гробі кн. Дмитра Сангушка в Яромиржі, 1554 р. Недоліки: відсутність актових джерел, які б підтверджували інформацію про те, що Сангушки – Ольгердовичі; недоведеність існування у Ольгерда Гедиміновича сина Любарта-Федора.

Друга версія – протопласта Любарт Гедимінович. Сильні сторони версії: родова традиція; наявність свідчень гербових збірників В. Кояловича-Віюка, Б. Папроцького, генеалогії князів, укладеної Єронімом Сангушком, даних з Супрасльського пом’яника і виписок Л. Кишки з Холмського пом’яника, згадка у Воскресенському літописі, грамота Ягайла від 24 квітня 1426 р., поминання кн. Федора Любартовича у фрагментах унівських монастирських синодиків, корпус актових документів з застосуванням патронімка “Любартович”. Недоліки: відмінний геральдично-сфрагістичний матеріал перших поколінь Сангушків; застосування патронімка “Любартович” лише з XVII ст.; відсутність джерельних даних про те, хто був батьком Сангушка Федьковича.

Таким чином, дискусія, яка спалахнула наприкінці XIX – на початку XX ст., привернула увагу – до спірних питань генеалогії Гедиміновичів, а зокрема до генеалогії князів Сангушків і поклала початок активному обговоренню науковцями спірних питань генеалогії княжих родів – “генеалогічній війні”. В ході дискусії на високому науковому рівні було проаналізовано наявний комплекс джерел, однак це не дало

можливості однозначного їх трактування у зв'язку з підданням сумніву автентичності деяких із них. У результаті дискусії було усталено версію походження Сангушків від Федора Ольгердовича. Однак через згасання інтересу до цього питання в кінці першого десятиліття ХХ ст. (скорочення фінансування досліджень князем Романом Сангушком) та внаслідок початку Першої світової війни широкого обговорення цієї версії не відбулося, хоч вона була неоднозначно оцінена вітчизняними істориками (М. Грушевський). Через майже століття після завершення дискусій, це питання було підняте знову. Однак кілька нових джерел, долучених до предмета обговорення, також не дають абсолютної впевненості у вірогідності тієї чи іншої версії. На основі наявних джерел на цей момент можемо твердити, що Сангушки були Гедиміновичами. Однак ми остаточно не впевнені, чи були вони Ольгердовичами, чи Любартовичами, що й показано на прикладі дискусії про їх походження. Мусимо зауважити, що пролити світло на цю проблему може з'ясування геральдично-сфрагістичних загадок перших поколінь Сангушків та нові джерела. Опираючись на наявний корпус джерел, вважаємо більш імовірною версію походження Сангушків від Любарта Гедиміновича, оскільки не маємо достатньо вагомих підстав доведення існування Федора-Любарта Ольгердовича та вагомих актових джерел на підтвердження вживання Сангушками патронімка "Ольгердовичі".

¹ Mapa dóbr XX. Sanguszków i innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego na podstawie documentów i mapy A. Jabłomowskiego zestawil Bronislaw Gorczak // [Radziwiński Z. L.] Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza x. Ratnenskiego / Opracował Z. L. Radziwiński. – T. I. – Lwów, 1906. – S. 114-115.

² Jabłonowski A. Rewisia zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – T. 6. – Warszawa, 1877. – S. 20.

³ Semkowicz W. Łosk i wygaśnięcie Korybutowiczów // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie, 1926. – № 7. – S. 197.

⁴ Długosz J. Sanguszko Roman Damian // Polski słownik biograficzny. – T. 34/4. – Z. 143. – Wrocław, 1993. – S. 507-509.

⁵ [Radziwiński Z. L.] Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza x. Ratnenskiego. – T. I. – Lwów, 1906. – S. 2-3.

⁶ Paprocki B. Gniazdo cnoty : zkąd herby rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt y Panow początek swoy mają. – Kraków, 1578. – P. 1142.

⁷ Летопись по Воскресенскому списку / Подготовлена к изданию Я. И. Бередниковым и А. Ф. Бычковым. Под ред. А. С. Норова // Полное собрание русских летописей [далі – ПСРЛ] – Т. VII. – СПб, 1856. – С. 256.

⁸ Gorczak B. Początki rodu XX. Sanguszków // Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – S. 41-42.

⁹ Kojalowicz-Wijuk W. Herbarz Rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany COMPENDIUM O Klejnotach albo Herbach ktorych Familie Stanu Rycerskiego W Prowincyach Wielkiego Xięstwa Litweskiego Zazywaja // Herold Polski. – Kraków, 1897. – S. 11.

¹⁰ Субботник или помяник Супральского монастыря // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 9. – Вильна, 1878. – С. 457.

¹¹ Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur. – T. 3. – Cracowiae, 1645. – P. 81.

¹² Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. T. 4 // *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*. – T. 3. – Lib. X. – Cracoviae, 1868. – S. 379.

¹³ [Голубев С. Т.] Древний помянник Киево-Печерской лавры кін. 15 – нач. 16 вв. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца [далі – ЧИОНЛ]. – Т. 6. – Приложение. – К., 1892. – С. 23

¹⁴ Kozicki D. W sprawie rodowodu xx. Sanguszków // *Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki*. – Lwów, 1901. – S. 112-115.

¹⁵ Susza J. Phoenix redivivus, albo obraz starożytny chełmskiej Panny u Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł ożyły. – Zamość, 1684. – S. 55-56. (Цит. за: Баран О. Холмський пом'яник. (за текстом збірника Лева Кишки) // *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 197.)

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 413. – Арк. 284 (Цит. за: Баран О. Холмський пом'яник (за текстом збірника Лева Кишки)... – С. 197.)

¹⁷ Баран О. Холмський пом'яник. (за текстом збірника Лева Кишки)... – С. 199.

¹⁸ [Bielski M.] Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joahima Bielskiego, syna jego, wydana. – Kraków, 1597. – P. 257.

¹⁹ Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. VIII.

²⁰ Ibidem. – S. 292-300.

²¹ Boniecki A. Herbarz polski. – T. 3. – Warszawa, 1900. – S. 321.

²² Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europeyskiej. – Ks. III. – Krakow, 1611. – S. 11-12.

²³ Księcia Eustachego Sanguski Pamiętnik 1786 – 1815. Proby muzy /Wyd. J. Szujski. – Krakow, 1876. – S. III-V.

²⁴ Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 117-132.

²⁵ Вихованець В. Гербова загадка кн. Сангушка // *Науково-інформаційний зб. ЛДІКЗ “Старий Луцьк” / Мат. наук. конф. “Любартівські читання” (25 – 26 березня 2010 р., присвяченої 25-річчю заповідника)*. – Вип. VI. – Луцьк, 2010. – С. 77-110.

²⁶ [Danilowicz J.] Skarbec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów służących. – T. 2. – Wilno, 1862. – С. 154. – № 1677.

²⁷ Однороженко О. Князівська геральдика Волині... – С. 118.

²⁸ Там само. – С. 120.

²⁹ [Radziwiński Z. L.] Monografia xx. Sanguszków... – T. I. – S. 122, 130, 226-227.

³⁰ Stadnicki K. Synowie Gedymina. – T. II. (Lubart xiąże Wołyński). – Lwów, 1853. – S. 269.

³¹ Archivum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie [Далі Archivum XX Sanguszków]. – T. 3. – Lwów, 1890. – № 13. – S. 9-11.

³² Wolff J. Książowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Kraków, 1895. – S. 422; Jęgoż. Rod Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego: “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut” i “Bracia Władysława Jagietły”. – Krakow, 1886. – S. 119-123.

³³ Archivum XX Sanguszków. – T. 1-7. – Lwów, 1887-1910.

³⁴ Чайківський Й. Рецензія на публікації: Акты Литовские метрики / Собрал проф. Ф. И. Леонтович. – Т. 1. – Вып. 1: 1413-1498 гг.; Вып. 2: 1499-1507. – 169+200+LV с. – Варшава, 1896-1897. – Archivum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane przez B. Gorczaka – T. V: 1513 – 1547. – Lwów, 1897. – XXXI+456+CXVI s. // *Записки НТШ*. – Т. XXXVII. – Кн. V. – Львів, 1900. – С. 17.

³⁵ Сушко О. Рецензія на публікацію: Gorczak B. Katalog rękopisów archiwum X. X. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902. – 488 s. // Записки НТШ. – Т. LV. – Кн. V. – Львів, 1903. – С. 19.

Лонгинов А. Князь Фёдор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с Угорским королевским домом. – Вильно, 1893. – С. 1-37.

³⁶ Gorczak B. Katalog rękopisów archiwum X. X. Sanguszków w Sławucie – Sławuta, 1902. – 488 s.

³⁷ Сушко О. Рецензія на публікацію: Gorczak B. Katalog rękopisów... // Записки НТШ. – Т. LV. – Кн. V. – Львів, 1903. – С. 20, 22.

³⁸ Лонгинов А. Князь Фёдор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с Угорским королевским домом. – Вильно, 1893. – С. 1-37.

³⁹ Там само... – С. 3-5.

⁴⁰ Иванов П. Несколько слов по поводу сочинения А. Лонгинова “Князь Федор-Любарт Ольгердович” // ЧИОНЛ. – Киев, 1894. – Т. 8. – С. 23-35.

⁴¹ Там само. – С. 24-26.

⁴² Gorczak B. Rodowód ks. Sanguszków. – Sławuta, 1899. – 369 s.

⁴³ Radziwiński Z. Wstępne słowo do monografii ks. Fedora Olgierdowicza Ratnenskiego i jego potomków // Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – S. 1-31.

⁴⁴ Radziwiński Z. Wstępne słowo... – S. 10.

⁴⁵ Archiwum XX Sanguszków. – Т. 1. – № III. – Lwów, 1886. – S. 2-3; № VIII. – S. 8.

⁴⁶ Radziwiński Z. Wstępne słowo... – S. 2-3.

⁴⁷ Ibidem. – S. 99.

⁴⁸ Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. // Źródła dziejowe. – Т. 5. – Warszawa, 1877. – S. 151.

⁴⁹ Kozicki D. W sprawie rodowodu xx. Sanguszków // Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – S. 57-126.

⁵⁰ Kozicki D. W sprawie rodowodu xx. Sanguszków. – S. 118-123.

⁵¹ Ibidem. – S. 123-126.

⁵² Gorczak B. Początki rodu XX. Sanguszków // Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – S. 35-55.

⁵³ [Голубев С. Т.] Древний помянник Киево-Печерской лавры... – С. 11.

⁵⁴ Archiwum XX Sanguszków. – Т. 3. – № 13. – S. 9-11.

⁵⁵ Ibidem. – Т. 3. – № 354. – S. 337-339.

⁵⁶ Список Биховця. Западнорусские летописи // ПСРЛ. – Т. 17. – СПб., 1907. – 501 ст., 42 ряд.

⁵⁷ Radziwiński Z. Odpowiedź ks. D. Kozickiemu w sprawie Rodowodu xx. Sanguszków. – Lwów, 1901. – 28 s.

⁵⁸ Kozicki D. Jeszcze raz w sprawie rodowodu xx. Sanguszków. – Kraków, 1902. – 216 s.

⁵⁹ Radziwiński Z. W sprawie Rodowodu xx. Sanguszków (powna odpowiedź). – Lwów, 1902. – 28 s.

⁶⁰ Wilczyński O. Sprawa początków rodu XX. Sanguszków / Opracowali: Z. Radziwiński, B. Gorczak, D. Kozicki. – Kraków, 1902. – 168 s.

⁶¹ Radziwiński Z. Odpowiedź O. Wilczyńskiemu na jego uwagi w sprawie Rodowodu xx. Sanguszków. – Lwów, 1902. – 31 s.

⁶² Застирець Й. Рецензія на публікації: Gorczak B. Rodowód ks. Sanguszków. – Sławuta, 1899. – 1s.; Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – 126 s. + 1s.; Radziwiński Z. Odpowiedź ks. D. Kozickiemu w sprawie Rodowodu xx.

Sanguszków. – Lwów, 1901. – 28 s. + 8s. // Записки НТШ. – Т. LVI. – Кн. VI. – Львів, 1903. – С. 16.

⁶³ [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków... – Т. I. – Lwów, 1906. – S. 147-179.

⁶⁴ Kozicki D. W sprawie rodowodu xx. Sanguszków... – S. 58-61.

⁶⁵ [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków... – Т. I. – Lwów, 1906. – 567 s.; Т. 2. – Lwów, 1910. – 489 s.; Т. 3. – Lwów, 1906. – 512 s.

⁶⁶ ЛНБУ ВР. – Ф. 91. (Радзимінських) – Спр. 85/I-2; Спр. 209/ IV.4.; Спр.211/1-6.

⁶⁷ [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków... – Т. I. – Lwów, 1906. – S. 1-50.

⁶⁸ Ibidem. – S. VII-VIII.

⁶⁹ [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków... – Т. I. – Lwów, 1906. – S. 1-3.

⁷⁰ Грушевський М. Рецензія на публікацію: [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków. – Т. I. – Lwów, 1906. – 567 s. // Записки НТШ. – Т. LXXIX. – Кн. V. – Львів, 1907. – С. 216.

⁷¹ ЛНБУ ВР. – Ф. 91. (Радзимінських) – Спр. 210. I-2. – Арк. 234-302.

⁷² Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // Записки Чину св.Василя Великого. – Т. 2. – Жовква, 1926. – С. 91-93.

⁷³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego [дали – AGZ]. – Т. XIV. – Lwów, 1889. – № 2224. – S. 286-287; [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków... – Т. I. – Lwów, 1906. – S. 17, 49.

⁷⁴ [Radziwiński Z.] Monografia xx. Sanguszków... – Т. I. – Lwów, 1906. – S. 18-19.

⁷⁵ ЛНБУ ВР. – Ф. 77 (АСП). – Спр. 226. – С. 1-3.

⁷⁶ Петрушевич А. Исторические известия древней Архимандрии чину св. Василия В. в селе Уневе, округа Золочевского, 1849. – ЛНБУ ВР. – Ф. 77. (АСП). – Спр. 792. – П. 74. – 30 арк.

⁷⁷ Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418 – 1434 / Wydał I. Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś // Zbiór dokumentów małopolskich – Cz. VII. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1975. – № 1997. – S. 204-205.

⁷⁸ ЛНБУ ВР. – Ф. 77 (АСП). – Спр. 266. – С. 1-3. (Цит. за Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Лавра. – Львів, 1998. – № 2. – С. 51).

⁷⁹ Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича / І. Мицько // Лавра. – Львів, 1998. – № 2. – С. 51-53.

⁸⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти – Біла Церква, 2006. – С. 678-684.

⁸¹ Dworzaczek W. Genealogia / W. Dworzaczek. – Warszawa, 1959. – Tabl. 16. – S. 173; Wdowiszewski Z. Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce. – Kraków, 2005. – S. 38; Bańburski K. Początki rodu książąt Sanguszków herbu Pogoń Litewska // Wokół Sanguszków: dzieje, sztuka, kultura : materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej, 29 – 30 czerwca 2006, Ratusz, Muzeum Okręgowe w Tarnowie / Red. nauk. Józef Skrabski, Barbara Bułdys. – Tarnów, 2007. – S. 29-31.

⁸² Sanguszko // PSB – Т. 34/3. – Z. 142. – S. 462-464.

⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993. – С. 235-236, 515-516.

⁸⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). – К., 2008. – С. 294-296.

⁸⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 678-684; Мицько І. Монастирські пом'яники... – С. 51-53.

⁸⁶ Archiwum XX Sanguszków... – Т. 3. – Lwów, 1890. – № 13. – S. 9-11.

⁸⁷ Ibidem. – Т. 3. – № 13. – S. 10.

⁸⁸ Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – S. 62.

⁸⁹ Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Kraków, 1895. – S. 422.

⁹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 55. – Застирець Осип. Родоводи князів Сангушків. – Арк. 23.

⁹¹ Górczyński S. Arystokracja polska w Galicji: studium heraldyczno-genealogiczne – Warszawa, 2009. – S. 122-125, 330-331.

ДОКУМЕНТИ

Два листи князя Романа Даміана Сангушка до Зигмунта Люби Радзимінського

Почерк дуже чіткий, розбірливий, акуратний. Однак, як слушно зауважила Наталя Черкаська, стиль письма князя Романа Сангушка вирізнявся деякими орфографічними особливостями, зокрема написання у кінці слів сполучення -уа замість -ја (instrukcyа); відсутністю діакритичних знаків у таких словах, як narodowość; написанням частки nie разом з наступним дієсловом (niemożemy)¹. У опублікованих нижче листах усі ці особливості виправлені за сучасним правописом.

Документ № 1.

Sławuta, dn. 20 Kwietnia (3 Maja)

Kochany Panie Zyguncie!

Dawno niepisałem do Pana i dawno nie miałem listu od Pana – ostatni list Pański był z 4 Kwietnia na Święta Wielkanocne, za który podziękowałem telegramma – jesiłscę nie myślę – a przedostatni z 29 Lutego, i nie jestem pewny czym W. Panu podziękował za dar dwunastu (12) dokumentów z Pańskiego Archiwu dla naszego Sławuckiego Archiwu, o którym mi Pan w nim donosisz, jeśli tak się stało, to proszę miło zapomnienie wybaczyć, które pragnę naprawić wyrazami podziękii, choć one dzisiaj wielce spóźnione przychodzą.

Pan Górczak przedstawił mi sprawozdanie swych czynności za miesiąc Marzec: niejest mo zbyt jasne – ale donosi mi, że jest 57 tek włożonych: tyle ich narachowałem w jednej szafie, 10^{set}. Włożył je Górczak, niew jednym miesiącu – i jest ich daleko więcej, bo kilka szaf pełnych; także ułożone w porzątku one niesą – chyba tylko pliki w nich zawarte. Ale się skarży że ma dużo roboty z wyciągami z dokumentów, które dla Pana robi, a które często Panu nie wystarczają, i musi Panu kopie wysyłać dosłowne potrzebnych documentów, za co żona i córka jego osobne otrzymują wynagrodzenie. Przy tem wieczne wymagania i utuskiwania – czemu głównie winna żona, która musi mieć fortepian i gramofon wspaniały.

W jesieni przeszłej wysłałeś W Pan kilka exemplarzy naszej monografii (zdaje się ostatnio wydanej Części I tomu II) do kopii mianowicie hrafine Uwarow, Bibliotece Cesarskiej w Petersburgu, Nestor w Kijowie etc. Wcale, niewiem, czy te książki doszły do adresów swoich – bo podziękowania nie odebrałem od nikogo; może Pan wiesz – prosiłbym zakomunikować mi Swe o tej posytcie wiadomości.

Chciałbym robotam archiwalnym, t. j. katalogowaniu Archiwu, i wydawnictwu monografii a szuegulnie [авт. szczególnie] Katalogu, nadać nieco szybsze tempo. Myślałem zwolnić Górczaka z wszelkiej pomocy W Panu w wydawnictwie monografii, a zostawując jemu tylko dokończenie katalogu Archiwu, żeby on był gotów jeszue przed zima – co jest całkiem możebna, trzymając się instrukcyi danej przeze mnie dr. 11 Lipca 1911 r. Ale on zanađto powolny, i nieskończy

katalog w XX wieku tak jak go nieskończył w XIX. Umysliłem więc weswac do tej czynności p. Pielucha, którego poznałem w Rosi w hr. Stefana Potockiego temu trzy lata, a który jest obecnie w Krakowie. On ma doświadczenie w tej pracy, i robi prędko. Prosiłbym Pana napisać do niego, proponując mu podjęcie tego zadania, i zapytując go ile by żądał za jej wykonanie. Zadanie to jest tak uproszzone i przygotowane, że proponują mu wynagrodzenie miesięczne, przekonany że je przed zimą skończy, bo w ziemie Archiwum się nie opala dla bezpieczeństwa, choć bardzo możliwym jest jego opalenie, przynajmniej wchodowego pokoju. Zresztą może tu przyjechać, poznać pracą która bym chciał mu powierzyć, a podług tego oznaczyć wynagrodzenie, jakiego wymaga, a które niewątpliwie bym też przyjął.

Z 21 Szaf w Archiwie, jest zapisanych w katalogu 8 – a 13niezapisanych; zapisanych 4 Szafy rękopisów, pergaminów 1 szafa, dokumentów 3; w wielkiej Xiędzę nie wszystkie są – nawet nie jestem pewny, czy wszystkie są w pudełkach z kartkami, których jest 37. Dbam głównie o zapisy w Xiędze wielkiej, bo kartkę rozdierając z pudełka katalogowego, znika wszelki ślad, że kiedyś odnośny papier znajdował się w Archiwum i zaginął. Gorczak w razie układu z Pieluchem pomagał by wydawnictwu Monografii dostarczając Panu kopie żądane (bo wyciągi robic nie umie) sporządzając indexa i wydawałby dalej “Archiwum Sławuckie” – a potem katalog Archiwum skończony przez p. Pielucha. Nic by na tem nie stracił, tylko ja bym więcej na Archiwumłożył. Kończę przyjaźnem pozdrowieniem W Pana, Jego małżonki i Rodziny.

[Підпис Романа Сангушка]

Джерело: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів(далі – ЛНБУ ВР) – Ф. 91. (Радзими́нських). – Спр. 210. I-2. – А. 31-32.

Документ № 2

Sławuta, dn. 29 Kwietnia (11 Maja)

Kochany Panie Zygmuncie!

Niewiem i ja dla czego list mój z 3 Maja doszedł Pana dopiero 9 t. j. szóstego dnia. Kiedy Pański list przedwczoraj 9go pisany był już w mojem ręku dziś rano 11go . Wszakże wniosek, jaki Pan wyprowadzasz z tego, że w liście moim zajmuję drobiazgowo czynnościami w Archiwze naszym, a wzięs [авт. dziś] mam się lepiej – jest niestety mylny, bo przeciwnie wczoraj tak mi było nie dobrze, że musiałem wyjść z Zarządu Głównego a dziś rano w łóżku odebrałem i odczytałem list Pański.

Z upragnieniem oczekuję przyjazdu Pana do Sławyty i Jego projektu uproszenia planu monografii, w celu przyspieszenia jej nietylko nie obniży jej historycznej wartosci, a przeciwnie podniesie ją bo zbytne powtarzanie małoważnych szczegółów czyni ją niezrozumiałą, szegulnie w opisie wojny Litwy z Wielkim Xięciem Iwanem Groźnym.

Adresu p. Piołucha, ani imienia, ani drugiego nazwiska (bo ma drugie, o brzmieniu więcej szlachackiem) nieznam i proszę wierzyć, że nie jestem dość roztrzepanym, by Pana prosić do niego pisać niedając Mu jego adresu, gdybym go miał. Dostać zaś jego adres łatwiej we Lwowie, jak mnie tu. Dość będzie Panu zapytać o to w redakcyi Miesięcznika Heraldycznego we Lwowie. Dziś tak ze przepatrzyłem w tym Miesięczniku za Marzec i Kwiecień 6 1912 r. odpowiedź Xcia Józefa Puzyny na krytykę Pańska jego artykułu. Zawsze wważałem, i zdajem się, iż to jest opinia ogólna historyków, zgodna z rzeczywistością Xiążąt Ostrogskich za Rurykowiczów, nie za Geduminowiczów. Moga nawet zacytować Panu dowód, że taka była opinia samych Xiążąt z Ostroga Zasławskich: na zewnętrznej scianie kaplicy grobowej kosciola farnego w Zasławiu Sw. Jana, fundowanego przez Xcia Janusza z Ostroga Zasławskiwo roku 1599 – z której Krywonos ciała Zasławskich wyrycił za Chmielnickiego czasów, jest herb jego żony, Xieźnicki Sanguszko.

To są dwie tarcze z koronami Xiążęcemi obie podzielone, na dwie połowy; Xieźny, na połowie Pogoń nasza Litewska, a na drugiej, Orzel dwugłowy Cesarstwa, Wschódniego, Babki jej Xieźny Hanny Despotówny, matki Xcia Romana Hetmana – Xiecia, na jednej połowie, herb Ostrogskich, na drugiej Sw. Juryi Rurykowiczów. Mamy, też, mówi mi Gorczak, w Archiwze, genealogię Ostrogskich z XVIII wieku, wykazującą też ich pochodzenie od Riuryka.

Gorczak niewie gdzie jest obecnie Piołuch, którego drugie nazwisko jest Kublicki. Gdy byś Pan się zapytał p. Żmigrodzkiego, archiwisty w Suchy hrabiego Władysława Branickiego, to on z pewnością będzie wiedział nawet móge by go zapytać, czy na to lato podjął by się p. Pieluch roboty w naszym Archiwie. Jeżeli odpowiedź p. Pielucha będąca twierdzącą, wtedy warto abyś sie pan, z nim widział i warunki jego przyjazdu tutaj umówił. Najlepiej by było, abyscie Panowze razem tu byli. Umówić się z nim proszę wynagrodzenia za przyjazd, na wypadek nie dojsca do podjęcia tej pracy archiwalnej, i miesięczne aż do ukończenia Katalogu archiwu.

Polecilem Gorczakowi napisać do Marcina Grabikowskiego w Podhorcach, aby W Panu przysłał kopie recopisów pocztowych, jakie otrzymał wysyłając do Rosji te exemplarze Monografii. Mając je, bardzo bym W Pana prosił napisać do adresatów zapytując czy otrzymali wysłane im Xiążki.

Kończę zasyłając W Panu i Jego familii najprzyjazniejsza wyrazy szacunku i życzliwości.

[Підпис Романа Сангушка]

Джерело: ЛНБВ ВР. – Ф. 91. (Радзимінських). – Спр. 210. I-2. – Ф. 29-30.

¹ Черкаська Н. Листи князя Романа Даміана Сангушко, останнього власника славутського маєтку з родових фондів ЦДІАК України // Славута і Славутчина : минуле і сучасне. – Славута, 2003. – С. 26-37.

Іванна Папа.

Дискусії навколо походження князівського роду Сангушків як початковий етап “генеалогічної війни”.

У статті розглянуто хід наукових дискусій наприкінці XIX – на початку XX ст. про походження княжого роду Сангушків. Ці дискусії були початковим етапом “генеалогічної війни” – гострої суперечки про приналежність княжих родів до Гедиміновичів (зокрема, гілки Ольгердовичів). Розглянуто аргументи дискутантів “за” і “проти” та показано реакцію науковців на появу дискусійних публікацій. Уперше опубліковано два листи князя Романа Даміана Сангушка, які стосуються згаданих наукових дискусій.

Ivanna Papa.

Discussions about the origin of the noble family Sangushko as the initial stage of “genealogical war”.

The article reviews the progress of scholar debate in the late XIX and early XX century about the origin of the noble family Sangushko. These discussions were the starting point of “the genealogy war” – a sharp debate about the ownership of noble families to Gediminids (including branches of Algirdas). We try to present the arguments of discussants and show the reaction of scholars to the emergence of controversial publications. Two letters of Dux Roman Damian Sangushko relating to this scholar discussion firstly published in the article.

РЕІНВЕНТАЦІЯ МОНАСТИРСЬКИХ, ПАРАФІЯЛЬНИХ І ЦЕРКОВНИХ МАЄТКІВ МІСТА ДРОГОБИЧА 1909 РОКУ

У 1904 р. міщани та передміщани Дрогобича подали черговий судовий позов про визначення прав власності церковного, ерекційного та братського майна, яке василіяньський монастир та магістрат незаконним шляхом захопили та розпродують.

Судовий процес був досить затяжним (адже у 1906 описано в пресі про його перебіг, а в 1909 р. укладено виписки із документів), оскільки сили конфліктуючих сторін були нерівними. В обороні інтересів отців-василіян стояв магістрат Дрогобича, тоді як українська громада була розділена у поглядах на оцінку фінансово-майнової діяльності монастиря. Зокрема, активним ініціатором судового позову було братство св. Трійці, однак його не підтримала жодна українська національна організація, хоча у своїх протестах братчики відверто заявляли про змову василіян із євреями та поляками щодо розбазарювання церковного та парафіяльного майна української громади. За таких умов дрогобицьким міщанам довелося тривалий час чекати, коли в Дрогобичі поселиться український адвокат доктор Я. Олесницький. Однак пан Я. Олесницький, вивчивши ситуацію, одразу ж став на бік василіян та магістрату. Він також працював у банку “Народного Дому”, касі “Райффайзена” на Задвірному передмісті, опікувався селянською бурсою та захоронкою. Однак цей меценат зовсім не цікавився майновим становищем міських церков, парафій та братства св. Трійці.

Судовий процес із василіянами розпочав ще у 1890 р. суддя Франс Левицький, який водночас був багаторічним головою братства св. Трійці. В той час ігуменом василіяньського монастиря був о. Юліан Немілович (1874 – 1897 рр.), а бургмістром міста – Ксенофонт Охримович (1892 – 1905 рр.), які погодилися при введенні нових поземельних книг заінтабулювати покармелітський монастир разом зі школою на власність міста, а церкву св. Трійці передати у власність василіяньського монастиря. Проте василіяни запротестували проти незаконного захоплення майна парафіяльної церкви св. Трійці, як і інших п'яти передміських дочірніх храмів. За таких умов у 1894 р. за дорученням намісництва, внаслідок скарги пана Левицького та його друзів, реінвентацію привласненого майна провів комісар Дрогобицького староства Бриньковський. Проте, коли о. Немілович залишив посаду ігумена Дрогобицького василіяньського монастиря у зв'язку із приходом реформованих василіян із ігуменом Мелетієм Лончиною (1897 – 1900 рр.), процес реінвентації дещо призупинився. Адже пан Левицький віддав новим василіянам касу братства св. Трійці, а також усі книги та майнові документи. Користуючись певною прихильністю, о. Філяс намагався без судового процесу, мирним шляхом поладити майнові суперечки із братством св. Трійці та парафіянами. Однак пан Левицький знову відкрив судовий процес із тієї причини, що адміністратор парафії о. Мирон Хмільовський почав розпродувати майно братства, а саме братство св. Трійці намагався ліквідувати, створюючи натомість нове товариство “шанувальників Солодкого Серця Ісусового”, яке мало успадкувати все братське майно.

На новому етапі майнових суперечок домагання міщан репрезентував пан Іван Пелчинський, старший офіціал братства, який ніколи не втручався у політику,

а тільки всі сили присвятив для добра церкви та обряду, стаючи на їх захист як голова братства св. Трійці.

У 1904 р. василіяни за допомогою контракту купівлі-продажу продали покармелітський будинок, розташований на parcelі під номером 72, разом із городом на parcelі під номером 1 п. 2 за 30 000 корон. Одразу ж голова братства св. Трійці Іван Пелчинський та його секретар Михайло Гаудяк подали протест до Галицького намісництва у Львові. Відповідно, краєвий виділ рескриптом від 24.03.1903 р. під номером 19.949 ліквідував чинність контракту купівлі-продажу, окружний суд у Самборі наказав василіянам чітко дотримуватися договору від 1813 р., а парафіянам, яких захищав доктор Стахура, відшкодувати витрати на суму 400 гульденів через відсутність законної легітимації для порушення судової справи.

Проте василіяни на цьому не заспокоїлися. Своїми проповідями вороже налаштували парафіян до організаторів судового процесу Івана Пелчинського та Михайла Гаудяка. Адже, за постановами суду, парафіяни змушені були сплати судові витрати. Проте пан Михайло Гаудяк не дав себе образити, скликавши велике віче. Тут він розтлумачив міщанам, що вони не програли судовий процес, адже суд не розібрався у суті справи і, відповідно, не ухвалив ще рішення про те, хто є власником цього майна, – чи парафія, чи магістрат, чи василіяни. Суд відмовився розглядати позов через недостатність легітимації. Тому Михайло Гаудяк запропонував звернутися до Перемишльського єпископа як колятора місцевої парафії, щоб він від свого імені звернувся із судовим позовом проти незаконної діяльності василіянського монастиря щодо розподілу церковного майна. Цю пропозицію й підтримали присутні міщани. Було обрано представництво до перемишльського єпископа та намісника – Іван Пелчинський, Михайло Гаудяк, Михайло Мороз, Микола Кушнір, Василь Низовий.

Перемишльський владика Константин Чехович досить прихильно прийняв представницьку депутацію, розпитуючи про все. Єпископ пообіцяв, що розпорядиться провести реінвентацію майна, щоби повернути належні маєтності парафії, братству та церквам. Потім спрямував представницьку депутацію із тим же клопотанням до намісництва. Вони побували і в крилошанина Стрийського, канцлера Консistorії із проханням про розгляд скарг, які подані на василіян щодо обрядових справ, а саме, що ті, як адміністратори парафії, збирають прибутки з усіх передміських церков, однак ані літургій, ані будь-яких богослужінь не відправляють, як у церквах св. Юра та Воздвиження Чесного Хреста, не зважаючи на те, що парафіяни цього вимагають.

Перемишльський владика дотримав слова і домігся, щоб у 1904 р. намісництво розпорядилося провести реінвентацію всього майна, доручивши Дрогобицькому старості допитати протокольно сторони конфлікту. Парафіяни та братство св. Трійці уповноважило до проведення реінвентації Миколу Куличку, Михайла Гаудяка, Василя Низового, Лева Мороза та висушеного капітана Федора Кузика. Уповноважені запросили собі на допомогу як юридичного консультанта доктора Сьокаля зі Стрия. Він виписав із давніх актів, документів та патентів основні докази й вимоги парафіян та запропонував їх старосту для розгляду реінвентаційних свідчень¹.

У відповідь на цей крок василіяни у змові із міським магістратом різними діями домоглися того, щоб розігнати, розорити морально та матеріально вибраних представників. Передусім постраждав Михайло Гаудяк, на якого було оформлено два судові позови. Перший був поданий священиком Шалайкою, який свідчив перед шкільною адміністрацією, що у 1900 р. бачив пана Гаудяка у промисловій школі в п'яному стані. Другий позов був пов'язаний із бургомістром Владиславом Шайною (1901 – 1905 рр.)

про те, що магістрат не видав дозволу на перебудову будинку панові Гаудяку, який самовільно вдався до реконструкції, незважаючи на зауваження місцевої поліції. Натомість п. Гаудяк погрожував та перешкоджав діям поліції. За такі протиправні дії п. Гаудяк отримав аж три звинувачувальні акти за різними параграфами. Проте, коли суди визнали його безвинність, він притягнув бургомістра Владислава Шайну до судового розгляду в питанні зловживання урядовою владою. Однак суд не допустив свідків для подання доказів позивача, а після допиту поліціантів та віце-бургомістра Янкеля (Якуба) Файерштайна (1901 – 1911 рр.) останній повідомив, що він, через відсутність у місті бургомістра В. Шайни, видавав накази поліції на п. Гаудяка. Спочатку суддя пан Ганінчак приписав панові Гаудяку 14 днів арешту без заміни на грошовий штраф. Проте більш прихильним виявився трибунал у Самборі, що покарання арештом замінив на грошовий штраф у розмірі 140 крейцерів. Відповідно, громада Задвірного передмістя Дрогобича намагалася взяти в кредит 400 крейцерів у касі Райффайзена щоб відкупити п. Гаудяка, однак не отримала його. І тільки польська та єврейська громади міста Дрогобича зібрали необхідні 140 крейцерів та відіслали безімменно п. Гаудяку до Сянока для сплати грошового штрафу.

Не краща доля спіткала й інших членів реінвентаційного комітету. Зокрема, ігумен Меланій Лукавський (1904 – 1905 рр.) зганьбив шанованого міщанина пана Василя Низового. У відповідь той подав судовий позов на ігумена Меланія, який за завдану кривду отримав три дні арешту. Також старанням того ж ігумена дітей Михайла Гаудяка рішенням Галицького намісництва, було позбавлено стипендіального забезпечення із фонду Коссака, наданого братством св. Трійці.

Відчуваючи значні переслідування та утиски, голова братства Іван Пелчинський захворів та на початку 1905 р. помер у м. Кракові. На його місце було обрано о. А. Рудницького, катехита жіночої віділової школи, який колись був “москвофілом”, однак, ставши директором “Народного Дому”, перейшов до “народовців”. Тому він не виступав проти василіян, а навпаки, шукав примирення із ними, адже вони також підтримували українську національну ідею. Із цього факту напрошується припущення про те, що ініціаторами судових процесів були прибічники “москвофільського” руху, тому вони часто скаржилися на те, що їх маніфестації у реінвентаційному процесі не підтримують національно свідомі міщани української громади Дрогобича.

Розпорошивши зусилля братства св. Трійці, василіяни продовжували наполягати на проведенні реінвентації, яка заново розпочалася у лютому 1906 р. під керівництвом дрогобицького старости. На цей процес повернувся Михайло Гаудяк, ревний захисник майнових інтересів братства. Він через хворобу прибув у шестимісячну відпустку на лікування до рідного міста із Сянока. За таких обставин ігумен о. Ігнатій Тисовський звернувся до комісара Несвятовського із проханням відкласти реінвентаційний процес на два тижні, оскільки він не встиг зібрати докази щодо права власності на спірну нерухомість та ще й необхідно буде запросити о. Філяса, за врядування якого все це проходило. Проте М. Гаудяк відмовився від відтермінування, аргументуючи це тим, що не має фінансових можливостей приїздити щотижня до Дрогобича із Сянока. Комісар Несвятовський прийняв рішення не відкладати процесу.

Під час слухання М. Гаудяк, на основі витягів із актів, документів та подання свідків, довів, що василіяни та магістрат самовільно захопили церковне, парафіяльне, братське та громадське майно, яке розпродали та продовжують продавати із втратами не тільки для української громади міста, але й уряду. Побачивши, що наведенні докази не на користь василіянського монастиря, о. І. Тисовський прохав комісара доручити

василіянам упродовж двох тижнів скласти письмову відповідь на основі виписок із актів та протоколів. Комісар задовільнив клопотання о. І. Тисовського, який не наважився самостійно заперечити наведені докази, а тільки за допомогою своїх адвокатів уклав письмову відповідь². Тому запропоноване нами джерело, основу якого складають витяги із різних історичних документів, укладалося саме із метою обґрунтувати право василіян на власність церковного, братського та парафіяльного майна в Дрогобичі.

У письмовій відповіді о. Тисовський визнав, що в інтабуляції ґрунтів, які знаходяться у посіданні отців-василіян, трапилися помилки і то досить особисті, оскільки о. Немілович покаремелітський будинок, у якому проживали монахи, заінтабулював на власність міста Дрогобича. Ці помилки увійшли до інтабуляційних книг із тієї в основному причини, що отці-василіяни, будучи одночасно священиками місцевої греко-католицької парафії, адміністрували разом монастирськими та парафіяльними землями. На практиці це відбувалося однаковою чинником та під одним титулом. Вони не вважали себе за власників, не замислювалися про те, чи назви ґрунтів відповідають правовому титулу власності. Цих ґрунтів різного виду назбиралося досить багато: монастирські, ерекціональні, фундаційні греко-католицьких пробозств св. Трійці, Юра, Різдва Пречистої Діви Марії, Воздвиження Чесного Хреста, Спаса, св. Параскеви. Всіма ґрунтами протягом довгих років управляли отці-василіяни, і ніщо не зумовлювало виникнення правових суперечок. Коли ж визріла необхідність юридичного розподілу ґрунтів відповідно до титулу власності, то адміністратори не були готові до такого поділу, оскільки архівні документи, які б допомогли розв'язати дану проблему, згоріли у 1828 р. під час пожежі василіянського монастиря св. апостолів Петра і Павла³. Так само о. І. Тисовський доводив, що ґрунтові парцелі під номерами 1011, 734, 735, 736, будучи власністю василіянського монастиря, продані о. Кмітю, о. Рудницькому та панові Качмару за 12 000 корон. Монастир користався ними як своєю власністю, і ніхто не висував йому майнових претензій, і тільки братство св. Трійці, домагаючись усунення василіян від адміністрування парафії, вирішило розпочати судовий процес за спірне майно, щоб таким чином осудити діяльність василіян.

У своїй відповіді о. І. Тисовський навіть відважився заявити, що подані докази М. Гаудяка вигадані або ж перекручені, тому потрібно провести їх ґрунтовне вивчення, а поки цього не буде зроблено, монастир не зобов'язаний вдаватися до зміни інтабуляції, а тим більше протестує проти цього.

Ознайомившись із такою відповіддю, М. Гаудяк мав намір подати скаргу на о. І. Тисовського за образу його особи щодо представлення свідчень. Однак ігумен Тисовський відвідав М. Гаудяка, просячи вибачення за свої слова та обіцяючи йому посаду вчителя у головній нормальній школі за умови, що він відмовиться захищати інтереси братства у реінвентаційному процесі. Проте М. Гаудяк відкинув підкуп та поїхав назад до Сянока надалі відбувати свій арешт⁴.

Прагнучи довести свою рацію, віднайти юридичну підтримку для братства св. Трійці у затяжному реінвентаційному процесі, Михайло Гаудяк вирішив оприлюднити документальні свідчення на сторінках тогочасної галицької преси⁵.

¹ Буляр Ц. Іезуито-базильяне и церковное имущество въ Дрогобычѣ // Галичанинъ. – Ч. 252. – 17(30) ноября 1906. – С. 1-2.

² Там само. – Ч. 253. – 18 ноября (1 декабря) 1906. – С. 2.

³ Там само. – Ч. 254. – 19 ноября (2 декабря) 1906. – С. 2.

⁴ Там само. – Ч. 256. – 23 ноября (6 декабря) 1906. – С. 2.

⁵ Гаудякъ М. Дрогобыцкіі церкви и базилянскій грабежъ // Там само. – Ч. 274. – 1906. – С. 2.

ДОКУМЕНТ

1909, жовтень 20. Дрогобич. – Реінвентація монастирських, парафіяльних і церковних маєтків міста Дрогобича

Стр. 1 //

[...]
зі сторони Конвенту ОО. Василян і
адміністрації гр. к. парохії в
Дрогобичи
дотилаче реінвентації маєтків
монастирських, парафіяльних і церковних під зарядом Конвенту ОО. Василян на-
ходячихся
в Дрогобичи.

Дрогобич 20 жовтня 1909

I

Історичні нотатки

В року 1795 було в місті Дрогобичи 6 парохій, іменно:

1. При церкві свв. Тройці, або мійс[ь]ка,
2. при церкві свв. Георгія, на передмістю Завіжнянськім,
3. при церкві Чесного Креста, на Зварицкім,
4. при церкві св. Параскеви (Пятниці) на Завіжнім,
5. при церкві [Рождества] Пречистої Диви М[арії], на передмістю Лішнянськім,
6. при церкві Спаса, на передмістю Задвірнянськім.

Всі ті церкви мали окремих парохів.

В році 1775 дозволило правительство ОО. Василянам, по скасованю монастирків в Дерезичах, Летні і Лішні, основати монастир в Дрогобичи, замінюючи скасовані монастирки на фільварки і на дотацію монастиря Дрогобицького.

В р. 1795 зістали найвищим розпорядженням губернiальним з дня 5 јуніі 1795 № 14.143 всі дрогобицькі парохії сконцентровано в одну під тит[улом] свв. Тройці, інкорпоровані до монастиря ОО. Василян Дрогобицьких, і від сего часу так утворена і інкорпорована парохія (знаходиться) в адміністрації того ж монастиря.

В р. 1797 – 14 месця серпня дістала на публ[ичні] ліцитації стара валячяся церков парохiальна св. Тройці, враз з пляцом, гроші переймив релігійний фонд, а на парохiальну церкву призначило правительство костел покармелітанський, в котрім і до нині парохія існує.

В р. 1890 р. розширено свв. Тройцку церкву добудовано бічних нав, на то магістрат міста даровав 10 000 кор[он].

В р. 1907 – [190]8 – [190]9 церков помальовано і у внутрі прикрашено коштом около 40 000 корон.

Стр. 2 //

(подано датування шести дрогобицьких храмів, без їх назв)

1. первісно деревяна побудована 1612 р. Vide Invent[arium] з 1827 р.
2. поставлена 1656 р. vide Invent[arium] 1827 р.
3. поставлена ок[оло] 1732 vide In[ventarium] 1827 р.
4. поставлена 1806 р. vide In[ventarium] 1827 р.

5. первісна деревяна ок[оло] 1663 Vide Invent[arium] 1827 р., теперішня мур[ована].
 6. первісна побудована ок[оло] 1682 р. Vide Invent[arium] 1827 р., теперішня мурована.
 ad.1. В архіві монастирським не знаходимо акту інкорпоровання парохії.
 О інкорпорації говорять однак інвентарі урядового спорядження.
 Vide allegatum I.
 ad.2. Vide allegatum 2.
 Vide Invent[arium] 1797 року [...]

Стр. 3 //

II

В сім розділі подано виказ всіх посілостей земских – так монастирських, як парохіальних як і церковних – після їх виказу гіпотечного, парцель і теперішньої інтабуляції і в рубриці гра[фи] “уваги” зазначено на підставі документів в архіві монастирським находячихся, нашу опінію дотично поодиноких інтабуляцій.

число виказ гіпотечн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабуляція	уваги
10	1 050	Zad- wog- na	3 241	Будів.-//-	Konwent OO. Bazylianow	not.3 повисших парцель спродав Конвент контрактом з р. 1902 затвердже- ним через В[исоке] Намісництво 29 липня 1902 р. Ч.78.838 парцелі: 1052, 4131, 4130/1, 4130/2, 4129 в об'ємі 4000 квадратних метрів під будову судового будинку в Дрогобичи
	1 051		2 363	-//-		
	1 052		960	-//-		
	1 053		2 385	ріля		
	4 111		23 788	луки		
	4 112		7 736	ріля		
	4 113		22 483	-//-		
	4 114		39 297	луки		
	4 115		878	ріля		
	4 116		49 957	-//-		
	4 117		4 039	луки		
	4 118		16 649	ріля		
	4 119		57 960	луки		
	4 120		8 467	ріля		
	4 121		3 820	-//-		
	4 122		15 300	пасов		
	4 123		468	-//-		
	4 124		255	огород		
	4 125		1 985	-//-		
	4 126		622	лука		
4 127	3 183	огород				
4 128	3 431	-//-				
4 129	7 298	-//-				
4 130/1	277	-//-				
4 130/2	50	-//-				
4 131	338	ріля				
12 523	529	огород				
12 524	374					

Стр. 4 //

Об'єкти в 2 п. 16 *zadworne* парцелі визначені вважаємо неоспоримою власністю монастиря, так як ї їх інтабуляція гласить.

1. Сего ніхто і ніколи дотепер не квестіоновав.

2. Конвент посідає і уживає їх в супокою від часу своєї в Дрогобичи фундації.

3. Записані суть они – хоч під іншими топогр[афічними] числами у всіх інвентарях монастирських від найдавніших часів іменно:

Invent[arium] 1803 p. Ten klasztor ma ogród na morgów 7 pola ornego na preciwko klasztoru przętów 16 na które wychodzi wysiewu korcy 40. стор. 14.

Invent[arium] 1806 klasztor ma 1 ogród na m[orgów] 7. y pole – na wysiewu około 40 orcy tu są i 3 dolinki. стор. 5.

Invent[arium] 1816. Klasztor tutejszy tu w Drohobyczu ma 1 ogród na m[orgów] 7. y pola na wysiewu korcy 40. стор. 13.

Invent[arium] 1827. VI. Abschuft B. стор. 33, 34, 35.

Стр. 5 //

число виказ гіпо- течн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабу- ляція	уваги
16	4 101 4 102 4 103 4 104 4 105 4 106 4 107 4 108 4 109 4 110	Zad- worna	4 047 1 374 11 081 1 780 2 676 2 435 11 042 6 104 1 741 5 244		Konwent ОО. Bazy- lianow w Dro- hobyczu	Парцелі від 4 101 до 4 110 купив монастир на власність контрактного купна з 27 вересня 1849 Дрогобич від сусіда п. Урбановича за ціну 4 800 к[орон]. Vide in tabula
16	4 138 4 139 4 140 4 141 4 142 4 143 4 144 4 145		6 409 3 334 18 109 1 788 30 748 1 219 216 3 654			Парцелі від 4 138 до 4 145 купив монастир на власність контрактного купна з 27 вересня 1899 Дрогобич від сусіда п. Мельника за 8 500 к[орон]

Стр. 6 //

Разом 47 моргів 1 425 квадратних сажнів се як раз відповідає теперішньому обчисленню 48 моргів 357 квадратних сажнів виносячому.

Nota. 1) Грунт сей купив монастир около 1777 р., о тім згадує фасія з року 1782 р.: "...hoc monasterium ... possidet ... fundum, ad monasterium ... cum quibusdam beneficiis (сінокоси) interiectis continentem nise laneum absque quarta ejusdem parte (лан без $\frac{1}{4}$ = 48 м.). стор. 2.

2) Парцелі від 4 101 до 4 110 купив монастир на власність контрактом купна з 27 вересня 1849 Дрогобич від сусіда п. Урбановича за ціну 4 800 к[орон]. Vide in tabula.

3) Парцелі від 4 138 до 4 145 купив монастир на власність контрактом купна з 27 вересня 1899 Дрогобич від сусіда п. Мельника за 8 500 к[орон]. Vide in tabula.

Стр. 7 //

число виказ гіпо- течн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабу- ляція	уваги
60	913	Lisz- nia	597	будов.	Kon-went OO. Vazy- lianów w Droho- byczu	Парцелі з вик. гіп. ту подані від 3 106 до 3 121 і 913 продав кон- вент контрактом про- дажи з 27 вересня 1899 Дрогобич п[анам] Кар- ролеви Арвай і Зеславі з Гарляндерів Арвай за ціну 12 000 К[орон] і ужив їх на закупно парцелі Стрийської в увазі 2. 3. Зазначених
Dro-	3 106			огород		
ho-	3 107			-//-		
bycz	3 108			лука		
Lisz-	3 109			пасов.		
niań- skie	3 110			ріля		
16	3 111			лука		
	3 112			-//-		
	3 113			ріля		
	3 114			лука		
	3 115	ріля				
	3 116	-//-				
	3 117	-//-				
	3 118	-//-				
	3 119	450	лука			
	3 120	2 856	ріля			
	3 121	6 380	лука			
59	757	Lisz- nia	1 111	церков		

Разом – 5. 8728 або 10 моргів ½

Стр. 8 //

Парцелі повисші становили безусловну і неоспориму власність Конвенту. Они прийшли Конвентови з даровизни зділаних через Ктиторів п[анів] Турецких, о чім говорить фассія з 1782 р.: "... Monasterium possidet ... fundum continentem in se quartum partem lanei, inscriptam pro obligationibus perpetuis annolium persotrendis ab anno 1760 per dominos Turecki monasterio quondam Lisznianensi, situm in suburbio Drohobycz ...".

Грунт той вписано яко власність монастиря in libro Domin t.I p.78. Conventus Basilianorum Drohobycensium possidet jure proprietatis quartam partem lanei. Seu quatuor virgeos agri aratilis ab antiquis ut rideatur tomo I contra suum p. 189 I 190 positus n[ume]ro 133 an[no] 1812. Vide Extractus tabulani, allegatum 3.

На сім ґрунті силою контракту найму з 21.02.1812 mit dem R. R. Stryez Wegmauth oberamte, построено Wegmauthhaus на власність.

Vide акта контракту найму – інвентарі і процесові акти – архів монаст[ирський] Ч. 28, 33, 70, 183 – alleg[at]um 3.

О домину закупленім на власність vide Inventar[ium] з 1846, стор. 176 "dworek murowany (161) niegdyś od aerarium przez licytacją kupiony na przedmieściu liszniańskim,

gdzie przedtem rogatka była. Przytym dworku jest pole z budynkami folwarcznymi do klasztoru oddawna należące.

Поле і дворек винаймовано в посесии аж до часу продажи Vide численні контракти з Гарляндерами etc. (в архиві).

На тій парцели побудовано церков св. [Рождества] Пречистої [Діви Марії].

Стр. 9 //

число виказ гіпо- течн.	число парцелі	на- зва	об'єм	рід	інтабу- ляція	уваги
60 Dro- ho- bycz Lisz- niań- skie	1 727 1 728 1 729 1 730 1 731 1 732 1 733	Lisz- nia	1 712 23 781 6 781 34 391 7 215 16 120 9 042	лука ріля лука ріля -//- -//- лука	Kon- went OO. Bazy- lianów w Droho- byczu	Парцелі з в[иказом] г[іпотечним] 60 ту вписані від 1727- 1733 уважає Кон- вент залиш[ти] по інтабульовані на своє імя і освідчаєся за переінтабулюванням їх на Гр[еко] Кат[олицьку] Парохію в Дрогобичи – грунт при церкві Рож- дства Преч[истої] Діви Марії

Разом – 100 972

Nota. Еще в р. 1895 під 17 листопада зголосив був тогдішній адміністратор парохії о. Юліян Німилевич Ч[ину] св[ятого] Вас[илия] В[еликого] просьбу до ц. к. Прокуратури Скарбу у Львові о спростованя мильної інтабуляції.

Тую просьбу поновлено письмом з 20 липня 1896. На що ц. к. Прокуратурия почипила перші доходження. В р. 1906 дня 9 марта вніс до ц. к. Староства в Дрогобичи поновне освідчення тутейший заряд парохії просячи о спростованя мильної інтабуляції і додав деяки аргументи.

Стр. 10 //

1. Invent[arium] з 1803 р.: “przy cerkwi N[arodzenia] P[anny] M[arii] na pastewnik na morgów 2 i pola ornego prętów 6, na których wysiać można korcy 25”.

2. Invent[arium] з 1806 р.: “przy cerkwi Narodzenia P[anny] M[arii] na pastewnik na morgów 2 i pole orne na wysiewu korcy 24, gdzie także są 3 dolinki”.

3. Invent[arium] з 1816 р.: “przy cerkwi Narodzenia P[anny] M[arii] na pastewnik na morgów 2 i pole orne na wysiewu korcy 24, gdzie także są 3 dolinki skąd się siano zbiera i górka krzakami zarosła. Pole klasztor puszcza na arendę”.

4. Invent[arium] з 1827 р. VI Abschnilt. C. Feldban crop. 24.

Городь Zahl. Acker

alt neo

1186 1358 15 Ioch – 930 °

Wiescu

1 187 1359 1 Ioch – 650 °

Разом – 16 Ioch 1580 °°

[...]

5. Те саме говорить [...]

6. Те саме говорить Akt wizyty Dekanatu Drohobyckiego p. 1845.: “Uposażenie duszstarownika ... przy cerkwi N[arodzenia] Panny [Marii] znajduje się 15 mor[gów] 930 ° ornego, tudzież 1 m[orgów] 650 ° łaki”. Vide in archivia monast[erium] “Akt wizyty”.

Понеже не підпадає сумнівові, що togr[aficzny] числа 1186 і 1187 відповідають новим 1358 і 1359, а тих об'єм і рід цілком точно відповідають парцелям 1727 – 1733 з вк[азаним] ч[ислом] 60 Lisznia тонеж всі інвентарі від 1803 – 1827 р., опісля і податкові.

7. Викази, як з 1876 р. [...]

акт візити деканальної з 1845 р., а даліше тверджене і всіх парохіян і самого уряду парохіяльного є за тим, що ті парцелі суть власностию Гр[еко] Кат[олицької] парохії при церкві Рождества Пр[ечистої] Д[іви] М[арії] для того вноситься, що би в той спосіб їх переінтабульовати.

Nota. За тим щоби сей ґрунт був фундушом стисло церковним нема жодного правного титулу, а наведені документа тим більше виключають таке твердження.

Стр. 11 //

число виказ гіпо- течн.	число парцелі	на- зва	об'єм	рід	інтабу- ляція	уваги
60 Dro- ho- bycz Lisz- niań- skie	734 735 736	Lisz- nia	1 115 1 499 601	лука огород лука	Kon- went OO. Bazy- lianów Lisznia	Контрактом купна і продажі з д[атою] Дрогобич 9 мая 1902 затверд[женого] через ц. к. Намісництво L. 83271 з 21.07.1902 продав конвент парцелі ті пп. Качмарови, Рудніцкому і Кмітови

[Разом] – 12 215 (2 морги 196 квадратних сажнів).

Nota. Конвент ізь тої гадки, що комплекс парцелі 734-5-6 був безусловною власностию его і на тій підставі продав его за 12 000 к[орон] в р[оці] 1902. Провіливши докладніше архів монастирський, склонюєся конвент за тим, що той комплекс становив ґрунт ерекціональний до церкви сьв Троїці належачий і що проте церковна ціна продажі [по]винна бути вінкульованою на власність гр[еко] кат[олицької] парохії сьв. Троїці в Дрогобичи.

В спорі о реінвентацию ґрунтів внесено було до ц. к. Прокуратури через тут ц. к. Староство, будь то би давним топогр[афічним] числом 605 – 606 мав відповідати ґрунт коло ц. сьв. Параскеви тепер парц[елі] 725-1011-1012 і що таку ідентичність провілив старост[инський] комісар Вуїkowski в доходзнях з 1874 р.

Однак ц. к. Прокуратурия справедливо квестіонує таке індентикованя парцель 725-1 011-1 012 з топогр[афічними] ч[ислами] 605-606, підносячи, що об'єм тих є 2 морги 300 квадратних сажнів, а попередних аж 3 морги 86 квадратних сажнів.

Конвент є тої гадки, що тоті ч[исла] 605-606 відповідають парц[елям] 734-5-6 і в тій опінії вніс до староства в Др[огобичи], щоби оно стануло на сім твердженю.

Стр. 12 //

Парцелі 735-6-7 в об'ємі 2 м[орги] 196 квадратних сажнів записані були в давних метриках під ч[ислами] 605-606 в об'ємі 2 м[орги] 300 квадратних сажнів. Vide: Individualler

a) Grund – Extrag de dtl. 18.06.1820 Basilianer – Oferrgrund der Zwaryczen – Vorstadtefarre St. Piatnica.

Alt neu.

530 – 605 – 1 Flur. – Plac miejscny – 1 morg 500

-//- - 606 – dtto - - - 1400

Summa – 2 morg 300

b) Idem з року 1842 – den 07.06.: Pfarzgruns vid. gr. zun kirche. hlg. Kreuz. (Subrepart № 5)

alt – neu

456 – 525

526 – 602

530 – 605 – 1 Flur. – Plac miejscny – 1 morg 500

-//- - 606 – dtto - - - 1400

Summa – 2 morg 300

c) Idem з р. 23 Ianuariam 1845: Bazyliia ski parochialny grunt Sn. Pietnic:

530 – 605 – Niwa I – 1 morg 500

-//- - 606 1400

Summa – 2 morg 300

d) Теж саме маємо в: [...]

e) Те саме в спровадженій урядови визнанню фасії цім: [...]

g) Ніякий інший ґрунт – спорний не відповідає ні об'ємом ні топографічними числами повише зазначеному ґрунтови, 60 загорода винницка – о котри спір точиться, є певно ідентичною з ч[ислами] топогр[афічними] 338 alt – 391 neu. Як в своїм місци покоряся. Ґрунт те при церкві св[ятої] Пятниці об'ємом своїм (як сказано попередньо) не є рівним з сим ґрунтом, інших же спорних ґрунтів взагалі нема.

ј) з повиших даних приймаючи, що парцелі 735-6-7 відповідають давнім топогр[афічним] числам 605 – 606, легко заключити, що ті парцелі суть [...] так як сея назва повторяється стало з р. 1820 до 1860 в повисших податкових аркушах і фасиях.

Стр. 13 //

число виказ гіпотечн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабуляція	уваги
5 Za- grody miej- skie	580	Za- grody miej- skie	460	будова	Kon-went OO. Bazy- lianów w Droho- byczu	
	587/1		97	город		
	587/2		5 377	-//-		
	588		2 669	лука		
	589		1 784	город		
	590		144	лука		
2 223	256	будова				

Разом – 1.0787 = 1 morg 1 370

Стр. 14 //

а прийнявши даліше, що парцелі ті 734-5-6 носять назву – теш ніхто не перечить – загороди Реміжовскої – можемо вкінці дійти до джерела, з котрого она повстала. В інвентарях з р. 1797 маємо вписану єї в інвентар церкви сьв. Тройці: [...]

h) Те саме нотує парохіальний Inwentar з 1827 р. стор[інка] 10.

Nota. Що до приналежности тої ж загороди до парохії під тит[улом] сьв. Трійці (як хотять Invent[arium] з р. 1797 і Invent[arium] з 1827) не повинно заходити трудність з тої причини, що в (...нім. мов.....) аж висше наведена єї вже на імя сьв. Параскевії, вже то св. Креста, вже то як в фасії з 1850 року без додатку: [...]. Конвент і адміністрация парохії самі, не сумнівалися о єї приналежности до ерекції (внаслідок безпереривного уживаня єї від року 1797) не здавам собі справи о єї оригінальній приналежности, бо ніхто їх о се не питав. Для того приписовала єї вже на одній церкві, вже то другій, вже то третій, правдоподобно з того, що випускали єї в оренду парохіяном з різних ділень міста. Віднайшовши же тепер в інвентарях єї оригінальне походження, сумнів той повинен уступити.

Z[obacz] гіп[отечне число] 5 Zagrody обіймаючий парцелі 580 – 587-8-9-0-2223, був предметом судового процесу о право власности до него узурповане через так зване тут брацтво сьв. Тройці. Суд окружний в Самборі ви роком з 17 мая 1899 Сд. Т. 237 і суд апеляційний у Львові з 2.10.1899 Сд. Т. 237 узнали претенсії “брацтва” до власности сих парцель безпідставними.

Во виду сего полишаясь порішити, чи ті суть власністю конвенту чи парохії.

Процес між брацтвом сьв. Тройці і конвентом о власність до тих парцель мав се добре, що виказуючи безпідставність претенсій брацтва, побудив обі сторони до познакомленя з деякими документами старими, котрі тут пояснимо і доповнимо.

Стр. 15 //

В своїх виводах брацтво утримовало, що

1-о що ті парцелі – звані в комплексі Zagrody winniex – арендовало брацтво вдові Козловецькій в р. 1792 і що до неї відноситься документ з 08.06.1792.

Р. Суд не знайшов в цитованім документі і в відписі предявленім доказу, що документ відноситься до загороди Винницької – а коли би і відносився, то промовляв би за правом власности церкви, а не брацтва.

Invent[arium] з р. 1797 цитований при вик[азу] гіп[отечному] 60 – згадує, що [...].

2-о що до тої загороди винницької тичуться документ витягнений ex liber Fund[atorum] tom. 24., pag. 441 № 343 в котрім суд радзичий признав ту загороду Konfraternii Sw. Trojcy.

Р. Суд узнав документ не ясным, і недостаточним і подібно як виписи – промовляють радше за правом власности парохії св. Тройці.

3-о що брацтво виарендовувало ту загороду і в давних часах, а в пізніших часах [...].

Р. Наведемо документи, що не брацтво але конвент виарендовував ту загороду всегда і чинші побирав. Vide infra.

4-о що брацтво противилося ректорови Качановському – щоби той не ставив домика на тій загороді.

Р. Наведемо докази, що громада Качановському виставила свідоцтво, що сея загорода є парохіяльна. Нашим твердженням є, що парцелі повиші становлять власність ерекціональну парохії гр[еко] к[атолицької] сьв. Тройці. На се наводимо такі докази:

Стр. 16 //

1-о В році 1848 21.12. випускає ректор Качановський контрактово на “вічну аренду” грунт “do konwentu XX Bazylianów Drohobyckich a właściwie do kościoła v. g. S. Trojcy na przedmiesciu miasta Zagrody zwanym, znajdujący się ... z jednego morga у 1035°” Vide contractus – n[умеро] 269. В тім контракті зазначено, що той грунт мав числа топогр[афічні] 338 star[y]. а 391 новий. alleg[atium] 10.

Alleg[atium] 11. О потвер[д]ження того контракту просить ректор Каччиновський Консистирию письмом з 21.01.1842 при чім так пише: [...].

Подібну прозьбу мусів ректор Качановський внести і до Прокур[аторії] Скарбу і до Магістрату Дрогобицького, бо ... днем 16.08.1845 Консистерия покликуючись на письмо прокураторії Скарбу з 22.10.1842 жадає доповнень сь контракту (alleg[atium] 12, 13), а подібно і Магістрат письмо з 20.02.1843 звертая прозьбу і радить не ввічну емфітову але на якийсь протяг часу загороду контрактовати. Вкінци і орендуючий загороду І[в]ан Котик поновляє прозьбу о затвердження контракту письмом з 31.07.1845 до Єпископа в Перемишли, тим разом на 10 літ (alleg[atium] 14).

В тих то актах (з літ 1841 – 1845) стало говоритися о загороді о обемі 1 м[орг] 1025⁰⁰ на загородах лежачій – числом топогр[афічним] 338 стр[арим] 391 нов[им] – зазначений.

2-о Рівночасно вніс ректор Качановський прозьбу до магістрату о позволеня виставити дяківку на тій же загороді (alleg[atium] 15). Тоді магістрат (28.06.1842 р.) зажадав від о. Качановського доводу на се, що той грунт не є магістрацький, ані der Petes Guber., але парохіальний (alleg[atium] 16). О[тець] Качановський на се достарчая “Zaświadczenie” підписане через 25 міщан – сусідів “твердячих” “...że grunt czyli zagroda – będący pierwey smentarzem S. Trojcy a teraz po utworzeniu nowego smentarza uniwersalnego sianożecię ... od ulicy slepej czyli teraz Wicentówka znajdujący się a przepirający aż do drogi przedmiesciem Lisniańskiej plebanii idącej, przy której na tym że gruncie chałupa pod

Стр. 17 //

№ 200 Iacentego Chruniewiczza ... położony, był i jest w niepamiętnych czasów a osobliwie jak nasza pamięć sięga, wzecej jak 40 lat w spokojnym i ciągłym posiadaniu i używaniu Drohobyckiej parochii r[itus] gr[eckiej] cerkwi S. Trojcy, jako jej niezaprzeczona własność...”.

Крім сего занадені були яко документи тоїж справи [...]

46 виказуючий парцелю під ч[ислами] 338 alt. 391 neu. – ogród S. Trojcy 1 Ioch. 1025⁰ яко [...]. А по неже знов Магістрат заквестіоновав – чому Peter Gudz виказуєся на тій же [...] і тому о. Качановський 11.03.1846 доносить: [...]. По сих виясненях магістрат письмом з дня 08.03.1845 каже: [...].

По тім спорі побудовав о. Косак дім, що і дотепер стоїть на квестіонованій Загороді.

Nota. Се ще в дозволі на будову, йому магістрат подав нові числа, а то 187 alt 212 ½ пеу, після є коли акти попередні наводили числа 338 alt 391 neu не противорічить ідентичности тих обох номерків

Стр. 18 //

туж з парцелям в[казаним] гіп[отечним] ч[ислом] 5 ... що правочної яко числа ті за одно були брані. О[тець] Качановський – яко Zaswiadczenia sąsiadów – документує, що smentarz S. Trojcy єсть парохіальною власністю – подають числа 378 / 391 рівнож що всі не є der Pater Eull – дають ті самі числа. А вже ж на тім самім ґрунті ставить о. Качановський і хату [...]. Отже консенс на будову давний з числами 187 / 212 ½ не може відновитися до більшого ґрунту, як до того самого.

Те виходить і з порівнож Grudertragebugen з числами 338 / 391 Subrepart N[umero] 46 з року 1841 “Pfarzezey rit[us] gr[eckij] Iezl Peter Gudz bgrid S. Troycy T. Niwa – 1 morg 1025^{oo} (так само з року 1820 “Basilianes Pfarrgrund der farre Zagrody miejskie”, і з р[оку] 1842 “Pferrgrund r. g. der Sl. Drezaltigrlets skinke gusóviej” 338 / 391 I flur., 1 Ioch 1025° Kl. з другим в році вже 1845 виставленім Струndertragbogen з числами 187 / 212 ½ Smentarz Sw. Trójcy 1-o Niwa zagrody miejskie 1 morg 1009^{oo}.

З повисших даних слідує отже:

а) що ґрунт на загородах міських положений – в обемі після давнього виміру 1 морг 1025^{oo} (або 1 морг 1009^{oo}), назначений в літах від 1820 – до 1845 ч[исел] топ[ографічних] 338 / 391, в році 1845 ч[исел] 187 / 2 та 12 ½ (? може се суть число дому, а не ґрунту), званий “сmentarz Sw. Trójcy” або “Zagroda Winnicka”, був від 40 літ наіменше в посіданю парохії гр[еко] кат[олицької] св. Троїції яко єї незаперечена власність.

в) що на тім ґрунті побудовав о. Качановський в літах по 1845 дімок для Kirchen-diener Rejent.

с) що на нім від улици Лішнянської стояв дім Іасентего Chroniewiczza № 200.

д) що той ґрунт в році 1841 виарендовав парох Іанові Konik.

е) що до року 1826 арендовав его Peter Gudz.

3-о Ходило тепер о доказаня, що то власна реальність 338 / 391 становляча в літах 1826 – 1845 власність гр[еко] кат[олицької] парохії св. Троїції є ідентична з парцелями в[иказу] г[іпотечного] 5 Zagrody.

Стр. 19 //

Доказ на се маємо цілком вичерпуючий переведений через свідків – знавців переслуханих через ц. к. суд повіт[овий] в Дрогобичи в році 1898 і оказії процесу о ту загороду виточеного конвентови через брацтво св. Троїції Іn spesіа свідок Жук Григорий зізнає, що на “загороді винницькій” находився цвинтар – були там 3 гроби і крест, що до року около 1846 – 1848 аж до часу, коли загороду виарендовав судія магістрату Якубовский. Що на тій загороді стояв дім Хруневича (чиншівника), а потім арендовав его Теодор Кобрин, по нім Гринь Кобрин. Від полудневої ж части стояв дімок, де мешкав п[ан] Нечиперович. А в р[оці] 1870 побудов[ав] ректор о[тець] Коритко другий дім і т. д. (alleg[at]um] 19 a, b, c).

Те саме і другі знавці зізнали. Vide acta.

А понеже ніякому сумнівови не підпадає, що прим[іром] п[ан] Нечипирович мешкав в домі Dat. Conscr. N 310 alt 27 neu (від року 1858 до 1863), як се із контракту 30.10.1858 (Vide Vertrag.) видно, а дім той sub Conscr. N 310 / 27 есть той сам, що днесь, що стоїть на парцелі в[казаній] гіп[отечній] 5 ч[ислом] 580, а котрий побудовав о. Качановський в році 1845 (Vide Inventarium з 1846 р.: “...Dworki przez IMK Kaczanowskiego Rektor nabył 4. Dworek nowozbudowany koło P. Prezesa na Wincentowie mieszka Wegmeister, płaci 60 fl., a pół ogroda płaci Iakubowski 4 fl. I podatki”), понеже так само нема сумніву, що в році 1870 отець Коритко ректор поставив той дім, що тепер стоїть на парцелі в[казаній] гіп[отечній] 5 ч[ислом] 2223, проте понад всякий сумнів стоїть твердження, що комплекс парцель в[казаних] гіп[отечних] 5 Zagrody є той самий, що від року 1820 – 1845 знесено Ч[ислами] 335 / 391, що опис загороди тая є тим самим ґрунтом, про котрий наведені під п. 1°, 2° аргументи твердять, що є то Pferrgrund der Hl. Deifellekkoisskirche getoria

4° Aususeis uber das imatrikulirte flackeu maps das cin lepirn das Grizsli gkeit fies befuidlichen Erectional Grundsticka з р[оку] 1842 приписи парохії за туж реальність податок за літа від р[оку] 1827 до 1841 в квоті разом 17 fl. 37 k. Vide n[umero] 1.

5° Ідучи ще даліше, маємо сю загороду зазначену і в поряд: Invent[arium] з р[оку] 1797 n[umero] 61 Zufolge einer urkunde

Стр. 20 //

de oblo 20.04.1779 zoklet Teodor Kobryn aus de Zagroda Winnicka gaunuut piholia 4 fl. Invent[arium] пер. 1827 n[umero] 12 “aus Zagroda Winnicka Teodor Kobryn – judzl Ian Konik” - сторона 7.

Nota. Що Ч[исла] пец 338 / 391 вказують об'єм 1 морг 1 025° сажнів, а комплекс парцель в[казаних] гіп[отечних] ч[исла] 5 вказують об'єм 1 морг 1 340 (чи більше) се може походити або з докладнішого нового поміру, або з відси, що правдоподібно давний виказ не вичислював північної сторони загороди, де стояв дім чиншівника (Teodor Kobryn – Ian Konik – Iacenty Chruniewicz – Ian Konik – etc.), котрий то дім з пляцом в найновіших літах присвоїли собі на власність пізнійші чиншівники.

З даних документів конвент вносить осьвічення, щоби парцелі в[казаного] гіп[отечного] ч[исла] 5 Zagrody заінтабульовати на гр[еко] кат[олицьку] парохію св. Троїці.

Nota 2. Поставлені оба доми суть виключною власністю Конвенту яко такого, побудовані 60 суть коштом Конвенту.

Стр. 21 //

число виказ гіпотечн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабуляція	уваги
192	72				Konwent OO.	
Miasto	1				Bazylianów	
	2				w Drohobyczu	

число виказ гіпотечн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабуляція	уваги
17	1 169	Za-	273	будова	Сг. Кат.	Парцели 5 065
Za-	5 060	dwor-	227	город	probo-	продано під цвин-
dwor-	5 061	na	234	пасов	stwo	тар, а парцелю
na	5 062		4 194		należie	5 066 поділено на
	5 063		263		do	/1/2/3 5 066 / 1
	5 065		169		cerkwi	квадр. metr. (...)
	5 066		16 120		Sw.	Kontrakt Droh.
	5 067		3741		Spasa	02.08.1904 ц.к.
	5 068		62 521		Za-	Nam. L. 144.530
	5 069		3 611		dwor-	з 24.10.1904 ціна
	5 070		9 391		na	160 кор[он].
	12 559		1 223			
	12 560		4 269			
15	1 170	Za-		церков		
Za-		dwor-				
dwor-		na				
na						

Разом – 10.6236

Стр. 22 //

Сей виказ становить Klasztor Pokarmelitański і огород. Силою угоди з 1813 р. відступило його місто Конвентови на удержування школи. В р[оці] 1896 заінтабульовало місто той виказ на себе. В процесі о право власності суд в Самборі, апеляція у Львові і Трибунал у Відни признали его власностию конвенту з обмеженням, яке в часі угоди 1813 було через Конвент прийнято.

Інтабуляції повністю ніхто ніколи не квестіоновав. Парцелі відповідають давним топографічним числам:

1 022 acker 15 Ioch

1 023 wiese 3 Ioch 480

2 878 -//- 30

2 879 -//- 600 $\frac{3}{4}$

Порівняй інвентар парох[іальний] з 1827 і інші.

На тій parcelі стоїть будинок церковний св. Спаса.

Стр. 23 //

число виказ гіпотечн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабуляція	уваги
1	1 636	Słony	147	budowl	Gr. Kat.	З parcelі 9 635 виділено 638° сажнів по ціні 25 к[орон] від сажня під колю Надністрянську Контр[акт] 13.02.1872 (...) разом 647 за 164 fl. 43 k.
Za-	9 622	Sta-	9 218	pasow	probo-	
wiez-	9 623	wek	7 488	-//-	stwo	
na	9624	Za-	14 019	-//-	Sw.	
	9 625	wiez-na	3 133	неуро-	Jura	
	9 626		730	жай	Zawiez-	
	9 627		3 082	-//-	na	
	9 628		1 460	ріля		
	9 629		49 655	лука		
	9 630		3 989	ріля		
	9 631		11 887	-//-		
	9 632		5 514	-//-		
	9 633		230	-//-		
	9 634		34 276	лука		
	9 635		59 212	-//-		
	9 636		4 140	ріля		
	9 637		26 392	лука		
	9 638		2 759	ріля		
	9 639		14 293	-//-		
	9 640		2 309	ріля		
	9 641		2 377	лука		
	9 642		22 224	-//-		
	9 662		784	-//-		
	9 663		1 093	огород		
	12 627		869	пасов		
				ріля		
4	1 637			церков		
Za-						
wiezna						

Разом 28.1260

Стр. 24 //

Інтабуляцій повинної ніхто ніколи не квестіонував. Парцелі відповідають давним топографічним числам:

3 878 acker 39 Ioch 1 262 саж[нів]

2 058 wiese 1 538 $\frac{3}{4}$

2 059 -//- 2 529

2 069 -//- 71 $\frac{1}{8}$

2 064 -//- 1 388

Порівняй Invent[arium] парох[іальний] з 1827 і інші.

На тій parcelі побудована церков сьв. Юра.

Стр. 25 //

число виказ гіпотечн.	число parcelі	назва	об'єм	рід	інтабуляція	уваги
150 Mia- sto	71	Mia- sto	446	Budowl	Cerkiew Sw. Trojcy w Drohob. Miasto	
1 Zwa- rycz	673	Zwa- rycz	2 252	budowl	Fundusz Cerkiew- ny Sw. Krzyża przedm. Zwarycz	
2	674 832 831 830 759	Zwa- rycz	216	budowl pastw. łąka	Fundusz Cerkwi Sw. Krzyża przedm. Zwarycz	п[umerum] domu 20, читаль- ня продано п. Йойкови за 3 000 к. в р. 1903 19.03. враз з парц[елю] 759 в[казаним] гіп[отечним] ч[ислом]. Nota пар[ель] 759 = 81 сажн2 -//- 830 = 493 -//- -//- 831 = 117 -//- -//- 832 = 348 -//- Разом – 1009 -//-

Стр. 26 //

На тій parcelі стоїть побудована церков Чесного Креста.

Parcelі 644, 830, 1. 2, 759 заінтабульовані на “Fundusz Cerkwi Sw. Krzyża”, (з них 830 parcelя і 759 за 3 000 к[орон] п[анові] Йойкови за відом[а] ц. к. Намісн[ицтва].

Квестіонував парцели 830 собі і парохія, і церков Ч[есного] Креста. Парохія уживала сеї парцелі стала яко свій дохід. Дохід же з інших, як і парцелі 759 побирала церков. Через продажу узисканих 3 000 к[орон] завінкульовала Консистерія на “гр[еко] кат[олицьку] церкву в Дрогобичи”. Понеже парц[ель] 759 була узгоджена за ціну 1 100 кор[он], проте належало би з цілої ціни 3 000 к[орон] вилучити 1 100 і ті заінтабульовали на річ: “Fundusz Cerkwi Sw. Krzyża”, прочі же 1 900 к[орон] позіставити яко власність “gr[eco] kat[ołyckoi] parafii przy cerkwi Sw. Krzyża”.

Що до парцелі 830 проданої за 1900 к[орон] парохія на тій підставі приписує собі право власности до него, понеже з него побирала чинші від орендууючих [...]. Документів писаних не знаходить Конвент в архіві ніяких, крім процесу о ту парцелю виточеного нікому Яремі через о[тця] Коритку в 1844 р[оці], Процес однак нічого не висвітвив і скінчився добровольною угодою, на підставі котрої Ярема узнав власність парцелі на користь Конвенту, за се о[тець] Німилович виарендовує дальше ту парцелю Яремі (alleg[atum] 21).

Стр. 27 //

число виказ гіпо- течн.	число парцелі	назва	об'єм	рід	інтабу- ляція	уваги
4	725	Zwa- rycz	137	budow.	Fundusz	дяківна – читальня
Zwa- rycz	1 011 1 012		176 829 554	łąka ogród	Cerkwi Sw. Paraske- wii przedm. Zwarycz	
488	12 295 12 297 12 296 12 298 12 299 12 300	Разом	340 ⁰⁰ 434 1570 475 112 614 2 132 sążn. ⁰	pastw. ogród łąka -//- ogród ogród		Сей комплекс випущений ввічну аренду Гребеням за чин- шом – початково 2 fl. плачених до церкви, присвоїв собі Гребеня і на підставі суду Drohobycz L. 1355 з р. 1900 17 марця, і відозви ц. к. прокур. 24.03.1900 L. 20.893 заінтабульовано право влас- ности до повисшого тіла на річ: 1. Анни Гребені Якубовської, 2. маси спадкової (...) Віктора Гребені по половині
3	723	Zwa- rycz		budow.	Zwa- rycz	Церков св. Параскевії

Стр. 28 //

1-о Парцелі 1 011 і 1 012 уживає від 100 літ неперервано гр[еко] кат[олицького] пароха яко ґрунт ерекціональний.

2-о Invent[arium] з [оку] 1806: “klasztor tutejszy ma ... przy cerkwi Sw. Pietnic ogród na morgów 2, ktorey arenduje P. Metelski za fl. 36”.

3-о Invent[arium] з р[оку] 1816: "...Grunta klasztor tutejszy tu w Drohobyczy ma 3-о przy cerkwi Sw. Pietnickiej jest ogród na morgów 2. Z kąd klasztor siano zbiera..."

4-о Invent[arium] з р[оку] 1827 специфікуючи маєток чисто церковний (fundusz cerkwi) зазначає: "Grund – Wiescu – Gebande (до церкви Св. Пятниці) – Ksina". Отже і ті парцелі 1 011 і 1 012 не були уважані яко "fundusz cerkwi" - але яко ерекціональний ґрунт гр[еко] кат[олицької] парохії.

5-о Подібно "Akt wizyty dekanalnej" з 1845 р. вичислячи маєток окремо церковний фундушевий, а осібно парохіальний, зазначає, що "Cerkiew Sw. Paraskewie gruntów i kapitałów niema".

6-о Що ті парцелі не вичислювано окремо на примір в "Grundertragblogger" - походить з сего, що вони правдоподібно виказувалися спільно з ґрунтами ерекціональними до церкви св. Юра приналежними ("Grunder" з 1872 р.).

З тих причин Конвент [клопочеться] за переінтабулювання парцель 1 011 і 1 012 з вик[азу] гіп[отечного] 4 Zwarucz на "гр[еко] кат[олицьку] парохію при церкві Св. Параскевії".

На тій парцелі побудовано церков Св. Параскевії

Стр. 29-31 //

На підставі повисше сказаного, представляся маєток – окремо монастирський, окремо парохіальний, а окремо чисто церковний, положених в земских посілостях в Дрогобичи, в тім виді:

А. Маєток конвенту оо. Василян

число виказ гіпотечни	число парцелі	об'єм	Інтабуляція	уваги
16 Zadworna	1 050 – 4 131 12 523 – 12 524 4 101 – 4 110		Konwent ОО. Bazylianów w Drohobyczu	Право необмежене
60 Lisznia	4 138 – 4 145 913,3106 – 3 120		-//-	Продано
192 miasto	72 1, 2.		-//-	Право обмеження

В. Маєток гр[еко] к[атолицької] парохії

число виказ гіпотечни	Число парцелі	об'єм	Інтабуляція	уваги
60 Lisznia	1 727 1 734		гр. к. парохія при церкві Рождества П.Д.М.	
60 Lisznia	734-5-6		гр. к. парохія свв. Тройці	Aequivolent 12 000 к.
5 Zagrody	580,587 – 590 2 223		гр. к. парохія свв. Тройці	

РЕІНВЕНТАЦІЯ МОНАСТИРСЬКИХ, ПАРАФІЯЛЬНИХ І ЦЕРКОВНИХ МАЄТКІВ МІСТА...

17 Zadworna	1 169 5 060 – 5 070 12 559 – 12 560		гр. к. парохія при церкві св. Юрія	
1 Zawieźna	1 636 9 622 – 9 642 9 662 – 9 663 12 627		гр. к. парохія при церкві Ч. Креста	
2 Zwarycz	830, 831		гр. к. парохія при церкві св. Параскевії	Продано Aequiretent 1910 k.
4 Zwarycz	1 011. 1 012			

С. Маєток чисто церковний

число виказ гіпотечни	число парцелі	об'єм	Інтабуляція	уваги
59 Lisznia	757		церков Рожд. Преч. Діви М.	
15 Zadworne	1 170		церков св. Спаса	
4 Zawieźne	1 637		церков св. Юра	
150 Miasto	71		церков св. Троїці	
1 Zwarycz	673		церков Ч. Креста	
2 Zwarycz	644, 832, 759		fundusz cerkwi Ч. Креста	
4 Zwarycz	725		fundusz cerkwi Sw. Paraskowi	
3 Zwarycz	723		церков св. Параскевії	
488 Zwarycz	12 245-6-7-8-9-50		припало на Гребенів	

Джерело: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 684. “Протоігуменат монастирів чину Василя Великого у Львові”. – Оп. 1. – Спр. 1467. “Історична довідка про монастир у м. Дрогобичі (1909 р.)”. – Арк. 1-19.

Юрій Стецик.

Реінвентація монастирських, парафіяльних і церковних маєтків міста Дрогобича 1909 року.

У статті публікуються витяги із документів, укладені адміністрацією василіянського монастиря св. Трійці з метою обстоювання своїх майнових прав у відповідь на судовий позов церковного братства св. Трійці. У передмові до публікації документа подано перебіг судових процесів, які розгорнулися між Дрогобицьким василіянським монастирем та громадою міста.

Yuriy Stetsyk.

1909 Reinventatsiya of monasteres, parishes and churches property in the town of Drohobych.

In the paper published excerpts of the documents entered into administration Basilian Monastery. Trinity to uphold their property rights in response to a lawsuit the church of St. Trinity. In the preface to the publication of the document presents the course of litigation which developed between Basilian monastery in Drohobych and the community.

КОРЕСПОНДЕНТИ ІВАНА ФРАНКА ІЗ ТРУСКАВЦЯ

Важливими для дослідження рис творчості й наукової діяльності Івана Франка є віднайдені нами у фонді № 3 Інституту літератури десять листів, які адресувалися вченому із поштової скриньки Трускавця та більше дев'яти десятків кореспонденцій з інших місцевостей, які в контексті прислужилися для цілісного відтворення окремих сюжетів взаємовідносин І. Франка із цими адресатами. В основу дослідження лягли дописи з Трускавця – три листи від Юлії Шнайдер (псевдонім – Уляна Кравченко); по одному від Станіслава Рамулта, Андрія Качали та Северина Борачка; чотири від Онуфрія Пашука.

Першою, хто відсилав свої листи з Трускавця, була учителька за фахом, поетеса за покликанням, творчесь якої розвивалася під впливом Івана Франка – Юлія Шнайдер, більш відома як Уляна Кравченко. Народилася 18 квітня 1860 р. в містечку Миколаєві (тепер районний центр Львівської області) в родині повітового комісара, німця за походженням. Початкову освіту здобула вдома, потім навчалася у Львівській учительській семінарії (1877 – 1881 рр.). Спочатку вчителювала у селах Львівщини, а потім, за протекції Івана Франка, була переведена до Львова. Тут вона зазнала звинувачень у прихильності до фонетичного правопису (на противагу офіційному етимологічному) і в популяризації ідей Івана Франка, через що була звільнена з роботи. Деякий час потому працювала вчителькою в родині поміщика з села Руденки під Львовом, пізніше два роки в селі Лужок Долішній на Дрогобиччині, де і вийшла заміж за місцевого шкільного вчителя. У 1888 – 1920 рр. працювала в селі Солець на Дрогобиччині з невеликими перервами. Померла 31 березня 1947 р. у Перемишлі, де й похована¹.

Перший лист від Уляни Кравченко з Трускавця до Івана Франка датований від 28 липня 1894 р., коли вона працювала у Солецькій школі. Разом з листом учений отримав статтю її чоловіка, яку той просив помістити на шпальгах польськокомовної газети “Kurjer Lwowski”, та кілька її віршів, які мали увійти до часопису “Зоря”². У листі-відповіді І. Франко відписує 4 серпня цього ж року: “Лист Ваш і кореспонденцію Вашого мужа дістав... Щодо Ваших віршів... гарні, хоч трохи занадто етеричні, метафізичні та абстракційні, як уся Ваша поезія... Сли у Вас будуть тепер деякі нові вірші, то пришліть...”³.

Через три дні – 7 серпня 1894 р. – Іван Франко знову отримує листа від Уляни Кравченко з Трускавця, у якому авторка дякує за швидку відповідь та надсилає додаток до попередньої кореспонденції. Далі мова йде про роботу, над якою працює поетеса. В кінці листа вона пише, що надсилає І. Франку вірші для публікації у журналі “Жите і Слово”⁴.

Останній лист, який адресувався І. Франку з Трускавця, він отримав 9 серпня 1894 р. У ньому авторка надає вченому перелік поезій, які вона для нього залишила: “...“Подія” – 5 сонетів, “Титани” – 6 сон[етів], “Куди не глянеш” – 3 сон[ети], “Не завидууй мені” – одна і, мабуть, дрібні фрагменти.”⁵ Завершуючи листа, просить вибачення за те,

що докучає йому своїми листами⁶. Наступні листи до І. Франка від Уляни Кравченко надходили із поштової скриньки Сільця, Бібрки та інших місцевостей Львівщини.

У своїх спогадах про співпрацю з І. Франком Уляна Кравченко розповідає про своє листування з ним. Із мемуарів дізнаємося, що періодом широкого ознайомлення Уляни Кравченко з творчістю І. Франка були 1877 – 1881 рр. – час навчання поетеси у Львівській учительській семінарії. Саме тоді вона “слідила за думами поета”, який писав під псевдонімом “Мирон”⁷. Далі авторка зазначає, що з усієї їхньої спільної епістолярної спадщини збереглася майже половина листів. Початкове листування було довгим за змістом, оскільки відбувалося взаємне пізнання інтересів, покликів, поглядів тощо. У першому листі до Уляни Кравченко І. Франко просить вибачення, що не знайомий з нею особисто, а через розповіді про неї від вчителя Є. Гордієвича та професора Партицького⁸. З цього моменту і започаткувалася між ними співпраця. Зокрема, у наступних листах і аж до останніх відображене захоплення І. Франка творчістю поетеси. Також учений намагається після кожного прочитання її творів надати їй певні поради щодо вибору сюжетної лінії у віршах, їх конструкції та взагалі, надихає її до праці.

У 1885 р. І. Франко відвідує поетесу у Бібрці, де вони разом милувалися тамтешньою природою. Саме тоді письменник порадив поетесі звертати увагу у віршах на опис природи, кажучи: “Ану ж бо, трібуйте – як Вам це вдасться. Звичайно, чим більше в опис внесете свого я, свого власного серця і чуття, тим він буде інтересніший і цікавіший. Заразом це привчить Вас обмежувати крила своєї фантазії, дивитись поетично на речі близькі, видобувати поезію з дійсності, то є, зробить Вас поеткою більше реалістичною, ніж Ви досі могли показатися”⁹. Завершуючи свої спогади, поетеса наголошує: “З гордістю і з радістю згадую про ті хвилини, коли слухала я не тільки письменних рад, але й живого слова з уст великого вчителя, і стала співучасницею його ідейної праці для цілого суспільства...”¹⁰.

Підсумовуючи, зауважимо, що листування між Уляною Кравченко та І. Франком розпочалося із 1883 р. (найпліднішими у листуванні були 1883 – 1884 та 1887 рр.) і тривало з перервами аж до січня 1916 р. Зокрема, сьогодні нам відомі 30 листів Івана Франка¹¹ до Уляни Кравченко та 70 листів¹² від неї до нього.

Цього ж, 1894 р. І. Франко отримує лист від Станіслава Рамулта, датований 8 серпня і висланий з поштової скриньки Турскавця. На жаль, про діяльність автора не маємо інформації, проте із листа видно, що він, очевидно, відпочивав у Турскавці в “купельовому” закладі на віллі “Ковалівка”. Автор пише, що зазнав критики своєї діяльності з боку Н. Рафамса у збірнику статей під назвою “На захист правди”. Знаючи тільки останні публікації І. Франка, автор листа просить ученого надіслати йому наступне: “...потребую конче два чисті зошити, про висилання яких мені Вас прошу. Потрібні мені: 1) останній, тобто найсвіжіший і 2) третій або четвертий в якому знаходиться моя відповідь на рецензію Каровіча”¹³.

Ще один лист із Турскавця І. Франко отримав 17 червня 1901 р. від Андрія Качала. Знаємо, що Андрій Теодорович Качала народився 28 серпня 1830 р. у м. Філеїв (тепер с. Липівка Рогатинського р-ну Івано-Франківської області). За фахом – священник, проте вів активну громадсько-освітню діяльність та був меценатом. Його брат Степан-Володимир Качала був членом-засновником “Просвіти” у 1868 р., Товариства ім. Т. Шевченка (1873 р.), Галицько-Руської матиці, “Руської бесіди”, політичного товариства “Народна рада” (1885 р.), послом (депутатом) Австрійського парламенту (1873 – 1879 рр.) і Галицького сейму (від 1861 р.). Андрій Качала навчався у гімназії у м. Бережани (1839 – 1848 рр.), студював теологію у м. Львові (1848 – 1854 рр.).

Душпастирював у селах Білоголови і Кабарівці Зборівського р-ну, від 1882 р. – в Медині. Головний фундатор будівництва “Руської бурси” у м. Тернопіль (1893 р.), утримував за свій кошт кількох її вихованців, був засновником “Стипендіального фонду ім. А. Качали” при Тернопільській філії “Просвіти”. Давав пожертви на розвиток НТШ та інших українських інституцій. На його кошти у Медині було споруджено школу й читальню “Просвіти”. Помер 1 серпня 1902 р. у с. Медин Підволочиського р-ну¹⁴.

У своєму листі до І. Франка автор пише, що, читаючи газету “Діло” у Трускавці, ознайомився з уміщеною в ній відозвою про видання творів Ю. Федьковича. Далі А. Качала повідомляє: “Знайдеся либонь у мене “Новобраньчик” але не автограф а копія писана рукою [тобто] Євгенія Телиховского. Єст у мене также перевід слези Олекси Заклинського по смерти жени тогож на німецькій язык з рук о[тця] Івана Ливицкого, пароха в Добромірці, коло Збаражи”¹⁵. Після повернення з Трускавця автор обіцяє переслати І. Франку вищезгадані праці, а також радить, щоб учений звернувся до Івана Левицького, оскільки той був у близьких стосунках із Ю. Федьковичем, коли душпастирював у Довгополі на Буковині, і може мати більше відомостей про нього та, можливо, навіть і літературні листи¹⁶.

Варто звернути увагу на листівку-привітання з Трускавця, яку І. Франко отримав за підписом Северина Борачка (поряд із автографом С. Борачка вміщені підписи ще трьох осіб, імена яких не вдалося відчитати) від 12 вересня 1905 р.¹⁷ Про Северина Борачка відомо, що був священиком, став першим настоятелем храму Пресвятої Богородиці у селі Антонівка на Жидачівщині у 1867 р. У 1904 р. разом із священиком із Завадова Остапом Нижанківським вони заснували першу кооперативну молочарню. Відомо, що на канікули в село Антонівку до Северина Борачка приїжджав Іван Франко, який зі старим дяком у крилосі співав утренню чи вечірню службу. Тут, у церкві, вчений знайшов частину Острозької Біблії¹⁸, про яку пізніше написав статтю “Причинок до студій над Острозькою Біблією” у записках НТШ¹⁹.

У цій статті автор показав себе глибоким знавцем історії появи Святого Письма в перекладах церковнослов'янською мовою. Вчений акцентує, що упорядники, яких зібрав князь Костянтин Острозький для укладання першого повного зводу Біблії, зіткнулися з проблемою браку (станом на 1580 р.) низки перекладів поодиноких книг. Позаяк переклади Святого Письма церковнослов'янською мовою виконувалися з грецької мови, то відсутність перекладу так званої третьої книги Ездри була зумовлена тим, що вона не вціліла в грецькій редакції. Тому для вирішення цієї проблеми князь Острозький спровадив із Новгороду копію ряду біблійних книг, перекладених там з латинської мови на замовлення новгородського єпископа Геннадія наприкінці XV ст. Через те, що добрих перекладачів із латинської мови в Новгороді не було, укладачі Острозької Біблії “мусли скрізь поправляти той текст, порівнюючи його де з грецьким, а де з латинським”²⁰.

Проаналізувавши текст рукопису і друку, І. Франко відзначив, що в рукописі вжито давніші і, в основному, правильніші форми церковнослов'янської мови, ніж у друкованому тексті. Вчений доходить висновку, що “копія роблена не механічно, а з певною ідеєю sui generis”²². Далі вчений, взявши за основу найкращі переклади текстів, – латинський (Фабриція) та німецький (Гуккеля), показує недбальство острозького редакційного колективу при перекладі третьої книги Ездри й редакторські та перекладацькі помилки, які там допущені²³.

Окрім листа з Трускавця, знаємо ще про існування трьох ранішніх листів від Северина Борачка до І. Франка. У листівці від 22 листопада 1904 р. С. Борачок запрошує

І. Франка до себе на празник²⁴. У наступному листі він зазиває вченого приїхати на вечорниці в честь пам'яті Т. Г. Шевченка, які мають відбутися 4 березня 1905 р., для виголошення промови про діяльність незабутнього Кобзаря. С. Борачок просить повідомити заздалегідь про приїзд (у п'ятницю), щоб він зміг вислати по нього коней²⁵. Ще одну кореспонденцію (записку на візитній картці) І. Франко отримав від отця Северина, мабуть, того ж року, де написано: “Дороженькі! Будьте так добрі і зробіть що можете з Д[октор]ом Грушевським, щоби П. Федак прослідований учитель [і] чесний патріот і добрий робітник міг дістати місце яке в Товаристві Шевченка. На загальні збори приїду і особисто Вас попрошу. Решту він сам особисто Вам розкаже...”²⁶.

Про перебування І. Франка у С. Борачка розповідає у своїх спогадах Григорій Величко: “Пам'ятаю, раз намовив мене Франко до спільної подорожі на село до нашого спільного знайомого, панотця Бурячка Северина в Яйківцях²⁷, Жидачівського повіту, на південь від Дністра. Переночувавши в гостинному домі Бурячка, ми вибралися рано на рибу. В Яйківцях є мала річка, і Франко забрався одразу ловити рибу; він не розбирався дуже, а тільки скинув чоботи й поліз одягнений у воду по рибу, а я був на березі з кошиком і збирав ту, що йому пощастило спіймати”²⁸. Про відвідини родини С. Борачка родиною Франків згадує у своїх мемуарах дочка вченого Ганна, де звертає увагу на те, що Франки виїжджали на відпочинок “...до Бурачка...”²⁹.

Ціковаю постаттю є останній адресат до Івана Франка з Трускавця – Онуфрій Пашук, який народився 25 червня 1881 р. у селі Скорики (Підволочиський район Тернопільської області) в багатодітній сім'ї. Відомий як перекладач, видавець та культурно-освітній діяч. Закінчив гімназію в Тернополі, філологічний відділ філософського факультету Львівського університету. Жив і працював у Львові. Був перекладачем, зокрема переклав та опублікував у газеті “Діло” перший том роману Б. Пруса “Фараон”, у Русько-українській видавничій спілці – роман Ф. Купера “Звіробійник”, праці Ж. Масперо “Старинна історія східних народів”, І. Гена “Нариси із старинного світу” тощо. У 1909 р. заснував і очолив видавництво “Універсальна бібліотека”, де друкувалися твори світових класиків³⁰. Підтримував дружні стосунки з І. Франком, у 1898 р. був учасником його передвиборчої кампанії як довірена особа³¹ на Збаражчині. Ці вибори стали четвертою й останньою спробою І. Франка здобути депутатський мандат і реалізувати свої ідеї на загальнодержавному рівні³². Саме О. Пашук разом з А. Шмигельським виступали з доповідями на одних із найбільших селянських сходів, які пройшли 8 травня 1898 р. в с. Супранівці де присутніми були понад 200 осіб із кільканадцятьох сіл³³.

Окрім литів з Трускавця (чотири листи³⁴), О. Пашук писав і з інших місцевостей – по одному з Корчів³⁵ і Беркута (Жаб'є)³⁶, два з Ясенова Горішнього³⁷, сім зі Львова³⁸ та п'ять зі Скориків³⁹. Таким чином, епістолярна спадщина О. Пашука до Івана Франка налічує двадцять одиниць кореспонденції.

Переглядаючи їх, бачимо, що між І. Франком та О. Пашуком, окрім громадсько-політичної, тривала ще й тісна видавнича співпраця, яка розпочалася, ймовірно, з 1904 р., коли вчений був одним із керівників Українсько-руської Видавничої Спілки. Про це свідчить лист О. Пашука до І. Франка від 18 січня 1905 р. з Ясенова Горішнього біля Криворівні⁴⁰. Зі змісту бачимо, що О. Пашук лікувався в Карпатах і водночас інтенсивно працював над видавничими проектами Українсько-руської Видавничої Спілки. Разом із листом О. Пашук надіслав І. Франку рукопис власного перекладу книжки видатного французького сходознавця Жоржа Масперо “Старинна історія східних народів” та просив не гніватися, що затримав працю, яку обіцяв закінчити ще в грудні 1904 р. Перекладач не зміг знайти відповідників для кількох французьких

фраз і просив І. Франка допомогти йому та оцінити якість усього перекладу⁴¹. Далі О. Пашук пише: “Також прошу ласкаво написати мені, чи переклад буде ілюстрований і чи зазначувати місця, де могли б бути поміщені ілюстрації”⁴². І. Франко привітав видання цього твору, кажучи: “Се переклад прегарного підручника славного французького єгиптолога Жоржа Масперо, зроблений із найновішого французького видання, що вийшло в 1904 році. Невважаючи на те або власне тому, що се праця пешорядного спеціаліста, вона написана так ясно та приступно, що її з користю і приемністю може прочитати не лише гімназійний ученик, але також кожний письменний селянин...”⁴³. Цього ж року побачила світ згадувана у листі О. Пашука до І. Франка⁴⁴ праця Іполита Тена “Нариси із старинного світу”, яку переклав О. Пашук із французької українською мовою⁴⁵. Таким чином, виконуючи замовлення для “Літературно-наукової бібліотеки”, О. Пашук набув статусу визначного перекладача. Також із вищезаналізованого листа О. Пашука видно, що за тематикою перекладів спостерігав І. Франко, який, очевидно, і був їх редактором.

Із листів, які О. Пашук надсилав з Трускавця, дізнаємося, що протягом 1905 р. він лікувався тут і потребував на це певних коштів. Оскільки обсяг зобов'язань, які він узяв на себе щодо перекладів для Українсько-руської Видавничої Спілки, був значним, то перекладач просив І. Франка як одного з керівників цього видавництва владнати його фінансові справи, надіславши йому у Трускавець завдатком за роботу 50 золотих ринських⁴⁶. Про це мова йде також і в поштовій листівці від 12 вересня 1905 р., яку автор теж вислав з поштової скриньки Трускавця⁴⁷. Як видно з наступного листа, що його І. Франко отримав від О. Пашука від 17 вересня 1905 р., вчений виконав прохання автора, владнавши фінансові справи з одним із директорів Українсько-руської Видавничої Спілки Денисом Лукіяновичем⁴⁸. Це, в свою чергу, дало можливість молододому перекладачеві поправити здоров'я та продовжувати працю.

Останній лист з Трускавця О. Пашука до І. Франка був висланий 30 травня 1906 р. У ньому автор повідомляє вченого, що “...лист сей пишу до Вас з Трускавця. Я приїхав тут недавно з Відня, де по місяці назад вертаю. Тому прошу не гнівати ся, що удам ся до Вас з невеличкою проською. Іменно: коли можливо, то прошу прислати мені дещо на рахунок перекладу з Вістника а заразом може маєте що до перекладу то прошу мені вислати а я виготовлю його як найскорше. Як самі знаєте, я лічу ся і потрібую гроший. Тому, колиб Ви могли вислати мені бодай з 30 з[ол]л[отих] р[инських], я був-би Вам за се дуже вдячний”⁴⁹. Разом із листом О. Пашук надсилав до “Літературно-наукового вістника”, редактором якого був І. Франко, “одноактову комедію одного з навизнатніших сучасних англійських драматургів Б. Ш. “O man of destiny”. Се річ справді незвичайно гарна і тому надію ся, що приймете її до Вашого журналу”⁵⁰. На той час О. Пашук також працював над перекладом творів Рембо і Маспера⁵¹.

Через хворобу, І. Франко відходить від активної діяльності в Українсько-руській Видавничій Спілці і тому, відповідно, на деякий час стосунки О. Пашука та І. Франка припиняються. Продовж 1909 р. О. Пашук зробив ряд нових перекладів зі світової літератури, зокрема переклав твори Еміля Золя, Генріха Кляйста та інших. У зв'язку з цим він замислив видавати серію “Універсальна бібліотека” і хотів залучити до співпраці в ній І. Франка. Першим твором, який І. Франко передав О. Пашукові для опублікування в “Універсальній бібліотеці”, був його переклад із грецької епохального твору Апулея “Амур і Психея”⁵².

Цікавою є інформація у листі О. Пашука до І. Франка від 16 січня 1910 р. про точний початок друку в “Універсальній бібліотеці” індійської легенди І. Франка “Цар і аскет”,

друк якої “зачнеться в п’ятницю сего тижня, тож прошу ласкаво виготовити вступ, аби можна його друкувати в однім аркуші”⁵³. Це властиво для наукової діяльності І. Франка, адже відомо, що чимало передмов до творів чи перекладів учений писав навіть тоді, коли їх головний текст уже був на набірному верстаті. Далі О. Пашук пише: “Вишенського в книгарні дістати не можна, тому буду просити випозичити мені на час друку свій примірник, який безперечно у Вас знайдеться. Заразом прошу подати заголовок свого твору про Вишенського, тому що буду мусів оголосити його в проспекті”⁵⁴. Тут варто зазначити, що задум у І. Франка про написання поеми “Іван Вишенський” виник у зв’язку з дослідженням життя і творчості українського письменника XVI – XVII ст. У 1911 р. І. Франко надрукував цю поему в 10 частині “Універсальної бібліотеки”. Крім передмови та самого тексту поеми, у виданні вміщено переклад твору І. Вишенського “Облеченіє диявола-миродержця” під назвою “Лови сього світу”, а також статтю “Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність”⁵⁵.

Лист від 11 липня 1910 р. від О. Пашука повідомляє вченого, “що адміністрація Універсальної] Б[ібліотеки] з нинішнім днем переходить в руки п. Бруна Гіжовського. Складаю частину сих трудів, які доси спочивали на мені, на його плечі, і надію ся, що ціла справа лише зискає на тім і запорукою тут для мене його розуміне інтересу, чесність та солідність і запал, з яким він до роботи приступає. Тож прошу на будуче у всіх справах адміністраційних, а навіть редакційних відноситися до нього”⁵⁶. Далі О. Пашук дякує вченому за прихильність до видавництва і сподівається, що ця серія “...в нашім житю може з часом відіграти немалу ролю”⁵⁷.

З огляду на сказане, цікавим є той факт, що у наступному, 1911 р., стосунки між О. Пашуком та І. Франком значно ускладнюються. Такий поворот подій саме простежується у наступних листах О. Пашука до І. Франка. Зокрема, у листі від 10 липня 1911 р., написаному зі Скорик, вимальовуються зародки конфлікту. У кореспонденції О. Пашук цікавиться, чи І. Франко збирається друкувати під його фірмою після виходу числа 15 “Універсальної бібліотеки”. Якщо ж нічого не пішло для друку, то І. Франко повинен почекати з подальшим виданням, тому що ближчим часом його виробництво переходить на друк за власні кошти. Якщо ж І. Франко почав уже щось друкувати, то він повинен повідомити “в кількох числах вийде випуск і коли”, тому що він повинен про це знати, оскільки має помістити в часописах відповідну заяву. В кінці листа автор просить відповісти й вислати йому кілька примірників числа 15 “Універсальної бібліотеки”, щоб він сам прочитав та зміг кілька примірників роздати селянам⁵⁸. Отже, бачимо, що І. Франко не вважав за належне повідомляти О. Пашука про власні видавничі плани в “Універсальній бібліотеці”.

Через кілька днів – 17 липня 1911 р. І. Франко отримує ще один лист від О. Пашука, в якому автор не заперечує, щоб він друкував під його фірмою нові випуски, навіть до 19 числа, про що вчений повідомив його у надісланій поштівці. Проте, О. Пашук пропонує кілька своїх умов, з яких і видно причини непорозумінь. Першопричиною конфлікту, за словами О. Пашука, стало те, що І. Франко забрав собі увесь наклад “Царя і аскета” (числа 11/12), заплативши видавцеві лише 40 крон, при тому, що друк цієї книжечки склав 200 крон, а продажна ціна накладу – 1 400 крон⁵⁹.

З огляду на це, видавець заходився зобов’язувати І. Франка повернути йому 140 крон, які він виплатив друкарні, оскільки “зиск з цілого накладу ч. 11-12 буде на всякий випадок, принаймні так великий, що не схочете, ще побіч свого забирати і мій вклад. Тому дальший друк ч. 16-19 роблю залежним від того, чи Ви схочете прихилити ся до мого жаданя чи ні”⁶⁰.

Зі змісту кореспонденції О. Пашука до І. Франка від 21 липня 1911 р. бачимо, що вчений запропонував О. Пашуку продовжувати продавати наклад “Царя і аскета” в книгарні до моменту погашення Франкових витрат на друк та виплати його гонорару, після чого книжки повинні продаватися уже на користь видавця⁶¹. Така умова не влаштувала О. Пашука, на що він зауважив, що у випадку непродажу книжок він отримає цей залишок примірниками і тому пропонує “... з гори ділити всякий вплив з “Царя і Аскета” проміж себе (на що Ви ледви чи згодили б ся), або відчислити собі певну скількість книжок, яка по відчисленю книгарського рабату могла б покрити Ваш вклад, а решту звернути мені, аби я міг ними свобідно розпорядити ся. Сей останній випадок вважаю конечним, бо ж лише тоді може се бути для мене корисним.”⁶² Далі О. Пашук пропонує вченому звеліти книгарні, щоб після його приїзду до Львова (близько 20 серпня цього ж року), книгар віддав йому залишки накладу, зазначивши: “Надію ся, що справу сю налагодите в згаданий спосіб, хоч би на те, аби закінчили ся між нами всякі непорозуміння”⁶³.

У листі від 9 серпня 1911 р. до І. Франка, О. Пашук знову, але уже в ультимативній формі, вимагає повернути йому 140 крон, які він уклав у видання “Царя і аскета”⁶⁴ й наголошує: “На випадок, коли б я до трох днів не дістав ані гроший, ані відповіді, буду мусів розпочати кроки судові, що зовсім не принесе Вам ніякої користи – не знаю, які Ваші заміри що до сего накладу (ч. 11-12), однак самі признаєте, що так справи ставити не можна. Ви мали нагоду переконатися, що я був досить вирозумілий в сій справі і що взагалі я не хотів хапатися остаточних средств. Коли ж покажуть ся з Вас брак доброї волі так я буду мусів шукати собі справедливости сам”⁶⁵.

Проте на свою вимогу О. Пашук докладної відповіді не отримав, про що дізнаємося із поштової картки до І. Франка від 28 серпня 1911 р., де автор пише: “З Вашої остатньої картки бачу, що Ви взагалі не почуваете ся до нічого”⁶⁶. Мабуть, І. Франко образився й надумав покинути подальшу співпрацю з видавництвом “Універсальна бібліотека”. Незважаючи на загострення стосунків, О. Пашук, все ж таки, просить І. Франка: “Може принаймні будете ласкаві відослати мені клішу, яку я тут мушу мати, бо буду друкувати профізорично на провінції. Мимо всього не убираю даного Вам позволення заповнити дальші числа до 19... Буду тут адже друкувати від 20 ч. Коли кліша буде Вам потрібна, то на той час прислю Вам її або можете дати собі зробити до Гебедіса, се коштує не багато”. В кінці автор повідомляє вченого, що з не вирішеною між ними проблемою уже ознайомлюється адвокат⁶⁷.

Все-таки, згоди сторони не дійшли, про що дізнаємося із листа О. Пашука до І. Франка від 24 листопада 1911 р. О. Пашук пише: “Мимо того, що Ви казали видати мені з книгарні по 1.000 примірників ч. 9, 11-12 і 14 мені доси книжок не видали. Прошу ласкаво надати мені відповідь, чого властиво жадаєте. Коли не хочете видати своїх книжок виданих під моєю фірмою с[е] е[сть] ч. 9 і 14, так будьте ласкаві видати мені число 11-12. Прошу о безпроволочну відповідь через того самого післанця, який доручить Вам сей лист.”⁶⁸ Мабуть, і цей лист І. Франко проігнорував, тому що невдовзі О. Пашук висилає зі Львова поштівку з пропозицією зустрітися у Гранд-готелі, де він мешкав у номері 32, і ця зустріч мала відбутися в одну із листопадових субот 1911 р. в 11-й годині зранку або 4-тій годині після обіду⁶⁹. А втім, чи відбулася ця зустріч, чи ні, невідомо, хоча очевидним є те, що стосунки О. Пашука з І. Франком таки припинилися.

У підсумку, акцентуємо, що віднайдені нами листи (швидше, їх зміст), які адресувалися І. Франку з поштової скриньки Трускавця, а в контексті – і з інших місцевостей,

дають змогу більш детально висвітлити деякі біографічні відомості з життя та громадсько-політичної й наукової діяльності вченого. Зокрема, досить повно вдалося простежити стосунки вченого з поетесою Юлією Шнайдер (Уляною Кравченко), Станіславом Рамултом, вид діяльності якого залишається загадкою, священниками Андрієм Качалом та Северином Борачком, а також зі знаним перекладачем Онуфрієм Пашуком.

¹ Докладніше про життя і творчість Уляни Кравченко див. у: Арсенич П. Іван Франко і Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 230-232; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко і його спільнота (1856 – 1886). – К., 2006. – С. 182, 206, 258, 305, 306, 313, 315, 323, 324, 325, 326, 330, 371, 404, 405, 406; Його ж. Що нам робити зі своєю власною історією?. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2002/krstil-111/krstil-11yst.htm#10>; Шалата М. Письменники на Франковому Підгір'ї. Літературна карта // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 4. – Дрогобич, 1997. – С. 514-515; Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1998. – 278 с.; Лук'янович Д. Листи І. Франка до Уляни Кравченко // Іван Франко: Статті і матеріали. – Зб. 5. – Львів, 1956; Жук Н. Уляна Кравченко (До 100-річчя з дня народження) // Література в школі. – 1960. – № 2. – С. 201-203.

² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – І. Л.). – Ф. 3. – Спр. 1609. – С. 371.

³ Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 49. – К., 1986. – С. 505-506.

⁴ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1609. – С. 389-392

⁵ Там само. – С. 397-398.

⁶ Там само. – С. 398.

⁷ Кравченко У. Щирий друг і вчитель // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 173.

⁸ Див.: Там само. – С. 175-176; Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 48. – К., 1986. – С. 368-372.

⁹ Кравченко У. Щирий друг і вчитель... – С. 178.

¹⁰ Там само. – С. 181.

¹¹ Див. листи: Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 48. – К., 1986. – С. 368-372, 375-378, 378-383, 389-390, 392-394, 394-397, 399, 399-400, 400, 400-401, 401-403, 408-409, 422, 432-433, 446-447, 452-454, 458-459, 461, 464-465, 467-467, 494, 507-508; Його ж. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 49. – К., 1986. – С. 110-111, 505-506, 520; Там само. – Т. 50. – К., 1986. – С. 13-14, 46, 52, 435-436.

¹² Див. листи: Кравченко У. Пам'яті друга. Вірші в прозі, статті, спогади, листи. – Львів, 1996. – С. 96-208; І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1603. – С. 63-64; Спр. 1602. – С. 33-36; Спр. 1603. – С. 65, 101-102, 351-354, 389-396, 405-410; Спр. 1607. – С. 635-638, 601-603, 619; Спр. 1609. – С. 215, 261-262, 371, 387-388, 389-392, 397-398, 417-418, 423; Спр. 1610. – С. 15-18, 143-146, 439, 449, 479, 571; Спр. 1615. – С. 123-124, 345-352, 385-386, 415-417, 493-494, 729-731; Спр. 1617. – С. 193-196, 197-200, 201-204, 255-258, 259-263, 277-280, 283-286, 287-289, 291-292; Спр. 1618. – С. 255, 257-258, 273-274, 287-290, 303-306, 319-320, 347, 393-394, 405-406, 511-514, 539-540, 631-632, 655-656, 465-468, 673-676, 489-492, 531-532, 563, 575-578, 647-650, 661-664, 781; Спр. 1631. – С. 315-318, 319, 321, 323, 325-326, 329, 331-332, 333-334.

¹³ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1609. – С. 395-396.

¹⁴ Див. докладніше у: Якель Р. Сага про Качалів // Дзеркало тижня. – 2008. – 15-19 січня. – С. 12; Ониськів М. Корінь і крона одного роду // Вільне життя плюс. – № 7 – (15119). –

2010. – 29 січня. – С. 4; Качала Андрій Теодорович // Видатні діячі та почесні громадяни Підволочисьщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irp.te.ua/index.php>; Качала Степан Теодорович // Видатні діячі та почесні громадяни Підволочисьщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irp.te.ua/index.php>.

¹⁵ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1611. – С. 347.

¹⁶ Там само.

¹⁷ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1628. – С. 255-256.

¹⁸ Див. докладніше у: Рудянин І. Участь греко-католицьких священників у роботі громадських організацій Східної Галичини у ХІХ – на початку ХХ ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історія України. – Ч. 11. – 2008. – С. 28; с. Антонівка. Введення у храм Пр. Богородиці 1863. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.decerkva.org.ua>.

¹⁹ Франко І. Причинок до студій над Острожською Біблією // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXX. – Кн. 6. – С. 5-18.

²⁰ Франко І. Причинок до студії над Острозькою Біблією // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 37. – К., 1982. – С. 388-389.

* Свого роду.

²² Там само. – С. 396.

²³ Там само. – С. 397-398.

²⁴ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1628. – С. 253-254.

²⁵ Там само. – С. 259-260.

²⁶ Там само. – С. 257-258.

²⁷ Яйківці – тепер в адміністративному плані входить в село Антонівку на Жидачіщині.

²⁸ Величко Г. Спомини про Івана Франка // Дей О. І. упор. Спогади про Івана Франка. – К., 1981. – С. 160.

²⁹ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто, 1956. – С. 27.

³⁰ Див. докладніше про О. Пашука у: Якимович Б. Іван Франко та Онуфрій Пашук: Співпраця у виданні “Універсальної бібліотеки” // Од слова путь верстаючи й до слова ... : Зб. на пошану Роксолани Петрівни Зорівчак, д-ра філол. наук, професора, заслуженого працівника освіти України. – Львів, 2007. – С. 297-313.; Його ж. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 451-470; Пашук Онуфрій Дем'янович // Видатні діячі та почесні громадяни Підволочисьщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irp.te.ua/index.php>.

³¹ Вибори. Віча і збори // Громадський голос. Орган русько-української радикальної партії. Львів. – НР. 15. – 1898. – 20 травня. – С. 115.

³² Возняк М. Виборче беззаконня проти Івана Франка // Іван Франко: Статті і матеріали. – Зб. І. – Львів, 1948. – С. 65.

³³ Вибори. Віча і збори... – С. 115.

³⁴ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1633. – С. 285, 287, 289-291; Спр. 1703. – С. 2-5.

³⁵ Там само. – Спр. 1633. – С. 273, 275-276.

³⁶ Там само. – С. 277-278.

³⁷ Там само. – С. 279-282, 283-284.

³⁸ Там само. – С. 293, 295, 297, 299-300, 301, 303, 305-306, 321, 323, 327-328.

³⁹ Там само. – С. 307, 309, 311-314, 315-318, 319, 325-326.

⁴⁰ Там само. – С. 279-282.

⁴¹ Там само. – С. 280.

⁴² Там само. – С. 280-281.

⁴³ Франко І. Жорж Масперо. Старинна історія східних народів. Том. Перший. З французького переклад Онуфрій Пашук. Львів. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. беднарського. 8-ка, стор. 1-224. Ціна 2 кор. 80 сотиків // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 47. – К., 1986. – С. 354.

⁴⁴ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1633. – С. 282.

⁴⁵ Франко І. Іпполіт Тен. Нариси із старинного світу. З французького переклад О. Пашук (“Літературно-наукова бібліотека”. С[ерія] II. Ч[исло] 118). Львів. 1905. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. З друкарні Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка. Ст. 112, 16°. Ціна 65 сот. Зміст: 1) Платонова молодіж. Ст. 1-52. – 2) Ксенофонтів похід. Ст. 53-100 // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 37. – К, 1982. – С. 7.

⁴⁶ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1633. – С. 285.

⁴⁷ Там само. – С. 287.

⁴⁸ Там само. – С. 289-291.

⁴⁹ Там само. – Спр. 1703. – С. 4-5.

⁵⁰ Там само. – С. 2-3.

⁵¹ Там само. – С. 3-4; Спр. 1633. – С. 293, 295.

⁵² Див. докладніше про це у: Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 457; Пашук Онуфрій Дем’янович // Видатні діячі та почесні громадяни Підволочиськи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irp.te.ua/index.php>.

⁵³ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1633. – С. 297.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Франко І. Іван Вишенський. – Універсальна бібліотека. – Ч. 10. – Львів, 1911. – 57 с.

⁵⁶ І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1633. – С. 301.

⁵⁷ Там само. – С. 303.

⁵⁸ Там само. – С. 307, 309.

⁵⁹ Там само. – С. 311-312.

⁶⁰ Там само. – С. 313.

⁶¹ Там само. – С. 315-316.

⁶² Там само. – С. 316-317.

⁶³ Там само. – С. 317.

⁶⁴ Там само. – С. 275.

⁶⁵ Там само. – С. 275-276.

⁶⁶ Там само. – С. 325.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – С. 321, 323.

⁶⁹ Там само. – С. 327.

ДОДАТКИ

№ 1

Возвращаясь Горетю!

З перевернутого часу в лаві
 Вашим и Київська सब такою
 пережилася - і догадуєсь, що
 звірствами мали Ви аби
 прикладу - Ели уже Ваше
 до душки принадлежності зробила
 Ви на фронті Кавказу (се и
 переказали) подержити - і о ні
 така, що даремно штурмує се Ви
 Кавказ до остання спитання го
 Ра дона - і о и прищипав
 душині рау іі верни востра,
 397

немаєтє - зі свого часу
 переживати самі і Вашою
 присто гою Вам підрава -
 и лантам Вам сокруше иуди
 Дасія Бометтє - Битали
 востє - Кудя не ланам і соє.
 не забуду оми - Ох - і маю
 фронті фронтелітї - Ся попра
 Вам го фронті лантам и а
 віжанням дімої Намі поєєє
 Даруєтє - що Вам на ратає
 лєтє забарєєє дорєєєєєє
 і фронтієєєєєєєєєєєєєєєєє
 від
 Фронтіє
 1. 9. 1894.

Автограф листа Уляни Кравченко до Івана Франка від 9 серпня 1894 р.
 (Подається за: І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1609. – С. 397-398.)

№ 2

Трусківці, 8. 8. 1894.

Людям Карієву, місто Конєлівка.

Брате Рамула!

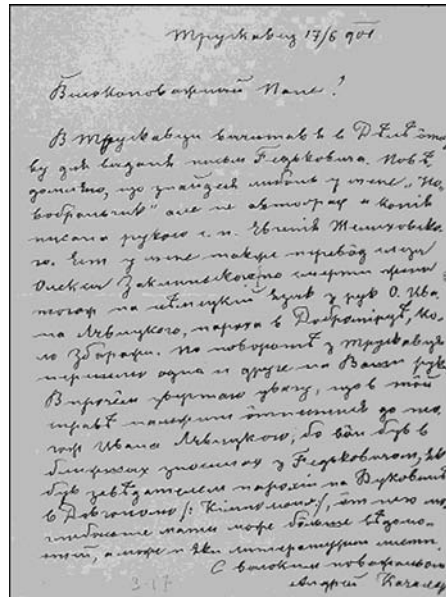
Сьогодні зорєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 дубів Н. Рафань, умієєєєєєєєєєєєєєєєєє
 мієєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 Навнеєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 мієєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 В тєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 мієєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє

і прєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 мієєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 і єєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 зєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 Карєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє

Нєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 тєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 єєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 доєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 Рамуєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 і єєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєєє
 Н. Рамула

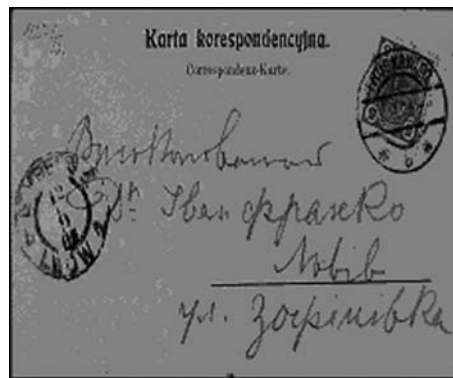
Автограф листа Станіслава Рамулта до Івана Франка від 8 серпня 1894 р.
 (Подається за: І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1609. – С. 395-396.)

№ 3

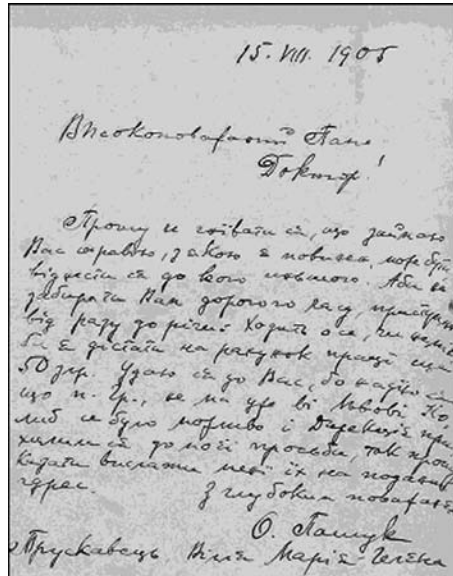

Автограф листа Андрія Качали до Івана Франка від 17 червня 1901 р.
(Подається за: І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1611. – С. 347.)

№ 4

Автограф листівки Северина Борачка до Івана Франка від 12 вересня 1905 р.
(Подається за: І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1628. – С. 255-256.)

Автограф листівки Онунфрія Пашука до Івана Франка від 15 серпня 1905 р.
(Подається за: І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1633. – С. 285.)

Володимир Галик.

Кореспонденти Івана Франка із Трускавця.

У статті на основі десяти листів, які адресувалися вченому із поштової скриньки Трускавця, відтворено окремі сюжети стосунків Івана Франка з Юлією Шнайдер, Станіславом Рамултом, Андрієм Качалою, Северином Борачком та Онунфрієм Пашуком.

Volodymyr Halyk.

Is Correspondents of Ivan Franko from Truskavets.

In the articles on the basis of ten letters, which was addressed to the scientist from the mailbox of Truskavets the separate subjects of mutual relations of Ivana Franka are reproduced with Yulie Shnyder, Stanislav Ramultom, Andrey Kachaloy, Severinom Borachkom and Onufriem Pashukom.

КОЛЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІДЗНАК У ДРОГОБИЦЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Одним із важливих джерел дослідження української фалеристики є виявлення та атрибуція пам'яток у музейних фондах. Великі колекції українських відзнак, що накопичувались у міжвоєнний період у музеях Західної України, з приходом радянської влади були розформовані та частково як ідеологічно шкідливі – знищені. Уцілілі колекції розпорозувались по новостворених музеях, внутрішня документація у більшості випадків була втрачена внаслідок подій II Світової війни. Це значною мірою ускладнює дослідження походження тієї чи іншої музейної пам'ятки.

Дрогобицький краєзнавчий музей, створений 8 травня 1940 р. на основі постанови Раднаркому УРСР “Про організацію музеїв та бібліотек у Західних областях України”, спочатку як обласний, історико-краєзнавчий музей, а з 1949 – перейменованний на обласний, краєзнавчий музей, нині – краєзнавчий музей “Дрогобищина”. В основу фондів музею лягли націоналізовані мистецькі колекції графа Лянцкоронського, Хирівської єзуїтської школи, а також окремі збірки колишніх Самбірського історико-етнографічного і Трускавецького природничо-етнографічного музеїв¹. Основу фондів, які налічують 21 фондову групу, склали цінні твори графіки, скульптури, ужиткового мистецтва, колекції зброї, нумізматики, філателії, предмети церковного вжитку. Особливу цінність становлять настінні розписи XVIII ст., середньовічні ікони, стародруки, колекції італійської майоліки XV – XVII століть та китайської порцеляни XV – XIX ст., зразки портретного живопису. На початок 2006 р. загальна кількість пам'яток складала близько 50 тисяч одиниць². Колекція фалеристики, яка зберігається у фондовій групі “Ордени, Медалі, Значки” (музейний шифр – ОМЗ), за даними головного охоронця фондів Музею п. Оксани Соловко, на травень 2009 р. налічувала 1 278 одиниць, найдавніші пам'ятки якої датуються кінцем XVIII ст. Частково кілька пам'яток з цієї збірки вже були предметом розгляду у статтях львівського та дрогобицького краєзнавців С. Пахолка³ і П. Сояка⁴. Під час опрацювання фондів Музею в 2009 р. у колекції ОМЗ було виявлено і атрибутовано невелику збірку відзнак та нагород з української фалеристики кінця XIX – першої половини XX ст. у кількості 22 одиниці. Ці пам'ятки, зі слів п. Оксани Соловко частково походять з розформованої у 1954 р. колекції Самбірського Музею “Бойківщина”, а також низка відзнак, поповнили фонди Музею унаслідок пошукової роботи працівників в останні десятиліття.

Тематика збірки доволі широка: її формують пам'ятки, що відображають широкий спектр громадсько-політичного, культурного, спортивного та мистецького життя Галичини. У збірці знаходяться ювілейні відзнаки, присвячені видатним культурним діячам України, – І. Франку, Т. Шевченку; пам'ятним подіям – Ювілейному Шевченківському Здвигу у Львові, з'їзду Українська молодь – Христові. Соکیلські та спортивні організації представлені рідкісними відзнаками, які приурочені до ювілейного Шевченківського Здвигу (1914) 40-ліття “Сокола-Батька” (1934), Період Визвольної боротьби представлений відзнаками УСС, УНР та УГА; серед них:

нагрудна відзнака УСС із зображенням галицького лева та архангела Михайла – “За волю України”, відзнака.

Українського жіночого комітету помочі пораним, нагрудний знак “Соборна Україна” (1917, 1918), пам’ятний хрест вояка УГА Михайла Рабія. У цьому ж фонді зберігається низка медалей, присвячених громадській діяльності української Церкви та митрополитові Андрею Шептицькому.

За тематичним принципом відзнаки та нагороди, що тут зберігаються поділено на 4 підгрупи:

1. Церковні медалі та відзнаки громадської діяльності Церкви.

2. Пам’ятні відзнаки та нагороди УСС та період боротьби за незалежність УНР та ЗУНР.

3. Відзнаки сокільських, студентських, кооперативних, спортивних та просвітніх товариств і організацій.

4. Відзнаки на пошану діячів української культури та театру.

Виявлені та досліджені пам’ятки – лише частина колекції української фалеристики з фондів Дрогобицького краєзнавчого музею, яка постійно поновлюється.

На підставі проведеного дослідження та аналізу джерел до наукового обігу вводиться запропонована автором схема наукової каталогізації фалеристичних пам’яток, за принципом якої було описано колекцію фалеристичних пам’яток у Львівському історичному музеї⁵ та яку, на нашу думку, слід впроваджувати при опрацюванні інших музейних фалеристичних колекцій.

Пояснення до схеми наукового опису фалеристичних пам’яток

Опис відзнаки здійснюється згідно зі встановленими правилами геральдики.

Розміри: якщо відзнака круглої форми, вказується діаметр, якщо прямокутної – зазначаються розміри у мм.

Матеріал: зазначається матеріал з якого виготовлена відзнака, та його колір. Наприклад: метал жовтого кольору, метал білого кольору, целулоїд, дерево, тканина, папір.

Спосіб виконання: зазначається яким способом виготовлена відзнака. Штампування – техніка, за якою відзнака виготовляється односторонньою за допомогою штампа. Карбування – техніка, за якою відзнака виготовляється двосторонньою зі зображенням, написами на звороті за допомогою матриці та пуансона. Гравірування – техніка, за якою написи на відзнаку наносяться за допомогою штихила або гравірувального верстата.

Датування: проводиться на підставі зазначеного року випуску на відзнаці або виявлених нагородних документів чи історичних джерел.

Авторство: вказується на підставі виявлених документів, існуючих сигнатур на самій пам’ятці, періодики та літератури. У разі, коли авторство недостовірне, прізвище автора ставиться у квадратні дужки.

Облікові позначення: вказуються назва музею, фондова група, номер пам’ятки.

Категорія: визначається на підставі ступеня рідкості відзнаки вміру її виявлення у державних та приватних колекціях, а також враховуються особливості випуску (тиражу) знака. Відзнака, що трапляється часто (20 – 40 екземплярів), позначається як № I, трапляється рідко (10 – 20 екз.) – № II, дуже рідко – № III, (5 – 10 екз.) унікальні (1 – 3 екз.) – № V.

Примітки: тут вказуються дані, які стосуються історії відзнаки, випуску, тиражу, авторства і т.п.

Джерела та література: вказуються згідно з сучасними вимогами публікації джерел та літератури.

*Церковні медалі
та відзнаки громадської діяльності Церкви*

№ 1. Медаль Богородиці Почаївської

Зображення: Аверс: погруддя Богородиці з дитиною на правій руці, під ними хмари та камінь з витисненою стопою. По обох боках літери “ІС ХС” та “МР ΘΥ” напис по колу: “Пречистая дѣво мати рускаго краю *Почаевь*”.

Реверс: погруддя Ісуса Христа, в правій руці глобус з хрестиком. По колу напис: “Спаси господи люди твоя”

Розмір: Ø 29 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ-119/6722

Автор: невідомий

Датування: [кін. XIX – поч. XX ст.].

Категорія: II.

Примітки: медалі Богородиці Почаївської належать до найдавніших коронаційних медалей на Галичині. Перші з відомих медалей (1773) карбувалися в Римі, згодом почали випускатись в Україні [1]. Відомі багато різновидів медалі, карбованих у різних металах та різного діаметру.

Джерела та література:

1. Круковський О, Пахолко С. Українська фалеристика (Із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – С. 3.

№ 2. Медаль Богородиці Гошівської

Зображення: Аверс: погруддя Богородиці з дитиною на лівій руці. Прямокутне зображення ікони обрамлене тканиною. По колу напис: “ЧУДЕСНА МАТИ БОЖА ГОШОВСКА”.

Реверс: постать святого Миколая в повний ріст у короні з ореолом. У лівій руці пастораль, права піднята. По колу напис: “СВ. ОТЕЦЬ НИКОЛАЙ ЧУДОТВОРЕЦЬ”

Розмір: Ø 27 мм.

Матеріал: метал білого кольору

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 166/6769.

Автор: невідомий

Датування: 1937

Категорія: III.

Примітки: Чудотворна Ікона Божої Матері, одна з найбільш відомих і популярних Богородичних чудотворних ікон Галичини і Закарпаття. Зберігалась в монастирі оо. Василіан в Гошеві на т. зв. Ясній Горі. Ікона була власністю Андрія Шугая і в його хаті “вславилася чудами”. Втікаючи перед воєнною хуртовиною, дочки п. Шугая забрали з собою чудотворну ікону і знайшли захист в п. Миколи Гошівського в Дунаєві. В 1736 р. ікона прославилася новим чудом. М. Гошівський передав її до місцевого костела, але її не виставили до прилюдного вшанування. Старанням М. Гошівського

митрополит Києво-Галицький Анастасій Шептицький після канонічної перевірки, декретом від 11 липня 1737 р. проголосив Ікону чудотворною та дозволив окремою грамотою перенести ікону до монастиря в Гошеві на свято Преображення Господнього в 1737 р. У серпні 1944 р. монастир був зруйнований, ченців заслано до Сибіру, але ікону вдалося зберегти [1]. Медаль випущена до 200-ліття перенесення чудотворної ікони до монастиря оо. Василіан на Ясній горі в Гошеві [2].

Джерела та література:

1. Лужицький Г. Словник чудотворних Богородичних ікон України. – Рим, 1984. – С. 171.

2. 200-ліття чудотворної ікони гошівської Богоматері // Лицарство Пресвятої Богородиці. – 1937. – Ч. 4. (квіт.). – С. 61-62.

№ 3. Медаль “ЧЛЕНЬ БРАТСТВА”

Зображення: Аверс: у центрі 7-ми раменний хрест та напис півколом “ЧЛЕНЬ БРАТСТВА”. Навколо напису орнамент та обідок з крапок.

Реверс: погруддя Богородиці з дитиною на лівій руці, в ореолі, по обидва боки голови два ангели. По колу в обідку з штрихуванням напис :“ЧУДОТВОРНИЙ ОБРАЗЬ МАТЕРИ БОЖОЙ НЕУСТАННОЙ ПОМОЧИ”.

Розмір: Ø 44 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 403/6959

Автор: невідомий

Датування: [кін. ХІХ – поч. ХХ ст.].

Категорія: I

Примітки: Братства – національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у ХVІ – ХVІІІ ст., створювалися навколо парафіяльних церков, використовуючи організаційні форми, властиві цехам та іншим міським корпораціям, як світським, так і релігійним. Діяльність регламентувалася статутами. Серед найбільших братств: Львівське Успенське Ставропігійне братство та Київське братство. В ХІХ ст. братства не займалися громадсько-політичними і культурними справами, хоч зберегли деякі обряди та звичаї, властиві з ХVІІ ст.

Джерела та література: –

№ 4. Медаль “ЧЛЕН БРАТСТВА”

Зображення: В центрі відзнаки рівнораменний хрест. Над ним по колу напис “ЧЛЕН БРАТСТВА”. Над написом орнамент та обідок з крапок. На звороті Богородиця з дитям у лівій руці. По обидва боки Богородиці два ангели та напис у 3 рядки “МР ОУ/ХХ ХХ/ОРМ ОРГ”. Під ангелом зліва напис “ІСХС”. В обідку з крапок напис “Чудотворний образ матері божої неустанної помочі”

Розмір: Ø 27 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору (залишки сріблення)

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 957/11595

Автор: невідомий

Датування: [поч. XX ст.].

Категорія: I

Примітки: –

Джерела та література: –

№ 5. Медаль членів Благодійного церковного товариства ім. Святого Апостола Петра

Опис: У центрі овальної медалі з вушком – канонічна постать апостола Петра з ключами у правій руці у $\frac{3}{4}$ зросту. За спиною апостола – стилізована брама, на арці якої півколом напис: “ЧЛЕНЪ ТОВАРИСТВА ЗАПОМОГИ”. Під постаттю на стрічці півколом напис: “ГР. КАТ. ЦЕРКВЕЙ ИМ. СВ. АП. ПЕТРА” По колу медалі – обідок з кульок. На звороті на тлі сонячного проміння – триверха бойківська церква. У нижній частині напис: “Р[оку].Б[оного].1905” По колу медалі – обідок з кульок та вушко з кільцем.

Розмір: 45x34 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Спосіб виконання: карбування, емалювання

Датування: 1905 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 948/11509

Категорія: III

Примітки: Товариства взаємодопомоги – церковно-громадський рух у Галичині, що його в 1870-х роках започаткувало українське духовенство [1] при парафіях та громадських урядах (братські каси, громадські шпихліри і т. ін.) [2]. У XX ст. в селах і містечках діяли також громадські крамниці, т. зв. “райффайзенівки” та ін. Вище втілення ідея взаємодопомоги знайшла в товаристві взаємних ubezpieчень “Дністер”, Земельному іпотечному банку, Крайовому Кредитовому Союзу.

Джерела та література:

1. З Товариства св. Петра // Діло. – 1905. – 17 черв. – (Ч. 135); 1905. – 4 серп. (Ч. 174).
2. Франко І. Громадські шпихліри в Галичині 1784 – 1840 рр. // Українсько-руський архів. – Львів, 1907. – Т. II. – 168 с.

№ 6. Плакета із нагоди повернення Митрополита Андрея Шептицького із заслання

Опис: На плакеті прямокутної форми – повернутий ліворуч у профіль Митрополит Андрей Шептицький. На другому плані – силует церкви святого Юрія. Під зображенням напис: “АНДРЕЄВИ ШЕПТИЦЬКОМУ УКРАЇНА”.

Розмір: 38x27 мм.

Матеріал: цинк

Спосіб виконання: карбування

Датування: 1917 р.

Автор: Войцех Пшедвоєвський

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 291/6873

Категорія: II

Примітки: З нагоди приїзду до Відня Митрополита А. Шептицького, який повертався із заслання, була створена плакета роботи худ. В. Пшедвоєвського, професора промислової школи в Яворові. Митрополит позував художникові у 1913 р. Плакета була виготовлена в майстерні Тірка у Відні та вручена Митрополитові 12 вересня 1917 р. Плакети вийшли в цинку (1 корона), томпаку (2 корони) та сріблі (3 корони) [1].

Джерела та література:

1. Новини. Плякета з погруддям митрополита Шептицького // Діло. – 1917 – 29 вересня. – Ч. 218.

№ 7. Пам'ятна відзнака для учасників свята “Українська молодь – Христові”

Опис: Значок круглої форми, у центрі монограма “ХР” (Христос), по колу літери “УМХ” (Українська молодь – Христові). Угорі півколом дата: “6.7.V.1933”.

Розмір: Ø 20,5 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1933 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 470/7017

Категорія: II

Примітки: “Українська молодь – Христові” – релігійно-національне свято української греко-католицької молоді, яке відбулося 6 – 7 червня 1933 р. у Львові за участі близько 50 тисяч юнаків та дівчат. Свято проводили для підтримки Католицької Церкви та з нагоди 1900 річниці смерті і воскресіння Ісуса Христа. Відзнака випущена з нагоди свята для учасників походу. Організатори походу отримували відзнаку разом із посвідченням [1, 2]. Основний символ відзнаки, вірогідно, був запозичений з печатки “Української християнської організації” з 1927 р. [3]. Відзнака виготовлена торгово-промисловим домом “Достава” [4].

Джерела та література:

1. Українська молодь Христові // Діло. – 1933. – 3 травня. – Ч. 110.

2. Свято У.М.Х. Хто побідив? Помітки з нагоди ювілейного свята української молоді Христові // Бескид. – Перемишль, 1933. – 14 травня. – Ч. 18. – С. 3.

3. ЦДІАЛ. – Ф. 351. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 126.

4. 30-ліття дому торг.-промисл. “Достава” у Львові // Новий Час. – 1935. – 16 листопада. – Ч. 255.

№ 8. Пам'ятна відзнака з нагоди побудови церкви оо. Василіан у Перемишлі

Опис: У центрі відзнаки круглої форми – зображення церкви з трьома куполами. По колу напис: “ЦЕРКВА оо. ВАСИЛІАН В ПЕРЕМИШЛІ 1935”.

Розмір: Ø 21,5 мм.

Матеріал: метал білого кольору

Спосіб виконання: карбування

Датування: 1935 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 459/7009

Категорія: III

Примітки: Церква оо. Василіан у Перемишлі збудована за проектом інж. Євгена Нагірного в 1935 р. Перший проект церкви, підготований архітектором Олександром

Лушпінським, не був затверджений польською адміністрацією з огляду на те, що величавий собор заступив би новозбудований костел оо. Салезіян. Насправді, як зазначали українські газети; “краса спроектованої церкви зовсім притемнювала незугарну споруду салезіанського костела...”. З огляду на це первісний проект був замінений у серпні 1928 р. на скромніший проект інж. Є. Нагірного [1, 2].

Джерела та література:

1. Посвячення угального каменя під будову нової церкви в Перемишлі на Засянню // Бескид. – Перемишль, 1931. – 19 липня. – (Ч. 14). – С. 4.
2. Церква Василіан в Перемишлі // Діло. – 1935. – 6 квітня. – Ч. 90.

№ 9. Відзнака Українського протиалкогольного товариства “Відродження”

Опис: Відзнака у вигляді чаші із зображенням черепа та кісток, оповита змієм, з пащі якого капає отрута.

Розмір: 30x7 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1936 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 932/8314

Категорія: II

Примітки: “Відродження” – антиалкогольне та антинікотинове товариство, засноване у Львові 14 лютого 1909 р., згідно з постановою I Просвітнього з'їзду з ініціативи вчителя О. Гарасевича [1]. Товариство мало 18 філій, 122 гуртки та 6 400 членів. Видавало місячник “Відродження” і додаток “Ми молоді”, проводило протиалкогольні курси, віча, випускало пропагандивні брошури [2]. Після відновлення своєї діяль-

ності, яка була перервана Першою світовою війною, Товариство тверезості випустило відзнаку для своїх прихильників, що “...приречуть себе обмежувати уживане алкоголю” [3]. У 20-х роках XX ст. важливим напрямком у боротьбі з пияцтвом були т.зв. “плебісцити” (опитування) українського населення за ліквідацію корчм. Наприкінці 20-х років

“плебісцити” відбулися у 402 українських громадах, що дало значні позитивні наслідки у справі ліквідації корчем [4]. Згідно зі статутом Товариства, відзнаку організації мали право носити лише його дійсні члени [5]. Відзнака була затверджена Міністерством внутрішніх справ Польщі в листопаді 1936 р., одночасно з відзнаками Українського педагогічного товариства та Українського протиалкогольного і протинікотинного товариства “Відродження” [6]. Зображення символу товариства – змія, оповитого навколо чаші, – виявлено в рекламі видань Товариства “Відродження” [7].

Джерела та література:

1. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 86.
2. Енциклопедія Українознавства: Словник. частина. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 270.
3. З “Відродження” // Діло. – 1916. – 25 мая. – Ч. 130.
4. Савчук Б. Просвітницька... – С. 89.
5. “Відродження” – так називається протиалкогольне товариство у Львові // Діло. – 1909. – 20 лютого. – Ч. 37.
6. Відзнаки для українських установ // Діло. – 1937. – 4 лютого. – Ч. 24.
7. Читайте і поширюйте протиалкогольні видання “Відродження” // Діло. – 1939. – 7 лютого. – Ч. 33.

**Пам’ятні відзнаки та нагороди УСС
та боротьби за незалежність УНР та ЗУНР**

№ 10. Відзнака Українського жіночого комітету допомоги раненим воякам у Відні

Опис: Кругла відзнака з металевим жовтим обідком. У центрі на білому тлі – блакитний широкораменний (мальтійський) хрест. По колу напис німецькою мовою: “UKRAINISCH. DAMENHILFSKOMITEE FÜR VERW. SOLDAT. ♦ WIEN 1914/15 ♦” (Український жіночий комітет допомоги раненим воякам Відень 1914 – 1915.)

Розмір: Ø 37 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Спосіб виконання: фотодрук

Датування: 1914 – 1915 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 565/7100

Категорія: V

Примітки: Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам створений наприкінці 1914 р. у Відні. Головою комітету був о. В. Лициняк. Завданням комітету було: ширити серед поранених національну свідомість, надавати допомогу в розшуку рідних, постачати молитовники, часописи та ін. літературу. Особливою ділянкою роботи, якою займався комітет, було видання пам’ятних відзнак для стрільців [1, 2]. Комітет припинив діяльність після закінчення Першої світової війни [3].

Джерела та література:

1. Для Українських Стрільців. З діяльності Українського Жіночого Комітету помочи для ранених у Відні // Діло. – 1915. – 13 березня.
2. Нова організація у Львові // Діло. – 1916. – 17 лютого. – Ч. 46.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів-Перемишль, 2003. – С. 297.

№ 11. Пам'ятна відзнака “За волю України” за участь УСС у Першій світовій війні

Опис: Відзнака круглої форми, у центральному колі на рожевому тлі – архистратиг Михаїл, у правій руці тримає піднятий меч. Корпус прикритий щитом із зображенням на синьому тлі жовтого лева в короні, повернутого ліворуч, який спиняється на скелю. По колу на синьому тлі жовтий напис: “●УСС●ЗА ВОЛЮ●●1914●●УКРАЇНИ”. Аббревіатура “УСС” з обвідкою.

Розмір: Ø 22,5 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору, фотодрук

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1916 р.

Автор: Юліан Буцманюк

Облікові позначення: ДКМ,ОМЗ – 1098/13447

Категорія: II

Примітки: У січні 1916 р. комісія з одностроїв УСС розглядала питання про затвердження відзнак. У щоденнику І. Боберського, який перебував у той час у Легіоні УСС як представник Бойової Управи, зазначено: “16.01.1916 р. с. Свистільники. Офіцерська їдальня. Тут розпочалася дебата над рисунком артиста Ю. Буцманюка на стіні в їдальні. П. Старосольський пояснює мені (І. Боберському– Авт.) обширно, що тепер можна оба герби получити, герб, який, рос. Україна уважає на свою репрезентацію се є “св. Михайл” і герб авст. України се є “льва”. Я признав, що розв'язка добра, та що при тій нагоді можна дозволити на деякі зміни в обох гербах, бо творить ся оден герб соборної України”. На другий день І. Боберський завітав до художника Ю. Буцманюка: “...відвідаю арт. Буцманюка, який показує свої скіци і малюнки та предкладає свій рисунок сьв. Михайла, який тримає щит з львом перед собою в лівій руці, а правою підніс меч. Каже, що се можна-би видати на воєнну відзнаку” [1].

Опис малюнка повністю збігається із зображенням на відзнаці, що дає змогу стверджувати авторство Ю. Буцманюка. Згодом, у січні 1916 р., виходить з друку кольорова поштівка, видана Центральною Управою УСС за проектом Юліана Буцманюка. Поштівка загалом повторила малюнок на відзнаці з однією відмінністю: на поштівці лев у щиті був повернутий ліворуч. На звороті напис німецькою мовою: “На спогад про участь українського легіону у європейській війні 1914 – 1916 рр., намалював офіцер легіону Юліан Буцманюк, керівник Української Артистичної Горстки в полі” [2]. Зображення відзнаки опубліковане у статті Г. Подлуського та каталозі В. Коняго [4, 5].

Джерела та література:

1. ЦДІАЛ. – Ф. 353 (Легіон Українських Січових Стрільців, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11.
2. ЦДІАЛ. – Ф. 360 (Старосольський Володимир-Степан (1878 – 1942), адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор). – Оп. 1. – Спр. 486. – Арк. 6, 8-11.
3. Podluský G. The Awards for the Sich Riflemen // *The Medal Collector. Official publication of the Orders and Medals Society of America.* – 1965. – Vol. 16. – № 5. – P. 10.
4. Konyago V.-L., Ladyzhynsky O.-V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Badges, Medals, and Other Items. – Vol. 41. – Toronto, 2006. – P. 18. – № 5.

№ 12. Пам'ятна відзнака “Соборна Україна” 1917

Опис: У центрі готичного щита – архістратиг Михаїл з піднятим угору мечем у правій руці. Корпус прикритий щитом, у якому – повернутий праворуч лев у короні. У верхній частині щита два вушка з'єднані ланцюжком. На щиті вгорі напис: “УКРАЇНА”, внизу дата “1917”. На звороті напис: “УКРАЇНЦІ ПОВИННІ ЛУЧИТИ СЯ ЯК УКРАЇНЦІ ДЛЯ ОБОРОНИ ПРАВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У РОЦІ СВОБОДИ УКРАЇНИ 1917”.

Розмір: 37x26,5 мм.

Матеріал: метал білого кольору

Спосіб виконання: карбування

Датування: кінець вересня 1917 р.

Автор: Юліан Буцманюк

Облікові позначення: –

Категорія: III

Примітки: Відзнака під назвою “Соборна Україна” видана у Відні коштом І. Боберського та редакції “Вісті з Запорожжя” [1]. Перший випуск здійснений у вересні 1917 р. [2]. У жовтні в часописі “Українське слово” в замітці “На спомин великих днів” з'явилося тлумачення до випуску відзнаки: “З подіями на Україні в році 1917 вяже ся металева відзнака, яка власне тепер появилася. Відзнака на спомин свободи України виглядає як... (далі опис відзнаки.)” [3]. В. Коняго помилково зарахував у своєму каталозі відзнаку до стрілецьких [4]. Другий випуск вийшов після 20 листопада 1917 р. і був приурочений до проголошення Української Народної Республіки згідно з III Універсалом Центральної Ради [5]. Як зазначено в рекламній листівці із зображенням відзнаки, яку випустила редакція часопису “Вісті з Запорожжя”, випуск відзнаки на ланцюжку та написом на звороті призначався “для мужчин на кишеньковий годинник та жінкам як дукач до коралів”. Кошти від продажу відзнак були призначені на купівлю землі під “Український Город” (спортивно-просвітній комплекс у Стрийському парку м. Львова) [6]. С. Гайдучок пише: “Видана в 1917 р. відзнака “Соборна Україна” розійшлася за 1917 р. у 30 000 примірниках. Опісля носили її масово стрільці і старшини УГА через недостачу іншої” [7]. За гроші від продажу відзнаки І. Боберський у 1918 р. викупив І уділ (ділянку) під Український Город [8].

Зображення відзнаки опубліковане у статті Ю. Подлуського та в каталозі В. Коняго. [9, 10].

Джерела та література:

1. Гайдучок С. Півстоліття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 48.
2. Нова українська відзнака // Діло. – 1917. – 2 жовтня. – Ч. 232; ЦДІА України м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 788. – Арк. 24. – № 495.
3. На спомин великих днів // Діло. – 1917. – 2 жовтня. – Ч. 220.
4. Konyago V.-L., Ladyzhynsky O.-V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Badges, Medals, and Other Items. – Toronto, 2006. – Vol. 41. – P. 27. – № 15a.
5. ЦДІА України м. Львів. – Бібліотека, колекція листівок та відозв. – № 3026.
6. Видавнича діяльність нашого “сокільства” // Діло. – 1937. – 16 лютого. – Ч. 33.
7. Podlusky G. The Awards for the Sich Riflemen / The Medal Collector. Official publication of the Orders and Medals Society of America. – 1965. – Vol. 16. – № 5. – P. 10.

№ 13. Пам’ятна відзнака “Соборна Україна” 1918

Опис: У центрі готичного щита – архістратиг Михаїл з піднятим угору мечем у правій руці. Корпус прикритий щитом (на щит нанесена синя фарба), у якому – повернутий праворуч лев у короні (лев пофарбований жовтою фарбою). На щиті вгорі напис: “УКРАЇНА”, внизу дата “1918”.

Розмір: 37х26,5 мм.

Матеріал: метал білого кольору

Спосіб виконання: карбування

Датування: 1918 р.

Автор: Юліан Буцманюк

Облікові позначення:

Категорія: III

Примітки: Варіант відзнаки “Соборна Україна” 1917. Зображення відзнаки опубліковане у статті Ю. Подлуського та каталозі В. Коняго [1, 2].

Джерела та література:

1. Podlusky G. The Awards for the Sich Riflemen / The Medal Collector. Official publication of the Orders and Medals Society of America. – 1965. – Vol. 16. – № 5. – P.11.
2. Konyago V.-L., Ladyzhynsky O.-V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Badges, Medals and Other Items. – Toronto, 2006. – Vol. 41. – P. 33. – № 18a.

№ 14. Пам’ятна відзнака “Україна. Бог – благослови юною страну”

Опис: У центрі готичного щита із зрізаним кутами – архістратиг Михаїл з піднятим угору мечем у правій руці. Корпус прикритий щитком, у якому – повернутий праворуч лев у короні. У верхній частині щита напис: “Україна”, по боках: “БОГ – БЛАГОСЛОВИ ЮНУЮ СТРАНУ!”. Внизу під щитком з левом дата: “1918 *”.

Розмір: 37х26,5 мм.

Матеріал: цинк

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1918 р.

Автор: Юліан Буцманюк.

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 931/11495

Категорія: II

Примітки: Варіант відзнаки “Соборна Україна”. Зображення відзнаки опубліковане у статті Ю. Подлуського та каталозі В. Коняго [1, 2].

Джерела та література:

1. Podluský G. The Awards for the Sich Riflemen / The Medal Collector. Official publication of the Orders and Medals Society of America. – 1965. – Vol. 16. – № 5. – P. 11.

2. Konyago V.-L., Ladyzhynsky O.-V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Badges, Medals and Other Items. – Toronto, 2006. – Volume 41. – P. 33. – № 18a.

№ 15. Пропам'ятна відзнака УГА Галицький Хрест (для військовиків)

Опис: Рівносторонній хрест із колоподібним закінченням із темно-синьої емалі, на якому рівносторонній хрест жовтого кольору з Т-подібними закінченнями, накладений на вінок. На звороті напис: “У.Г.А. – 1918 ЗА УКРАЇНУ ЄЇ ВОЛЮ ЗА ЧЕСТЬ І СЛАВУ” та порядковий номер. До хреста кільцем прикріплена муарова стрічка з двома вузькими жовтими смужками по боках на блакитному тлі.

Розмір: 35x35 мм.

Матеріал: жовтий метал, емаль

Спосіб виконання: штампування, емалювання

Датування: 1928 р.

Автор: Михайло Бринський

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 981/12208

Категорія: III

Примітки: 1927 р. в середовищі Товариства “Союз Українських Старшин” у Берліні, яке складалося з комбатантів Української Галицької Армії та Армії УНР, виникла ідея створити нагороду до ювілею 10-ліття збройної боротьби за Українську Державу на західноукраїнських землях [1]. Скульптор М. Бринський підготував проект відзнаки у вигляді Хреста [2]. Проект отримав назву “Пропам'ятна Воєнна Відзнака УГА” (далі – ППВ). Статут нагороди розробили в 1927 р. члени товариства “Молода Громада” у Львові [3]. На сьогодні вдалося виявити лише проект статуту з редакційними правками [4]. У серпні 1928 р. Комітет старшин УГА, до складу якого входили Михайло Омелянович-Павленко, Віктор Курманович, Антін Кравс і Євген Коновалець, на підставі § 3 затвердженого статуту призначив Колегію старшин – т. зв. Капітулу Пропам'ятного Хреста. Колегія мала займатися справами нагородження [5, 6, 7]. До першого складу Колегії було обрано 15 членів та 10 членів-заступників – відомих у Галичині осіб М. Галущинського, О. Степанів-Дашкевич, А. Мельника, Р. Сушка, В. Старосольського, С. Шухевича, В. Щуровського, Д. Палієва та ін. [8].

ППВ було розроблено для військовиків і для цивільних осіб. Право на отримання нагороди для військовиків мали всі старшини та вояки УГА. Хрест для цивільних мали право отримати особи, котрі, як зазначено у § II проекту “Статуту пам'яткової відзнаки”, з небезпекою для життя прислужились для Збройної сили Української

Держави. Зображення відзнаки та анотація до неї уперше з'явилися у “Військовому Віснику” Ч. 5 за 1928 р. Виготовленням Хреста зайнялася віденська фірма емалевих виробів “Geschiermeister” [9]. Взірцями стрічок до Хреста слугували стрічки до проєктованої нагороди УГА 1919 р. “Тризуб за Хоробрість” [10]. Стрічки виткали студентки Львівського університету Марія Кравців та Марія Чиж [11].

Перші нагороди вручені генералом Кравсом у церкві Святої Варвари колишнім воякам УГА, які проживали у Відні. Після панахиди на честь загиблих вояків була відкрита меморіальна таблиця, на якій було поміщено першу відзнаку під № 1. [12]. Зображення відзнаки використовувалось також як емблема на офіційних бланках Українського товариства допомоги інвалідам [13].

Відзнаки довоєнного випуску мають розмір (33x33 мм.), мініатюра (17x17 мм.), післявоєнний випуск (35x35 мм.). Існує два види кріплення: на “бинді” (стрічці), голці (т.зв. “фрачний” варіант) та на гвинті. Відзнаки з кріпленням на гвинті, за спогадами власників, виконувалось за індивідуальним замовлення фірмою Івана Кузьмича у Львові.

Джерела та література:

1. Ювілей 10-ти річчя УСГ в Канаді // Українська Стрілецька Громада в Канаді 1928 – 1938. – Саскатун (Канада), 1939. – С. 11, 35.
2. Різбар М. Бринський // Літопис “Червоної Калини”. – Львів, 1936. – Чис.11.
3. Палій А. Товариство “Молода Громада” у Львові // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1919 – 1920 рр. Матеріали до історії. – Вінніпег, 1966. – Т. III. – С. 188.
4. ЦДІАЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 26.
5. Мельник О., Пахолко С. Невідомі сторінки творення пропам'ятної відзнаки Української Галицької Армії // Нумізматика і Фалеристика. – Ч. 4. – К., 2006. – С. 17-19.
6. Чмир М. Військові нагороди в Західноукраїнській Народній Республіці (1918 – 1919 рр.) // Український Історичний журнал. – К., 1999. – № 5. – С. 55.
7. Чмир М. Нагороди ЗУНР (ЗОУНР). Пропам'ятні відзнаки для колишніх військовиків Галицької Армії // Галицька Армія 1918 – 1920. – Рівне, 2008. – С. 61.
8. Луцький О. Пропам'ятна відзнака УГА // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – С. 627.
9. Там само. – С. 627.
10. Климкевич Р. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях у 1918 – 1920 рр. Матеріали до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. – Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 267.
11. Книш З. Далекий приціл. Епілог Листопадових подій // Срібна Сурма. – Торонто, 1967. – С. 292, 303, 307.
12. Луцький О. Пропам'ятна відзнака УГА // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – С. 628.
13. ЦДІАЛ. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 795. – Арк. 61.

Відзнаки сокільських, студентських, кооперативних, спортивних та просвітніх товариств і організацій

№ 16. Відзнака учасників Шевченківського здвигу у Львові

Опис: Трикутна відзнака з округлими кутами, по кутах літери: “СБ” (Сокіл-Батько), “СТУ” (Спортове товариство “Україна”), “УСС” (Український Січковий Союз). У центрі – трикутник, спрямований гострим кутом донизу, у ньому напис: “ШЕВЧЕНКОВИЙ ЗДВИГ 1914 28.VI”. У нижньому куті трикутника монограма “GR” (Грицай Роман).

Розмір: 35x37 мм.

Матеріал: метал білого кольору

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1914 р.

Автор: Роман Грицай

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 270/6856.

Категорія: II

Примітки: Ювілейний Шевченківський здвиг – масова маніфестація українських національних сил, присвячена 100-літтю від дня народження Кобзаря, відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. У поході взяло участь понад 12 тис. членів сокільських, січових, стрілецьких та спортивних організацій і товариств. У газеті “Діло” подано таку кількість учасників: 9 254 членів “Сокола-Батька”, 2 909 членів Українського січового союзу та відділ пластунів із Рогатина 183 осіб, під керівництвом проф. Бабина [1]. Пам’ятну відзнаку з кріпленням на шпильці виготовляли спеціально для учасників Здвигу. Відзнака виготовлена у Відні коштом “Сокола-Батька” та Українського Січового Союзу тиражем у 10 тисяч у білому металі та 100 штук у міді [2]. Носили її на грудях та шапці [3].

Джерела та література:

1. По ювілейнім здвизі // Діло. – 1914. – 3 липня.
2. Гайдучок С. Півстоліття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 48.
3. Праця до здвигу // Діло. – 1914. – 11 червня. – Ч. 409.

№ 17. Ювілейна відзнака Товариства “Сокіл-Батько” у Львові з нагоди 40-ліття

Опис: У прямокутному щиті з клиноподібним загостренням – сокіл із розпростертими крильми, голова повернута ліворуч, у дзьобі тримає гроно калини, у кігтях цифру “40”, під нею – дві схрещені гантелі.

Розмір: 20x15,5 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору

Спосіб виконання: штампування

Датування: квітень-травень 1934 р.

Автор: Павло Ковжун

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ-1225/14225

Категорія: III

Примітки: Відзнака та плакат [1] випущені з нагоди 40-ліття “Сокола-Батька”. Автором проєкту був знаний митець П. Ковжун [2]. Випуск приурочений до III Крайового Сокільського Здвигу у Львові [3]. Здвиговий Комітет закликав українське громадянство “прикрасити свій одяг ювілейною відзнакою “Сокола-Батька” та носити її до кінця березня 1935 р., до часу завершення ювілейних імпрез” [4]. Відзнаку в час урочистого святкування, носили учасники на синьо-жовтій стрічці. Під час Здвигу було реалізовано 8 000 сокільських відзнак вартістю 20 сот. [5]. У Здвигу взяло участь понад 10 тис. соколів. Отримані кошти були призначені для викупу ділянок “Українського Города” у Львові [6]. Було випущено три різновиди відзнаки, які різнилися між собою ціною, способом кріплення на звороті та металом: “повна (вилівана) відзнака на шпильці – 40 сотиків, така ж сама на мутерці – 50 сот., бляшана (бита, штанцована) – 20 сот.” [7].

Джерела та література:

1. Павлюк С., Чмелик Р. Скарби Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. – Львів, 2005. – С. 143.
2. Сокільські відзнаки // Новий Час. – 1934. – 20 червня. – Ч. 135.
3. Сокільські вісті. – 1934. – Ч. 6. – С. 13.
4. Сокільська Ювілейна відзнака // Новий Час. – 1934. – 30 червня. – Ч. 144.
5. Гайдучок С. Півстоліття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 48.
6. ЦДІАЛ. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 49.
7. Сокільські відзнаки // Новий Час. – 1934. – 20 червня. – Ч. 135.

№ 18. Відзнака Союзу поступової молоді ім. М. Драгоманова у Львові “Каменярі”

Опис: Відзнака круглої форми, у центральному колі на червоному тлі – силуети трьох чоловіків, світло-синього кольору, виділені по контуру жовтим кольором, з піднятими в замаху молотами навпроти скали чорного кольору. По зовнішньому колу у нижній частині на світло-синьому тлі напис літерами жовтого кольору “: Каменярі .:”, угорі жовта гілка.

Розмір: Ø 21 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору, емаль

Спосіб виконання: карбування

Датування: 1932 р.

Автор: [Є. Ляниця]

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 1100/13447

Категорія: III.

Примітки: Організація Союз поступової молоді ім. М. Драгоманова “Каменярі” заснована у Львові 1929 р. В 1930-ті роки організація поширила діяльність на територію Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств і налічувала понад 15 тисяч членів. Перебуваючи під впливом УСРП (Українська соціалістична радикальна партія), організація орієнтувалася на радикально-демократичну ідеологію та етичний соціалізм. При Товаристві існували спортивні та театральні гуртки, хори, видавався журнал “Каменярі”. Головою був А. Гривнак. Товариство належало до Міжнародного спортивного робітничого союзу (Брюссель), перестало діяти в 1939 р. [1].

У грудні 1931 р. від Львівського староства було отримано дозвіл на виготовлення відзнак для Товариства, проте з поширенням лише на території Львівського воєводства. Попередньо відзнаки мали коштувати 35 сот. за відзнаку на шпильці; та 50 сот. – за відзнаку на гвинті. В серпні 1932 р. відзнаки з'явилися на складі Головної Ради Союзу Каменярів. Був отриманий дозвіл на вживання відзнаки у Тернопільському та Станіславівському воєводствах. Ціна відзнаки – 90 сот. [2].

Джерела та література:

1. Енциклопедія Українознавства: Словник. частина. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 2992.
2. Що є з каменярськими відзнаками? // Каменярі. – 1933. – Ч. 11.

№ 19. Ювілейна відзнака з нагоди 70 – ліття Товариства “Просвіта”

Опис: Відзнака округлої форми, на лавровому вінку в нижній частині – розгорнута книжка, у якій на правому боці на синьому тлі жовтими цифрами дата: “1868”. На лівому боці: “1938”. Над книжкою – сонце, що сходить, з промінням. У верхній частині – півколом синя планка, у якій напис жовтими літерами: “ПРОСВІТА”.

Розмір: 20x18 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору, емаль

Спосіб виконання: карбування

Датування: 1938 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 1127/13891

Категорія: I

Примітки: З нагоди 70-літнього ювілею Товариства “Просвіта” був створений Діловий комітет, який підготував програму урочистостей (масовий здиг “Просвіт”, Конгрес тощо), запланованих на 21 – 24 травня 1938 р. Польська влада заборонила проводити Здиг та обмежила програму святкувань, тому урочистості були відкладені. Проте 22 травня 1938 р. в Митрополичій каплиці у Львові відбулося посвячення прапора Товариства. Також були випущені ювілейні відзнаки Товариства [1].

Уперше зображення відзнаки з'явилося в альманасі “Просвіта”, де зазначалось, що “Міністерство Внутрішніх Справ у Варшаві дало дозвіл Товариству “Просвіта” у Львові на ювілейну відзнаку з тим, що набути і носити її мають право лише члени “Просвіти”, себто члени читалень і Матірнього Товариства”. Золота відзнака коштувала 1 зл., срібна – 0. 50 зл., а звичайна – 0. 25 зл. [2].

Джерела та література:

1. Прапор “Просвіти” // Наш Прапор. – 1938. – 23 травня. – Ч. 56.
2. Інформація // Просвіта. – 1938. – Ч. 3-4. – С. 52.

Відзнаки на пошану діячів української культури та театру

№ 20. Ювілейна відзнака з нагоди 80-ліття від народження Івана Франка

Опис: У відзнаці круглої форми – погруддя І. Франка, у верхній частині напис півколом: “ДРОГОБИЦЬКА ЗЕМЛЯ І.ФРАНКОВІ 1936”.

Розмір: Ø 24 мм.

Матеріал: метал жовтого або сірого кольору

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1936 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 289/6871

Категорія: II

Примітки: Відзнака випущена робітничою громадою ім. І.Франка у Дрогобичі з нагоди 80- ліття від народження

Каменяра. Вироблена в Бориславі. Коштувала 1 зл. [1].

Джерела та література:

1. Сов'як П. Маловідома франківська реліквія // Дрогобиччина – земля Івана Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуари. – Т. 4. – Дрогобич, 1997. – С. 239.

№ 21. Ювілейна відзнака з нагоди 100-ліття “Русалки Дністрової”

Опис: Значок у вигляді щитка, у центрі дати: “1837 1937”, під якими дві схрещені лаврові гілки. Вгорі напис: “РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ”.

Розмір: 26x16 мм.

Матеріал: метал жовтого кольору або білого з патиною

Спосіб виконання: штампування

Датування: 1937 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ, ОМЗ – 39/2294

Категорія: II

Примітки: “Русалка Дністрова” – галицько-український альманах, виданий у Будапешті (1837) заходами “Руської Трійці”, але заборонений віденською цензурою. З 1000 надрукованих примірників 800 конфіскувала львівська поліція.

У вступній статті до народних пісень І. Вагилевич писав про славне минуле українського народу як “одного з головних поколінь слов'янських”. Своім поворотом до народної мови й уведенням правопису “Русалка Дністрова” мала великий вплив на українське національне відродження та на розвиток української літератури в Галичині [1].

Відзнака випущена до 100-ліття виходу з друку “Русалки Дністрової” [2].

Джерела та література:

1. Енциклопедія Українознавства: Словник. частина. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2643.
2. Возняк М. Століття “Зорі” Маркіяна Шашкевича // Діло. – 1934. – 4 травня – Ч. 114.

№ 22. Ювілейна відзнака з нагоди 70 – ліття українського театру

Опис: Відзнака овальної форми з трикутним завершенням угорі. У центрі, між двома колонами й розсунутою театральною завісою – ваза з квітами. Внизу напис: “70-ЛІТТЯ УКР. ТЕАТРУ 1884 – 1934”. Вгорі у трикутнику літери: “СДУС” (Спілка друзів української сцени).

Розмір: 26,5х20 мм.

Матеріал: метал білого кольору

Спосіб виконання: карбування

Датування: 1934 р.

Автор: невідомий

Облікові позначення: ДКМ,ОМЗ – 242/6828

Категорія: II

Примітки: Перший український професійний театр (1864 – 1924) був створений і утримувався Товариством “Руська (Українська) Бесіда” у Львові. Офіційна назва: “Руської Бесіди Театр” (після 1914 – “Української Бесіди”). До 1914 р. частково фінансувався Галицьким сеймом. Театр приймав на своїй сцені М. Кропивницького (1875), М. Садовського і М. Заньковецьку (1906) та інших відомих українських акторів. У липні 1924 р. Товариство “Українська Бесіда” через брак фінансів відмовилося від дальшої опіки над театром [1].

З нагоди 70-ліття діяльності українського театру у Львові були створені спеціальний Почесний комітет, який очолив директор Вищого музичного інституту ім. Лисенка у Львові Василь Барвінський, та ювілейні комітети по інших містах Галичини. Вони організували ювілейні свята з проведенням вистав, концертів, академій, дохід від яких був призначений на будівництво Дому українського актора у Львові [2, 3]. З цього приводу була випущена відзнака.

Джерела та література:

1. Енциклопедія Українознавства: Словник. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3450.

2. Відозва у справі святкування 70-ліття українського театру // Новий Час. – 1934. – 8 жовтня. – Ч. 225.

3. 70-ліття Українського Театру. Відозва в справі його святкування // Діло. – 1934. – 8 жовтня. – Ч. 269.

¹ Васильків Л., Єрмакова Н., Іванишин С. Дрогобицький краєзнавчий музей: Путівник. – Львів, 1987. – С. 1.

² Грабовський В. Дрогобич // Енциклопедія сучасної України. – Т. 8. – К., 2008. – С. 416.

³ Пахолко С. Дмитрів М. Фалеристичні пам'ятки українських гімназій професора І. П. Филипчика у Дрогобицькому краєзнавчому музеї / Історія закарбована в металі. Українська фалеристична спадщина (XIX – перша половина XX ст.). – Львів, 2011. – С. 33-35.

⁴ Сов'як П. Маловідома франківська реліквія // Дрогобиччина – земля Івана Франка: Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуари. – Т. 4. – Дрогобич, 1997. – С. 239.

⁵ Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (Із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – 120 с.

Орест Круковський.

Колекція українських відзнак у Дрогобицькому краєзнавчому музеї.

У статті досліджено збірку українських відзнак та нагород кінця XIX – першої пол. XX ст. з колекції Дрогобицького краєзнавчого музею. На підставі документальних джерел та матеріалів встановлено історію походження, авторство та функціонування відзнак і нагород, досліджено сучасний стан фалеристичної збірки у фондовій групі Дрогобицького краєзнавчого музею.

Orest Krukovskyu.

The collection of the Ukrainian awards in Drohobych ethnographical museum.

This article explores the collection of the Ukrainian awards and honors at the end of the XIX – the first half of the XX-th centuries from the collection of Drohobych ethnographical museum. Based on the documentary sources and materials the history of the origin, the authorship and functioning of the awards are set, the modern state of the falerystical collection in the stock group of the Drohobych museum is investigated.

ЧАСОПИС “ZIEMIA DROHOBUYSKA” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДРОГОБИЧА, БОРИСЛАВА ТА ТРУСКАВЦЯ

“Ziemia Dgołobuyska” (“Дрогобицька земля”) – польськомовний нерегулярний науково-популярний збірник, який виходив у Вроцлаві з 1991 до 2007 року. Видання часопису започаткувало товариство “Асоціації любителів Дрогобича”, засноване в Легниці 6 травня 1989 р. 13 червня 1992 р., воно трансформувалося в “Товариство приятелів Дрогобицької землі” (далі – ТПДЗ).

За вказаний період вийшло з друку двадцять чисел. Передостаннє число (№ 17-18) було спареним і вийшло у 2004 р. Останнє, яке вийшло 2007 р., – також (№ 19-20). 1998 р. вийшло дві частини № 11-го. 2004 р. у передмові до читача головний редактор Є. Пілецький говорить про труднощі в підготовці видання: погані справи в його родині, хвороби, які здолали його самого; брак коштів і, нарешті, “творчу неміч”¹. 2007 р. редактор так само скаржиться на “реальні можливості”, які важко долаються, головною серед них було його здоров’я². Припинення видання, незважаючи на інформацію про наповненість редакційного портфеля, можна пояснити згаданими обставинами, а, фактично, старістю редакторів видання.

Часопис, як мовиться в його підназві, є виданням “середовища” ТПДЗ, тобто його ентузіастів-краєзнавців. Нагадаємо, що мета і завдання, які перед собою поставило ТПДЗ, окреслюються в рамках програми підтримки зв’язків і розвитку співпраці з польською людністю сучасної Дрогобиччини, надання допомоги в утриманні, відновленні і розвитку польської культурної спадщини в регіоні, допомоги польській громаді Дрогобича та його околиць в їх прагненні до збереження і розвитку польської традиції, культури і національної ідентичності, інтеграції колишніх мешканців Дрогобицької землі та її симпатиків довкола реалізації завдань Товариства. Водночас, ТПДЗ ініціювало дослідження історії Дрогобицької землі та публікацію його результатів³. Останнє завдання реалізувалося через організацію та видання часопису “Дрогобицька земля”.

Властиво, підготовку видання веде Історична комісія ТПДЗ. Серед її завдань – провадження адресно-біографічної картотеки, створення баз даних “Жертви 1939 – 1945”, “Книга Пам’яті Дрогобицької Землі”, “Бібліографія Дрогобиччини”, “Професори і учні трьох найстарших класів гімназії ім. Ягелла в Дрогобичі” (інформатор про долі), підготовка монографічних праць (наприклад, про всі вулиці Дрогобича, включно з “Польміном” та районом Тисьмениці)⁴.

Редакційна колегія видання на початку складалася з двох осіб – Романа Лоренца (Roman Lorenz) та Єжи Марії Пілецького (Jerzy M. Pilecki)⁵. З дев’ятого числа у складі редколегії відбулися зміни: Єжи Пілецький стає головним редактором, а Роман Лоренц – його заступником, співробітники – Антоніна Лобос, Станіслав Моронь. У десятому числі у складі редколегії з’являється о. Домінік Орчиковський, в одинадцятому додаються Роман Грюнхаут і Людмила Щепанік, у тринадцятому – Владислав Ольшевський, у чотирнадцятому – Павел Бришковський і Ромуальд Колудзький-Стоббе. З невеликими змінами склад редакційної колегії зберігся до 2007 р.

Єжи Пілецький в краєзнавстві Дрогобиччини має репутацію невтомного пошуковця і збирача старожитностей, чудового знавця історії та культури краю⁶.

У верхній частині чорно-білої палітурки видання розміщений стилізований герб Дрогобича з топками солі на чорному щиті, у нижньому лівому кутку зображений герб міста Борислава, правому – герб Трускавця. Історичність першого герба не викликає сумніву, емблематика двох інших також історична, але проміжна, не пов'язана ні з найдавнішими, ні з сучасними символами цих міст.

Варто передовсім окреслити географічні межі регіону, під яким ТПЗД визначило територію “Дрогобицької землі”. Вони чітко виписані в “формулярі”, введеному над назвою видання на його титульній сторінці: “Борислав – Дерезичі – Добрівляни – Дрогобич – Горуцько – Кропивник – Лішня – Майдан – Меденичі – Найдорф – Підбуж – Рихтичі – Східниця – Солонсько – Стебник – Снятинка – Трускавець – Уріж – Волоща – Вороблевичі”. Це окреслення з'явилося лише в 1997 р. у 10-му числі видання.

У заданій передмові 2004 р., Є. Пілецький стисло підсумовує діяльність, уважаючи тогорічне число “ювілейним”. Критерієм було те, що 10 останніх чисел видавано нормальним, а не ксерографічним методом. До того ж, він неодноразово підкреслював, що перші (тобто, згадані “ксерографічні” зошити) було суто інформаційними для ТПЗД, у них практично не друкувалися матеріали краєзнавчо-наукового значення. Отже, науковому огляду підлягає “Дрогобицька земля”, починаючи з 1995 р. (№ 8).

Періодик “Дрогобицька земля” поширюється майже без винятку в Польщі. Пріоритет належить, зрозуміло, членам ТПЗД. Цікаво, що ТПЗД має свої філії (“Kółka Terenowe”) у Верхній Сілезії, Легніці, Любуську, Валбржиху, Варшаві і Вроцлаві. Провід ТПЗД і редколегія “Дрогобицької землі” знаходяться у Вроцлаві, де, вочевидь, осіло найбільше вихідців з Дрогобиччини. Відповідно, часопис фінансується з внесків членів ТПЗД. Водночас, він найкраще презентує діяльність ТПДЗ.

“Дрогобицька земля” є цінним джерелом інформації з історії краю в окреслених межах. Назагал, це регіональне видання, з певними ціннісними орієнтирами, характерними для ментальності поляків – вихідців з нашого краю. На сторінках часопису публікувалися матеріали, що ілюструють здобутки в справі вивчення окремих тем чи населених пунктів. Численні спеціальні бібліографічні матеріали, рецензії та рефлексії засвідчують відчутний науковий рівень видання.

Більшість краєзнавчих матеріалів “Дрогобицької землі” подана у вигляді окремих нарисів з яскравими, часом дуже образними назвами. Частково його матеріали структуруються за рубриками. Так, чітко виокремлено об'ємні рубрики “Розмаїття з мишкою” і “Видавничі новини”. Водночас, повторюються матеріали під назвою “Почесті члени ТПЗД”, “Члени-кореспонденти ТПЗД”, “Хроніка найважливіших подій *Тут і там*”, “Пантеон Дрогобицької Землі”, “Географічний словник Дрогобицької землі”, “З жалібної хроніки”. Більшість рубрик має біографічний характер. Тематично вимальовується рубрика “Співпраця”.

Кількість дописувачів “Дрогобицької Землі” невпинно зростала (в останньому числі: Є. Пілецький, П. Бришковський, Т. Ольшевський, Я. Онацишин, Я. Риботицький, В. Шиманський, В. Кессельрінг, Е. Поскер, А. Зелінська, М. Диня, Ч. Мікось, Е. Схенкельбах, А. Говажевський, Є. Хлебда).

Аналізуючи номери часопису та систематизуючи оприлюднені матеріали, доходимо висновку, що хронологічно вони стосуються переважно міжвоєнного періоду життя регіону, часу Другої світової війни та перших повоєнних років. Абсолютна більшість

матеріалів побудована на споминах вихідців з нашого краю, частина становить собою ретроспекції про ті чи інші міста та села крізь призму бачення конкретної людини. Найбільше матеріалів стосується Дрогобича, Борислава та Трускавця. Предметом уваги авторів часопису є видатні історичні постаті, наприклад, редакція опублікувала статті про життя і творчість Бруно Шульца, а також про інших більш чи менш відомих земляків.

Сильветки, подані у виданні, розкривають людські долі й дозволяють зазирнути в минуле “зсередини”. Більшість біографій подані оглядово і є досить фрагментарними, інколи вони доповнені прижиттєвими фотографіями, що дає змогу краще уявити особистості. Ці публікації збагачують базу джерел дослідження життя осіб, які, назагал, залишаються малознаними.

Показовою є рубрика “Пантеон Дрогобицької землі” як приклад зібраної біографістики, хоча дані у цьому розділі обмежуються вказівкою дат та місць народження і, відповідно, смерті; інколи вказується вид професійної діяльності тієї чи іншої людини. З другої частини рубрики, яка є в нашому розпорядженні, стає зрозуміло, що вона дуже популярна серед читачів видання, які пропонують внести корективи до поданої раніше інформації⁷.

До жанру біографістики належать, безсумнівно, “Біографічний словник Дрогобицької землі”, який веде Єжи Пілецький. Тут дані про людей повніші, вони розкривають рід занять тієї чи іншої особи та її роль у подіях минулого. Прикметно, що автор не робить розмежувань за національними чи релігійними ознаками. Водночас, виокремлені особи, які допомагали врятуватися євреям, за що були оголошені “Праведниками народів світу”⁸.

Рубрика “Літопис жалоби”, автором якої також є Єжи Пілецький, уміщує короткі некрологи померлих, в алфавітному порядку. Як правило, інформація подана там у такий спосіб: ініціали та прізвище особи, місце народження та місце смерті, а також короткий опис життєдіяльності покійного, інколи його заслуги перед суспільством.

Подана у публікаціях часопису різнопланова інформація, що стосується безпосередньо біографій людей, розкриває їх тернистий шлях, заслуги для суспільства та ін., що відповідає сучасним завданням біографістики⁹.

З перших років “Дрогобицька земля” публікувала матеріали про життя і творчу спадщину Бруно Шульца, що значною мірою сприяло розвитку шульцознавства. Майже в кожному номері збірника знаходилося місце для розповіді про Б. Шульца або про події, які були пов’язані з цим ім’ям. На сторінках “Дрогобицької землі” знаходимо спогади учнів Б. Шульца, або тих сучасників, котрі були з ним знайомі. Так, Тадеуш Войтович у своїй статті розповідає про перше знайомство з Бруно Шульцом у гімназії ім. короля Владислава Ягелла, де Б. Шульц був його вчителем. Автор подає візуальний портрет письменника та розповідає про його звички, описує його внутрішній світ¹⁰. Пізніше В. Будзинський акумулював спогади про Б. Шульца, опубліковані на сторінках “Дрогобицької землі”, в своїй книзі “Учні Шульца”¹¹.

Серед публікацій “Дрогобицької Землі” виокремлюємо повідомлення про мистецькі роботи, які за життя художника не побачили світ з різних причин. Зокрема, це стосується одного незнамого малюнка, який був ним зроблений 12 грудня 1934 р. під час лекції у гімназії. Автор зобразив тут свого учня Максиміліяна Заславського¹². Цікавою є публікація Єжи Пілецького “Не будинок Ландау, не фрески Шульца, не жидівський письменник...”, в якій автор аналізує сучасний стан пам’яток Дрогобича, пов’язаних з Шульцом. Зрозуміло, що його увагу привернуло резонансне віднайдення малюнків

Б. Шульца в Дрогобичі. Автор також торкається змісту напису на меморіальній дошці, відкритій на будинку, де мешкав перед війною Б. Шульц. На його думку, місцеву інформацію потрібно виправити і уточнити. У публікації висвітлюється також думки Януша Одровонжа-Пеньонжка та Веслава Будзинського, що також критично поставилися до написаного на меморіальній таблиці¹³. Назагал, шульціана “Дрогобицької землі”, заслуговує окремого спеціального огляду.

Інша видатна постать Дрогобича міжвоєнної пори, яка заслужила уваги редколегії “Дрогобицької землі”, – місцевий художник-аматор, інженер, педагог Фелікс Ляхович, автор ілюстрованої візії минулого Дрогобича. Доля розпорядилася таким чином, що після загибелі митця 1941 р. від рук більшовиків, уцілів його архів, у тому числі й численні малюнки, який сім'я вивезла до Польщі. Провід ТПЗД доклав зусиль до того, щоб архів потрапив до Оссолінеума у Вроцлаві. Про існування архіву Фелікса Ляховича вперше повідомив Є. Пілецький¹⁴. На цьому дослідження постаті не зупинилося. Як з'ясувалося, Ф. Ляхович є автором наративу, який може вважатися його текстовим коментарем до художньої історії Дрогобича. Так, 13 грудня 1936 р. він виступив в дрогобицькій гімназії ім. Л. Стернбаха реферат “Пам'ятки міста Дрогобича”, текст якого зберігся в архіві художника. Стараннями Є. Пілецького, він дочекався публікації¹⁵. Цікаво, що в згаданому рефераті є чимало незнаного. Також, Є. Пілецький опублікував з архіву Ф. Ляховича частину його спогадів про 1939 р.¹⁶

Врешті, ТПЗД спричинилося до публікації альбому малюнків Ф. Ляховича¹⁷. У трьох передмових – Єжи Пілецького¹⁸, Беати Длугайчик¹⁹ і Ромуальда Колудзького-Штоббе²⁰ – розповідається про звивисті стежки життя дрогобичанина, його творчість та історію появи книги²¹.

Міжвоєнне життя Дрогобича досить змістовно висвітлене на сторінках часопису. Місцева польська громада, маючи на меті виховання молодого покоління в національно-патріотичному дусі, проводила різноманітні заходи²². Один із цих заходів відбувся в 1934 р. у гімназії ім. короля Владислава Ягелла, де було відкрито пам'ятну таблицю вихованцям, що загинули в період Першої світової війни та післявоєнної боротьби. Подія відбулася в часі святкування 75-річчя гімназії²³.

Назагал, можна стверджувати, що саме в міжвоєнний період польські громади Дрогобича, Борислава та Трускавця прагнули всіляко пропагувати свою історію та культурні національні надбання з метою самоствердження, а також щоб більш конкурентно почувати себе перед українцями. Так, наприклад, напередодні Другої світової війни (1939 р.) дрогобицька міська громада зверталася до владних структур Польщі у справі герба. В 16-му числі “Дрогобицької землі” Є. Пілецький опублікував про це практично сенсаційний матеріал²⁴. Згадані джерельні матеріали зберігаються нині в Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві в фонді Ф. Ляховича. На підставі певних архівних матеріалів, а також досліджень А. Дофлерувни, передбачалася зміна герба Дрогобича шляхом включення в символіку міста державного орла²⁵.

Водночас, на сторінках видання з'явилися публікації про історичні засади герба Борислава, які, фактично, стали рефлексією на сучасне горботворення, базоване на найдавнішій символіці²⁶.

Стаття Є. Пілецького “Польські пам'ятники в Дрогобичі” повідомляє про існування у довоєнному місті декількох польських пам'ятників і пам'ятних знаків: стели Невідомому жовнірові (1925 р., біля костюлу), пам'ятника Юзефові Пілсудському (1934 р., спортивний парк). З кінця XIX ст. в Дрогобичі існував пам'ятник Адаму Міцкевичу, з початку XX ст. – пам'ятник Грюнвальдській битві²⁷. Окрема публікація присвячена

культу Міцкевича на теренах Дрогобиччини²⁸. Все це мало не тільки нагадувати про високу польську культуру та історію, а й доводити місцевій громаді історичність коріння польської нації в регіоні²⁹.

1933 р., під час заснування регіональної організації “Загального союзу підфіцерського резерву”, відбулось велике свято з урочистим проходом вулицями, привітальними виступами біля ратуші, урочистою молитвою³⁰. Подія висвітлена у статті Є. Пілецького, в якій також наводиться програма святкування та склад його учасників³¹.

Чимало публікацій часопису присвячено повсякденному життю мешканців регіону, особливо спорту та, зокрема, футболу. У міжвоєнному часі у місті було чотири команди: “Юнак”, “Стрілець”, “Бетар”, український клуб “Дніпро”. Коротку історію футбольного клубу “Юнак” висвітлив Анджей Говажевський. Окрім того, автор подав детальну бібліографію до наведеного матеріалу³².

У розвиткові футбольної команди “Юнак” велику роль відіграв Мечислав Млотек, який був одним із керівників команди. За його керівництва була відновлена спортивна дисципліна у команді, а також робилися спроби окрім футболу, займатися й іншими видами спорту: волейболом, баскетболом, легкою атлетикою та ін. Мечислав Млотек жорстко карав порушення спортивної дисципліни, зокрема за вживання алкоголю відлучав від команди на 14 днів³³.

На шпальтах “Дрогобицької землі” з’являлася інколи досить неординарна інформація, яка, швидше, мала характер новин. Так, у часописі читаємо про мотоциклетну аварію, що відбулася у 1938 р. Окрім самої розповіді про цю подію, дізнаємося також, що дрогобицький край був досить добре автомобілізованим ще до 1939 р.³⁴

На нашу думку, зацікавлення викликають висвітлені у часописі “Дрогобицька земля” спогади, які є важливим історичним джерелом, хоча вони вимагають досить обережного ставлення. “Саме спогади, попри їх суб’єктивність та емоційність, а можливо, завдяки їм, дозволяють не тільки констатувати факт, але й зрозуміти, відчутти його значущість для сучасників”³⁵. Зокрема, видання містить ряд спогадів людей, що відносяться до міжвоєнного життя міста Борислава. В основному, йдеться про людей, що безпосередньо жили у міжвоєнний добу і на власні очі бачили, як твориться історія краю. Редакція видання опублікувала спогади Марії Вежбіцької, в яких вона розповіла про своє життя у Бориславі до і опісля радянського вторгнення³⁶. Ян Риботецький у своїй споминах розповідає про військові дії на території Дрогобицько-Бориславського басейну у час польсько-української війни. Зокрема, автор торкається і міжвоєнного життя, описуючи галопуючу інфляцію та стрімке подорожчання товарів, що призводило до протестів, на які влада жорстко реагувала, застосовуючи вогнепальну зброю³⁷. Ян Онацишин у публікації під заголовком “Повернувся в неділю рано...” детально розповідає про повсякденне життя міських жителів Борислава, на прикладі власної сім’ї. Автор подає інформацію про тогочасні бориславські родини³⁸. Цікавими є спогади Єжи Вигнанця, які передрукувала Анна Зілінська. Стаття подана у формі інтерв’ю, в якому коротко висвітлюється життя довоєнного Борислава, шкільне навчання, а також ідеться про людські якості Б. Шульца³⁹.

На сторінках видання систематично з’являлися рефлексії на сучасний стан Дрогобича, частково – стан наукового краєзнавства. Так, Є. Пілецький написав рецензії на видані в Україні “Бібліографію Дрогобича” та “Бібліографію Трускавця”⁴⁰, книгу “Дрогобицькі вулиці” Р. Пастуха⁴¹.

Водночас, матеріали “Дрогобицької землі” достатньо добре відомі на теренах краю. Вони час від часу використовуються місцевими дослідниками. Зокрема, посилання

на журнал бачимо в наукових статтях М. Галіва⁴², Р. Попп⁴³, Л. Тимошенка⁴⁴ та ін. Також інформація з часопису використовувалася для написання “Нарисів з історії Дрогобича”⁴⁵.

Часопис “Дрогобицька земля” коректно порівнювати з чотиритомовим виданням українців “Дрогобиччина – земля Івана Франка”, попри на те, що українці розпочали своє видання набагато раніше (перші три томи вийшли в діаспорі⁴⁶, четвертий – у Дрогобичі⁴⁷).

Чимало публікацій “Дрогобицької землі” присвячено урядникам Дрогобича і повіту міжвоєнної пори (президентам міста, повітовим старостам та ін.), місцевій освіті, релігійним громадам, церквам та костьолам, місцевим цвинтарям (особливо – головному міському цвинтарю на вул. Трускавецькій).

У підсумку, на сторінках “Дрогобицької землі” друкувалася різнопланова інформація про “кресове тримісто”, що має велику джерельну цінність для розкриття маловідомих фактів з історії краю. Матеріали, що побачили світ завдяки їх оприлюдненню в “Дрогобицькій землі”, – це результат пошукової і дослідницької праці ентузіастів, серед яких, безсумнівно, виділяється Єжи Пілецький.

Водночас, не менш важливі та інформативно цінні матеріали часопису стосуються періоду війни, особливо в питанні висвітлення репресій, голокосту, польського підпілля та ін. Згадана проблематика заслуговує окремої статті. Так само чекають на українського дослідника менш знана в Україні видавнича серія ТПЗД “Wierni Bogu i Polsce Drohobyczanie” та “Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej”, які також уміщують історико-краєзнавчі та мемуарні матеріали.

¹ Pilecki J. Od Redakcji // Ziemia Drohobycka. Czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej (далі – Ziemia Drohobycka). – № 17-18. – Rok 14. – Wrocław, 2004 (wrzesień). – S. 1.

² Pilecki J. Od Redakcji // Ziemia Drohobycka. – № 19-20. – Rok 17. – Wrocław, 2007. – S. 1.

³ Про це чітко сказано на сайті ТПЗД. Див. наприклад: Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://spzd.org/spzd/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=14&Itemid=41

⁴ Згадана інформація окреслена в матеріалі: Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej // Ziemia Drohobycka. – № 8. – Wrocław, 1999. – S. 49.

⁵ Członkowie Korespondenci SPZD // Ziemia Drohobycka. – № 7. – Wrocław, 1994. – S. 1.

⁶ Сказане підтверджується не тільки тим, що Є. Пілецький здійснює велику організаційну та редакторську роботу. Він також є автором численних публікацій: статей, повідомлень, інформацій, спогадів, рецензій, реплік тощо.

⁷ Pilecki J. Panteon Ziemi Drohobyckiej. – Cz. 2 // Ziemia Drohobycka. – № 15. – Wrocław, 2002. – S. 100.

⁸ Pilecki J. Słownik biograficzny ziemi drohobyckiej. – Seria 1 // Ziemia Drohobycka. – № 9. – Wrocław, 1996. – S. 38.

⁹ Устиновський Д. Літературна біобібліографія як джерело збереження і передачі персоналістичної інформації // Українська біографістика: Зб. праць. – Вип. 3. – К., 2005. – С. 288-289.

¹⁰ Wojtowicz T. Szulz jakogo brutal ? // Ziemia Drohobycka. – № 10. – Wrocław, 1997. – S. 18-21.

¹¹ Budzyński W. Uczniowie Schulca. – Warszawa, 2011. – 246 s.

¹² Pilecki J. Kolejny nieznan rysunek Schulza // Ziemia Drohobycka. – № 12. – Wrocław, 1999. – S. 20.

¹³ Pilecki J. Nie dom Landaua, nie freski Schulza, nei pisarz żydowski... // Ziemia Drogobycza. – № 16. – Wrocław, 2002. – S. 88-94.

¹⁴ Pilecki J. Prace Lachowicza już w Z. N. Ossolińskich // Ziemia Drogobycza. – № 12. – Wrocław, 1999. – S. 68-70.

¹⁵ Lachowicz F. Zabytki miasta Drohobycza. Cz. 1. (Odczyt wygłoszony 13 grudnia 1936 r. w gimnazjum im. L. Sternbacha w Drohobyczu) // Ziemia Drogobycza. – № 15. – Wrocław, 2002. – S. 10-14; Cz. 2 // Ibid. – № 6. – Wrocław, 2002. – S. 36-39.

¹⁶ Lachowicz F. Wojna 1939. Zapiski historyczne II // Ziemia Drogobycza. – № 12. – Wrocław, 1999. – S. 10-13.

¹⁷ Drogobycz Fekiksa Lachowicza. – Olszanica, 2009. – 231 s.

¹⁸ Pilecki J. Feliksa Lachowicza koleje losu // Drogobycz Fekiksa Lachowicza... – S. 6-11.

¹⁹ Długajczyk B. Drogobycz Feliksa Lachowicza // Drogobycz Fekiksa Lachowicza... – S. 12-20.

²⁰ Kołodzki-Stobbe R. Historia wydania albumu // Drogobycz Fekiksa Lachowicza... – S. 21-22.

²¹ Див. рецензію та нарис про видання Л. Тимошенка: Тимошенко Л. Дві нові книги про Дрогобич // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 385-388; Його ж. Дрогобич Фелікса Ляховича (доля мистця в контексті взаємовпливів польської і української культури) // Fasciculi Musei Regionalis Brzozoviensis. – № 4. – Brzozów, 2009. – S. 151-159.

²² Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – С. 159.

²³ Pilecki J. Tablica pamiatkowa w holu “Jagielly” // Ziemia Drohobycza. – № 9. – Wrocław, 1996. – S. 8.

²⁴ Pilecki J. Materiały do historii herbu Drohobycza // Ziemia Drohobycza. – № 16. – Wrocław, 2002. – S. 25-35.

²⁵ Публікація Є. Пілецького спричинила дослідження Л. Тимошенка. Див.: Тимошенко Л. Нові джерельні свідчення про герб Дрогобича // ДКЗ. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 414-423.

²⁶ Pilecki J. Godło Borysławia // Ziemia Drohobycza. – № 13. – Wrocław, 2000. – S. 12-35; Sprostowanie w sprawie godła Borysławia (i jego praw miejskich) // Ibid. – № 16. – Wrocław, 2002. – S. 35.

²⁷ Pilecki J. Polskie pomniki w Drohobyczu // Ziemia Drohobycza. – № 19-20. – Wrocław, 2007. – S. 101-106.

²⁸ Pilecki J. Kult Mickiewicza na ziemi drohobyckiej // Ziemia Drohobycza. – № 11. – Cz. 2. – Wrocław, 1998. – S. 65-66. Див. також: Kołodzki-Stobbe R. Odnowienie pomnika Mickiewicza w Drohobyczu // Ibid. – S. 67-71; Mickiewicz był w Drohobyczu? // Ibid. – № 12. – Wrocław, 1999. – S. 64-65.

²⁹ Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)... – С. 159.

³⁰ Там само.

³¹ Pilecki J. Standar drohobyckich rezerwistow // Ziemia Drohobycza. – № 14. – Wrocław, 2001. – S. 58-60.

³² Gowarzewski A. “Junak” Drohobycz // Ziemia Drohobycza. – № 19-20. – Wrocław, 2007. – S. 142-147.

³³ Henryk M. Dr plk Mieczysław Młotek (1893 – 1986) // Ziemia Drohobycza. – № 16. – Wrocław, 2002. – S. 74.

³⁴ Motocyklowa tragedia z 1938 roku // Ziemia Drohobycza. – № 17-18. – Wrocław, 2004. – S. 85-86.

³⁵ Реєнт О. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218-232.

³⁶ Wierzbicka M. Świat, który zaginął // Ziemia Drohobycza. – № 15. – Wrocław, 2002. – S. 48-59.

³⁷ Rybotycki J. Dwie Schodnice – wies i osada przemysłowa // Ziemia Drohobuska. – № 19-20. – Wrocław, 2007. – S. 55-59.

³⁸ Onaczyszyn J. Wrocilem w niedziele rano (cz. 1 – wczesne dzieciństwo) // Ziemia Drohobuska. – № 17-18. – Wrocław, 2004. – S. 28-49.

³⁹ Zielinska A. Czulem sie jak zbity pies... // Ziemia Drohobuska. – № 19-20. – Wrocław, 2007. – S. 99-101.

⁴⁰ Bibliografia Drohobycza // Ziemia Drohobuska. – № 17-18. – S. 170-172; Bibliografia Truskawca // Ibid. – S. 172-173.

⁴¹ 244 drohobuskie ulice [R. Pastuch] // Ziemia Drohobuska. – № 14. – Wrocław, 2001. – S. 111-113; Drohobuskie ulice // Ibid. – № 17-18. – S. 174-175.

⁴² Галів М. Місто Дрогобич в умовах утвердження радянської влади (1939 – 1941 рр.): історіографія проблеми // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Вип. 17. – Львів, 2008. – С. 579-588.

⁴³ Попп Р. Етносоціальний склад населення Дрогобича (30 – 60-ті рр. ХХ ст.) // ДКЗ. – Вип. ХІ-ХІІ. – Дрогобич, 2008. – С. 349-359.

⁴⁴ Див.: Тимошенко Л. Описи Дрогобича ХІХ ст. // ДКЗ. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 552-561; Його ж. Нові джерельні свідчення про герб Дрогобича // ДКЗ. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 414-423 та ін.

⁴⁵ Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.)... – С. 5.

⁴⁶ Дрогобиччина – земля Івана Франка: Зб. географічних, історичних та етнограф.-побутових і мемуарних матеріалів / Наукове товариство ім. Шевченка (Український архів. Т. XXV / Голова ред. колегії Л. Луців). – Т. I. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1973; Дрогобиччина – земля Івана Франка: Зб. географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Наукове товариство ім. Шевченка. (Український архів. Т. XXXII / Редактор Л. Луців). – Т. II. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978; Дрогобиччина – земля Івана Франка: Зб. географічних, історичних та побутово-етнографічних і мемуарних матеріалів / Наукове товариство ім. Шевченка (Український архів. Т. XLV). – Т. III. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1986.

⁴⁷ Дрогобиччина – земля Івана Франка: Зб. географічних, історичних, етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Упор. і ред. М. Шалата. – Т. IV. – Дрогобич, 1997.

Igor Chava.

Periodical “Ziemia Drohobuska” як джерело до історії Дрогобича, Борислава та Трускавця.

Уперше в українській історіографії аналізується проблематика та інформативна цінність польськокомовного періодичного видання “Товариства приятелів Дрогобицької землі”, яке виходило у Вроцлаві у 1991 – 2007 рр. Подаються свідчення про формат та періодичність видання, склад редколегії, авторів. Велика увага присвячена редакторові часопису – найбільш плідному авторові – Єжи Пілецькому.

Ihor Chava.

Periodical “Ziemia Drohobuska” as a history source of Drohobych, Boryslav and Truskaverts.

For the first time in Ukrainian historiography the problem and the value of the Polish periodical “The Society of Friends of Drohobych Region”, published in Wroclaw in 1991 – 2007 are analysed. The data about the periodical’s format, periodicity, editorial board, authors are presented. A great attention is paid to the periodical’s editor and the most important author – Yezhy Piletskiy.

Петришак Богдана. “Лицар Пера і Каламаря” – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583 – 1639). – Львів, 2011. – 208 с. (Львівські історичні праці. Дослідження. – Вип. 3)

Упродовж двох останніх десятиліть спостерігається активізація біографічних й просопографічних досліджень, активно обговорюються теоретико-методологічні застави відповідних історичних дисциплін, втілюються в життя окремі науково-довідкові проекти, що містять життєписи осіб, об'єднаних за певним тематичним принципом, опрацьовується ідея видання масштабного Українського біографічного словника тощо¹. Однак наявний на сьогодні доробок у цій ділянці історичної науки засвідчує вкрай нерівномірне накопичення відповідних знань. Традиційно в центрі наукових пошуків залишається діяльність добре знаних історичних постатей, натомість “людина з натовпу”, попри постійні заклики вивчати її життя, не часто стає об'єктом просопографічних студій. Якщо йдеться про доволі віддалені в часі історичні епохи, то такого типу напруження, через брак джерельного матеріалу та специфічні риси життєдіяльності тогочасних суспільств, загалом є рідкістю для української біографістики.

Книга Б. Петришак, власне, належить до тих нечисленних досліджень. Предметом її вивчення став життєвий шлях одного з міських писарів Львова першої половини XVII ст. Войцеха Зимницького.

Монографія, звично, складається зі вступу, основної частини, трьох розділів, висновків. У кінці вміщені додатки, до яких включені документи, пов'язані із життям Войцеха Зимницького. Завершується книга іменним та географічним покажчиками.

У вступі автор обгрунтовує вибір теми, аналізує історіографію та джерельну базу дослідження. Запропонований в історіографічній частині огляд спочатку історії львівської канцелярії, згодом – власне праць, присвячених Войцехові Зимницькому, видається цілком слушним.

Перший розділ має на меті розкрити ранній період життя Войцеха Зимницького. Б. Петришак вдалося з'ясувати, що народився він у 1583 р., ймовірно, у м. Гостинь у Великопольщі й належав до міщанського середовища. Докладно з'ясовується його родинне оточення, яке проілюстроване генеалогічною таблицею, наведеною у додатках (додаток 2). Виявляється, Войцех Зимницький мав кількох сестер і брата, сам одружився на одній із самбірських міщанок у період свого перебування на посаді писаря у Новому Самборі та залишив сина Яна Августина. Окремо розглядається питання про освіту В. Зимницького. Б. Петришак припускає, що навчався він у Замойській академії, хоча, як наголошує сам автор, задокументованих відомостей як про початкову освіту, так і про перебування у Замості немає. Загалом виклад матеріалу у першому розділі характеризується скрупульозним аналізом джерел, аргументація вибудована таким чином, що враховує найдрібніші, на перший погляд, несуттєві документальні свідчення.

У другому розділі висвітлюється перебування Войцеха Зимницького на посаді міського писаря Львова у період з 1616 до 1639 рр. Написаний в ракурсі просопографічного дослідження, другий розділ через призму діяльності В. Зимницького розкриває різні аспекти функціонування уряду міських писарів. Автор структурує їх в окремих параграфах. Перший – під назвою “обов'язки писаря” – відтворює послідовно всі етапи ведення документації в міській канцелярії та визначає роль писаря в цьому процесі; аналізує персональний склад канцеляристів, окреслює їх обов'язки та участь писаря

у формуванні кадрового складу канцелярії. Окремо на прикладі кількох судових справ проаналізований такий цікавий момент, як сумлінність виконання Зимницьким своїх писарських обов'язків чи то зловживання ними. У параграфі “Оплата праці” розкриваються матеріальні засади роботи писаря та його штату писарчуків. Окремо, розглядаються відносини з іншими канцеляріями, що існували у Львові у першій половині XVII ст. Насамкінець автор виокремлює представницькі функції, щоправда, невдало назвавши їх “зовнішньополітична діяльність писаря”.

У третьому розділі розглядаються різні сторони життя і діяльності міського писаря, не пов'язані з виконанням його безпосередніх обов'язків у канцелярії. Спираючись на нечисленні свідчення з міських актів та листування В. Зимницького, а також на працювання з відповідної проблематики, автор спробувала, й доволі успішно, реконструювати повсякденне життя свого героя. Змальовуючи такі деталі приватної сфери, як житло та інтер'єр, гардероб, домашні господарські справи, стосунки з ріднею, друзями, клієнтами, слугами, дослідниця відтворює атмосферу, в якій жив звичайний львівський міщанин. В. Зимницький постає перед нами не як міський урядовець, а як звичайна людина зі своїми уподобаннями. В останньому розділі автор ще раз докладно зупинилася на сім'ї писаря, зокрема, висвітлюючи долю його дружини та єдиного сина по смерті чоловіка та батька.

У висновках узагальнено результати дослідження, місцями вони потребують конкретизації.

Безперечною заслугою автора є створення додатків, котрі за обсягом не поступаються монографічній частині книги. До них увійшла майже півсотня листів, адресованих до Войцеха Зимницького та його дружини від різних осіб. У такий спосіб читач отримує можливість самостійно ознайомитися з першоджерелами та відстежити життєвий шлях писаря. Археографічний рівень публікації епістолярію здійснено на належному рівні й відповідно до вимог сучасної української археографії. Поза тим, додатки містять окремі відомості про міських писарів Львова першої половини XVII ст., автограф і гмерк Зимницького, документи про його смерть, похорон та оцінку рухомого майна.

Загалом треба зазначити, що книга Б. Петришак – результат сумлінної копійної дослідницької роботи. Вона не тільки вводить до наукового обігу раніше не відомі або малознані відомості про мешканців Львова першої половини XVII ст., але й може слугувати взірцем подібних просопографічних досліджень про інших львівських міщан, як, зрештою, й про міщан інших міст, як-то Самбора, Дрогобича тощо.

¹ Див., наприклад: Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип. 13/1. – К., 2007. – С. 6-27. Українська біографістика. Збірник наукових праць. – Вип. 1. – 1996; Вип. 2. – 1999; Вип. 3. – 2005; Вип. 4. – 2008; Вип. 5. – 2009; Вип. 6, 7. – 2010; Вип. 8. – 2011.

Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772 – 1869. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009. – 343 s.

Монографія “Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772 – 1869” стала результатом копіткої дослідницької праці і габілітаційним здобутком знаного польського ученого Романа Пельчара, який понад два десятки років вивчає історію освіти Перемишльської та Сяноцької земель. Власне, згадана монографія є логічним продовженням попередніх видань автора, які стосувалися шкільництва окреслених теренів у XIV – XVIII ст.¹ У рецензованій книзі вчений ставить мету відповісти на низку питань, пов’язаних з історією власне парафіяльних (а не державних) шкіл, а відтак розкрити розвиток мережі цих закладів і роль у цьому римокатолицького Костелу та греко-католицької Церкви, державних властей, власників маєтків, громад, висвітлити форми діяльності шкіл і їх вплив на “альфабетизацію галицького суспільства”. Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що йому, в цілому, вдалося впоратися з поставленими завданнями.

Архітектоніка монографії розгорнута навколо ключових тематичних блоків: суспільно-політичні умови розвитку парафіяльного шкільництва, мережа римо- та греко-католицьких освітніх осередків, формування та становище парафіяльного вчительства, кількість і відвідування учнівського контингенту, матеріальне забезпечення шкіл. Проблемні поля цих блоків тісно взаємопов’язані, тож праця Р. Пельчара характеризується логічною конструкцією, смисловою когерентністю, суцільністю і тотальністю репрезентації матеріалу. Попри відмову автора маніфестувати методологічну основу роботи (що загалом притаманно історикам освіти), можна чітко простежити певну еkleктичність методологічних підходів, “замішану” на сцієнтично-неопозитивістичних (фактологічність, упорядкованість та каузальність), національно-екзистенційних і водночас полікультурних, а також неотомістських засадах.

Географічні межі роботи, окреслені Р. Пельчаром як “польсько-руське пограниччя”, стосуються середньовічних та ранньомодерних територіальних ареалів під назвою Сяноцька, Перемишльська та Холмська землі. Щоправда, Холмщину автор полишив поза увагою, оскільки вона не була складовою частиною Королівства Галичини і Лодомерії. Тож досліджуване ним “пограниччя” зводиться до теренів п’яти австрійських територіальних округ-циркулів: Ясло, Перемишль, Жешів, Самбір і Сянок. Власне, межі цих округ збігалися з територією Перемишльської латинської дієцезії й займали центральну частину Перемишльської уніатської єпархії. Подібне географічне окреслення рамок дослідження видається нам не зовсім обґрунтованим, зокрема й з огляду на попередні дослідження Р. Пельчара, що, як згадувалося вище, стосувалися історії шкільництва Перемишльської і Сяноцької земель у XVI – XVIII ст., а відтак охоплювали не частину, а цілковито усю Перемишльську православну (з 1692 р. – уніатську) єпархію. Зауважимо, що канонічна територія Перемишльської греко-католицької єпархії охоплювала не п’ять, а сім адміністративних циркулів (Новий Сонч, Ясло, Перемишль, Жешів, Жовква, Самбір і Сянок).

Часові рамки автором підібрано вдало й історично обґрунтовано. Верхня межа – 1772 р. – обумовлена першим поділом Речі Посполитої та приєднанням Галичини до складу Австрійської імперії, нижня – 1869 р. – оголошенням державного шкільного закону, яким запроваджувалася нова система початкового шкільництва.

Джерельною основою праці Р. Пельчара стали здебільшого матеріали двох архівів у м. Перемишль – Архидієцезіального та Державного. В останньому вчений опрацював фонд “Архів біскупства греко-католицького”, де, за його визнанням, міститься надзвичайно багатий матеріал з історії парафіяльного греко-католицького шкільництва, який, власне, й склав більшу частину джерельного ресурсу монографії. І це не лише парафіяльні візитації 1816 – 1818, 1843 – 1844, 1852 рр. (які, до слова, стосовно шкільництва містять значно більше інформації, ніж візитаційні акти XVIII ст.), а й так звані “Акти шкільні” з усіх деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії, що являють собою збірки архівів різних народних шкіл 1816 – 1869 рр.

Другим підставовим джерелом для праці виявилися церковні шематизми – римокатолицькі (видавалися від 1819 р.) і греко-католицькі (від 1830 р.). І до перших, і до других, зазвичай, підшивалися так звані “шкільні шематизми”, офіційна назва яких декілька разів змінювалася. Зважаючи на неможливість роздобути деякі шкільні шематизми, Р. Пельчар послуговувався працями тих авторів, які опрацювали такого роду документи. Зокрема, дані греко-католицького шематизму шкіл Перемишльської єпархії 1841 р. він запозичив із насиченої таблицями праці Ф. Жеменюк². У цілому ж, дослідникові вдалося зібрати й використати майже повне зібрання джерельних видань такого типу, що, безумовно, позитивно характеризує рецензовану працю.

У першому розділі “Суспільні та політичні умови розвитку парафіяльних шкіл” автор охарактеризував територіальний засяг пограниччя і національну структуру його мешканців, а також окреслив освітню політику австрійських властей та її вплив на систему народного шкільництва в Галичині. Причому вчений цілком слушно відзначив зміну урядового курсу у цьому напрямі. Початково нова влада намагалася одержавити освіту, ухвалюючи постанови для розвитку народного шкільництва (патенти й укази Марії Терезії та Йосифа II). Проте усі зусилля виявилися марними, тож державі довелося знову звернутися до церков, надавши право й водночас зобов’язавши їх влаштувати парафіяльні школи.

Р. Пельчар у другому розділі, характеризуючи формування і розширення мережі римокатолицьких парафіяльних шкіл, вдається до аналізу заходів латинського духовенства у справі поширення народної освіти. Причому майже одразу наводить суперечливу й неоднозначну думку, згідно з якою, крім державних властей, розвитком освіти протягом перших десятиліть австрійського панування цікавився лише римокатолицький Костел (с. 30). І це при тому, що в наступному розділі учений детально розписує турботу греко-католицького духовенства про створення парафіяльних шкіл.

Розширення мережі латинського парафіяльного шкільництва на окреслених теренах, як показує Р. Пельчар у своїй праці, відбувалося вкрай повільно протягом 1772 – 1818 рр. і значно активніше у 1819 – 1869 рр. На 1819 р. у Перемишльській римокатолицькій єпархії налічувалося 38 парафіяльних шкіл, а в 1846 р. – уже 118. Згодом відбулося певне зменшення мережі римо-католицьких “парафіянок”: на 1851 р. їх число скоротилося до 94-х. Апогеєм розвитку місцевого латинського парафіяльного шкільництва стали 1860-і рр., коли діяло понад 140 навчальних осередків на понад 280 парафій (с. 49). Автор пояснює коливання числа парафіяльних шкіл браком учителів, матеріальною убогістю обтяженого податками та феодалними повинностями населення, “несвідомістю” сільського люду, численними “елементарними лихами” (епідемії, неврожай, повені та ін.). У цілому, Р. Пельчару вдалося спростувати твердження, що домінувало і в польській, і в українській історіографіях, відповідно до якого, поштовхом до різкого зростання числа шкіл в парафіях було скасування панщини у 1848 р.

Навпаки, зазначає він, у перші роки після революції відбулося навіть певне зниження кількості шкіл.

Окреслюючи мережу греко-католицького парафіяльного шкільництва у зазначений період (розділ III), учений стверджує, що “повільний, але систематичний” розвиток парафіяльних шкіл Перемишльської греко-католицької єпархії настав після 1816 р., тобто з часу передання шкіл у греко-католицьких парафіях під владу власне уніатським єпископам. Тож Р. Пельчар, по-суті, визнає, що греко-католицьке парафіяльне шкільництво, будучи до того під опікою римокатолицьких біскупів, майже не зростало. Однак, основну “провину” він покладає на рядове уніатське духовенство, яке не цікавилось справами шкільництва і народної освіти, бо було малозаможним (річні доходи парохів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. здебільшого сягали декількох десятків злотих), або ж неосвіченим (за словами перемишльського старости австрійця фон Мюлерна, руські отці не могли навіть виголосити казання чи навчати дітей катехизмові, деякі ж не вміли й писати). Останню думку дослідник, проте, спростовує архівними даними, що стосуються Яворівського деканату греко-католицької єпархії, де на 1783 р. із 31 парахода 19 осіб закінчили єзуїтські колегії (12 вчилася в нижчих класах – до риторики, 7 відбули студії у вищих класах – філософії і теології), 3 здобули освіту у Львівському алюмнаті, а 9 навчалися приватно (с. 70).

Авторові вдалося продемонструвати кількісні показники існування уніатських парафіяльних шкіл окресленого періоду. 1840 – 1860-ті рр., на думку дослідника, стали етапом піднесення греко-католицького парафіяльного шкільництва на окреслених теренах. Попри досить часту відсутність підтримки доміній, недостатню ініціативу або й подекуди цілковиту безініціативність духовенства, бідність населення тощо, кількість чинних шкіл уже 1841 р. в усій Перемишльській греко-католицькій єпархії становила 315, 1854 р. – 276, 1865 р. – 213 (с. 83). Зменшення числа парафіяльних шкіл пояснюється їх поступовим перетворенням на тривіальні початкові навчальні заклади. Автор встановив чисельність нечинних шкіл, тобто освітніх установ, які втрачувалися в шематизмах, але тимчасово не працювали з огляду на відсутність учителя чи учнів. Для прикладу, на 1841 р. понад 46 % греко-католицьких “парафіянок” залишалися нечинними, натомість на 1867 р. таких було менше 10 %.

У цілому, греко-католицькі парафіяльні школи автор, посилаючись на М. Адамчика, оцінює доволі негативно, окреслюючи їх як слабкі утвори з нерегулярним функціонуванням, що ледь вегетували. Проте, визнаючи прагнення і практичні заходи церкви у розбудові народного шкільництва, Р. Пельчар усе ж висновує про вагому роль парафіяльних шкільних інституцій у поширенні елементарної освіти серед русинів-українців.

Четвертий розділ рецензованої монографії присвячено проблемі підготовки, кваліфікації, чисельності учительських кадрів парафіяльних шкіл. Посилаючись на австрійське законодавство та церковні документи, автор окреслює вимоги до вчителів народних шкіл, які стосувалися не лише освіти, але й релігійності, розумового та морального здоров'я та ін. Поза тим, стверджує дослідник, дійсність виявлялася більш суворою – переважна більшість учителів не відповідали вимогам. Будучи абсолювентами парафіяльних та тривіальних шкіл, вони погано знали педагогіку та методику. Навіть після запровадження у циркулах тримісячних курсів для вчителів народних шкіл та появу з 1855 р. препаратів – дворічник учительських курсів при консисторіях, справа підготовки і фахового рівня вчителів залишалася, звісно, нерозв'язаною. Єпископи, щоправда намагалися дбати про справу освіти, засновуючи

певні вчительські навчальні заклади. Зокрема, католицький єпископ Міхал Корчинський (1834 – 1839) заклав у Перемишлі школу органістів, при якій діяла препарандорія. Однак число слухачів цієї школи було мізерним – протягом 1861 – 1868 рр. щорічно воно становило в середньому 4 особи (с. 106). Дещо більшою кількістю учнів міг похвалитися греко-католицький Дяковчительський інститут, заснований у Перемишлі 1817 – 1818 рр. єпископом Михайлом Левицьким та розбудований його наступником Іваном Снігурським. Протягом 1818 – 1865 рр. там здобувало дворічну освіту від 5 до 30 осіб. Польський вчений вважає число слухачів цього закладу не дуже великим з огляду на значну кількість греко-католицьких парафіяльних шкіл, проте відзначає порівняно добру підготовку учнів в Інституті. Хоч автор у цьому випадку не робить порівняльних узагальнень, однак, судячи з наведеного ним фактажу, можемо з великою часткою впевненості стверджувати, що майбутніх педагогів для уніатських парафіяльних шкіл у Дяковчительському інституті готували ґрунтовніше, ніж для римокатолицьких “парафіянок” у школі органістів.

У п'ятому розділі проаналізовано учнівський контингент латинських і греко-католицьких парафіяльних шкіл. Автор показав динаміку зростання шкільної фреквенції протягом досліджуваного періоду. Відзначивши формальність шкільного примусу у 1774 – 1812 рр., він засвідчив малочисельність школярів у парафіяльних школах наприкінці XVIII ст. Так, на 1788 р. у школах Самбірського деканату навчалися: у Винниках – 6 хлопців, Меденичах – 4, Рихтичах – 5, Воютичах – 2, Рудках – 8. На 1819 р. у 35 римокатолицьких парафіяльних школах окресленого Р. Пельчаром українсько-польського пограниччя навчалось 1 052 учні, на 1842 р. у 39 школах – 2 124 учні, на 1861 р. у 115 школах – 5 477 дітей (с. 155 – 157). Таким чином, уже з 1840-х рр. на одну латинську “парафіянку” припадало понад 40 учнів.

Греко-католицьке парафіяльне шкільництво закономірно відзначалося більшим числом школярів: на 1841 р. у 363 школах п'яти досліджуваних автором деканатів Перемишльської уніатської єпархії навчалось 7 542 учні. У 1865 р. 8132 учні відвідували регулярні школи і ще 3 265 дітей – нерегулярні (с. 177-180). На одну греко-католицьку парафіяльну школу в середньому припадало понад 20 учнів. Важливо, що автор порівняв число учнів греко-католицьких парафіяльних, тривіальних і громадських шкіл у 1841, 1846 і 1858 рр., показавши абсолютну перевагу власне парафіяльного шкільництва, де навчалось удвічі-тричі більше школярів, аніж у тривіальних, і в 40 разів більше, ніж у громадських школах.

Організацію і зміст освіти у парафіяльних школах висвітлено в параграфах шостого розділу. Р. Пельчар окреслив часові рамки організації навчання в латинських та греко-католицьких школах, більш детально аналізуючи тогочасні “навчальні програми”. При цьому автор майже не зачіпає проблеми мови навчання. Констатувавши лише факт дозволу австрійських властей навчати дітей в народних школах рідною мовою (1818 р.), учений, посути, оминув питання колонізації руського парафіяльного шкільництва, яке провадилося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. за ініціативи римокатолицької консисторії та підтримки офіційних властей.

Звісно ж, протягом досліджуваного періоду зміст навчання в парафіяльних школах визначався, здебільшого, рівнем знань учителя і обмежувався переважно читанням і писанням. У деяких школах викладали ще й рахунки, катехизм (релігію), інколи граматику польської мови. При цьому використовували наочні засоби навчання (наприклад, паперові таблиці із зображенням літер, складів, слів) і навчальну літературу (катехизми, букварі, граматики, Коменіуш та ін.).

У греко-католицьких парафіяльних школах, як з'ясував дослідник, не дотримувалися запроваджених державними органами освітніх приписів, тож зміст, методи та форми навчання визначалися довільно. Програма навчання, здебільшого, охоплювала руську мову та релігію. Подекуди діти навчалися не лише руської, але й польської граматики, інколи основ німецької мови, а також рахунків, церковного співу (ієрмоліон), читали псалтир, часослов тощо. Автор наводить чимало прикладів змісту навчання у парафіяльних школах різних сіл і міст, окреслює часову організацію навчального процесу, детально висвітлює обов'язки учнів у школі та поза нею, які визначалися "Правилами шкільними для училищ парафіяльних в дієцезії Перемиській" (Львів, 1817).

Позитивною вважаємо спробу автора оцінити ефективність навчання, проаналізувавши освіченість випускників деяких парафіяльних шкіл. Навівши приклад римокатолицької парафії Кросценко Вишне, де на 1860 р. із 2 360 парафіян 28 % уміли читати і понад 2 % – писати, Р. Пельчар усе ж далекий від позитивних рефлексій. Цитуючи історика В. Вітоса, він схиляється до думки про незначну ефективність парафіяльної освіти, оскільки рідко хто з учнів "умів порядно хоча б листа написати" (с. 199). Причини такого стану учений вбачає не тільки в програмі навчання, але передовсім у невластивих дидактичних методах і формах навчання, деструктивних засобах, що застосовувалися педагогами.

Останній розділ рецензованої праці присвячено шкільним будівлям, їх джерельним назвам, побудові, архітектурним, зокрема й інтер'єрним та екстер'єрним особливостям, забезпеченню паливом і освітленням тощо.

У доволі лаконічних висновках (обіймають дещо більше трьох сторінок) автор коротко узагальнив результати проведеного дослідження. Зазначимо, що у них майже відсутнє компаративістичне узагальнення діяльності латинського та уніатського шкільництва. Констатуючи значення парафіяльних шкіл для руської та польської людності пограниччя, Р. Пельчар усе ж дійшов висновку про культуро- та націєтворчу роль цих освітніх інституцій.

Назагал високо оцінюючи монографію Р. Пельчара, зробимо низку зауважень.

По-перше, автор майже не використав української історіографії історії освіти в Галичині окресленого періоду. Посуті, він оминув увагою добре знані і поширені серед українських істориків освіти праці М. Возняка³, І. Левицького⁴, А. Петрушевича⁵, Ф. Свистуна⁶, І. Созанського⁷, І. Филипчака⁸, І. Франка⁹, Ю. Целевича¹⁰. Зауважимо, що деякі названі автори у своїх працях і спільних виданнях, зазвичай, подавали широкий джерельний матеріал з історії шкільництва на теренах Східної Галичини в цілому та Перемишльської єпархії зокрема. Так, у збірнику "Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку" Юрій Кміт опублікував документи про заходи духовенства Перемишльської уніатської єпархії щодо розбудови парафіяльного шкільництва у 1780 – 1797 рр., а Іван Франко – про школи тієї ж єпархії у 1807 – 1821 рр., перше руське просвітне товариство у Перемишлі (1816 – 1818 рр.) і три руські рукописні підручники 1806, 1815 і 1818 рр.¹¹ Окрім того, 1909 р. за редакцією Степана Томашівського у виданні "Українсько-руський архів" було опубліковано документи під збірною назвою "Матеріяли до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв."¹². Серед них Р. Пельчар міг би знайти й 50 документальних джерел, які стосуються парафіяльної освіти в Куликівському деканаті Перемишльської греко-католицької єпархії¹³.

Також поза увагою польського вченого залишився чималий арсенал виданих на початку XX ст. документів, використання яких, безумовно, покращило б інформаційно-

джерельну складову проведеного ним дослідження. На жаль, Р. Пельчар, наприклад, не зміг детально проаналізувати постанови генеральної конгрегації духовенства Перемишльської уніатської єпархії, що відбулася у Валяві 26 травня 1780 р.¹⁴ (хоча й знав у загальних рисах їхній зміст із праці Г. Лакоти¹⁵). Йому також не відома куренда перемишльського єпископа Максиміліана Рилла від 5 червня 1789 р., якою деканів та парохів зобов'язано відкривати школи і “тримати доброго бакаляра”¹⁶, тощо.

Крім того, дослідник не опрацював ще й публікацій українських радянських (Л. Баїк та Б. Мігюров¹⁷) і сучасних (Ю. Киричук та І. Шапірко¹⁸, Р. Петрів¹⁹, Б. Ступарик²⁰) істориків та педагогів. Очевидним є або майже цілковите незнання української історіографії (що неприпустиме для дослідника польсько-українських культурно-освітніх контекстів), або подиву гідне ігнорування доробку своїх колег із України. Підкреслимо, що принаймні для загального ознайомлення із існуючою українською історіографією проблеми Р. Пельчар міг би скористатися дослідженням іншого польського вченого, Йозефа Свєбоди²¹ (яке, щоправда, теж сповнене певних історіографічних прогалин).

По-друге, незважаючи на помітні намагання дотримуватися політкоректності, історичної об'єктивності та справедливості, автор усе ж інколи вдається до тенденційних висловлювань і упереджених трактувань. Тенденційність ученого проглядається, зокрема, в оцінці причин незадовільного відвідування учнями шкіл. Низький рівень фреквенції латинських шкіл він пояснює лише залученням дітей батьками до сільськогосподарської праці та матеріальною вбогістю родичів, які не мали змоги забезпечити учнів одягом. Натомість до причин поганого відвідування греко-католицьких парафіяльних шкіл дослідник зараховує ще й слабку фахову підготовку та моральну невідповідність учителів, нестачу належних приміщень тощо (с. 173). Звісно ж, подібні проблеми переживало будь-яке тогочасне парафіяльне шкільництво, незалежно від конфесійної належності.

В іншому випадку задля характеристики професійних та морально-особистісних властивостей учителів греко-католицьких шкіл учений навів декілька прикладів не вельми педагогічної поведінки дяків-бакалярів у селах Лімна та Климківці. Натомість, щодо учителів-римокатоликів зробив виняток, тактовно промовчавши й зіславшись на відсутність джерел.

По-третє, Р. Пельчар, аналізуючи певні аспекти розвитку парафіяльного шкільництва, не завжди повноцінно й вичерпно використовував наявні джерельні матеріали. Так, користуючись урядовим шематизмом Королівства Галичини і Лодомерії за 1820 р., де подано перелік парафіяльних шкіл у Перемишльській, Самбірській, Сяноцькій та Ясельській округах, автор підрахував кількість існуючих на той час освітніх осередків (с. 82). Однак у додатках, наводячи дати діяльності греко-католицьких шкіл (табл. 5), він уже не згадує про те, що в Купновичах, Літині, Містковичах, Мокрянах і т.д. на 1820 р. існували парафіяльні школи²², а посилається на шкільні і церковні шематизми 1830 і 1837 рр., таким чином “відсуваючи” час функціонування греко-католицьких парафіяльних освітніх осередків щонайменше на десятиліття пізніше. Крім того, з'ясовуючи у четвертому розділі соціальне становище вчителів (парохи чи дяки), Р. Пельчар дані шематизму 1820-го року використав лише для характеристики педагогів латинських шкіл, хоч у ньому міститься й відповідна інформація про вчителів шкіл Перемишльської греко-католицької єпархії.

По-четверте, польський учений доволі спрощено уявляє собі націокультурний розиток галицького українства ХІХ ст. Зокрема, посилаючись на М. Адамчика, він стверджує,

що до 1848 р. русини “становили швидше спільноту релігійно-мовно-культурну, аніж національну” (с. 17). Зазначимо, що М. Адамчик є дослідником історії освіти Галичини кінця XVIII – початку XIX ст., а не фахівцем з історії етнонаціонального розвитку українців, тож цитувати його думку, яка Р. Пельчарові видалася цікавою, було недоцільно. Принаймні, автор повинен розуміти, що, по-перше, будь-яка нація, зокрема й польська, в своїй основі є “релігійно-мовно-культурною” спільнотою, по-друге, відсутність чіткого національного самоусвідомлення русинів-українців (а, судячи зі змісту, саме це й мав на увазі М. Адамчик, а відтак і Р. Пельчар) на той час було явищем цілком закономірним і відповідним до етнонаціонального розвитку інших етнічних спільнот Центрально-Східної Європи (хіба можна бути твердо переконаним, що, для прикладу, сілезець з-під Катовиць у першій половині XIX ст. усвідомлював себе поляком глибше, аніж бойко з-під Дрогобича – русином-українцем?), по-третє, становлення модерної української (як і польської) нації відбувалося протягом усього XIX і більшої частини XX ст., тож вводити вузьке (терміном в один рік) хронологічне означення для трансформації постсередньовічної етнічної спільноти на модерну націю (а з наведеної цитати випливає, що до 1848 р. русини були релігійно-етноплеменною групою, проте після “весни народів” раптом почали перетворюватися у націю) вважаємо недоречним.

По-п’яте, автор подекуди припускається певних фактологічних неточностей та недоглядів. Так, село Грушів “включив” до Дрогобицького деканату Перемишльської єпархії греко-католицької Церкви (с. 184), хоча воно протягом XVIII – початку XX ст. належало до Мокрянського деканату вказаної єпархії²³. Окреслюючи підручники, які використовувалися в навчальному процесі греко-католицьких “парафіянок”, Р. Пельчар згадує про укладену 1820 р. граматику І. Могилиницького (помилково назвавши його І. Могильським) (с. 214), але нічого не говорить про руські граматики Й. Левицького (1834), Й. Лозинського (1837), які також використовувалися в парафіяльних школах. Так, на 1852 р. у парафіяльній бібліотеці с. Літиня Мокрянського деканату (*Bibliothecam Parochialem Litynensem*) знаходилася “ГраMATика язика руського” о. Йосипа Лозинського²⁴. Без сумніву, цей підручник застосовувався й у місцевій парафіяльній школі.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія Р. Пельчара має значну наукову новизну, оскільки є першим цілісним спеціальним дослідженням історії парафіяльного шкільництва українсько-польського пограниччя у 1772 – 1869 рр. Уважаємо, що ця здебільшого добротна студія може стати у пригоді українським історикам і педагогам, причому останніх штовхатиме до вивчення не лише історії розвитку педагогічних ідей, а й окремих, географічно, хронологічно та тематично “вузьких” освітніх практик.

¹ Pelczar R. Działalność oświatowo-kulturalna Jezuitów w diecezji przemyskiej w XVI – XVII wieku. – Przemysł, 1999. – 173 s.; Ten że. Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV – XVIII w.). – Warszawa, 1998. – 224 s.; Ten że. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI – XVIII w.). – Rzeszów, 1998. – 304 s.

² Rzemieniuk F. Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772 – 1914. – Lublin, 1991. – 348 s.

³ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924. – 178 с.

⁴ Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772 – 1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801 – 1820. – Львів, 1903. – 71 с.

- ⁵ Петрушевичь А. Дополнения ко Сводной Галицко-Русской Летописи съ 1700 по 1772 годъ. – Часть II. – Львовъ, 1887. – 519 с.
- ⁶ Свистун Ф. Прикарпатская Русь подъ владеніемъ Австріи. – Львовъ, 1895. – Т. 1. – 350 с.
- ⁷ Созанський І. До історії народного шкільництва в рр. 1821 – 1838. Замітки й матеріяли // Учитель. – 1909. – Ч. 10-11. – 5 червня. – С. 152-158; Ч. 12. – 20 червня. – С. 183-185; Ч. 13. – 5 липня. – С. 197-200; Ч. 14 і 15. – 5 серпня. – С. 216-219; Ч. 16 і 17. – 5 вересня. – С. 246-252; Ч. 18 і 19. – 5 жовтня. – С. 289-295; Ч. 20 і 21. – 5 падолиста. – С. 319-324.
- ⁸ Филипчак І. З історії шкільництва на західній Бойківщині (від 1772 – 1930) // Літопис Бойківщини. – 1931. – Ч. 1. (перевидання часопису. – Вип. 1. – Чис. 1 та 2 (1931 – 1933). – Львів, 2009 – С. 65-132).
- ⁹ Франко І. Причинки до історії Галичини в XVIII в. // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. – Т. XXVII. – Львів, 1899. – С. 2-16.
- ¹⁰ Целевич Ю. Децо про науку въ загалє и про галицки школы за цесаря Іосифа II // Шкільна Часопись. – Ч. 11. – 1881. – С. 18-19.
- ¹¹ Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку, зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким, Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком, видані під редакцією Івана Франка. – Львів, 1902. – С. 89-98, 199-238, 258-304.
- ¹² Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв. // Українсько-руський архів. – Львів, 1909. – Т. IV. – С. 1-200.
- ¹³ Там само. – С. 11-101.
- ¹⁴ Матеріяли до культурної історії Галицької Русі... – С. 90-92.
- ¹⁵ Лакота Г. Дві престольні церкви перемиські. – Перемишль, 1937. – С. 71.
- ¹⁶ Матеріяли до культурної історії Галицької Русі... – С. 94.
- ¹⁷ Баїк Л., Мітюров Б. Стан народної освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії. – Дрогобич, 1965. – 60 с.
- ¹⁸ Киричук Ю., Шапірко І. Шкільна освіта в Галичині в кінці XVIII – початку XIX ст. // Республіканець. – Львів, 1994. – № 1 (9). – С. 21-27.
- ¹⁹ Петрів Р. Реалізація національної ідеї українців Східної Галичини в розвиткові українського шкільництва (1772 – 1916) // Бойківщина. Науковий збірник Науково-культурологічного товариства Бойківщина. – Т. 1. – Дрогобич, 2002. – С. 152-159.
- ²⁰ Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення: Навчально-метод. посібник. – К., 1998. – 336 с.; Його ж. Шкільництво Галичини (1772 – 1939). – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
- ²¹ Świeboda J. Szkolnictwo ukraińskie w Galicji (1772 – 1918). Stan badań i potrzeby // Galicja i jej dziedzictwo. – Т. 8. – Rzeszów, 1996. – С. 271-291.
- ²² Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien zur das Jahr 1820. – Lemberg, 1820. – S. 581-583.
- ²³ Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828 – 1939). – Львів, 1995. – С. 192.
- ²⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespół: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego. – Sygn. 475. – S. 280.

Микола ГАЛІВ

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ІСТОРИКА

Василь Футала. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921 – 1939). – Львів-Дрогобич: Коло, 2010. – 456 с.

Дрогобицький історик Василь Футала належить до того покоління, якому випала нелегка місія переходу від радянських методів та умов історіописання до нових реалій в цій ділянці гуманітарних знань, сформованих у незалежній Україні. Протягом десяти років він очолював кафедру історії України історичного факультету ДДПУ ім. І. Франка, провів декілька вагомих наукових конференцій, присвячених актуальним проблемам ХХ ст., видавав їх матеріали, редагував науковий збірник “Проблеми гуманітарних наук. Історія”. Займаючись проблемами історіографії історії українського визвольного руху переважно в Західній Україні (з цієї теми він опублікував ряд статей в наукових збірниках різного рангу), В. Футала вирішив зосередитися на історіографії “суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі”. Як свідчить відома мені тематика попередніх публікацій В. Футали, до цієї проблеми він підступився не так давно, що є досить дивним для історика зі стажем¹.

Що з цього вийшло, в яких категоріях Автор (надалі називатиму його так) розуміє завдання історіографії як науки, яким є його дослідницька “територія”, що він пропонує науковій громадськості під “суспільно-політичним життям українців” в нелегкий і драматичний період їх історії – є предметом цієї рецензії. При цьому хочу застерегти, що причиною цієї рецензії є абсолютно прозоре (і водночас закономірне) прагнення заявити на весь голос: на факультеті давно сформувався досить серйозний осередок з історіографії, який очолює тепер доктор історичних наук, професор Віталій Тельвак, захищено цілий ряд вагомих дисертацій, опубліковано кілька монографій, десятки статей та матеріалів, зрештою – почерк дрогобицьких істориків та історіографів відомий і в Україні, і за її межами. Однак якось трохи несподівано з’ясувалося, що шановний Автор написав книгу, яка є прикладом зовсім іншого формату, водночас вона демонструє відмінні від духу часу методи історіописання, тож його “дітище” не змогло залишити мене байдужим, тим більше, що йдеться про честь наукового осередку факультету.

Як прийнято в рецензіях, зупинюся коротко на структурі рецензованої книги. Отже, вона складається зі вступу, розділу “Наукові основи дослідження” та інших трьох основних розділів, в яких викладено конкретний матеріал теми. Відтак, у розділі II розглянуто доробок істориків з дослідження “легального політичного табору” українців (тут проаналізовано проблеми історії “західноукраїнського політикуму”, консервативного руху та української еміграції). Про вивчення історії “радикального політичного середовища” йдеться в розділі III, в якому окремо наświetлено радикально-націоналістичний рух та ліворадикальні організації українців. У розділі IV аналізуються наукові дослідження з історії культурно-освітніх організацій, молодіжних товариств, жіночого та кооперативного руху, які об’єднані під загальник “масових самоврядних об’єднань”. Крім обов’язкових висновків, списку “джерел дослідження”, переліку умовних скорочень, Автор розмістив наприкінці книги іменний покажчик. До цієї скупішої інформації додаю, що книга непогано зредагована під оглядом граматики та пунктуації тексту, майже не містить друкарських огріхів.

Засади книги потребують ретельнішого аналізу, що змушує почати з програмних та методологічних сюжетів, обумовлених у вступі та першому розділі. Перше,

що одразу впадає у вічі, – це формулювання об’єкту і предмету дослідження, під якими розуміється історіографія обраної для аналізу проблеми. Тут ідеться про все, що нібито є і актуальним і потрібним для дослідження саме такого типу: про групи історіографічних джерел, діяльність наукових центрів, творчий здобуток окремих дослідників у висвітленні теми, праці представників всіх “соціогуманітарних наук” (тобто, не тільки істориків), про “провідні напрямки” існування історичних знань, формулювання концептуальних засад дослідження, виявлення основних тенденцій та закономірностей розвитку знань та ін. (с. 6). Про це ж сказано і в окреслених дослідницьких завданнях на попередній сторінці, проте лише з них можна довідатись (та з назви другого розділу), що Автор замахнувся не тільки на вітчизняну, але й на “зарубіжну” історіографію. При ретельнішому перегляді книги з’ясовується, що йому виявилось під силу осягнення лише польської історіографії, частково – української діаспорної, та зовсім ріденько – англомовної наукової літератури (тут я з великим трудом віднайшов аж *декілька* праць іншомовних неслов’янських авторів!).

Не буду голослівним і перейду до ілюстрування думки про те, що маємо справу зі звичайним окозамилуванням, позаяк насправді існує невідома В. Футалі “зарубіжна” історіографія проблеми. Причому, не така вже й мала, щоб можна було відмахнутися від прискіпливого рецензента, який намагається “відшукати бліх” в чималенькому історіографічному наративі. Буквально в тому ж році, коли вийшла книга Автора, на світ Божий з’явилася в Києві монографія Яни Примаченко “Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА”², в якій цілий другий розділ присвячений міжвоєнному періоду історіографії теми, що стовідсотково співпадає з предметом дослідження В. Футалі, тобто, його улюбленим міжвоєнним періодом (назва розділу “Ідеологія і організаційне оформлення українського націоналізму в оцінках північноамериканських дослідників”, підрозділи “Ідеологія і програмні засади українського націоналізму”, “Утворення і діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр.”). Виправданням не уваги до книги Я. Примаченко міг би бути рік її видання, але в жоден спосіб не може бути пояснено незнання Автором її кандидатської дисертації та кількох публікацій, які вийшли до 2010 р.³ Якби він хоч трохи цікавився сучасними інформаційними можливостями Інтернет, то віднайшов би тексти усіх перелічених публікацій (в тому числі й монографії!) на сайті Інституту історії України НАНУ⁴.

Проте, звичайно, справа тут не в самому факті незнання досліджень Я. Примаченко та інших авторів, а передовсім у тому, що саме вони демонструють практично не знану Автором американську історіографію, причому, як англомовну, так і україномовну (діаспорну). Не збираюся називати кількісні показники його необізнаності в цій ділянці, скажу лише, що вони набрали критичної маси, бо ідеться про принципово великі прогалини в “зарубіжній” історіографії, що є свідченням авторської неспроможності осягнення доробку північно-американських учених⁵. Так, разуючим прикладом сказаного є незнання Автором праць одного з найбільш резонансних американських істориків, професора Йельського університету Тимоті Снайдера, який спеціалізується на східноєвропейській проблематиці ХХ ст. (одна з його монографій присвячена петлюрівському емігрантові, пізнішому воєводі Волинського воєводства Генрику Юзевському)⁶. Належачи до нового покоління американських істориків (Т. Снайдер, Дж. Бурдс, А. Вайнер, К. Берхоф та ін.), Т. Снайдер відверто не погоджується з трактуваннями українського націоналізму представниками нашої націоналістичної еміграції та істориками діаспори.

Нагадаю, що, за невеликими винятками, кілька поколінь українських діаспорних істориків, відчайдушно прагнучи відстояти гідність своїх дідів і батьків, вдалися до створення т. зв. “мученицького” нарративу (narrative of victimization). В цьому контексті, українці поставали як жертви злочинів численних окупантів, головними серед яких виступала більшовицька Росія. Згадане ж покоління американських дослідників формулює відмінний дискурс, не зменшуючи значення концептуального бачення внутрішньоорганізаційних процесів українського націоналістичного руху, накресленого ще Дж. Армстронгом. Фактично, дискусія не закінчилася й досі, останнім часом її активно артикулює Дж. Химка та ін. дослідники, тож знати згадану та інші дискусії повинен кожний, хто торкається історіографії визвольного руху України будь-якого періоду.

Якщо “зарубіжні” західноєвропейська та північноамериканська історіографії так і не змогли в цілому потрапити в поле зору В. Футали, то, здавалось, польську історіографію він опанує напевно, благо історичний факультет у Дрогобичі має тісну співпрацю з багатьма польськими науковими осередками, які постійно надають дрогобичанам можливості для обміну науковою інформацією. Проте і тут не все виявилось для Автора простеньким, позаяк він на свій лад розуміє проблему вивчення життя українців у міжвоєнній Польщі. Отож, йому здалося, що потрібно в польських бібліотеках вишукувати лише праці польських авторів, які спеціально і безпосередньо писали про українські політичні рухи та громадські організації міжвоєнної пори. Тут треба віддати йому належне: таких авторів у нього назбиралося чималенько. Однак згадана прямота його й підвела, позаяк досліджувана ним проблема ховається в масі іншої, незнаної для нього літератури про Другу Річ Посполиту, причому, саме в ділянці його предмету, тобто, суспільно-політичного життя. Отже, констатую той факт, що в рецензованій книзі таки відсутня передовсім питома польська історіографія про політичну систему та устрій Польщі міжвоєнної доби, місце в ній національних громад та їх політичних партій, без чого годі уявити засади польської історіографії взагалі, а з проблеми становища українців зокрема (побіжно згадаю тут лише деякі узагальнюючі праці⁷). Немає потреби докладно наголошувати на тому, що саме ця література повинна була привести дослідника до з'ясування бачення польською історіографією проблеми взаємин їх держави з українською еміграцією та українством Західної України, без чого принциповий розгляд дрібніших, хай навіть і спеціально описуваних в літературі проблем перетворюється на звичайнісіньку вибірккову бібліографію. Так, наприклад, існує незнана Авторіві польська історіографія національних меншин міжвоєнного періоду, в тому числі й української⁸.

Чому до авторського дискурсу, фактично, не потрапила російська історіографія – це також питання, яке потребує відповіді, або ж, принаймні якогось пояснення у визначенні предмету теми. Опрацювавши книгу В. Футали, я знайшов дуже загальні і дуже короткі рефлексії про ставлення російської історіографії до українських праворадикальних організацій (с. 230-231; праці В. Помогаєва, М. Семиряги та ін.). Також, він коротко аналізує працю К. Федевича, видану в нас у перекладі українською⁹. Назагал, російська історіографія так і не стала об'єктом цілісного аналізу В. Футали, доказом чого є чимала кількість невідомих йому праць переважно сучасних російських істориків, які цікавляться історією Галичини міжвоєнного періоду (серед них є і незнана Авторіві стаття з історіографії)¹⁰. Щодо згаданої монографії К. Федевича, то вона демонструє відмінний погляд на проблему українсько-польських стосунків у міжвоєнній Польщі, зокрема, автор небезпідставно доводить, що після протистояння 1918 – 1920 рр. потрібно

говорити, радше, про історію мирного міжнаціонального співіснування і державної інтеграції, а не конфлікту. Причому, це доводиться на підставі вивчення таких структур суспільних відносин, як державні та представницькі органи влади, військо, політичні партії, церква та ін. Фактично, К. Федевич резонно вказує на гіперболізацію українською історіографією проблеми українсько-польського протистояння. Проте, похваливши К. Федевича за “нетривіальність” поставлення проблеми, В. Футала безпідставно звинуватив його у відступі від безсторонності, а також у недооцінці українського визвольного руху та ін. Констатую, що насправду одна із найбільш резонансних праць з теми В. Футалою так і не була піддана ґрунтовному аналізу на методологічному та фактологічному рівнях, а також не показано її місце в сучасній історіографії, зокрема й російській (остання дотримується, в цілому, протилежного погляду).

Перейду тепер до аналізу першого розділу рецензованої книги, який експлікує історіографічний метод та обізнаність В. Футали в царині історіографії як науки, а також є ключем до розв’язання вивчення української та польської історіографій проблеми, на якій, властиво, й зосереджена увага Автора. У параграфі про теоретико-методологічні засади дослідження Автор подав матеріал про засади історичного пізнання, публікації про кризовий стан української історичної науки після 1991 р., засади розвитку історичної науки взагалі, намагається пояснити читачеві, що таке методологія, надалі він таки прагне зануритися в нетрі методології сучасної історіографії. Виявляється, що задля цього йому вистачило кількох праць сучасних українських авторів: курсу лекцій з української історіографії Я. Калакури, дослідження з історіографії України першої половини ХІХ ст. І. Колесник, кількох словників-довідників та трьох спеціальних робіт (І. Ковальченка, В. Підгаєцького та Ю. Добровольської). Відтак, серед методів, які він обрав для себе, фігурують антропологічна методологія, конкретний історіографічний аналіз та синтез (аналіз він зводить до дослідження історичних концепцій, теорій та схем). Згадано також історико-порівняльний, історико-типологічний, хронологічний та ін. методи, даються визначення історіографічного процесу, історіографічної ситуації, історіографічного факту та ін. Не забувши про поняття “суспільно-політичні рухи”, В. Футала намагається переконати читача в тому, що саме на згаданих засадах і повинно будуватися дослідження української та зарубіжної історіографії.

Навіть побіжне знайомство з написаним переконує, що тут щось не так. Передовсім, Автор сплутав загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження, різниця між якими відома кожному студентові п’ятого курсу. Поза його увагою залишилися такі поняття, як методологічний ексклюзивізм/монопольнізм (на противагу відомому В. Футалі плюралізму), історіографічне моделювання та ін. У багатьох сучасних працях з царини теорії історіографії виводиться незнайоме Авторові поняття “інтелектуальної історії”. Так, воно означає: “...Процес врахування взаємодії, яка існує між рухом ідей та їх зовсім не абстрактним історичним “середовищем існування”, тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, де ідеї народжуються, поширюються, спотворюються, модифікуються, розвиваються”¹¹. Концептуальна стратегія культурно-інтелектуальної історії, відповідно, передбачає врахування, поряд з науковим і культурологічним, також персоналізованого підходу – зосередження не тільки на аналізі різноманітних інтерпретативних моделей, але й на процесі їхнього творення, тобто на дискурсивній практиці дослідника; виявлення впливу на його діяльність численних ідейних, соціальних і психологічних чинників¹². Важливе місце в сучасній інтелектуальній історії посідає інтенсивний макро- та мікроаналіз, а також спеціальний інструментарій, що дозволяє організувати емпіричний історіографічний матеріал:

“історична думка”, “творча спадщина”, “історіографічна дискусія”, “історіографічна ситуація”, “історіографічний процес”, “історіографічна традиція”, “історіографічна модель” тощо. Вже тільки з цього переліку видно, що В. Футала має дуже збідніле уявлення про методи сучасного історіографічного дослідження.

Дозволю собі нагадати, що найбільш узагальнюючим зі згаданих понять є “історична думка” та “історіографічний процес”. Позаяк з першим поняттям Автор не знайомий взагалі, наведу дефініцію авторства Б. Могильницького: “Історія історичної думки – це історія взаємовідносин історичної науки та сучасності. Вона вивчає поступальний розвиток історичних напрямків та шкіл, зміну панівних концепцій та поглядів, переважно, під кутом зору соціальної значущості історичної науки. Її увагу привертає широке коло питань, пов’язаних із визначенням місця історії в суспільстві, її соціальних функцій, її значення як одної з форм суспільної свідомості”¹³. Дослідження історії історичної думки дозволяє особливо рельєфно розкрити соціальну природу історичної науки, продемонструвати справжній характер взаємовідносин між розвитком історичних уявлень та суспільно-політичною практикою. Ці взаємовідносини, як відомо, мають подвійний характер. Історичні погляди та уявлення, поширені в суспільстві, не тільки відбивають панівні соціально-політичні відносини, а й через суспільну свідомість – більш чи менш суттєво – впливають на них. Вивчаючи взаємовплив історії та сучасності, історія історичної думки, як суттєвий аспект історіографічного дослідження, розкриває проблему соціальної значущості історичної науки.

Вдамся також до авторитетного визначення поняття “історіографічного процесу”, яке належить одеській дослідниці Т. Поповій, позаяк В. Футала незнайомий з її працями, а саме вони постулюють дуже важливі три рівні історіографічного дослідження. Перший – соціокогнітивний – передбачає вивчення внутрішніх і зовнішніх впливів на перебіг історіографічного процесу; другий – вивчення інфраструктури історичної науки, що містить висвітлення матеріально-виробничих і персональних аспектів, з одного боку, і соціально-інституційних – з іншого; третій – вивчення соціокультурної системи, що передбачає врахування специфіки типу суспільства, системи суспільної свідомості, менталітету, культурних і наукових традицій тощо¹⁴. Загалом, категорія “історіографічний процес” виступає як дослідницький засіб, за допомогою якого і потрібно здійснювати повноцінний історіографічний аналіз.

Позаяк у роботі В. Футали присутня ще й польська історіографія, доцільно було б познайомитися із засадами їх національної школи історіографії. Цікаво, що саме польська наука, на відміну від, скажімо, української та російської, виробила дуже чіткий дослідницький напрямок, пов’язаний з вивченням локальних історіографічних середовищ. Причому, нещодавно закінчено вивчення останнього недослідженого середовища – львівського¹⁵. Засади цього напрямку сформульовано в працях багатьох польських історіографів, зокрема, жешувського професора Є. Матерніцького¹⁶. Не вдаючись в глибини згаданого напрямку, вважаю, що дослідник, який береться за вивчення будь-якої проблеми з історіографії українсько-польського пограниччя ХХ ст., повинен ознайомитися з працями, принаймні, польських історіографів (ну хоч би мати уявлення про те, що в польській науці історіографія має назву “історія історіографії”). Не кажу вже про те, що сучасна наука зумовлює дослідження історіографічних середовищ, біограм істориків, різноманітних впливів на їх діяльність, зрештою, існує поняття “інституційної історіографії”, яке акумулює чимало згаданих та інших проблем, у т. ч., змушує історика виокремлювати центри та середовища, у яких вивчалася його конкретна проблема, та ін.

Як В. Футала зрозумів завдання сучасної історіографії як науки, яскраво видно з наступного “теоретичного” параграфу під назвою “Основні етапи та соціокультурні умови розвитку теми”. Перше, що насторожує при читанні цієї частини праці, – рідесенькі посилання на сяку-таку літературу, вивчення якої і привело Автора до якихось узагальнень. Полишивши на боці періодизацію згаданих етапів, що не підлягає обговоренню взагалі (їдеться ж бо всього про три періоди “вивчення” теми на відтинку не більше 80 – 90 років), одразу скажу, що Автор нічого не виніс навіть зі своїх обмежених теоретичних уявлень, які він задекларував. Фактично, йому тут ідеться не про “соціокультурні умови” розвитку історичної науки, а переважно про умови розвитку українства, тут дуже оглядово обговорюються сюжети про власне осередки вивчення теми в Україні та за кордоном та ін.

Візьмемо, для прикладу, міжвоєнний період, з якого й починається Авторське “вивчення” теми. Тут щось говорить про утиски української науки з боку поляків, самовіддану працю вчених, періодику українців, перераховано постаті українських істориків та політичних діячів (С. Томашівський, І. Крип’якевич, О. Назарук та ін.), Українське воєнно-історичне товариство, Український науковий інститут у Варшаві, Музей визвольної боротьби України в Празі, паризький центр української еміграції, кілька центрів польської науки. Не зробивши жодного покликання на жодне джерело, Автор, відповідно, не робить висновків про те, що ж дали згадані “соціокультурні умови” міжвоєнного періоду для вивчення його теми. Не кажу вже про те, що наведений простесенький перелік аж ніяк не розкриває проблеми, за межі дискурсу потрапив не один десяток установ, про які треба знати дослідникам історіографії ХХ ст. Крім того, незнання Автором ряду ґрунтовних праць про українську та польську науку міжвоєнного періоду дозволяє говорити про те, що ним створений текст, який не можна оцінювати в категоріях наукового дискурсу. Так, наприклад, А. Портнов, автор монографічної праці “Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939)”¹⁷, за кілька років до В. Футали дослідив основні освітньо-наукові установи українців у таборах інтернування армії УНР, розкрив процес прагнення українців до створення свого національного університету, в боротьбу за який включилися студентські організації українців Польщі, створення 1926 р., замість університету, “Студіуму православного богослов’я Варшавського університету” з блискучою плеядою українських професорів І. Огієнком, М. Арсенєвим, В. Заїкиним, О. Лотоцьким, В. Бідновим, Д. Дорошенком. Нарешті, дослідник цілий розділ присвячує проблемі постанов та діяльності Наукового інституту, який лише побіжно згадує В. Футала. Чи треба спеціально говорити про те, що В. Футала, не знайомий з дослідженням А. Портнова, винаходить у згаданому огляді, фактично, велосипед?

Ще один приклад незнання Автором “еміграційної” проблематики українців пов’язаний з не так давно опублікованою монографією В. Піскун¹⁸. Цікаво довідатись, що в ній досліджено такі питання, як національна ідентифікація українців на еміграції (в тому числі, й на території Польщі), правовий статус і соціальна адаптація емігрантів, формування ідеологічної бази української політичної еміграції, радянофільство галицьких політичних діячів та ін., що, безсумнівно, впливало на формування засад становлення та розвитку діаспорної історіографії¹⁹.

Зрозуміло, що варто було також притягнути до розділу матеріал про наукові осередки та центри міжвоєнного Львова. Так, існують публікації про діяльність “Товариства вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств”, яке функціонувало

у Львові у 1928 – 1939 рр.²⁰. Дослідникові потрібно мати також знання про періодику польської науки міжвоєнного Львова (часописи “Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” (1908 – 1932), “Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarskich” (1931 – 1938), “Przewodnik Historyczno-Prawny” (1930 – 1936), “Minerwa Polska” (1927 – 1929), “Wiadomości z Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce” (1921 – 1922), “Ziemia Czerwieńska” (1935 – 1938) та ін.²¹ Не кажу вже про те, що треба мати ґрунтовні знання про, скажімо, “Kwartalnik Historyczny”, історії якого присвячена монографія дрогобицької дослідниці Л. Лазурко²², про часописи інших наукових осередків Польщі, діяльність яких (саме з точки зору історії України) проаналізував ще один дрогобицький дослідник Т. Гриневиц²³. Українські осередки міжвоєнного Львова з дослідження історії церкви, вивчені дрогобицькою дослідницею Л. Тиміш²⁴. Зрозуміло, що без знання згаданого матеріалу (навіть якщо він безпосередньо не стосується зародження історичних знань про конкретну проблему міжвоєнної історії), неможливо сформуванню уявлення про співвідношення української та польської національних історіографій (хоч би на прикладі Львова). Не кажу вже про те, що потрібно було познайомитися з працями В. Тельвака, які стосуються і міжвоєнного періоду, і засад історіографії до 1939 р.²⁵, чи, скажімо, з історіографічними дослідження черкаського історика В. Масненка²⁶.

Схожі рефлексії напрошуються при ознайомленні з Авторською інтерпретацією повоєнної історіографії. Тут переліки Автора більш розлогі, але й вони залишаються лише переліками, позаяк не опираються на серйозну фахову літературу про відповідні інституції²⁷. Навіть присвятивши радянській історіографії кілька сторінок тексту, В. Футала не спромігся на глибокий аналіз її засад, який мав би ґрунтуватися на опрацюванні спеціальної літератури з теми²⁸.

Уявлення про розвиток повоєнної польської історіографії Автор вибудовує в основному на концептуальних засадах досліджень Л. Зашкільняка. Незважаючи на це, його міркування про новітній період в польській історіографії позбавлені сучасних контекстів (прості переліки підмінюють будь-який аналіз, декларований Автором). Навіть, говорячи про вплив на польську історіографію ідей Є. Гедройця, Автор не посилається на відповідну велику і ґрунтовну бібліографічну чи іншу літературу питання²⁹. Тут також не артикулюються дискусії в польській історіографії щодо становища України (нагадаю, що ініціатором згаданих дискусій був французький історик Д. Бовуа, який ще в “застійні” часи сформулював концепцію колоніального становища України у складі Польщі, а також виступив з критикою “кресового” напрямку польської історіографії³⁰).

Взагалі, ігнорування Автором так зв. “кресової” проблематики про Україну є черговою великою лакуною у його знаннях польської історіографії, з чим, властиво, безпосередньо пов’язана його тема. Причому, “кресов’яцтво” аналізують часто й самі поляки³¹. Так само, критика цього напрямку уміщена у нашій періодиці³². Змушений пояснити, що величезна література кресів має нині в історіографії конотацію польського колоніального і постколоніального дискурсу про Україну, в ній, фактично, ідеться про ідеалізований односторонній монолог поляків з образами минулого, в якому українцям відведено роль статистів. Крім того, потрібно знати, що в сучасній Польщі існують численні земляцтва вихідців з кресів, які видають періодику зі споминами, публікують документальні джерела, розвідки тощо, у тому числі й про міжвоєнну добу. Принаймні, істориків з Дрогобича потрібно знати про таке земляцтво з нашого краю, яке видає у Вроцлаві часопис “Ziemia Drogobuska” (редактор Є.-М. Пілецкий)³³, а також праці сучасних польських істориків, присвячених Дрогобиччині, в яких

велика увага приділена саме міжвоєнному періоду, з відповідним “кресовим” ухилом³⁴. Історіографові варто було б звернутися й до регіональних збірників польської науки, які видаються на пограниччі (наприклад, до “Rocznika Przemyskiego”, “Rocznika Chełmskiego” та ін.). Водночас, потрібно було відзначити і піддати критичному аналізу численну дослідницьку літературу, яку видає про Україну в сучасній Польщі Інститут національної пам’яті³⁵.

Тепер поглянемо, як наш шановний Автор опрацював повоєнну європейську історіографію в обраній ним проблемі. Аналізуючи діаспорну літературу різних центрів української еміграції, інтелектуальним представникам якої було чого звертатися до свого недалекого минулого, В. Футала на свій лад “вивчив” її доробок. Принаймні, він поверхово поінформований про основний центр петлюріани ХХ ст., який знаходиться в Парижі з відомою всьому українству Українською бібліотекою імені Симона Петлюри. Цікаво, що нині не треба їхати до Парижа, щоб познайомитись з історією та діяльністю цього центру, достатньо вивчити дослідження про нього Я. Йосипишин та М. Палієнко³⁶. Де вже йому знати про те, що працівники згаданої бібліотеки самі зробили великий особистий внесок в дослідження його теми, а Я. Йосипишин, директорка бібліотеки, захистила в Сорбонні дисертацію про міжвоєнну Галичину³⁷, мала з цієї теми франкомовні публікації³⁸ та ін. Тут знову підтверджується попередній висновок про те, що “зарубіжна” історіографія виявилася Авторові не під силу.

Щодо петлюріани, вивчення якої порушене в книзі В. Футали, то й тут він ознайомлений з доробком української діаспори фрагментарно. Так, основний матеріал про петлюрівську еміграцію друкувався силами еміграції у Франції переважно французькою мовою. Ідеться не тільки про найбільш відомі заходи та збірники³⁹, монографічні праці (наприклад, В. Косика⁴⁰), але й про періодику (передовсім, україномовне видання “Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі. Інформаційний бюлетень”⁴¹).

Ще одним прикладом є дуже поверхове знайомство В. Футали з працями провідних українських учених діаспори. Так, до його теми неодноразово звертався Володимир Косик, професор УВУ в Мюнхені, провідний діяч української еміграції у Франції. На відміну від Автора, який спромігся прочитати лише дві роботи В. Косика, перевидані в Україні, навіть мені, не спеціалістові в галузі історіографії міжвоєнного періоду, відомі десятки робіт українського вченого, виданих іншими мовами. Наприклад, 1993 р. В. Косик опублікував франкомовну працю “Україна і українці”, в якій чільне місце відведене саме міжвоєнному періоду, зокрема й Західній Україні, а в додатку опубліковано кілька цінних документів першорядної ваги⁴². Не можемо також не втриматися від зауваження, що історіографові личить вивчати не тільки переклади іншомовних праць українською мовою, а, передовсім, знайомитися з їх оригіналами. У випадку з В. Косиком, потрібно було спочатку познайомитися з його капітальною працею “Націонал-соціалістична Німеччина і Україна” кількома західними мовами (перше німецькомовне видання вийшло в Мюнхені ще 1980 р. під назвою “Третій рейх і українське питання”, англкомовне опубліковане 1991 р. у Лондоні та 1993 р. в Нью-Йорку)⁴³. Саме в цих працях історик ґрунтовно, на рівні архівних джерел іншомовного походження, порушив тему становища Західної України та її національно-визвольного руху напередодні 1939 р.⁴⁴ Водночас, треба знати про те, що В. Косик заснував і видавав протягом не менше 20 років франкомовний журнал “Європейський Схід” (“L’Est Européen. Actualité histoire”), на сторінках якого друкувалися численні матеріали про Україну, в тому числі й про міжвоєнний період⁴⁵. Нагадаю також, що В. Косик був серед учасників та організаторів міжнародного наукового семінару, який пройшов

у Парижі 1986 р. Його темою була, властиво, проблема українського національного відродження міжвоєнної доби⁴⁶. Крім кількох західних учених, на семінарі був представлений увесь цвіт української гуманітаристики в еміграції: А. Юрковський, Ю. Шевельов, Б. Боцюрків, В. Янів, Ю. Лавріненко, В. Маркус, О. Вітошинська та ін. Зрозуміло, без уявлення про згадані та інші праці нема чого братися за зарубіжну історіографію взагалі, зокрема, неможливо з'ясувати проблему місця в ній української еміграційної науки.

Деякі авторські згадки українських істориків, переважно еміграційних, “прикрашені” популярними біографічними даними. Саме популярними, позаяк і тут Автор не володіє ні методами біографістики як галузі історичної науки⁴⁷, ні її суміжною галуззю, яка має назву просопографії (опис історичних особистостей)⁴⁸, ні спеціальною біографічною літературою про окремих істориків чи політологів⁴⁹. Відтак, не потрібно шукати в його монографії спогадів істориків, чернеток їх неопублікованих праць (як курйоз виглядає наведення двох-трьох неопублікованих чернеток з фондів “Союз Українок” та С. Томашівського в ЦДІАУЛ), листування, назагал – елементарного дослідницького біографічного матеріалу, який часто прикрашає історіографічні студії (біограми провідних істориків розміщуються, як правило, наприкінці монографій).

Цікаво також поглянути на об'єкт рецензованого дослідження дещо з іншого боку. Автор, який виокремив у ньому кілька великих проблем, – легальний табір надніпрянської еміграції, радикально-націоналістичні і ліворадикальні організації, масові неполітичні згуртованості, – не визначив географічних меж теми. Тож неважко помітити, що ідеться, за невеликими винятками, про територію Східної Галичини, а також Волині, яка в міжвоєнний період після тривалої перерви увійшла разом з Галичиною до складу Польщі, утворивши Волинське воєводство. На мою думку, кардинальне питання, яке потребує з'ясування в дослідженні будь-якого формату, – це проблема єдності українців та ареал охоплення їх політичними партіями усіх згаданих територій. Цікаво, що православна Волинь, яка довго перебувала у складі царської Росії, якимось не дуже вписувалася в загальноукраїнський контекст, принаймні до 1939 р., постійно відчувалася її партикуляризм, що не могло не позначитися на формуванні тут політикуму (на користь цього свідчать наведені В. Футалою дані про те, що навіть волинські організації “Просвіти” не змогли об'єднатися з галицькими).

На жаль, згадані питання не стали для Автора предметом обговорення в контексті декларованих “соціокультурних” умов, його згадки про освітньо-наукові осередки Волині міжвоєнного періоду вичерпуються даними про місцеві організації “Просвіти”. Водночас, як свідчить наукова література, на Волині у цей час діяло понад 40 українських громадських об'єднань, у тому числі 28 – культурного і освітнього спрямування (назву лише деякі – Союз українців, Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. П. Могили, “Просвітянська хата”, “Пласт”, “Гарт”, “Сокіл”, “Січ”, “Рідна школа”, Товариство імені Лесі Українки, Товариство приятелів наук та ін.)⁵⁰. Зрозуміло, що необхідно було також залучити історіографію української періодики Волині досліджуваного періоду⁵¹, а також познайомитися з історією волинознавства взагалі⁵². Відтак, з повною відповідальністю констатую, що Волинь та волинознавство (згаданий термін Автором навіть не згадується) не стали в книзі В. Футали предметом систематичної уваги⁵³. Тим більше, що йому так і не вдалося розгледіти специфіку волинського регіону навіть на відтинку “вивчення” історії міжвоєнної Польщі.

Згадана обставина також резонує на тлі розуміння Автором об'єкту дослідження в його різних проблемно-тематичних частинах. Так, наприклад, в описі історіографії наддніпрянської еміграції, В. Футала постарався взяти до уваги і політичні, і військові, і культурно-освітні організації, і навіть емігрантську періодику та пресу (благо, в дослідженнях з цієї теми віднайшовся потрібний матеріал; див., напр., с. 163). Чому ж тоді він проігнорував історію періодики та преси Волині і Галичини⁵⁴? Інше питання: чому в історії кооперативного руху в Галичині, який взагалі мало співвідноситься з досліджуванним “суспільно-політичним життям”, взято лише аспект його “соціальної ролі”? Неважко помітити, що ряд питань “суспільно-політичного” життя українців у дослідженні В. Футали навіть не розглядається.

Окремо слід сказати про такий тематичний сюжет рецензованої книги, як роль Української греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким в суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі. Згадану проблему Автор вивчав, майже без винятку, за літературою з політичної історії Галичини. Врешті, він дійшов висновку про те, що українські та польські історики досить повно та “об'єктивно” вивчили ідеологію УГКЦ та її суспільну роль (с. 353, 355). Однак, далі Автор ставить завдання “детального аналізу розбіжностей в середовищі” церкви та ґрунтовного вивчення мотивації дій єпископа Г. Хомишина (с. 360). Як причетний до дослідження історико-церковної проблематики, змушений знову пояснити, що питомої наукової та джерельної літератури з цієї проблеми Автор не бачив взагалі. Якби він залучив до аналізу спеціальну літературу з історії церкви міжвоєнної доби, біографії А. Шептицького та ін., то коло дослідницьких проблем у згаданій ділянці теми було б зовсім іншим⁵⁵.

Назагал, в обраній В. Футалою темі “суспільно-політичного життя” важко простежується зв'язок між Галичиною, де діяло більшість політичних та громадських об'єднань міжвоєнного періоду, і центрами еміграції з Наддніпрянської України. Відтак, об'єднання трьох згаданих великих дослідницьких блоків в одну тему видається доволі штучним. Тим більше, що майже не існує монографічних чи навіть узагальнюючих праць конкретно-історичного плану, в якій би дана тема зазнала цілісного висвітлення. Немає сумніву, що Автор взявся за тему, тематичні рамки та різномірність історіографічного матеріалу якої важко піддаються огляду.

І все ж, було б нелогічним не сказати про якісь позитиви книги В. Футали. У стосунку до доступного йому матеріалу, він опрацював його більш-менш задовільно, тобто, здебільшого українська та польська, частково діаспорна історіографія оглянуті. Скажу навіть, що вітчизняна історіографія політичних та громадських організацій Галичини представлена добре. Тобто, початківцям, які вирішать звернутися до якоїсь із порушених тем, буде що почерпнути в книзі В. Футали. Але не більше.

У підсумку ж, доводиться визначити, що, з огляду на згадані недоліки авторського методу, зібрані та описані В. Футалою історіографічні джерела не додають нічого нового до дослідження теми. Так, часто Автор збивається на оцінні характеристики типу: такий-то автор науково бездоганний, а такий-то – ні, об'єктивний – необ'єктивний (малооб'єктивний), змістовний чи навпаки і т. д. Часто він порушує питання “правди” історії. Де ж тут критерії згаданих оцінок, передовсім, у методологічній площині? Замість цього, критерієм оцінки польської історіографії в авторському баченні є її лояльність/нелояльність до українців, водночас, такий критерій щодо оцінки українських авторів переважно не застосовано. Наводячи масу фактологічного матеріалу, В. Футала рідко вдається до перевірки його автентичності/вірогідності, так само рідко він з'ясовує

археографічні здобутки тих чи інших наукових шкіл чи авторів. Занадто часто він збивається на елементарну описовість, що змушує говорити не про повноцінне історіографічне дослідження, а про зібраний компендіум бібліографічних даних.

Роблячи ті чи інші зауваження Авторові, змушений також ще раз пояснити, що бібліографію від історіографії відокремлює, насамперед, аналіз методології тих чи інших національних шкіл, дослідницьких центрів чи окремих авторів. Прагнучи проаналізувати книгу В. Футали під згаданим оглядом, я з великими труднощами віднайшов міркування про методологічний плюралізм польської історіографії після 1956 р. (с. 56), перехід української науки на позитивізм з метою відновлення “об’єктивної” правди після 1991 р. (с. 57), поворот сучасної української науки до методологічних новацій Заходу (тобто, до теорій тоталітаризму, модернізації, повсякденності [sic!], цивілізаційного аналізу⁵⁶) (с. 58). Будь-яка диференціація новацій, наприклад, уявлення про численні “модернізми” ХХ ст., неопозитивізм чи постмодернізм (подаю терміни навмання) навіть немає згадок⁵⁷. Може, Автора виправдовує та обставина, що українська історична наука є однією з найконсервативніших наукових шкіл світу і не підлягала жодним методологічним новаціям? Але це треба доводити, незважаючи на всю гіпотетичність (та й абсурдність) згаданої думки. І як тоді бути, принаймні, з польською чи російською історіографіями? І чому Автор не приписав жодних “центризмів” американським історикам? На ці та інші питання Ви не знайдете жодної відповіді в книзі В. Футали.

Будь-який сюжет, якого торкається В. Футала, та спосіб його “авторського” вивчення ставлять невимушені чергові запитання. Немало їх виникає й при читанні висновків роботи. Деколи вони не позбавлені логіки, проте здебільшого Автор представляє “синтезу”, яка нагадує мені важкочитабельну суміш тез, досить далеких від реалій сучасної гуманітаристики. Замість того, щоб піддати порівняльному аналізу методологію та якісні параметри національних наукових шкіл в дослідженні міжвоєнної Західної України, він перейнявся переліком дрібних “здобутків” та “недоліків” відомих йому досліджень. Чого вартий лише висновок Автора про те, що “історики діаспори назагал об’єктивно висвітлювали події недалекого минулого українців”, якщо не рахувати обмеженості джерельної бази та політичної заангажованості окремих авторів (с. 352)!⁵⁸ Або, наприклад, В. Футала формулює підсумкові завдання щодо вивчення повсякденного життя українців, культурного “зрізу” епохи тощо (с. 361), начебто він аналізував не “суспільно-політичний” аспект, а всю громадянську (та й релігійно-культурну) історію Західної України. Продовжу згаданий “логічний” ряд: виявляється, польським історикам досі заважає їх “полоноцентризм” (с. 353) [тоді українським треба приписати “україноцентризм” – Л. Т.], найповніше вивчена “ідеологія християнських суспільників [напевно, це калька з російського *общественник* – Л. Т.]” (с. 353, 355) та ін. Проте шедевром авторської історіографічної “думки” є висновок, зроблений всередині абзацу про продуктивність розвитку теми на сучасному етапі історіографії: “Швидкими темпами нарощується сукупний археографічний продукт” (с. 353). Ну, майже стовідсоткова цитата зі звіту про виконання плану в роки пріснопам’ятних п’ятирічок!

Читаючи текст, я все більше і більше переконувався, що В. Футала написав його нашвидкоруч. Ознак сказаного є занадто багато, щоб з ним сперечатися. В будь-якому сюжеті, за який би не брався Автор, відчувається або ж провальне незнання підставової літератури, або ж хронічна “недовивченість” того чи іншого питання⁵⁹. З усього видно, що систематичного й копіткого пошуку в бібліотеках, без чого історіографічні студії неможливі, він не проводив. Наприклад, Автор не провів фронтального вивчення сучасної

української та польської наукової періодики, не кажучи вже про західноєвропейську чи північноамериканську. Йому невідомі численні бібліографічні видання, які допомагають дослідникові здійснювати такий пошук⁶⁰.

Наприкінці напрошується ще один логічний висновок про те, що дослідження В. Футали лише умовно можна назвати науковим. Він міг би уникнути багатьох згаданих проблем, якби познайомився зі згаданими дослідженнями дрогобицьких істориків та історіографів, чи мав з ними хоч якісь контакти. Написавши свою книгу в цілковитій ізоляції від історіографічного наукового середовища (принаймні, в Україні та Польщі), Автор отримав результат відповідного рівня. Відтак, рецензована праця цілком вкладається у визначення Н. Яковенко кризової ідентичності українських істориків, які неспроможні перейти від “національної” проекції минулого (сприйняття минулого в канонах національного історіографічного проекту взірця ХІХ – початку ХХ ст.), а також уявлень про неунікненну закономірність та “рушійні сили” історичного процесу, до оновлення методологічного інструментарію. Криза ідентичності історика впливає, таким чином, з роздвоєння між давно засвоєним (звичним) і новим⁶¹. Від себе додаю, що проблеми дрогобицького історика В. Футали пов’язані передовсім з його науковою некомпетентністю і небажанням жити у ритмі тривалої й систематичної наукової евристики⁶².

¹ Вочевидь, не випадково в рецензованій книзі В. Футала не зробив посилання на жодну зі своїх статей. Виглядає так, ніби дослідження написане з чистого листка.

² Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / Відп. ред. Г. В. Касьянов. – К., 2010.

³ Див.: Примаченко Я. Становлення нового північноамериканського історичного дискурсу з проблеми ОУН – УПА у другій половині ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2010. – № 19. – С. 236-247; Ї ж. Пацифікації Західної України у 1944 – 1949 рр. (в контексті розвитку північноамериканської історіографії другої половини ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 435-444; Ї ж. Північноамериканська історіографія про діяльність націоналістичного підпілля в умовах німецької окупації УРСР // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 6. – С. 146-165; Ї ж. Міжнародні аспекти діяльності ОУН (аналіз північноамериканської історіографії) // Український історичний збірник. – К., 2009. – № 12. – С. 437-448.

⁴ Про центри північноамериканського українознавства див. італомовну статтю: Giovanna Siedina. L'ucrainistica nord americana nel periodo 1991 – 2003 fra tradizione e innovazione. Centri, riviste, studi, rapporto con l'Ucraina indipendente // Studi Slavistici. Rivista dell'Associazione Italiana degli Slavisti. – 2004. – I. – P. 139-178.

⁵ У праці Я. Примаченко розкрита, передовсім, історія північноамериканської науки, формування її центрів та ін. Так, наприклад, у середовищі вчених США й Канади, виділяється три категорії дослідників: 1) Емігранти, колишні учасники національно-визвольного руху, які, як правило, сповідували ідеологію однієї з фракцій ОУН (“мельниківці”, “бандерівці”, “двійкарі”); 2) Українська діаспора, до якої належать діти та онуки післявоєнних емігрантів, що народилися в Америці в 60-ті – 70-ті рр. 3) Дослідники українського і неукраїнського походження, праці яких виходять за межі українського етнічно орієнтованого національного наративу.

Я. Примаченко говорить про три періоди у післявоєнній американській історіографії ОУН – УПА: 40 – 50-ті, 60 – 90-ті рр., сучасний період. Один із основоположних висновків, який

обґрунтовує Я. Примаченко, пов'язаний з констатацією цілковитого інституційного оформлення української історичної науки у Північній Америці.

⁶ Timothy Snyder. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, Yale University Press, 2003 (польський переклад – Сейни, 2006); *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, 2005 (польський переклад – Краків, 2008); *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke*, Basic Books/Random House, 2008; *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. – New York, 2010. Див. також окремі статті: Snyder T. *Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939 – 1999* // *Memory and power in post-war Europe* / Edited by Jan-Werner Moller. – Cambridge, 2002; *The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943* // *Past and Present: a journal of historical studies*. – 2003. – № 179; “To resolve the Ukrainian problem once for all”: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943 – 1947 // *Journal of Cold War Studies*. – 1999. – Vol. 1. – № 2. Див. рец. на книги Т. Снайдера, які стосуються України: Гнатюк О. *Історія Польщі в працях Тимоті Снайдера* // *Дух і літера*. – К., 2008. – № 20: Польські студії. I-й конкурс ім. Єжи Гедройця. Спеціальний випуск. – С. 273-275; Врубель П. Романтичний “червоний князь” Тимоті Снайдера // *Україна модерна*. – 2009. – Ч. 14 (3). – С. 310-314.

Звертаю увагу також на те, що В. Футалі відомі основні праці польських істориків про Г. Юзевського, проте його постаті належна увага в книзі не приділена. Так, навіть не згадано, що проект щодо українців Волині, який втілював у життя воєвода, отримав назву “волинського експерименту”, в основі ж згаданої політики лежало прагнення знищення комунізму. Як вважають дослідники, “експеримент” зазнав краху з причин, не залежних від самого Г. Юзевського.

⁷ Див., напр.: *Historia państwa i prawa Polski 1918 – 1939*. – Cz. 1 / Pod red. F. Ryszki. – Warszawa, 1962; *Cat-Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.* – Londyn, 1992; *Kawalec K. Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918 – 1939*. – Wrocław, 1995; *Kallas M. Historia ustroju Polski*. – Warszawa, 2001; *Okuliewicz P. Koncepcja “międzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918 – 1926*. – Poznań, 2001; *Boruta M. Wolni z wolnymi, równi z równymi: Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*. – Kraków, 2002; *Polskie prawo stanów szczególnych 1918 – 1939. Wybór źródeł*. – Wrocław, 2004; *Komarnicki W. Ustrój polityczny Polski współczesnej. Geneza i system*. – Kraków, 2006; *Paweł A. Leszczyński. Centralna administracja wyznaniowa II RP. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. – Warszawa, 2006; *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego*. – Warszawa, 2009 та ін.

⁸ Див., напр.: *Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów*. – Warszawa, 1985; *Tadeusz Antoni Kowalski. Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej: (1918 – 1939)*. – Toruń, 1997. – 182 s.; *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918 – 1939: zbiór studiów* / Pod red. Zbigniewa Karpusa i Waldemara Rezmera. – Toruń, 2001. – 422 s. (тут див. статтю: *Maciej Krotofil. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym*).

⁹ *Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920 – 1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920 – 1930-ті рр.)*. – К., 2009.

¹⁰ *Внуков А. О русском движении в Галиции (1848 – 1939 гг.) // Православная Москва*. – 1996. – № 6 (66). – С. 5-21; *Лабынцев Ю., Щавинская Л. Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши: Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г.* – М., 1999; *Щавинская Л. Издательство Варшавской синодальной типографии в межвоенной Польше // Церковный вестник*. – Варшава, 2008. – № 1. – С. 45-63; *Пашаева Н. Очерки истории Русского Движения в Галичине XIX – XX вв.* – М., 2001 (розділ “Между двумя мировыми войнами. 1918 – 1939”). – С. 118-128); *Її ж. Русское движение*

в Галичине ХІХ – ХХ вв. К постановке проблемы // Славянский альманах. – 1998. – С. 117-132; Линкевич О. Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии // Белоруссия и Украина. История и культура / Ежегодник 2005/2006. – М., 2008. – С. 360-386. Див. також матеріали дискусії з теми “Государственно-политический фактор в развитии украинской и белорусской наций (первая треть XX века)” // На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения / Отв. Ред. Л. Е. Горизонтов. – М., 2004. – С. 156-251.

Не кажу тут про те, що історіографові потрібно було перелопатити сучасну російську періодику, наприклад, журнал “Славяноведение”, а також інші видання Інституту слав’янознавства РАН чи Центру україністики та білорусистики МДУ ім. Ломоносова.

¹¹ Репина Л. Текст и контекст в интеллектуальной истории // Сотворение истории. Человек – память – текст: Цикл лекций. – Казань, 2001. – С. 309.

¹² Див.: Поршнева О. Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач интеллектуальной истории // Диалоги со временем. Альманах интеллектуальной истории. – № 15. – М., 2005. – С. 210-222; Репина Л. Междисциплинарность и история // Диалоги со временем. Альманах интеллектуальной истории. 11. – М., 2004. – С. 5-17.

¹³ Могильницкий Б. История исторической мысли как предмет историографического исследования // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М., 1976. – С. 235.

¹⁴ Попова Т. О понятии “историографический процесс” // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. – Вип. 1. – Харків, 1995. – С. 45-59.

¹⁵ Проект був фактично, польсько-українським. В його рамках відбувся ряд наукових конференцій. – Див.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Т. I / Pod red. J. Maternickiego. – Rzeszów, 2004; Т. II / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2004; Т. III / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2005; Баратокультурне історичне середовище Львова в ХІХ і ХХ століттях. – Т. IV / За ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерніцького. – Львів-Жушув, 2006 та ін. Проект підсумовано виданням “Золотої книги львівської історіографії ХІХ і ХХ ст.”. – Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2007.

¹⁶ Див., напр., програмні статті для “львівського” проекту: Maternicki J. Program badawczy “Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.” // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Т. I. – S. 15-18; Ten że. Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX i XX w. // Tam że. – S. 29-64; Zaskilniak L. Ukraińskie badania lwowskiego środowiska historycznego XIX – XX w. // Tam że. – S. 65-78; Pomorski J. Historia historiografii, jej dzień dzisiejszy i perspektywę // Tam że. – S. 79-100; Maternicki J. Wstęp // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku... – S. 7-12.

¹⁷ Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939). – Харків, 2008. – 256 с.

¹⁸ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). – К., 2006.

¹⁹ Насправді література з історії української еміграції набагато ширша. Див., напр., працю Б. Винара, в якій дослідник розглядає історію економічних дослідів на еміграції, починаючи з 1919 р. (наприклад, розділ “Польща, 1919 – 44”). – Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк-Львів-Париж, 2005.

²⁰ Павлишин О. Товариство вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств: структура та діяльність (1928 – 1939) // Wielokulturowe środowisko historyczne... – Т. II. – S. 376-386.

²¹ Про окремі часописи написані дослідження. – Див., напр.: Siergeńga P. “Ziemia Czerwieńska” (1935 – 1938) // Wielokulturowe środowisko historyczne... – Т. II. – S. 387-397.

²² Лазурко Л. Часопис “Kwartalnik Historyczny” і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. – Дрогобич, 2010 (див. спеціальний розділ “Kwartalnik Historyczny” – офіційний речник польської історіографії (1925 – 1939 рр.), також багаточисельні статті авторки).

²³ Гриневиц Т. Українська проблематика на сторінках часопису “Wschód” // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. 11-12. – Дрогобич, 2008. – С. 312–326; Його ж. Українка на сторінках часопису “Przegląd Historyczny” у міжвоєнний період // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19. – К., 2008. – С.158–177; Його ж. Ольгерд Гурка і дискусії до-вокола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії // Архіви України. – 2009. – Вип. № 3-4 (264): травень-серпень. – С. 5-20; Його ж. Генеза та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. – Вип. 160-161. – Черкаси, 2009. – С. 60-67 та ін.

²⁴ Тиміш Л. Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – К., 2003 (а також багаточисельні статті в науковій періодиці).

²⁵ Див.: Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ-Дрогобич, 2008. – 494 с.

²⁶ Див.: Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ-Черкаси, 2000; Його ж. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ-Черкаси, 2001.

²⁷ Наприклад, будь-кому, хто зацікавиться діяльністю Українського Вільного Університету у Мюнхені, потрібно починати з ювілейного видання: Universitas Libera Ucrainensis: 1921 – 2006 / Упор. М. Шафовал і Р. Яремко. – Мюнхен, 2006 (на с. 333-505 тут подано бібліографію видань УВУ, починаючи від 1921 р.).

²⁸ А така література існує. – Див., напр.: Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009; Його ж. Історія України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років: Автореф. дис. ... доктора істор. наук. – К., 2009.

²⁹ Див., напр., відповідні бібліографічні покажчики: Anna Supruniak, Mirosław Supruniak. Bibliogtafia // Biblioteka “Kultury”. – Т. 498: “Kultura” (1988 – 1996); “Zeszyty Historyczne” (1988 – 1996); Działalność wydawnicza (1988 – 1996). – 464 s.

³⁰ Див. останнє перевидання основних праць Д. Бовуа у Польщі: Beauvois D. Trókat ukraiński. Szlachta, sarat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793 – 1914. – Lublin, 2005. Незважаючи на те, що хронологія досліджень французького історика не збігалися з періодом В. Футали, його погляди викликали свого часу велику дискусію в польській історіографії, в якій йшлося про історію українства взагалі, в т.ч. й на відтинку міжвоєнного часу. Перебіг дискусії проаналізований в передмові автора до люблінського видання, а також в передмовах до видань його праць в Україні: Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 3-38; Яковенко Н. Від видавців // Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 7-8; Її ж. Від редактора // Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793 – 1830. – Львів, 2007. – С. 7-10.

³¹ Див. напр.: Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? / Red. Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. Див. рец. на це видання: Бетлій О. [Рец.] Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? / Red. Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006 // Дух і літера. – К., 2008. – № 20. – С. 276-277.

³² Див.: Сухомлинов О. Форми прояву колективної свідомості у польській літературі Кресів ХХ століття // Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі. – Донецьк, 2007. – С. 226-231; Бакула Б. Креси без узаємних викреслювань // Критика. – 2010. Ч. 1-2 (147-148), січень-лютий. – С. 16-22.

³³ 2007 р. вийшло останнє число видання. – Ziemia Drohobycka. Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – Wrocław, 2007. – № 19-20.

³⁴ Див., напр.: Nicieja St. Kresowe trójmiasto. Truskawiec – Drohobycz – Borysław. – Opole, 2009; а також мою рецензію на цю книгу: Тимошенко Л. Дві нові книги про Дрогобич // ДКЗ. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 388-393.

³⁵ Незважаючи на те, що більшість праць про Україну присвячена Другій світовій війні та повоєнному десятиліттю, ІНП здійснював і видання про міжвоєнний період, причому з публікацією джерел. – Див.: Wielki Głód na Ukrainie 1932 – 1933 / [kom. red. Jerzy Bednarek et al.; wybór dokumentów i red. nauk. Diana Wojko et al.; przekł. Krystyna Duszyńska et al.; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu et al.]. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji RP; Kijów: Wydzielone Archiwum Państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy: Instytut Badań Politycznych i Narodowościowych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, 2008. – 1205 s., (Polska i Ukraina w Latach Trzydziestych-Czterdziestych XX Wieku: nieznanne dokumenty z archiwów służb specjalnych; T. 7). Так, у наведеній збірці публікуються факти про реакцію української меншини міжвоєнної Польщі на інформацію, яка потрапляла з України через східні кордони.

³⁶ Йосипшин Я., Палієнко М. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі в світлі джерел та спогадів. – Київ-Париж, 2006. – 123 с.

³⁷ З текстом дисертації, захищеної в Університеті Париж I в 1979 р. під керівництвом професора Антоніна Шнейдарека, можна познайомитися в читальному залі бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі (копії фрагментів дисертації знаходяться в архіві автора цієї рецензії). Тут подаю лише вихідні дані двотомової роботи Ярослави Йосипшин: Josypyszyn J. Les régions occidentales de l'Ukraine entre les deux guerres mondiales dans les relations internationales. – Paris, 1979.

³⁸ Тут треба було звернутися до елементарного: до бібліографії Жака Шевченка, який зібрав та впорядкував франкомовну літературу про Україну. – Див.: Chevchenko Jac. Ukraine. Bibliografie des ouvrages en français XVII-e – XX –e siècles. – Paris, 2000; або до праці Жана-Бернара Дюпона-Мельниченка. – Dupont-Melnyczenko J.-V. Les Ukrainiens en France. – Paris, 2007. Принаймні, потрібно було прочитати публікації про французьку україніку в нашій періодиці. – Див., напр.: Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 8. – К., 2002. – С. 195-204; Тельвак В. Україніка у рукописних фондах Бібліотеки Польської в Парижі // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 640-653 (тут автор подав, крім усього, представницьку бібліографію проблеми).

³⁹ Наприклад, збірки: Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали / Ред. В. Косик / Український Вільний університет, Бібліотека Симона Петлюри. – Мюнхен-Париж, 1980; Симон Петлюра та незалежність України. 125 річниця від дня народження Симона Петлюри 24 листопада 2004 року. Матеріали міжнародної конференції / За ред. Я. Йосипшин / Українська бібліотека імені Симона Петлюри. – Париж-Київ, 2008.

⁴⁰ Borys Martchenko [Володимир Косик]. Simon Petlura. – Paris, 1976; Його ж. Borys Martchenko [Володимир Косик]. Simon Petlura. 50. – Paris, 1976 (інший формат).

⁴¹ Окремі числа бюлетеня, як наприклад, Ч. 36 за травень 1976 р. були повністю присвячені С. Петлюрі.

⁴² Див.: Kosyk W. *L'Ukraine et les Ukrainiens*. – Paris, 1993.

⁴³ Зрозуміло, потрібно знати й франкомовне видання: Kosyk W. *L'Allemagne national-socialiste et L'Ukraine*. – Paris, 1986.

⁴⁴ Див. статті про доробок В. Косика дрогобицького історика Ю. Кузьміна: Кузьмин Ю. Український історик з Дрогобиччини Володимир Косик (матеріали до біобібліографії) // ДКЗ. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 771-778; Його ж. Історія України періоду Другої світової війни у дослідженнях Володимира Косика // Там само. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 360-375.

⁴⁵ Журнал видавався у 1962 – 1999 рр., В. Косик був його редактором до жовтня 1973 р., після цього часопис редагував К. Мазур. Повна цифрова копія журналу зберігається на кафедрі давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін ДДПУ.

⁴⁶ Матеріали семінару опубліковані: *Actes du colloque La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930* (Paris, 25 et 26 novembre 1982). – Paris-Minich-Edmonton, 1986.

⁴⁷ Див.: Чишко В. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис. ... докт. істор. наук. – К., 1997.

⁴⁸ Див., докл.: Петрова М. *Просопография как специальная историческая дисциплина*. – СПб., 2004.

⁴⁹ Щоправда, він покликається на кілька праць про тих чи інших дослідників (наприклад, про історика кооперативного руху в Галичині І. Витановича). Проте численні праці про інших дослідників йому невідомі. Див., напр., збірник наукових праць про професора Б. Осадчука. – *Polska Ukraina Osadczyk. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczykowi w 85. rocznicę urodzin* / Pod. red. V. Berdychowskiej i O. Hnatiuk. – Lublin, 2007. Численна література про інших істориків (наприклад, про нашого земляка В. Косика), йому невідома.

⁵⁰ Див.: Пономаренко С. Культурно-освітні організації Волині 1921 – 1939 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Л., 2001; Кінд-Войтюк Н. Товариство приятелів наук – осередок вивчення історії Волині (1935 – 1939 рр.) // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Вип. 3: Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2004. – С. 77-79; Її ж. Музейна політика Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві у 1920 – 1930-х роках // Волинський музейний вісник. – Вип. 2 / Упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2010. – С. 13-17; Завадська О., Атаманенко В. Музейна робота польських краєзнавчих товариств на території Волинського воєводства у міжвоєнний період // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 71-79.

⁵¹ Див., напр.: Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917 – 1939 рр.): Анотований покажчик. – Львів; Луцьк, 1997; Його ж. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр. – Львів, 2001.

⁵² Незнання Автором історіографії волинського регіону не потребує доведення. Тут побіжно нагадаю, що в підрадянській Україні до 1939 р. діяв Волинський науково-дослідний музей у Житомирі, після війни існували центри волинознавства в Україні та за кордоном (такими центрами були українські товариство “Волинь” і “Інститут дослідів Волині” у Вінніпезі, товариство “Волинь” у Німеччині). – Див. докл.: Костиця М. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001; Ярмошик І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX століть. – Житомир, 2006; Прищепя Б., Прищепя О. Історичне краєзнавство Волині: Навч. посібник. – Рівне, 2008. В цих працях наведено великі переліки літератури до історії регіону.

Ще в міжвоєнний період у Рівному виходив періодичний “Rocznik wołyński”, після війни в Канаді – “Літопис Волині”, німці-волиняки видавали науковий журнал “Wolhynische Hefte”, відроджене в наш час “Товариство дослідників Волині” в Житомирі видало кілька десятків томів матеріалів конференцій з історії “Великої Волині”, чимало краєзнавчих видань опублікувало Волинське обласне краєзнавче товариство, в яких друкувалися і друкуються матеріали з історії краю міжвоєнної доби. Крім того, існує різноманітна польськокомовна література про Волинське воєводство: джерельно-статистична, монографічна та ін. Згадана література далеко не вичерпується кількома працями про Волинське воєводство, які наводить В. Футала (напр., монографією В. Менджецького).

⁵³ Навожу праці, невідомі Авторіві: Борщевич В. Українська православна церква на Волині у 20 – 40-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Л., 2000; Мартинюк Я. Становлення та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (1919 – 1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2001; Доброчинська В. Інтелекція в культурному житті Західної Волині (1921 – 1939): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Л., 2006; Прищеп О. Історичні дослідження Волині: Бібліографічний покажчик / Передм. М. Ю. Костриці. – Рівне, 2007.

⁵⁴ Ігнорування В. Футалою літератури з історії преси Галичини міжвоєнного періоду не може бути зрозумілим взагалі, позаяк поза періодикою історія національних політичних партій та організацій немислима. Очевидно, що про це мав би бути написаний спеціальний розділ. Подаю короткий перелік літератури предмету: Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918 – 39) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918 – 19). – Едмонтон, 1991; Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914 – 1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998; Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865 – 1939 рр.). – Львів, 2001; Періодика Західної України 20 – 30-х рр. ХХ ст.: Матеріали до бібліографії: У 5-ти т. – Львів, 1998 – 2003; Українські періодичні видання в Галичині (1853 – 1939 рр.): Анований каталог / Уклад. В. А. Передирій. – 2-ге вид. доп. – Львів, 1996. Загальновизнаним центром українського пресознавства є відповідний науковий підрозділ Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, який видає щорічники “Збірник праць Науково-дослідного центру періодики” та “Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника”. Десятилітня історія наукової діяльності Центру відображена у виданні: Науково-дослідний центр періодики (1993 – 2003 рр.): У 2-х т.: – Т. 1: Наукова діяльність: покажчик видань; Т. 2: Постаті: Бібліографічний покажчик. – Львів, 2003. Тут подано повну бібліографію праць Центру.

⁵⁵ По-перше, сьогодні опубліковано кілька томів документальних джерел до біографії А. Шептицького, а також його пастирські послання в трьох томах. Спеціальну ж літературу про митрополита годі перелічити. Назву лише ті праці, в яких аналізуються “розбіжності” в УГКЦ: Korolevskij С. Métropolitte André Skeptyckyj. 1865-1944. (Opera Theologicae Societatis Scientifcae Ucrainorum, XVI – XVII). – Romae, 1964; Рим і обрядово-літургічні дискусії у Патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами / З архіву Отців Василян у Римі. Збірка спостережень та дискусій, зібрана та перекладена до Східної Конгрегації о. Кирилом Королевським / Пригот. до друку о. др. Дмитро Блажейовський. Пер. з італ. О. Роман Тереховський. – Львів, 2002; Лендик В. Визначні постаті Української церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2004.

⁵⁶ Щодо деяких зі згаданих теорій, то вони є предметом обговорення на сторінках сучасного російського часопису “Ab imperio” (редактор О. Міллер), з яким незнайомий В. Футала, хоча публікації цього журналу постійно оглядаються в українській періодиці.

⁵⁷ Наприклад, північноамериканська історіографія розглядає Україну в контексті новітніх теорій “євразійської антипарадигми” і “транснаціональної історії”.

⁵⁸ Для того, щоб читач зміг переконалися в неадекватності висновків В. Футали в згаданому аспекті, наведу положення, які наводить Я. Примаченко: “Розмаїття джерел, проте, не забезпечувало рівномірного висвітлення аспектів українського національно-визвольного руху. На практиці це призводило до однобокості, обмежувало вчених у виборі теми дослідження. По окремих проблемах руху ми маємо “перевиробництво”, тоді як певні аспекти взагалі не висвітлювались через брак джерел. Досить тривалий період роботи на основі одних й тих самих джерел унеможливував якісну наукову дискусію, зводячи все до міжфракційних чвар ветеранів руху, що також негативно позначалось на якості робіт”. “Отже, можна констатувати, що північноамериканська історіографія української історії взагалі та проблеми ОУН і УПА зокрема має не тільки кількісні диспропорції, але й якісні. Останнє знайшло свої відображення у превалюванні апологетичних та компліментарних досліджень історії українського інтегрального націоналізму, коли неприємні історичні факти обминали мовчанкою або ж намагалися виправдовувати. Захисна позиція діаспорного нарративу обмежувала можливості застосування нових концептуальних підходів, що в великій кількості пропонував західний інтелектуальний ринок, внаслідок чого зацікавлення українською проблематикою істориків “зі сторони” (не українців за походженням) було мінімальним”. – Примаченко Я. Північноамериканська історіографія... – С. 24.

І далі: “Фракційність, що в результаті подрібнення організації стала однією з головних рис діаспорної історіографії ОУН і УПА, справила негативний вплив на дослідження інтегрального націоналізму, суттєво знизивши наукову вартість робіт представників української еміграції та діаспори. З відкриттям радянських архівів діаспорним дослідникам стає дедалі важче залишатися в рамках “мученицького” нарративу. Остання декада ознаменувалася появою нового покоління американських і зарубіжних дослідників (Т. Снайдер, Дж. Бурдс, А. Вайнер, К. Берхоф та ін.), що взяли за розробку саме тих проблем українського націоналізму, які старанно обминали представники української діаспори. Небажання сприймати не завжди приємні для українців історичні факти викликає спротив діаспори, яка все ще намагається зберегти “мученицький” нарратив, що вже перетворився на релікт”. – Там само. – С. 29.

⁵⁹ Ось ще один приклад: автор незнайомий зі статтею з історіографії його проблеми. – Стефанів В. Українсько-польські відносини у міжвоєнний період: інтегральний український та польський націоналізм, міжконфесійна ситуація у висвітленні польської та української історіографії // Дух і літера. – К., 2008. – № 20. – С. 119-144.

⁶⁰ Щоправда, в розділі літератури “Бібліографічні покажчики...” кілька таких видань наведено. За межами огляду залишилися опубліковані останнім часом бібліографії Записок НТШ, “УІЖу”, “Архівів України”, польського “Kwartalnika Historycznego”, численні бібліографії окремих істориків.

⁶¹ Яковенко Н. Нариси кризової історіографії // Критика. – 2006. – Ч. 1-2 (99-100), січень-лютий. – С. 23.

⁶² За межами огляду я залишив не такі вже й рідкі фактографічні помилки книги В. Футали. Полишаю згадані недоліки фахівцям з міжвоєнної історії та історіографії ХХ ст.

Леонід ТИМОШЕНКО

НОВИНКА ПОЛЬСЬКОЇ ГРУШЕВСЬКІАНИ
(Михайло Грушевський та його Мала Батьківщина – Холмщина
у XIX – XX століттях / Mychajlo Hruszewski i jego Mala Ojczyzna –
Chelmszczyzna w XIX – XX wieku. – Холм-Chelm, 2011. – 338 s.
(Холмсько-Підляські історичні студії, том I / Chelmsko-Podlaskie
Studia Historyczne, tom I)).

Ювілейні дати, пов'язані з життям та творчістю Михайла Грушевського, традиційно супроводжуються зростанням уваги до його багатой спадщини. Не винятком було і минулорічне відзначення 145-ліття від дня народження Великого Українця. І якщо цілком очікуваним стало поживлення грушевськознавчої рефлексії з боку українських дослідників, що проявилось у кількох проведених наукових конференціях, дедалі рідше про автора “Історії України-Руси” згадують поза Україною. Чи не єдиним винятком тут стали наші польські колеги, котрі відгукнулися на ювілей збіркою статей “Михайло Грушевський та його Мала Батьківщина – Холмщина у XIX – XX століттях”. Остання з'явилася як перший том нової видавничої серії “Холмсько-Підляські історичні студії”. В її рамках, як дізнаємося про це зі вступу до книги, запланована публікація наукових видань – збірників та монографій – про історію Холмщини і Підляшшя, двох регіонів, у яких століттями розвивалася українська культура і традиція. Проблематика цих видань охоплюватиме різні історичні періоди, а також усю територію названих регіонів: як Холмщину і Південне Підляшшя, так і розкинуте між Бугом і Нарвою Північне Підляшшя, історична доля якого протягом останніх двох століть склалася дещо відмінно. Видавці серії – дві українські громадські організації, що діють на території Холмщини і Підляшшя: Українське Товариство та Союз українців Підляшшя. До складу Наукової ради серії входять українські дослідники родом із цих регіонів. За задумом видавців, серія “Холмсько-Підляські історичні студії” повинна стати новим поштовхом для наукових досліджень історії Холмщини і Підляшшя та, зокрема, минулого місцевого українського населення, Православної Церкви, української культури і традиції на цих надбужанських землях.

У передмові до книги редактор тому Григорій Купріянович надзвичайно вдало окреслив не лише місце Холмщини в житті та творчості М. Грушевського, але й простежив зворотній зв'язок – як формувалася історична свідомість холмщаків під впливом того факту, що “він з-посеред нас”. Відбулося цікаве явище, твердить польський колега, коли той, хто формував історичну свідомість нації, сам став цієї свідомості важливим фактором.

В основу збірника, вказує Г. Купріянович, лягли матеріали наукових зустрічей з нагоди відзначення у Холмі двох ювілейних дат – сто сорокової та сто сорок п'ятої річниць від дня народження Великого Українця. Саме ж видання стало спробою наукової рефлексії над постаттю визначного сина Холмщини на тлі складної історії цього регіону в епоху його життя, тобто в другій половині XIX – в першій третині XX ст. Збірник намагається показати автора “Історії України-Руси” в багатовимірності його особистості. Відкриває його стаття-есе про М. Грушевського, автором якої є відомий український інтелектуал Микола Жулинський. У цікавій рефлексії над ідейною спадщиною Михайла Грушевського читач знаходить картину його активності в ключовий момент історії України, коли був він керманічем відродженої національної держави.

Збірник поділений на дві частини. Перша присвячена постаті і спадщині самого Михайла Грушевського. Її відкриває стаття Кшиштофа Лятавца “Холмське оточення Сергія Грушевського у шістдесяті роки ХІХ століття”, котра присвячена мало вивченій до цього часу проблемі перших років життя сім’ї Грушевських у Царстві Польському. Безсумнівною перевагою публікації польського колеги є залучення практично не знаних українським грушевськознавцям матеріалів польських (Державний архів у Любліні та його Відділ у Холмі, Державний архів у Радомі) і російських (Російський державний історичний архів) архівів, котрі дозволили більш докладно реконструювати початки педагогічного шляху Сергія Грушевського та окреслити коло його товариського та професійного спілкування. Разом із тим, дивує необізнаність автора з матеріалами родинного фонду Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у Києві, як також цілковите ігнорування української історіографії проблеми, у першу чергу найбільш ґрунтовних на сьогодні біографій Сергія Грушевського авторства Миколи Кучеренка. Все це призвело до кількох прикрих непорозумінь у його тексті. Так, для К. Лятавца проблемою стало встановлення дівочого прізвища матері Михайла Грушевського Глафіри Опокової (!). Як наукове відкриття автор подає загальнознаний в історіографії факт керівництва С. Грушевським педагогічними курсами у Холмі. Незнання праць українських колег, а також листування родини Грушевських і мемуарів старшого сина ускладнило польському дослідникові й пошук відповіді на питання про причини від’їзду С. Грушевського з Холма. Хоча М. Грушевський у “Споминах” згадував, що батько неодноразово нарікав на своє холмське оточення, котре, поряд із проблемами зі здоров’ям, врешті знеохотило його продовжувати службу на Холмщині.

Наступна стаття присвячена цікавій проблемі зв’язків видатного вченого та його малої Батьківщини, котрі на матеріалах Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові розкрила Марія Магунь. Синтезуючи розпорошені у джерелах та історіографічній літературі факти, директор музею довела, що М. Грушевський ніколи не забував про місце свого народження та не лише в наукових працях, але й у практичній політичній діяльності приділяв увагу важкій долі своїх співвітчизників, чия земля стала предметом суперечок поляків та росіян. Поряд із повнотою зібраного авторкою матеріалу, відзначимо, що вочевидь не відповідає дійсності її твердження, що “під час університетських студій у Київському університеті Михайло Грушевський кілька разів відвідував місто Холм” (с. 59).

Три наступні тексти сфокусовані на осмисленні різноманітних аспектів суспільно-політичної діяльності першого голови відродженої України. Фадей Яценюк піддав докладному аналізу основні засади конституційного проекту Михайла Грушевського від 1905 р. Анатолій Шваб зосередився на осмисленні особливостей бачення видатним ученим геополітичних перспектив України в 1917 – на початку 1918 років. Віталій Маркар на підставі аналізу добре знаного листа М. Грушевського до канадських українців, написаного в грудні 1919 р., реконструює політичний світогляд на той час політичного емігранта, а також його бачення актуальних викликів для розпорошеного по багатьох континентах українства та завдань української еміграції.

Цікаву проблему відтворення заходів М. Грушевського щодо відновлення “Літературно-наукового вісника” у міжвоєнний час підняв Роман Висоцький. Автор, властиво, довів, що сам учений не вірив у реальність відновлення журналу на старих світоглядних позиціях з огляду на особливість суспільно-політичної ситуації на Наддніпрянщині та в Галичині. Тому не зовсім коректною виглядає назва статті. У тексті також показано

гостро критичне ставлення М. Грушевського до ідейної платформи “Літературно-наукового вісника”, відновленого Дмитром Донцовим.

Історико-літературну модель Михайла Грушевського дослідив український філолог, викладач Католицького університету в Любліні Любомир Пушак. Він зосередився на філолого-естетичному підході до словесної творчості в “Історії української літератури”. Відтворивши широкий літературознавчий контекст епохи, в якій постала праця М. Грушевського, сучасний дослідник дійшов висновку, що парадигма філологічно-естетичного підходу, застосованого вченим у його історико-літературних студіях, включає в себе спробу подивитися на словесну культуру минулого очима її творців та реципієнтів. Традиційна естетична характеристика, переклади давніх текстів сучасною мовою, довгі їх переповідання чи просто передруки раритетних панегіриків XVII ст. із описом їх дереворитів – усе це в “Історії української літератури” М. Грушевського підпорядковане меті повнішого пізнання нашої словесної творчості, підсумовує Л. Пушак.

Фольклористичну спадщину видатного вченого дослідила Ірина Кметь. На її переконання, М. Грушевський здійснив ґрунтовний аналіз тематичного розмаїття християнських апокрифічних мотивів в українській народній творчості, систематизував та проінтерпретував їх у контексті найбільш відомих слов'янських і європейських досліджень кінця XIX – початку XX ст. Доробок М. Грушевського далеко не вичерпує безмірності функціонування явищ народного християнства, вважає сучасний науковець, проте є вдалою спробою у просторі світової багатонаціональної літератури знайти давно визначене місце для української словесності.

У другій – найбільшій за обсягом частині збірки – представлено статті, присвячені різним аспектам історії Малої Батьківщини Михайла Грушевського – Холмщини у XIX та XX ст. Статті поміщені у цій частині за хронологічним принципом і охоплюють різноманітну проблематику з кількох історичних епох. Відкриває її текст про питання, фундаментальне для розуміння історії цих регіонів, – етнічну ідентичність руського (українського) населення Холмщини та Південного Підляшшя. Майже 160-річну історію важливого місця, пов'язаного з біографією Михайла Грушевського, – церкви св. апостола і євангеліста Івана Богослова в Холмі, наближає стаття настоятеля цього храму. Нові факти висвітлює дослідження про мало відому досі друкарню Свято-Богородицького братства, що діяла в Холмі у 1912 – 1915 рр. Дві статті представляють видання, важливі у процесі формування серед мешканців Холмщини модерної української ідентичності: “Заповіти рідної старовини” (1907) та “Холмський Український Календарь на рік 1918”. Ключові проблеми історії регіону зачіпає стаття про холмське питання в період Першої світової війни. Окремі матеріали стосуються сподівань і життя українців Холмщини і Південного Підляшшя в роки Другої світової війни та депортацій українського населення під час акції “Вісла” (1947) і повернення його на рідні землі.

Осібний блок у другій частині збірника складають біографічні матеріали, присвячені визначним постатям історії Холмщини та Південного Підляшшя. Найбільшим із них є стаття про осіб, пов'язаних з цими регіонами, які брали участь у будіванні української державності в 1917 – 1921 рр. Збірний портрет лідерів українського національного життя представлено також у статті про українських послів із Холмщини в Сеймі Другої Речі Посполитої. У кількох текстах розглянуті постаті, пов'язані з Холмщиною і Південним Підляшшям, що діяли тут від другої половини XIX по середину XX ст.: російський музейник-аматор Федір Кораллов, український письменник, редактор і громадсько-культурний діяч Володимир Островський, брат Головного Отамана військ

УНР Олександр Петлюра, український православний священник родом із Буковини о. Дем'ян Товстюк, український народний художник і поет Василь Альбічук.

Важливо, що в збірнику представлені різні наукові середовища. Серед авторів є польські вчені та українські дослідники з України і Польщі – в більшості історики, але також літературознавці, політологи, фольклорист, богослов. Репрезентовані й провідні осередки в Польщі та Україні: Люблін, Чернівці, Перемишль, Луцьк, Львів, Холм, Варшава, Більськ Підляський, Гданськ, Вроцлав, Київ.

У підсумку, варто подякувати польським колегам за нову видавничу ініціативу – започаткування наукової серії “Холмсько-Підляські історичні студії” і висловити сподівання, що незабаром ми побачимо нові книги, де буде продовжено важливу справу осмислення широкого спектру проблем минулого і сучасності польсько-українського багатокультурного пограниччя.

Вікторія ТЕЛЬВАК

ІМПЕРІЯ НАФТИ (Alison Fleig Frank. *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. London & Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2005. 343 p.)

Як повідомляє персональна сторінка Елісон Френк на сайті Гарвардського університету, вона є професором історії та заступником директора Центру історії й економіки цього ж університету. Спеціалізуючись в галузі історії Центральної та Східної Європи в контексті транснаціонального підходу, викладає глобальну історію торгівлі та довкілля Європи, монархії Габсбургів та її держав-правноступників у XIX – XX ст.

Предметом дослідження Е. Френк є становлення та розвиток нафтодобування в Галичині, передовсім у найбільшому Бориславському родовищі нафти, в широкому порівняльному контексті. Зрештою, на компаративному аспекті авторка наголосила на рівні титулу монографії, зауваживши факт ігнорування дослідниками історії світових нафтових промислів регіону Галичини й Австро-Угорської імперії як основних світових продуцентів нафти (третє місце 1909 р. після США та Росії).

Книга складається зі вступу, семи розділів, висновків, статистичних таблиць-додатків, бібліографії та індексів. Розділ перший – “Земля, де сіль і нафта текли рікою: Австрійська Галичина” – вступний. Тут авторка подала загальний політичний розвиток Галичини. Предметом уваги другого розділу “Галицька Каліфорнія: битви за землю та права на мінерали” є проблема становлення нафтової індустрії регіону. На думку Е. Френк, все почалося зі стародавнього прикарпатського народного промислу переробки нафти, чим займалися “либаки” – мандрівні торговці нафтою, які розносили свій товар просто в відрах. Утім, оскільки нафту застосовували лише в галузі фармації, промисел не набув поширення. Проте піонерам був відомий секрет дистиляції нафти, відтак ще 1817 р. урядник солеварень Трускавця Йосиф Гекер уклав контракт з міською адміністрацією Праги про постачання 3 тонн нафти для освітлення міста.

Через численні причини, а передовсім через відсутність надійних гасових ліхтарів, проект не був реалізований.

Подальша історія розвитку технології пов'язана з львівською аптекою Міколяша. 27 травня 1853 р. Ян Зег, керівник місцевої аптечної лабораторії, подав до галицького намісництва заяву про патент на рафінацію нафти, а 1854 р. здобув нагороду за цей винахід на Всесвітній господарській виставі в Мюнхені. 1854 р. першу компанію в галузі добування нафти й озокериту заснував Роберт Домс (тепер відомий здебільшого як власник львівської броварні). Проте та компанія не розвинулася, а піонером нафтової індустрії вважається Ігнатій Лукасевич, співробітник Я. Зега, який після ряду невдач 1865 р. збудував зразкову рафінерію нафти в селах Горнівка та Леснівка в Західній Галичині.

Формування нафтової індустрії в Галичині збіглося з проголошенням автономії (1861 р.). Галицький сейм відстояв право контролювати нову промислову галузь, утвердивши засаду привілею землевласників на добування нафти й озокериту (видобуток нафти супроводжувався добуванням озокериту, який знаходив широке застосування як заміник воску). Утім, ні селяни, ані дідичі не виявляли великого бажання змінювати своє традиційне заняття, відтак здавали свої землі в оренду промисловцям; спочатку – здебільшого дрібним єврейським підприємцям з Дрогобича, невдовзі – й іноземним капіталістам (австрійським, бельгійським, британським, канадським та ін.).

Експлуатація нафтових родовищ породила чимало проблем. Середній розмір орендованої земельної ділянки на зорі нафтової індустрії становив 12-13 кв. м. Очевидно, такі мізерні розміри провокували численні судові суперечки, які затягувалися на багато років. Тому Дрогобицький суд був найбільшим у Галичині: в його штаті працювало аж 30 суддів.

Іншою проблемою були кустарні технології. Так, наприклад, 1885 р. на всіх родовищах працював 1 паровий двигун потужністю 16 кінських сил, а 1876 р. нафтопереробні підприємства краю мали аж 7 парових двигунів. Утім, частково це пояснюється труднощами добування озокериту, який не можна було помпувати, як нафту. Здебільшого робітники працювали так: лопатами викопували ями, а після того, як яму наповнювала рідина, її вичерпували вручну, збагачували й переробляли на гас. Моральну атмосферу “скоростиглої” комерціалізації регіону відтворив у своїх оповіданнях та повісті “Борислав сміється” І. Франко, якого авторка цитує регулярно.

Третій розділ “Нафтова лихоманка. Іноземні інвестори та нова національна індустрія” акцентує на діяльності теоретика нафтової індустрії як основи крайової та національної економіки, автора гучної книги “Злиденність Галичини” (1891 р.) Станіслава Щепановського (1846 – 1900 рр.) та новатора технології, канадського інженера Вільяма Генрі Макгарві (1846 – 1914 рр.).

1879 р. С. Щепановський переїхав з Лондона до Львова, маючи за плечима великий досвід секретаря директора “Британсько-Індійського офісу” Джона Ватсона, а також твердий намір прислужитися польській ідеї на ниві підприємництва, ба навіть мріяв (як сам згадував), “стати польським Кавуром”. Відразу після закінчення Геологічного інституту у Відні 1880 р. заснував свою першу компанію в с. Слобода Рунгурська Коломийського повіту, наступного року відкрив велике родовище нафти “Ванда”, а ще через рік – власну рафінерію в Печеніжині. Невдовзі С. Щепановський здобув репутацію чи не найуспішнішого польського підприємця: лише родовище нафти в Куцові, що також належало С. Щепановському, давало від 600 до 700 тис. гульденів річного профіту. Його обрали депутатом Галицького сейму й австрійського парламенту, а нові кредити

відкривали всього за кілька хвилин. Проте теорія С. Щепановського, що нафта окупить усе, підвела: 1899 р. його борги становили вже 11 млн. корон. Якимось чином ця інформація перестала бути таємницею, і 1899 р. вкладники “Галицької ощадної каси” (більшість несплачених позик становили її кредити) почали штурмувати банк з вимогою повернути заощадження. Ощадна лихоманка привернула увагу прокуратури, відтак директора банку Францішка Зиму – приятеля С. Щепановського – заарештували. Судовий процес над Ф. Зимою і С. Щепановським мав скандальний характер: Ф. Зима помер в ув’язненні, а С. Щепановського присяжні виправдали під приводом, що він не мав злого наміру. 1900 р., зламаний морально, С. Щепановський помер.

В. Макгарві прибув до Галичини 1882 р. На відміну від С. Щепановського, канадець теоріями не переймався, зате привіз з собою десятки свердловальних пристроїв, які в Бориславі застосовували зрідка. І якщо доти середня глибина нафтової свердловини становила там 20 сантиметрів (а найглибша копальня мала 150 м), то бур Макгарві сверлив її на 1 000 м. Крім того, канадець дослідив, що під старими копальнями озокериту на глибині 200 м залягають значні поклади нафти і розпочав заново експлуатувати старі родовища. Тож якщо 1884 р. вся Галичина добувала 132 тис. тон нафти, то через десять років один Борислав давав 550 тис. тон! Зіткнувшись зі складними земельними відносинами регіону, В. Макгарві не вагався ініціювати судовий позов проти будь-кого, навіть єпископа. Так В. Макгарві фактично здійснив революцію в галицькому нафтодобуванні. Компанія “Карпатська” Макгарві і його компаньйона Берггайма (повна назва – “Galizische Karpathen-Petroleum Actien-Gesellschaft vormals Bergheim und McGarvey”) у фіскальному 1904 – 1905 році видобула 97 423 тон нафти, отримавши 1 622 000 корон чистого прибутку, і виплатила акціонерам дивіденди 12 % (по 9 000 корон на кожну акцію). Мабуть, українським читачам також цікаво буде довідатися, що донька “нафтового короля Австро-Угорщини” (так називали В. Макгарві в Канаді) вийшла заміж за племінника знаменитого німецького винахідника графа Фердинанда Цепеліна.

Найважливішою компанією, однак, був британський концерн “Premier Oil and Pipeline Company”. Впродовж фіскального 1912 – 1913 року компанія видобула 262 000 тон нафти – чверть всього галицького нафтовидотку, транспортувала 678 000 нафти у власних нафтопроводах і переробила 141 000 сиріої нафти на власних підприємствах.

Якщо попередній розділ присвячений підприємцям, то наступний – “Хлопці вдома не сплять. Пролетарські сні про багатство та незалежність” – пролетаріатові. Офіційна статистика 1897 р. нарахувала 11 944 робітників, зайнятих у нафтовій промисловості Галичини. Але ця цифра не врахувала сезонних робітників. До самого кінця Австро-Угорської монархії більшість працівників нафтової промисловості становив некваліфікований пролетаріат з навколишніх сіл. Важка й небезпечна праця (лише з 1886 по 1900 роки на нафтових підприємствах Галичини загинув 261 робітник і 596 отримали важкі тілесні ушкодження), побутовий дискомфорт, низький рівень освіти та соціалізації сприяв поширенню алкоголізму, а іноді спонукав пролетаріат і до погромів (єврейський погром 1897 р. у Східниці). Утім, оскільки здійснений В. Макгарві технологічний переворот потребував кваліфікованої робітничої сили, 1888 р. у Бориславі відкрили школу нафтових професій, з’явилися пролетарські “білі комірці”, здебільшого – поляки (як припускає авторка, візуальним показником вищого статусу був срібний годинник), а відтак і ґрунт для соціалістичної пропаганди.

Чимало уваги Е. Френк приділила страйковій активності. Переломним був дводенний страйк 1900 р. проти намагань адміністрації встановити ліміт на споживання

алкоголю (суперінтендант регіону вжив тоді вперше термін “страйк”), але невдовзі робітники вже висували вимоги підвищення платні і покращення побутових умов. Наступного року 1626 робітників копалень “Лендербанку” та “Галицького кредитного банку” припинили роботу на заклик соціалістів – українця Семена Вітика та поляка Ігнація Дашинського. Робітники вислали депутацію до керівників “Лендербанку” у Відні й домоглися часткового задоволення своїх вимог щодо покращення умов праці. Ідентичні рішення схвалив також керівний заряд “Галицького кредитного банку”. То була перша перемога бориславського пролетаріату. З того часу робітники страйкували щороку. Кульмінаційним був страйк 1904 р. за участі 7-8 тис. осіб, коли в Борислав увели війська.

Назва п'ятого розділу – “Нафтове місто. Епідемія перевиробництва” – свідчить сама за себе. Прогрес у технологіях і зростання об'ємів видобутої нафти спричинили падіння цін, а відтак кризи всієї галузі: у 1909 – 1911 рр. видобуток нафти зменшився на 58 %. Австрійський уряд намагався виправити ситуацію інвестиціями (тоді в Дрогобичі збудували найбільшу в світі рафінерію нафти), внаслідок чого ціни дещо підскочили й стабілізувалися.

Заголовок наступного розділу – “Кров землі. Криза війни” – повторює слова директора Французького генерального нафтового комітету, який назвав нафту водночас кров'ю землі та перемоги. Справді, під час війни нафта остаточно стала стратегічною сировиною. Російська армія захопила Дрогобич та Борислав уже в перші дні вересня 1914 р. й утримувала їх до травня 1915 р., що викликало енергетичну кризу в Австро-Угорській монархії. Перед відступом російські солдати знищили 229 з 319 бурових веж, спалили 42 нафтові копальні в Тустановичах (з 79 існуючих) та запаси вже добутої нафти. Відтак в австро-угорській нафтовій промисловості був встановлений воєнний режим, а запаси нафти реквізувала армія. Очевидно, це не сприяло розвитку. Оскільки потреби армії лише зростали, а в Бориславі після мобілізації залишилося не більше 200 кваліфікованих робітників, то австрійський флот (основний споживач нафтопродуктів) неодноразово стояв перед загрозою повної зупинки через дефіцит пального.

Останній (сьомий) розділ – “Територія завзятих суперечок. Боротьба за Східну Галичину” – акцентує на дискусіях дипломатів про Бориславське нафтове родовище на Паризькій мирній конференції 1919 р. До аргументів уряду ЗУНР найбільше прислухалася делегація Великобританії, до думки поляків – французи. У квітні 1919 р. британці висунули проект поділу Галичини в той спосіб, щоб Львів залишився в польських руках, а Дрогобич – українських. Українці погодилися одразу, однак прибуття з Франції генерала Галлера остаточно схилило шальки терезів на польський бік; відтак, пропозиція поділу Галичини швидко стала неактуальною, а Дрогобич так і не став столицею ЗУНР. Після перемоги польський уряд пішов на поступки французьким підприємцям, звільнивши їх від мита та надавши низку податкових пільг. 1923 р. французький капітал зосередив у своїх руках 75 % всієї нафтової індустрії краю, а 25 % ринку захопила компанія “Societe des petroles de Dabrowa” (Ліль), поглинувши серед інших також компанії Щепановського і Макгарві.

Завершують книгу висновки (у форматі післямови), в яких авторка акцентувала увагу на поступовому занепаді нафтової індустрії регіону в міжвоєнній Польщі, коли серед регіонів, що постачали нафту, Галичина перемістилася на десяте місце.

Книга Е. Френк написана на основі багатих джерел з архівів Австрії, Англії, Польщі, України, Франції та не менш багатой різномовної бібліографії. Субтитул

книги – “Візії процвітання в австрійській Галичині” – наголошує на важливості нафтової промисловості для модернізації через індустріалізацію. Як довела Е. Френк, теорія процвітання розійшлася з практикою: розвиток нафтової індустрії в Галичині хоча й сприяв модернізації, але не сформував хребет національної економіки усупереч надіям С. Щепановського та інших ентузіастів національного відродження через індустріальну революцію.

Оскільки А. Френк не зосередилася на одній проблемі, як це притаманно жанрові монографії, а поставила собі за мету розповісти всю історію нафтової промисловості нашого краю, а до того ж акцентувала увагу лише на Бориславському нафтовому родовищі (в Галичині, як відомо, були й інші), то книгу слід віднести до жанру нарис. Це, однак, не применшує заслуги дослідження: нарис Е. Френк є першою загальною історією нафтової промисловості Галичини в світовій історіографії. За “Імперію нафти” 2006 р. Е. Френк відзначили нагородами Барбара Єлавич, Австрійського культурного форуму за найкращу книгу, а також “Орбіс” – нагородою Асоціації польських студій.

Ігор ЧОРНОВОЛ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАРАБАШ Тарас – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, зберігач фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

БІЛА Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ВЛАДИГА Ольга – здобувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків та візантистики Львівського національного університету ім. І.Франка.

ГАЛИК Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГАЛІВ Микола – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГРИНЕВИЧ Тарас – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарної підготовки, Інституту підприємництва та перспективних технологій, Національного університету “Львівська політехніка”.

ГРИЦЕНКО Галина – викладач кафедри всесвітньої історії, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ГІЛЬ Анджей – професор, керівник кафедри східних студій Інституту політології Католицького Університету в Любліні (Польща).

ДМИТРИЄВ Михаїл – доктор історичних наук, професор кафедри історії словян, директор Центру україністики та білорусистики Московського державного університету імені М. В. Ломоносова (Російська Федерація).

ДОВБИЩЕНКО Михайло – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗАХАРЧУК Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету (м. Київ).

ЛЬНИЦЬКИЙ Василь – кандидат історичних наук, викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ІСАЄВИЧ Ярослав – (7.03.1936 – 24.06.2010), український історик, громадський діяч, академік НАН України, президент Міжнародної асоціації українців, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Автор численних праць з давньої української історії та культури.

КІСІЛЬ Володимир – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

КРУКОВСЬКИЙ Орест – старший науковий співробітник відділу визвольної боротьби України Львівського історичного музею.

КУРИЛИШИН Костянтин – кандидат історичних наук, завідувач відділу україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

ЛАЗОРАК Богдан – кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЛАЗУРКО Лідія – кандидат історичних наук, викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЛИСЕЙКО Ярослав – аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету “Львівська політехніка”.

ЛОСОВСЬКА Анна – доктор історії, директор Архіву Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської (Польща).

ЛУЧАКІВСЬКА Іванна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

МАРКЕВИЧ Мар’яна – здобувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

МЕНЬКО Василь – викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

НЕСЦЬОРУК Ярослав – викладач кафедри історії Східної Європи Інституту історії Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської (Польща).

ПАПА Іванна – аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПАРШИН Ілля – аспірант відділу історії середніх віків Інституту Українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів).

ПАШИН Сергій – доктор історичних наук, професор Тюменського державного університету (Російська Федерація).

ПЕРЕРВА Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.

ПЕТРЕЧКО Олег – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ПОГОРАЛЬСЬКИЙ Ярослав – директор Археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПОПП Руслана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

САВЧУК Інна – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СЕНЕТА Марія – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СЕНЬКІВ Михайло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СКОЧИЛЯС Ігор – доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету, м. Львів.

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СМУТОК Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СТЕЦИК Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЦЕБЕНКО Андрій – магістр історії, магістр богослов'я, аспірант кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені І. Франка.

ЧАВА Ігор – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ЧОРНОВОЛ Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК**

Випуск XVI

Головний редактор – **Леонід Тимошенко**
Літературне редагування – **Орест Пілько**

Переклад англomовних текстів – **Тетяна Лазорак, Олександра Лужецька**

Технічний секретар видання:
Богдан Лазорак

Технічний редактор – **Оксана Ладанай**

Адреса редакційної колегії:
Історичний факультет, кафедра давньої історії України
та спеціальних історичних дисциплін

вул. Лесі Українки, 46,
82100 Дрогобич, Львівської обл.
тел.: (03244) 3-81-44,
факс (03244) 3-83-76.
e-mail: cliotima@mail.ru

Підписано до друку 16.10.2012. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 50,05.
Наклад 300. Зам № 1180.

Видавництво

КОЛО

Свідоцтво ДК № 498 від 20.06.2001
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна 82100
тел./факс: (03244) 2 90 60
e-mail: koloopera@gmail.com